

ISSN 2073-9591

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА**

**МЕТОДОЛОГІЯ, ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА
СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 20

ЗАПОЧАТКОВАНИЙ 1994 Р.

**2014
ХАРКІВ**

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Протокол № 10 від 3 листопада 2014.

Виданням збірника ми продовжуємо традицію щорічної публікації наукових робіт вітчизняних та зарубіжних соціологів, що презентують теоретичні та емпіричні дослідження, здійснені протягом останніх років.

У збірнику об'єднані роботи, в яких розглядаються теоретико-методологічні проблеми соціологічного аналізу, проблеми, що присвячені соціологічному аналізу актуальних проблем сучасного суспільства, освіти та молоді.

Для всіх, кого цікавлять проблеми сучасного суспільства, соціологічної науки та соціологічної освіти.

Изданием сборника мы продолжаем традицию ежегодной публикации научных работ отечественных и зарубежных социологов, представляющих теоретические и эмпирические исследования, осуществленные в последние годы.

В сборнике объединены работы, в которых рассматриваются теоретико-методологические проблемы социологического анализа, проблемы, посвященные социологическому анализу актуальных проблем современного общества, образования и молодежи.

Для всех, кого интересуют проблемы современного общества, социологической науки и социологического образования.

Відповідальний редактор – доктор соціологічних наук, професор, академік НАН України Бакіров В. С. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна).

Члени редколегії:

Сокурянська Л. Г. – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Сорока Ю. Г. – доктор соціологічних наук, (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Хижняк Л. М. – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Даниленко О. Я. – доктор соціологічних наук, доцент (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Куценко О. Д. – доктор соціологічних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка);

Бургеа В. В. – доктор соціологічних наук, професор (Донецький державний університет управління);

Нагорний Б. Г. – доктор соціологічних наук, професор (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Луганськ);

Кондратик Л. Й. – доктор філософських наук, професор (Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк);

Полтораєв В. А. – доктор філософських наук, професор (Дніпропетровський університет економіки та права імені Альфреда Нобеля);

Гусєва А. – доктор філософії в галузі соціології, професор (Бостонський університет, США);

Партицьки С. – доктор суспільних наук, професор (Львівський католицький університет імені Іоанна Павла II, Польща);

Саввідіс (Гофманн) Т. – доктор філософії, професор (Вільний університет Берліну, Німеччина);

Андрющенко А. І. – кандидат філософських наук, доцент (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Мусієздов О. О. – кандидат соціологічних наук, доцент (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Ніколаєвська А. М. – кандидат соціологічних наук, доцент (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Ніколаєвський В. М. – кандидат соціологічних наук, професор (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна);

Філіпська Л. В. – кандидат філософських наук, доцент (Білоруський державний університет, м. Мінськ).

Відповідальний секретар – кандидат філософських наук, доцент *Арбеніна В. Л.* (Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна).

Адреса редакційної колегії:

61022, Харків, майдан Свободи 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, соціологічний факультет.

Тел.: 707-53-89; 707-54-90. e-mail: sociology@univer.kharkov.ua; sokur@univer.kharkov.ua; ostrouhova@sociology.kharkov.ua

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №15514-4086Р від 12.06.2009

Наукове видання

**МЕТОДОЛОГІЯ, ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА
СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА**

Збірник наукових праць

Українською, російською, англійською мовами

Відповідальний за випуск *проф. Сокурянська Л. Г.*

Комп'ютерний набір та верстання *Проценко Л. Г.*

Оригінал-макет *Проценко Л. Г.*

Підписано до друку 4.11.14 Формат 70x108/1/16.

Друк ризограф. Папір офсетний.

Умов. друк. арк. 37,6. Обл.-вид. арк. 43,7.

Тираж 100 пр. Ціна договірна.

61022, м. Харків, майдан Свободи 6
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Видавництво.

Надруковано:

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, м. Харків, майдан Свободи 4, тел. +380-057-705-24-32
Свідотство суб'єкта видавничої справи ДК №3367 від 13.09.09

ЗМІСТ

Содержание	6
Contents	9

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЇ

Бурлачук В. Ф. Збройний конфлікт і культурна відмінність	11
Требін М. П., Чернишова Т. О. Транскультурація як шлях до єдності через розмаїття сучасного суспільства	15
Резнік В. С. Модернізація, самоорганізація та легітимація соціального порядку у сучасному перехідному суспільстві: концепція дослідження	21
Малес Л. В. Моральні паніки як маніпуляції зі зниклим та знищення розмаїття	26
Погрібна В. Л. Політична етика в епоху соціокультурного розмаїття: проблеми толерантності та плюралізму	31
Голіков О. С. Знання про біофізіологічне в структурі соціального: проблематизація в сучасному суспільстві	35
Мельніков А. С. Екзистенціальна концепція глобалізації Х. Буда та Ю. Дюршмидта	42
Скляренко К. О. Руйнування повсякденності як актуальна практика в умовах нової сучасності	47
Гужва О. О. Методологічні особливості вивчення соціальної безпеки в фокусі мета-змін сучасного суспільства	52
Міхно Н. К. Особливості наукового дискурсу про регіон в полі української соціології	57
Хутка С. В., Полтавчук Т. Г. Соціальна пам'ять: основні підходи до концептуалізації	63
Зубарев О. С. Життєвий світ іншого та проблема його розуміння у феноменології А. Шюца	68
Зубарева О. І. Соціальний контроль як об'єкт наукового аналізу в пострадянській соціології: трансформації дискурсивних практик концептуального аранжування	75
Олещук К. М. Соціологічне розуміння співвідношення народу та держави в поглядах українських науковців кінця ХІХ – початку ХХ століття: компаративістський підхід	80
Локтіонова Д. А. Місто та міський простір: реалії та перспективи (вітчизняний досвід)	86
Мусієздов О. О. Переосмислення міських спільнот: від локальності до субкультур та мереж за інтересами	92
Ніколенко В. В. «Fastfood» та його зв'язок із деякими аспектами суспільного життя	99
Бойко І. І., Климанська Л. Д. Соціологічна версія дискурсу-аналізу	104
Бова А. А. Використання методу групового урахування аргументів для вивчення сприйняття персональної безпеки	111
Марченко А. М., Сидоров М. В.-С. Методичні особливості реалізації експериментального дизайну в опитуванні (на прикладі пілотного дослідження ролі ідеологічних чинників у дружніх стосунках)	116
Мачуліна І. І. Форми мережевої інтеграції науки, освіти і бізнесу	123

РОЗДІЛ 2. СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Яковенко А. В. Українське суспільство та військовий конфлікт: перші оцінки соціальних наслідків	128
Кононов І. Ф. Регіональні авто- та гетеростереотипи Донбасу і Галичини: їх значення в проєктах націєбудівництва в Україні	133
Хобта С. В. Динаміка суспільної думки мешканців Донбасу про кордон із Росією	143
Литовченко А. Д. «Єдина країна»: критико-соціологічний аналіз обґрунтованості державної пропаганди	150

Катаєв С. Л. Мем «бендеровець» як вірус ментальної епідемії на Донбасі	165
Городяненко В. Г. Ностальгія за СРСР: міф чи реальність?	168
Гугнін Е. А. Соціальні механізми формування української політики: закономірності та особливості	171
Князєва О. В. Соціальне самопочуття і рівень політичної лояльності українського населення (на прикладі малих міст Одеської області)	177
Полторак В. А., Шинкаренко О. Є. Електоральний маркетинг як технологія узгодження соціально-політичних позицій в умовах їхнього розмаїття	183
Вахула Б. Я. Соціальні медіа як механізм масової мобілізації: концептуалізація та емпіричне дослідження	187
Євдокимова І. А. Держава як суб'єкт соціальної політики: еволюція ідеї та сучасна дискусія	196
Рахманов О. А. Великий бізнес та українське суспільство: взаємодія за умов революційних перетворень	201
Резнік О. С. Добровольчі об'єднання як основа інтеграційних процесів в Україні	207
Волянська О. В. Антикорупційний потенціал громадянського суспільства в Україні та чинники, що його зумовлюють	212
Шатохін А. М., Вуйченко М. А. Динаміка соціальних змін у сільському соціумі в умовах земельної реформи	221
Скімова М. О., Болотова В. О. Соціологічне дослідження проблем вікової дискримінації в управлінні персоналом	227
Бардіна М. О., Марценюк Т. О. Гендерний розподіл праці в українському суспільстві на прикладі подвійного навантаження	231
Гришина Т. В. Процеси соціального залучення людей старшого віку: Україна в європейському контексті (порівняльний аналіз)	243
Біскуп В. С. Інституційні та особистісні виміри кар'єрної ексклюзії	248
Цимбалюк Н. М. Проблеми і протиріччя формування ринку праці культурно-мистецької сфери	253
Овчарзак Дж., Філіпс С., Філіппова О. Співпрацюючи з українськими НУО: від дослідження та тренінгу до розробки ефективних ВІЛ-профілактичних програм для споживачів наркотиків	259
Плахова О. М. Корпоративне волонтерство як прояв соціальної відповідальності бізнесу	263
Косуля І. Ю. Краудсорсинг та краудфандинг: нові поняття чи нові феномени?	267
Живілова М. С. Місто як простір життя (за матеріалами біографічних інтерв'ю мешканців Галичини)	272
Козлова І. В. Туристичні практики як інструмент зміни соціального простору сучасного українського міста: типологія та особливості (приклад м. Львова)	277
Любчук В. В. Позакультові практики сучасних християнських церков як інструмент взаємодії Церкви і суспільства	283
Марченко А. М. Паломництво хасидів в Україні: соціологічні рефлексії щодо міжкультурного сприйняття спільнот	289

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОСВІТИ ТА МОЛОДІ

Подольська Є. А., Подольська Т. В. Освіта задля встановлення миру: методологічний потенціал соціальної науки як основа вирішення проблем глобальної інтеграції	295
Белова Л. О., Алфьорова О. С. Культурне розмаїття чи уніфікація культур: що обере людство?	300
Михайлова К. Г. Диверсифікація університетів: світова практика і вітчизняний досвід	304
Хижняк Л. М. Задум бізнес-освіти і проблеми його реалізації на різних етапах розвитку підприємництва в Україні	310
Серєда В. В., Матійчук І. М. Роль української освітньої системи у процесі культурної адаптації іноземних школярів (учнів) і студентів	315

Калашнікова А. О. Інститут вищої художньої освіти в Україні: особливості, проблеми, перспективи	323
Кізілов О. І., Рапопорт А. В., Кізілова К. О. Академічна мобільність українських студентів: наміри, залучення та перешкоди	327
Щудло С. А., Сокурянська Л. Г., Остроухова Г. С. Феномени громадянської ідентичності у контексті еміграційних прагнень сучасних студентів: порівняльний аналіз студентства східного та західного регіонів України	334
Рущенко І. П., Кононов І. Ф., Сердюк О. О., Белоусов К. Ю. Дослідження залежностей у студентському середовищі: досвід кроссуніверситетського вимірювання (Харків, Луганськ, Санкт-Петербург)	344
Кислова О. М. «Доповнена реальність» крізь призму інтернет-практик сучасного студентства	351
Пташник-Сердюк О. І. Регіональні особливості релігійної ідентифікації студентської молоді	357

СОДЕРЖАНИЕ

Contents	9
-----------------	----------

РАЗДЕЛ 1. ТЕОРИЯ, МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДЫ СОЦИОЛОГИИ

Бурлачук В. Ф. Вооруженный конфликт и культурное различие	11
Требин М. П., Чернышова Т. А. Транскультурация как путь к единству через разнообразие современного общества	15
Резник В. С. Модернизация, самоорганизация и легитимация социального порядка в современном переходном обществе: концепция исследования	21
Малес Л. В. Моральные паники как манипуляции с исчезающим и истребление разнообразия	26
Погребная В. Л. Политическая этика в эпоху социокультурного разнообразия: проблемы толерантности и плюрализма	31
Голиков А. С. Знание о биофизиологическом в структуре социального: проблематизация в современном обществе	35
Мельников А. С. Экзистенциальная концепция глобализации Х. Бюде и Ю. Дюршмидта	42
Скляренко Е. А. Разрушение повседневности как актуальная практика в условиях новой современности	47
Гужва О. А. Методологические особенности изучения социальной безопасности в свете мета-изменений в современном обществе	52
Михно Н. К. Особенности научного дискурса о регионе в поле украинской социологии	57
Хутка С. В., Полтавчук Т. Г. Социальная память: основные подходы к концептуализации	63
Зубарев А. С. Жизненный мир другого и проблема его понимания в феноменологии А. Шюца	68
Зубарева О. И. Социальный контроль как объект научного анализа в постсоветской социологии: трансформации дискурсивных практик концептуальной аранжировки	75
Олещук Е. М. Социологическое понимание соотношения народа и государства во взглядах украинских ученых конца XIX – начала XX века: компаративистский подход	80
Локтионова Д. А. Город и городское пространство: реалии и перспективы (отечественный опыт)	86
Мусиездов А. А. Переосмысление городских сообществ: от локальности к субкультурам и сетям по интересам	92
Николенко В. В. «Fastfood» и его связь с некоторыми аспектами общественной жизни	99
Бова А. А. Использование метода группового учета аргументов для изучения восприятия личной безопасности	104
Бойко И. И., Климанская Л. Д. Социологическая версия дискурс-анализа	111
Марченко А. М., Сидоров Н. В.-С. Методические особенности реализации экспериментального дизайна в опросе (на примере пилотного исследования роли идеологических факторов в дружеских отношениях)	116
Мачулина И. И. Формы сетевой интеграции науки, образования и бизнеса	123

РАЗДЕЛ 2. СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Яковенко А. В. Украинское общество и военный конфликт: первые оценки социальных последствий	128
Кононов И. Ф. Региональные авто- и гетеростереотипы Донбасса и Галичины: их значение в проектах нациестроительства в Украине	133
Хобта С. В. Динамика общественного мнения жителей Донбасса о границе с Россией	143
Литовченко А. Д. «Единая страна»: критико-социологический анализ обоснованности государственной пропаганды	150

Катаев С. Л. Мем «бендеровець» як вірус ментальної епідемії на Донбасі	165
Городяненко В. Г. Ностальгія по СРСР: міф чи реальність?	168
Гугнин Э. А. Соціальні механізми формування української політики: закономірності і особливості	171
Князева Е. В. Соціальне самопочуття і рівень політичної лояльності українського населення (на прикладі малих міст Одеської області)	177
Полторацький В. А., Шинкаренко Е. Е. Електоральний маркетинг як технологія узгодження соціально-політичних позицій в умовах їх різноманітності	183
Вахула Б. Я. Соціальні медіа як механізм масової мобілізації: концептуалізація і емпіричне дослідження	187
Евдокімова І. А. Державина як суб'єкт соціальної політики: еволюція ідей і сучасна дискусія	196
Рахманов А. А. Великий бізнес і українське суспільство: взаємодія в умовах революційних перетворень	201
Резнік А. С. Добровільні об'єднання як основа інтеграційних процесів в Україні	207
Волянська Е. В. Антикорупційний потенціал громадянського суспільства в Україні і фактори, які його визначають	212
Шатохін А. Н., Вуйченко М. А. Динаміка соціальних змін в сільському суспільстві в умовах земельної реформи	221
Екімова М. А., Болотова В. А. Соціологічне дослідження проблем вікової дискримінації в управлінні персоналом	227
Бардина М. О., Марценюк Т. О. Гендерне розподілення праці в українському суспільстві на прикладі подвійного навантаження	231
Гришина Т. В. Процеси соціального включення людей старшого віку: Україна в європейському контексті (сравняльний аналіз)	243
Біскуп В. С. Інституціональні і особистісні виміри кар'єрної ексклюзії	248
Цимбалюк Н. Н. Проблеми і супереччя формування ринку праці культурно-художественної сфери	253
Овчарзак Дж., Філіппіс С., Філіппова О. Співпраця з українськими НПО: від дослідження і тренінгу до розробки ефективних, ВІС-профілактичних програм для споживачів наркотиків	259
Плахова Е. Н. Корпоративне волонтерство як проявлення соціальної відповідальності бізнесу	263
Косуля І. Ю. Краудсорсінг і краудфандінг: нові поняття чи нові феномени?	267
Живилова М. С. Місто як простір життя (за матеріалами біографічних інтерв'ю жителів Галичини)	272
Козлова І. В. Туристичні практики як інструмент зміни соціального простору сучасного українського міста: типологія і особливості (приклад м. Львова)	277
Любчук В. В. Некультурні практики сучасних християнських церков як інструмент взаємодії Церкви і суспільства	283
Марченко А. М. Паломництво хасидів в Україні: соціологічні рефлексії про міжкультурне сприйняття спільнот	289

РАЗДЕЛ 3. ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМ ОБРАЗОВАНИЯ И МОЛОДЕЖИ

Подольская Е. А., Подольская Т. В. Образование во имя установления мира: методологический потенциал социальной науки как основа решения проблем глобальной интеграции	295
Белова Л. А., Алферова О. С. Культурное разнообразие или унификация культур: что выберет человечество?	300
Михайлева Е. Г. Диверсифікація університетів: світова практика і вітчизняний досвід	304

Хижняк Л. М. Замысел бизнес-образования и проблемы его реализации на различных этапах развития предпринимательства в Украине	310
Середа В. В., Матийчук И. М. Роль украинской образовательной системы в процессе культурной адаптации иностранных школьников (учащихся) и студентов	315
Калашникова А. А. Институт высшего художественного образования в Украине: особенности, проблемы, перспективы	323
Кизилев А. И., Рапопорт А. В., Кизилова К. Академическая мобильность украинских студентов: намерения, вовлеченность и препятствия	327
Щудло С. А., Сокурская Л. Г., Остроухова А. С. Феномены гражданской идентичности в контексте эмиграционных стремлений современных студентов: сравнительный анализ студенчества восточного и западного регионов Украины	334
Рущенко И. П., Кононов И. Ф., Сердюк А. А., Белоусов К. Ю. Исследование зависимостей в студенческой среде: опыт кроссуниверситетского измерения (Харьков, Луганск, Санкт-Петербург)	344
Кислова О. Н. «Дополненная реальность» сквозь призму интернет-практик современного студенчества	351
Пташник-Сердюк О. И. Региональные особенности религиозной идентификации студенческой молодежи	357

CONTENTS

THE THEORY AND THE METODOLOGY AND METHODS OF SOCIOLOGY

Burlachuk V. Armed Conflict and Cultural Difference	11
Trebin M. Chernysheva T. Transculturation as a Way to the Unity through Diversity in Contemporary Society	15
Reznik V. Modernization, Self-Organization and Legitimation of Social Order in Contemporary Transition Society: Concept of Study	21
Males L. Moral Panic as the Manipulation of the Disappeared and the Destruction of Diversity	26
Pogribna V. Political Ethic in the Period of the Multiculture Society: the Tolerance and Pluralism Problems	31
Golikov O. Knowledge on Biophysiological in the Structure of Social: Problematization in Contemporary Society	35
Melnikov A. Existential Conception of Globalisation (H. Bude and J. Durrschmidt)	42
Sklyarenko E. Destruction of Everyday Life as an Actual Practice in the Conditions of a New Modernity	47
Guzhva O. Methodology Specifics of Researching Social Security in Light of Meta-Changes in Modern Society	52
Mikhno N. Peculiarities of Scientific Discourse about Region in the Field of Ukrainian Sociology	57
Khutka S., Poltavchuk T. Social Memory: Main Approaches to Conceptualization	63
Zubarev O. Life world of Another Person and Issue of its Understanding in Phenomenology of A.Schutz	68
Zubarieva O. Social Control as an Object of Scientific Analysis in the Post-Soviet Sociology: Transformation of Discursive Practices of Conceptual Arrangement Concept	75
Oleshchuk K. Sociological Understanding the Relationship People and the State of Opinion Ukrainian Scientist Late 19 early 20 Century: Comparative Approach	80
Loktionova D. City and Urban Space: Realities and Prospects (domestic experience)	86
Musiyezdov O. Rethinking Urban Communities: From Locality to Subcultures and Networks of Interests	92
Nikolenko V. Fastfood and its Interrelation With Certain Aspects of Public Life	99
Boiko I., Klymanska L. Sociological Version of Discourse Analysis	104
Bova A. Use of Group Method of Data Handling for Studying of Perceptions of Personal Safety in the World Countries	101
Marchenko A., Sidorov M. Methodical Specificity of Factorial Surveys (on the Example of Pilot Study of the Role of Ideological Issues in Friendships)	116
Machulina I. Forms of Network Integration of Science, Education and Business	123

SOCIOLOGICAL RESEARCH of CONTEMPORARY SOCIETY'S PROBLEM

Yakovenko A. Ukrainian Society and Military Conflict: First Assessment of Social Consequences	128
Kononov I. Regional Auto and Heterostereotypes of Donbas and Halychina: their Meaning in the Projects of Nation-Building in Ukraine	133
Khobta S. V. Dynamics of Public Opinion of Donbas Residents Concerning the Ukrainian-Russian State Border on Eve of the Crisis in 2014	143
Lytovchenko A. «A United Country»: Critical-Sociological Analysis of the Validity of State Propaganda	150
Kataev S. Meme "Benderovets" as a Virus of Mental Epidemic at the Donbas	165
Gorodyanenko V. Nostalgia for the USSR: Myth or Reality?	168
Gugin E. Social Mechanisms of Formation of Ukrainian Politics: Patterns and Peculiarities	171
Knyazeva O. Social Well-Being and Level of Political Loyalty of the Population of Ukraine (on the example of small towns of Odessa region)	177
Poltorak V., Shinkarenko O. Electoral Marketing as a Technique of Coordination of Social and Political Positions under the Conditions of their Diversity	183
Vakhula B. Social Media as Mobilizational Mechanism: Conceptualization and Empirical Study	187
Yevdokymova I. State as Actor of Social Policy: Evolution of Idea and Modern Discussion	196
Rakhmanov O. Big Business and Ukrainian Society: Interaction under Conditions of Revolutionary Change	201

Reznik O. Volunteer Associations as a Basis of Integration Processes in Ukraine	207
Volyanska O. Anticorruption Potential of Civil Society in Ukraine and its Determining Factors	212
Shatokhin A., Vuychenko M. Dynamics of Social Change in Rural Society in Terms of Land Reform	221
Yekimova M., Bolotova V. Sociological Research of Problem of age Discrimination in Human Resource Management	227
Bardina M., Martsenyuk T. Gender Division of Labor in Ukrainian Society on the Example of Double Burden	231
Grishyna T. Processes of Social Involvement of Older People: Ukraine in European Context (Contemporary Analysis)	243
Biskup V. Institutional and Personal Dimensions of Career Exclusion	248
Tsybalyuk N. Problems and Contradiction of Formation of the Labour-Market in the Sphere of Culture and Arts	253
Owczarzak J., Phillips S., Filippova O. Collaborating with Ukrainian NGOs: through Researching and Training to Develop Effective, Evidence-Based HIV Prevention Programs for Drug Users	259
Plahova O. Corporate Volunteering as an Expression of Corporate Social Responsibility	263
Kosulya I. «Crowdsourcing» and «Crowdfunding» New Concepts or New Phenomena?	267
Zhivilova M. City as a Life Space (Based on Biographical Interviews of Galicia residents)	272
Kozlova I. Tourists Practices as a Tool of Changes in Social Space of Contemporary Ukrainian City: Types and Features (example of Lviv)	277
Luybchuk V. The Out-Cultic Practices of Modern Christian Churches as a Tool of Interaction Between Church and Society	283
Marchenko A. Hasidic Pilgrimage in Ukraine: Sociological Reflections on Cross-Cultural Perceptions of Communities	289

RESEARCH on the PROBLEMS of EDUCATIONS and YOUTH

Podolska E., Podolska T. Education for Peace: Methodological Potential of the Global Integration Problems Solving in the Conditions of Cultural Variety	295
Belova L., Alfyorova O. Cultural Diversity and Unification of Cultures: What Humanity Will Choose?	300
Mikhayleva K. Universities Diversification: World Practice and Domestic Experience	304
Khyzhniak L. Plan for Business-Education and Problems of its Implementation at Different Stages of Entrepreneurship Development in Ukraine	310
Sereda V., Matyichuk I. Role of Ukrainian Education System in the Process of Cultural Adaptation of Foreign Pupils and Students	315
Kalashnikova A. Institution of Higher Art Education in Ukraine: Peculiarities, Problems and Perspectives	323
Kizilov O., Rapoport A., Kizilova K. Academic Mobility of Ukrainian Students: Intentions, Involvement and Obstacles	327
Schudlo S., Sokuryanska L., Ostoukhova G. Phenomena of Civic Identity in the Context of Emigration Intentions of Modern Students: Comparative Analysis of Students of Eastern and Western Regions of Ukraine	334
Rushchenko I., Serdyuk O., Kononov I., Belousov K. Cross-University Experience of Addiction Research among Students in Kharkiv, Lugansk and St. Petersburg	344
Kislova O. «Augmented Reality» through the Prism of the Internet Practices of Modern Students	351
Ptashnyk-Seredyuk O. Regional Features of Religious Identification of Student youth	357

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.33

ВООРУЖЕННИЙ КОНФЛІКТ І КУЛЬТУРНІ РІЗНИЦІ

Бурлачук Віктор Фокич – доктор соціологічних наук, ведучий научний співробітник Інститута соціології НАН України

Историю человеческого общества можно представить как расширяющийся опыт управления различиями. В данной работе ставится цель начертить примерную схему взаимодействия общества с социальными различиями. Рассмотреть как в процессе исторического развития в зависимости от определенного типа власти фиксируется характер различий, уровень их противостояния, как общество учится быть толерантным и изживать различия, переводя их из открытого противостояния в ненасильственные повседневные практики.

Ключевые слова: культурное различие, конфликт, постиндустриальное общество, глобализация, национальный суверенитет.

Історію людського суспільства можна представити як досвід управління відмінностями, що розширюється. У даній роботі ставиться за мету окреслити приблизну схему взаємодії суспільства із соціальними відмінностями. Розглянути як у процесі історичного розвитку, залежно від певного типу влади, фіксується характер відмінностей, рівень їхнього протистояння, те, як суспільство вчиться бути толерантним і позбавлятися відмінностей, переводячи їх із відкритого протистояння у ненасильницькі повсякденні практики.

Ключові слова: культурна відмінність, конфлікт, постіндустріальне суспільство, глобалізація, національний суверенітет.

The history of human society can be represented as an expanding experience of differences managing. The goal of this paper is to draw an approximate diagram of the interaction of society with social distinctions. To consider how in the process of historical development, depending on the particular type of power is fixed the nature of the differences, the level of their confrontation, as well as a society learns to be tolerant and to overcome the differences, shifting them from open confrontation into non-violent everyday practices. The simplest form of relationship with the difference was an attempt of its simple eradication. In this case, the other party either physically destroyed or forced to abandon their positions. Society, tried to work out some form of relationship, the interaction way with social distinctions always is faced with a certain difference dominant in this era of historical development. The collapse of the Soviet Union, Yugoslavia and other states in a number of independent nation-states once again made ethnic differences the main focus of international politics. The renaissance of ethnic identity became an occasion for criticism ethnically indifferent approach to politics, a statement of the importance of ethnic differences between the citizens of the state in the "post-industrial" era. Religious and national differences are synthesized into a new form of cultural differences. The war in the South-East of Ukraine shows that the society is again on the threshold of war, that it has not learned to coexist with the cultural differences, that the violence once again acts the dominant form of relationship with differences. Therefore, the main practical problem of the present stage of our history is that, using the experience of European tolerance, to abandon the violence and to develop a new way of dealing with cultural differences.

Keywords: cultural difference, conflict, post-industrial society, globalization, national sovereignty.

Мы живем в эпоху стандартизированного потребления: носим похожую одежду, покупаем похожие продукты в супермаркетах, смотрим одни и те же программы по телевидению, ездим на одни и те же курорты, переживаем одни и те же страхи, одинаково недовольны деятельностью президента и правительства и, одновременно, настаиваем на своем различии.

У нас различные звонки на мобильных телефонах, мы делаем пирсинг и татуировки, чтобы лишиться тела изначальной анонимности, у нас свой парикмахер и совершенно удивительной породы собака и, конечно же, особый, уникальный внутренний мир. Исчезновение различия с другими воспринимается нами как наша личная смерть.

Наши индивидуальные различия встроены в систему общих социальных различий. Например, богатый – бедный, католик – протестант, холостяк – женатый, ученый – дилетант, военный-штатский и др.

Однако наше стремление укорениться в различии (белые не хотят быть чернокожими, мужчины не хотят быть женщинами, немцы евреями), скрывает присущую нам потребность в социальном доминировании, когда на различие опирается фундамент социальной иерархии. Доминирование, основанное на различии, особенно ярко проявляется тогда, когда различие, фиксированное на уровне различия прав и потребления, приводит к требованию социального равенства и справедливости. Историю человеческого общества можно представить как расширяющийся опыт управления различиями, как полную драматизма историю попыток их регулирования.

В данной работе ставится *цель* начертить примерную схему взаимодействия общества с социальными различиями. Рассмотреть как в процессе исторического развития в зависимости от определенного типа власти фиксируется характер различий, уровень их противостояния, как общество учится быть толерантным и изживать различия, переводя их из открытого противостояния в ненасильственные повседневные практики.

В традиционном обществе социальные различия были строго фиксированными: каждое сословие особым образом одевалось, имело свой язык (например, латинский язык европейского монашества), образ жизни, уровень доходов и потребления. Различия были жесткими и укорененными в традиции и часто индивидуальные различия полностью исчерпывались социальными. Таким различиям свойственен определенный тип власти, которая, как правило, является наследуемой (определяющим является генеалогический принцип), создающий жесткую границу между правящими и управляемыми.

Развитие капитализма и утверждение рыночных отношений начало процесс перехода от жестких, строго фиксированных различий к подвижным, текучим различиям. Различие заложено в самой структуре обмена. Рыночная экономика строится на том, чтобы все более и более углублять и дифференцировать различия. Например, производится косметика не просто для женщин, а одна косметика для женщин, которые любят играть в гольф, другая – которые предпочитают длительные путешествия. Смена различий, а не само различие заложено в самой структуре обмена, без него нет рыночных отношений.

Игра различий поддерживается символом демонстративного потребления – модой. Быть модным – значит следовать различию, которое санкционировано не авторитетом и традицией, не принадлежностью к статусной группе, а властью рынка.

Наряду с текучими различиями (например, сегодня я блондинка, а завтра брюнетка) в обществе формируются жестко фиксированные различия, которые трудно поддаются рыночному обмену. Это национальные различия, подпитывающие себя оставшимися от прошлых эпох религиозными.

Национальные и религиозные различия противопоставляются рыночным отношениям, упорствуя в своем нежелании подлежать символическому обмену.

История общества представляет собой ряд попыток разработать различные стратегии существования с различиями.

Наиболее простой формой отношения с различием было попытка его простого искоренения. При этом противоположная сторона или физически уничтожалась или ее принуждали отказаться от своих позиций. Общество, пытаясь выработать определенную форму отношения, способ взаимодействия с социальными различиями, сталкивается всегда с определенным, доминирующим в данную эпоху исторического развития, различием. Для периода средневековья определяющим различием было *религиозное*. С ним связаны такие массовые явления, как крестовые походы, религиозные войны, Варфоломеевская ночь, тридцатилетняя война. Это различие было структурировано определенным типом общества и власти. Оно определялось не только конфессиональным противостоянием, но и борьбой между светской и религиозной властью. Оно разрешилось тем, что перешло из плана внешнего публичного противостояния в сферу внутреннего самоопределения личности. Появился внешний религиозный культ, поддерживаемый государством и внутреннее религиозное самочувствие личности. Религиозное различие из плана публичного перешло во внутреннее, образовав сферу частного или приватного.

Элиминирование этого различия сопровождалось установлением абсолютной власти, власти, размещающейся в сфере сакрального. Жан Боден, один из первых создателей теории суверенитета, отмечал, что религиозное единство населения и суверена вещь хорошая, но жестокое подавление религиозного инакомыслия – это лекарство худшее, чем болезнь, поскольку усиливает желание сопротивления угнетению.

В результате религиозных войн был получен первый опыт отношения к религиозному различию, которое было вытеснено из сферы политического противостояния в сферу частной жизни.

Разложение великих империй стимулировало возникновение новых различий в подвижных отношениях власти. На базе этнических различий заявляют о себе *национальные* различия, структурирующие себя в виде национальных государств. Появление национальных различий в виде национальных государств определило новую историческую фазу взаимодействия с различиями. Религиозные войны сменились войнами между национальными государствами. В трактатах о вечном мире (Сен-Пьер, Руссо, Кант) аккумулируется опыт негативного воздействия на общество и экономику межгосударственных национальных войн, что послужило выработке европейскими правительствами иммунитета в отношении национальных различий. XIX век принес с собой совершенно новое явление – Столетний мир 1815-1914 гг. Если оставить в стороне Крымскую кампанию, то окажется, что Англия, Франция, Пруссия, Италия и Россия воевали между собой в общей сложности не более полутора лет. Однако запас социальных различий и насильственной практики их разрешения не был окончательно исчерпан.

Появление марксизма было связано с установлением новых различий и возрождением насильственной практики их разрешения: в структуре властных отношений определяющими являются не конфессиональные, не этнические, а *классовые* различия. С классовыми различиями следует поступать так, как до сих пор поступали с религиозными и этническими: они должны быть уничтожены, а общество, переболев классовой борьбой и диктатурой пролетариата, должно перейти на совершенно новый уровень властных отношений, где власть над людьми заменяется властью над вещами.

Попыткой преодоления классовых антагонизмов стало построение советского государства, где, согласно постулатам марксистской идеологии, этнические и религиозные отличия остались в прошлом, а классовые различия в стертой форме еще сохраняются при социализме и окончательно исчезают при коммунизме. Предполагалось, что религиозные и этнические различия перестают доминировать в политической жизни и сохраняются только в сфере повседневных отношений.

Обретая опыт взаимодействия с различием, общество проводит их ценностное ранжирование. Есть различия, которые ценностно нейтральны, они не вызывают нашего приятия или неприятия, вписываются в общее представление о мире, составляя его конкретное своеобразие. Наша жизнь вовлечена в непрерывный символический обмен с различием, который охватывает все сферы человеческой жизнедеятельности: от туризма до научной работы.

Что происходит с различием, когда оно из сферы повседневного выводится в сферу публичного? Существуют ли различия, которые по своей сути обладают экзистенциальным характером и принципиально отличаются от различий повседневной жизни? Если предположить, что такими различиями обладают только религиозные или национальные различия, то такое утверждение вряд ли будет верным. Достаточно вспомнить, что стремление следовать образцам европейской моды резко осуждалось в Советском Союзе, я помню распоряжение проректора университета, запрещающего студенткам посещение занятий в джинсах. Поэтому логично предположить, что любое различие может быть переведено из сферы повседневного в сферу публичного, когда оно приобретает ценностный характер и начинает затрагивать интересы определенной группы людей. Поэтому есть различия, которые формируют относительно эфемерные, текучие, подвижные группы людей и есть различия, за которыми стоят мало подверженные изменению отношения и устойчивые группы людей.

Распад Советского Союза, Югославии и других государств на серию независимых национальных государств вновь сделал этнические различия главным фокусом международной политики.

Ренессанс этнического самосознания стал поводом для критики этнически индифферентного подхода к политике, утверждением важности этнических различий между гражданами государства в «постиндустриальную» эпоху.

Эта важность этнической составляющей опирается на «этнический» принцип легитимации власти. Ряд ученых по-прежнему считают этничность ядром, образующим власть в последней инстанции. Если в эпоху религиозных войн легитимация власти происходила от Бога, то для идеологов современного государства такую функцию выполняет этнос. Однако такое представление об этнической основе власти противостоит глобальным процессам, охватившим мир. Этническое ядро национального государства перманентно размывается – с одной стороны. С другой стороны власть уходит из рук национального государства, она вообще уходит из сферы политики в руки международных финансовых организаций и транснациональных корпораций.

Военный конфликт на юго-востоке Украины заставляет по-новому взглянуть на существующие представления о глобализме и роли национального государства в осуществлении независимой политики. Военный конфликт между Украиной и Россией, подрывает основную идею глобализма о прозрачности национальных границ для деятельности транснациональных корпораций. В один

прекрасный момент национальные границы могут стать непрозрачными, а государство может ввести санкции против ряда компаний, ввести секторальные и персональные ограничения, запретить сотрудничество в военной сфере и в области производства нефтегазового оборудования. Оно может просто запретить ввоз товаров, перемещение лиц и услуг.

Являемся ли мы свидетелями того, что история вновь возвращается в эпоху религиозных войн и национальных конфликтов. Этнические и религиозные различия обладают способностью перетекать друг в друга: в политическом дискурсе понятие мусульманина может незаметным образом замещаться понятием турка, алжирца, марокканца, пакистанца и наоборот. Религиозные и национальные отличия синтезируются в новую форму различия в *культурное*.

На каком различии основывается современный конфликт между Украиной и Россией?

Появившиеся в сети программные документы сепаратистов «За что сражается ополчение» и «Манифест Народного Фронта Освобождения Украины...» показывают, что идеологическое обеспечение этого противостояния очень условное. Согласно этим документам народное ополчение (сепаратисты) сражается за христианскую веру, за русскую культуру, за историческую традицию, за русский язык. Соответственно такому пониманию враг должен восприниматься как антагонист, обладающий противоположными характеристиками. Однако отсутствие обоснованной идеологической мотивации противоположности конфликтующих сторон затрудняет идеологическую квалификацию «врага». Поэтому за помощью обращаются к историческому прошлому, где сохраняется целый реестр номинаций исторических противников. Самым близким по времени и наиболее богатым отрицательными коннотациями противником является фашизм. Поэтому противостоящая сторона получает номинацию фашиста, бандеровца (предполагаемого сторонника фашизма) независимо от ее идеологических взглядов и действий.

Ускользающее различие делает кровавый конфликт бессмысленным и иррациональным.

Через события, начиная с 11 сентября 2001 года – теракты в Мадриде и Лондоне, ответные меры европейских правительств, борьба с хиджабами во Франции, «карикатурная война» (карикатуры на пророка Мухаммеда, появившиеся в европейской печати) – все показывает, что общество опять на пороге войны, что оно так и не научилось сосуществовать с культурными различиями, что опять доминирующей формой отношения к различиям должно выступать насилие, в данном случае, ассимиляция. Поэтому основная практическая задача современного этапа нашей истории заключается в том, чтобы, используя опыт европейской толерантности, отказаться от насилия и выработать новый способ работы с культурными различиями.

ТРАНСКУЛЬТУРАЦІЯ ЯК ШЛЯХ ДО ЄДНОСТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Требін Михайло Петрович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

Чернишова Таїсія Олексіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філософії Харківського університету Повітряних сил імені І. Кожедуба

Найпоширенішими моделями взаємодії соціальних суб'єктів у історії людства були асиміляція і мультикультуралізм. Асиміляція – це процес, в ході якого дві або більше груп, що раніше розрізнялися внутрішньою організацією, ціннісними орієнтаціями, культурою, створюють нову спільність, в якій відбувається зміна групової самоідентифікації, втрачається відчуття власної самобутності, специфічності. Основу моделі мультикультуралізму становлять такі принципи: визнання державою культурного плюралізму як важливої характеристики громадянського суспільства; усунення перешкод, які заважають соціалізації маргінальних культурних груп; підтримка відтворення та розвитку різних культур. Крах політики мультикультуралізму на початку XXI ст. у Великій Британії, ФРН, Франції потребує іншої моделі соціальної взаємодії, якою може стати транскulturaція, що є процесом створення нової універсальності – «плюриверсальності», що передбачає полілог рівноправних локальних культур, кожна з яких усвідомлює свою обмеженість і потребу в Іншому як умову для повноцінного буття та розвитку.

Ключові слова: асиміляція, мультикультуралізм, транскulturaція, соціальна взаємодія, розмаїття.

Наиболее распространенными моделями взаимодействия социальных субъектов в истории человечества были ассимиляция и мультикультурализм. Ассимиляция - это процесс, в ходе которого две или более групп, различающихся внутренней организацией, ценностными ориентациями, культурой, создают новую общность, в которой происходит изменение групповой самоидентификации, теряется ощущение своей самобытности, специфичности. Основу модели мультикультурализма составляют такие принципы: признание государством культурного плюрализма как важной характеристики гражданского общества; устранение препятствий, препятствующих социализации маргинальных культурных групп; поддержка воспроизведения и развития различных культур. Крах политики мультикультурализма в начале XXI века в Великобритании, ФРГ, Франции обуславливает становление иной модели социального взаимодействия, которой может стать транскulturaция, являющаяся процессом создания новой универсальности - «плюриверсальности», предусматривающей полилог равноправных локальных культур, каждая из которых осознает свою ограниченность и потребность в Другом как условия для полноценного бытия и развития.

Ключевые слова: ассимиляция, мультикультурализм, транскulturaция, социальное взаимодействие, разнообразие.

The most common models of interaction between social actors in the history of mankind were assimilation and multiculturalism. Assimilation - a process in which two or more groups, which differ in internal organization, values, culture, and create a new community in which there is a change of group identity, lost sense of their own identity, specificity. Model of multiculturalism is based on the following principles are: state recognition of cultural pluralism as an important characteristic of civil society; removing obstacles that hinder the socialization of marginalized cultural groups; playback support and development of various cultures. Failure of the policy of multiculturalism in the beginning of the XXI century. in the UK, Germany, France requires a different model of social interaction, which can be transculturation, which is the process of creating a new universality, which provides equal polylogue local cultures, each of which is aware of its limitations and the need for another as a condition for a full life and development. Transculturation not a denial of their cultural identity, of our cultural "body" (actually like staying in culture does not negate the physical body) - it declares freedom from pre-defined cultural roles and identities, proves the opportunity for a person to find and "assign" other cultural meanings from this enriched and enriching others. And this freedom does not alter the character and habits, given to us at birth and acquired in the process of education, it only fills life new meaning, room for varying elements of different cultures in their own world

view, use in your cultural contexts. Transculturation opposed to those models that do not adequately account for human diversity, diversity history as well as one-sided mercantile nature of most social communications that occur in the world. It does not operate in the abstract individuals as abstract contexts and does not imply that socially homogeneous and consists of identical atomic individuals living in a homogeneous medium of a common language, culture, religion and values - it is far from reality. Transculturation keeps the communication process sense, dynamic and dramatic intrigue living lives. Transculturation model calls not just see another and understand that it does not have equal rights, but also to try to restore those rights, give it a voice, hear it, to form an alternate world in which many worlds possible. For this we need to rethink the model of thinking episteme if you want. Then we can interpret as a new type discourse transculturation as cultural and political unconscious of our age, which makes activities and picture of the world of postmodern man. The most important dimension transculturation is a communicative dimension, in which the Other is seen as a communicative process, not as an obstacle that must lead to their common denominator, but as an independent entity with its own dispositions.

Keywords: assimilation, multiculturalism, transculturation, social interaction, diversity.

Складний розвиток сучасного українського суспільства (політична криза, анексія Криму, сепаратистський рух, антитерористична операція тощо) потребує свого вирішення й подолання. Шукаючи шляхи відновлення злагоди й порядку в Україні, слід звернути увагу на феномен транскультурації як можливий спосіб подолання роз'єднання в сучасному українському соціумі.

Транскультурація прошиває собою весь простір культури та соціуму епохи глобалізації, проявляючись і в етноконвергенції, і у висуненні принципу гібридності замість колишньої «чистоти», і в зміні ставлення до національних мов, культурних традицій і самого поняття нації-держави, що втрачають свій самодостатній характер, поступаючись місцем процесам транснаціоналізації та поліглотії, пов'язаним з критичним космополітизмом. Транскультурація є новим способом соціального й мовного мислення, породжуючи нові стосунки між культурами й мовами, нове розуміння сучасної комунікації і нові суб'єктно-об'єктні, суб'єктно-суб'єктні й логічні зв'язки. У цьому сенсі вона свідомо конститує себе на протигагу попередній епістемі, формуючись на основі справді егалітарної плюриверсальності. Транскультурна модель соціокультурної взаємодії – це не новоспечений метанаратив, а, скоріше, обережна спроба позначити хоча б якісь можливості взаєморозуміння й солідарності в постсучасному строкатому світі, що не були б пов'язані з дискредитованими моделями соціальної взаємодії минулого, але вели до конструктивного діалогу, до спілкування з Іншими.

Феномен транскультурації став широко осмислюватися на початку XXI ст. Найвпливовішими вченими, які зробили внесок у теоретичну розробку цього явища, є Е. Гліссан, Ф. Короніл, В. Міньоло, Ф. Ортіс, Е. Саїд, М. Тлостанова, У. Харріс, Ф. Чіуї та ін. Але всі евристичні можливості цього феномену для сучасного людства ще не розкриті.

Мета статті – показати можливості транскультурації для гармонізації взаємин в сучасному суспільстві, в тому числі українському.

Взаємодія сучасних етносів зі своїми мовами, культурами, ментальністю, традиціями, звичаями, не завжди відзначається толерантністю. «Інший» не належить до нашої расової, етнічної, релігійної, культурної, соціальної, професійної, поселенської, вікової груп, не поділяє наші погляди, є прибічником іншої ідеології. Але він мешкає поруч із нами. І це є реальністю, яку треба враховувати. Слід нагадати думку Михайла Бахтіна про існування абсолютної естетичної потреби людини в Іншому, який (і тільки який) може створити її зовні закінчену особистість; цієї особистості не буде, якщо Інший її не створить [1, с. 37]. М. Бахтін стверджував, що, тільки вступаючи у спів-буття (діалог) з унікальністю Іншого, особистість знаходить власну унікальність, створюючи новий світ, нову культуру. На думку філософа, мислити «про» людину не уявляється можливим. Можна мислити лише «до» людини, звертаючись до неї, творити не діалог «голосів», а діалог особистісних позицій. М. Бахтін пише: «Персоналізація в жодному разі не є суб'єктивізацією. Межа тут не Я, але Я у взаємовідносинах з іншими особистостями, тобто Я й Інший, Я і Ти» [1, с. 343].

Найпоширенішими моделями взаємодії соціальних суб'єктів, Я й Іншого були асиміляція та мультикультуралізм, але вони зазнали суворой критики з боку теоретиків і практиків.

У широкому сенсі під асиміляцією (від лат. *assimilatio* – уподібнення, злиття, засвоєння) розуміється процес, в ході якого дві або більше груп, що раніше розрізнялися внутрішньою організацією, ціннісними орієнтаціями, культурою, створюють нову спільність, в якій відбувається зміна групової самоідентифікації, втрачається відчуття власної самотності, специфічності. Найширшого застосування цей термін набув для характеристики міжетнічних процесів, коли групи людей, що належать до вже сформованих етносів, опинившись в тісному контакті з іншим народом або в його середовищі,

сприймають його мову, культуру, звичаї. У наступних поколіннях відбувається повна зміна національної самоідентифікації (зарахування себе до даного народу).

Істотним чинником асиміляції є міжетнічні шлюби, хоча етнічна самоідентифікація дітей, народжених в таких шлюбах, багато в чому залежить від національності лідера подружжя, а також від низки кон'юнктурних чинників (насамперед, пріоритетів національної політики на певній території). Процес асиміляції може мати як універсальний, так і частковий характер. Наприклад, внаслідок асиміляції народ може втратити свою мову, самоназву, традиційну структуру діяльності, але зберегти релігійні вірування, деякі побутові традиції (про що свідчить, зокрема, історія створення американської нації). Відомі випадки, коли, утворюючи нову спільність, народи зберігають і свою мову (досвід створення бельгійської нації).

Асиміляція може відбуватися природним і насильницьким шляхом. Природна асиміляція – наслідок об'єктивних процесів економічного й політичного зближення територій (окремих регіонів і цілих держав) і народів, що дали потужний імпульс їх культурному зближенню (наприклад, зростаюча інтернаціоналізація світового господарства). Природна асиміляція властива й мігрантам, які на своїй новій батьківщині впливають до складу корінного населення, поступово розчиняючись у ньому. Примусова (насильницька) асиміляція – це прояв певної національної політики, що має на меті знищення того чи іншого етносу як самостійної одиниці, але не фізичним способом. Прийомами насильницької асиміляції вважаються обмеження сфери застосування національної мови з подальшим повним її вилученням з обігу; викорінення національних традицій (заборона на святкування національних свят, виконання обрядів); насадження невластивих народів видів діяльності тощо. Подібна асиміляційна політика деформує мораль, систему цінностей обох народів, провокує запеклий опір асимільованого народу, його прагнення до етнічної замкнутості, штучне «випинання» його характерних рис. Насильницьку асиміляція – потенційне джерело міжетнічних конфліктів – слід відрізняти від вимушеної, притаманної, наприклад, мігрантам у розвинені країни Заходу, де швидка асиміляція приїжджих є істотною умовою їх успішної соціальної та економічної адаптації. У будь-якому випадку модель асиміляції свого часу зазнала нищівної критики й поступилася місцем моделі мультикультуралізму.

Перше вживання терміну «мультикультуралізм» в якості дескриптора інструменту національної політики датується, за одніми відомостями, 1957 роком, коли постала потреба схарактеризувати політику Швейцарії, спрямовану на формування єдиної нації з різних етнокультурних спільнот, за іншими – 1965 роком, коли спеціальна Королівська канадська комісія з білінгвізму та бікультурності, яка була створена для вивчення проблеми конфлікту франко- й англомовного населення країни, ввела в обіг це поняття як антитезу політиці асиміляції різних етнолінгвістичних груп, що на цей час використовувалася.

Один із творців мультикультуралістського концепту – канадський вчений Уїлл Кимліка – визначав мультикультуралізм як політику визнання цивільних прав та культурної ідентичності етнічних меншин [2]. Передбачалося, що перехід до політики мультикультуралізму забезпечить більш гармонійне співіснування етнокультурних груп в межах однієї держави. Основу моделі мультикультуралізму становлять такі принципи: визнання державою культурного плюралізму як важливої характеристики громадянського суспільства; усунення перешкод, які заважають соціалізації маргінальних культурних груп; підтримка відтворення та розвитку різних культур.

Деякий час здавалося, що ця модель цілком відповідає гармонізації етнокультурних відносин у державі, тому вона мала велику кількість прихильників. Навряд чи подібна популярність цієї моделі випадкова. Тріумф ліберальних цінностей епохи «кінця історії» перевів у розряд «морально застарілих» всі традиційні схеми організації мультиетнічної політиці – від національної держави до федерації.

Мультикультуралізм з його ціннісним універсалізмом і мозаїчним баченням політичної спільності став адекватним відбиттям постмодерністської філософії у сфері етнополітичного менеджменту. Але на початку XXI ст. в середовищі політичних експертів дедалі частіше залунали сумніви щодо можливості здійснення мультикультурного проекту в його оптимальному варіанті [3;4]. С. Хантінгтон зазначав, що мультикультуралізм не сприяє інтеграції меншин, оскільки легітимізує можливість збереження ними власної соціокультурної ідентичності [5, с. 226]. Російський філософ М. Глостанова стверджувала, що феномен мультикультуралізму (як і дискурси різноманітності й відмінності) є «одним з яскравих міфів, соціокультурних і політичних практик епохи глобалізації, заснованих на спробах усвідомити, оцінити і запропонувати деякі моделі взаємодії на основі реально існуючого глобального культурного різноманіття» [6, с. 86].

Практика свідчить, що дискурс мультикультуралізму є неоднозначним і суперечливим. Його недоліки, які є зворотним боком переваг, проявляються у можливій етнізації соціальних відносин, інституціоналізації культурних відмінностей, невизнанні ліберального принципу пріоритету прав індивіда. Тому сьогодні мультикультуралізм активно піддається критиці з боку представників таких напрямків

суспільної думки, як ліберальний націоналізм, фемінізм, космополітизм [7; 8]. Опоненти мультикультуралізму серед його вад називають створення «загрози» національній гармонії і єдності, ускладнення процесу асиміляції, посилення міжгрупової і міжрасової недовіри, зокрема через квотування під час вступу до вузу, прийому на роботу.

Критики мультикультуралізму також вказують, що, приділяючи дуже багато уваги «іншим» культурам, політика мультикультуралізму провокує расові суперечності. Дійсно, культивуючи підвищений інтерес до культур етнічних меншин, мультикультуралізм абсолютизує їхню специфіку та стійкість до змін. Це провокує аналогічні дії шовіністично налаштованих представників етнічної більшості. У результаті культурні відмінності штучно гіпертрофуються обома сторонами аж до того, що оголошуються непереборними, і це створює підґрунтя для нових міжкультурних конфліктів. Про це яскраво свідчить досвід Німеччини. Здійснене німецьким етносоціологом Б. Бекером дослідження показало, що 82,5% турецьких іммігрантів у ФРН дають своїм народженням у Німеччині дітям турецької імена [9, р. 213]. Аналогічна практика характерна для 46% вихідців з колишньої Югославії, які проживають у ФРН та 37% іммігрантів з країн Південно-Західної Європи (Італії, Іспанії та Португалії) [9, р. 210]. Соціокультурна складова вибору імені проявляється у даному випадку достатньо чітко. Згідно з даними опитування, проведеного на замовлення «Die Welt» 2010 р., майже 23% турок, що живуть у Німеччині або не розмовляють німецькою, або вкрай погано розуміють її, а кожен другий практично не спілкується з німцями [10]. Не дивно, що 16 жовтня 2010 р. канцлер ФРН А. Меркель, виступаючи перед молодіжною організацією Християнсько-демократичної партії у Потсдамі, заявила, що іммігранти повинні інтегруватися й прийняти німецьку культуру і цінності. «Ми виходили з ідеї мультикультуралізму і думали, що будемо жити поруч і цінувати один одного, але такий підхід провалився, абсолютно провалився», – сказала Меркель далі [11]. Цю думку довів до граничної ясності лідер Християнського соціалістичного союзу Хорст Зеєхофер, який заявив: «Тепер ми виступаємо за повернення до німецької культури і проти мультикультури. Мультикультуралізм помер» [11]. Пізніше цю точку зору поділили у Великій Британії Д. Кемерон (лютий 2011 р.) і у Франції Н. Саркозі (лютий 2011 р.). Тому людство стало шукати іншу модель взаємодії Я й Іншого.

Ще з кінця минулого століття у сучасному гуманітарному знанні почала формуватися, а з часом і концептуалізуватися ідея транснаціонального культурного простору. Дискурс транскulturації як неодмінний еволюційний крок поступово змінює як культурний проект універсалізму (в якому культурна ідентичність мала бути ефективною, контрольованою та прораховуваною), так і мультикультуральний дискурс, який врешті-решт спровокував ідею безлічі локальних культур – місцевих консенсусів, недоторканих, непроникних і в деяких випадках ворожих один до одного.

Автором концепції транскulturації був кубинський антрополог, соціолог, філософ культури Фернандо Ортіс, який і ввів у науковий обіг 1940 р. термін *транскulturація* в книзі «Кубинський контрапункт тютюну та цукру» [12]. У терміні «транскulturація» важлива латинська приставка «транс», яка означає «над», «понад», «через», «по той бік». Останні два значення особливо актуальні, оскільки мають на увазі включення не однієї, а кількох культурних точок відліку, перегин кількох культур, курсування між ними й особливий стан культурної потойбічності – не там і не тут або і там, і тут, залежно від індивідуального переживання цього стану. За визначенням Ф. Ортіса, акультурація являє собою набуття культури в односпрямованому процесі, а транскulturація передбачає дві фази – втрату або безкоріння (декультурація) і створення нової культури (неокультурація). Для нього однаково важливі й руйнування культур, і креативність нових культурних союзів.

Транскulturація – своєрідний «акт примирення» двох значних дискурсів модерну й постмодерну, який стає процесом створення нової універсальності – «плюриверсальності», яка передбачає полілог рівноправних локальних культур, кожна з яких усвідомлює свою обмеженість і потребу в Іншому як умову для повноцінного буття та розвитку. Транскulturація не є відмовлянням від власної культурної ідентичності, від нашого культурного «тіла» (власне, як перебування в культурі не відміняє фізичного тіла) – вона декларує свободу від напередзаданих культурних ролей та ідентичностей, обґрунтовує можливість для людини знаходити та «привласнювати» інші культурні смисли, від цього збагачуючись та збагачуючи інших. І ця свобода не скасовує символів та звичок, даних нам від народження та набутих у процесі виховання, вона лише сповнює буття новим смислом, відкриває простір для варіювання елементів різних культур у власній картині світу, вживання в бажані культурні контексти. Акти транскulturації дедалі частіше зустрічаються в нашому житті. Заняття йогою по середах та п'ятницях аж ніяк не заперечують уроки фламенко по четвергах та відвідування лекцій з діанетики у вихідний. Сучасній людині «тісно» бути культурно й етнічно однорідною; перетинаючи «культурні кордони» вона робить спроби відчутти себе іншою, але не стільки заради зміни особистісних атрибутів, скільки заради нової зустрічі з самою собою. Нова ідентифікація не скасовує попередньої, вона збагачує її новими смислами. Людина ніколи не може бути цілісною та завершеною для самої себе – цілісно пізнати її може тільки Інший, причому тут ідеться не

тільки й не стільки про іншу людину чи культуру, а про інше Я, здатне привнести в саморефлексію нових когнітивних відтінків (об'єктивувати себе за допомогою власного ж інобачення). Ця бахтінська інтенція успішно реалізується у прагненні сучасної людини освоїти різні культурні коди саме для того, щоб краще пізнати саму себе. Отже, транскультурація не відміння самототожності індивіда, але надає останньому можливість ефективніше реалізуватися у багатовимірному просторі сучасного інформаційного суспільства.

Транскультурація протистоїть тим моделям, які не враховують належною мірою людського розмаїття, плюріверсальності історії, а також односторонньо-меркантильного характеру більшості соціальних комунікацій, що відбуваються в світі. Вона не оперує абстрактними особистостями в настільки ж абстрактних контекстах і не має на увазі, що соціальне є однорідним і складається з однакових атомарних індивідів, що живуть в гомогенному середовищі єдиної мови, культури, релігії і цінностей. Транскультурація зберігає в процесі комунікації сенс, динаміку й драматичну інтригу живих життів. Транскультураційна модель закликає не просто побачити Іншого і зрозуміти, що він не має рівних прав, але і спробувати відновити ці права, дати йому голос, почути його, сформувати альтернативний світ, в якому можливе безліч світів. Для цього треба переосмислити модель мислення, епістему, якщо завгодно. Тоді можна трактувати транскультурацію як новий тип дискурсивності, як культурне й політичне несвідоме нашої епохи, що зумовлює діяльність і картину світу постсучасної людини [13; 14]. При цьому транскультурація – модель постійної проблематизації відмінності й різноманітності на відміну від епістемологічних традиційних форм трактування цієї теми, наприклад, в межах неоліберального мультикультуралізму, який, проголошуючи відмінність на словах, насправді веде до уніфікації, до комерціалізації передбачуваної і красиво упакованої відмінності. У мультикультуралізмі не змінюється ні поблажливо-протекційне ставлення до Іншого, його об'єктивація, ні жорстка установка на його виключення зі сфери прийняття рішень.

На думку російського вченого Г. Тульчинського, сьогодні активно формується «нова персонологія», в якій особистість дедалі більше являється проектом або ж серією проектів, автором яких є сама ця особистість. Вчений наголошує на появі нового типу ідентифікації (порівняно із приналежністю до роду чи племені, ієрархією чи статусом), а саме автопроектуванні – створенні власного особистісного брэнда, побудові себе-іншого. Характеризуючи цю «нову персону», Г. Тульчинський вживає термін «самоідентифікованець», тобто той, хто застосовує інші соціальні ролі (ніби краде їх і видає за свої). «Успіхи генної інженерії, трансплантології, протезування тощо дозволяють вже й тілесність розглядати як пластичну форму. Тіло з «темниці душі» на очах перетворюється на костюм, який можна не тільки прикрашати, але й перекроювати, навіть зовсім міняти...» [15,с.33]. Виняткові успіхи у створенні самопроектної ідентичності досягаються у сфері інформаційних технологій. Всесвітня мережа Інтернет дає необмежені можливості для вільного позиціонування особистості – поза залежністю від статі, національності, статусної, професійної приналежності тощо.

Подібне самоконструювання особистості, безумовно, не є абсолютно позитивним надбанням сучасності. Дискусійною є проблема моральної відповідальності кожного нового «брэнда», але це предмет іншого дослідження. Ми ж, проте, зазначимо, що можливість особистісної багатовимірності сучасної людини є серйозним досягненням цивілізаційного розвитку. Як нами вже було підкреслено, кожна ідентифікація дає особистості нову життєву компетентність, а, отже, й можливість дедалі глибшого самопізнання.

У сучасному багатополлярному світі збереження власної культурної ідентичності здебільшого залежить від можливості зрозуміти та прийняти Іншого, утвердити та відстояти його право на самобутність, розуміння кожної культури як суб'єкта, як одного із учасників діалогу. Тут потрібне розпредмечування Іншого, визнання рівноправності його буття. Співчуття, співучасть, спів-буття. За М. Бахтіним, самосвідомість культури є форма її буття на межі з іншою культурою. Філософ зазначав, що текст живе тільки стикаючись з іншим текстом: саме в точці цього стикання спалахує світло, що наближає цей текст до діалогу. Усвідомлення позиційного неспівпадіння, вихідної морально-просторової непорівнянності суб'єктів тексту (автора й читача) та суб'єктів у тексті (героїв) – це те, що М. Бахтін називає «позаприсутністю». Це позиція «позаприсутності» замість «пози присутності», тобто формальної, удаваної присутності Іншого у власному бутті. Згідно з М. Бахтіним, тільки безкорислива любов, тільки любовно зацікавлена увага може розвинути досить напружену силу, щоб охопити й утримати конкретне різноманіття буття, у тому числі й Іншого, не збіднивши і не схематизувавши його [16, с. 510-511].

Найважливішим виміром транскультурації як в ортісовському, так і сучасному розумінні є комунікативний вимір, у межах якого Іншого розглядають у комунікативному процесі не як перешкоду, що її треба привести до спільного знаменника, а як самостійного суб'єкта із власними диспозиціями. Спілкування з ним може відбуватися тільки на справді паритетних умовах. Повне розуміння Іншого як синтезу двох «я» або двох культур, можливо, і не відбудеться, тому, що неодмінно залишаться точки непрозорості, комунікативної пробуксовки, проте плідний процес транскультурації як егалітарної культурної взаємодії цілком можливий.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986. – 445 с. 2. Kymlicka W. Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights. - Oxford: Oxford University Press, 1995. – vii, 280 p. 3. Alibhai-Brown Y. Beyond Multiculturalism // *Diversité Canadienne*. - 2004. - Vol. 3, No 2. – P. 51-54. 4. Goodhart D. «Too diverse?» // *Prospect* 95. – 2004 – 21 February. – P. 30-37. 5. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности. – М.: АСТ; Транзиткнига, 2004. – 635 с. 6. Тлостанова М. В. От философии мультикультурализма к философии транскультурации: Учеб. пособие. – М.: РУДН, 2008. – 251 с. 7. Barry V. Culture and Equality: an Egalitarian Critique of Multiculturalism. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001. – xi, 399 p. 8. Okin S. M. Is Multiculturalism Bad for Women? // *Is Multiculturalism Bad for Women?* / Susan Moller Okin with respondents; edited by Joshua Cohen, Matthew Howard, and Martha C. Nussbaum. – New Jersey: Princeton University Press, 1999, p. 9-24. 9. Becker B. Immigrants' emotional identification with the host society // *Ethnicities*. – 2009. – Vol. 9, No 2. – P. 200-225. 10. Турки плохо интегрируются в Германии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.inright.ru/news/id_984/ 11. Майоров Е. Мультикультурализм в Германии умер [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.inright.ru/articles/politics/20101018/id_395. 12. Ortiz F. Cuban Counterpoint, Tobacco and Sugar / Fernando Ortiz; translated from the Spanish by Harriet de Onís; introduction by Bronislaw Malinowski; prologue by Herminio Portell Vilà; new introduction by Fernando Coronil. – Durham: Duke University Press, 1995. – lxix, 312 p., xiii p. 13. Тлостанова М.В. Постсоветская литература и эстетика транскультурации. Жить никогда, писать ниоткуда: Монография – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 416 с. 14. Тлостанова М.В. Транскультурация // *Культурология. Энциклопедия*: в 2 т. / гл. ред. и автор проекта С. Я. Левит. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – Т. 2. – С. 724-726. 15. Тульчинский Г.Л. Личность как автопроект и бренд: некоторые последствия // *Философские науки*. – 2009. - №9. – С. 30-51. 16. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / Сост. С. Г. Бочаров, В.В. Кожин. — М. : Худож. лит., 1986. — 543 с.

УДК 316.4.06

МОДЕРНІЗАЦІЯ, САМООРГАНІЗАЦІЯ ТА ЛЕГІТИМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ У СУЧАСНОМУ ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: КОНЦЕПЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Резнік Володимир Станіславович – доктор соціологічних наук, доцент, завідувач відділу історії та теорії соціології Інституту соціології Національної академії наук України

Зміст соціологічного поняття соціального порядку не конкретизований з огляду на особливості сучасного перехідного українського суспільства. Актуальна наукова проблема полягає у тому, що концептуалізації соціального порядку у стабільних розвинутих суспільствах можуть проявитися змістовні обмеження або невідповідності стосовно сучасного українського суспільства. У соціології є дефіцит знання про соціальний порядок перехідних пострадянських суспільств. Це вимагає окремого теоретичного дослідження для уточнення концепту соціального порядку перехідного суспільства. Метою дослідження є концептуалізація соціального порядку як соціетального феномену та отримання знань про стан соціального порядку сучасного українського суспільства. Дослідження буде стосуватися таких аспектів, як модернізація, громадянська самоорганізація та легітимізація соціального порядку суспільства.

Ключові слова: легітимізація, соціальний порядок, модернізація, перехідне суспільство.

Содержание социологического понятия социального порядка не конкретизировано с учетом особенностей современного переходного украинского общества. Актуальная научная проблема заключается в том, что концептуализации социального порядка в стабильных развитых обществах могут проявиться содержательные ограничения или несоответствия относительно современного украинского общества. В социологии есть дефицит знания о социальном порядке переходных постсоветских обществ. Это требует отдельного теоретического исследования для уточнения концепта социального порядка переходного общества. Целью исследования является концептуализация социального порядка как социетального феномена и получения знаний о состоянии общественного порядка современного украинского общества. Исследование будет касаться таких аспектов, как модернизация, гражданская самоорганизация и легитимация социального порядка общества.

Ключевые слова: легитимация, социальный порядок, модернизация, переходное общество.

Majority (70%) of the population in Ukraine reports about deficient of order in society and law enforcement. These feelings are symptoms of social problems. The problem is that the current social order in Ukrainian society does not meet the expectations of most people. In the last year there were a sharp political and civil conflict, foreign occupation and rejection of the territory of Ukraine, armed separatism and terrorism, foreign aggression. These developments confirmed the need for a sociological study of the problem of order in modern Ukrainian transitional society. The problem of order in society had been being developed by researchers since decades. Researchers identified the main features of social order which are expressiveness and unanimity civilizational identity, consensus symbols, common social values and ideals, social norms, certainty of social statuses and roles, social interactions predictability, sustainability of social relations, organization of social relations, coordination of social interests, balance and equivalence of social exchange, social control processes, legitimacy of social institutions, and societal cohesion communities. However, the content of the sociological concept of social order is not specified due to transient features of modern Ukrainian society. Current scientific problem is that the conceptualization of social order in stable developed societies may show substantial limitations or inconsistencies in relation to modern Ukrainian society. In sociology there is a lack of knowledge about social order in transitional post-Soviet societies. This requires some theoretical studies to clarify the concept of social order in transition society. The study is the conceptualization of social order as a societal phenomenon and gains knowledge about the state of social order of modern Ukrainian society. Research addresses aspects such as modernization, civic self-organization and legitimation of social order of society. It is necessary to organize the theoretical interpretation of social order, summarize research experience problems of social order in Ukraine, to develop the conceptual foundations of the study of social order in a transitional society. Such a study should include historical and sociological, theoretical and empirical analysis.

Keywords: legitimation, social order, modernization, transitional society

Розділ 1. Історія, теорія та методологія соціології

Дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України уможливили спостереження симптомів нагальної соціальної проблеми. Йдеться передусім про брак порядку в суспільстві та дотримання діючих у країні законів, що його відчувала переважна більшість громадян (70%) впродовж останнього десятиліття. Відтак більше року тому соціальна проблема була визначена як невідповідність наявної соціальної упорядкованості життя суспільства очікуванням переважної більшості його громадян. З огляду на це, дослідники відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України зауважували неабиякі ризики для соціального порядку в сучасному українському суспільстві. Адже цей порядок не був загальноприйнятним і загальновизнаним, тобто легітимним для переважної більшості громадян. Впродовж останнього року зауважені ризики втілюються. Ми спостерігали гостре політичне і громадянське протиборство, дочасну зміну влади, іноземну окупацію та відторгнення частини території України, прояви збройного сепаратизму і тероризму, підтримуванні ззовні. Вказані обставини підтвердили необхідність соціологічного дослідження проблеми порядку в суспільстві загалом та в сучасному українському перехідному суспільстві із притаманним йому культурним розмаїттям, зокрема.

Понад те, наразі бракує обґрунтованого визначення характеру зазначеного розмаїття, що напевне неабияк далось взнаки в Україні упродовж недавніх драматичних подій. Варто звернути увагу на узагальнені американським соціологом-неопозитивістом У. Уоллесом головні підвиди культурної та соціальної структур, що їхнє поєднання опосередковано показують зв'язки між особливостями культурного розмаїття та соціальною впорядкованістю суспільства (табл. 1).

Таблиця 1.

Головні підвиди культурної та соціальної структур за У. Уоллесом [1, с. 114–116]

<i>Структури</i>		<i>Типові поведінкові регулярності</i>	<i>Концептуалізації (теоретик: концепт)</i>
<i>культурна</i>	<i>соціальна</i>		
Консенсусна	Унісонна	«...люди думають, відчувають і роблять ті самі речі разом, і ці речі є логічно і ситуаційно сумісні (цебто вони відбуваються, не зачіпаючи одні одних)».	Е. Дюркгайм: «механічна солідарність».
Взаємодоповнювана	Взаємообмінна	«...люди думають-відчувають і роблять різні, але взаємодоповнені речі разом».	Е. Дюркгайм: «поділ суспільної праці», «органічна солідарність».
Різномірною	Конфліктна	«...люди думають-відчувають і роблять несумісні речі разом. Виходить так, що одні учасники повинні втрачати, тоді як інші – придбати».	К. Маркс і Ф. Енгельс: «класове суспільство», «класова боротьба», «класова свідомість».
Плюралістична	Сегрегована	«...люди думають-відчувають і роблять що-небудь у просторовій (або) часовій ізоляції від чогось іншого, так що їх сумісність або несумісність не зачіпає причинний зв'язок».	Л. Купер: «плюралістичні суспільства». Ф. Фанон: «зони колоніального світу».

Які із зазначених головних підвидів культурної та соціальної структур, тобто культурного розмаїття та похідної від нього соціальної впорядкованості, склалися в сучасному українському суспільстві за два останні десятиліття? Як ці переважаючі наразі підвиди будуть далі змінюватися/усталюватися? Для успішного пошуку відповідей на ці питання слід зважати на відповідний теоретико-методологічний досвід, накопичений у світовій соціології.

Проблематика порядку у суспільстві розроблялася дослідниками завжди – впродовж протосоціологічного, класичного та сучасного етапів розвитку соціології. Ідея упорядкування суспільного життя присутня у творчості соціальних мислителів всіх часів та народів. Але започаткування теоретизування із приводу «проблеми порядку в суспільстві» пов'язують із теоретиками природних прав та суспільної угоди – Т. Гобсом, Дж. Локом, Ж.-Ж. Руссо та ін. Фактично вона є осердям предметного поля соціологічної науки. Вкрай важкою і позбавленою сенсу видається спроба складання списку чільних дослідників, що оперують терміном «порядок» у різних аналітичних соціологічних контекстах. Легше згадати тих, хто виніс термін «порядок» у заголовок своїх книг. Серед них – Ч. Х. Кулі [2], Р. Бендікс [3], Н. Хомскі [4], Р. Дарендорф [5], Ф. Фукуяма [6], У. Бек, Е. Гіденс та С. Леш [7; 8], С. П. Гантінгтон [9; 10], Д. Норт та ін. [11]. Поняття «соціальний порядок» вживане соціологами для позначення суспільного ладу (устрою) або певних

загальноприйнятих правил та норм у межах суспільства загалом або його окремих осередків життєдіяльності* . Водночас вживаними також є поняття громадського, громадянського, світового та глобального порядку, якими окреслюється середовище існування даного соціального феномену.

Водночас у соціологічному теоретизуванні наявне концептуальне протиставлення порядку та безпорядку. Стани соціального порядку та безпорядку розглядаються як протилежні одне одному і водночас як невід'ємні одне від одного. Коли спостерігаємо або аналізуємо ці стани суспільства, то завжди опосередковано один з них уявляється на тлі іншого, і – навпаки. Дається взначи синхронність їхнього існування та взаємної мінливості: впорядкованість та невпорядкованість суспільства – несталі його стани, що можуть зростати або знижуватися, змінювати один одного. Разом із тим, вжиток поняття «соціальний порядок» у соціологічному дискурсі має подекуди певний політико-ідеологічний характер: наприклад, цілком стабільний соціальний порядок, за якого наявна несправедливість чи не виправдана нерівність, трактується як безпорядок. Відтак непоодинокими є протиставлення старого та нового соціальних порядків тощо. Також подекуди певний соціальний порядок внаслідок різних обставин може бути бажаним і прийнятним для однієї спільноти та небажаним і неприйнятним для іншої спільноти у межах суспільства. Може йтися про взаємне доповнення, співіснування, узгодженість, конкурування або протиборство різних соціальних порядків у межах суспільства або світової спільноти.

У соціологічному дискурсі зауважуються й ознаки соціальної впорядкованості та безладності, що виявляються дослідниками як властивості різних спостережуваних соціальних феноменів (табл. 2).

Серед властивостей соціального порядку можна також зазначити відтворюваність, врегульовану мінливість та взаємну прийнятність соціальних взаємодій та відносин. Таким чином, зміст поняття «порядок» в сучасній соціології є вельми розгалуженим і неоднозначним. Його складають низки взаємопов'язаних та вибірково споріднених за змістом понять, а також протилежних за змістом дихотомічних понять. Неоднозначність у зміст поняття «соціальний порядок» привносить також політико-ідеологічна та парадигмальна позиція дослідників. Відтак необхідне окреме дослідження для узагальнення та уточнення: а) змісту поняття «соціальний порядок», його функцій та зв'язків у поняттєвому апараті сучасної соціології; б) позачасових, універсальних та інваріантних властивостей феноменів соціального порядку та впорядкування.

Водночас зміст соціологічного поняття соціального порядку не конкретизований з огляду на особливості сучасного перехідного українського суспільства із притаманним йому культурним розмаїттям. У цьому випадку бракує емпіричної верифікації. Отже, актуальна наукова проблема полягає у тому, що неузгаальнені концептуалізації соціального порядку здебільшого у стабільних розвинутих суспільствах, поширені у світовій соціології, можуть виявити свої змістовні обмеження або невідповідності стосовно сучасного українського суспільства, а відтак – увиразнюють дефіцит знання про соціальну упорядкованість перехідних суспільств. Це вимагає окремого теоретичного дослідження для уточнення пізнавальних можливостей концепту соціального порядку стосовно перехідного суспільства, що зазнає докорінних перетворень. Тобто метою перспективного дослідження є концептуалізація соціального порядку як соціетального феномену та отримання на цьому концептуальному підґрунті вірогідних знань про стан соціальної упорядкованості сучасного українського суспільства, імовірно

*Вельми інформативна також загальна етимологія слова «порядок». Зокрема, в українській мові слово «порядок» походить від слова «ряд», що позначає (1) сукупність однорідних предметів або істот, вишикуваних в одну лінію, та (2) договір або угоду. Таким чином, «порядок» – це буквально розташування «по ряду» (у певний спосіб, а не абияк) або життєдіяльність «по ряду (договору, угоді)». Втім, значення цього слова у мовленні дещо ширше, оскільки воно позначає: а) стан, коли де-небудь всі речі на своїх місцях; лад у протиставленні безладдю; правильне або звичне розташування, розміщення чого-небудь; б) стан, коли все робиться, виконується як слід, відповідно до певних вимог, правил, упорядкованість; лад; злагодженість, узгодженість у діях; організованість; дотримання правил, норм поведінки де-небудь; дисципліна; в) державний, суспільний лад; устрій; чинні будь-де закони, правила; норми громадської поведінки; місцеві звичаї, обряди; г) певна послідовність, черговість чого-небудь; спосіб виконання, метод здійснення будь-чого; спосіб розміщення, розташування чогось [12, с. 1074]. Дуже близьким, а подекуди й однаковим за змістом в українській мові є також синонім «лад», що також може означати: а) стан, коли будь-де всі речі на своїх місцях; порядок у чомусь або будь-де; протилежність безладдя; б) стан, коли все робиться, виконується як слід, відповідно до певних вимог, правил, упорядкованість; злагодженість, узгодженість у діях; організованість; згоду, злагоду у стосунках, взаєминах; в) певним чином зумовлене розташування, розміщення чого-небудь; порядок; г) систему суспільного, державного укладу [12, с. 603]. Ще один україномовний синонім-дублікат «порядку» та «ладу» – «устрій» – теж означає установлений суспільний порядок, систему організації будь-чого; лад [12, с. 1518]. Загалом в усіх випадках йдеться про таке поєднання різних складників чогось цілого (наприклад, суспільства чи іншої людської спільноти), коли ті не протидіють і не заважають один одному, діють узгоджено, доладно, на кшталт частин єдиного механізму або організму. При цьому явно чи неявно припускається можливість безладу, безладдя, неладу, розладу чи хаосу у межах зазначеного цілого, що може призвести його до руйнування або припинення існування.

Розділ 1. Історія, теорія та методологія соціології

можливості та напрями такого упорядкування. Таке дослідження має передбачати історико-соціологічний, теоретичний та емпіричний аналіз виокремленої проблематики.

Таблиця 2.

Ознаки соціальної впорядкованості та безладності

<i>Спостережувані соціальні феномени</i>	<i>Ознаки</i>	
	<i>впорядкованості</i>	<i>безладності</i>
Цивілізаційна ідентичність	Виразна, одностайна	Невиразна, розділена
Соціальні символи	Єдині, консенсусні	Взаємовиключні, несумісні
Соціальні цінності та ідеали	Загальність, спільність	Сепаратність, протиставлення
Соціальні норми	Однозначність	Суперечливість
Соціальні статуси і ролі	Визначеність	Невизначеність
Соціальні взаємодії	Передбачуваність	Непередбачуваність
Соціальні зв'язки	Сталість	Несталість
Соціальні відносини	Організованість	Стихийність
Соціальні інтереси	Узгодженість	Неузгодженість
Соціальний обмін	Баланс, еквівалентність	Дисбаланс, нееквівалентність
Соціетальна спільнота	Згуртованість	Роз'єднаність
Соціальні процеси	Керованість	Некерованість
Соціальні інститути	Легітимність	Нелегітимність
Соціальний простір	Структурованість	Дифузність
Соціальна структура	Усталеність	Мінливість, рухливість
Функціонування суспільства	Стабільність	Нестабільність
Соціальні зміни	Напередзумовленість	Напереднезумовленість

При цьому головна ідея дослідження полягає у зосередженні уваги на таких напрямках соціального упорядкування суспільної життєдіяльності в Україні, як: а) модернізація, тобто спроби осучаснення суспільства, декларовані, ініційовані та здійсненні чинною владою (державою); б) громадянська самоорганізація, тобто генеза та розвиток громадянського суспільства як сфери спонтанних проявів громадської активності осіб та добровільних асоціацій; в) легітимація, тобто визнання і прийняття громадськістю чинного соціального порядку суспільства, його змін внаслідок спроб модернізації та громадянської самоорганізації. Власне модернізацію та громадянську самоорганізацію доцільно розглядати як складові оновлення або облаштування нового соціального порядку суспільства, а легітимацію – як примирення громадян із цими новаціями.

В Україні розробка даної наукової проблеми наразі безпосередньо не здійснюється. Але українські соціологи накопичили значні масиви інформації за даною проблематикою. Зокрема, починаючи із 1994 року, в Інституті соціології НАН України виконується проект «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» (автор програми – Н. Паніна та Є. Головаха, керівник – В. Ворона). У структурі показників цього моніторингу наявна група емпіричних показників, що вможливають відстеження сприйняття громадянами України рівня соціальної упорядкованості сучасного українського суспільства. Вивчення наявного концептуального досвіду аналізу тенденцій зазначеного сприйняття за вказаними показниками уможливило формулювання основних робочих гіпотез перспективного дослідження. Ці гіпотези полягають у наступному: а) соціальний порядок у суспільстві є продуктом його історичних особливостей та національної культури (традицій, норм, цінностей, символів та взірців поведінки домінуючої культури суспільства), наслідком попередніх спроб модернізації країни; б) рівень легітимності соціального порядку в суспільстві залежить від індивідуального сприйняття, сформованого під впливом персонального соціального оточення та місця людини в суспільстві (тобто від особливостей соціалізації особистості у ранньому віці, залежних від її статі, освіти, місця проживання, статків сім'ї, релігійності, цінностей, вподобань, життєвого досвіду, соціального становища та адаптованості тощо); в) різні (економічні, демографічні, регіональні, етнічні, поселенські, професійні та ін.) верстви сучасного українського суспільства мають відмінні сприйняття соціального порядку у ньому.

У перебігу верифікації наведених гіпотез необхідно систематизувати протосоціологічні та соціологічні теоретичні інтерпретації соціального порядку, узагальнити досвід вітчизняних досліджень проблематики соціальної упорядкованості суспільства, розробити концептуальні засади дослідження соціального порядку у перехідному суспільстві, з'ясувати особливості відтворення, модернізації, самоорганізації та легітимації соціального порядку в сучасному українському суспільстві. У підсумку можливе отримання таких основних наукових результатів, як історико-соціологічна періодизація розвитку

концепту соціального порядку, теоретична типологія соціального порядку в суспільстві, концептуалізація соціального порядку у перехідному докорінно змінюваному суспільстві, з'ясовані особливості відтворення, модернізації та самоорганізації соціального порядку в Україні, виявлені тенденції легітимізації чинного соціального порядку в сучасному українському суспільстві, обґрунтовані рекомендації щодо політики модернізації українського суспільства з метою підвищення рівня його соціальної упорядкованості.

Соціальна значущість проектного дослідження полягатиме в тому, що за умови здійснення воно стане спробою науково-інформаційного супроводу процесів модернізації сучасної України, засвідчить намагання академічної соціології інтелектуально впливати на перебіг суспільних перетворень. Водночас економічна значимість пропонованої наукової роботи полягатиме в інформаційному сприянні виробленню оптимальної державної політики щодо модернізації сучасного українського суспільства як передумови ефективності та глобальної конкурентоспроможності його національної економіки.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Уоллес У. Про дисциплінарну матрицю в соціології / Уолтер Уоллес // Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 1–2. — С.103–117. 2. Кули Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок / Чарльз Хортон Кули. ; пер. с англ. — М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. — 320 с. 3. Bendix R. Nationbuilding and Citizenship: Studies of Our Changing Social Order / Reinhard Bendix. 3rd Revised edition edition. — Transaction Publishers, 1996. — 484 pp. 4. Chomsky N. Powers and Prospects: Reflections on Human Nature and the Social Order / Noam Chomsky. — Boston : South End Press, 1996. — xii + 244 pp. 5. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ столітті / Ральф Дарендорф. ; пер. з нім. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 109 с. 6. Fukuyama F. The great Disruption: Human Nature and the Reconstruction of Social Order / Francis Fukuyama. — New York : The Free Press, 1999. — 354 pp. 7. Beck U., Giddens A., Lash S. Reflexive Modernization: Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order / Ulrich Beck, Anthony Giddens, and Scott Lash. — Polity Press and Stanford University Press, 1995. — 225 pp. 8. Beck U. The Reinvention of Politics: Rethinking Modernity in the Global Social Order / Ulrich Beck. — Oxford : Polity, 1996. — vi + 206 pp. 9. Гантінгтон С. П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Семюел П. Гантінгтон. ; пер. з англ. — Л. : Кальварія, 2006. — 474 с. 10. Хантінгтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. / Семюэл П. Хантінгтон ; пер. с англ. — М. : Прогресс-Традиция, 2004. — 480 с. 11. North D. C., Wallis J. J., Weingast B. R. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History / Douglass C. North, John Joseph Wallis, and Barry R. Weingast. — Cambridge : Cambridge University Press. 2009. — 308 pp. 12. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.

УДК 316.776.23

МОРАЛЬНІ ПАНІКИ ЯК МАНІПУЛЯЦІЇ ЗІ ЗНИКЛИМ ТА ЗНИЩЕННЯ РОЗМАЇТТЯ

Малес Людмила Володимирівна – докторка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри теорії та історії соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті йдеться про актуальну нині проблематику інформаційної війни, її складових та соціокультурних механізмів. Серед них авторка зосереджується на мові маніпуляцій у медіа та меті маніпулятивного впливу – моральних паніках. Мова маніпулятивних технік як і тоталітарного дискурсу характеризується спрощенням реальності, її поляризацією, ярликами. Але також така мова презентує світ у світлі колоніального чи патріархального світогляду. Моральні паніки, як показує авторка, виникають якраз тоді, коли об'єктивних приводів для них (уже) не існує. Вони аналізуються як результат міфотворення (Р.Барт), де від первинної проблематики лишається лише порожній знак, який стає символом наступних дискусій і наповнюється ідеологічним змістом. На підтвердження цих тез наводяться приклади із життя сучасного українського суспільства, розгорнутої інформаційної війни.

Ключові слова: моральна паніка, маніпуляція, символ, міф, інформаційна війна, мова тоталітаризму, дослідження дискурсу.

В статье говорится об актуальной ныне проблематике информационной войны, ее составляющих и социокультурных механизмах. Среди них авторка сосредотачивается на языке манипуляций в медиа и цели манипулятивного воздействия – моральной панике. Язык манипулятивных техник как и тоталитарного дискурса характеризуется упрощением реальности, ее поляризации, ярлыками. Но также такой язык представляет мир в свете колониального или патриархального мировоззрения. Моральные паники, как показывает авторка, возникают как раз тогда, когда объективных поводов для них (уже) не существует. Они анализируются как результат мифотворчества (Р. Барт), где от первоначальной проблематики остается только пустой знак, который становится символом дальнейших дискуссий и наполняется идеологическим содержанием. В подтверждение этих тезисов приводятся примеры из жизни современного украинского общества, развернутой информационной войны.

Ключевые слова: моральная паника, манипуляция, символ, миф, информационная война, язык тоталитаризма, исследование дискурса.

The article refers to the actual current issues of information warfare, its components and socio-cultural mechanisms. Among them, the author focuses on the language of manipulation in the media and purpose manipulative effects - moral panic. Language manipulative techniques as totalitarian discourse is characterized by a simplification of reality, its polarization labels. But it is also a language represents the world in the light of the colonial and patriarchal ideology. For example, it concerns that language does not represent the existence and activity of both men and women in every society. So women are refused to presence in language, in the ability to tell about themselves - in all that ensures our social and personal identity. A colonial discourse reflects imperial «on» for an independent Ukraine in Russian. There are many arguments that it is the rule of policy, rather than the laws of grammar, but most notable was the analogy of the Polish language, its colonial heritage requires to use the preposition «on» for Ukraine, Belarus and Lithuania. Moral panics, as the author shows, raise just when the objective reasons for them (already) have not exist. They are analyzed as the result of myth-making (Roland Barthes), where the initial problems is only a blank sign, which becomes a symbol of further discussions and filled with ideological content. In support of this thesis there are examples from the life of the modern Ukrainian society, that engage in information warfare. Moral Panic of eastern regions of Ukraine about Ukrainization has all these features. Today, few people remember who, when, for what purpose and effects carried Ukrainization century ago, but many heard something, what something was, and remember just panic. This fear are grown all these years by Russian media that formed a socio-psychological ground for military intervention.

Keywords: moral panic, manipulation, symbol, myth, information warfare, language of totalitarianism, study of discourse.

На піку актуальності у академічних та публічних дискусіях проблема інформаційної війни, що твориться великою мірою через маніпуляції фактами, ілюстративним матеріалом, даними, організацією мовлення і подачі інформації [5; 16]. У багатьох критичних і викривальних публікаціях зазвичай фіксуються перекося, ангажованості, перекручення, неприхована брехня – встановлюються численні факти маніпуляції [15; 16], або ж, що вже рідше, їх характеристики, детальний опис, соціокультурних чинників (напр., цьому була присвячена дисертаційна робота 2003 року Богдана Мотузенка [14]). Мовленеві ефекти такої мови «тоталітарного дискурсу» досліджує філологія, цей напрям був започаткований Віктором Клемперером [8], який займався мовою Третього рейху, до дослідження текстів та риторичних прийомів радянського часу цей концепт залучив Олексій Зарецький [6], про пострадянську трансформацію російської пропаганди пише Михайло Ямпольський [22], тож мовленеві техніки і прийоми маніпулятивних технологій досліджуються щодо різних країн і режимів.

Та техніки як створення, так і викриття маніпуляцій постійно наздоганяють одна одну, розвиваються майже одночасно, тож попри велику до них увагу в академічному та публіцистичному дискурсі, солідну бібліографію, навіть наявність своїх класиків, остаточне їх встановлення і «розчаклування» навряд чи можливе. Гадаю, що до розв'язання цієї проблеми варто підійти з іншого боку, що власне і спробуємо продемонструвати у цій статті.

Адже те, що все ще лишається за кадром аналізу маніпулятивних стратегій та загалом функціонування медій, віртуальної реальності та символічного простору сучасного суспільства, так це культурні механізми, які уможливають маніпуляції, зокрема, моральні паніки, як одна з її цілей.

Саме ця недослідженість і стала приводом (актуальністю), а один із способів її прояснення – метою даної статті. Тож метою статті буде застосування соціокультурного аналізу та бартівської схеми міфу до розкриття однієї з основних цілей маніпулятивних практик – моральної паніки.

Спочатку варто зупинитися на особливостях мови тоталітарного дискурсу, адже вона демонструє символічну навантаженість даних практик. Тож як маніпулятивна мова, так і тоталітарний дискурс прагнуть спрощень, але не знаків, граматичних, стилістичних, інших правил, а сплосчень аж до бінарних опозицій смислів, синонімічних рядів, багатства мови, як засобу її передачі і репрезентації розмаїття суспільства. В сучасному українському суспільстві ми маємо змогу це відчувати через факти, що виявляють як тоталізуючий дискурс опирається на і сприяє відтворенню патріархатної та колоніальної традиції.

У останньому випадку – відтворення колоніальної традиції – йдеться про ситуації, які в модерний час були подолані багатьма європейськими націями в ході власного постання й емансипації, але ще так актуальні для української. Мова йде, наприклад, про призвичаєння протягом попередніх століть до загальника русские: так називають усіх видатних людей, народжених на українських теренах радянської чи царської імперії, так український люд досі називають за кордоном, не складаючи собі справу розрізненнями. Чому ж дивуватися такій легкій перемозі російської влади в новітній її інформаційній війні, адже для світу досі сумнівна окремішність України. Або ж оте імперське «на» щодо незалежної України, яке ріже вухо в Україні навіть російськомовним громадянкам і громадянам. Можна навести чимало аргументів на те, що це правило з політики, а не законів граматики, але найпоказовіша аналогія з польської мови, її колоніальний спадок вимагає вживати прийменник «на» щодо України, Білорусії та Литви.

Опір удосконаленню мови для того, щоби вона могла репрезентувати соціальну складність та емансипативні зміни в нашому житті, зумовлений не лише небажанням щось собі ускладнювати, а й тяглістю патріархатної традиції. Найвиразніше це стосується відображення мовними засобами існування та активності не лише чоловіків, а й жінок у кожному суспільстві. Тож жінкам такі адепти традицій просто відмовляють у присутності в мові, в номінації, в можливості сказати про себе – в усьому тому, що забезпечує нашу соціальну й персональну ідентичність.

В іншому ж випадку сюжетно немотивована конкретизація працює, навпаки, на відтворення ксенофобного кліше. У загальному випадку ми прикріплюємо до поведінки приписані статуси, есенціалізуючи одні як норму (шляхом постійного згадування або ж умовчання), а інші як інакшість («конкретизуючи» від випадку до випадку): чорношкірий президент (ніхто не згадує словосполучення «білошкірий президент»), жінка-ректор («чоловік-ректор» якимось дивно звучить), якщо повідомляється про правопорушення, то уточнюються лиш «особи кавказької національності» і т.д. Так конструюється і підтримується ксенофобний потенціал суспільства.

І в сьогоднішні – в умовах війни Росії проти України (не тільки зброєю, а й інформаційної) посилені чутливість до цих відносин – як раз надається можливість відрефлексувати українофобію, шовінізм, імперськість. Чутливість може стати і результатом особистого виховання, але зазвичай їй сприяють історичні зміни, як, наприклад, для Росії малоактуальною був антисемітизм, поки смуга осліпості не була скасована, тож і не було такого приводу як для виникнення, так і для рефлексії проблеми.

Методику та ідеологію аналізу маніпуляцій в мові та мовленні розробив Тер ван Дейк

обґрунтовуючи та популяризуючи дискурс-аналіз, або точніше дискурс-дослідження [3], який вийшов за межі суто лінгвістичного аналізу. Автор підходить до питання вибору проблематики та самої місії дискурс-аналізу саме з ідеологічних міркувань, будучи свідомим своєї ангажованості трактуючи роль соціолога у світі як виявлення несправедливості та дискримінацій.

Недаремне стільки уваги ван Дейк приділяє виділенню расистської, гендерної, етнічної, соціальної дискримінації як тем для дискурс-аналізу, адже це ув'язане із суттю методу, бо, доводить він, потреба маніпулятивного подвійного говоріння виникає саме в ситуації відтворення несправедливості. Тож тут, на відміну від загальноприйнятого в соціології уявлення, метод не може бути відірваний від матеріалу, і позиціонуватися як універсальний [3, с.19-30], це так само відповідає і настановам соціокультурного аналізу [10, с.83-104]. У критичній соціологічній традиції поява маніпуляції розглядається як явище в системі відтворення соціального порядку, влади та ієрархій. Такий підхід, хоч поволи, але починає звучати і у вітчизняному публічному просторі, набувати поширення в експертному середовищі.

Свідомі власної дискурсивної позиції, методів його дослідження та маніпулятивного потенціалу поглянемо на явище маніпуляції інформацією у ЗМІ через призму поняття моральних панік. Саме це термінологічне сполучення ввійшло до українського соціологічного лексикону не так давно [2], на пострадянському просторі теж лиш в останні роки [13; 4], хоча введене воно було Стенлі Коеном ще в 70-х роках минулого століття [25] і відтоді західні колеги вже ним активно користуються (Zimmermann, Brouard, Karmen Erjavec, Chandre, Grey). Переважно звертаються до моральної паніки у соціальній психології, вивчаючи психологічні механізми виникнення, динаміку та психологічні наслідки моральних панік.

У такому соціопсихологічному тлумаченні під моральною панікою вслід за Коеном розуміють перебільшену, посилену медіа суспільну реакцію на малозначущі дії соціальної девіації. Тобто це можуть бути або одиничні явища, або вже такі, що пішли на спад, зникаючі. Сам медійний супровід і реакція спільноти мають соціоконструюючий ефект, який проявляється як у віртуальній, так і в соціальній реальності. Стюарт Голл йде далі додаючи до суто соціально-психологічного, політичний аспект, у збірнику «Боронячи кризу» (1978) він зауважує, що владі вигідні моральні паніки, адже вони мобілізують політичну її підтримку населенням перед (створеною) небезпекою спільної загрози [24].

На самому способі творення моральних панік на основі маніпуляції, зокрема статистичними та соціологічними даними, зупинятися детально не будемо, хоча простір медійний і поповнився новими прикладами [20]. Це також було зроблено в публікаціях, адресованих тим, хто працює в журналістиці [12; 17], хоча тут застерігається скоріше виконання замовлень на моральні паніки, аніж зникає сама їх причина. Звернемо ж увагу на зміну статусу соціальних явищ та символічні перетворення, які й уможливають їх появу та затребують згадані навички та арсенали маніпуляцій.

Використаємо для цього соціокультурний аналіз, який виявляє механізми відтворення і трансляції соціальних смислів у культурі. Такими механізмами стають традиція, канон та стиль [7, с.78-81]. Так механізми канонізації соціальних явищ можуть послугуватися не лише в ході натуралізації, а й задля творення моральних панік. В останньому випадку матеріалом для моральних панік обирається процес, чия активність уже стабілізувалася, а проблемність деяких його наслідків чи ефектів була вирішена. Тобто, образно кажучи, коли залишилися лише піна від інформаційних хвиль та бурхливих дискусій зацікавлених сторін, яка стала кліше теми, успішно стереотипизувалася, витіснивши особистий досвід чи інші джерела інформації.

Із таким піддатливим матеріалом уже легко працювати, адже контекст дискусій уже не на слуху, подаючи нове як добре забуте старе, вбудовуючи його у нові ідеологічні конструкції, надаючи їм нові химерні інтерпретації.

Мов за бартівською схемою міфу [1, с.77-79], вторинна семіотична система (ідеологія) заповнює собою вихолощений і окрім самих назв добряче вже забутий у згаслому запалі дискусій зміст першої семіотичної системи, котрій єдине що лишає – це пам'ять про велику значущість теми – символічний капітал, якого виявляється достатньо для перетворення теми, її героїнь та героїв у символ.

Наведемо кілька актуальних для сучасного українського суспільстві прикладів, що ілюструють цю тему. Приміром, «гвалт, вимираємо» кричать найдужче уже по тому як яма демографічного переходу пройдена, коли норма малодітності вже засвоєна і вже не вона, а переважання старших поколінь у віковій структурі населення зумовлює від'ємне сальдо, та й те порівняно менше. Але в межах антимігрантських («Ми» вимираємо – «Вони» розмножуються) та мізогінних («емансиповані, сучасні, успішні жінки не хочуть народжувати») політичних маніфестів по-новому ефектно звучать уявлення раннього націєтворення про кількість населення як головний ресурс – «народонаселення». Це стає символом нового страху втрати «Ми», а формула «народонаселення=Ми» таким чином стає символом нової боротьби з інакшими.

Іншим сюжетом, на жаль, стали паніки щодо ЛГБТ, котрі виникають уже по тому як «сексуальна революція» вже пройшла і з ризиками не традиційних сексуальних практик навчилися працювати, а сама сексуальна емансипація стала частиною норми, зокрема в професійному (медичному, психологічному) колі.

Моральна паніка східних областей України щодо українізації має ті ж ознаки. Так давно припала пиллом практика радянської влади кінця 20-х років гасити боротьбу за національне визволення в союзних республіках політикою коренізації, яка провадилася із радянською пристрасною до показників і випереджень, що приводило часом до абсурду і несправедливості «на місцях». В Україні вона була відповідно названа українізацією, мала як позитивні наслідки для розвитку культури і освіти, так і негативні, але швидко була згорнута, і закінчилася репресіями української інтелігенції. І нині мало хто пригадає, ким, коли, з якою метою та ефектами провадилася українізація століття тому, але багато хто щось чув, що таке щось було, а ще більше пригадає навіть не фактаж, а лиш панічний страх мізогінно-українофобного вигуку тьоти Моті із п'єси Миколи Куліша «Мина Мазайло»: «Лучше быть изнасилованной, чем украинизированной» – якимись крайнощами, «смаженими фактами», та екзальтованими емоціями довкола них забезпечується тяглість знаків епохи, які ніяк не репрезентують тему, але придатні для її повторного виринання у зовсім іншій іпостасі.

Надалі в національно-культурній і зокрема мовній царині була поновлена політика Російської імперії на русифікації українських земель, провадилася вона, на відміну від українізації, негласно, із застосуванням заохочення асиміляційних процесів (через різницю оплат, загалом русифікацію освіти, офіційного діловодства, преси) як економічно і політично вигідних¹, але головню через символічне пониження всього українського як меншовартісного, переслідування української інтелігенції. Остання звинувачувалася тоталітарним радянським режимом у буржуазному націоналізмі і це жупало українського винятково як націоналізму було взято на озброєння уже після розпаду СРСР як комуністами, олігархічними партіями, так і всією ідеологією тепер уже закордонної російської влади, котра не полишала ні реваншистських устремлінь, ні українського інформаційного простору.

І ця ситуація спостерігається не лише в медіа, адже протягом усіх десятиріч незалежної України маємо далеко не меншинне положення російської мови, а й в освіті (більше половини дітей Луганської та Донецької областей, АР Крим навчалися російською), у книговидаванні, культурних та інших публічних в тому числі й офіційних заходах [18]. Попри все це, чи якраз завдяки тому, що загроженості для російської мови немає (вона є скоріш для української та її носіїв у згаданих областях і АР Крим²), а тому досвід особистого переживання, особистого дослідження за відсутності самої проблеми відсутній. Таким чином, маємо зручну і порожню форму для наповнення її ідеологічним змістом, творячи міф.

Так його творцями і речниками було змінено тлумачення поняття білінгвізму – замість україно-російських білінгвок і білінгвів Центру, Заходу, менше Півдня та Сходу країни, ним у ідеології проросійських партій почали іменувати російськомовних людей, що не володіють українською. Русифіковане населення деяких областей ставало легкою здобиччю інформаційної війни і хоч ні в повсякденні своїм, ні у соціологічних опитуваннях не переживало питання свого незнання державної мови як проблему [19; 21] та щоразу в політичних кампаніях стараннями численних політичних партій і їх технологів підживлювало цей видобутий із офіційного радянського лексикону страх, обираючи своїх за принципом чужості україномовності. І найтрагічнішим наслідком цієї моральної паніки стала війна, гарматним м'ясом в якій, на жаль, часто якраз стають не міфотворці та ідеологи, а ті люди, що некритично підпадають і відтворюють моральні паніки.

Як сформувати це критичне мислення, вміння безпечно користуватися інформаційним простором та Інтернет середовищем, як формувати полікультурне суспільство, недискримінаційне до наших відмінних ідентичностей та іпостасей – все це не менш важливі питання, актуальність яких сьогодні стає все очевиднішою і була підкреслена в тому числі і даним розглядом.

¹ Таємна постанова ЦК КПРС Про дальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках. За матеріалами цієї постанови Рада Міністрів СРСР прийняла постанову від 13 жовтня 1978 р. Про заходи по дальшому вдосконаленню вивчення і викладання російської мови в союзних республіках. А за п'ять років виходить Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів України Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. 473 (Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік). Згідно з останньою в українських школах було запроваджено поділ класів на дві групи на уроках російської мови і поліпшено заробітну плату вчителям російської мови на 15%. [9, с.270-272, 294]

² Деякі донеччани самі спростовують наявність бодай якогось утиску російськомовних, натомість наводять приклади переслідування за українську, як у роки правління попереднього президента, так і особливо на підконтрольних терористичним угруповуванням територіях. Так Ігор Зот, головний редактор газети «Донеччина» у одному з інтерв'ю наводить приклад, як колега побоялася відповісти на дзвінок, щоби оточуючі не дізналися, що то з її телефону лунає мелодія «Червоної рути»

- ЛІТЕРАТУРА:** 1. Барт Р. Мифологии [Текст] / Р. Барт; пер. с фр. Зенкин С. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2000. – 312 с. 2. Битюк І. Моральна паніка в системі соціальних комунікацій: теоретичний аспект [Текст] / І. Битюк // Наукові записки Інституту журналістики. – 2013. Том 50. – С. 10–13. 3. Ван Дейк Т. Дискурс и власть. Репрезентация доминирования в языке и коммуникации [Текст]: / Т. ван Дейк; Пер. с англ. — М. : Книжный дом «Либроком», 2013. — 344 с. 4. Громов Д. «Моральная паника» как механизм развития ряда молодежных сообществ Советского союза и России / Д. Громов // Историческая психология и социология истории. – 2012. – №1. – С.164–178 5. Дорош М. Казати правду чи шукати свого Дмитра Кисельова? Репортаж з круглого столу організованого фондом «Демократичні ініціативи» [Електронний ресурс]: Медіаграмотність. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/print/material/28790>. 6. Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурси 1950-80-ті роки УРСР [Текст]: Моногр. / О. Зарецький; НАН України. Ін-т укр. мови. – К. : Фітосоціоцентр, 2003. – 259 с. 7. Іонин Л. Основания социокультурного анализа [Текст]: Уч. пос. / Л. Ионин. – М. : РГГУ, 1996. – 151 с. 8. Клемперер В. ЛТІ. Язык Третьего рейха. Записная книжка филолога [Текст]: Перевод с немецкого А. Григорьева. – М. : Прогресс-Традиция, 1998. – 384 с. 9. Лизанчук В. Навічно кайдани кували. Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні [Текст] / В. Лизанчук. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1995. – 415 с. 10. Малес Л. Вивчаючи тексти культури: соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології [Текст] / Л. Малес. Монографія. – К. : К.І.С. – 2011. – 325 с. 11. Малес Л. Соблазн ('телесное или духовное' vs 'телесное и духовное' как социокультурная анимномия) [Текст] / Л. Малес. // Новая магическая эпоха-2: трансформация гендера : Сб. статей / Под ред. Л. Ионина. – Харьков, 2003. – С.188-295. 12. Малес Л. Числові дані як створення гендерних дискусій та дискурсів [Текст] / Л. Малес. // Гендер для медій. Підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / За ред. М. Масрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманової. – К. : Критика, 2013. – С.165–175. 13. Мейлахс П. Четвертая мировая война или очередная моральная паника? [Текст] / П. Мейлахс. // Нева. – 2004. – №1. – С. 168–174. 14. Мотузенко Б. Соціокультурні аспекти маніпулятивного впливу [Текст] : дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Мотузенко Богдан Ігорович ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 252 арк. 15. Нацгвардия не ест трупы террористов! 40 позорных «фактов» российских СМИ [Електронний ресурс]: Аргумент. – Режим доступу: <http://argumentua.com/print/stati/40-lzhivykh-faktov-putinskoj-propagandy-napravlennoi-protiv-ukrainy> 16. Про що мовчали новини в січні-2014 [Електронний ресурс]: Медіаграмотність. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/27825> 17. Созаев В. Как избежать использования языка вражды в отношении лесбиянок, геев, бисексуалов, трансгендеров. Руководство для журналистов. – М.: Московская хельсинская группа, 2013 – 72 с. 18. Становище української мови в Україні в 2012 році [Електронний ресурс]: Рух добровольців «Простір свободи». – Режим доступу: dobovol.org/files/2012/stan_movy_2012.doc 19. Українізація та мовне питання турбують українців найменше – опитування. [Електронний ресурс]: Українська правда. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/technology/2010/04/12/46531/> 20. Чернецький В. Виклики глобалізації та проблема моральних панік і моральної цензури [Електронний ресурс]: Лекція / В. Чернецький. – Режим доступу: http://tvi.ua/lecture/2013/04/21/vyklyky_hlobalizaciyi# 21. Які проблеми найбільше турбують населення України? [Електронний ресурс]: Пресреліз. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=88> 22. Ямпольський М. Новинка сезона: «націонал-предатели» [Електронний ресурс] / М. Ямпольський // Новое время. – № 9. – Режим доступу: <http://www.newtimes.ru/articles/print/80877> 23. Cohen S. Folk Devils and Moral Panics. The Creation of the Mods and Rockers [Text] : Oxford: Basil Blackwell, 1972. Ch. 1. Цит за перекладом. – Режим доступу: <http://region.3ebra.com/resources/books/subcult/subcult14/text5/> 24. Hall S. with C. Critcher, T. Jefferson, J. Clarke, B. Roberts. Policing the Crisis: Mugging, the State and Law and Order [Text]: London: Macmillan Press, 1978.

ПОЛІТИЧНА ЕТИКА В ЕПОХУ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО РОЗМАЙТТЯ: ПРОБЛЕМИ ТОЛЕРАНТНОСТІ ТА ПЛЮРАЛІЗМУ

Погрібна Вікторія Леонідівна – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (м. Харків)

У статті розкриваються механізми встановлення зв'язку між різними рівнями і формами толерантності й прагматичним плюралізмом, наслідком чого є вироблення відповідних стратегій толерантності в умовах мінливості і розмаїття суспільних відносин. Доводиться, що найбільш фундаментальним і всеосяжним обґрунтуванням толерантності виступає гідність кожної людини як вільної й рівноцінної особистості, яка має право на власні переконання. Основним критерієм оцінки політичної етики при цьому стає теза, що загальний порядок і культура суспільства заслуговують більшого визнання там, де шануються права, а свобода виводиться із принципу справедливості. Це означає, що толерантне суспільство зв'язує терпимість до агресії з позбавленням агресора шансів зловживати лібералізмом соціуму.

Ключові слова: толерантність персональна, толерантність соціальна, толерантність політична, плюралізм, політична етика.

В статье раскрываются механизмы установления связи между различными уровнями и формами толерантности и прагматичным плюрализмом, следствием чего является выработка соответствующих стратегий толерантности в условиях изменчивости и разнообразия социальных отношений. Доказывается, что наиболее фундаментальным и всеобъемлющим обоснованием толерантности выступает достоинство каждого человека как свободной личности, имеющей право на собственные убеждения. Основным критерием оценки политической этики при этом становится тезис: общий порядок и культура общества заслуживают большего признания там, где уважаются права и достоинства, а равная свобода выводится из принципа справедливости. Это означает, что толерантное общество связывает терпимость к агрессии с лишением агрессора шансов злоупотреблять либерализмом социума.

Ключевые слова: толерантность персональная, толерантность социальная, толерантность политическая, плюрализм, политическая этика

In the article the mechanisms of handshake open up between different levels and forms of tolerance and pragmatic pluralism, by investigation what making of corresponding strategies of tolerance is in the conditions of changeability and variety of social relations. It is shown that a concept "tolerance" means tolerance and condescending to that, who not such as you. In this sense she directly closes up with the psychological category of «empathy» and finds expression in two forms: elementary, meaning passive tolerance with lenient attitude toward other way of life or dissidence; and higher, supposing active tolerance with the realized confession of right other on life, freedom and development. It is also underlined that with displacement of value of tolerance from lenient attitude toward what be going on toward the realized tolerance in relation to a dissidence, she can acquire connection both with pluralism and with relativism. Wherein pluralism is not enough and/or absolute relativism dominates, social tolerance loses own essence and sense. Pragmatism of pluralism means that, who assumes the variety of opinions and estimations, assists to the removal of obstacles for life together and conditioning of self-realization of man. Thus the state, executing leading tasks on business of achievement of justice and freedom, is under an obligation only to give more possibilities to public and political forces, because principle of subsidiarity uses pluralism for development of independence of economy, culture, science, technique, right, politics. Proved, that dignity of everybody comes forward the most fundamental and all-embracing grounds of tolerance as to free and equivalent personality, having a right on own persuasions. The basic criterion of estimation of political ethics here a thesis becomes that a general order and culture of society deserve greater confession wherein rights are observed, and equal freedom hatches on principle justice. It means that tolerant society links hard-edged to aggression not with self-satisfied protests, and with privation of chances of aggressor to practise upon liberalism of society.

Keywords: tolerance personality, tolerance social, tolerance political, pluralism, political ethic

Політична палітра сучасного суспільства, в тому числі українського, демонструє різноманітні погляди на призначення і зміст політичної діяльності саме в етичному аспекті. Серед сучасних політиків немало відвертих прихильників Н.Макіавеллі або носіїв екстремістських поглядів. Для демократично мислячого політика принциповим є визнання пріоритетів морального чинника, гуманістична орієнтованість, обов'язкове врахування моральних наслідків політичних рішень і дій.

Пріоритетність вимог політичної етики зумовлена особливостями ситуації, в якій діє політик. Політик у владі й політик в опозиції, політик-переможець та переможений політик, професійний політик та людина, яку випадково занесло на фарватер політичного життя, по-різному використовують принципи політичної моралі. Тому політична етика містить конкретні рекомендації щодо поведінки політика за різних обставин: етика боротьби, етика успіху, етика поразки, етика очікування, етика опозиції, етика компромісу тощо.

Особливості поведінки політика залежать і від аудиторії, з якою він взаємодіє. Але моральні переконання не можна взяти «на прокат» – люди швидко розпізнають показну етику. Істотною рисою сучасної культури політики є відмова від монологічного стилю спілкування на користь діалогічного (політичний та моральний плюралізм). Політична етика вимагає ставлення до всіх суб'єктів суспільно-політичного життя як до рівноправних, визнає правочинність їхніх моральних цінностей. «Атакуйте проблему, а не партнерів, ставтеся до переговорів не як до змагання, а як до процесу пошуку спільного рішення, намагайтеся переконати опонентів у справедливості й обґрунтованості ваших позицій замість того, щоб просто зламати їхню волю», – такі поради дають американські політологи Р. Фішер і С. Браун.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що спроб систематичного висвітлення політичної етики існує значна кількість. Так, політична етика, за К.Г.Баллестремом, займається основними нормативними питаннями політики, а саме: принципами справедливого соціального устрою, критеріями легітимного управління, правами та обов'язками політичної еліти та громадян, проблемою справедливості у стосунках між державами. Енциклопедичний словник «Етика» в статті В. І. Бакштановського та Ю.В.Сагомонова визначає політичну етику як особливу частину соціальної етики, що характеризує моральні вимоги громадян до наділених владою чиновників. С.В.Пазенко вважає, що політична етика досліджує моральні засади політики та влади. На думку Бернхарда Сутора, політична етика переслідує мету формування політично мислячого та політично дієвого громадянина.

Узагальнюючи існуючі підходи, можна означити, що політична етика характеризує ціннісно-нормативне орієнтування політичної діяльності, процедуру досягнення консенсусу та балансу інтересів, проблему морального вибору в політиці. Отже, на передній план висувається питання політичної толерантності.

У соціальному, культурному або релігійному контексті толерантність означає терпиме ставлення до тих, чий погляд або переконання відрізняються від думки більшості. На практиці толерантність символізує заборону етнічної й релігійної дискримінації. І навпаки, «нетерпимість» може бути використана для позначення дискримінаційної політики. Зустріч із толерантністю в реальному житті, особливо в епоху соціального розмаїття, несе із собою чимало проблем. Але їхнє розв'язання, як і колись, залежить від здатності суспільства виносити компетентні й точні судження. Суспільство опиняється перед низкою питань, серед яких на ключові позиції виходить: «Чи можна розуміти ЩОСЬ як само собою зрозуміле, але, незважаючи на це, зазнавати труднощів?»

Метою даної статті є спроба довести, що існує об'єктивний зв'язок між різними рівнями і формами толерантності й прагматичним плюралізмом сучасної політики, наслідком чого є вироблення відповідних стратегій толерантності в умовах мінливості і розмаїття суспільних відносин.

Сьогодні толерантність стає природною на всіх рівнях, де вона з'являється: *і на рівні персональної толерантності*, коли люди поважають тих, хто належить до інших релігій і конфесій, має інші політичні переконання й прямує у відповідності до власних життєвих планів; *і на рівні соціальної толерантності*, коли суспільство визнає причетність людини до всього або, навпаки, допускає його повну байдужість до організації життя в різних формах; *і на рівні політичної толерантності*, яка виступає в якості принципу держави і права, коли закріплюються й гарантуються права людини у законах [1].

Протягом багатьох років глобалізаційні процеси передбачали визнання толерантності як однієї з найсуттєвіших ознак сучасності [див. 2], однак останні події свідчать, що вона знову зазнає випробувань. Світове співтовариство зіткнулося з тим, що вимушене орієнтуватися вже не на її принципове визнання, а, скоріше, на застосування в конкретних випадках. Наприклад, чи припустимо прикрашати стіни шкіл релігійною символікою, якщо в них навчаються представники різних релігій? Чи можливо носити хустку-хиджаб для вчителів-мусульманок, якщо вони працюють у загальноосвітніх школах в країнах, де мусульманство не є державною релігією? І, нарешті, більш загальне питання: чи повинен ліберальний порядок миритися з порушенням рівноправності з боку окремих груп?

Пошук відповідей на ці питання спрямовує дослідників на аналіз окремих рівнів й форм толерантності, її зв'язку з соціальним плюралізмом і окремими стратегіями толерантності.

Поняття «толерантність» означає терпіння й полегкість до того, хто не такий як ти. В цьому сенсі вона безпосередньо змикається з психологічною категорією «емпатія». Хоча ставлення до інших формується із власних установок поведінки, індивідуальна етика й ідеї евдемонізму змінюються за допомогою соціальних і моральних установок, що знаходять вираження у *двох формах*:

- елементарній, яка означає *пасивну толерантність* із поблажливим ставленням до іншого способу життя або інакомислення;
- вищій, яка припускає *активну толерантність* із усвідомленим визнанням права інших на життя, свободу й розвиток.

В елементарному, пасивному розумінні загальний порядок є толерантним, якщо має місце лише терпиме ставлення до меншин. У вищому, активному розумінні цей порядок стає толерантним, коли меншини знаходять у ньому офіційний захист і гарантії прав та свобод.

Толерантність суспільства завжди ширше й змістовніше, ніж прояви толерантності на інших соціальних рівнях. Завдяки політичній толерантності соціальна толерантність виключає будь-який примус до одноманітності й припускає оригінальність порядків, створює передумови для відмови від насильства та/або готовності до миру. Взаємоповага у формі активної толерантності не мириться із цинічним нігілізмом, який і в особистій, і в суспільній формі може надавати можливість проявам свавілля, дискримінації окремих соціальних груп або нетерпимості до інших культур. Справжня толерантність – це не «фіговий листок», за яким приховується моральна байдужість, вона закладає основу цінності й поваги кожної людини. При цьому немає значення, чи йдеться про індивіда (індивідуальна толерантність), соціальний устрій (політична толерантність) або культуру суспільства (соціальна толерантність), бо толерантність дає змогу не бачити в інших ворога або супротивника, не прагнути їх змінити або підкорити – навпаки, вона формує прагнення зблизитися з ними на основі рівності й взаєморозуміння.

Всі згадувані рівні толерантності – персональна, соціальна, політична – досягаються не тільки через здатність бачити й визнавати «інше» [див. 3]. Плюралістична парадигма культури, на яку спирається культурна антропологія, виходить з припустимості й необхідності диференціації культур, відмовляючись від впевненості в бездоганності власних порядків або системи цінностей. Тому закономірний розвиток знань про культуру через Просвіту звертає увагу на два моменти, які, на жаль, нерідко ігноруються.

По-перше, незважаючи на те, що передача знань про «іншого» має глибоке коріння, Паскаль і Вольтер з іронією зазначали, що «розуміння справедливості обмежене берегами однієї ріки, і по різні сторони Рейну панують різні уявлення про неї» [цит. за 4]. Не випадково дві тисячі років тому античний скептик Карнеад озвучив дві думки про справедливість, одна з яких жагуче захищала її, а інша радикально засуджувала [4]. А Геродот, описуючи ритуали поховання, звертав увагу на їхні принципові відмінності: там, де перси віддавали мертвих диким звірам, греки їх спалювали, а індійці – з'їдали [цит. за 4].

По-друге, поверхневе сприйняття відмінностей несе загрозу їх помилкової оцінки як нормативного ядра. Це може відбуватися внаслідок диференціації географічних, кліматичних, економічних або інших «периферійних» умов, а також змішання вторинних уявлень про справедливість із її первинним, базовим розумінням у якості норми. Внаслідок цього «інше» нерідко розглядається як «чуже».

Отже, логіка пошуку відповідей на поставлені вище питання виводить нас на проблему плюралізму і його онтологічного зв'язку з толерантністю.

Зі зсувом значення від поблажливого ставлення до того, що відбувається, до усвідомленої терпимості щодо інакомислення толерантність може набувати зв'язку як із плюралізмом, так і з релятивізмом. Там, де не вистачає плюралізму й/або панує абсолютний релятивізм, соціальна толерантність втрачає власну сутність і сенс як такий. Наприклад, приналежність усіх громадян певної держави до однієї релігії або конфесії (припустимо таке) не вимагає релігійної або соціальної толерантності, оскільки всі мають однакову систему життєвих цінностей. Також толерантність не потрібна там, де панує повна свобода або, навпаки, стійка байдужість до будь-яких проявів соціокультурних процесів. Якщо рівнозначними є всі думки й життєві форми, толерантність може втрачати сферу свого застосування, бо вона надає не просто можливість бути іншим, але й усвідомлювати значення власної самобутності, яка визнається й за іншими.

Сучасний глобалізований світ не може поскаржитися на нестачу плюралізму. Звичайно, різноманіття релігій, цінностей, способів життя різних соціальних груп існувало й раніше. Але сьогодні різні культури немов би зрослися між собою, активно відбувається дифузія культур «Схід» – «Захід» як в економіці, науці, техніці, так і в освіті, літературі, мистецтві. Різноманіття стилів усередині загальних укладів життя різко виросло: у державах закріпилася значимість плюралізму, з'явився мультикультуралізм, що зблизило між собою різні культури.

Втім там, де зустрічаються різні культури, на наш погляд, виникають дві серйозні небезпеки. З одного боку, культурна колонізація (за термінологією Ф.Бока), яка витісняє й підкоряє інші культури, а з іншого – культурний релятивізм, який змішує без розбору суперечливі цінності. В якості «противаги» цим небезпекам ми бачимо пасивну форму толерантності, в якій визнаються й мирно співіснують різні культури. Безумовно, кращим є визнання взаємності, ніж тотожності, і більш цінною являється активна толерантність, бо вона відмовляється від тих критеріїв оцінки, які віддають перевагу певним цінностям. Але, з практичної точки зору, в ситуаціях, коли протилежна сторона слабка, її можна підкорити, а при відсутності моралі – просто зжити. Тому в таких умовах дуже важко вимагати від суспільства плюралізму і активної толерантності. Та невже все так однозначно, і варіантів просто немає? Дозволимо собі впевнено стверджувати, що є. Плюралізм вимагає нормативного (правового) обґрунтування: за нього треба реально боротися, а не просто номінально декларувати.

Прагматичне обґрунтування плюралізму дається відносно легко: той, хто допускає різноманіття, підтримує заборону на гомогенність і уніформізм суспільства, сприяє усуненню перешкод для спільного життя й створення умов самореалізації людини. Також прагматичним є припущення, що держава, виконуючи керівні завдання в справі досягнення справедливості й свободи, зобов'язана лише надавати більше можливостей суспільним і політичним силам, а більше вона нікому нічим не зобов'язана. Не випадково принцип субсидіарності використовує плюралізм для розвитку самостійності таких субсистем суспільства, як економіка і культура, наука і техніка, право і політика.

Як вчить життєвий досвід, існує диференціація не тільки у потребах і інтересах, талантах і смаках, але і в походженні й оцінці соціальних і політичних обставин. Ніхто не застрахований від помилок, оман або упереджень, тому будь-яка вільна дискусія завжди дає більше шансів для пошуку істини, ніж догматична відсталість консервативних переконань. Тут більше підходять знання про альтернативи самореалізації й обмеженості будь-якої конкретної форми. Нетерпимість обмежує не тільки власний життєвий простор, але й загрожує вільному розвитку суспільства. Толерантність же, навпаки, сприяє творчому розвитку особистості й економічному й культурному процвітанню загального порядку. Тільки «пруденціальна» толерантність виключає тих, хто не досягся благополуччя в суспільстві.

Найбільш фундаментальним і всеосяжним обґрунтуванням толерантності виступає гідність кожної людини як вільної й рівноцінної особистості, яка має право на власні переконання. Таке право не повинне наносити шкоди іншим, оскільки толерантність, дотримуючись змісту права (справедливості) закінчується там, де порушуються свобода й гідність інших. виправдання свободи й гідності кожної людини містять міру і критерії меж толерантності, які відбиває «Золоте правило» різних культур: «ніхто не може мати такої свободи, яка не дозволена всім іншим». І все-таки, як побоювався Герберт Маркузе, цього недостатньо для зміцнення наявних соціальних відносин. Цього також недостатньо, щоб обмежити своє або чуже свавілля: там, де захист свободи й гідності людини стає необхідністю, толерантність може поступатися критиці або протестам. Тому як морально-правовий принцип справедливості толерантність зустрічається зі своєю протилежністю – нетерпимістю. У цьому випадку повинні формуватися нові критерії оцінки політичної етики: загальний порядок і культура суспільства заслуговують більшого визнання там, де шануються права, а рівна свобода виводиться із принципу справедливості. Не випадково Олександр Митчерлік вважає толерантність ознакою сили власного «Я», а Карл-Отто Хондріх зазначає, що агресивна розрядка відносно слабкої меншини є індикатором перекрученого розуміння лібералізму. Толерантне суспільство повинне реагувати на це новою стратегією – зв'язувати безкомпромісність до агресії не із самовдоволеними протестами, а з позбавленням шансів агресора зловживати лібералізмом суспільства [5].

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бедалова Н. Толерантность и формы ее проявления в условиях глобализации / Н.Бедалова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psychology.az>; 2. Кутырев В. Культурологический смысл глобализма / В. Кутырев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.philosophy.ru/library/kutyrev/globalism.html>; 3. Сорока Ю. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого: монографія / Ю.Сорока. – Х: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2012. – 332 с.; 4. Шипилов А. «Свои», «чужие» и другие. От античности до современности / А.Шипилов // Социологические исследования. – 2006. – №5. – С. 103-112.; 5. Тишунина Н. Современные глобализационные процессы: вызов, рефлексии, стратегии / Н. Тишунина // Глобализация и культура: аналитический подход [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dejavu4.narod.ru/Globalization.html>

УДК 316.74:001

ЗНАНИЕ О БИОФИЗИОЛОГИЧЕСКОМ В СТРУКТУРЕ СОЦИАЛЬНОГО: ПРОБЛЕМАТИЗАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Голиков Александр Сергеевич – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье рассматривается статус биофизиологического в структуре социального и биофизиологическое как результат и фактор знания, которым обладают люди. Анализируется актуализация знания о биофизиологическом в современном обществе, а также роль биофизиологического в конституировании ткани социального. Подчеркивается, что знание о биофизиологическом становится всё более проговариваемым, прозрачным, проблематизируемым, всё менее интимным, динамично сдвигаясь по оси (пуб)личного. Делается вывод, что биофизиологическое является не столько субстанциональным фундаментом антропологического индивидуального бытия, сколько продуктом социальных процессов конструирования, атрибутивно знаниевым и принципиально деконструируемым как учёными, так и интервенционистски агрессивными социальными институтами рынка, рекламы, политики, маркетинга, управления, права.

Ключевые слова: знание, социология знания, социальное, биофизиологическое, биополитика, интимное.

У статті розглядається статус біофізіологічного в структурі соціального і біофізіологічне як результат і фактор знання, яке мають люди. Аналізується актуалізація знання про біофізіологічне в сучасному суспільстві, а також роль біофізіологічного в конституюванні тканини соціального. Підкреслюється, що знання про біофізіологічне стає все більш артикульованим, прозорим, проблематизованим, усе менш інтимним, динамічно зрушуючись по осі «публічне – особисте». Робиться висновок, що біофізіологічне є не стільки субстанційним фундаментом антропологічного індивідуального буття, скільки продуктом соціальних процесів конструювання, атрибутивно знанневим і принципово деконструйованим як ученими, так і інтервенціоністськи агресивними соціальними інститутами ринку, реклами, політики, маркетингу, управління, права.

Ключові слова: знання, соціологія знання, соціальне, біофізіологічне, біополітика, інтимне.

The status of biophysiological in structure of social both biophysiological as result and a factor of knowledge which people possess is considered in article. Updating of knowledge about biophysiological in modern society, and also a role of biophysiological in an institutionalization of social fabric is analyzed. It is emphasized that the knowledge about biophysiological becomes more and more pronounced, transparent, problematized, all less intimate, dynamically moving on an axis "personal – public". The conclusion that biophysiological is not the substansional base of anthropological individual life, but a product of social processes of designing, atributely knowledge-based and essentially deconstructed by scientists and interventionally aggressive social institutes of market, advertizing, policy, marketing, management, the right is drawn.

Keywords: knowledge sociology, knowledge, social, biopolitics, biophysiological, intimate.

Социология как наука в течение длительного времени своего существования не могла определить статус биофизиологического в структуре социального. С одной стороны, прецеденты инстинктивизма / фрейдизма / биологизма и связанных с ними редукционизмов служили хорошим «теоретическим пугалом» для любого попавшего на данное теоретическое поле. С другой же, эмпирические методы социологии чаще всего касались вопросов, проблематизированных не только в научном, но и в повседневном сознании. Вследствие этого многие нерелексированные тематики (которые на самом деле существенно входят в структурный фундамент социального) долгое время оставались вне социологического

осмысления. Социология оказалась в клещах повседневности очевидного³ и (научно искусственно) проблематизированного, зачастую и искусственно категоризированного.

За пределами описанного вышеприведенными полюсами континуума оказались многие тематики – и (политически или экономически) невостребованные, и (научно и философски) чрезвычайно сложно рефлекслируемые, осмысливаемые и операционализуемые, и (повседневности) непроблематизируемые, и (слишком) очевидные. Огромная часть айсберга социологии знания⁴ оказалась из-за вышеописанной коллизии под поверхностью теоретического океана, и для объяснения причин этого равно, пожалуй, подходят все четыре приведенные выше резона.

Одним из фрагментов этого доселе ни научно, ни методологически непроблематизированного является и проблематика биофизиологического как результата и фактора знания, которым обладают люди. Биофизиологическое начало в современной социологии анализируется в нескольких аспектах: как элемент внешней окружающей среды для социальной системы (см., например, идеи Н. Лумана), как некое противостоящее социальному (и социализирующему) начало (как это делает Н. Элиас), как синоним телесности (и здесь крайне любопытный, безусловно, дискурс предлагают на грани с философией, гендеристикой, культурологией и ещё рядом дисциплин множество самых разнообразных исследователей), как рыночный конструкт и канал эксплуатации и отчуждения (здесь достаточно любопытные наработки имеют постмарксистские теоретики), наконец, как априорно преданный социальному фундамент (и из такой простейшей гипотезы исходит, часто даже не артикулируя того, множество самых разнообразных теоретиков – от структурных функционалистов до феноменологов).

В то же время перед социологией сама социальная жизнь и повседневная практика всё более остро ставит проблему биофизиологического как социального конструкта и, соответственно, знания (и на субъектном, и на институционально объективированном уровне) о биофизиологическом, и, соответственно, говоря более широко – проблему роли биофизиологического в конституировании ткани социального. Этому существенно способствуют процессы транспарентизации и опрозрачивания социального (описанные нами в [1]). Биофизиологическое перестаёт быть как сугубо дискурсивным полем специалистов, так и сугубо местом непроговариваемых, «грязных», «стыдных» практик биофизиологического. Это трансформирует как сам статус биофизиологического, так и специфику знания о нём, бытийствующего и воспроизводящегося в обществе.

Эта проблема тем более актуальна и важна для исследования, что с нею граничат такие маргинальные для традиционного социологического дискурса, но при этом остроактуальные тематики, как тематики эвтаназии как социального явления, смертной казни и её восприятия, соотношения интимности и публичности, социологии гастрономии (или «гастрономической социологии»), проблематик этикета, социальной гигиены, сексуальности, физиологических отклонений, спорта, физической культуры, здоровья и болезней, соотношения естественного и искусственного в человеческом теле, насилия, вопросы «равенства рисков», как их именно в силу их физии(ологи)ческой онтологии охарактеризовал Ульрих Бек в своей знаменитой книге [2], и даже вопросы «физиологического участия в политическом»⁵. Безусловно, охватить все эти проблематики даже в обзорном ключе в рамках одной статьи практически невозможно, поэтому в дальнейшем мы сосредоточимся не столько на разнообразных проявлениях биофизиологического и специфике этих проявлений, сколько на знании о нём, его (говоря бурдьевиistically-феноменологическими категориями) восприятии.

В связи с вышеизложенным целью нашей статьи будет анализ статуса биофизиологического в знаниевой структуре современного общества, для чего мы планируем изучить процессы, происходящие с биофизиологическим как знаниевым конструктом, проанализировать актуализацию биофизиологического в современном обществе, исследовать субстанциональность биофизиологического как такового.

Как мы аргументировали в [3], опираясь на разработки Хайнриха Попитца, Дж.Г. Мида и ряда других социологов, социальное конструируется не на основании учёта действия и смыслов второго («другого», «иного»). Тут наши идеи оказываются вполне конвергентными и работам синтетиков – таких, как Н. Элиас, П. Бурдьё, Э. Гидденс, которые апеллируют к «посредническим» структурам социального (таким, как прежде всего габитус, категориально свойственный концепциям перечисленных выше теоретиков) Собственно, идея габитуализированного социального вырастает именно из так или иначе снятой идеи «социального третьего» – как инстанции, существующей объективированно или

³ А вследствие этого – и повседневности категориального, двусмысленного, научно недефинируемого или дефинируемого с трудом.

⁴ Собственно, социологической отрасли, занимающейся, в первую очередь, знанием как фрагментом конституции социального.

⁵ Где, оказывается, принципиально важным и политически смылосодержащим аргументом является количество – а иногда, цинично выражаясь, и качество! – тел, которые тот или иной политик способен «выставить» на политический кон. Не мнений, не аргументов, не голосов, а именно тел и габитуализированного в них.

необ'єктивіровано в будь-якій точці соціального простору незалежно від його співвідношення з (біо)фізіологічним простором – інакше кажучи, незалежно від (со)присутства учасників (соціального) взаємодіяння.

Безумовно, що таке розуміння соціального сдвигує його, як ми аргументували там же, з світу детермінованості в світ ймовірності (як її позначив Н. Луман, «контингентності» [4]). Це найбільш афористично ухвачено саме Н. Луманом, інтерпретировавши контингентність як «ні неможливе, ні неминуче». Однак сама по собі ця ідея була «схвачена», «сфотографована» і імпліцирована в соціологічний дискурс набагато раніше. Прикладом такого імпліцировання може бути той же Х. Попітц з його «парадоксом соціальної онтології». По-німецьки нормативно постулював в якості основних умов існування суспільства прозорість інформаційного обміну, вкращаєть нормативних відхилень і діяння санкцій за останні, він тут же уточнює, що всі ці умови забезпечують можливість соціального буття тільки лише в стані їх неідеальності.

Радикалізуючи вищеприведені висловлювання, можна сказати, що соціальність завжди знаходиться в проміжку між жорстко регульованим «можливо» і «ні». Інакше кажучи, соціальне неможливо в полюсі жорсткої детермінованості – не принципово, дозволяючої або забороняючої детермінованості. Знаходячись в такому полюсі, соціальне неминуче втрачає свою природу – в відміння, наприклад, від правового (юрідического). Не цим ли фактом було визначено уточнення Н. Луманом того факта, що серед бінарних кодів є один універсальний – код моралі, який може бути використаний в будь-якій системі (економіки, політики, права, науки і т.п.) – незалежно від її «родного» бінарного коду? Вже саме мораль як бінарний код «добро – зло» возкладає на себе завдання кодифікувати і маркувати складноінтерпретуваними з точки зору інших бінарних кодів (більш «точних» з точки зору визначеності і операціоналізованості, але і, відповідно, менш гнучких і менш універсальних) феномени і процеси. І, відповідно, абсолютно по-іншому виглядає тенденція в сучасному глобальному світі до «заміщення», витіснення і заміни моралі іншими інструментами і інститутами соціальної регуляції без створення альтернативного бінарного коду, рівноцінного бінарному коду моралі.

Ці преамбульні ремарки були нам необхідні для того, щоб вказати на специфіку статусу біофізіологічного як в структурі соціального, так і в структурі знання про соціальне (нагадаємо, що ми розглядаємо ці структури не просто як з певною ймовірністю пов'язані, що властиво представителю «м'якої» традиції синтезу, де особливо варто відзначити крайню обережність концептуально і гносеологічно П. Бурдьє, а як структури, взаємно відображають і взаємно конструюють одна одну). В частині, наша головна гіпотеза заключається в тому, що знання про біофізіологічне в умовах сучасного суспільства стає все більш проговорюваним, прозорим, проблематизованим, все менш інтимним, динамічно сдвигуючись по осі (публічного) в бік публічності, з однієї сторони, але і знаходиться в межах декількох соціологічно важливих процесів, які будуть описані нами нижче.

Опрозрачнювання знання про біофізіологічне ми можемо особливо оцінити саме з урахуванням вищеприведених висловлювань. Відбувається, що опрозрачнювання знання взагалі і знання про біофізіологічне, в частині, не тільки несе в собі «шанс відкритого суспільства» (К. Поппер) і «визволення від можливості рабства підкорення ідеї» (Ф. фон Хайек), але і потенціал руйнування суспільства в тому вигляді, в якому ми його знаємо. Опрозрачнювання знання – паноптикумна метафора Мишеля Фуко, яка ще в середині ХХ століття була концептуалізована (правда, не соціологами) в культурних продуктах у вигляді кошмарних попереджень антиутопістів, а в кінці ХХ століття – представителю кіберпанку і посткіберпанку. Однак (нео)ліберальна ідеологія не просто ігнорувала ці попередження – вона поставила ряд із них собі на службу і в рецептуру. (Нео)ліберальне опрозрачнювання суспільства привело не тільки до ліотаровського краху метанарративів, але і до бодрийярівського розчинення соціальної структурності в «чорній дірі соціального», до редукції складної соціальної системності в соціально мертву масу мовчливого більшості. І не менш важливу роль тут зіграло руйнування сокривності, латентизованості, заборонності і табуваності біофізіологічного, його публікація і експлікація. Більш того, ці процеси були інтенсифіковані проблематизацією біофізіологічного. Причому ця проблематизація взагалі не символічна, не знакова, не соціальна – це проблематизація біологічна або фізіологічна. Проблематизація біофізіологічного соціальними / символічними інструментами – феномен давно

известный в социологии и в истории общества⁶, тогда как сейчас мы наблюдаем проблематизацию биофизиологического не репрезентированного социальными средствами и инструментами, а биофизиологическое как биофизиологическое. Тематики, дискурсы и проблематики, ранее тщательно латентизируемые и подавляемые (фрейдовскими механизмами или элиасовскими – уже не столь важно), в современном обществе эксплицируются, дискутируются, ставятся под вопрос, переподчиняются социальному порядку уже не символически (как это осуществлялось с институционализацией биофизиологического порядка воспроизводства человеческого рода, например, или с институционализацией пищевых практик, описанных Н. Элиасом), а биофизиологически (иначе говоря, сама биофизиологическая природа переподчиняется социальному порядку, его требованиям и т.п. – а именно так, отбросив все лицемерные (чисто социальные, кстати, имеющие крайне мало отношения к биофизиологическому порядку) идеологемы, можно обозначить современные программы «сексуального просвещения», «популяризации нетрадиционных сексуальных ориентаций» и т.п. Это переподчинение является ничем иным, как существенным упрощением, редуцированием социального мира через устранение «опосредования» биофизиологического порядка и человеческого действия. Свидетельством этому являются и распространение биофизиологической тематики и проблематики в продуктах культуры (от рекламы до анекдотов, от фильмов до аватар в Интернете), и деинтимизация биофизиологического (о чём см. [6], правда, оценки Энтони Гидденса отличаются известной оптимистичностью и апологетичностью), и маркетизация биофизиологического, и политизация биофизиологического (последние два процесса являются частными случаями более общего процесса – процесса инструментализации и цинизации биофизиологического), и ряд других процессов, которые мы предлагаем проанализировать более детально.

Процесс **гиперактуализации биофизиологического**. Биофизиологическое (что плотно связано с превращением биофизиологического в предмет рынка) становится объектом целого культа в современном обществе, биологической и физиологической акцентуированности. Это проявляется как в культурных продуктах (текст которых без апелляции к непристойности, сексуальному, физиологическим отправлениям и т.п. обходится крайне редко, а зачастую центрируется вокруг них или на них), так и в повседневных практиках (в которых «планка пристойности» снижается социологически весьма заметно, а сама пристойность деуниверсализируется, партикуляризируется и десанкционируется, то есть лишается своей санкционирующей и наказующей силы). Ещё более (публично) заметный аспект этого же процесса – растворение личной социальности (интимности) в публичной. Бигборды вроде «Дякую, сонечко, за дитинку» (результат личного наблюдения автором в г. Кировограде) или бигборды с признаниями в любви, предложениями руки и сердца и т.п. становятся нормой и даже объектом гордости. Более того, интимность и биофизиологическое всё более интенсивно «привязывается» к социальным артефактам (статусам, вещам, отношениям) без опосредующих, преломляющих институций и полей. Так, всё более открытым по своей природе становится феномен «брачного рынка», всё более откровенным становится рынок торговли человеческими органами, всё более проникают в повседневность обывателя практики биофизиологического, ранее невообразимые или категоризовавшиеся как неприличные (от эвтаназии до просмотра видеозаписей с акцентированием на биофизиологических отправлениях и реалиях).

Эта гиперактуализация процессуально необходима прежде всего в целях элиминации вышеуказанных инстанций преломления и опосредования между биофизиологическим и социальным, поэтому зачастую она протекает именно в гипертрофированных, чрезмерных и очевидно гротескных формах (и потому же мы и используем соответствующую приставку в обозначении процесса).

Вторым процессом является процесс **публицизации, деинтимизации и эксгибиционизации биофизиологического**. В частности, объектом демонстративности и эксгибиционизации становится здоровье, становящееся всё больше предметом (ток-)шоу, медиадискурса, дискурса социальных сетей. Факт болезни перестаёт быть объектом стыда и сокрытия, он перестаёт быть объектом умалчивания или хотя бы неакцентирования – наоборот, он становится объектом акцентирования, *making policy* (используя эту категорию на микроуровне) в социальном и экономическом смыслах. Болезнь, физиологический недостаток, биофизиологический эпатаж или биофизиологическая демонстративность становятся инструментом достижения социального, экономического, политического, культурного статуса в ранее недоступных, непрозрачных и социально грубых действиях. Болезнь автора синдромом Дауна становится единственной причиной для сотен и тысяч подписчиков на страничку в социальной сети, физиологическая

⁶ В этом смысле очень показательны структуры курсов вроде «Социология тела» (см., напр., [5]). Структура и тематика курса апеллирует к сугубо социальным феноменам и процессам – практикам, репрезентациям, воспроизводству социального порядка, дисциплинарности, потреблению, киберпространству, проектируемости тела, тогда как биофизиологический порядок человеческого тела в (ре)конструировании социального остаётся вне интересов социологов.

проблема становится главным поводом электорального выбора, история с биофизиологическим эпатажем или скандалом становится важнейшим элементом publicity какого-нибудь художника (или «художника»).

Способствует этому становление целой индустрии публичности и телесности, особенно телесности в биофизиологическом порядке общества. Так, важное место в этой индустрии занимает спорт, который, начиная с акцента на телесности и заканчивая актуализацией темы допинга, всё более обнажает биофизиологическое, освобождая его от сугубо символической (государственная принадлежность, сублимированная война и прочие интерпретации спорта) нагрузки в пользу биофизиологического содержания.

Ещё одним комплиментарным и каталитическим фактором является расширение пространства свободного в современном обществе, дюмазедьевская трансформация общества в общество досуга и праздника. Праздник, в отличие от рутинизированной и институтированной повседневности, является комфортным и прагматически удобным каналом опублицивания интимного. Эта комфортность и прагматическая релевантность проистекает из самой природы праздника, апеллирующего к сакральному (в обоих дюркгеймовских смыслах – и сакральному как максимально возвышенному, и сакральному как отвратительно низкому, в обоих смыслах сакральному как запрещённому). Сакральное, закладываясь в фундамент социального (как согласно Дюркгейму или Моссу, так и согласно его последователям и оппонентам из Коллеж де Сосиологи или антропологических штудий), обладает потенциалом социальной деструкции или реконструкции. Именно поэтому праздники облегчают и упрощают манифестацию биофизиологического всю историю человеческой цивилизации, однако, в отличие от многих предыдущих эпох её развития, инсталлированная и легитимированная биофизиологичность в социальном не исчезает с исчезновением или окончанием праздника (не исключено, что именно из-за количественного и качественного роста феномена цивилизации досуга), а остаётся, снимается и переносится на дальнейшие практики и институты.

Связанным с предыдущими процессами является процесс **маркетизации и коммерциализации (в том числе капитализации) биофизиологического**. Здесь немалую роль, как мы указывали в первой части нашей статьи, сыграла (нео)либеральная идеология «контрактизации» всего и вся (от брачности до религиозности, от национальности до гражданственности – см., например, casus Depardieu). Одним из примеров такой контрактизации является возникающее в общественном дискурсе предложение зарплаты для патронатных родителей: экономическое стремится подменить собой социальное, бинарный код денег – бинарный код морали. Другим примером являются «агентства алиби», которые создают алиби физического пребывания человека в конкретной точке физического пространства (для решения социальных вопросов и социальных проблем, безусловно, и экономическими при этом средствами). За этими процессами маркетизации и коммерциализации стоит более общий процесс опосредования социального (или построения прокси-социальности), но это предмет более широкого и глубокого рассмотрения, не входящий в задачи данной статьи.

Примыкает к этому процессу контрактизации и маркетизации биофизиологического и распространение идей «свободной продажи оружия», и практики использования различных оружейных и близких к ним артефактов. Если биофизиологическое не является предметом непроговариваемых очевидностей, если социальный мир наполняется непредсказуемостями, гиперконтингентностями, сдвигающимися от необходимого и неизбежного к невозможному и невероятному, то практики использования оружия становятся легитимным аргументом в дискурсивных и недискурсивных практиках биофизиологического.

В целом контрактизация биофизиологического, в частности, и социального вообще является индикатором ещё более глубинного процесса, а именно процесса падения непроговариваемого. Непроговариваемое (очевидное, габитуализированное, доксичное) является обязательным и неотъемлемым атрибутом любой ткани социального (хотя о следовании социологом доксичному мышлению много и со вкусом писал П. Бурдьё, но это не отрицает значимости доксичного мышления в конституции повседневного мира), а контрактизация ткани социального приводит к тому, что любое действие, ценность, норма, правило, институт могут оказаться под критической стрелой вопрошающего, сомневающегося, иронизирующего, постмодернистски отрицающего разума (или безумия, что иногда синонимично). Падение непроговариваемого в отношении биофизиологического приводит к транспарентизации знания о биофизиологическом, его дополнительной проблематизации, постановке под вопрос и его социальной дискурсивной обработке.

В силу этого биофизиологическое, контрактизуясь и маркетизируясь, становится предметом торга и, соответственно, опосредованного воспроизводства. Возникает феномен **делегирования биофизиологического**, когда биофизиологические компетенции, биофизиологические артефакты, биофизиологические феномены конструируются (причём именно как биофизиологические феномены, а не

как социальные знаки таковых) делегированным или опосредованным образом. Типичным примером этого являются распространяющиеся услуги кулинаров внаём дома у покупающего их услуги: таким образом опосредованно воспроизводится одна из базовых компетенций биофизиологического, причём воспроизводится как компетенция покупателя (эти кулинары зачастую приглашаются перед свиданием дома у покупателя, или перед светским раутом / званым ужином и т.п., тем самым превращаясь в «купленную компетенцию» квалифицированного кулинара). Делегирование биофизиологического возможно и на уровне феноменов здоровья, и на уровне феноменов телесного, и на уровне феноменов сексуального.

Вследствие всего указанного **биофизиологическое становится частью (псевдо)социального**. Иначе говоря, биофизиологическое становится инструментом решения, способом бытия и модусом осмысления социальных и псевдосоциальных процессов и явлений. Так, волонтерство и донорство существуют в современном мире не только как тупик дискретной экономизации, не только как костыль экономического (не способного выполнить свои насущные функции и решить реальные материальные проблемы общества), взятый в займы у социального, но и как инкорпорирование биофизиологического в ткань социального, причём зачастую на правах псевдосоциальных явлений.

В частности, одним из таких направлений инкорпорирования биофизиологического является **политическое пространство онтологии биофизиологического**. И здесь мы не говорим о таких сугубо социологических аспектах этой проблематики, как тело в означивании политического пространства, тело в означивании политической точки – эта проблема не выходит за пределы описанной нами выше социолого-редукционистской парадигмы изучения биофизиологического в ткани социального. Мы здесь говорим о новой роли биофизиологического в политическом: биофизиологическое становится «способом заполнения» политического пространства⁷, становится предметом политики (здесь особенно значимы новые способы конструирования идентичностей, апеллирующие к биофизиологическому), инструментом политики (реактуализируются вопросы происхождения, чему свидетельство – институт «неграждан»; другим примером является отказ со стороны женщин Южного Судана своим мужьям в сексе до того, как они сумеют окончить войну⁸), (со)участником политики (экологический камуфляж политического действия, например), фактором политики (так, легитимным в дискуссии министров современной европейской вроде бы как страны становится происхождение⁹).

Безусловно, линия политизации биофизиологического без параллельной сигнификации и симулякризации требует дальнейшей разработки и изучения, в том числе с привлечением идей и методологии того же Бруно Латура (с попыткой рассмотреть биофизиологическое как один из модусов существования вещиности). Однако сам факт десигнификации биофизиологического в политике, прекращения процессов преломления биофизиологического в специфичных кодах и правилах политики, экономики, социального является крайне показательным.

Мы отметили далеко не все возможные линии и направления исследования избранной нами темы. К дальнейшей концептуализации предполагается анализ делегированной, маркетизированной и коммерциализированной социальности как среды, которая лишает агента шанса на субъектность (и здесь любопытным разворотом является, к примеру, проблематика социологии как посредника, десубъективирующего субъектов до уровня электората, посредника между властью и людьми).

Кроме того, важным направлением дальнейшего исследования является проблематика биополитики, поднятая в онтологии ненадёжности таким современным исследователем, как Паоло Вирно (см., например, [7]). Эта проблематика, в полный голос заявленная в социологии и философии Мишелем Фуко, сейчас приобретает особую значимость. Так, социологически интересным (и, отметим, политически и праксеологически важным становится вопрос разграничения интимности, приватности, публичности и других пространств – к примеру, было бы слишком социологически легкомысленным отнести цех завода, аудиторию вуза или офис фирмы однозначно к публичности или приватности, в том числе и с точки зрения политики биофизиологического). Снова-таки с точки зрения политики биофизиологического и знания повседневных агентов о нём совершенно с иной стороны предстаёт вопрос соотношения идентичностей долга, интереса, традиции (истории), рациональности и прочих идентитетов.

Таким образом, биофизиологическое, длительное время в истории человеческого общества являясь не столько субстанциональным фундаментом антропологического индивидуального бытия,

⁷ И здесь мы с нашим коллегой PhD in Political Sciences М.А. Безносковым предлагаем такой концепт, как концепт кландемократии.

⁸ www.utro.ru/news/2011/02/07/954647.shtml; что, безусловно, апеллирует к мифу о Лисистрате, но не становится от этого менее значимым элементом современной социальной ткани.

⁹ <http://lenta.ru/news/2014/10/23/minister1/>

скільки продуктом соціальних процесів конструювання, атрибутивно знаним і принципово деконструюваним як ученими, так і інтервенціоністськи агресивними соціальними інститутами ринку, реклами, політики, маркетингу, управління, права, зараз все більш інтенсивно змінює свій статус і свою онтологію в соціальному світі, що вимагає суттєвої зміни дослідницької оптики в його відношенні.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Голиков А.С. Укорененість соціального в знанні: межі прозорості і загрози опосередкування / Александр Голиков // Вісник Одеського національного університету. Серія: Соціологія і політичні науки. Науковий журнал. – Том 18. – Випуск 3 (19). – 2013. – С. 46-52. 2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек Пер. с нем. В. Седельника и Н.Фёдоровой; посл. А. Филиппова. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с. 3. Голиков О.С. Актуалізація соціального в умовах суспільства, що глобалізується: виклики кризової соціальності й теоретичні виклики соціології / Александр Голиков // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Випуск 19. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2013. – С. 77-83. 4. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Луман Н. – СПб.: «Наука», 2007. – 644 с. 5. Нартова Н.А. Современные социологические подходы к телу и телесности : Программа учебной дисциплины / Нартова Н.А. – СПб.: НИУ ВШЭ, 2011. 6. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах / Э.Гидденс – СПб.: Питер, 2004. – 208 с. 7. Вирно Паоло. Грамматика множества: к анализу форм современной жизни / Вирно Паоло. Перевод с ит. А. Петровой под ред. А. Пензина. М.: ООО «Ад Маргинем Пресс», 2013. – 176 с.

УДК 316.25

ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНАЯ КОНЦЕПЦИЯ ГЛОБАЛИЗАЦИИ Х. БУДЕ И Й. ДЮРШМИДТА

Мельников Андрей Сергеевич – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Восточноукраинского национального университета имени Владимира Даля, г. Луганск

У статті розглядається екзистенціальна концепція глобалізації німецьких соціологів Х. Буде та Й. Дюршмідта. Аналізується критика "потокowego мейнстріму" в сучасній теорії глобалізації та його парадигмальні недоліки - надмірний акцент на проблемах просторовості, мобільності, детериторіалізації і безмежності. Представлені основні положення екзистенціального повороту в теорії глобалізації, які включають проблеми приналежності, вибору, відповідальності і ритмічності соціальних відносин. Стверджується необхідність включення концепції Х. Буде та Й. Дюршмідта в загальну структуру екзистенціальної соціології.

Ключові слова: глобалізація, потоковий мейнстрім, екзистенціальний поворот, вибір, відповідальність, екзистенціальна соціологія.

В статье рассматривается экзистенциальная концепция глобализации немецких социологов Х. Буде и Й. Дюршмидта. Анализируется критика "потокowego мейнстрима" в современной теории глобализации и его парадигмальные недостатки – чрезмерный акцент на проблемах пространственности, мобильности, детерриториализации и безграничности. Представлены основные положения экзистенциального поворота в теории глобализации, которые включают проблемы принадлежности, выбора, ответственности и ритмичности социальных отношений. Утверждается необходимость включения концепции Х. Буде и Й. Дюршмидта в общую структуру экзистенциальной социологии.

Ключевые слова: глобализация, потоковый мейнстрим, экзистенциальный поворот, выбор, ответственность, экзистенциальная социология.

Paper discusses the sociological conception of globalization of German sociologists H. Bude and J. Durrschmidt. Criticism of "flow speak" in the modern theory of globalization is analyzed by consideration of its paradigmatic flaws - excessive emphasis on the problems of spatiality, mobility, deterritorialization and unlimitness. There is presentation of main aspects of the existential turn in the theory of globalization, which include problems of belonging, choice, responsibility and rhythmicity of social.

The formulation of the problem based on the assertion that in the past two decades the theory of globalization has become a major sociological theory in the study of modern society. In terms of institutionalization of globalization theory arises a certain effect of slowing its development, and making new researches of globalization issues relevant.

Bude and Durschmidt made ambitious attempt to revise the theory of globalization, arguing that the key problems and limitations of this theory are the so-called "rhetoric of global flows" or "flow speak" and "flattened", one-dimensional ontology. The main idea of this view is the shift of perspective from excessive emphasis on mobility and deterritorialization to "existential turn". As a symbolic example of main idea German authors present a phenomenological image of "homecomer" (A. Schutz), who embodies the ambivalence of simultaneous commitment to a global perspective and constant fidelity to social connections. The essence of the existential turn in the theory of globalization, in their view, is a deeper, phenomenological examination of the globalization process as "a way of being-in-the-world".

Arguing about the necessity of existential revision of globalization, German sociologists are inclined to the position that the theory of globalization has slowed and even stopped its development. However, rather than abandon this theory, it needs reorientation towards existential perspective, which is ignored by its "flow speak" disembodied from the material and institutional context of global culture reproduction. This "flow speak" hypertrophied mobility problems and deterritorialization, thus created "disembodied" model of social practices. If the study of globalization methodologically will be based on the existential reality of individuals, the focus of this study should be forwarded to "lived selectivity" or that fact that the irreversibility of life imposes restrictions on the possibilities of global flows.

Existential conception of globalization by Bude and Durschmidt can't be stated as complete and systematic. Nevertheless it is one of the first attempts at a constructive and reasoned criticism of the theory of globalization. There is also strong need for integration of this conception to the general framework of

existential sociology (Californian school, M. Bolle de Bal), which is one of the most relevant approaches to the analysis of modern society.

Keywords: globalization, “flow speak”, existential turn, choice, responsibility, existential sociology.

В последние два десятилетия теория глобализации стала одной из основных социологических теорий в изучении современного общества. В условиях институционализации теории глобализации возникает определенный эффект замедления темпов ее развития, что делает актуальными новые исследовательские поиски в глобализационной проблематике. Одним из направлений таких поисков может стать экзистенциальная концепция глобализации, представленная немецкими социологами из Кассельского университета Хайнцом Буде и Йоргом Дюршмидтом.

Современная теория глобализации в социологии представлена широким кругом исследователей, к основным из которых принято относить Р. Робертсона (глобальная культура и глокализация), М. Элброу, А. Аппадурай (концепция воображаемых миров), И. Валлерстайна (мир-ситемный анализ), З. Баумана (концепция текучей современности), Э. Гидденса (теория высокой современности), С. Лэша, Дж. Урри, Г. Терборна, У. Бека (концепция общества риска), М. Кастельса (теория сетевого общества). При этом теория глобализации фактически не рассматривалась с позиции экзистенциальной социологии (Э. Тирикьян, калифорнийская школа, М. Болль да Баль). Исходя из этого, основной целью данной статьи выступает историко-социологическая и теоретическая репрезентация экзистенциальной концепции глобализации Х. Буде и Ю. Дюршмидта, тогда как более долгосрочная перспектива исследования заключается в последующей интеграции данной концепции в структуру общей теории экзистенциальной социологии.

Буде и Дюршмидт предприняли претенциозную попытку пересмотра теории глобализации, утверждая, что ключевыми проблемами и ограничениями этой теории являются так называемая “риторика глобальных потоков” или “поточковый мейнстрим” (flow speak) и их “плоская” онтология [5]. Главной идеей такого пересмотра является смещение перспективы исследований от чрезмерного акцента на мобильности и детерриториализации к “экзистенциальному повороту”, который включает в себя проблемы принадлежности, выбора, ответственности и ритмичности социальных отношений. В качестве символического примера своей главной идеи авторы приводят феноменологический образ “возвращающегося домой” А. Шюца, который воплощает в себе амбивалентность одновременного стремления к глобальной перспективе и верности постоянным социальным связям. Суть экзистенциального поворота в теории глобализации, с их точки зрения, заключается в более глубоком, феноменологическом рассмотрении глобализационных процессов как “способа бытия в мире”.

Говоря о необходимости экзистенциального пересмотра глобализации, немецкие социологи склоняются к позиции, согласно которой теория глобализации замедлила и даже прекратила свое развитие. Однако вместо того, чтобы отказаться от этой теории, необходима ее существенная переориентация в сторону уже содержащейся в ней экзистенциальной проблематики, которая игнорируется ее “поточковым мейнстримом”, оторванным от материального и институционального контекста воспроизводства глобальной культуры. Этот “поточковый мейнстрим” гипертрофировал проблематику мобильности и детерриториализации, тем самым создав некую “развоплощенную” модель социальных практик, констатирующую феномен технологического сокращения пространства.

Критикуя “поточковый мейнстрим”, сторонники экзистенциального поворота обращают внимание на два его парадигмальных недостатка. Первым недостатком является оторванность от понимания реальной жизни людей – социальной экзистенции и ее амбивалентности, аффективности, телесности и ритмичности. Ко второму недостатку относится спатиализация (англ. *spatial* – пространственный) социального через присущую постмодернизму тенденцию описания глобальной культуры как одновременного сетевого мира разнообразных современностей и культур. Таким образом, устанавливается примат пространственного анализа над темпоральным, линейно-прогрессивным анализом, что предполагает акцент на расширении и сопоставлении, и игнорирование “ритмичности социального и темпорализации локального”, а общим результатом этого “пространственного поворота” становится эффект “уплощения социальных процессов” [5, с. 483]. В итоге оторванность от экзистенциального уровня реальности и преувеличение пространственности и квазисинхронности приводят теорию глобализации к потере самой идеи ограничения. Такая утрата осознания границ, в частности, заложена в тезисе о связи “текучего” общества с потреблением в его потенциально безграничном стремлении удовлетворения бесконечных желаний (З. Бауман), а также в подчеркивании ощущения всеобщего соприсутствия, вездесущности, одномоментности.

В противовес рассмотренной трактовке, Буде и Дюршмидт предлагают сместить акцент теории глобализации в сторону понятий выбора и ограниченности, которые, по их мнению, на самом деле

определяют повседневную реальность индивидов. Так, если при изучении глобализации методологически основываться на экзистенциальной реальности конкретных индивидов, то основное внимание такого изучения должно быть обращено на “живую селективность”, то есть на тот “простой факт, что необратимость жизни накладывает ограничения на вездесущность и мультиопциональность” [5, с. 484]. Данное смещение перспектив привносит антрополого-феноменологическое понимание глобализации и редуцирует глобальное состояние человека до состояния человека как такового. Этот уровень анализа показывает, что не конечность глобальности, но, скорее, конечность индивидуальной жизни, определяет опыт человека и глобализация с ее изменением пространства и потреблением не смогла устранить осознание этого факта. Последнее утверждение немецких теоретиков перекликается с положениями Э. Гидденса, который ранее уже обращал внимание на противоречивые тенденции современности, заключающиеся в институциональной изоляции и репрессии таких видов опыта, которые затрагивают экзистенциальные вопросы и, одновременно – в обострении этих экзистенциальных вопросов, связанных с проблемами смысла жизни, страдания, осознанности [1].

Очертив основные параметры экзистенциальной теории глобализации, Буде и Дюршмидт предлагают концептуальные построения, на которых, по их замыслу, эта теория сможет удерживаться. Несколько обобщив вводную часть своей теории в виде понятия живой селективности, они предлагают рассмотреть это понятие сквозь призму проблем *мобильности, территориальности и принадлежности*.

Обращаясь к проблеме *мобильности*, немецкие социологи отмечают, что она приобрела статус одной из основных проблем теории глобализации, раскрывая феномен внезапного увеличения дистанций и скорости перемещения в современном обществе, ознаменовавший начало так называемой “эпохи миграций”. Развитие данного положения способствовало созданию образа безграничного потокового мира, возникшего благодаря технологической революции в области транспорта и коммуникационных технологий. Связь между глобализацией и мобильностью не вызвала сомнений, тогда как дифференциация этой связи от более абстрактных форм (таких, как передача информации) к менее абстрактным формам (первичные группы) осталась в целом недооцененной. Вместе с тем, недостаточно убедительна и эмпирическая аргументация возникновения эпохи миграций (т.н. “казуальный эмпиризм”). Например, согласно различным данным, за пределами родины проживает от 1,7 до 3% населения планеты [5, с. 485], что даже с учетом нелегальной миграции и других факторов действительно указывает скорее на преувеличенность масштабов глобализационных процессов. В дополнение к этому стоит обратить внимание и на новые процессы деглобализации, связанные с изменениями в экономике, безопасности, где вместо “социологии за пределами обществ” (Дж. Урри) возникают контртенденции “иммобильности” и “анклавного общества” (Б. Тернер) [2; 6], а их экзистенциальным измерением выступает противоречие между высокими возможностями и низкой степенью реализации: наличие широких возможностей выбора не всегда означает способность действия.

В отношении проблемы мобильности экзистенциальная теория глобализации указывает на принципиальную важность фактора социокультурной контекстуальности и воплощенности. Эмпирические исследования показывают, что в реальных условиях определенного контекста возникают такие аспекты иммобильности, как стратификация (доступность мобильности), семейные и этнические связи, язык, занятость и др.¹⁰. Потенциальные мигранты сталкиваются с целым спектром негативных эффектов, где к уже перечисленным характеристикам добавляются привязанность к месту рождения и продолжительного проживания, ностальгия, ощущение безопасности благодаря первичным социальным связям и т.д. Таким образом, в изучении мобильности важным становится понимание индивидуальных жизненных траекторий и их экзистенциального основания, несущего в себе дилемму возможности/реализации, выраженную в риске самоутверждения как стремления к лучшей жизни и страха потери уже приобретенного капитала во всех его проявлениях.

В качестве второго элемента понятия живой селективности Буде и Дюршмидт рассматривают проблему *территориальности*. В отличие от линейных теорий модернизации, теория глобализации сделала акцент на пространственности и детерриториализации. Однако, как только затрагивается стратификационное измерение потокового мейнстрима, обнаруживается, что он на самом деле касается малой части мирового населения, тогда как на повседневном уровне большинства открывается преобладание обязанности и ответственности над глобализационной детерриториализацией. Жизненные ограничения пространства определяются в данном случае принципом присутствия здесь-и-сейчас. Причем попытка сохранения открытости пространству сталкивается с феноменом трансклюзивности –

¹⁰ Подтверждая эту идею, эмпирические данные в отношении украинского общества показывают, что 60,1% респондентов никогда не выезжали за границу. Большинство среди тех, кто выезжал за границу, посещали страны бывшего СССР и только 9,4% посещали страны ЕС, а 5,3% – другие страны мира [4, с. 536].

“неустойчивым балансированием в открывании и закрывании транслокального ландшафта возможностей и обязательств” [5, с. 488]. Этот феномен больше указывает на тенденцию отчуждения от глобально-трансцендентного “там” в пользу повседневного здесь-и-сейчас. И даже если исключить стратификационный фактор глобализации, на “горизонтальном” уровне также наблюдается преувеличение фактора детерриториализации и игнорирование ситуационных тонкостей пространства, простейшими формами которых являются никуда не исчезнувшие границы государств.

Простая на первый взгляд идея детерриториализации при более близком рассмотрении раскрывает сложное соотношение между абстрактно-технической связностью и культурной близостью. Опираясь на концепцию релевантности А. Щюца, немецкие социологи отмечают, что экзистенциальное измерение мира всегда лимитировано и предполагает наличие определенных ограничений, что подразумевает тенденцию преобладания культурной близости здесь-и-сейчас над абстрактно-технической связностью детерриториализации. Иначе говоря, потоковый мейнстрим неверно расставляет акценты в пользу последнего из названных факторов глобализации. Экзистенциально-феноменологический подход, напротив, предполагает, что связь между живой селективностью и проблемой территориальности заключается в том, что расширение релевантности угрожает идентичности, тогда как контекстуальная селективность в конкретной социокультурной среде становится основным фактором конституирования самости. Ссылаясь на эмпирические исследования, Буде и Дюршмидт также приходят к выводу, что важной проблемой для экзистенциальной социологии глобализации в отношении детерриториализации становится способность социальных отношений связывать людей и включать их в общую эмоционально окрашенную реальность конкретной территории, которая и составляет более широкую реальность глобального мира.

Наконец, третьей составляющей понятия живой селективности выступает по Буде и Дюршмидту проблема *принадлежности*, которая наиболее емко выражается в образе “дома”. В контексте глобализации принадлежность связана с несколько отличными друг от друга чувствами ностальгии и тоски по родине/дому (*homesickness*), которые соответственно ориентированы на прошлое и будущее. Тоска по родине выражает исконное стремление человека к ответственности и обязательству, потребность в корнях. Однако стремление к укорененности, как можно было бы предполагать, не ведет к закрытости и изоляции, а напротив - способствует формированию фундаментальной открытости миру. Принадлежность заключается в социальных связях, чувстве отнесенности с определенным социальным целым, чего не обеспечивает глобализация, в которой лишь феномен инвайронментализма можно считать слабым аналогом укорененности, и то лишь благодаря его метафорическому образу планеты как общего дома.

В связи с важностью потребности в укорененности, востребованным методом экзистенциального похода к глобализации становится “этнография тоски по родине/дому” [5, с. 493], а его теоретическим обеспечением – концепция “возвращающегося домой” А. Щюца. Образ возвращающегося домой, перенесенный в условия современного общества, указывает на тот факт, что “дом может быть открыт глобальному миру... но глобальный мир не является нашим домом” [5, с. 493]. Возвращение домой не означает полного отказа от глобального мира, но предполагает место отдыха и отправной пункт для включенности в более широкую социальную реальность. Вместе с тем, фигура возвращающегося домой является способом экзистенциального снятия противоречия между возможностями участия в глобальном детерриториальном пространстве и индивидуальной жизненной траекторией, между разрывом социальных связей и их созданием или сохранением. Характеристикой возвращающегося домой также является осознание им необратимости изменений и течения времени, в связи с чем его жизненной задачей становится сопоставление различий и переоценка установившегося положения и именно эта задача была ранее обозначена как *трансклюзия*.

Рассмотрев три составляющие живой селективности (мобильность, территориальность и принадлежность), Буде и Дюршмидт замыкают свою концепцию отдельным анализом проблемы действия в дихотомии возможности и ответственности. Переход от потокового мейнстрима к экзистенциальной теории открывает для социологов панораму влияния глобализации на конкретных людей в их повседневных социальных ситуациях. Так, вопреки абстрактным стереотипам потокового мейнстрима было показано, что “мобильность имеет свою цену, расстояние имеет значение, а ‘глобальная среда’ – не идеальное место отдыха для фрагментированного Я” [5, с. 494]. При таком развороте проблематики обращают на себя внимание требующие четкого ответа фундаментальные экзистенциальные вопросы о том, какова принадлежность человека в глобальном масштабе, может ли он отказаться от всего самого близкого и родного, и наконец – как конкретно он будет жить. Эти вопросы вновь открывают нам традиционные философские дилеммы и проблему природы человека, который, осознавая себя, обречен выбирать жизненную траекторию в широком поле возможностей.

С точки зрения немецких социологов, экзистенциальный подход к глобализации подчеркивает важность проблемы выбора как фундаментальной потребности в структурировании мира в условиях “непрерывной трансценденции момента здесь и сейчас”, а наиболее существенной особенностью этой

проблеми являється то, що “возможность легкого перемещения в глобальном пространстве меркнет на фоне экзистенциального вакуума, который возникает из структурного различия между возможностью и ограниченностью” [5, с. 494]. Одна из причин этого негативного эффекта заключается в отсутствии абсолютной уверенности в том, что выбор сделан правильно, поскольку отсутствует ясная предельная цель существования. Обреченный выбирать в широчайшем поле возможностей, что само по себе может иметь негативное воздействие, индивид испытывает чувства страха и тревоги в отношении как совершенных, так и предстоящих решений. Своего рода противовесом выбора со всеми его негативными эффектами становится ответственность за выбор и, таким образом, принадлежность и обязательства.

В своих итоговых тезисах Х. Буде и Й. Дюршмидт отмечают, что экзистенциальный поворот в теории глобализации не предполагает отказ от предыдущих наработок, но призывает вернуться к центральной социологической категории социальной связи, рассматриваемой с позиции социального актора. Это позволяет взглянуть на глобализацию не только как на “уходящую” тенденцию разрыва социальных связей, но и как на обратную, “возвращающуюся” тенденцию восстановления связей, и именно поэтому “возвращающийся домой” может стать новым символом современной эпохи. Главной характеристикой этой новой эпохи и будет поиск социальной связности и единения.

Анализ экзистенциальной концепции глобализации немецких социологов Хайнца Буде и Йорга Дюршмидта показывает, что эта концепция имеет декларативный характер и находится на начальной стадии своего развития. На этот факт указывают невысокий уровень систематизации понятийно-категориального аппарата, теоретическое наложение и повторение методологических принципов, отсутствие строгих дефиниций. Тем не менее, данная концепция является одной из первых попыток аргументированной критики доминирующей в теории глобализации концепции потоков. Важность исследований Буде и Дюршмидта заключается в том, что критика “потокowego мейнстрима” осуществляется именно с позиции экзистенциальной социологии, которая является одним из наиболее востребованных и релевантных подходов в осмыслении современного общества [см. 3].

К основным положениям экзистенциального поворота в теории глобализации можно отнести следующие:

- потоковый мейнстрим привел к стагнации теории глобализации из-за оторванности от повседневной социальной реальности (экзистенции) и чрезмерного акцента на проблемах мобильности и детерриториализации, что привело к развитию спатиализации, “плоской” онтологии и потере принципа ограниченности;

- необходима методологическая переориентация от абстрактного к конкретному и ситуационному;

- исследовательский акцент должен быть сделан на проблеме экзистенциального выбора и основанных на нем феноменах ограниченности, временности, ответственности, принадлежности и социальной связи, которые в условиях глобализации проявляются в живой селективности и трансклюзивности, отражающих баланс возможностей и способности их реализации, амбивалентность стремления к глобальному состоянию и верности постоянным социальным связям.

Говоря о перспективах развития экзистенциальной концепции глобализации Х. Буде и Й. Дюршмидта, следует отметить, что вместо развития этой концепции как относительно самостоятельного направления, необходима ее интеграция в структуру экзистенциальной социологии (Э. Тирикьян, калифорнийская школа, М. Боль да Баль). Такая стратегия будет способствовать обоюдному повышению уровня систематизации и обоснованности, а, следовательно, и более глубокому осмыслению современной социальной реальности.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Мельников А. С. Экзистенциальная теория общества в социологии Э. Гидденса / А. С. Мельников // Соціологічні дослідження : Збірник наукових праць. – № 12. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. – С. 75-87. 2. Урри Дж. Социология за пределами обществ: виды мобильности для XXI столетия / Дж. Урри. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. 3. Мельников А. С. Экзистенциальный поворот у сучасній соціології / А. С. Мельников // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – № 2. – С. 160-177. 4. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : ІС НАНУ, 2013. 5. Bude H. What's wrong with globalization?: Contra 'flow speak' – towards an existential turn in the theory of globalization / H. Bude, J. Dürschmidt // European Journal of Social Theory. – 2010. – Vol. 13. – P. 481-500. 6. Turner B. The enclave society: towards a sociology of immobility // European Journal of Social Theory. – 2007. – Vol. 10 (2). – P. 287-303.

РУЙНУВАННЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЯК АКТУАЛЬНА ПРАКТИКА В УМОВАХ НОВОЇ СУЧАСНОСТІ

Скляренко Катерина Олександрівна – викладач кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Соціальні трансформації неминуче супроводжуються змінами в структурі повсякденності. Норми повсякденності, що формувалися віками, сьогодні модифікуються, виявляючи свою нестійкість в сучасних умовах. У рамках цієї роботи розглядаються сучасні зміни – збої повсякденності – внаслідок її трансформації разом із соціальною реальністю. В цілому, аналіз ситуації руйнування, збоїв повсякденності розширює наші уявлення про способи її трансформації та перебудови. У роботі також розкривається позитивний сенс наявності таких «нежорстких» станів, умов яких дозволяють актуалізуватися потенційним буттєвим можливостям людини. Руйнування семантичної інтерсуб'єктивної мережі колишньої реальності відкриває можливість рефлексії повсякденних сенсів і самої повсякденності, може сприяти «пересуванню меж» свідомості людини, її розширенню.

Ключові слова: повсякденність, трансформація, збої, інтерсуб'єктивність.

Социальные трансформации неизбежно сопровождаются изменениями в структуре повседневности. Веками формировавшиеся нормы повседневности сегодня выявляют свою неустойчивость в современных условиях и модифицируются. В рамках данной работы проблематизируются современные изменения повседневности вследствие ее трансформации наряду с социальной реальностью. В целом, анализ ситуации разрушения повседневности расширяет наши представления о способах ее трансформирования, перестройки. В работе также раскрывается позитивный смысл наличия таких «нежестких» состояний, условия которых позволяют актуализироваться потенциальным бытийным возможностям человека. Разрушение семантической интерсубъективной сети прежней реальности открывает возможность рефлексии повседневных смыслов и самой повседневности, а, значит, может способствовать «передвижению пределов» сознания человека, его расширению.

Ключевые слова: повседневность, трансформация, сбои, интерсубъективность.

Social transformations are inevitably accompanied by changes in the structure of everyday life. Norms of everyday life today are unstable. Norms of everyday life today are upgraded too. Modern changes of daily life are problematized in this paper. Everyday life is transformed with transformation of social reality. In general, the analysis of the situation of everyday life destructions is expanding our understanding of the methods of its transformation and restructuring. Presence of a positive sense of «non-rigid» states is revealed in this paper. These conditions allow us to actualize potential of human-ness opportunities. The destruction of the semantic network of the former intersubjective reality opens up the possibility of reflection of everyday meanings and everyday life. This can lead to «the movement limits» of human consciousness, its expansion. According to the largest carriers of social knowledge, humanity today is on the verge of cataclysms. It is due not only to actively discussed environmental problems today. Reality needs foundation that allows communication among different people, social groups, and societies. Understanding the ways in which people can held communication becomes important. The reality of these people is destroyed. They do not want, but have to live together, to understand the basics and mechanisms of socialization, which are defined in the context of globalization. In this paper, we tried to get a general idea of how these people can communicate. We tried to explain how this interaction can lead to construction of a new social reality.

Keywords: everyday life, transformation, failures, intersubjectivity.

Сучасний соціум стає усе більш динамічним, нестабільним і важкопрогнозованим. Відповідно, такими ж нестійкими, порушуваними, стають і культурні зразки повсякденності, що на протязі тривалого часу вироблялися соціальними групами. Збільшена рухливість, мінливість сучасних соціокультурних процесів, нові способи соціальної творчості роблять виразним конструктивістський характер соціально-культурних зразків, що вимагає нових засобів їх опису та пояснення в гуманітарній науці.

Вивчення того, що являє собою матриця повсякденності, а також питань, пов'язаних з її трансформацією і варіантами адаптації як складного механізму соціалізації особистості в умовах сучасного «суспільства ризиків» (У. Бек) має не лише важливе теоретичне, але і практичне значення. Процеси глобалізації, в результаті яких формується новий соціум, ведуть за собою руйнування колишніх, замкнутих, соціальних спільностей. Тенденції глобалізації забезпечують умови для міграції з одного соціокультурного поля в інше, як наслідок – руйнування колишньої групової стабільності. Сьогодні, в умовах наростання протиріч глобалізації, актуалізуються питання конфлікту цінностей, співвідношення різних культурних світів, і способів ведення раціонального дискурсу (Ю. Хабермас). Відбувається процес своєрідної універсалізації повсякденності: екстраординарні події втрачають свою винятковість і стають повсякденними, буденними. Це знайшло теоретичне вираження в таких поняттях, як «напруга цивілізації» (К. Поппер), «суспільство ризику» (У. Бек), які стверджують, що наше життя є ланцюг ризикових ситуацій, з якими індивідам постійно доводиться стикатися [1, с. 6]. Нині ніяка життєва ситуація не застрахована від подібного роду збоїв, в результаті яких формується вже інша реальність, а повсякденність піддається трансформації. Відкритим же залишається питання про те, яким чином відбуваються такі зміни. Відповідь на нього можна знайти, якщо розглянути деякі способи здійснення трансформації повсякденності шляхом взаємодії повсякденного і «неповсякденного» (нового, чужого, такого, що вторгається ззовні). Спробі даного розгляду і буде присвячена дана стаття.

Соціально-філософське дослідження повсякденності широко представлено рядом відомих імен, особливо це стосується гуманітарного дискурсу ХХ століття. В той же час трансформації повсякденності і способи її відтворення залишаються не лише теоретичною, але і реальною практичною проблемою, що вимагає серйозного наукового обґрунтування.

Увесь корпус літератури по заявленій проблематиці можна умовно розділити на дві групи. По-перше, це джерела, де експлікується тим або іншим чином ключове поняття повсякденності. Повсякденність в них розглядається як інтерсуб'єктивна та нетиматизуєма: вона існує над і поза людиною. У такій реальності основи повсякденності, тобто робота сенсотворних механізмів реальності, включеним актором не рефлексується. Класичний гуманітарний дискурс тематизує виключно гносеологічні кореляти повсякденності, її інтелектуалізовані модифікації, такі як життєвий світ, здоровий глузд, буденна свідомість. Цьому присвячені роботи Е. Гусерля, А. Шюца, П. Бергера і Т. Лукмана, німецького феноменолога Б. Вальденфельса.

Друга група джерел з питання, що нас цікавить – це роботи, автори яких наполягають на тому, що повсякденне життя суспільства може бути розглянуте як соціально сконструйоване неоднорідне середовище, яке відбиває в безпосередньому практичному житті діалектичні стосунки об'єктивних структур і реально діючих суб'єктів в єдиному соціальному просторі. Спроби такого розгляду повсякденності в сучасній соціальній теорії і гуманітарному знанні відбуваються під знаком «практичного повороту» – спроб формування нового теоретичного консенсусу відносно природи повсякденності на основі поняття «практики». Якщо у феноменологічних версіях соціології повсякденності, які були розглянуті нами вище, йшлося про «життєвий світ» як «верховну реальність» людського існування (А. Шюц) [2, с. 131], то тепер повсякденність розглядалася як рутинні практики і нереклексивні дії. Соціологічній концептуалізації поняття «практики» сприяли три сучасні теорії: структуралістський конструктивізм П. Бурдьє, теорія структурації Е. Гідденса і етнометодологія Г. Гарфінкеля [3;4;5]. Цікавлячись, головним чином тим, як адекватно відобразити соціальну реальність, сучасні теорії повсякденності підводять до того, що зміни її можливі, але питання про істотні зміни не ставлять. Та все ж, якщо наслідувати «логіку» цих теорій [3;4;5], то соціальний збій проявляється в невідповідності, розбіжності двох структур – ментальності, заданою колишньою реальністю, з одного боку, і нормами соціального середовища «нової» реальності, з іншого. Цей збій в сприйнятті повсякденності припускає нову можливість у вивченні повсякденності – не лише те, як структури відтворюють значення і сенси, але і те, як ці нові сенси можуть вироблятися соціальними акторами. Цьому співзвучно і постмодерністське сприйняття соціальної реальності як принципово гетерогенної в роботах Ж. Дерріди, Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Бодрійяра.

Серед російських дослідників цього предметного поля можна назвати О. Ф. Лосева, Л. А. Мікешину, І. Ф. Девятко, В. А. Лекторського, Б. Я. Пушканського, В. М. Горелову, Б. В. Маркова, М. С. Козлову, Н. М. Козлову, Л. М. Волинську, І. Т. Касавіна, Н. К. Балалаєва, О. Р. Ярську-Смирнову, П. Романова, В. С. Вахштайна.

Серед сучасних українських авторів, що займаються проблематикою повсякденності, слід зазначити Даниленко О. Я., Ковальову І. Д., Худенко А. В., Ходус О. В. та ін.

Проблема трансформації або збою повсякденності носить більш специфічний характер по відношенню до загальнокризових явищ, описаних досить великим колом дослідників, і, спираючись на вищеперелічений літературний масив, є малорозробленою, а тому вимагає особливого аналізу.

Предметом нашого інтересу є динаміка повсякденності в ситуації «розриву» особистої, нерerefлексованої раніше, реальності, коли виникає незнайома проблемна ситуація. Колишня система співвідношень вже не в змозі осмислити «нову» реальність, смислова схема минулого дає збій, внаслідок чого виникає «порожній простір», що вимагає заповнення, проблемна ситуація, яку можна порівняти з метафорами «бездомності» (М. Бубер), «екзистенціального вакууму» (В. Франк) людини. Цю проблемну ситуацію, пов'язану з випаданням людини із звичного соціального хронотопа індивід і намагається вирішити. В ході вирішення проблемної ситуації «стара» повсякденність трансформується і виникає «нова» повсякденність.

Інтерес до явищ збою повсякденності в науковому середовищі зовсім не носить випадкового характеру. І. Валлерстайн говорить про «кінець знайомого світу» у зв'язку з кризою західноєвропейського типу раціональності [6, с. 17]. Це означає руйнування і повсякденності, оскільки вона протягом останніх трьохсот років цією раціональністю створювалася. М. Маффесолі, директор Центру досліджень повсякденного життя в Сорбонні, трактує підвищену увагу до повсякденності як ознаку краху великих пояснювальних схем минулого [7, с. 112]. Про кризу західноєвропейської раціональності писали філософи О. Шпенглер, А. Шопенгауер, Н. Данілевський, Ф. Ніцше, Е. Гуссерль, М. Хайдеггер, представники постмодерністського напрямку Ж. Дерріда, М. Фуко, Ж. Ліотар, Ю. Хабермас.

Парадигмі інтелектуальних традицій Нового часу протиставляє себе і синергетика, яка розглядає нестабільність як нормальне явище, характерне для усіх відкритих систем; випадковість має статус норми, розвиток же складних відкритих систем здійснюється за принципом нелінійності, самоорганізації.

Усе більшого значення набуває «конструктивістська перспектива» соціального бачення, що виникла у рамках феноменологічної філософії. Основний дослідницький акцент переноситься на вивчення способів виробництва суспільства в ситуаціях міжособистої взаємодії, способів конструювання соціальної реальності. Наслідки цих дій жорстко не задані, багатоваріантні.

Про транзитивний характер сучасності свідчить те, що в загальнотеоретичних теоріях структурно-системна і інституціональна складові починають поступатися пріоритетом діяльнісно-суб'єктивним. Теоретики макросоціологічного напрямку затверджують концепції «морфогенезу» замість «морфостази» (М. Арчер), «соціального становлення» як вираження стану «суспільства у дії» (П. Штомпка). Ю. Хабермас говорить про спонтанність історичного процесу, звертаючись до внутрішніх джерел еволюції, найважливішою з яких визнається діяльність людини, регульована соціокультурною системою [8, с. 218]. Французький дослідник А. Турен стверджує наявність в сучасних соціокультурних процесах явища програмованого суспільства, основне багатство в якому – інформація. Сучасні інформаційні технології роблять людину запрограмованою в усіх сферах. Єдність інформаційного виробництва забезпечує єдність усіх процесів у світі. Програмоване суспільство ставить кожного індивіда в залежність від анонімного програміста. Володарюють компетентні, які підпорядковують некомпетентних, де головне – доступ до інформації [9, с. 7]. На думку В. О. Ядова, людська історія перестала бути природно-історичним і стає соціально-історичним, соціокультурним процесом [10, с. 270]. Це означає, що у наш час вирішальну роль набувають чинники суб'єктивні, тобто здатність соціальних суб'єктів (від пересічних громадян до національних урядів) реагувати на внутрішні (у рамках цих суспільств) і зовнішні (з боку глобальної системи) виклики, попереджувати або стримувати небажані і небезпечні тенденції природних, соціальних, економічних, політичних зрушень і сприяти бажаним. Навіть якщо ці реактивні заходи нерідко призводять до несподіваних, незапланованих наслідків, ці наслідки не перестають бути продуктом їх дій, похідною їх соціальної творчості. Природно-історична обумовленість соціального світу змінюється штучною.

Усе це означає, що колишня наукова картина світу з її прагненням структурно упорядкувати світ, знайти за численними емпіричними фактами єдині загальні закономірності поступається місцем постмодерністській фрагментарності, прагненню до пізнання, за словами Г.С. Кнабе, «людської, культурної, психологічної, художньої реальності» [11, с. 118]. Увага переноситься з дослідження великих суспільних явищ на дослідження унікальних пригод індивіда; виявляється прагнення знайти неявні елементи соціального, які визначають особисту унікальність індивіда, вибір і відповідальність («магма чистого бажання» Д. Касторіадиса, «фонові практики» Г. Гарфінкеля). У зв'язку з процесами глобалізації і дією описаної Ю.Хабермасом інструментальної раціональності, сучасне суспільство набуває нову якість, що іменується У. Беком як «суспільство ризику». У такому суспільстві стають особливо виразними прояви хисткості тих або інших культурних зразків. Тому виникає науковий інтерес відносно тих ситуацій, які вважаються «буденними», їх порушення і вивчення способів, якими індивід вписується в новий

соціальний простір, представлений малими громадськими групами (сім'я, товариські і трудові колективи, повсякденні контакти). Людина при цьому затверджується як суб'єкт соціальних змін. Питання полягає в тому, яким чином відбуваються такі зміни. Розглянемо деякі способи здійснення трансформації повсякденності шляхом взаємодії повсякденного і «неповсякденного» (нового, чужого, такого, що вторгається ззовні).

Повсякденний досвід будується на принципі повторюваності, регулярності предметів і зв'язків. Для актора повсякденність є непроникною, а тому залишається незмінною. Це означає, що якщо і трансформуються елементи повсякденності, то для актора це залишається невидимим. Така непомітна, «безболісна» її трансформація відбувається, наприклад, в результаті трансляції у «легкозасвоєваній» формі - формі міфу - нових ідей з вищих рівнів «рефлексій» (наукового, художнього, філософського та ін.) [11, с. 115]. У разі такого вертикального руху, «розриву» самого соціально-культурного поля і включеної в нього свідомості не відбувається. Нове, чуже поглинається і засвоюється досить тривало, а повсякденне поле і свідомість змінюється за принципом «запізнювання». В даному випадку фонові основи не порушуються, а піддаються повільній трансформації. Це відносно самого поля повсякденності. З погляду індивіда - людина відчуває себе досить комфортно. Вона веде своє «звичайне» життя: зміни відбуваються непомітно для «природної установки» (А. Шюц), яка кризі не піддається. Проблематизуватися в такий спосіб можуть не базові сенси і сформовані ними цінності, а схеми щодо досягнення цих сенсів та цінностей. Самі ж сенси, які спрямовують активність, мотивуючи досягницьку діяльність – є загальними і рефлексії не піддаються. В межах повсякденності свідомістю не проблематизується ні свій життєвий досвід, ні поведінкові схеми, ні існування інших людей, їх біографії і життєві обставини. Вони сприймаються свідомістю як «наперед-дана реальність» (за А. Шюцем), а діяльність усередині цих культурних зразків забезпечується фоном, або сукупністю фонових практик – нерелексивних сенсів. А. Шюц говорить про наступні базові підстави, що підтримують повсякденне мислення [2, с. 135]:

- життя триватиме таким же, яким воно було і досі; в ньому виникатимуть ті ж проблеми, що вимагають таких же рішень, що і раніше;
- відповідно, попереднього досвіду вистачає для вирішення майбутніх ситуацій;
- ми можемо спиратися на знання, передане нам нашими батьками, учителями, урядом, традиціями;
- спільність повсякденної рецептури – ми, як і інші у нашому соціальному світі, можемо управляти і контролювати життєві події, використовуючи ті або інші інструменти .

У стабільній ситуації актори в практичному житті наслідують ці перелічені А. Шюцем принципи єдності соціального буття і свідомості, їх тісне, конкретне злиття. Сучасні інтеграційні теорії і, зокрема П. Штомпка у своїй теорії соціального становлення, також підтверджують наявність цих базових основ повсякденної взаємодії, що виражаються у відтворенні соціальних відносин: «немає безструктурних агентів і немає безагентних структур. Але в той же час структури не розчиняються в агентах, і агенти не поглинаються структурами... Сенс полягає в тому, що не існує ні реальності агентів, ні реальності структур самих по собі. Тому що насправді вони злиті в єдиний світ – світ соціальних відносин» [12, с. 251].

У звичайних обставинах так і відбувається: свідомість не охоплює спосіб породження сенсів, а лише інструментально їх використовує. Непроникна повсякденність залишається незмінною, константною. Аби основи, що утворюють повсякденну матрицю, стали видимими, повинен статися «розрив» в повсякденності, збій в роботі механізмів інтерсуб'єктивного конструювання смислової структури реальності. Повсякденність проблематизується, перестає бути для людини «природною» даністю в результаті дії таких обставин (ситуацій), які провокують «збій» в роботі механізмів повсякденної реальності. Неявні підстави сконструйованої і постійно відтворної реальності знаходяться в площині фонового знання – знання дорефлексивного, що утворюється системою самоочевидних або «природних» сенсів. Тому збої в цій «природній» знаковій мережі сприймаються як особиста трагедія – втрата себе і свого соціального простору. Суб'єктивно це відчувається у формі крайнього внутрішнього незадоволення: свідомість опиняється в кризовому стані. Кардинальне зміщення засадничих сенсів свідомість сприймає як крах, руйнування. Актор, використовуючи наявний в його розпорядженні соціальний досвід, прагне відтворити втрачену картину соціальної реальності. У цей момент починає тематизуватись сама робота механізмів конструювання соціальних сенсів.

Оскільки повсякденність для діючого в її рамках актора незмінна, то для того, щоб зміни сталися (щоб змінився фон), потрібне введення своїх суб'єктивних сенсів в деякий «порожній простір». Порожній простір з'являється, коли «світ рушиться» (точніше, він рушиться у свідомості людини). Новий простір (поки що хаотичний, порожній) виступає як простір становлення «Я» по відношенню до Іншого, внаслідок чого, як правило, породжується новий образ «можливого (особистого) світу», який так або інакше змінює контекст найближчого соціального оточення. Адаптивний потенціал (який можуть складати соціальний

статус, соціально-психологічні характеристики, система цінностей індивіда і так далі) є резерв властивостей людини, який в нормальній ситуації існує в прихованому виді, але актуалізується в ході описаного вище потрясіння. Його стратегія спрямована на отримання нової повсякденності, він здійснює діяльність по компонованню нової світоглядної картини. Остання розгортається у формі кризової комунікації – пошуку. Актор в цій ситуації стає Суб'єктом, творцем свого світу, тобто – трансцендентні раніше, фонові сенси повсякденності входять в простір рефлексії і зазнають зміни. Проте носій кризової свідомості у своєму індивідуальному житті сприймає навколишній соціальний світ як зруйнований, хаотичний: його сенси, цінності, цільові установки виявилися приголомшеними до основи, світ для нього втратив визначеність. Життя людини набуває хаотичного існування. Але, саме через це, зміни відбуваються не у вузьких (як в умовах неперушеної повсякденності), а широких межах.

Отже, в умовах сучасної соціокультурної ситуації актуальними стали концепти, що акцентують увагу на соціальній динаміці, а не статичі (розрізнення підходів, як відомо, введено ще О. Контом). В унікальному світі людської повсякденності соціальні мислителі прагнуть углядіти зародження нових соціальних сенсів, які пізніше втіляться в стійкі форми соціального життя. Суспільству сучасного типу, що знаходиться у вищеописаному стані, властивий рухливий мультикультуралізм. Це означає можливість вибору варіантів самоідентифікації і адаптації. Такий світ сприймається індивідом як чужий, позбавлений глузду по відношенню до нього. Відповіддю на процеси в суспільстві, де людина не відчуває себе захищеною (ризика), на процеси глобалізації і раціоналізації (Ю. Хабермас), являється створення «афективних» (М. Маффесолі), а також маргінальних співтовариств, або субкультур (хіппі, панки), інтерес до етнічної культури і екзотичних релігій – як прагнення знайти опору в деякій цілісності, обґрунтувати свій світ. У власній індивідуальності набути своє «не-алібі у світі» (М. Бахтін). Саме нестабільність, а іноді і невизначеність структурних зв'язків сучасності, робить її соціальну тканину нещільною.

В цілому, аналіз ситуації руйнування, збоїв повсякденності розширює наші уявлення про способи її трансформації, перебудови. У сучасних умовах перспектива розвитку цього питання задається подальшим опрацюванням проблем раціоналізації, адаптації, включення в реальність, що змінилася, як у фундаментальних, так і в прикладних дослідженнях. Експлікація «збоїв» повсякденності також може бути розширена шляхом введення її в інший філософський – онтологічний і антропологічний – дискурс із залученням фундаментальних дослідницьких парадигм філософії життя, персоналізму, екзистенціалізму.

ЛІТЕРАТУРА: 1 Бек У. Общество риска На пути к другому модерну / У. Бек. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с. 2 Шюц А. Структура повседневногo мышления / А. Шюц // Социол. исслед. — 1988. — № 2. — С.130-136. 3. Бурдьє П. Социальные поля и практики / П. Бурдьє. — М., 2001. — 185с. 4. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. — 2-е изд. — М.: Академический Проект, 2005. — 528 с. 5. Гарфинкель, Г. Исследования по этнометодологии / Г. Гарфинкель. — СПб.: Питер, 2007. — 336 с. 6. Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология XXI века / И. Валлерстайн. — М.: «Логос», 2003. — 603 с. 7. Алиева Д. Я. Парадигматические сдвиги в социологии повседневности: концепция Мишеля Маффесолі / Д. Я. Алиева // Социологический журнал. — 1995. — №1. — С. 110-122. 8. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас. — СПб., 2001. — 417 с. 9. Турен А. Социология после социологии / А. Турен // Социальные и гуманитарные науки. Отеч. и зарубеж. литература, Сер.11, Социология: РЖ / РАН. — М., 2008. — № 3. — С.5–11. 10. Ядов В. А. Социальная идентификация личности в условиях быстрых перемен / В. А. Ядов // Социальная идентификация личности — 2. — М.:ИС,1994. — Кн.2. — С. 267-291. 11. Кнабе Г. С. Строгость науки и безбрежность жизни / Г.С. Кнабе // Вопросы философии. — 2001. — №8. — С. 113-124. 12. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. — М.: Аспект-пресс, 1996. — 414 с.

УДК 304.3:316.42

METHODOLOGY SPECIFICS OF RESEARCHING SOCIAL SECURITY IN LIGHT OF META-CHANGES IN MODERN SOCIETY

Guzhva Olga – Vice Dean of International Cooperation School of Sociology V. N. Karazin Kharkov National University Ukraine

The article examines the various aspects of social security and methodology specifics of researching social security in contemporary society. Specifically, the article refers that, there are almost no comprehensive scholarly works on the theoretic and methodological and applied issues of social security. The article describes theoretical elaborations on social security. The analysis highlight the necessary of the «new» understanding of social security. The article concludes that the systemic integrative theory may be used as a methodological starting point for studying the issues of social security in modern society. All this actualizes the need not only to review the methodology for studying social security, but also to establish an independent field of social science for studying security.

Keywords: social security, modern society, methodology of researching social security, risk.

У статті розглядається проблема соціальної безпеки та методологічні підходи до її дослідження у сучасному суспільстві. Зазначається, що загальноприйняте розуміння соціальної безпеки досі не сформовано, теоретична і емпірична вивченість даного феномена є вкрай недостатньою. Дослідники розглядають соціальну безпеку як тотожну національній безпеці, яка включає до себе такі складові, як економічна безпека, обороноздатність країни, захист від техногенних та екологічних катастроф, в тому числі і соціальну безпеку. При цьому найчастіше соціальній безпеці як складовій частини національної безпеки відводиться другорядна роль. Метою статті є аналіз соціальної безпеки суспільства як соціологічної категорії, у якості методологічної бази вивчення проблем соціальної безпеки може використовуватись системна інтегративна теорія. Наголошується на необхідності зсуву дослідницьких акцентів від національної до особистісної безпеки, «безпеки людини» (human security).

Ключові слова: соціальна безпека, сучасне суспільство, методологія вивчення соціальної безпеки, ризик.

В статье рассматривается проблема социальной безопасности и методологические подходы к ее исследованию в современном обществе. Отмечается, что общепринятое понимание социальной безопасности до сих пор не сформировано, теоретическая и эмпирическая изученность данного феномена крайне недостаточна. Исследователи рассматривают социальную безопасность как тождественную национальной безопасности, которая включает в себя такие составляющие, как экономическая безопасность, обороноспособность страны, защита от техногенных и экологических катастроф, в том числе и социальную безопасность. При этом чаще всего социальной безопасности как составной части национальной безопасности отводится второстепенная роль. Целью статьи является анализ социальной безопасности общества как социологической категории, в качестве методологической базы изучения проблем социальной безопасности может использоваться системная интегративная теория. Отмечается необходимость смещения исследовательских акцентов от национальной личностной безопасности, к «безопасности человека» (human security).

Ключевые слова: социальная безопасность, современное общество, методология изучения социальной безопасности, риск.

Introduction

The contemporary society sees many radical changes, with the social, economic, and political life constantly transforming. The period at the end of the 20th and the beginning of the 21st centuries saw an increased interest in the issue of security. Various aspects of security are being studied, and new concepts developed. These contemporary approaches have a number of significant features: first, a high priority of human interests when considering security issues; second, a qualitatively new level of developing quantitative assessment methods. The security issue is actualized as part of «reflexive modernization», which has a notable effect on the research methodology used.

According to J. Habermas, modern societies are characterized by intensified social change, which exhausts all resources of everyday practices and the ethics of social life. What becomes increasingly important in this period is a critical attitude toward traditions, egalitarian forms of solidarity, and the role of expert assessments in lifestyle formation. The most important issue accompanying these changes is the provision of social security. Sociologically speaking, the most characteristic feature of contemporary societies is the way rationalization of the living environment interacts with functional differentiation of social system, and how this interaction facilitates (or hampers) the provision of social security.

Flexible organization of labor, the popularity of temporary work teams, changes in rationality models, globalization, individualization, IT penetration – all these processes visibly deform notions of security. It is exactly in this period that the state enforcement becomes the most common mechanism for establishing social security. The problem arises at the stage of decision-making and outlining new strategies supposedly based on the new circumstances and the new understanding of social security. However, what actually underlies these new strategies are outdated methodological principles.

Fluctuation and instability have become common everyday factors, prompting the creation of new relationship types on the micro-level and a decrease in responsibility on macro-levels. This allows one to speak of a risk society.

The transformation of various areas of vital activity leads Ulrich Beck and Christopher Lau to conclude that a transition from the first modernity to the second has taken place [4, p. 525-557].

Ulrich Beck and Christopher Lau use the term «first modernity» to describe a modernity common for states where the society and social relations are organized by territorial principle. A special socioculturally defined lifestyle, full-time employment, and exploitation of local natural resources are all typical of the first modernity.

Today, there are globalization, individualization, glocalization, an actualization of gender issues, part-time employment, and global risks. All these processes are typical of the second modernity. The contemporary society has to simultaneously respond to all the above challenges, which in its turn actualizes the need to study social security issues.

Theoretical elaborations on social security

Theoretical elaborations on social security issues are found in the works by V. la Blanche, H. Mackinder, A. Mahan, K. Haushofer, Z. Brzezinski, H. Morgenthau, W. Perry, F. Fukuyama, and S. Huntington.

An analysis of domestic and foreign scientific literature reveals a large number of publications on the topic of the individual, the society, and the state. An analysis of social security issues based on a systemic-personality approach can be found in works by G. M. Andreeva, V. M. Bekhterev, L. S. Vygotsky, I. S. Kon, A. N. Leontyev, G. V. Osipov, S. L. Rubinstein, Z. T. Toshchenko, V. A. Yadov, and others. The interrelation between social security issues and sustainable development is reviewed by A. D. Ursul, G. P. Shchedrovitsky, and others, while specific types of security—such as economic, informational, regional, and company security, developmental security of a contemporary society in a globalized environment, environmental, legal, social, cultural and educational, religious, and ideological security—are considered by N. A. Blinov, I. N. Bogdanov, A. M. Vasilyev, Y. G. Volkov, K. S. Gadzhiev, G. V. Goncharenko, M. Y. Grachev, V. V. Degoev, I. P. Dobaev, S. S. Zhiltsov, D. N. Zamyatin, Y. Y. Zakharov, B. F. Klyuchnikov, N. A. Komleva, Y. Y. Mitrokhin, V. M. Miroshnichenko, S. A. Modestov, A. M. Ushakov, and others, and the sociology of security by O. V. Buryanov, O. A. Guzhva, A. S. Kapto, V. N. Kovalev, V. N. Kuznetsov, F. K. Mugulova, V. N. Nikolayevsky, V. V. Serebryannikov, G. G. Sillaste, E. N. Fetisov, A. T. Khlopyev, I. G. Shanin, R. G. Yanovsky, and others [10, p. 167-164].

The interaction between the civil society and its features, such as trust, social capital and social security, is analyzed in works by P. Bourdieu, J. Coleman, R. Putnam, R. Rose, and F. Fukuyama.

An important contribution to studying the issue of quantitative as well as qualitative sociological research of social security has been made by S. A. Belanovskiy, F. M. Borodkin, A. S. Gottlieb, I. F. Devyatko, A. V. Zhavoronkov, E. F. Kisriyev, A. M. Korobeynikov, V. V. Lokosov, Y. I. Sayenko, V. V. Semenova, N. V. Sergeev, I. N. Taganov, O. I. Shkaratan, V. A. Yadov, and others. In studying social security and the standard of living, one would do well to refer to the findings by Y. V. Balatsky, L. A. Belyaeva, M. Bokov, I. N. Demytyeva, V. N. Minina, M. A. Nugayev, J.-P. Pages, I. G. Yasaveyev, and others. In analyzing social security in the context of tension, social fears, and social interactions, we utilized the principles of social capital and corporate culture change developed by P. Bourdieu, J. Jacobs, G. Kertman, J. Coleman, H. Lowry, R. Putnam, L. Hanifan, F. Fukuyama, and the Russian scholars T. I. Zaslavskaya, P. M. Kozyreva, A. N. Krasilova, N. N. Mogutnova, T. Y. Sidorina, V. V. Radayev, N. Y. Tikhonova, Z. T. Toshchenko, A. D. Khlopin, P. N. Shikhirev, and others.

At the same time, there are almost no comprehensive scholarly works on the theoretic and methodological and applied issues of social security.

The article aims to identify the main methodological features of studying social security at the current stage.

Radical modernizations transforms social institutions in undesirable and unexpected ways, leading to a functional differentiation of its segments, which results in the process' of further development becoming uncontrollable. This, in turn, leads to clear differences being established at the individual level between means of activity and lifestyle. In this case, however, the rationalization of relationships does not result in an increase of social security for individuals.

The logic of «first modernity» utilized the «either/or» principle: we vs. them, family vs. the lack thereof, work vs. leisure, facts vs. values, risks vs. security. With the arrival of reflexive modernity, this has been replaced by the principle of «both»: knowledge and ignorance, nature and urbanization, risks and security. The borders between these categories have become vague, action strategies incomprehensible, and what used to be clear and obvious has become doubtful and undefined. The phenomenon of social security itself has become «incomprehensible».

The above trends make clear the need to review the methodological positions in studying social security.

The «new» understanding of security

The «new» understanding of security must take into account the arrival of many new demarcations. Previously, the clear delineation of various forms of rationality, areas of activity, and categories enabled people to model their behaviors in specific situations. Consequently, it was clear which behaviors should be considered safe and which should not. The disappearance of such «borders» also actualizes the problem of social responsibility. When the lines are vague or nonexistent, it is hard to figure out who is responsible for what, and who should provide security.

Furthermore, the phenomenon of security itself becomes «vague» and «incomprehensible». Whereas previously anything beyond the normative model of security was ignored and unacknowledged, today many alternative lifestyles, alternative social practices and types of social activity have become socially approved, resulting in a large number of institutional problems.

These tendencies emphasize the need for methodological reflection, for seeking new criteria of social security change in order to solve practical problems.

«Modernity» is manifested in that individual social actors (individuals, social groups, and social institutions) have an infinitely wider choice in pursuing their private goals and interests, being to a significant extent free of traditions.

In this context, rationality ceases to be a determining factor in choosing an action strategy or a lifestyle. Consequently, security is also no more viewed as a rational factor. Rationality has lost its universality and abstractness, and turned out to be dependent upon the sociocultural context. The attempts by J. Coleman to explain the theory of rational choice, norms, and social security as a component of the society's organizational structure has revealed rather the shortcomings of this theory than its applicable aspects, as was the author's intention. The author believes the rational person takes no part in social communication, in constructing the social sense and alternative behavioral strategies, but follows established customs and behavioral norms and strategies.

Here, «norm» refers to the complex of sanctions regulating social behavior. In this context, security is also a norm. But J. Coleman's interpretation fails to explain the situation where a rule cannot be justified solely by the fact that it is customarily observed. Each time an individual encounters a rule, he or she evaluates and interprets it. The individual's urge for cooperation competes with their urge for freedom, and in this case the choice is frequently not rational. The pattern becomes even more complex when viewed at the macrosocial level of the individual's interaction with macrosocial phenomena. In this interpretation, social security becomes a quality that is extremely difficult to operationalize [1, p. 93-103].

The Thomas theorem is potentially an interesting tool for explaining the choice of strategies for safe or unsafe behavior. We may state the fact that what underlies all deviations from the theory of rational action is the following: any action decision includes a specific «definition» of the situation by the actor, which first acts to structure preferences and expectations, and only *then* does a choice of a behavioral model occur based thereupon. This is why actors' actions are perceived as totally specific, and not necessarily objective-rational, with their subjective aspect often overshadowing any rational consequences of such interactions. Actors' subjective notions serve as quite significant factors in determining the choice of action, regardless whether these are correct from the rational standpoint. This fact is exactly what poses the biggest problem: the same objective situation may be very differently perceived and «determined» by different actors. Thus, the specific «determination» of the situation by the actor becomes crucial in choosing a «mode of action». Ignoring the discrepancies between the subjective and objective viewpoints may lead to serious errors in interpreting safe interaction in any area of social life.

The Thomas theorem states that what matters at the moment of action are only the subjectively real, albeit frequently wrong and «irrational,» perceptions of actors, and that an action has «real» and objective consequences, even if the subjective viewpoint contradicts objective reality*.

The subjective view of the situation and the urge to obtain capital is determined by social institutions to a much larger degree than it may seem at first glance. For example, the possession of some cultural capital that results in feelings of social wellbeing and acceptance may lose its value or even become an antivalue when the situation is considered institutionally. So one should after all be guided by specific «social definitions» in making a choice. One may even speak of a certain «correct» subjective determination of the situation. Only when very little is at stake does the discrepancy between the subjective and the social determination of a situation become irrelevant.

It should also be noted that the actor's «emotional attitude» based on a specific understanding of the security and risk situation will be very different when the situation is limited, thus forcing the actor to choose promptly, and when he or she is able to «interpret» and reflect upon the situation [9, pp.177-183]

Discussion

Risk becomes a sociogenic factor of human existence. The risk society «does not contradict the modern but is an expression of its consistent development beyond the industrial society» [2, 3]. As noted by I A. Malkovskaya, risk has revealed its new social guise as the price of comfort, consumption, and technological progress [see 11, p. 159].

Kuznetsov identifies the following types of risk: household risk; environmental risk; economic risk; civic responsibility risk; business risk; commercial risk; noncommercial (political) risk; entrepreneurial risk; acceptable risk; and the risk of accidental property loss [11, pp. 60–62]. However, there have been almost no comprehensive studies of existing risks in the post-Soviet territories.

There is quite a large number of international risk studies whose methodology may be considered when researching social security issues (e.g., European Social Survey (the ESS), Political Risk Services (PRS), International Country Risk Guide (ICRG), World Economic Forum (WEF), The World Competition Yearbook (WCY), The Institute for Management Development, Lausanne (IMD), The Political and Economic Risk Consultancy, Hong Kong (PERC), The World Bank's World Business Environment Survey (WBES), The World Markets Research Centre (WMRC), The Business Environment and Enterprise Performance Survey (BEEPS) Global Competitiveness Report (GCR) of the World Economic Forum (WEF), and others).

P. Sztompka notes that the sociological theory has developed mechanisms for analyzing the incidence of social and cultural trauma caused by social change or realized threats. These are anomie; civilization incompetence; social friction; distrust syndrome; collective guilt; collective shame; identity crisis; legitimacy crisis; and the cultural lag theory.

Of the threats that foster the arrival and escalation of traumatic situations, P. Sztompka has identified the following: revolution, street riots, coups d'état; stock exchange crashes, bank crises; radical economic reforms; colonial invasion, foreign occupation; forced deportation or immigration; mass killing, genocide; religious prophecies, religious reformation; resignation of a high-ranking official, assassination of a president; government scandal, political conflicts; corruption; the truth about the past, opening of secret archives; revision of a nation's heroic tradition; lost wars, collapse of an empire; and terrorism [13, p. 11].

On the one hand, we must establish the potential of sociological approach to analyzing social security; on the other, note the many conceptual and methodological issues that require interpretation. At present, there are almost no comprehensive works on the methodology of studying social security. We may conclude that there is a discrepancy between the theoretical and the empirical knowledge on security.

The approach to studying social security through analyzing the dynamics of studying challenges, risks, and threats to the individual or the state (H. Morgenthau's approach) has turned out to be a «methodological trap».

The number of threats and risks is largely vague and differentiated, and the subjective factor plays a significant role in assessing perceptions of a situation. The same applies to interests.

We need a methodology that would transcend the research field of the interests category.

Such an approach implies studying goals, values, social responsibility, public competence regarding security issues, social fears, social tension, the culture of security, the motives for unsafe strategies, etc., by sociological means.

Based on the proposed focus of analysis, social security may be measured by the following indicators: types of social fears; level of social tension and anxiety; level of trust; lenience and tolerance; degree of social responsibility; ability to compromise; solidarity; and the subjective evaluation of justified risk.

*Similar ideas are expressed in Max Weber's concepts of subjective sense, the early formulation of the subjective-expected utility theory, the SEU theory, and the theory of rational choice.

According to N. Luhmann, the state of security is determined through compromise as the value between justified risk, which is formed subjectively, and acceptable risk, which is determined institutionally.

One may speak of two levels of compromise:

1. The compromise between danger and social guarantees by the state.
2. The subjective interpretation of the degree and nature of dangers acceptable to each individual.

However, in practice such subjective and often irrational interpretation engenders a «compromise-free space,» with a high probability of unpleasant unjustified risks and, consequently, a low level of security. As of now, this aspect remains virtually unstudied.

In 1996 V. N. Shubkin and V. A. Yadov, in a study of dangers, proposed a classification system comprising 43 types of danger. Based on this, two strategies for studying security were proposed [12, pp. 62-76; 14, pp. 85-89].

1. Studying the institutionalization of danger and the culture of danger in order to develop ways of creating a culture of security.
2. Studying the spread of danger through fear, P. Sztompka's «sociocultural trauma», conflict, crisis, mistrust, and optimism.

Methodological foundations for studying danger are also elaborated upon in the works of M. Douglas (Douglas M., 2000).

Studying the logic, motives, and dynamics of fears enables one to identify mechanisms for and specifics of formation of the «danger type of consciousness» (both individual and group). In this context, some authors talk of «the symbolic nature of security» [8], or even a risk culture [5, p. 14].

Conclusions

The contemporary situation has made clear the society's need for sociological studies of the phenomena of danger, security, and the culture of security. A lot of aspects remain unstudied.

The systemic integrative theory may be used as a methodological starting point for studying the issues of social security in modern society.

To do this, we must:

- conceptualize the «social security» category by integrating the categories of «personal security», «state security», «national security», «economic security», «information security», and so on;
- identify the interactions among the above categories and determine the subject field for studying social security;
- cover the entire range of threats typical of modern society and possible responses to these;
- conduct a so-called «country-level analysis».

The problem of security is systemic, comprehensive, and multifactor in nature, and thus can only be studied in the broader context of analyzing social challenges at the state and personal levels.

All this actualizes the need not only to review the methodology for studying social security, but also to establish an independent field of social science for studying security.

REFERENCES: 1. Barman E. What a weberian approach to interests can contribute to economic sociology/ Guseva A. // *Theory and society*. – Dordrecht, 2005. –N 34. – P. 93-103 2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну /У. Бек., пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; послесл. А.Филиппова. – М.: Прогресс-традиция, 2000. – 384с. 3. Beck U. The Silence of Words and Political Dynamics in a Global Risk Society / U Beck. – Moscow, 2001 4. Beck U. Second modernity as a research agenda: theoretical and empirical exploration in the «meta-change» of modern society / U. Beck, Cr. Lau // *British journal of sociology*. – L., 2005. – Vol.56 – №4.-p.525-557. 5. Bernstein P. Against the Gods: A Remarkable Culture of Risk, translated from English / Bernstein P. – Moscow, 2000. – p. 14. 6. Douglas M. Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo / Douglas M., translated from English. – Moscow, 2000. 7. Favereau O. The missing piece in rational choice theory // *Rev.fr.de sociologie* – 2005. –№46. 8. Гидденс Э. Глобализация социальной жизни / Гидденс Энтони // *Социология*. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. 9. Гужва О.А. Социологическая перспектива изучения социологии безопасности (теоретико-методологические основы и проблемы развития) / Гужва О. А. Николаевский В. Н. // *Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей. Тези доповідей, учасників I конгресу Соціологічної асоціації України*. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – с.467. 10. Гужва О. А. Возможности теоремы Томаса в объяснении модели поведения субъектов конфликтного взаимодействия / Гужва О.А. // *Методологія теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць*. – Випуск 15. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – с.177-183. 11. Кузнецов В. Н. Социология безопасности / Кузнецов В. Н. // *Учебник*. – М., 2006. – с. 60–62. 12. Shubkin V. N. Fears in Russia / Shubkin V. N. // *The Sociology Journal*, issue 3, 1997. – pp. 62–76. 13. Sztompka P. Social change as trauma / P. Sztompka // *Sociological Studies*, issue 1, 2001. – p. 11. 14. Yadov V. A. The structure and incentives of a socially anxious consciousness/ Yadov V. A.// *The Sociology Journal*, issue 3, 1997. – pp. 85–89.

ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВОГО ДИСКУРСУ ПРО РЕГІОН В ПОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Міхно Надія Костянтинівна – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Основна увага в статті зосереджується на дослідженні специфіки виробництва наукового соціологічного знання про регіон в сучасній Україні, що є обумовленим впливом як екзогенних факторів, так і ряду ендогенних умов функціонування наукового поля соціології. Для визначення специфіки конструювання регіону в науковому дискурсі, автором було проведено змістовний аналіз спеціалізованих соціологічних видань, що дало змогу зробити висновки щодо характеру конструювання даного поняття науковим співтовариством. В результаті було виділено ряд метафоричних моделей, що є присутніми в соціологічному дискурсі щодо регіону: «Регіональне як відповідь глобальному», «Регіон – інструмент політичної гри», «Регіон – унікальна культурно-історична форма», «Регіон – ресурс розвитку країни». Детальний аналіз даних метафоричних утворень дав змогу виділити категорії, за допомогою яких відбувається процес конструювання поняття, що досліджується.

Ключові слова: регіон, простір, територія, дискурс.

Основное внимание в статье сосредоточено на исследовании специфики производства научного социологического знания о регионе в современной Украине, что обусловлено как влиянием экзогенных факторов, так и ряда эндогенных условий функционирования научного поля социологии. Для определения специфики конструирования региона в научном дискурсе, автором был проведен содержательный анализ специализированных социологических изданий, что позволило сделать выводы относительно характера конструирования данного понятия научным сообществом. В результате было выделено ряд метафорических моделей, присутствующих в социологическом дискурсе относительно региона: «Региональное как ответ глобальному», «Регион – инструмент политической игры», «Регион - уникальная культурно-историческая форма», «Регион – ресурс развития страны». Детальный анализ данных метафорических образований позволил выделить категории, с помощью которых происходит процесс конструирования исследуемого понятия.

Ключевые слова: регион, пространство, территория, дискурс.

The main attention in this article is focused on the study of the specifics of the production of scientific sociological knowledge about the region in present-day Ukraine, which is due to the influence of both exogenous and endogenous next operating conditions of the scientific field of sociology. To determine the specificity of the design region in the scientific discourse, the author was a substantive analysis of special sociological publications, which allowed us to draw conclusions about the nature of the design of this concept by the scientific community. The result has been allocated a number of metaphorical models present in sociological discourse on the region: «Regional response to global», «Region - a tool of the political game», «Region - a unique cultural-historical form», «Region - resource development of the country». Detailed analysis of the data metaphorical entities allowed to select the category by which the process of design concepts that are investigated. The author recorded that at the initial stage of theorizing about the region experiencing the effects of «the effect of gestures habitus», the manifestation of which in the construction of knowledge about the region is the frames of the Soviet model, built accordance with the changed reality, mostly only in form - continues the tradition of economic determination in the region. It is noticed that at later stages in the production of scientific knowledge about the region is an active reconfiguration practices of theorizing, gradually changing content to metaconcept region by including markers of cultural, social, political nature. Another factor influencing the specificity of theorizing regarding the regions highlighted the dependence of focus from the study of the personal characteristics of the authors: the role of geographic location within the country to the level of the position occupied by a particular scientist in the scientific field.

Keywords: region, space, territory, discourse.

Зміни у теоретичному ландшафті соціології, які ми маємо можливість сьогодні спостерігати (а саме зміщення фокусу інтересу соціологів з відносно стійких структур і інститутів в бік мікросоціальних явищ і процесів), обумовлені широким спектром процесів, що безпосередньо відбувалися в останні десятиліття у світі. Так, актуальність обраного об'єкту дослідження (регіону) зумовлена процесами трансформацій, що пов'язані із зростанням ролі регіональної змінної в процесі організації соціокультурного розмаїття сучасного українського суспільства. При цьому на перший план висувається необхідність дослідження саме регіону в якості способу упорядкування як територіальних, так і символічних просторів. В свою чергу, зростає вага соціальної теорії в осмисленні актуалізованих процесів і явищ. Багатоманітні аспекти процесів регіоналізації так чи інакше відображаються у смислового полі концепту регіону, який набуває нової якісної визначеності в дискурсі сучасної соціологічної науки, що потребує ґрунтовного вивчення.

Дослідженню феномену регіону присвячено ряд наукових праць. Серед зарубіжних дослідників на основну увагу заслуговують роботи таких вчених як Б. Андерсон, Е. Гідденс, М. Кітінг, Е. Томпсон, Е. Хюрелл та ін. Вивченню просторової проблематики та регіонів зокрема приділяється увага широкого ряду російських дослідників – Д. Замятін, В. Каганський, О. Барбаков, М. Лапін, В. Гельман, В. Маркін, Н. Галактіонова, О. Когай та ін. Серед вчених, у фокус уваги який потрапляє регіон, на особливу вагу заслуговують наукові роботи таких українських дослідників як О. Стегній, Л. Нагорна, Н. Чурилов, І. Кононов, Н. Черниш, В. Сусак, Н. Коваліско, Л. Хижняк, М. Шульга, О. Мусієзов, О. Хорошилов, В. Рогатин, С. Хобта, А. Мальгін та ін.

Метою даної статті є виявлення особливостей виробництва наукового знання про регіон в межах сучасної української соціології шляхом дослідження специфіки актуального наукового дискурсу із залученням кількісних та якісних стратегій дослідження текстових джерел.

Специфіка розвитку, форми та конфігурації наукового виробництва визначаються загальною ситуацією в країні. Системні трансформації в суспільстві впливають на обумовленість процесів теоретизування. Якісні зміни суспільної дійсності, що ведуть за собою зміну соціальних практик, визначають внутрішній характер наукової площини, впливають на розширення сфер наукового знання та актуалізують нові об'єкти дослідження. В цілому трансформація простору соціологічної концептуалізації перебуває під впливом не лише ендегенних процесів, тобто вирішення внутрішніх протиріч дисциплінарної структури згідно з логікою самоорганізації. Функціонування поля соціології в специфічному контексті конкретного суспільства передбачає залученість процесів концептуалізації в сферу дії екзогенних процесів, коли адаптація до умов соціокультурної ситуації, що змінюються, може сприяти трансформації дослідницьких практик.

Варто звернути увагу на той факт, що етап повноцінної легалізації, інфраструктуризації і легітимації соціології в Україні співпав в часі з розпадом СРСР, відродженням української державності і іншими процесами громадської трансформації. Українська соціологія після легітимації в статусі самостійної науки з початку 1990-х років вирішує ряд взаємозалежних актуальних наукових завдань: розвиток нових теоретико-методологічних основ після відмови від монополії в цій області ортодоксального марксизму (історичного матеріалізму); досягнення рівня світових стандартів у використанні методів і методик емпіричних соціологічних досліджень; залучення до загальносвітового процесу розвитку соціологічної теорії; реагування на поточні запити і актуальні соціальні проблеми суспільства та ряд інших [1, с. 317]. Одним з ключових моментів в процесі реалізації зазначених завдань є реабілітація вийнятих з легальних меж понять, введення в науковий обіг нових, переосмислення та змістовне наповнення існуючих концептів.

Перенесення дослідницької уваги у сферу просторових уявлень особливо є помітним на фоні подолання хронічної неувagi до територіальних проблем, притаманної соціалістичній ідеології. Воно не є ані штучним, ані спонтанним, бо відображає серйозні зрушення у всій системі посткомуністичного світобачення. Так, після розпаду СРСР відбувається складний процес становлення нового образу територіальної спільноти і, відповідно, формування нової логіки взаємодії просторових і соціальних самоідентифікацій. Радянській де локалізації простору виразно протиставляється модель чітко локалізованого регіону — і як території, і як співтовариства, і як ідентифікаційної системи.

Значним евристичним потенціалом в процесі роз'яснення специфіки організації соціологічного дискурсу про регіон в перші роки незалежності країни, на наш погляд, має введено П. Бурд'є поняття «ефекту гістерезису габітусу». Тож зауважимо, що саме «ефект гістерезису габітусу» пояснює той факт, що старі схеми теоретизування про регіон намагалися використовувати в умовах нової культурної ситуації. Зокрема, під час дослідження наукових публікацій першого десятиліття незалежності країни було виявлено, що найбільш поширеним підходом трактування регіону є висвітлення цієї категорії як народногосподарського комплексу країни, що відрізняється природними умовами і господарською

спеціалізацією, або як адміністративно-територіальної одиниці поділу країни. Наукове маркування регіону виглядало як продовження радянських наукових практик. Але з часом обмеженість визначення регіону ліквідувалась за рахунок включення до предметної сфери досліджень, пов'язаних з вивченням цілого ряду ознак та характеристик регіонів. Вже на більш пізніх етапах існування незалежного українського суспільства в межах виробництва наукового знання про регіон відбувається активна реконфігурація практик теоретизування, причому поступово змінюється змістовна наповненість метаконцепту «регіон».

Здебільшого регіон виступає як суто умовна конструкція, зміст якої визначається тими завданнями, що їх ставить перед собою дослідник. Тобто концептуалізація даного поняття відбувається завдяки реалізації дослідницьких практик авторів. Отже, для визначення специфіки конструювання поняття «регіон» в науковому дискурсі необхідним є змістовний аналіз спеціалізованих соціологічних видань. В фокусі нашої уваги опинилися українські соціологічні видання, які у просторовому аспекті презентують країні полосу території країни, що дозволяє отримати дані, які досить репрезентативно відображатимуть специфіку актуального вітчизняного наукового дискурсу щодо регіонів.

Таким чином, в результаті дослідження масиву публікацій з регіональної проблематики, із залученням кількісних та якісних стратегій аналізу текстових джерел, були виділені особливості наукового соціологічного дискурсу щодо регіону.

Аналізуючи поле соціологічного теоретизування навколо концепту «регіон», на основі з'ясування генералізованих рис сукупності об'єктів досліджень регіональної проблематики, групуючи їх за якісними ознаками, ми виділяємо декілька метафоричних моделей, що стоять за концептом «регіон»:

- 1) Регіональне як відповідь глобальному;
- 2) Регіон – інструмент політичної гри;
- 3) Регіон – унікальна культурно-історична форма;
- 4) Регіон – ресурс розвитку країни.

Розглянемо більш детально, яким чином діють ці метафоричні системи під час конструювання образу регіону в науковому дискурсі.

«Регіональне як відповідь глобальному». Особливостями соціологічної концептуалізації в період трансформації суспільно-культурних форм є запозичення, зокрема відбувається поширення практики імпорту концепцій на сприятливому фоні інституціоналізації української соціології [2, с. 202]. В останні десятиліття особливо актуальною темою є тема глобалізації світового простору. Все більша кількість дослідників відмічає, що глобалізація супроводжується процесами протилежної спрямованості, такими як диференціація та регіоналізація. Регіоналізація як зростання значущості регіональних інтересів в результаті глобальних впливів виступає як відповідь на процеси глобалізації.

В світовій науковій думці виникає ряд теорій регіоналізації та регіоналізму, що ставлять на меті обґрунтування взаємозв'язку між глобалізацією та регіоналізацією. Система глобалізаційних та регіоналізаційних процесів стає у центр дискусії і концептуальних побудов як соціології, так і ряду інших суспільних наук. Глобалізація виступає як об'єктивний феномен і явище сучасного міжнародного життя є процесом багатовекторним, багатовимірним і багатозначним, надзвичайно багатим розбіжностями щодо змісту, цілей, структури внутрішніх взаємовідносин. Регіоналізація є однією із сил суспільної самоорганізації на виклики глобалізації [3, с. 16]. Тема регіоналізації стає досить популярною в межах наукових робіт європейських вчених. Науковий світ по-новому відкриває для себе регіони як об'єкт дослідження: з'являється багато наукової і науково-популярної літератури про регіони, їх статус і типологію. Відмічається, що регіоналізація знаходить свій прояв у мобілізації представників різноманітних примордіальних і модерних міноритарних співтовариств, що мають унікальні форми ідентичності й прагнуть до легітимації цієї унікальності. Лейтмотивом стає осмислення загальних методологічних критеріїв виділення регіонів. З'являється концепція «Європи регіонів», створюється «Декларація про регіоналізм в Європі» та ін.

І отже, закономірним є залучення даних теоретичних постулатів для опису соціальної реальності українського суспільства. В академічному дискурсі з'являються публікації, присвячені аналізу процесів глобалізації та локалізації в сучасному світі, розгляд регіоналізму як вектору розвитку процесу глобалізації з урахування українських реалій, адаптації та ідентифікації регіонів в епоху глобалізації, формуванню регіональної ідентичності в умовах глобальних змін, трансформації регіональної системи в сучасному світі, вивченню української локальної ідентичності в контексті глобалізаційних змін, дослідженню рівнів глокалізації, аналізу моделей регіоналізації в західних країнах і в Україні та ін. В результаті проведеного аналізу наукових публікацій було виявлено, що метафора «регіональне як відповідь глобальному» презентується через залучення у текстах наступних категорій: глобалізація, глобалізм, локалізація, глокалізація, регіоналізм, «Європа регіонів». Зокрема термін «глобалізація» використовується у 49,4% аналізованих статей, «глокалізація» - 44,9%, «регіоналізм» - 29%, «глокалізація» - 14,8%.

Культурні форми, сконструйовані поза вітчизняною традицією, декларувалися як функціонально більше затребувані новим соціальним порядком [4, с. 5]. Але оскільки соціологічні концепції - завжди породження багатовимірної структури інтелектуального виробництва, їх імпорт частіше обмежується формальним і автоматичним сприйняттям ідей. По відношенню до теоретичного обговорення дихотомії глобальне/регіональне в умовах української наукової думки, залучення даних моделей відбувається у формі «накладання» готової теоретичної схеми аналізу без урахування специфіки безпосередньо соціокультурних умов вітчизняного суспільства. Тобто в межах переважної більшості публікацій, присвячених даній тематиці, простежується аналітика вже існуючих теорій відомих європейських авторів щодо глобалізації/регіоналізації та безальтернативно констатується, що наслідком процесів глобалізації світового простору, що торкаються без винятку всіх країн (Україна – не є виключенням), є посилення прагнень регіонів до самовизначення, тобто що виокремлення окремого регіону є результатом глобалізації.

Значна увага приділяється використанню концепту «регіон» з метою акцентування уваги на «європейськості» розвитку України через використання категорій «інтеграція», «євроінтеграція», «транскордонне співробітництво», «український євро регіон». Тобто теорія глобалізації та пов'язані з нею тенденції до регіоналізації є зручною основою для підкреслення європейського вектору розвитку України, заперечення залишків радянськості шляхом фіксації на українському просторі процесів, що є характерними для сучасної Європи – посилення ролі окремих регіонів. Тобто регіон в контексті даних робіт виступає умовним вигідним «популярним» конструктом.

Але варто відмітити й присутність наукових праць, в яких відмічається, що посилення глобалізаційних процесів у світі сприяє лише інтенсифікації публічного дискурсу щодо «інаковості» окремих територій, тобто підкреслюється факт об'єктивного існування регіону, актуалізація уваги до якого посилюється в умовах різноманітних змін. Дані роботи базуються на результатах змістовних досліджень, і в їх межах за основу виділення регіонів беруться чітко визначені індикатори.

«Регіон як інструмент політичної гри». Використовуючи нормативний підхід до ідентифікації регіонів, ми розуміємо їх як одиницю адміністративно-територіального поділу держави, який полегшує процес просторового планування та забезпечує ефективність управління територією. Отже, створення регіону є наслідком вияву політичної волі, а самі регіони використовуються як певний важіль впливу на хід політичних процесів, оскільки вони наділяються певними символічними ознаками, що дозволяють залучати їх в активну політичну гру. Аналізу специфіки взаємодії/взаємовпливу регіонів на політику присвячено цілий ряд наукових публікацій. Зокрема, звертається увага на наступні питання: роль і місце регіональних ідентичностей у формуванні електоральної поведінки, специфіка електоральної поведінки регіонів, вплив регіональних політичних еліт на загальноукраїнські політичні процеси, аналіз регіонального політичного лідерства, роль регіону у формуванні політичної нації, вивчення політичних преференцій мешканців окремих регіонів, визначення типів політичної культури регіональних спільнот, дослідження інститутів регіональної влади та ін.

В результаті проведеного дослідження текстів наукових публікацій було виявлено, що існування метафори «Регіон як інструмент політичної гри» забезпечується через використання наступних категорій: «регіональна політика» (38,6%), «регіональна спільнота» (34,7%), «регіональна еліта» (24,9%), «влада» (23,3%), «центр/периферія» (22,7%), «суспільно-політичне життя» (19,9%), «територіальна громада» (19,9%), «сфера впливу» (15,9%), «політичні партії» (10,2%). Безпосередньо термін «регіон» підкріплюється наступним синонімічним рядом – «адміністративно-територіальна одиниця», «субнаціональна одиниця», «територіальна суспільна система», «територіальне утворення». Тобто концепт регіону є продуктом переосмислення одного з виділених раніше первинних теоретичних концептів – території.

Ототожнюючи регіон з адміністративно-територіальною одиницею, автори фіксують суб'єктів та об'єктів системи державного управління територіальним розвитком, але з фокусу уваги випадають виміри соціокультурного аспекту, зосереджуючи уваги лише на політичних, соціальних, економічних процесах та ролі регіонів в політичному житті.

«Регіон як унікальна культурно-історична форма». В контексті даної метафоричної моделі регіон виступає самодостатнім і самобутнім утворенням, тобто він володіє внутрішнім соціокультурним кодом, який є домінуючим чинником виокремлення регіону. Соціокультурний код інтегрує місцеву трансформацію природно-географічних, геополітичних, гео економічних та інших ознак. Виділення регіонів обумовлено унікальною специфікою соціокультурних умов та особливостями історичного розвитку країни. Увага дослідників зафіксована на наступних аспектах аналізу: вивчення міжкультурної комунікації в регіонах, дослідження етнокультурних аспектів регіонального розвитку, простеження взаємозв'язку між регіоналізмом та регіональною культурною ідентичністю, виокремлення регіональних особливостей мовної ситуації в регіоні, аналіз ціннісної складової регіону, вивчення національної специфіки та окремих аспектів культурного життя регіонів та ін. Акцентування уваги саме на вивченні

специфічних культурних, національних, етнічних ознак певних територіальних просторів обумовлена вагомим фактором зміни інституціональних умов існування науки – розпад Радянського Союзу, утворення незалежної держави, зникнення цензурованих меж досліджень, отримання можливостей для аналізу раніше табуованих тем, зокрема вивчення унікальності, «несхожості» окремих частин країни. Тобто дослідники отримують можливість виведення регіону з економоцентричного дискурсу.

Особлива увага приділяється дослідженню феномену регіональної ідентичності; в межах наукових публікацій розглядаються наступні питання: регіональна ідентичність в умовах постсоціалістичних змін, особливості територіальної ідентичності населення сучасної України, локальна ідентичність в контексті глобалізаційних змін, формування регіональної ідентичності та динаміка просторово-територіальної самоідентифікації населення, регіональні особливості історичної ідентичності та ряд інших аспектів. За даними, отриманими в результаті проведення контент-аналізу статей, ідентифікаційні процеси розглядаються у 64,8% аналізованих публікацій.

Українські соціологи приділяють достатньо уваги впливові історично відмінних шляхів суспільного розвитку територіальних спільнот на відмінності ставлення цих спільнот до подій історичного минулого нашої країни, атрибутів її державності, вибору векторів зовнішньої політики та стратегічних партнерів, в якості основних параметрів розрізнення регіонів виділяють спільний історичний досвід, етноконфесійні особливості, система цінностей та традицій, унікальність культурних зразків. Проведене дослідження дозволило зафіксувати, що в межах статей, що підлягали аналізу, увага приділялася таким соціокультурним маркерам регіонів: «культурні традиції» - 47,2%, «історична спільність» - 44,9%, «етнічні групи» - 39,8%, «цінності» - 36,9%, «мова» - 31,3%, «релігія» - 25%. Теоретизування щодо регіону як унікальної культурно-історичної форми відбувається через використання первинного концепту «простір». Результати змістовного аналізу ряду публікацій засвідчують, що для конкретизації поняття «регіон» використовується поняття «соціальний простір», «соціальна система», «регіональна система», «соціальний ареал», «культурний ареал».

Тобто регіон розглядається як певний простір, система стійких культурних реалій і уявлень на певній території, різних віросповідань, що формуються в результаті взаємодії, традицій і норм, ціннісних установок, структур сприйняття - тобто картин світу. Істотною характеристикою регіону є система регіональних цінностей, що дозволяє аналізувати соціокультурні ресурси певної території.

«Регіон як ресурс розвитку країни». Дана метафорична модель базується на використанні аналітичного підходу до визначення регіону, що в свою чергу ґрунтується на функціональних критеріях, таких як географічні та соціоекономічні. Тобто в якості критеріїв просторового поділу території на перший план виступають особливості соціально-економічної складової регіонів (природні та створені людиною ресурси, політика держави у сфері розвитку країни в просторово-регіональному аспекті, розвиток матеріально-виробничого комплексу). Тематика публікацій в даному напрямку включає в себе специфіку соціально-економічних практик та стратегій поведінки на регіональному рівні, соціальне самопочуття населення регіону, основні проблеми розвитку регіонів, стійкий розвиток регіонів, особливості регіональної соціальної політики та соціальні проблеми окремих регіонів, соціально-економічні нерівності регіонів країни, специфіка розвитку промислових/непромислових регіонів та інші аспекти аналізу.

Але варто констатувати, що об'єм уваги, приділеної вивченню соціально-економічного підґрунтя виділення регіонів в межах безпосередньо соціологічного дискурсу, значно менший у порівнянні з іншими вищезазначеними аспектами. Так, в результаті дослідження масиву наукових публікацій було виявлено, що категорії соціально-економічної складової мають в текстах наступну представленість: «регіональні проблеми» - 27,3%, «матеріальні ресурси» - 25%, «виробництво» - 24,4%, «природні ресурси» - 21%, «економічний розвиток» - 16,5%, «соціальна інфраструктура» - 14,8%, «підприємництво» - 13,6%, «сільське господарство» - 13,6%, «фінанси» - 13,1%, «регіональна економіка» - 11,9%, «сфера послуг» - 11,4%, «планування» - 10,2%, «екологія» - 10,2%, «трудова ресурси» - 9,7%. Змістовне наповнення концепту «регіон» відбувається через отожднення з такими категоріями, як «район», «таксон», «виробничий комплекс», «область». Отримані дані свідчать про зміни специфіки теоретизування в суспільствознавчих науках, про зникнення ідеологічного контролю над науковим виробництвом суспільного знання, характерний для радянської держави, внаслідок чого відбулося розмежування предметних сфер досліджень наук, що вивчають суспільні процеси. Тобто економічна складова регіонів переважно переходить в сферу аналітики економіки, економічної географії, економічної політики, а соціологічний аналіз здійснюється із залученням термінології, характерної для даних наук.

Ще одним фактором впливу на процеси конструювання метаконцепту «регіон» є той факт, що сприйняття соціальної реальності як звичайною людиною, так і будь-яким науковцем відбувається в заданих межах сконструйованої (інтенційної) картини світу, обумовленої специфікою актуальної культурної ситуації. Залучення положень конструктивістської парадигми в якості методологічної основи дослідження

дає можливість говорити про суб'єктивний та культурно заданий характер концептуалізації. Результати дослідження наукових публікацій на регіональну тематику свідчать, що такі особистісні змінні, як стать та вік не мають істотного впливу на характер теоретизування та обрання аспекту дослідження. В той же час не простежується залежність між географією міста проживання автора та виокремленням окремого аспекту під час аналізу регіонів. Так, науковцями західної та центральної України, представниками таких міст, як Львів, Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, так і вченими східної та південної частини країни (Харків, Луганськ, Донецьк, Одеса, Сімферополь) в рівній мірі звертається увага на економічні, культурні, релігійні, етнічні та інші складові регіонів. Але варто констатувати, що найбільш комплексний, з нашої точки зору, підхід спостерігається в межах праць вчених Луганська та Львова. Це можливо пояснити тим, що зазначені міста є найбільш яскравими точками полярних площин території країни, що містять в собі ряд відмінностей, обумовлених багатьма факторами, тобто, будучи вихідцями з цих міст, науковці мають певну модифікацію доксихного мислення і втілюють його в своїх змістовних дослідженнях.

Загалом, вивчення публікаційної активності вчених, в фокус уваги яких потрапляє регіон, демонструє, що кількість публікацій, присвячених даній проблематиці в період з 1992 по 2012рр., починає зростати з 1998 року, набуває найбільшого піку в 2009 році, а в наступні роки залишається на стабільному досить високому рівні. Фіксація зазначеної ситуації може бути обумовлена рядом причин, серед яких перш за все варто виділити ті, які відносяться до особливостей внутрішнього функціонування поля української соціології, а також фактори зовнішнього впливу актуальної соціально-політичної реальності на наукову площину. Відсутність регіональної проблематики серед мейнстрімових досліджень в українській соціології, на наш погляд, можна пояснити, в категоріях П. Бурд'є, а саме низькою «символічною винагородою» за роботу в даному напрямку, оскільки на протязі останніх десяти років термін «регіон» стає надзвичайно політизованим, активна залученість в політичному дискурсі та асоціації з рядом політичних суб'єктів, як колективних так і індивідуальних, створює «невигідну» для дослідника ситуацію.

Таким чином, в результаті дослідження особливостей виробництва наукового знання щодо регіону в межах сучасної української соціології було виявлено, що на характер протікання даних процесів впливають як особливості розвитку українського суспільства, так і внутрішні умови функціонування наукового поля соціології. Зміни суспільної реальності, впливаючи на модифікацію соціальних практик, детермінують ендогенний характер наукової площини та обумовлюють розширення сфер наукового знання, актуалізуючи нові об'єкти дослідження, одним з яких стає регіон. Відбувається процес зміщення дослідницької уваги у сферу просторових уявлень. Змістовне наповнення терміну «регіон» визначається завданнями, які їх ставить перед собою вчений в ході дослідження. Для визначення специфіки конструювання поняття «регіон» в науковому дискурсі було проведено змістовний аналіз спеціалізованих соціологічних видань, що дало змогу зробити висновки щодо характеру конструювання даного поняття науковим співтовариством. В результаті було виділено ряд метафоричних моделей, що є присутніми в соціологічному дискурсі щодо регіону: «Регіональне як відповідь глобальному», «Регіон як інструмент політичної гри», «Регіон як унікальна культурно-історична форма», «Регіон як ресурс розвитку країни». Детальний аналіз даних метафоричних утворень дав змогу виділити категорії, за допомогою яких відбувається процес конструювання досліджуемого поняття. Ще одним фактором впливу на специфіку теоретизування про регіони виділено залежність фокусу вивчення від соціальних характеристик дослідника: від ролі територіального розташування в межах країни до рівня позиції, яку займає той чи інший вчений в науковому полі. Відмічено факт поступового зростання уваги до вивчення даної проблематики з фіксацією пікового моменту найбільшої активності, що обумовлено особливостями соціально-політичної ситуації в країні.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Резник Ю. Социокультурный подход как методология исследований / Ю. Резник // Вопросы социальной теории. – 2008. – Т.2. – Вып.1(2). – С.305–328. 2. Фиркандт А. Механізм культурних змін / А. Фиркандт // Особа. Культура. Суспільство. – М., 2000. – Том II. Вып. 1. – С. 199–217. 3. Богомаз Н. Регіоналізм як індивідуальний розвиток регіонів в процесі сучасних трансформацій у Європі / Н. Богомаз // Матеріали XII Міжнарод. наук.-практ. конференції «Молодь в умовах нової соціальної перспективи» – С .15–18. 5. Штомпка П. Культурна травма в посткомуністичному суспільстві / П. Штомпка // Социол. исслед. – 2001. – № 2. – С. 3–12.

СОЦІАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Хутка Світлана Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»;

Полтавчук Тетяна Георгіївна – магістр соціології

У статті розглянуто ключові соціологічні підходи до трактування поняття соціальної пам'яті. На основі оглядового аналізу підходів до визначення соціальної пам'яті у роботах М. Хальбвакса, М. Оукшота, Е. Гобсбаума, П. Рікера, П. Коннертона і П. Нора, представлено відповідну концептуалізацію поняття соціальної пам'яті. Соціальна пам'ять розглядається як сукупність можливостей реконструкції минулого у свідомості певної соціальної спільноти, що є втіленим символічно надіндивідуальним продуктом суспільної активності індивідів. Це складне багатоконпонентне явище, що базується на накопиченні, зберіганні і трансляції соціально значущої інформації. Показано відмінності між історичною та соціальною пам'яттю. Зазначено особливості комунікативної та культурної пам'яті як форм часового виміру соціальної пам'яті; а також стабілізуючу і репрезентативну функції останньої, разом із включеністю в процес формування соціальної структури суспільства.

Ключові слова: соціальна/колективна пам'ять, історична пам'ять, репрезентація минулого, місця пам'яті, комунікативна/культурна пам'ять

В статье рассмотрены ключевые социологические подходы к трактовке понятия социальной памяти. На основе обзорного анализа подходов к определению социальной памяти в работах М. Хальбвакса, М. Оукшота, Е. Гобсбаума, П. Рикера, П. Коннертона и П. Нора, представлено соответствующую концептуализацию понятия социальной памяти. Социальная память рассматривается как совокупность возможностей реконструкции прошлого в сознании определенной социальной общности, что является воплощенным символически надиндивидуальным продуктом общественной активности индивидов. Это сложное многокомпонентное явление, базирующееся на накоплении, хранении и трансляции социально значимой информации. Показано различие между историческим и социальной памятью. Указаны особенности коммуникативной и культурной памяти как форм временного измерения социальной памяти; а также стабилизирующая и репрезентативная функции последней, наряду с включенностью в процесс формирования социальной структуры общества.

Ключевые слова: социальная / коллективная память, историческая память, репрезентация прошлого, места памяти, коммуникативная / культурная память

The article examines key sociological approaches to the interpretations of the concept of social memory. Based on the review analysis approaches to defining social memory works M. Halbvaks, M. Oukshota, E. Hobsbauma, P. Rikera, P. Nora, and P. Konnerntona, the generalized conceptualization of the concept of social memory is presented. Social memory as a set of opportunities of reconstruction of the past in the minds of a social community that is embodied symbolically as super product of social activity of individuals. This is a complex multi-component phenomenon based on the accumulation, storage and transmission of socially significant information. Differences between the historical and social memory are demonstrated. Specificity of the communicative and cultural memory as temporal forms of social memory is stressed; as well as stabilizing and representative functions with inclusion of the latter in the formation of social structure.

Keywords: **social:** collective memory, historical memory, representation past, memory space, communication / cultural memory

Інтерпретація і сприйняття сучасних соціально-політичних реалій відбувається крізь призму пам'яті про минуле. Водночас соціальні уявлення про минуле формуються під впливом поширюваних у суспільстві ідей та уявлень (в тому числі й соціальних міфів), які впливають на характер образів соціальної реальності у свідомості індивідів. Іntenсифікація соціально-перетворюючих процесів, в результаті яких відбувається формування нових норм і цінностей у сучасному українському суспільстві,

визначає *актуальність* вивчення соціальної пам'яті як дослідницької проблеми, зокрема у відношенні до питання національної свідомості і національної ідентичності. Активне вивчення соціальної пам'яті розпочалося на початку ХХ століття і розвивалося у кількох напрямках, а саме в рамках культурологічного, філософського, історичного, антропологічного, психологічного, комунікаційного і соціологічного підходів, що визначило багатоманітність трактувань явища соціальної пам'яті. *Метою* даної статті є огляд ключових концептуальних підходів до вивчення соціальної пам'яті.

Перші спроби аналізу феномену пам'яті, за свідченням П. Рікера, були зроблені ще Арістотелем, який розрізнив поняття власне «пам'яті» і «спогадів» [10, с. 36, 176]. Термін «колективна пам'ять» був вперше введений М. Хальбваксом у 1925 році, а термін «соціальна пам'ять» почав вживатись в науковій літературі у ХХ столітті. Феномен соціальної пам'яті розглядається в культурологічному, філософському, історичному, антропологічному, психологічному, комунікаційному і соціологічному аспектах. Сучасні соціологічні погляди на феномен «соціальної пам'яті», перш за все, базуються на теоріях М. Хальбвакса, М. Оукшота, Е. Гобсбаума, П. Рікера, П. Коннертона і П. Нора.

Ідея колективних уявлень, яка була покладена в основу теорії М. Хальбвакса, належить Е. Дюркгайму, котрий розглядав існування колективної свідомості як феномену, тісно пов'язаного з соціальною реальністю. Колективні уявлення – це сукупність думок, знань, типів поведінки і інших явищ духовної культури, які є продуктом тривалого розвитку суспільства і діють надіндивідуально [3, с. 20]. Колективні уявлення відрізняються від індивідуальних тим, що необхідною умовою виникнення останніх є ситуація, за якої «кілька індивідів об'єднали свої дії і щоб ця комбінація утворила новий результат» [3, с. 20-21]. Таким чином, колективні уявлення є зовнішніми відносно індивідуальних уявлень, а їх поєднання в результаті накладання останніх утворює нову реальність. На думку М. Хальбвакса, існує дві форми колективних уявлень.

- Перша форма утворюється в результаті колективних об'єднань;

- Друга форма існує як невід'ємна частина реальності, що існує протягом певного часового проміжку незалежно від того, чи використовується людьми, об'єднаними в певну соціальну спільноту, чи ні.

Інтерпретація феномену соціальної пам'яті в М. Хальбвакса ґрунтується на вивченні колективної свідомості, а також аналізі традиційних суспільств, джерелом легітимізації яких виступає минуле, що проектується завдяки традиціям, а також міфологічним і релігійним практикам. Він виділяє два типи пам'яті: індивідуальну і колективну, або ж автобіографічну і історичну чи особистісну і соціальну. Індивідуальна пам'ять базується на спогадах певної людини, що вписуються в її особистісні рамки і розглядаються з її власної точки зору, а також вона є обмеженою часовими і просторовими рамками. З іншого боку, колективна, або соціальна пам'ять вибудовується в і навколо певної спільноти, є її частковим відображенням. «Індивідуальна пам'ять може спиратися на пам'ять колективну, щоб підтвердити або уточнити певний спогад чи заповнити певні пробіли» [16], а це пояснюється тим, що особиста пам'ять є більш локальною, аніж соціальна, і тому події, пов'язані з людиною, її особиста історія є частиною загальної історії. Історичний характер соціальної пам'яті полягає насамперед в тому, що «... історія не лише продукує розповіді сучасників про події минулого, але час від часу і корегує їх – не лише тому, що володіє іншими доказами, але й для того, щоб пристосувати їх до прийомів мислення і репрезентації, притаманним сучасним людям» [15, с. 209].

З точки зору М. Хальбвакса, - який робить наголос на «соціальних рамках пам'яті», що сприяють створенню образів минулого відповідно до історичної епохи та ідей, які домінують в певному суспільстві, - формування соціальної пам'яті відбувалося як явище ритуалізованої, колективної пам'яті, тобто такої, яка виявляється у соціальній детермінованості ціннісної реконструкції минулого в теперішньому. Таким чином, існує «колективна пам'ять і індивідуальні рамки пам'яті, оскільки наше індивідуальне мислення здатне до сприйняття остільки, оскільки воно знаходиться в межах цих рамок і бере участь в цій пам'яті» [15, с. 28-29]. М. Хальбвакс зауважує, що механізми відтворення соціальної пам'яті включають спогади і традиції. Спогади є реконструкцією минулого, оскільки відбувається деформація, викривлення минулого в свідомості людини в процесі пригадування і переосмислення, бо «піднімаючись на поверхню, наші спогади ніби перетворюються, змінюють вигляд, псуються під дією інтелектуального світла» [15, с. 56]. Людина дивиться на минуле скрізь призму власного досвіду, під прямим чи опосередкованим впливом поглядів інших, тобто відбувається репрезентація подій минулого в автентичному вигляді, як таких, які мали місце в певному часі і просторі є неможливим, оскільки свідомість людини за цей проміжок часу зазнає постійних змін. Не кожний спогад відображається у пам'яті, оскільки події, значущі для певних спільнот, можуть не мати значення для окремих індивідів і, відповідно, будуть забуті, або ж не матимуть значення на суспільному рівні. Можливий такий розвиток подій, коли «спогад може і не зберігатись — наша теперішня свідомість містить в собі і знаходить навколо себе засоби, що дозволяють його виробити» [15, с. 129]. Таким чином, йдеться про створення самою людиною псевдоспогадів, про події, свідком яких вона не була. Окремо розглядаються традиції, які зазнають постійних змін, ревізій і реконструкцій під впливом часу, оскільки виконують функцію зв'язувального

елементу між теперішнім і минулим. Залежно від характеру зв'язку, від того, чи відбувається зведення минулого до певних догм, тобто ритуалізація пам'яті, або ж відбувається її постійна ре-інтерпретація і численні підлаштовування до вимог соціальної реальності, відрізняються і функції соціальної пам'яті.

В роботі «Пам'ять, історія, забуття» П. Рікер з позиції філософсько-історичного підходу розглядає феномен соціальної пам'яті і мнемонічні явища. Залежно від подій, що мали місце в минулому, і їх інтерпретацій в історичній науці та репрезентацій в індивідуальному досвіді людини, колективна пам'ять розглядається на патолого-терапевтичному рівні (травматична пам'ять), практичному (пам'ять, що зазнала маніпулятивного впливу) і на рівні етико-політичному (пам'ять як обов'язок). Ключовими питаннями, навколо яких відбувається осмислення феномену пам'яті, є «Про що ми згадуємо?» і «Кому належить пам'ять?». Таким чином, має місце проєкція психологічного аналізу особливостей індивідуальної пам'яті на колективну. Основна функція пам'яті, за П. Рікером, полягає в засвідченні подій, що мали місце в певному часовому проміжку, і водночас з цим відбувається репрезентація пам'яті про минуле, що може відбуватись шляхом оповідання, що в свою чергу структурує пам'ять. Водночас «індивідуальна і колективна пам'ять, що сприяє формуванню особистісної ідентичності, породжує проблему справедливої пам'яті» [10, с. 172]. На думку П. Рікера, історія є автономною відносно соціальної пам'яті, оскільки є лише інструментом, за допомогою якого відбувається історичне пізнання. Історіографія розглядається насамперед як процес архівування соціальної пам'яті, що може відбуватись шляхом опису свідоцтв. З огляду на це, документування передбачає занесення пам'яті в архіви за допомогою письма, яке виступає мовленнєвою межею, за якою відбувається розрив між пам'яттю і історією, що супроводжується створенням архівів, документуванням свідоцтв і доказів, а також поясненням і репрезентацією історичного минулого. Забуття, як зазначає П. Рікер, виконує важливу функцію в процесі репродукування історії і соціальної пам'яті, оскільки, виступаючи з одного боку ворогом, з іншого є одним з важливих елементів, ресурсів, що використовуються в процесі формування історії. Забуття, по-перше, виконує функцію стирання слідів, тобто полягає в приховуванні фактів, засекречуванні або ж знищенні свідоцтв минулого. По-друге, забуття може і навпаки відігравати роль в збереженні слідів. Забуття використовується і під час маніпулювання пам'яттю, оскільки відбувається забування лише певних подій, натомість як акцентується увага на інших аспектах минулого. Формою інституціоналізованого забуття виступає амністія, яка відіграє роль певного договору, метою якого є заперечення пам'яті. Разом із забуттям П. Рікер розглядає поняття прощення і вини, що спричиняють зміни в операціях, які конструюють пам'ять і історію. Прощення може виступати образом примирення пам'яті, тобто щасливим забуттям. Таким чином, узагальнивши основні засади підходу П. Рікера, можна виділити наступне. Для пам'яті, історії і забуття - категорія прощення є спільною точкою координат. Соціальна пам'ять тотожна колективній і презентується за допомогою історичних наук, котрі виступають у якості інструменту архівування соціальної пам'яті.

П'єр Нора, на противагу П. Рікеру, зосереджується на просторовому структуруванні соціальної пам'яті, розглядаючи соціальну пам'ять як таку, що тісно пов'язана з ментальністю: «Пам'ять — це життя, носіями якої завжди виступають живі соціальні групи» [14], натомість як історія є нічим іншим як репрезентацією минулого, «проблематичною і неповною реконструкцією того, чого більше нема» [14]. Як зазначає дослідник, соціальна пам'ять знаходиться в «постійному процесі еволюції», зазнає постійних деформацій і «відкрита діалектиці запам'ятовування і амнезії», а також — може виступати предметом маніпулювання. Результатом трансформації соціальної пам'яті є пам'ять історична, ознакою якої є індивідуальність, суб'єктивність і продуманість, а трансформація може відбуватись за допомогою двох механізмів:

- вплив певних соціальних груп або державних органів на формування культури пам'яті нації;
- зміни, що виникають в процесі еволюції соціальних інститутів.

Таким чином, П'єр Нора виділяє 3 категорії пам'яті, спираючись на аналіз ставлення до минулого: пам'ять-архів, пам'ять-борг і пам'ять-дистанція, що функціонально відрізняються між собою. В свою чергу, ключовим поняттям, що дозволяє проаналізувати механізми соціальної пам'яті, виступають місця пам'яті. Місця пам'яті — це будь-яка значуща єдність матеріального чи ідеального порядку, яку воля людей чи робота часу перетворили на символічний елемент спадщини пам'яті деякої спільноти» [8]. Таким чином, в місцях пам'яті створюється пам'ять суспільства, а їх головна функція полягає в збереженні пам'яті групи людей. Як зазначає Ф. Б. Шенк, місця пам'яті (а це можуть бути географічні місця, архітектурні споруди, окремі постаті, події тощо) виконують символічну роль, що полягає в створенні соціальних уявлень про суспільство і його історію [17].

М. Оукшот виділяє три типи минулого, а саме:

- 1) практичне або утилітарне минуле, що є частиною теперішнього;
- 2) зафіксоване минуле (утворюють продукти людської діяльності, що сприймаються як такі, що були створені в минулому (антикваріат, раритети);

3) сконструйоване минуле (фізично не присутнє в теперішньому, представлене у свідомості і уяві через історичні тексти, різноманітні свідчення, мистецтво, медіа тощо) [14, с. 228, 229].

З точки зору цього підходу розглядається зв'язок між певними явищами та образами минулого в контексті наявного в суспільстві сконструйованого і легітимного образу події, персони чи явища, що визнаються соціально значущими в категоріях минулого.

П. Коннертон, розглядаючи соціальну пам'ять в контексті концепції соціально структурованої пам'яті-звички, окремо виділяє церемонії вшанування пам'яті і перформативну пам'ять, яка тісно пов'язана з різноманітними тілесними практиками [6, с. 17-21]. В розрізі теорії П. Коннертона, соціальна пам'ять має кластерний характер, оскільки вона залежить від історії індивіда, чи певної соціальної спільноти, а отже, соціальна пам'ять локальних груп може відрізнитись від домінуючого у спільстві наративу. П. Коннертон робить акцент на передачі інформації, виокремлюючи два типи тілесних практик, а саме практики інкорпорування (обумовлені культурою жести, пози тіла, диспозиції людських тіл) і записування (письмо, позначки, знаки) [6, с. 115, 116, 118]. Таким чином, в рамках підходу П. Коннертона основний акцент зроблено на механізмах передачі пам'яті про минуле та окремих структурно-функціональних складових соціальної пам'яті.

Понятійне розрізнення між звичаєм і традицією на основі характеру зв'язку з історичним минулим було зроблено Е. Гобсбаумом. Вводячи поняття «винайдені традиції», дослідник наголошує на встановленні власної версії минулого шляхом квазіобов'язкового повторення [2, с. 14], за допомогою якого відбувається створення традицій з метою впровадження чи затвердження певних правил поведінки, нових норм чи цінностей. В рамках цього підходу основна увага концентрується на механізмах винайдення традицій, на прикладі семи окремих випадків розглядається, яким чином було сконструйовано деякі традиції кінця XVIII – початку XX століття, проте інші сторони соціальної пам'яті залишається поза фокусом.

З точки зору хорологічної концепції географічних досліджень, Д. Н. Замятін, роблячи акцент на просторовій і часовій координатах, виділяє географічні образи, як «стійкі просторові уявлення» [4, с. 48]. Хоча він безпосередньо і не звертається до поняття соціальної пам'яті, проте робить наголос на особливостях запам'ятовування географічних об'єктів і їх просторовій проекції у свідомості індивіда. Залежно від того, чи є географічні образи сформованими тією чи іншою соціальною спільнотою в межах відповідної територіальної одиниці, чи вони є результатом сприйняття соціумом інших територій, дослідник виділяє три групи географічних образів: «ендогенні, екзогенні і змішані (гібридні)» [4, с. 144]. Окрім цього, автор враховує і часовий фактор, звертаючи увагу на трансформаційні процеси географічних образів. Тому використання концептуального апарату, виробленого в рамках теоретичного підходу Д. Н. Замятіна, видається доцільним для аналізу елементів соціальної пам'яті.

Як можна бачити, в рамках розглянутих теорій виокремлюється соціальна (колективна) пам'ять та індивідуальна, а П. Нора робить акцент на необхідності розрізнення соціальної пам'яті та історичної. Між часом і пам'яттю існує зв'язок, пам'ять виступає елементом внутрішнього світу людини, властивістю, що дає змогу збирати, зберігати і репрезентувати наступним поколінням багатообразність світу. Таким чином, соціальну пам'ять також можна охарактеризувати з двох боків: з боку перспективи минулого і сучасної реальності. Під перспективою розуміється пам'ять про минуле, історичні документи, свідчення, тобто інформація про події, осіб чи явища, що мали місце в минулому. Сучасна реальність розглядається як об'єкт запам'ятовування, а також детермінуючий фактор реструктуризації пам'яті про минуле, що здійснює постійний вплив на сприйняття та відтворення у рамках функціонування власне соціальної пам'яті про події минулого. Як зазначає П'єр Нора, у зв'язку з явищем «прискорення історії» спостерігається «ефект акумуляції», пов'язаний з відчуттям втрати з одного боку, а з іншого – ефект автономізації, що передбачає відокремлення теперішнього від минулого [9].

Залежно від контексту, певна інформація про минуле може бути більш чи менш важливою для окремих індивідів чи соціальних груп, тому певні спогади можуть різною мірою бути збережені в свідомості окремої людини чи спільноти. Історична пам'ять відрізняється від соціальної тим, що вона є неповною і недосконалою репрезентацією минулого, а також великою мірою залежить від суб'єктивного фактору і політичного замовлення. Соціальна пам'ять є більш широким поняттям, а деякі елементи соціальної пам'яті (наприклад, письмові джерела, архіви, документальні свідчення, археологічні матеріали) належать до історичної науки. Відповідна, історична пам'ять в певному розумінні може розглядатись як підсистема соціальної пам'яті. Як окрему підсистему можна також виділити і етносоціальну пам'ять, яка «визначає специфічну форму акумуляції і трансляції соціально-етнічного досвіду» [7, с. 18-22].

У контексті часового аспекту вивчення соціальної пам'яті, виокремлюють такі її підвиди як комунікативну і культурну пам'ять [1, с. 28-32]. Комунікативна пам'ять – це пам'ять, свідком якої виступає конкретна людина або члени її сім'ї, натомість культурна пам'ять нерозривно пов'язана з колективною

ідентичністю. Таким чином, комунікативна частина соціальної пам'яті розглядається в аспекті біографії індивіда і сім'ї, а культурний компонент соціальної пам'яті пов'язаний з державою і соціальними інституціями.

Таким чином, як можна підсумувати на основі огляду викладених підходів, у першому наближенні соціальна пам'ять як складне багатоконпонентне явище, що базується на накопиченні, зберіганні і трансляції соціально значущої інформації, може бути концептуалізована як сукупність можливостей реконструкції минулого у свідомості певної соціальної спільноти, оскільки вона є втіленим символічно продуктом суспільної активності індивідів в межах історичного розвитку суспільства і діє надіндивідуально.

В сучасній українській соціології ті чи інші аспекти соціальної пам'яті в розрізі ставлення українського населення до минулого висвітлені в роботах В. Середи, О. Злобіної, Ю. Сороки, В. Тихоновича. В роботі О. Злобіної і В. Тихоновича було проаналізовано найбільш важливі для України та Росії події ХХ століття, а також розглянуто конфігурації суспільно важливих подій [5]. В. Середа розглядає офіційну модель репрезентації історичного минулого в контексті національно-історичних ідентичностей, аналізуючи звернення президентів України і Росії [12]. Ю. Сорокою було проведено дослідження ставлення студентів до минулого, що базувалось на аналізі формування образів «героїв» і «антигероїв» відомих історичних постатей [13].

Як можна узагальнити у висновках, соціальна пам'ять є елементом соціальної структури суспільства, складовою соціальних інститутів і, в такий спосіб, є зовнішньою відносно окремих індивідів, але водночас має вибірковий характер. Соціальна пам'ять тісно пов'язана з індивідуальною, тому події минулого відтворюються через призму особистісних інтересів чи інтересів певних соціальних груп, тобто відбувається ціннісно-символічна реконструкція минулого в сьогоденні, що може відбуватись як на індивідуальному, так і на колективному рівні. У якості невід'ємної складової колективної і індивідуальної свідомості, соціальна пам'ять виконує стабілізуючу і репрезентативну функції, пов'язуючи минуле і соціальну реальність, і є складним багатоконпонентним феноменом, який тісно переплітається з сучасною реальністю, тим самим будучи включеною і в процес формування соціальної структури суспільства.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Ассман Я. Культурная память/ Я. Ассман // Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. - М., 2004. — С. 28-32. 2. Гобсбаум Е. Винайдення традицій / За ред. Е.Гобсбаума та Т.Рейнджера [пер. з англ. М. Климчука]. - К.: Ніка-Центр, 2005. 3. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Представления индивидуальные и представления коллективные [электронный ресурс] / Эмиль Дюркгейм. - М., 1995. 4. Замятин Д. Н. Гуманитарная география: Пространство и язык географических образов / Д.Н Замятин. - СПб.: Алетейя, 2003. 5. Злобіна О. Г. Життя у соціально-часовому просторі. Розд. 10. / О.Г.Злобіна, В.О.Тихонович // Суспільна криза і життєві стратегії особистості. - К.: СтилоС, 2001. - 238 с. 6. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон; [Пер. з англ.. С.Шліпченко]. - К.: Ніка-Центр, 2004. 7. Молдобаев К.К. Этносоциальная память как форма сохранения и передачи национальной идентичности [электронный ресурс] / К. К. Молдобаев // Материалы VII Молодежной научной конференции по проблемам философии, религии, культуры Востока (выпуск 33). - СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2004. — С.18-22. 8. Нора П. Память, история [электронный ресурс] / П. Нора // Опыт словаря нового политического мышления. - М., 1989. — Режим доступа до ст.: http://www.smolny.nw.ru/programs/history/history__cc.html#cl03. 9. Нора П. Всемирное торжество памяти. [электронный ресурс] / П. Нора; [пер. с французского М. Сокольской] // Неприкосновенный запас — 2005, —№2-3(40-41). — Режим доступа до ст.: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>. 10. Рикёр П. Память, история, забвение [электронный ресурс] / П Рикёр; [пер. с франц. И. И. Блауберг, И. С. Вдовиной, О. И. Мачульской, Г. М. Тавризян]. — М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. 11. Савельева И. Знание о прошлом. Теория и история. Том 1 [электронный ресурс] / И. Савельева, А. Полетаев. - СПб, 2003. 12. Середа В. Особливості репрезентації національно-історичних ідентичностей в офіційному дискурсі президентів України і Росії / Вікторія Середа // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2006. - №3. - С.191-212. 13. Сорока Ю. Ставлення до минулого/ Юлія Сорока // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2009. - № 2. - С.47-66. 14. Франция-память [электронный ресурс] / [П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок]; под ред. П. Нора - СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 1999.— Режим доступа до кн.: <http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html> 15. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс. - М.: Новое издательство, 2007. 16. Хальбвакс М.. Коллективная и историческая память [электронный ресурс] / М.Хальбвакс // Неприкосновенный запас. - 2005. - №2-3(40-41). — Режим доступа до ст.: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2-pr.html> 17. Шенк Ф.Б. Концепция "Lieux De Memoire" [электронный ресурс] / Фригьеф Беньямин Шенк. - Берлин: Свободный университет. - Режим доступа до ст.: <http://www.hist.vsu.ru/cdh/Articles/02-11.htm>

УДК 316.2

ЖИТТЄВИЙ СВІТ ІНШОГО ТА ПРОБЛЕМА ЙОГО РОЗУМІННЯ У ФЕНОМЕНОЛОГІЇ А. ШЮЦА

Зубарев Олександр Сергійович – аспірант кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті актуалізується проблема розуміння життєвого світу Іншого в історико-соціологічній ретроспективі. Автором експлікуються та дискутуються концепції розуміння В. Дільтея, М. Бахтіна, М. Вебера, Ч. Кулі, Дж.Г. Міда, А. Шюца, що є основоположними для «розуміючого напрямку» в соціології. Особлива увага приділяється феноменологічному підходу до життєвого світу Іншого й проблеми його розуміння, розробленому А. Шюцем. Автором проаналізована та осмислена шюцівська концепція біографічно детермінованої ситуації: експліковані такі найважливіші феноменологічні поняття, як «запас наявного знання», «релевантність» (в тому числі поняття тематичної, інтерпретативної та мотиваційної релевантності), «кінцеві області значень», «дія», «проект», «мотив» («мотив-тому-що» та «мотив-для-того-щоб»). На думку автора, представлений категоріально-поняттєвий апарат створює методологічний каркас феноменологічного вивчення життєвого світу Іншого, який може бути застосований в емпіричних дослідженнях конкретних життєвих світів.

Ключові слова: життєвий світ Іншого, розуміюча соціологія, біографічна ситуація, кінцеві області значень, запас наявного знання, система релевантності, «мотив-тому-що», «мотив-для-того-щоб».

В статье актуализируется проблема понимания жизненного мира Другого в историко-социологической ретроспективе. Автором эксплицируются и дискутируются концепции понимания В. Дильтея, М. Бахтина, М. Вебера, Ч. Кули, Дж. Г. Миды, А. Шюца, являющиеся основополагающими для «понимающего направления» в социологии. Особое внимание уделяется феноменологическому подходу к жизненному миру Другого и проблеме его понимания, разработанному А. Шюцем. Автором проанализирована и осмыслена шюцевская концепция биографически детерминированной ситуации: эксплицированы такие важнейшие феноменологические понятия, как «запас наличного знания», «релевантность» (в том числе понятия тематической, интерпретативной и мотивационной релевантности), «конечные области значений», «действие», «проект», «мотив» («мотив-потому-что» и «мотив-для-того-чтобы»). По мнению автора, раскрытый категориально-понятийный аппарат создаёт методологический каркас феноменологического изучения жизненного мира Другого, который может быть применён в эмпирических исследованиях конкретных жизненных миров.

Ключевые слова: жизненный мир Другого, понимающая социология, биографическая ситуация, конечные области значений, запас наличного знания, система релевантности, «мотив-потому-что», «мотив-для-того-чтобы».

The article is actualized the problem of understanding of the life-world of the Other in the historic-sociological retrospect. The author considered main stages of developing of sociology of understanding. The concepts by Wilhelm Dilthey, Mikhail Bakhtin, Max Weber, Charles Cooley, George Mead, Alfred Schutz which are fundamental for sociology of understanding are presented. The author pays special attention to phenomenological approach to the life-world of the Other and a problem of its understanding, developed in social phenomenology by A. Schutz. Schutz's concept of the biographical situation is analyzed in detail. Such the most important phenomenological concepts, as act, action, project, stock knowledge at hand, relevance, finite provinces of meaning and motive are defined. The article shows that Schutz uses the term "action" to designate human conduct planned by the actor in advance. In other words, the action is based on conduct resulting from a preconceived project. According to the Schutzian reflections, all projects of forthcoming acts are based upon one's knowledge at hand at the time of projecting. Therefore, central in this theory of action is the view that projecting of action. As for the problem of relevance, it is noted that Schutz develops three different ideal types of relevances in distinguishing between "motivational", "thematic," and "interpretational relevances" mentioning that their pure expression cannot be found empirically. Furthermore, Schutz differentiates between "in-order-to motives" as the state of affairs to be brought about by the future action phantasied in its project, and "because motives," referring to past experiences which have determined the project of action. This temporal framework of motivation was the basis for Schutz's criticism of Weber's position. As for the concept of finite provinces of meaning, in article it is noted that according to Schutzian conception, the life-world includes not only the sphere of the "solitary I", but especially the social world, and particularly collectively shared ideas, such as religious, scientific, political, or artistic realities with a finite meaning structure, but also fantasy and dreams worlds. But the problem of multiple worlds of experience in article isn't considered in detail. It is noted that the combination of

Schutz's concept of the biographical situation and a theory of practicesis possible. The author thinks that all these concepts create a methodological framework of a phenomenological research of the life-world of the Other. Directions of further research are proposed.

Keywords: life-world of the Other, sociology of understanding, biographical situation, finite provinces of meaning, stock of knowledge at hand, system of relevance, "because motives", "in-order-to motive".

Проблема розуміння життєвого світу Іншого є наріжною для суб'єктивістської соціології в усіх її варіантах, хоча займає в соціології в цілому ледве помітне місце. Це пов'язане з різними причинами, передусім із тим, що соціологія виникла як позитивна наука про суспільство, а за взірць їй були взяті науки про природу. Таким чином, довгий час увага соціологів була прикута до соціальних інститутів та їх функцій, а те, що ці інститути власне й існують тому, що індивіди можуть розуміти й розуміють одне одного, залишалося невідрефлексованим. Водночас, проблема розуміння в соціальних науках має тривалу історію та безпосередньо пов'язана зі процесом визнання відмінностей методів пізнання суспільства та природи. Сьогоднішня зростаюча увага соціологів до проблематики Іншого [1] та повсякдення [2], на наш погляд, реактуалізує звернення до традиції розуміючої соціології та розробку методології розуміння життєвого світу Іншого.

Ідея відмінності методу соціальних наук від методу наук природознавчих вперше була висунута в XVII столітті італійським філософом Дж. Віко, який запропонував розрізняти науки про природу, шляхом яких людина пізнає щось чуже собі, та науки про історію – всі гуманітарні науки, в яких людина пізнає свої власті творіння [3, с. 15]. Це розмежування набуло нового звучання в XVIII-XIX століттях у працях одного з основоположників герменевтики Фр. Шлейєрмахера, істориків Т. Ранке та І. Дройзена, філософів баденської школи неокантіанства В. Віндельбанда та Г. Ріккерта, а також ряду інших впливових мислителів [3, с. 15-16]. Утім справді фундаментальна версія розуміючої методології соціальних наук, ґрунтована цим розрізненням, була запропонована Вільгельмом Дільтеєм [4], німецького філософа життя, який без вагань поставив проблему розуміння у центр своїх інтелектуальних пошуків.

У своєму проєкті критики історичного розуму, яка передбачала вияснення того, яким чином структура духовного світу суб'єкта робить можливим пізнання духовної дійсності, філософ відстоює думку, що розуміння – це загальний метод «наук про дух» (Geisteswissenschaft), які протиставляються «наукам про природу» (Naturwissenschaften) та мають справу із різноманітними «проявами життя»: продуктами мислення (поняттями, судженнями, умовиводами), вчинками та вираженнями переживань. За В. Дільтеєм, варто розрізняти елементарні та вищі форми розуміння. До елементарних форм розуміння філософ відносить тлумачення окремих проявів життя, яке ґрунтується на процесі, що полягає в з'ясуванні відношення вираження до того, що в ньому виражається. Так, посмішка, сміх чи сльози як прояви життя свідчать нам про суб'єктивні переживання Іншого. Елементарне розуміння ґрунтується на аналогії та не є висновком від наслідку до причини. Натомість, вищі форми розуміння передбачають з'ясування відношення між різноманітними проявами життя Іншого та внутрішнім зв'язком, що лежить в основі цього різноманіття. Розуміння, яке вимагає від нас «перенесення-себе-на-місце-іншого», у своїй вищій формі може бути визначене як співпереживанням, і якщо перше – операція, зворотна ходу дії, то друге – здійснюється паралельно з перебігом подій. Що важливо, посередником, який уможливило розуміння між людьми, є об'єктивний дух, культура [4]. Розмах, із яким В. Дільтей працював над згаданими питаннями, широта піднятої проблематики зумовили відчутний вплив філософа на інтелектуальний клімат епохи. Що стосується соціальних наук, то дільтеєвського впливу зазнала не тільки формальна соціологія Г. Зіммеля, що зрозуміло, але й до певної міри розуміюча соціологія М. Вебера, яка прикувала увагу соціологів до проблеми суб'єктивного смислу соціальної дії.

До слова, впливу дільтеєвського варіанту філософії життя зазнав і М. Бахтін, що відчувається як за його ранніми роботами, так і пізніми, серед яких знаковою є стаття «До методології соціальних наук» (1974). Тут автор виділяє чотири етапи розуміння: 1) психофізичне сприйняття фізичного знака, 2) впізнання його (як знайомого чи незнайомого), 3) розуміння його значення в даному контексті (найближчому та більш далекому), 4) активно-діалогічне розуміння (суперечка-згода) [5, с.381]. У М. Бахтіна розуміння не зводиться до відображення чи копіювання переживань іншої людини, а є переведенням їх до нового ціннісного плану, їх оформленням та завершенням із ззовні.

Що ж стосується М. Вебера, то вчений, апелюючи до традиції філософії життя, вийшов на позиції соціологічного номіналізму, тим самим торуючи шлях до подолання першої теоретико-методологічної кризи, в якій опинилися соціальні науки на зламі століть. Суть нової перспективи чудово вловлюється із загальновідомого веберівського визначення, яке одночасно є тим пунктом, із якого починається його теоретизування щодо соціального світу: «Дією ми називаємо дію людини (незалежно від того, носить воно зовнішній чи внутрішній характер, зводиться чи до невтручання чи терплячого прийняття), якщо й оскільки діючий індивід (чи індивіди) пов'язують із нею суб'єктивний смисл. Соціальним ми називаємо таку дію, яка за смислом, що мається на увазі діючої особою (або діючим особам) співвідноситься з діями

інших людей та орієнтується на неї» [6, с. 602-603]. Із цієї дефініції випливає, що конститутивним фактором соціальності є не що інше, як суб'єктивний смисл, який може бути розкритий, а отже щоби пояснити суспільство недостатньо структурно-функціонального аналізу соціальних інститутів (за О. Контом) чи соціальних фактів (Е. Дюркгеймом), потрібно розуміти смисли та значення, які індивіди надають своїм діям та світові. Соціологія є інтерпретативно орієнтованою наукою, її методи – розуміння, тлумачення та інтерпретація, але одночасно це наука генералізуюча, її предмет не ситуативні дії індивідів, значення яких інваріантні, а дії типові, що можуть бути раціонально пояснені з точки зору їх значень та мотивів [6], [7, с.51]. Цікаво, що М. Вебер в інтерпретативному розумінні, як і В. Дільтей, виділяє два етапи: перший етап «безпосередньо спостережуваного розуміння», на якому відбувається розуміння того, що робить людина, без подальшого пояснення смислу цієї діяльності, та другий етап «пояснювального розуміння», що передбачає розуміння її мотивів, передумов та наслідків [7, с.50]. Варто зауважити, що в цій парадигмі унікальні суб'єктивні значення, які сам індивід надає своїм діям, цікавлять соціолога передусім у тому плані, що є основою для типових значень, які може надати цим діям дослідник, вивішивши тим самим генералізований соціальний тип. Суб'єктивізм поєднується у М. Вебера з макроаналізом, про що не слід забувати, мікроаналітична перспектива ще мала бути відкрита.

Наступною важливою віхою в розробці проблеми розуміння став символічний інтеракціонізм, представники якого зосередилися вже на аналізі мікропроцесів. Підґрунтя для цієї концепції було підготовлене ідеями американського соціального психолога Чарльза Кулі. Вчений відстоював думку, що природа людини є соціальною, вона формується в результаті простих форм взаємодії та інтимного спілкування, тобто соціальної інтеракції в так званих «первинних групах», для яких характерною є невелика кількість учасників та наявність безпосередньої взаємодії між ними [3, с. 51], [8, с. 101]. У відповідності до своїх онтологічних уявлень Ч. Кулі виділяв два види пізнання: матеріальне та соціальне, яке виникає в наслідок комунікації зі свідомістю інших людей та ґрунтується на «симпатії». Оскільки суспільство в кулівській концепції тлумачиться як спільнота, яка існує як взаємодія уявлень, то пізнати Іншого, як особистість та представника певної спільноти, означає «уявити уявне», досягнути суб'єктивний мікрокосм його свідомості [3, с. 54]. Також в якості попередника символічного інтеракціонізму називають Вільяма Томаса, співвітчизника Ч. Кулі, якому належить не менш важливі розробки поняття «настанови» та концепції «визначення ситуації», з якої випливає, що адекватне розуміння дій індивіда можливе лише зі врахуванням суб'єктивного визначення, яке він надає ситуації, в якій діє [3, с. 59].

Концепція символічного інтеракціонізму Дж.Г. Міда увібрала та синтезувала в собі ці ідеї. У своїх роботах Дж.Г. Мід весь час підкреслює, що Я соціальне, а «процесом, із якого виникає Я, є соціальний процес, який передбачає взаємодію індивідів в групі» [9, с. 6]. Самосвідомість як специфічно людська якість виникає тільки в наслідок соціалізації та прийняття ролі Іншого; структура соціалізованої особистості в мідовській концепції, як зазначалося, включає «Я-ініціативне» («I») та «Я-нормативне» («Me»), з яким перше знаходиться у постійному внутрішньому діалозі [1, с. 117]. Розвиваючи ці концепти в перспективі проблематики соціального сприйняття Іншого (до речі, серед конотацій поняття «сприйняття» можна назвати й «розуміння»), Ю. Сорока зауважує, що «нормативний Інший», якого Дж. Г. Мід позначає як «Me», по суті, контролює дії індивіда, генералізуючи та репрезентуючи настанови спільноти у його свідомості, а значить, безпосередньо впливає на взаємодію зі «емпіричним Іншим» – вже реальним учасником інтеракції, який існує за допомогою соціоперцептивних категорій «свій», «чужий», «сторонній», «незнайомиць», «ворог», які дослідниця об'єднує поняттям «соціокультурної номенклатури Іншого» [1, с.118]. На думку Ю. Сороки, бачення структури особистості Дж.Г. Міда, відмінне від фрейдівського, несе в собі важливі потенції сприйняття Іншого як партнера по діалогу, спілкуванню та культурному обміну [1, с. 131]. В цілому, мідовській міркування налаштовують на розуміння реального Іншого шляхом критичної рефлексії власних настанов, тобто Іншого когнітивного, нормативного.

Ясна річ, що нашим завданням не є переказ, навіть стислий, концепцій розуміючої соціології, але ми вважаємо за доречне показати, що шюцівська й, ширше, феноменологічна соціологія з її акцентом на проблемі інтерсуб'єктивності та розуміння не була ізольована від інших. Приміром, із філософією життя, особливо в її бергсонівському варіанті, феноменологію тісно пов'язує інтерес до феномену темпоральності, із розуміючою соціологією М. Вебера проблема мотивації людської поведінки, яка вирішується А. Шюцем вже на нових підставах, а також проблема суб'єктивного смислу соціальної дії, а основні положення символічного інтеракціонізму взагалі органічно увійшли в феноменологічний дискурс шляхом введення їх в концепцію соціального конструювання реальності П. Бергером та Т. Лукманом як таких, що дозволяють пояснити існування соціуму всередині людини, тобто суспільства як суб'єктивної реальності. Власне кажучи, певна відгородженість від інших дискурсів, яку часто закидають феноменологічній соціології, аж ніяк не є основним її недоліком.

Для феноменологічної соціології А. Шюца проблема розуміння Іншого є вихідною, їй повністю присвячений один із розділів «Смислової структури повсякденного світу» (1932). Маючи на увазі під актами розуміння, по суті, всі інтенціональні акти, що є інтерпретацією власного суб'єктивного досвіду індивіда [10, с. 125], дослідник аналізує окремо етапи розуміння дії, що не має на меті комунікацію, на прикладі людини, що рубить дрова, та дії, що має на меті комунікацію, на прикладі людини, яка говорить німецькою. Виходить, резюмує Л. Іонін, що так чи інакше, а в шюцівській інтерпретації «істинним розумінням» є розуміння суб'єктивних значень Іншого, тобто експлікація контексту значень, до якого сам Інший відносить свою дію (знак), а також експлікація мотиву дії (знака) [10, с.128]. У цілому, А. Шюц детально досліджує три види розуміння 1) розуміння як самоінтерпретація (з якого починається всі інші процеси розуміння), 2) істинне розуміння та 3) типізує розуміння [10, с.131]. Ми зосередимося не на феноменологічній інтерпретації процесу, типів розуміння, що в шюцівській версії достатньо повно розкрита Л. Іоніним [3], а на окремих поняттях, концептах, які допоможуть нам уточнити феноменологічний інструментарій розуміння життєвого світу Іншого.

Таким чином, *метою* цієї статті є реконцептуалізація феноменологічної методології дослідження життєвого світу Іншого, запропонованої А. Шюцем.

Слід сказати, що одним із найважливіших у плані методології розуміння Іншого є шюцівський концепт «біографічно детермінованої ситуації», згідно з яким дія індивіда може бути в повній мірі зрозумілою лише в більш широкому контексті пережитого ним життєвого досвіду та передбачуваного майбутнього. Минуле раз од разу аппрезентується нами в актах пригадування, а майбутнє – конститується в мріях, планах і проєктах, тобто в «мисленні наперед». Поняття «біографічно детермінованої ситуації» дозволяє досліджувати життєвий світ в діахронічній перспективі, тобто з урахуванням історичної послідовності його формування, враховуючи рецепції, інтенції, протенції індивіда.

Якщо виходити із шюцівських напрацювань, то біографічно детерміновану ситуацію можна визначити як ситуацію індивіда в просторі, часі та суспільстві, яка є «осадам» (sedimentation), чи результатом його особистої історії життя, всього пережитого та освоєного досвіду. Говорити про індивіда в аспекті біографічно детермінованої ситуації, означає припускати, що його ситуація в інтерсуб'єктивному життєвому світі має свою історію, яка може бути розкрита, при чому передусім самим індивідом [10, с. 11-12], [10, с. 125-126], [10, с. 371]. До біографічно визначених елементів ситуації, услід за А. Шюцем, можна віднести: запас наявного знання разом із переконаннями, думками, віруваннями всіх ступенів правдоподібності, що відносяться до непроблематизованого світу; системи тематичної, інтерпретативної та мотиваційної релевантності; насущні інтереси та систему планів, яка відбирає із невизначеного поля непроблематизованого світу ті елементи, які потребують більш точного визначення й, отже, проблематичні; специфічну структуру й генезу запасу наявного знання індивіда, які багатого в чому є унікальними. Ця унікальність, згідно А. Шюца, пов'язана з тим, що навіть якщо запас наявного знання індивід є спільний для нього й певної соціальної групи (наприклад, близьких, друзів), то історія його набуття, як правило, специфічна. Суттєві актуальні сприйняття й події внутрішнього життя (уява, фантазія, сні) індивіда в тій мірі, в якій вони справили вплив на історію життя індивіда; а також набір звичок (реакції, навички, здібності, таланти, як і здатність діяти). До цього списку необхідно також додати такий елемент біографічно детермінованої ситуації, як соціальне оточення, про яке А. Шюц чомусь тут не згадує [10, с. 372]. Втім, цей перелік не претендує на повноту, а містить лише основні елементи біографічної ситуації, які варто найперше проаналізувати.

Отож, першим важливим біографічним елементом ситуації, який слід розглянути, є запас наявного знання (knowledgeathand). Запас наявного знання можна визначити як схему референції, що включає в себе традиції, норми, типізації, стилі спілкування, рецепти поведінки тощо, оснований на попередньому досвіді інтерпретації життєвого світу як самого індивіда, так й інших (попередників та сучасників), що передана йому в процесі соціалізації й з якою індивід співвідносить всі свої сприйняття та переживання [10, с.11]. Ця – структурна інтерпретація запасу наявного знання доповнюється в А. Шюца генетичною, яка полягає в тому, що запас наявного знання розглядається з точки зору генези, тобто хронологічної та біографічної послідовністю формування його складових. Ввійшовши до нашого запасу наявного знання на тому чи іншому етапі життя, традиції, норми, рецепти поведінки і. т. д. виявляють, як зазначає А. Шюц, особливий «профіль», обумовлений часом їх появи [10, с. 313-316].

У цілому, шюцівська концептуалізація запасу наявного знання, на нашу думку, дозволяє розглядати його як схему референції та інтерпретації, що репрезентує культурний взірець (pattern) групового життя, інтеріоризований індивідом та функціонуючий на індивідуальному рівні соціокультурного сприйняття та взаємодії. Що стосується поняття «культурний взірець групового життя», то чи не вперше А. Шюц вживає його в невеликому есе «Чужий: соціально-психологічний нарис» (1944) у значенні специфічних цінностей, інститутів, систем орієнтації й контролю (народні звичаї, закони, звички,

традиції, етикет, манери поведінки тощо), які характеризують групу в той чи інший момент її історичного існування [10, с.534]. Різниця між запасом знання індивіда й культурним взірцем соціальної групи, з якою він зближується та прагне досягти визнання або принаймні терплячого до себе відношення, й стає підставою ситуацію, в якій опиняється «чужий».

Далі, допомагає здійснити емпіричну інтерпретацію життєвого світу поняття «системи релевантності», зміст якого зазвичай в достатній мірі не есплікується, оскільки автори (наприклад, Л. Іонін [3]) концентруються, як правило, на експлікації так званого «основного тезису про взаємність перспектив» (Generalthes ederwechelseitigen Perspektiven), що складається зі двох ідеалізацій: по-перше, ідеалізації взаємозамінності точок зору: «я вважаю само собою зрозумілим – і уважаю, що інший робить теж саме, – що, якщо нас поміняти місцями, так, щоб його «тут» стало моїм, я буду на тій же відстані від предметів і побачу їх в тій же системі типізації, що й він; більше того, в моїй досяжності будуть ті ж предмети, що й в його (і навпаки)» [10, с.15]. І, по-друге, ідеалізації відповідності систем релевантності: «поки немає доказів протилежного, я вважаю само собою зрозумілим, – і уважаю, що інший також, що різниця перспектив, яка витікає зі унікальності наших біографічних ситуацій, нерелевантна наявним цілям кожного з нас і що «ми» припускаємо, що кожний із нас відбирає й інтерпретує реально чи потенційно спільні нам об'єкти та їх властивості однаковою чином або, принаймні, в «емпірично ідентичній» манері, достатній для всіх практичних цілей» [10, с. 15]. Цей тезис пояснює, як взагалі стає можливе розуміння у повсякденному життєвому світі, його безпроблемне (до пори до часу) функціонування.

Власне кажучи, поняття «релевантність» прийшло до феноменології зі психології, й у першому наближенні означає «відповідність», «доцільність», «значимість». Якщо щось визнається нами як релевантне, то ми маємо на увазі, що це «щось» виділяється на фоні менш значимого та повністю байдужого нам. Згідно А. Шюца, можливо говорити про різні форми релевантності, в тому числі тематичну, інтерпретативну та мотиваційну, які в купі утворюють систему релевантності як складову біографічно детермінованої ситуації у світі.

Тематична релевантність – це форма релевантності, яка полягає в тому, що предмет конститується як проблематичний в межах неструктурованого поля непроблематично знайомого, в наслідок чого поле структурується на тему й горизонт [10, с. 255]. У межах цієї форми релевантності виділяються два підвиди: нав'язані та ненав'язані тематичні релевантності. Нав'язані тематичні релевантності виникають тоді, коли переживання не тематизуються свідомо, а нав'язуються як тематичні саме завдяки тому, що є незнайомими, чи в наслідок «шоку», що супроводжує перехід в іншу область значень, певної соціальної взаємодії – в усіх тих випадках, коли незалежно від індивіда призупиняються вкорінені в повсякденному досвіді ідеалізації «і-так-далі» та «я-можу-це-знову». Для ненав'язаних тематичних релевантностей, навпаки, властиве свідоме структурування на тему та горизонт, яке може здійснюватися різними способами: по-перше, через свідоме надання одній темі більшого значення в порівнянні з іншою, при цьому початкова тема продовжує утримуватися, й, по-друге, через свідомий зсув уваги з однієї теми на іншу, при цьому від попередньої теми відмовляються. Для цієї групи релевантностей, які А. Шюц називає ще «внутрішніми релевантностями», суттєво те, що ми можемо як направляти, так і не направляти нашу увагу на ознаки головної теми [10, с. 257-261].

Інтерпретативна релевантність – це форма релевантності, яка виникає тоді, коли предмет, який став тематично релевантним, на певному етапі потребує інтерпретації, тобто відповіді на питання: «Чим він може бути?». Інтерпретація передбачає підведення предмету під певний клас у відповідності до його типових ознак, на основі попереднього досвіду, конституційованого в запасі наявного знання. При цьому, не весь зміст наявного знання використовується як схема інтерпретації, а лише той, який є релевантним для інтерпретації нового сприйняття [10, с. 263]. Зроблений інтерпретативний вибір (коректний або задовільний) визначає, як далі діятиме індивід.

Мотиваційна релевантність – це така форма релевантності, яка виникає у випадку, коли індивід не в змозі прийти до однозначного інтерпретативного рішення на основі інтерпретативно релевантного наявного матеріалу й вдається до певної дії або дій з метою уточнення визначення предмету. Мотиваційні релевантності також можуть бути нав'язаними та ненав'язаними. Одним зі особливо актуальних предметів аналізу, на думку А. Шюца, є соціально нав'язані мотиваційні релевантності, з якими постійно маємо справу в повсякденному житті.

Ці три форми релевантності знаходяться в нерозривному взаємозв'язку й кожна з них, – а не обов'язково тематична, – може бути розглянута у якості основоположної, стати відповідним пунктом для зміни двох інших, хоча це не нівелює значимість даного теоретичного розрізнення. Так, резюмує А. Шюц, теорія тематичних релевантностей вносить внесок в експлікацію поняття цінності та вирішення питання вільного вибору цінностей, теорія інтерпретативних релевантностей по-новому висвічує значення й

функції методології, а теорія мотиваційної релевантності дозволяє поглибитися в проблему структури особистості та інтерсуб'єктивного розуміння [10, с. 291-292].

Концепція релевантності А. Шюца набагато ширша за ті невеликі фрагменти, які актуалізуються в сучасному соціально-феноменологічному дискурсі. Щоб у цьому переконатися, досить лише намітити деякі її контури та проблемні поля: проблема «зникнення теми» та «теми, що не відбулася», «відкладена», «перервана», «відновлена» та «втрачена» релевантності тощо. Як ці поняття можуть бути задіяні, А. Шюц показав у чудовому есе «Що вертається додому» (1971), де йдеться про перервану систему релевантності солдата та проблему її відновлення після повернення зі фронту. До речі, основною проблемою відновлення втраченої для солдата релевантності стає схематизація та псевдотипізація його досліду іншими [10, с. 550-556].

Далі, А. Шюц говорить про насущні інтереси та систему планів, яка відбирає з невизначеного поля непроблематизованого світу ті елементи, які потребують більш точного визначення. Цей елемент біографічно детермінованої ситуації потребує більш детальних експектацій щодо таких понять, як «дія», «проект», «мотив», які розроблюються А. Шюцем у зв'язку зі переосмисленням веберівської концепції соціальної дії та мотивації. Об'єктом критики стає, зокрема, веберівське визначення мотиву як смислового контекстуального зв'язку, що виступає й для самого діяча (actor), й для стороннього спостерігача осмисленою причиною поведінки. Серед недоліків цієї дефініції, вважає дослідник, неправомірне ототожнення смислових контекстів діяча та спостерігача, понять «поведінки» та «діяльності», недостатня розробленість питання смислового контексту та двозначність терміну «мотив» [10, с. 788].

Стислу інтерпретацію понять дії, проекту та мотиву знаходимо в роботі А. Шюца «Вибір між проектами дії» (1951), яка присвячена проблемі, як діяч в повсякденному житті, розглянувши декілька варіантів дії, обирає свою майбутню поведінку (conduct). Тут вчений чітко розводить поняття «дії» (action) та «вчинку» (act): дія – це поведінка індивіда як розтягнутий в часі процес, що осмислюється задалегідь, тобто така поведінка, яка базується на попередньо сформованому проекті; вчинок – це результат цієї поведінки, тобто завершена дія [10, с. 116]. Дія може бути як внутрішньою, прикладом якої може бути спроба вирішення наукової проблеми вченим, так і зовнішньою, тобто вбудованою у повсякденний світ. У свою чергу внутрішня дія може бути цілеспрямованою, як у наведеному прикладі, й тоді це виконання (performance), та нецілеспрямованою, як у випадку зі фантазуванням, продуктом якого є мрія [10, с. 116-117]. Ці дистинкції набувають особливого значення в інтерпретації понять проекту та мотиву.

Згідно А. Шюца, будь-яке проектування ґрунтується на передбаченні майбутнього за допомогою фантазування, але не тотожне йому, оскільки, на відміну від фантазування, завжди співвіднесено зі запасом наявного знання, відбувається в певних соціальних рамках, що задають умови та засоби реалізації проекту. Що важливо, відправним пунктом проектування є не уявлюваний процес майбутньої дії, а вчинок, що бачиться в modo futuri ехасті, як пише дослідник, тобто в майбутньому завершеному часі [10, с. 118-123]. Проект – це передбачувана в фантазії ретроспекція, яка потенційно може бути реалізована [10, с. 138]. На відміну від проекту, мрія не має претензії на можливість реалізації. Проект життя – це уявлюваний індивідом генеральний план життя, що базується на запасі наявного знання, яким володіє індивід в момент проектування, та включає в себе сукупність менш тривалих проектів та планів, які можуть стосуватися різних аспектів соціального світу (освіти, шлюбу, здоров'я тощо). Такі проекти ми будемо називати «проектами меншого порядку», які зводяться до елементарних проектів окремих дій.

У найбільш загальному значенні термін «мотив» використовується для позначення очікувань, що пов'язуються діячем із його діяльністю. Мотив варто розглядати не ізольовано, а в мотиваційному контексті – тому смислового контексті, в якому діяльність «розміщена» для діяча в силу плановості дії [10, с. 789]. А. Шюц підкреслює, що поняття «мотив» може бути витлумачене двояко й, отже, включає в себе два різні смисли. Якщо йдеться про певну мету, спроектований індивідом стан справ, задля досягнення якого здійснюється дія, то такий клас мотивів А. Шюц називає мотивами «для-того-щоб». Із точки зору діяча, цей клас мотивів співвідноситься зі його майбутнім. Є інший клас мотивів, які А. Шюц називає «мотивами-тому-що», які з точки зору діяча співвідносяться з його минулим та власною життєвою історією, себто тими фактами біографії, якими можна у категоріях причинності пояснити його теперішні вчинки. Мотив «тому-що» може бути експлікований, приміром у рефлексії індивіда щодо ролі сім'ї, соціального оточення чи значимих інших у виборі власного життєвого шляху. Головною відмінністю цих класів мотивів є те, що «мотив-для» пояснює конституювання діяльності, виходячи зі замислу, а так званий «справжній» мотив «тому-що» – конституювання самого проекту дії виходячи з попередніх переживань, відбитих в запасі наявного знання [10, с. 795], [10, с. 119].

Як зазначає А. Шюц, у повсякденній мові різниця між мотивами «для-того-щоб» і «тому-що» може зітратитися, оскільки для вираження мотиву «для-того-щоб» часто використовується модус «тому-що», хоча й не навпаки. Це пов'язано зі об'єктивним та суб'єктивним значенням мотиву, про що також слід коротко

сказати. Справа в тому, що суб'єктивно мотив співвідноситься з переживанням діяча, який перебуває в триваючому процесі діяльності. Відтак, для нього мотив завжди є те, що надає значення його процесу діяльності, інтенція реалізувати спроектований стан справ, тобто завжди мотив «для-того-щоб», – мотив «тому-що» просто не попадають в поле зору діяча. І тільки якщо дія уже відбулася, для діяча стає можливим рефлексивний поворот до своєї минулої дії, тих підстав, які спонукали його діяти так, а не інакше. Мотив «тому-що» стає доступним для аналізу лише в ретроспективному ракурсі, співвідносячись із минулими або майбутніми завершеними переживаннями [10, с.121]. Відтак, важливим завданням соціолога-дослідника є реконструкція мотивів «для-того-щоб і «тому-що» діючої особи, основою практичної реалізації яких є уявлення щодо світу як непроблематизованої даності, що містяться, зокрема, в культурному взірці групового життя, та елементи біографічно детермінована ситуації індивіда у світі.

Під суттєво актуальними сприйняттями й подіями внутрішнього життя індивіда А. Шюц розуміє все пережите в межах кінцевих областей значень, тобто тих різноманітних світів досвіду, які межують зі світом повсякдення. Наразі ми не зупинятимемося на цьому питанні, яке розкрито А. Шюцем в роботі «Про множинні реальності» (1945) [10]. Відмітимо лише, що хоча у світі фантазування та мрій акти роботи не є можливими, тим не менш вони є простором надання значення, осмислення (за М. Вебером) цих актів, які реалізуватимуться в повсякденному світі.

Що стосується передостаннього елементу біографічно детермінованої ситуації, який ми виділили услід за А. Шюцем, а саме, набору звичок, то ми пропонуємо тлумачити його перспективі теорії практик [11]. В. Волков та О.Хархордін пропонують загальне визначення, за яким практики – це «різні впорядковані сукупності навичок інтенційної діяльності, які в той же час розкривають можливості для людини відбутися у тій чи іншій соціальній якості» [11, с.22]. Важливою перевагою практик у плані соціологічного вивчення є їх емпірична фіксованість, що ймовірно й зумовлює популярність цієї теорії. Як правило, в сучасній соціології аналізуються різні види практик: освітні, повсякденні, релігійні тощо.

Таким чином, експліковані поняття створюють каркас феноменологічного дослідження життєвого світу Іншого, який, на наш погляд, цілком придатний для використання *inconcrete*. Евристичні можливості даного підходу можуть бути виявлені при безпосередньому застосуванні в емпіричних дослідженнях у межах соціології культури, релігії, соціологічного аналізу нетиповості тощо. Серед подальших напрямків теоретизування, особливо цікавим та багатообіцяючим нам видається синтез ідей А. Шюца та російського філолога, філософа М. Бахтіна [12]. Обидва виходили з розуміння того, що Інший – це трансцендентний нам світ, але, в концепції М. Бахтіна [5], ця трансцендентність урівноважується тим, що з позиції поза Іншим нам стають доступні плани та сектори універсуму, які Іншому з його позиції є недоступними, і навпаки. Це зумовлює непересічну цінність кожного з нас одне для одного, адже Інший володіє певним «надлишок бачення» та знання щодо нас, а ми – щодо нього. З позиції «позазнаходженості» стає можливе завершення та оформлення життя в новому ціннісному контексті, новому плані, яким цілком можуть бути категорії й поняття соціальної феноменології.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Сорока Ю. Г. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого: монографія / Юлія Сорока. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 332с. 2. Штомпка П. В. В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии / П. В. Штомпка // Социологические исследования. – 2009. – № 8. – С.3-13. 3. Ионин Л. Г. Понимающая социология: историко-критический анализ / Л.Г.Ионин. – М.: Наука, 1979. – 208с. 4. Дильтей В. Наброски к критике исторического разума / В. Дильтей // Вопросы философии. – №4. – 1988. – С.135-152. 5. Бахтин М.М. Собрание сочинений в 7 томах. Том 1. Философская эстетика 1920-х годов / М. М. Бахтин. – М.: Издательство «Русские словари», «Языки славянских культур», 2003. – 958с. 6. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 808с. 7. Семенова В.В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию / В.В. Семенова. – М.: Институт социологии РАН, Добросвет, 1998. – 292с. 8. Аберкромби Н. Социологический словарь; пер. с англ. / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер; под ред. С. А. Ерофеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. – 620с. 9. Мид Дж. Г. Я и организм; Я и субъективное; «I» и «me»; «I» и «me» как фазы человеческого Я (фрагменты из книги «Разум, Я и общество») / Дж. Г. Мид. Перевод В.Г.Николаева. — Источник: Социальные и гуманитарные науки. Серия 11. Социология. 1997, № 4. С. 162-195. 10. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / А.Шюц; пер. с нем. и англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004.–1056с. – (Серия «Книга света»). 11. Волков В. В. Теория практик / Вадим Волков, Олег Хархордин. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге. – 298с. 12. Зубарев А. Возможности и перспективы использования концепции М. Бахтина в социологической интерпретации жизненного мира / А. Зубарев // Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология. 2014. № (19). С.102–109.

УДК 316.75

СОЦИАЛЬНЫЙ КОНТРОЛЬ КАК ОБЪЕКТ НАУЧНОГО АНАЛИЗА В ПОСТСОВЕТСКОЙ СОЦИОЛОГИИ: ТРАНСФОРМАЦИИ ДИСКУРСИВНЫХ ПРАКТИК КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ АРАНЖИРОВКИ

Зубарева Оксана Игоревна – аспирантка кафедры социологии факультета общественных наук и международных отношений Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара; преподаватель кафедры социологии Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара

В статье рассматриваются вопросы социологической концептуализации теории социального контроля в условиях постсоветских социокультурных реалий. Подчеркивается, что институциональная среда советского общества в целом заложила устойчивые паттерны отечественной традиции социологической концептуализации. Делается вывод, что источниками изменения содержательного наполнения концепта «социальный контроль» в контексте постсоветского социологического дискурса выступили деривация и мутация исследовательских практик в форме частичной смены понятийной сетки и концептуального освоения «новых» явлений постсоветской реальности.

Ключевые слова: социальный контроль, трансформация, концептуализация, дискурсивные практики, социокультурная среда.

У статті аналізуються питання соціологічної концептуалізації теорії соціального контролю в умовах пострадянських соціокультурних реалій. Підкреслюється, що інституційне середовище радянського суспільства в цілому заклало стійкі патерни вітчизняної традиції соціологічної концептуалізації. Робиться висновок, що джерелами реконфігурації змістовного наповнення концепту «соціальний контроль» в контексті пострадянського соціологічного дискурсу виступили деривація і мутація дослідницьких практик в формі часткової зміни понятийної сітки і концептуального освоєння «нових» явищ пострадянського соціуму.

Ключові слова: соціальний контроль, трансформація, концептуалізація, дискурсивні практики, соціокультурне середовище.

The article deals with the issues of sociological conceptualization of theory of social control in the conditions of post-Soviet social and cultural realities. It is emphasized that institutional environment of Soviet society as a whole laid sustainable patterns of domestic tradition of sociological conceptualization. It is concluded that the sources of content of reconfiguration of the concept "social control" in the context of post-Soviet sociological discourse were the derivation and mutation research practices in the form of a partial change conceptual grid and conceptual development of "new" phenomena of post-Soviet society.

Keywords: social control, transformation, conceptualization, discursive practices, socio-cultural environment.

Конструктивистская методология в отношении продуктов научного поиска позволяет констатировать тот факт, что социологические интерпретации действительности являются концептуальной конструкцией, параметры которой задаются конкретными социокультурными условиями производства социологического знания, закрепленными в социальных отношениях, в которые включены исследователи. То есть, опираясь на эвристические возможности конструктивизма и социокультурного подхода, избранных нами в качестве методологической рамки дальнейшего анализа, конструирование соответствующих узловых и атомарных социологических концептов рассматривается нами подчинное контролирующей силе дискурсивной формации общества. Следовательно, на уровне научной гипотезы можно предположить, что в ситуации посткоммунистических трансформаций, которые характеризуются качественным преобразованием всех параметров бытия: политического, экономического, культурного и антропологического, – происходит реконфигурация дискурсивного поля социологии и изменение способов социологической концептуализации.

Именно поэтому *целью* нашей статьи является исследование трансформаций внешнего социокультурного контекста как предпосылки модификации дискурсивных практик концептуализации социального контроля в условиях постсоветского общества.

Социальная трансформация предполагает изменение системных свойств общества как ответ на исчерпание ресурсов предшествовавшей формы развития, что объективируется, в частности, в изменениях институциональной поддержки культурной подсистемы [1, с. 20]. Прямым и непосредственным результатом постсоветских трансформаций, которые проявили себя как преодоление хаотической динамики фазы перехода и появление качественно иных структурных, культурных и деятельностных определенностей, стало установление «новых» правил игры, вписанных в институциональную архитектуру социума [2, с. 132]. Наиболее существенной характеристикой институциональной структуры постсоветского общества, по мнению ряда исследователей, работающих в рамках трансформационного подхода (О. Д. Куценко, Т. И. Заславской, А. А. Гриценко, Е. И. Головахи и др.) является двойственность (структурная дуальность). Следовательно, постсоветское общество рассматривается как своеобразный гибрид, социальная среда которого структурируется на основе развития рыночных отношений и их встраивания в воспроизводящуюся базовую институциональную систему отношений, характерную для государственного социализма с традиционной зависимостью членов общества от политических структур, высоким значением социальных сетей и неформальных правил взаимодействия. При этом, согласие действовать в условиях двойной институциональной нагрузки может идентифицироваться как черта «*homo postsoveticus*», исторический опыт которого продуцирует страх перед окончательным отказом от старой институциональной системы [3, с.8-10].

Модификация институциональной структуры постсоветских обществ в трансформационных процессах, несомненно, повлекла и изменения внутри поля социологии, затрагивающие формальные правила построения дискурса. В качестве последствий действия внешних трансформационных факторов культурно-институциональной среде постсоветской социологии присущи:

- интенсификация размытости критериев нормативной концептуализации, в результате чего регуляторами интеллектуального производства оказались уже не императивы, а довольно неопределенные рамки допустимого. С одной стороны, социологи получили методологическую свободу, возможность изыскивать новые познавательные средства, широкий доступ к западным теориям. С другой же, падение довольно устойчивого каркаса марксистской парадигмы в ее советском варианте обернулось разрушением структуры эпистемических норм отечественной социологии, когнитивной дезориентацией.
- инерция советской системы организации науки - как модус воспроизводства любого социального поля. Как итог, процессы социологической концептуализации в постсоветской ситуации оказались связанными с двумя взаимозависимыми векторами: устойчивостью «наработанных» типизированных и рутинизированных способов организации научного производства в рамках советской социокультурной матрицы, и отказом от «монотипизма» в пользу идеологического плюрализма – замена марксизма как основной исследовательской парадигмы так называемой полипарадигмальностью.
- внутреннее пространство поля социологии представляет собой рыхлое, слабо интегрированное образование. Наиболее общие признаки, по которым научное сообщество постсоветской социологии может быть идентифицировано, – это общее происхождение из советского социального и интеллектуального контекста, продолжающаяся погруженность в этот контекст, то есть в устойчивое советское/постсоветское паттернирование опыта (в том числе обыденного опыта номинально профессиональной работы) [4, с. 47-48].

Обозначенные изменения уровня социальной практики в поле социологии, несомненно, обусловили трансформацию дискурсивной формации науки (на уровне объектов, модальностей высказывания (положений субъекта), концептов и стратегий (тематических предпочтений)). В данном случае, обращаясь непосредственно к предмету нашего анализа, мы фиксируем реконфигурацию дискурсивных практик концептуализации теории социального контроля в контексте постсоветской социологической традиции. В качестве эмпирического подтверждения полученных выводов послужат результаты авторского качественного исследования монографий, изданных на территории Украины и России в период 1991-2013 гг., а также содержательный анализ авторефератов диссертаций на соискание ученой степени доктора или кандидата социологических наук по социологическим проблемам социального контроля за указанный временной интервал. При этом оговорим тот факт, что мы обращаемся к исследованию современной «украинской» и «российской» социологии, аргументируя это: во-первых, общностью наследуемых институциональных особенностей организации научного производства, во-вторых, высокой интенсивностью межстратовой интеллектуальной коммуникации.

Утверждая аксиоматичность социокультурной обусловленности дискурсивной сферы и ссылаясь на теоретические воззрения П. Бурдьё и концепцию дискурса М. Фуко, мы выделяем две стратегии

возможных трансформаций правил интеллектуального производства в поле социологии (как результат «приспособления» дискурса к изменениям социальной среды): стратегия научной преемственности и стратегия подрыва. В данном случае, тактики овладения новой социальной и научной ситуацией в рамках стратегии научной приемственности предполагают деривации и мутации исследовательских стратегий. Отметим, что в результате адаптации теории трансформации дискурсивных практик М. Фуко к нашему анализу, под деривацией следует понимать – изменение дискурсивного пространства социологического теоретизирования путем создания понятийных единиц (дериватов) на базе уже существующих, в результате «расширения» предметной сферы исследования. Мутация же предполагает смещение границ поля исследуемых объектов, когда последние воспринимаемые ранее как маргинальные, обретают статус центральных, например, в силу изменений возможностей пропагандирующей их научной школы в поле социологии. Наиболее радикальным способом преобразования научного порядка является стратегия «подрыва», которая направленная на коренные преобразования устоявшихся правил социологического производства. К проявлению подобных «аномалий» склонны либо доминируемые представители поля, либо «неудачники научной социализации» – «основатели еретического научного порядка». Цель подобной исследовательской стратегии – «полное переопределение принципов научной легитимности доминирования» [5].

Таким образом, мы выдвигаем гипотезу о трансформации дискурсивных практик концептуальной аранжировки понятия «социальный контроль» в поле отечественной социологии, путем частичной смены понятийной сетки и концептуального освоения «новых» явлений постсоветской реальности. Данный факт, с точки зрения предложенной нами методологической позиции, может быть обоснован ограниченным потенциалом ресурса подвижности структурных ограничений концептуализации в условиях изменений социокультурных реалий, направленных на воспроизводство структурирующих социологический дискурс элементов традиционного социокультурного контекста в форме культурных инверсий [6, с. 26]. Новый «порядок дискурса», таким образом, в любом случае содержат в себе элемент традиционной логики

Следовательно, как показывает, качественный анализ монографических исследований и авторефератов диссертаций, проблематика социального контроля в современном отечественном социологическом дискурсе не является трендовой и продолжает сохранять статус скорее прикладного аспекта исследования. При этом заметно расширение предметной области осмысления социального контроля. Так, наряду с уже апробированными сферами анализа (социального контроля как инструмента социального управления; социального контроля как средства преодоления девиантных форм поведения; социального контроля как элемента общественного мнения; ценностно-нормативной составляющей социального контроля) в дискурсивном пространстве постсоветской социологии интенсивно разрабатываются вопросы функционирования системы социального контроля в контексте локальных и глобальных трансформационных процессов. В рамках «инновационного» сегмента исследования затрагиваются проблемы демократизации, построения гражданского общества, маргинализации личности. Сложившаяся ситуация как свидетельство трансформации дискурсивных практик концептуализации социального контроля может быть объяснена действием избыточного разнообразия тактик осуществления институционализированного набора практик. То есть, те из них, которые в контексте культуры советского общества оценивались как маргинальные или латентные, приобретают в новых условиях доминирующее значение, попадая в сферу легитимного. Соответственно, подчиняясь логике «приращивания знания», текст должен содержать более или менее явное указание на новизну, выраженную либо в виде внутреннего заглавия, либо стилистически, в виде эпатажа, скандала, неприятия «устаревшего» или «традиционного». Однако разрыв с культурным образцом осуществляется с помощью дискурсивных средств, предписанных культурной системой.

В то же время, в условиях интенсивной социальной динамики, отличительной особенностью теоретических конструкций, актуализирующих тематику социального контроля, является продвижение кризисной парадигмы. Так, отчасти отдавая дань научной моде, на уровне текстового анализа избранных источников мы фиксируем частый повтор характерных лексем – «крах», «катастрофа», «кризис», «сломяк» вместе с использованием механизма гиперболизации («тотальный», «широкомасштабный», «кардинальный» и т.п.). Тактика повтора и стигматизирующей оценочности на уровне лингвистической организации текста (предполагает не только повторение определенных клише, но и стереотипию синтаксической структуры), реализует себя в виде нагнетания, многократного повторения отдельных словоформ и высокой концентрированности повторяющихся грамматических конструкций [7, с. 26-27]. Это позволяет говорить о анализируемом тексте как о суггестивном, направленном на формирование «кризисной» установки восприятия социальной реальности (что также обусловлено социальной практикой). Наряду с обоснованием актуальности изучения социального контроля в условиях «коренных» преобразований социального целого, концептуализация модели социального контроля осуществляется

сквозь призму анализа «новых социальных реалий». В качестве их атрибутивных элементов исследователи рассматривают процессы глобализации, демократизации общественных отношений, модернизации, построения гражданского общества, всевозможные личностные деформации. Показательной в этом плане является одна из первых монографий в украинской социологии, посвященная непосредственно проблематике социального контроля – Бойко Н. В. «Социальный контроль и демократизация общества» (2007 г.), в которой автор на основе осуществленного теоретического и эмпирического синтеза рассматривает особенности реализации социального контроля в современном украинском обществе. Также стоит отметить работу Е. М. Сулимы «Глобальный социальный порядок постиндустриализма» (2004), в которой ученым обосновывается влияние на демократизацию социального контроля глобализационных процессов, характеризующих современные мировые тенденции развития.

Теоретическая рефлексия концептуального оформления социального контроля в условиях изменившейся «социальной конъюнктуры» характерна и для российской социологии. Среди защитных работ обращают на себя внимание труды А. В. Новикова «Социальный контроль в условиях трансформации российского общества» (2000), С. А. Абакумова «Развитие гражданского общества как фактор оптимизации социального контроля над деятельностью государства в условиях глобализации» (2006), Т. С. Мангушевой «Социальный контроль организации в условиях демократизации управленческих отношений» (2006). Таким образом, доминирующей тенденцией в производстве дискурсивных практик концептуализации социального контроля в современной российской социологии является фиксация качественных параметров трансформации социального целого в период изменений и кризисных явлений в обществе.

Как показывает анализ, пространство новых разработок теории социального контроля ограничивается концептуализацией специфических социальных явлений постсоветского общества на фоне отсутствия убедительных свидетельств смены методологической позиции их восприятия. «Преданность» наработанным схемам подтверждается показателем интертекстуальности исследуемых массивов. Достаточно стабильным является индекс цитирования советских источников либо с позиции приемственности интеллектуальной традиции, либо же в формате критического обзора. В данном случае советские интертекстуальные фрагменты, актуализирующие советскую мифологию, могут служить фоном, базой обозначения смыслов формирования новой постперестроечной мифологии. Зачастую такое инодискурсивное включение вводится в форме языковой игры, построенной на эффекте паронимической или омонимической аттракции [8].

Исходя из выше изложенного, мы подтверждаем наличие в отечественном социологическом дискурсе «активных «советских» вкраплений». В результате образуется некий коллаж образов: риторики советского официального языка, образов «дозволенного свободомыслия» советской эпохи и языковых маркеров «новой ментальности» [9].

На фоне активного внедрения «красочных интеллектуальных ярлыков» как свидетельства постсоветской эйфории в отношении легитимных практик концептуализации социального контроля практически неизменным остается объектно-предметное пространство исследований. Как подтверждение мутации интеллектуальных стратегий в поле современной отечественной социологии выдвигаются достаточно «устоявшиеся» сегменты анализа социального контроля. Прочное место занимает исследование девиантного поведения. Широкое распространение получает деятельность, сформировавшийся еще в советские времена Санкт-Петербургской школы девиантологии во главе с Я. И. Гилинским. Стоит отметить высокую продуктивность в изучении механизмов социального контроля сквозь призму анализа девиаций среди российских социологов, представленных трудами И. Н. Гурвича, Т. В. Шипуновой, И. А. Грошевой, В. В. Гольберта. В границах девиантологических исследований обращает на себя внимание авторская концепция рестриктивного социального контроля российского социолога Ю. Комлева. Не выходя за пределы структурно-функционального анализа (как устойчивой методологической платформы, занимающей доминирующее положение в постсоветском социологическом дискурсе), социальный контроль он рассматривает как «механизм сдерживания», существующий на трех уровнях: институциональном, групповом и личностном [10].

Трансформация дискурсивных практик концептуального освоения теории социального контроля в постсоветском социологическом дискурсе происходит и сквозь призму анализа социального управления. Так, с позиции того же управленческого подхода (как доминирующего в рамках советской социологии) социальный контроль рассматривается как элемент регуляции трудовых отношений в условиях рыночной экономики (напр. М. В. Веденева «Труд как объект социального контроля в условиях формирования рыночной экономики» (2000)). Подтверждением реконфигурации исследовательских стратегий в форме смены фокуса социологического анализа социального контроля выступает и перемещение исследовательского интереса к тем явлениям, которые в советском проблемном поле имели статус локальных и альтернативных. Согласно результатам анализа источников, с началом постсоветского периода в центр

пространства легитимной концептуализации попали такие проблемы, как исследования роли и функций средств массовой информации, влияния религиозного фактора на осуществления социоконтролирующей деятельности, специфики реализации идеологического компонента социального контроля (напр. А. В. Шкурко «Социальный контроль в информационном обществе» (2004), Н. В. Петрова «Социальный контроль над деструктивной деятельностью новых религиозных организаций» (2006), М. Д. Мищенко «Идеология, социальная мифология та трансформационные процессы в украинском обществе» (2006), Т. А. Хагуров «Дисфункции процессов социализации и социального контроля в условиях экспансии массовой потребительской культуры» (2007), М. В. Солодовников «Цензура как механизм социального контроля: социологический анализ» (2011), В. Войналович, В. Еленский, М. Кирюшко, Н. Кочан, Н. Рублева «Религиозный фактор в процессах нации- и государственностроительства: опыт современной Украине» (2012)).

Подытоживая, отметим, что, согласно методологической оптике нашего анализа, социально-конструктивистская природа социологического знания предполагает качественные изменения в содержании концептуализации как результат фундаментальных трансформаций социокультурной среды. Следовательно, фиксируемая институциональная структура постсоветского общества, родовой чертой которой является дубликация институтов, порождает характерные черты постперестроечного социологического дискурса, а именно сосуществование «наработанных» типизированных и рутинизированных способов организации научного производства в рамках советской социокультурной матрицы и демонстративный отказ от «монотипизма» в пользу идеологического плюрализма. Исходя из этого, главным ресурсом теоретического осмысления феномена социального контроля в отечественной социологии становится смена фокуса социологического анализа социальной реальности в плоскость исследования эпифеноменов постсоветского социума. В итоге, с одной стороны, на уровне топики и риторики социологического анализа артикулируются ранее обозначенные аспекты исследования социального контроля – как инструмента социального управления; как средства преодоления девиантных форм поведения; как элемента общественного мнения; ценностно-нормативной составляющей социального контроля. С другой стороны, в дискурсивном пространстве отечественной социологии интенсивно разрабатываются вопросы функционирования системы социального контроля в контексте локальных и глобальных трансформационных процессов. В рамках «инновационного» сегмента исследования затрагиваются проблемы демократизации, построения гражданского общества, маргинализации личности.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Куценко О. Д. Фазы и пути системных трансформаций: подоби́я и различия в бывших странах государственного социализма / Куценко О. Д. // Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание / Под ред. О. Д. Куценко; со-редактор С. С. Бабенко. – Харьков: Изд. Центр Харьковского нац. ун-та имени В. Н. Каразина, 2004. – С. 11-82. 2. Гриценко А. А. Институциональная архитектура и социальная динамика в посткоммунистическом обществе / Куценко О. Д. // Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание / Под ред. О. Д. Куценко; со-редактор С. С. Бабенко. – Харьков: Изд. Центр Харьковского нац. ун-та имени В. Н. Каразина, 2004. – С. 132-150. 3. Головаха Е. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Головаха Е., Панина Н. // Социология: теория, методы, маркетинг, 2001. – № 4. – С. 5-22. 4. Теория и методология в практике российских социологов: постсоветские трансформации / Отв. ред. Л. А. Козлова; ред.-сост. Н. Я. Мазлумянова, И. А. Шмерлина; Учреждение Рос. акад. наук Институт социологии РАН. – М.: Научный мир, 2010. – 480 с. 5. Бурдые П. Поле науки / П. Бурдые // Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2002. 6. Куценко О. Д. О некоторых социоструктурных последствиях институциональных изменений в украинском обществе // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – №2. – С. 26-327. 7. Малоюкова Д. С. О примерах использования тактик манипулирования в современном медийном дискурсе // Малоюкова Д. С. // Вестник Томского государственного университета, 2011. – №347. – С.24-27. 8. Смолина Н. С. «Советское» в адаптационных механизмах: преодоление кризиса идентичности / Смолина Н. С. // Советская культура в современном социопространстве России: трансформации и перспективы. Материалы научной интернет-конференции. Екатеринбург 28–29 мая 2008 г. – Екатеринбург: Уральский государственный университет, 2008. 9. Резанова З. И. Трансформации советских стереотипов и мифологем в дискурсе региональных СМИ / Резанова З. И. // Советская культура в современном социопространстве России: трансформации и перспективы. Материалы научной интернет-конференции. Екатеринбург 28–29 мая 2008 г. – Екатеринбург: Уральский государственный университет, 2008. 10. Комлев Ю. Ю. Теория рестриктивного социального контроля: монография / Ю. Ю. Комлев. – Казань: КЮИ МВД России, 2009. –55с.

УДК 316.334.4

СОЦІОЛОГІЧНЕ РОЗУМІННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ НАРОДУ ТА ДЕРЖАВИ В ПОГЛЯДАХ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ ПІДХІД

Олещук Катерина Михайлівна – асистент кафедри соціології та соціальної роботи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк)

Стаття присвячена дослідженню соціологічного розуміння відносин держави та нації у творчості українських науковців кінця ХІХ – початку ХХ століття. Розглядаються два підходи до співвідношення народу та держави: народно-демократичний і монархічний. Прихильники першого (С. Дністрянський, М. Грушевський, В. Липинський) дотримуються переконань, що народ є основним рушієм суспільних змін і володіє властивостями самоорганізації. Розвиток нації вчені показують як природний поступовий процес від самовизначення українського народу і до створення власної незалежної держави на основі національної самоідентифікації. Народ, як внутрішня ідейна сила, і держава, як зовнішній вираз організації порядку, в даному випадку знаходяться в гармонійній взаємодії. Інший підхід, втіпленням якого були погляди В. Липинського, Д. Донцова та ін., базувався на протилежних методологічних засадах розуміння мети та завдання державної влади та народу в українському суспільстві. В. Липинський та Д. Донцов бачать вихід з ситуації в монархічній формі правління, яка, на їхню думку, дозволяє владі жорсткою та чіткою примусовою організацією згуртувати та спрямувати український народ на самостійний від інших держав шлях. Вважаючи, що перший підхід є найбільш оптимальним для українського суспільства, зазначимо, що не варто повністю відкидати набання науковців, що дотримувались іншої моделі, оскільки вона також містить важливі положення.

Ключові слова: держава, народ, нація, демократія, монархія.

Статья посвящена исследованию социологического понимания отношений государства и нации, представленному в творчестве украинских ученых конца ХІХ – начала ХХ века. Рассматриваются два подхода к соотношению народа и государства: народно-демократический и монархический. Сторонники первого (С. Днистрянский, М. Грушевский, В. Липинский) придерживаются убеждений, что народ является основным двигателем общественных изменений и владеет свойствами самоорганизации. Развитие нации ученые показывают как естественный постепенный процесс от самоопределения украинского народа и до создания собственного независимого государства на основе национальной самоидентификации. Народ, как внутренняя идейная сила, и государство, как внешнее выражение организации порядка, в данном случае находятся в гармоническом взаимодействии. Другой подход, воплощением которого были взгляды В. Липинского, Д. Донцова и др., базировался на противоположных методологических принципах понимания цели и заданий государственной власти и народа в украинском обществе. В. Липинский и Д. Донцов видят выход из ситуации в монархической форме правления, при котором, по их мнению, власть жесткой и четкой принудительной организацией сплотит и направит украинский народ на самостоятельный от других государств путь. Полагая, что первый подход является наиболее оптимальным для украинского общества, отметим, что не стоит полностью отбрасывать наработки ученых, которые придерживались другой модели, поскольку она также содержит важные положения.

Ключевые слова: государство, народ, нация, демократия, монархия.

In the study of relations between the state and the nation S. Dnistriansky followed democratic people's direction. The people, is a major driver of social change, which has the properties of self-organization. Peoples and states coexist in interaction, interdependence based on mutual consent and benefit. Only the highest possible terms the recent public education - "civilization" where the people and the state perfectly complement each other, there are both single social organism; This is higher degree of social community where people is only reaching a sufficiently high level of consciousness. People are like internal ideological power in it, and the state as its external expression of the order are in harmonious interaction. The latter, in turn, is a peculiar kind of interdependence, when the people shall be in full force without a state organization that enables development, and the state - did not have its own internal forces without the people will only fiction of power. Therefore, the state itself is a mechanical form. In the "civilization" it is an organic whole with the people. The Similar conclusions reached and other scientists of the time, such as M. Hrushevsky and V. Starosolsky. They recognized the people as the main figure in the national state formation. The development of national scientists show like a natural gradual process of self-determination of the Ukrainian people and to create their own independent state based on national self-identification. Another approach, which was the

epitome of views V. Lypynsky, D Dontsov, etc. based on opposite methodological principles understanding of the purpose and objectives of the government and people of Ukrainian society. B. Lipinsky and D Dontsov see a way out of the situation in a monarchical form of government, which, in their opinion, the authorities forced tight and clear organization unite and send Ukrainian people right to an independent way from other states.

Keywords: state, nation, people democracy and monarchy.

Діалектика соціально-демократичних перетворень та національно-культурного відродження, які відбувались на тлі Лютневої революції 1917 року, визначили своєрідність і специфіку української ситуації того часу [3, с. 316]. Це спричинило виникнення як наукової, так і практичної потреби обґрунтування процесу формування держави. Відповідно, науковці та політики намагались вирішувати це завдання кожен зі своєї позиції. І дилема співвідношення народу та держави з соціологічної точки зору, найбільш глибоко, на нашу думку, відображає зміст цієї проблеми. Адже саме від порядку взаємозалежності держави та народу і визначається державний устрій країни. Тому питання системи правління стало предметом найбільш гострих дискусій в Україні кінця XIX – початку XX ст. Не знято з порядку денного це питання і сьогодні. Навпаки, нестабільна ситуація в нашій державі особливо актуалізує дану проблему, адже як тоді, так і зараз відбувається становлення, самоутвердження, самовизначення української нації.

Слід зазначити, що питання взаємодії народу та держави здебільшого були огорнуті увагою юристів. В українській соціологічній думці тематика співвідношення народу та держави досліджена значно менше, здебільшого соціологами досліджувалась взаємодія держави і суспільства в цілому.

Мета наукової розвідки полягає у виявленні особливостей поглядів українських соціологів кінця XIX – початку XX століття, щодо співвідношення народу та держави задля пошуку оптимальної моделі для українського суспільства.

Для досягнення поставленої мети слід розв'язати такі дослідницькі завдання:

- проаналізувати погляди науковців стосовно місця держави та народу в їх співвідношенні;
- з'ясувати подібні та відмінні (протилежні) риси концепцій вчених тієї доби;
- виявити особливості підходів, що розглядаються.

Для встановлення більш чітких рамок нашого дослідження звернемося до періодизації розвитку української соціології. На сьогодні в науковій літературі зазначаються різні підходи до вирішення цього питання [6, с. 40]. На нашу думку, найбільш точним є підхід, поданий Л Кондратиком. Науковець розподіляє історію соціологічної думки України на такі чотири етапи: 1) з середини XIX ст. до поч. XX ст. (до цього етапу належать О. Стронін, В. Лесевич, М. Грот, М. Драгоманов, С. Подолинський, М. Хлебніков та ін.). Його головною характеристикою є активне засвоєння суспільною думкою України західних соціологічних теорій); 2) від поч. XX ст. до 30-х років минулого століття (найбільш примітними постатями цього періоду були М. Грушевський, В. Липинський, М. Шаповал, М. Туган-Барановський, О. Бочковський, В. Старосольський, С. Дністрянський). Основна проблематика на цьому етапі розкривалась у таких темах, як: сутність нації та держави, роль різних суспільних груп в історії України, відродження України; 3) з середини 60-х до кінця 80-х років XX сторіччя – відновлення соціологічних студій після їх заборони; 4) новітній етап [6, с. 41-44]. У нашому дослідженні звернемо увагу на другий період розвитку української соціологічної думки, оскільки в руслі досліджуваної теми він є найбільш знаковим, адже саме в цей період відбувалося ідейне становлення української соціологічної думки.

Ретельно розбираючись у проблемі співвідношення держави та народу С. Дністрянський визначає, що її (проблеми) суть можна виразити в змісті двох слів: «організація» та «порядок». Тому тут треба визначитись «хто» і «як» буде здійснювати цю організацію порядку. На перше питання С. Дністрянський дає таку відповідь: «У новій державі народ оборонятиме свою землю й свої права; для одного й для другого він потребує правової організації і правового порядку» [1, с. 22]. Адже, не держава є самостоєм, а народ. Держава має служити цілям народу, вона повинна бути втіленням правової організації народу. Держава має відображати і втілювати інтереси та потреби народу.

Визначаючи пріоритет влади саме народу у його співвідношенні з державою, С. Дністрянський критикує ідеї суверенності держави. Адже протягом історії держави приводили в дію свої постанови примусово, силою факту, зауважує науковець. Вони не зважали, чи громадяни або навіть інші держави визнавали їх владу. Вчений стверджує: «Помиляється той, хто шукає сили держави в «пануванні». Суверенність держави (верховенство влади) – це поняття розбите, поплутане та в своїй суті протирічливе... Суверенність держави належить уже до історії» [1, с. 22]. Доводячи історичними фактами непридатність ідей «чистої» суверенності держави, науковець вишукує дійсний смисл цього поняття та виводить уточнене співвідношення народу та держави. На його думку, не держава як така, є суверенна, а - *весь народ у державі*. У праці «Нова держава» С. Дністрянський пише: «Нова держава не є насправді суверенною; суверенним міг би бути тільки народ, коли б суверенність була провідним принципом існування нації». Тобто, можна зробити

висновок, що вчений не ставить питання саме влади народу на основну позицію. В новій державі, яку описує науковець, не може бути панування над народом, а має бути *правління народу*. Але не в розумінні правління *над* собою, а правління (як організації) собою. Тобто народ сам вибирає собі правові шляхи, в яких рухатись, та сам проходить ними, обираючи способи та засоби для цього. Слід також згадати про спосіб творення права, як розуміє його науковець. На його думку, право є соціальним явищем, єдиним джерелом якого є соціальні зв'язки. Право може існувати лише в найвищій формі соціального зв'язку – державі, яка і є самоорганізованим народом, який сам для себе санкціонував обрані з усього загалу соціально-етичні норми.

Питання влади народу виступає у теорії мислителя лише як засіб для того, щоб встановити правильний акцент у співвідношенні народу та держави. С. Дністрянський говорить тут про самоорганізацію народу, яка можлива тільки на вищій ступені розвитку такого соціального утворення. Лише маючи свідомість, усвідомлення себе як єдиної організованої цілісності, народ може здійснювати правління собою не в розумінні володарювання, а у вмінні і в змозі самого себе організувати.

З'ясувавши, що владу в державі має визначати народ, перейдемо до другого питання «Як, на яких принципах має здійснюватися правління народу?». Для більш глибокого аналізу розділимо це питання на зовнішній та внутрішній зміст. Перший - відображається в означенні «Україна як правова держава». Відповідно основоположним принципом організації влади має бути дотримання цього права. Другий – на чому ґрунтується це право. В державі право оформлюється в закони, якими регулюється дуже складна система взаємовідносин у суспільстві. Проте поза формальними законами залишається ще сфера морального авторитету. Остання втілюється у звичаєвому праві. Яким же воно має бути? Науковець наголошує на тому, що право має виступати як народна правда. Вона є втіленням того, як у тій чи іншій народній спільноті люди розуміють добро і порядок. Народна правда є втіленням волі народу, його розуміння справедливості, яка є найвищим критерієм оцінки для права. Це, на думку С. Дністрянського, і є провідний шлях нової держави. Слід зазначити, що ці ідеї мислителя в деяких положеннях перегукуються з сучасними синергетичними теоріями суспільства.

Тепер з'ясуємо, через які механізми вчений бачить втілення вищезгаданих принципів права в державі, і як саме має бути, на думку вченого, організована система влади в демократичній державі. Пояснюючи причини необхідності демократичної, а не монархічної форми правління в Україні, С. Дністрянський вказує на історичність та закони суспільного розвитку. Підтримуючи ідеї С. Мілля про власний інтерес людини як основний рушій її діяльності, науковець зосереджує увагу на необхідності участі громадян у впливі на долю держави. Організація влади, вважає він, має репрезентувати волю усіх громадян держави і зовні має вигляд сітки. Остання найбільш розгалужена у самому низу, де локальна влада представляє волю громадян конкретних областей, і звужується, піднімаючись до верховної влади, адміністрація якої відображає в узагальненому вигляді волю усіх. Тому загальне, рівне та безпосереднє виборче право повинно застосовуватись не лише до вищої влади, а й до її регіональних представництв. Окрім того, у вирішенні найважливіших питань державного життя, вона (верховна влада) має звернутися безпосередньо до народних мас і приймати рішення за допомогою референдуму [1, с. 26].

С. Дністрянський історично обґрунтовує виникнення розгалуженої громадянської діяльності. Він описує це так: «Життя домагається щораз більше безпосередності у правлінні самого народу та щораз більше приноровлення до різних потреб, інтересів, різних змагань суспільності» [1, с. 27]. Тому, поряд із виборчим правом, громадяни, об'єднуючись у різні суспільні зв'язки, в межах своєї автономії почали виконувати деякі дуже важливі завдання держави. Таким чином, держава делегувала частину своїх функцій самостійним спільнотам та організаціям, які безпосередньо пов'язували конкретні інтереси та потреби громадян і державні механізми їх задоволення і регулювання.

Відтак, описана вище взаємодія держави і народу породжує виникнення народної ідеї як прояву (відображення) духовного зв'язку, єдності нації. Адже завданням нової держави, на думку науковця, є зведення до спільної ідейної мети усієї самостійної організації власного порядку життя народу. В цьому і полягає верховність держави. Проте, при такому статусі держави має бути збережене правильне співвідношення її з народом, яке виявлятиметься у співпраці з поодинокими організаціями суспільних справ у різноманітних галузях та їх узгодженості між собою.

Отже, між державою та народом не повинно виникати ніяких протистоянь, оскільки вони, знаходячись у тісному співвідношенні. Лише за умови їх тісної кооперації на підґрунті єдиної ідейної основи постане названа С. Дністрянським «цивілізація» як вища міра розвитку соціальної спільноти. В ній народ, як внутрішня ідейна сила, і держава, як зовнішній вираз організації порядку, знаходяться в гармонійній взаємодії. Остання, в свою чергу, є своєрідним видом взаємозалежності: народ не може бути в повній силі собою без державної організації, яка дає можливість розвитку, а держава без народу не матиме своєї внутрішньої сили, буде лише фікцією влади. Тому держава сама по собі є механічним утворенням. В «цивілізації» вона стає органічним цілим з народом.

Перехід від монархічної форми правління до демократичних уявлень С. Дністрянський описує так: «Держава не зуміла як слід здійснити зрівняння всіх народів, але бажаючи врятувати династичну систему допомогла сильнішим націям взяти верх над слабшими, а вслід за тим привела й до того, що сильніші нації взяли верх над державою та, звільняючи себе, спричинили розпад монархії. В боротьбі за національну ідею перемогло змагання народу до власної національної держави, не вдовольняючись формою національної автономії в рамках чужої держави» [1, с. 12,13.] Тому одним з основних завдань та позитивних значень держави науковець відзначає вирівнювання різних суспільних груп шляхом узгодження правових норм, якими вони мають керуватися в своєму житті. Тут є тонка межа, на якій С. Дністрянський зосереджує головну увагу. Таке зрівняння має відбуватись на рівних засадах, не використовуючи моделі відносин «панування – підкорення». Адже, на думку науковця, без згоди народу не можна ні над ним панувати, ні управляти ним. Проводячи паралель з основними правами людини, С. Дністрянський зазначає, що народ сам має обирати шлях свого розвитку та його організацію. Відповідно, ніхто інший, окрім самого народу, не може вирішувати ні державної зверхності, ні внутрішньої самоорганізації, ні культурного, економічного чи політичного поступу. Виходячи з вище наведеної цитати вченого, монархія як державний устрій історично віджила себе. Адже лише з власної волі, об'єднані на засадах договору, народи можуть у майбутньому становити сильні міждержавні союзи. І тільки останні забезпечуватимуть мирне майбутнє. Ця ідея чітко простежується в сучасних міждержавних відносинах. Звичайно, тут не можна говорити про автентичність поглядів С. Дністрянського, до цих ідей людство приходило шляхом висновків з історичних подій. С. Дністрянський, як і деякі інші мислителі, осмислювали та науково обґрунтовували їх доцільність та необхідність. Будучи прихильником народницького напрямку, він з особливою чіткістю намагався вирішити найгостріші проблеми державного будівництва свого часу. Беручи за основу природні соціально-історичні закономірності розвитку суспільства С. Дністрянський уточнював, розставляв на свої місця елементи соціальної дійсності та окреслював правила їх взаємодії. Соціологічне розуміння нації і держави та їх співвідношення стало закономірним продовженням його теорії соціальних зв'язків. Глибоке дослідження останньої ще чекає на себе.

В українській науковій думці того часу С. Дністрянський не один досліджував проблему ідеологічного будівництва Української держави. Процес оформлення українського народу в державну націю наприкінці XIX – початку XX ст. породив цілу плеяду вчених, які розробляли різні ідеї відносно цього. Їх можна умовно розподілити на прихильників народно-демократичного та монархічного напрямків у залежності від ролі (співвідношення) державного правління та народу. В нашому дослідженні ми відзначимо лише деяких найяскравіших представників.

Розглянемо особливості співвідношення народу та держави в роботах М. Грушевського. Він, подібно до С. Дністрянського, визначає народ як рушій процесу творення української держави, його головний соціальний чинник. Відповідно, головним в ідейних уявленнях М. Грушевського є незалежна демократична українська держава. Головна увага мислителя зосереджується на самоорганізаційних здатностях українського народу як його специфічної риси. У обох науковців особливий дослідницький інтерес викликало питання самовизначення українського народу. С. Дністрянський в серії своїх статей під назвою «Самовизначення народів» зацентрував свою увагу на правових механізмах його забезпечення. М. Грушевський піддавав глибокому аналізу проблему соціальної і національної ідентичності українського народу у відомій праці «Хто такі українці і чого вони хочуть». Його метою було допомогти українській «народній масі» перетворитись у свідому націю для того, щоб самим здійснювати правління. Він розробив систему факторів, за допомогою яких формується національно-культурна ідентичність та національна самосвідомість. Основні з них – це спільний історичний шлях розвитку, етнічне походження, мова та самоусвідомлення своєї приналежності до певної культурно-етнічної спільноти. Звертаючи увагу на право кожного у виборі культурно-національної приналежності, М. Грушевський наголошує, що не походження, віра чи звання є визначальними, а воля і свідомість кожної людини як спонук до дії [3, с. 315-329].

Іншим не менш важливим питанням, яке розробляли і С. Дністрянський і М. Грушевський, це ставлення нашої держави до представників інших народностей, як один із проявів співвідношення держави та народу. З юридичною точністю про це С. Дністрянський пише так: «Національні меншості мусять мати право на народну самостійність, хоч ця самостійність мусить бути в зв'язку з тією державою, де вони знаходяться... Чужинці не можуть мати таких прав як господарі, але зате матимуть упривілейоване становище гостей » [1, с. 18, 19]. М. Грушевський з ще більшою лояльністю говорить про створення таких умов неукраїнським народностям на нашій території, в яких вони б не відчували себе чужинцями, інтереси яких лежать поза Україною, а були рівні у своїх правах з українськими громадянами [3, с. 328]. На той час подібні ідеї звучали дещо наївно і нереально ідеалістично. Проте, звертаючись до сучасного життя, виразно бачимо відображення вищезгаданих положень у внутрішній та міжнародній політиці багатьох країн світу. М. Грушевський описує концепцію національного миру, яка є кінцевою метою національної політики і втілюється в нове уявлення про громадянськість і громадянство як «державу-громаду», державу для народу.

Питання співвідношення народу та держави детально досліджував ще один представник національно-демократичного напрямку, а саме В. Старосольський. У своїй праці «Теорія нації» автор здійснив глибоке вивчення сутності і природи нації та її взаємодії з державою. Так, В. Старосольський розуміє націю як спільноту, що засновується на волі, ідеї та прагненні до політичної самодіяльності, суверенності власної держави, які є головним показником як народження, так і смерті нації. «Без цієї волі народ ще не є нацією, або вже перестав нею бути», - зазначає мислитель [4, с. XXXVI]. Як і С. Дністрянський, В. Старосольський зосереджує дослідницьку увагу на значенні феномену власного інтересу, який лежить в основі всіх соціальних спільнот. Проте В. Старосольський в означенні нації і держави приписує інтересові характеристику універсальності. При цьому нація є центром цих універсальних інтересів, а держава – засобом їх реалізації. Як бачимо, порядок співвідношення народу та держави є такий же, як і у С. Дністрянського, але воно пояснене через інший контекст. Суттєвою відмінністю в поглядах С. Дністрянського і В. Старосольського є визначення делегованих функцій влади до нації. У С. Дністрянського їх лише певна частина, а у В. Старосольського нація вимагає передачі собі не тільки деяких, а всіх компетенцій держави. Нація повинна для задоволення інтересів заволодіти суспільним механізмом — державою [4, с. XXXVII]. Взаємозалежність нації та держави В. Старосольський описує так: «Сьогодні не можна уявити собі панування (impregium) без народності, але не можна теж подумати і народностей без панування. Обоє належать до себе, як сонце та земля, або як механічність і органічність, як чоловічість та жіночість, або як фізика та хімія. Стремління до державної незалежності пояснюється раціональним моментом, бо воля сама собою й усім, що з нею в'яжеться, представляє безмежну цінність» [4, с. 109]. Виходячи з вищезначеної сутності феноменів нації та держави явно впливає тенденція до їх злиття.

В. Старосольський зазначає, що цілі держави є необмежені, оскільки підпорядковані суспільним інтересам, що змінюються в залежності від учасників та конкретного історичного періоду. Держава є механізмом, який опановують суспільні сили та змушують служити своїм інтересам та цілям. Таким чином держава набуває свого змісту та суспільно-політичного обличчя.

З'ясовуючи природу та обсяги впливу нації та держави, науковець відзначає: «Організм нації та механізм держави знаходяться з цього боку на одній площині як відповідні формації, одна в царині «спільнот», друга «спілок». Дякуючи принциповій неможливості обмежити з одного боку весь «обсяг дії» держави, з другого – «обсяг інтересів» нації, не можна провести між обома демаркаційної лінії. Нація матиме тенденцію зацікавитися будь-яким напрямом діяльності держави, а держава — зачепити інтереси нації» [4, с. 104]. Подібно вирішує питання взаємодії нації та держави і С. Дністрянський, говорячи про їх тісну співпрацю. Очевидно, що ця схожість впливає з однакового розуміння походження нації та держави. Обидва вчені характеризують розвиток останніх як природний і органічний процес.

Продовжуючи аналізувати погляди В. Старосольського на співвідношення нації та держави, розглянемо, як він вирішує це питання у монархічних та демократичних типах організації державної влади. Науковець відзначає, що монархія може нехтувати нацією, адже остання є лише привілейованою частиною соціальної спільноти. За демократії формується внутрішньо об'єднане суспільство, яке представляє загальної центр інтересів. «Нація тут є природним носієм влади в державі. Признавши націю самостійним центром надособових інтересів, визнавши її далі не тільки історично пов'язаною демократією, але разом кінцевим її позитивним доповненням, мусимо признати її «природним» власником держави; «натуральним» центром інтересів, на службу яким має ставати державний механізм. «Народна суверенність» є тотожною з «суверенною нацією» [4, с. 105, 107, 108].

Отже, своїми дослідженнями науковці не лише визначали, що народ має правити сам собою, а не хтось здійснювати правління примусово над ним, а й в кожному конкретному випадку детально розробляли механізми впровадження такого співвідношення народу та держави. Розвиток нації демократи показують як природний поступовий процес від самовизначення українського народу і до створення власної незалежної держави на основі національної самоідентифікації.

Інший підхід, втіленням якого були погляди В. Липинського, Д. Донцова та ін., базувався на протилежних методологічних засадах розуміння мети та завдання державної влади та народу в українському суспільстві.

Зазначимо основні моменти концепції В. Липинського. На його думку будь-яка соціальна система має провідну, правлячу верству. Для створення ж національної держави потрібна не просто привілейована частина населення, а еліта, яка може організувати суспільство, побороти деструктивні суспільні тенденції, яка спроможна перетворити етнографічну масу в націю і державу [3, с. 395]. Основними ознаками такої еліти є сила і авторитет. Сила проявляється у волі до влади та військових, технічних і агрономічних знаннях, тоді як авторитет – ґрунтується на законності влади та суспільній моралі. Без такої правлячої еліти, наголошує В. Липинський, не може бути національної держави. Остання може формуватись двома шляхами: завоюванням та монархією. Відносно першого науковець слушно зауважує, що суспільство, що засноване на примусі, не довговічне, і встановлений таким чином порядок не можна вважати національною державою. Тому для України

вчений вважає найкращою формою правління монархію на чолі з класократичною елітою. Український мислитель зневажливо критикує демократію як форму правління, проти якої наводить ряд аргументів. Перш за все, через спосіб утворення, вона, у науковця, є своєрідним залишковим ефектом дезорганізації охлократії (коли відсутній поділ на класи, а правління економічно і расово недиференційованим натовпом (охлос здійснюється за допомогою озброєної і міцно спаяної організації) та класократії (коли в суспільстві існують органічні класи, що володіють засобами виробництва). В демократії до влади потрапляють представники різних поглядів, переконань, національностей. Вони не обмежені ні релігією, ні монархією, а лише призводять до неперервної політичної боротьби за владу та за привілеї між різними політичними групами. Національну державу та її основний стрижень – армію, за В. Липинським, можна створити лише монархічними диктатурами.

Погляди наступного в нашому дослідженні вченого є найбільш категоричними. Концепція Д. Донцова побудована на принципі боротьби за виживання. Перемагають завжди сильніші, кращі, відповідні, залишаються переможені, слабші. Владна каста у науковця є вища за народ, який за своїм походженням, здібностями та іншими рисами є нижчою. Саме вища каста, на думку мислителя, своїми ідеями та духом тримає суспільність. Адже «кожна сильна суспільність міцна твердим моральним законом, що над нею панує, якою над нею живим прикладом є її правляча верства. Мусить вона насамперед бути тверда і невблаганна щодо себе самої, не піддаватися матеріальним спокусам, ставити над усе поняття честі й обов'язку, безоглядно вірити в свою справу і в своє право провадити загалом» [2, с. 10]. Велику увагу Д. Донцов приділяє розгляду основних чеснот провідної касты, адже саме через їх відсутність, на думку вченого, український народ не мав власної держави.

В порівнянні з монархічною елітою Д. Донцов засуджує демократичну інтелігенцію за відсутність свого виразного ідеалу держави та підміну його ідеалом класової, родинної, групової чи особистої вигоди. Науковець вважає, що демократичний ідеал держави - анархічний, безвладний та безієрархічний [2, с. 24,25]. Заперечуючи потребу існування провідної касты, – пише Д. Донцов – демократична інтелігенція не розуміла і її функції, розглядаючи їх як примус народу.

Як бачимо чітко простежується не співмірність поглядів прихильників демократичної та монархічної моделі управління, їх різне розуміння значення держави та ролі народу в ній. Очевидно, не вірячи в спроможність самоорганізації українського народу, В. Липинський та Д. Донцов бачать вихід з ситуації в монархічній формі правління, в якій, на їх думку, влада жорсткою та чіткою примусовою організацією згуртує та направить український народ на правильний самостійний від інших держав шлях.

Відповідь на питання: «Яка ж форма правління підходить Україні найкраще?» швидше за все, на нашу думку, лежить у самій соціальній природі людини. Адже не може людина знаходитись в постійному зобов'язуючому підкоренні. Це можливо на якийсь час, а далі, як свідчить психологія (в індивідуальних випадках) та історія і соціологія (в узагальнених соціальних проявах індивідуальних особливостей людини) люди протестують, маючи на меті звільнення від примусовості. Якраз на цьому і наголошував С. Дністрянський, говорячи, що ніхто не може ні над ким панувати. Про це згадувалося і у В. Липинського. Соціальна природа людини в даному випадку проявляється в тому, що коли індивід здійснить самоідентифікацію, її прояв на тлі всього суспільства буде практично не помітний. Коли це відбудеться з соціальною спільнотою, то виникне справді соціальний зв'язок вищого ступеня, що базується на глибокій духовній основі, яка зробить його могутнім і самостійним.

Звичайно, абсолютизувати одну чи іншу форму правління не варто. В кожній із них є свої специфічні важливі моменти. Наприклад, наскільки б недоречною могла здаватись монархія сьогодні, коли йде процес утвердження демократії, все ж деякі риси, такі, як чітке дотримання закону, особливе ставлення до навчання претендентів на керівні посади та ін. можна врахувати і в сучасній управлінській системі.

Проаналізувавши ідеї українських вчених кінця XIX – початку XX століття, зауважимо, що у їхніх поглядах знайшло відчутне відображення настрої епохи, в якій вони жили і творили. То був нелегкий для українців час відстоювання власної позиції, який багато в чому перегукується з сучасною ситуацією на Україні. З'ясувати, як же правильно розставити акценти в співвідношенні народу та держави сьогодні – це одне з першочергових завдань української нації. Адже від цього залежатиме і подальший курс розвитку України. Спираючись на доробки наших співвітчизників, які потребують більш глибокого подальшого вивчення, ми маємо можливість науково підійти до цього питання.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Дністрянський С. Нова держава / С. Дністрянський // Український скиталець. – Відень-Прага-Львів, 1923. – С.6-24. 2. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. – Львів-Київ, 2011. – С. 10, 24, 25. 3. Соціологічна думка України: Навч. Посібник / М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін. – К. : Заповіт, 1996. – С. 384, 385, 388. 4. Старосольський В. Теорія нації. – Нью-Йорк. / В. Старосольський Київ, 1998. – XL, С. XXXVI, XXXVII, 104-109. 5. Кондратик Л. Й. Історія соціології України в іменах / Л. Й Кондратик. – Луцьк, 1996. – С. 108. 6. Кондратик Л. Й. Проблема періодизації історії української соціологічної думки / Л. Й. Кондратик //Соціологічні студії: наук.-практ. журн. / уклад. Л. Й. Кондратик, С. А. Сальникова. – Луцьк : Східноєвроп. нац. Ун-т ім. Лесі Українки, 2013. - № 1(2). – С. 40-44.

УДК 316.334.56-047.37

МІСТО ТА МІСЬКИЙ ПРОСТІР: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ (ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД)

Локтіонова Дінара Анатоліївна – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології Чорноморського державного університету імені Петра Могили

У статті здійснюється теоретичний аналіз напрацювань західних дослідників у рамках вивчення міста та міського простору. Наводяться основні фактори, що впливають на зміни у місті, а саме глобалізація та територіально-орієнтований пошук ідентичності мешканців. Подається портрет типового мешканця міста, його характеристики (за З. Бауманом). Продемонстровано західний та вітчизняний досвід (на прикладі міст Вінниця, Львів, Івано-Франківськ, Одеса) ефективного конструювання публічного простору, практики створення та його вплив на міжлюдську взаємодію. Автор аргументує, що провідними характеристиками міського середовища є інтенційність та реляційність, що пов'язані з існуванням локусів у структурі публічного простору. Представлено ланцюг (за Х-Г. Гадамером), який демонструє зв'язок, що виникає між людьми за умов наявності публічних просторів та комфортного міського середовища.

Ключові слова: місто, міське середовище, публічний простір, урбанізм.

В статье осуществляется теоретический анализ работ западных исследователей в рамках изучения города и городского пространства. Приводятся основные факторы, влияющие на изменения в городе, а именно глобализация и территориально-ориентированный поиск идентичности жителей. Подается портрет типичного жителя города, его характеристики (за З. Бауманом). Продемонстрировано западный и отечественный опыт (на примере городов Винница, Львов, Ивано-Франковск, Одесса) эффективного конструирования публичного пространства, практики создания и его влияние на человеческом взаимодействии. Автор аргументирует, что основными характеристиками городской среды является интенциональность и реляционность, связанные с существованием локусов в структуре публичного пространства. Представлена цепь (по Х-Г. Гадамеру), которая демонстрирует возникающую связь между людьми при условии наличия публичных пространств и комфортной городской среды.

Ключевые слова: город, городская среда, публичное пространство, урбанизм.

Analysis of researches of various aspects of urban life and its peculiarities in modern society make this article actual and important. Nowadays modern city should become a center of social changes that can quickly adapt to the time challenges, develop on "city-team" efficient cooperation basis, consolidating government, business and citizens. The aim of the article is to define urban space and role of city in human interaction. Author provides theoretical analysis of main urban theories (from G. Simmel and M. Weber to Z. Bauman and R. Florida). Basic factors that influence the city changes (globalization and territorial-oriented search of identity) are presented. The author shows a portrait of typical city inhabitant and his peculiarities (according to Z. Bauman). Western and domestic experience of effective design of public space, its formation and impact on person interaction are demonstrated in the article (on the example of Ukrainian cities Vinnitsa, Lviv, Ivano-Frankivsk, and Odessa). Public initiatives, which are presented, have constructive influence on the inhabitants' consciousness, and form positive city image. The author proves that the main urban space features are intensity and relationality that are connected with existence of locus in public space structure. The connection, which appears between people in the public and urban space conditions, is found out in the presented research (according to H-G. Gadamer). Modern scientists emphasize that the urban space morphology becomes the generative grammar of human behavior and their interaction. Thus the comfort urban space organization and city image construction need are priority topic of further research.

Keywords: city, urban area, public space, urbanism.

«Наші міста завжди виглядають так, як люди, тому єдине, що треба робити – це думати про людей, працювати з ними, тоді міста стануть змінюватись автоматично»

В. Зотов

Сьогодні сучасне місто представляє собою динамічне середовище, яке здатне змінюватись у залежності від існуючої факторної обумовленості, як зовнішнього так і внутрішнього характеру. Тому, процеси, що відбуваються у міському середовищі та завдяки яким формуються уявлення про те чи інше місто, представляють значний дослідницький інтерес. У науковій практиці, вивчення міста може здійснюватись за допомогою структурно-функціонального аналізу, так і з використанням основних принципів феноменології. Саме завдяки останнім видається можливим вивчення міста як соціокультурного феномена. Таким чином, дослідження різноманітних аспектів міського життя та його специфіки на сучасному етапі розвитку вітчизняного державотворення, враховуючи тенденції до децентралізації влади, робить дану розвідку своєчасною та актуальною. Мета роботи полягає у висвітленні ролі міста та міського простору в формуванні між людської взаємодії.

Враховуючи досвід попередніх наукових досліджень, слід зазначити, що сьогодні вивчення міста у рамках вітчизняної соціологічної науки представляє значний евристичний інтерес для сучасних науковців. Піонерами у вивченні даної проблематики є такі видатні соціологи як М. Вебер [3], Г. Зіммель [6]. Подальше вивчення цього питання відбувається у рамках Чиказької школи соціології, зокрема у роботах Л. Вірта [4] та Р. Парка [12]. У працях відомих урбаністів Дж. Джекобс [5] і Л. Мамфорда [8] висвітлюються питання міського планування та організації міського простору. Серед сучасних західних дослідників, що приділяють увагу міській проблематиці слід назвати З. Баумана [1, 2], Е. Союя [14], Р. Флориду [18]. До вітчизняних та пострадянських учених, які в тій чи іншій мірі вивчали це питання, слід віднести Г. Артюха, Л. Малес, О. Мусієздова, С. Пірогова, В. Середу, М. Соболевську, Ю. Сороку, Г. Фесенко тощо.

Дослідження міста як об'єкту соціологічного аналізу сягає своїм корінням часів Стародавньої Греції. Давньогрецький діяч Константинос Доксіадес вважається одним із перших урбаністів, який ввів у науковий обіг поняття «синойкізм» (*synokismos*). Трактатування цієї дефініції носило багатоаспектний характер: по-перше, під «синойкізмом» розуміли область знань, яка вивчає усі форми людських поселень; по-друге - об'єднання чи спільне зростання довколишніх громад, областей, сіл, міст, що призводить до утворення однієї міської політичної одиниці, міста-держави. Подальше застосування цього поняття можна знайти у Аристотеля, який під «синойкізмом» розумів активний соціальний і просторовий процес, пов'язаний з виникненням політичної та культурної конфедерації навколо особливого територіального центру: поліса або метрополії (у буквальному перекладі «материнське місто») [14, с. 130-131]. Сьогодні поняття «синойкізм» пов'язують із творчістю, інноваціями, територіальною ідентичністю, політичною свідомістю, соціальним розвитком, що виникає у результаті сумісного життя у більш щільних і гетерогенних міських областях. Так, західний дослідник Е. Союя вважає, що «синойкізм» це безперервний та вкрай політизований, динамічний процес міського росту і розвитку, який представляє джерело стимулювання соціальної синергії та є складовою самої сутності міського життя [14, с. 131]. Таким чином, виокремлення давньогрецькими дослідниками нової області знань дало поштовх до вивчення міста сучасними науковцями як окремої територіально-просторової одиниці.

Видатний класик соціології М. Вебер запропонував визначати місто як замкнене велике поселення, якому притаманний постійний товарообмін, що є істотною складовою заробітку та задоволення потреб населення [3]. Проте, виникнення та розвиток міст не можна розглядати з точки зору пояснення лише одного фактора. Західна дослідниця Дж. Джекобс стверджувала, що причиною розвитку та переходу від охоти та збиральництва до землеробства і скотарства стало виникнення особливого середовища існування – міста. Разом з тим, історія свідчить, що основною причиною розбудови міст була потреба людей у захисті від небезпеки. Таким чином, місто, закріплюючи за собою певну територію, виконувало оборонну функцію. У досучасних містах прибулим незнайомцям не дозволяли залишатись чужими протягом тривалого часу. Їх або виганяли, або знайомились особисто для того, щоб вони могли стати часткою мережі відносин, створеною мешканцями міста. Так, для мешканців середньовічного міста було характерно те, що відносини між ними (як приклад, між покупцями та продавцями на базарній площі) будувались на основі спільних моральних норм, де безпека, справедливість та стабільність були вищими за прибуток. Як з цього приводу зазначає З. Бауман, така форма відносин «була потужним засобом зміцнення та підтримки людських уз» [1, с. 27]. Подальші соціальні зміни призвели до того, що змінилась якість міського життя та форми міського існування. В епоху Нового часу міста почали розглядати як місця, де зустрічаються незнайомці, які залишаються та взаємодіють один з одним, не перестаючи при цьому залишатись незнайомцями. Саме

незнайомці, з точки зору З. Баумана, стали умовою розвитку міста, а точніше сприятливим середовищем для винаходів та нововведень, прагнень до кращого.

У XVIII – XIX ст. міста почали розвиватись як важливі стратегічні центри, що характеризувались централізованістю, наявністю гавані, перетину транспортних шляхів (зокрема, доступу до залізниці) та водопостачанням. З подальшим розвитком капіталізму та капіталістичних відносин, як наслідком відокремлення приватної справи від домашнього господарства, серед містян відбулось поступове нехтування традиційними правилами та логікою етичних зобов'язань. За виразом західного дослідника Л. Мамфорда, міста перетворились на так звані «палеотехнічні міста» [8]. У сер. XIX ст. середовище таких міст та їх повсякденність вступала у протиріччя з уявленнями мешканців про справедливість та благопристойність: у Манчестері був всього один туалет на 218 осіб, вулиці були забруднені сміттям [1, с. 29]. Однак, розвиток підприємництва дав поштовх для благоустрою міста. Незважаючи на те, що з точки зору бізнесу, очищення вулиць, води, створення каналізації, вивіз сміття тощо не було прибутковим, підприємці розуміли, що ці капіталовкладення є досить важливими саме для них та їхніх родин, – як мешканців міського простору. Згодом, це перетворилось у проблему, яка перестала хвилювати тільки філантропів, підприємців, реформаторів тощо. Отже, усвідомлення того, що кожний мешканець є часткою міста було притаманне мешканцям Західної Європи вже у XIX ст. Тому, – подальший суспільний розвиток призвів до того, що в епоху капіталізму міста почали розростатися та стали масовими виробниками незнайомців. Як наслідок – відбулося взаємне відчуження, яке набуло універсальної форми відносин між людьми, де кожна людина жила для себе. «Гроші» стали єдиною та бажаною формою людських відносин. Таким чином, сьогодні сучасні міста, за виразом видатного англійського соціолога З. Баумана представляють собою простір, «...де чужинці перебувають і пересуваються в безпосередній близькості один до одного» [2, с. 128].

У сучасній науковій літературі не існує єдиного визначення поняття міста. У широкому значенні під містом слід розуміти природне житло цивілізованої людини, тому що саме у місті людина піднялась до інтелектуального життя та набула рис, які більше всього відрізняють її від тварини та первісних людей (Роберт Парк) [12]. Деякі дослідники (Джейн Джекобс) розуміють місто як поселення, що послідовно породжує економічне зростання за рахунок своїх локалізованих ресурсів [5]. Інші науковці (З. Бауман) розглядають місто як нову просторову форму людського гуртожитку, в якому основними факторами, що впливають на його структурні зміни виступають [1, с. 41]:

1. Глобалізація, зміст якої у даному контексті полягає у стійкій та послідовній «макдоналдизації» міського середовища, з її тенденцією до стандартизації та встановлення одноманітності. Серед урбаністів прийнято вважати, що рушійною силою процесу глобалізації виступила просторова криза, як наслідок економічної. Результатом цієї кризи стало те, що в результаті прагнення до радикальної перебудови міського та регіонального простору відбулась реорганізація географії та створення сприятливого середовища для зростання прибутку та економіки в цілому [14, с. 138]. Водночас, це породило і позитивні риси – у містян почало зникати відчуття розгубленості від існуючої новизни.

2. Територіально-орієнтований пошук ідентичності. У цих умовах відбувається зростання поляризації та розрив комунікації між життєвим світом двох категорій міських жителів (вищого та нижчого прошарків). Представники «нижчого прошарку» це локальні, територіально-обмежені та територіально-ідентичні міські мешканці. Натомість, представники «вищого прошарку» не мають жодних інтересів за місцем свого проживання, крім отримання послуг необхідних для життєвого комфорту. Сьогодні, представники цього класу не переймаються справами «їхнього» міста як це було в XIX ст. Вони не обмежені територіальним простором та не належать місцю, у якому проживають. У цілому, представники цих двох прошарків віддалені не настільки у локальному просторі, скільки в соціальному та економічному. Проте, незважаючи на наведену вище класифікацію, міське населення представляє собою сукупність вищого та нижчого прошарків, яке не є відокремленим у міських реаліях.

Таким чином, поняття «місто» не має усталеного визначення та носить поліваріантний характер. Сучасне місто представляє собою складний організм, середовище якого демонструє комплекс таких світів, які перетинаються, але повністю ніколи не взаємопроникають. Сьогодні мешканець міста відрізняється тим, що він «вільний» від дріб'язковості та забобонів, що пов'язують мешканців маленьких містечок. Порівнюючи сільського та міського жителя, західний дослідник Л. Вірт дійшов висновку, що останній представляє собою деперсоналізовану та атомізовану особистість [4]. Разом з тим, для міських жителів є характерним: (1) збільшення глибокої невизначеності всіх життєвих прагнень; (2) пробудження агресивності, джерелом якого стає тривога. Усе це знаходить відображення у такому явищі як «міксофобія». Під цим поняттям З. Бауман розуміє рух мешканців до «острівців подібності і тотожності у морі розмаїття та відмінності» [2, с. 131]. Але це не захищає, а просто дає надію на захист від найжахливіших наслідків. Відтак, існує вірогідність того, що в однорідних

середовищах, де існують «спільноти подібності» люди можуть «розучитися» узгоджувати спільні значення та прийнятний *modus covivendi*¹¹ [2, с. 131-133]. Отже, встановлення суспільнооднорідного простору значно зменшує рівень толерантності до відмінностей. Водночас, Г. Зіммель зауважував, що позитивним моментом проживання у великих містах є те, що людина не повинна контактувати з великою кількістю людей щодня, як це відбувається у маленькому місті. Якби це було так, то внутрішній світ особи розпався б на атоми, та її душевний стан став би неможливим [6].

Для того, щоб уникнути деструктивних процесів, які виникають внаслідок співіснування мешканців міста, необхідно зробити це співіснування комфортними та наповнити його втраченим традиційним змістом. Цією проблематикою почали опікуватися західні дослідники (архітектори, соціальні психологи, соціологи, урбаністи тощо) з сер. 60-х рр. ХХ ст. Виникла нова логіка мислення, яка полягала в тому, що спочатку ми формували міста, згодом міста почали формувати нас. Дослідники прийшли до висновків, що містобудування впливає на образ життя та на людські долі. Наприклад, у 1965 р. у м. Копенгагені (Данія), зважаючи на те, що спільний простір стимулює та виробляє навички до спілкування з незнайомцями, було виокремлено більше простору для людей. Зокрема, було створено пішохідні зони, що в результаті призвело до більш інтенсивного суспільного життя. Сьогодні, у цьому місті існує 350 км велодоріжок, якими користується 35% населення, і тільки 24% пересуваються автівками [19]. Таким чином, місто та його простір стали більш комфортними та придатними для міжлюдської взаємодії.

Сучасна вітчизняна практика створення комфортного міського простору демонструє відсутність ґрунтовних доробок у цьому напрямі. Лише останніми роками цією проблематикою почали займатися не тільки соціологи в академічному середовищі, а й практики урбаністи, архітектори, громадські організації. Відтак, у м. Києві вісім років поспіль відбувається масштабний фестиваль урбаністики CANactions, у якому беруть участь архітектори та дизайнери зі всього світу. Учасники цього фестивалю популяризують ідею облаштування комфортного міста для городян. Провідний фахівець з питань урбаністики та архітектор В. Зотов зауважував, що перша назва цього фестивалю подавалася як Fakelessness («не брехня»). На думку архітектора, «...у Києві все фарбується, імітується під камені, камені – під дерево, під метал, суцільний фейк» [7]. Тому, оточуючий нас міський простір потребує кардинальних змін. На наш погляд, ці зміни повинні відбуватись не тільки ззовні в архітектурі, а й зсередини – тобто, це ті соціокультурні перетворення, які здатні змінити свідомість городян. Дане твердження дещо суперечить думці західних дослідників у цьому питанні – про вплив міського пейзажу на свідомість мешканців. У даному випадку необхідно враховувати те, що соціокультурний аспект розвитку країн Західної Європи обумовлює інші підходи у формуванні комфортного міського простору, і це не можна не приймати до уваги.

Сьогодні деякі вітчизняні міста активно популяризують ідеї облаштування міського простору, зокрема, це можна спостерігати у Вінниці, Львові, Івано-Франківську, подекуди у Одесі. Так, наприклад, у Львові було винайдено нестандартний спосіб підтримки нужденних у сукупності з облаштуванням міського простору. Львівські ресторатори запропонували створити на вулицях міста спеціальні шафи, куди працівники пекарень і кафе зносили б безоплатний хліб для тих, хто його потребує. Ініціативу підтримали 25 закладів відомих ресторанних мереж міста, а спеціальні шафи-купе, які відповідатимуть санітарним нормам, забов'язались виготовити на замовлення місцевої влади. Разом з тим, ці шафи повинні мати гарний вигляд і не псувати естетичне обличчя міста [9]. Ініціатива міської влади щодо облаштування зупинок громадського транспорту Львова також продемонструвала нестандартний спосіб організації міського простору. Так, було запропоновано створити спеціальні полиці, де б містяни, чекаючи на громадський транспорт, мали можливість з користю зайняти свій час, читаючи книжки [10].

У Одесі за ініціативи міської влади було розпочато конкурс «Новий образ улюбленого міста», мета якого полягала у застосуванні сучасної форми мистецтва стріт-арт у художньому оформленні об'єктів міського середовища. Місцева влада запропонувала взяти участь у цьому проекті провідним художникам та митцям, визначивши теми малюнків у сфері соціальної реклами, здорового способу життя, моделювання рішення проблем сучасного суспільства тощо [11].

У Івано-Франківську група громадських активістів розпочала ініціативу «Тепле місто», метою якого є створення власного візуального стилю міста. Діяльність активістів полягає у створенні теплішої атмосфери рідного Івано-Франківська, тобто проектування комфортного міста для людини, дружнішим до містян і гостей. Лідер цієї громадської організації Ю. Филюк з цього приводу зауважував, що «...вкладатись в рекламу міста не продуктивно; треба інвестувати у створення середовища міста». Відтак, «...воно ініціативами й ідеями знизу впливатиме-мінатиме місто. Тоді й реклами як такої для

¹¹ *Modus vivendi* (від лат. *modus* — *спосіб* і лат. *vivendi* — *жити*) — латинська фраза, що означає згоду сторін співіснувати з різними поглядами на певний об'єкт незгоди.

Франківська не треба – яскраві ідеї самі притягуватимуть увагу» [15]. У рамках ініціативи «Тепле місто» планується діяльність у напрямі міфологізації міста (тобто, створення зразку ідеального міста на прикладі однієї вулиці); конструювання естетичних зовнішніх вивісок; перепроєктування всіх шляхів із пріоритетністю: пішохід – велосипедист – громадський транспорт – автомобілі. Учасники проекту не ставлять собі туристичний потік як пріоритет, головне для них – створення комфорту для мешканців міста. Таким чином, в основі концепції лежить ідея надання городянам відчуття гордості за місто, розвиваючи суспільство через середовище.

У вітчизняних практиках є і зворотний ефект соціальних ініціатив у Вінниці, де існував прогресивний мер із власними ініціативами. Але їх особливість полягала в тому, що вони надходили згори вниз. Сьогодні існує довжелазний перелік надбань, які вдалось досягнути у рамках стратегії просторового розвитку Вінниці. Це і оновлені принципи планування та дизайну міського середовища високої якості, розвиток як компактного міста, так і якісного житла з різними можливостями тощо. А відтак, ці ініціативи заслуговують окремої уваги у рамках наступних досліджень. Таким чином, продемонстровані соціальні ініціативи громадськості носять конструктивний характер, впливають на свідомість городян та формують позитивний імідж міста в географічному просторі України.

Отже, спираючись на вищенаведений матеріал можна зробити висновки, що місто представляє певний дослідницький інтерес для науковців. Погоджуючись з думкою американського дослідника Р. Парка слід зазначити, що місто це інструмент контролю наших спостережень над соціальними умовами та їх відношенням до людської поведінки [12]. Модернізація сучасного міського простору повинна стати основним завданням, покладеним у Стратегію розвитку міста та містобудування. Створити місто та його простір комфортним є завданням як для міської влади, так і для громади. З боку влади, міське планування повинно прийняти «граматичне», а не «логічне» мислення (за З. Бауманом). Тобто, необхідно розробити стратегію, яка приймає форму діалогу («діалогічне планування» або «граматичне планування») та демонструє готовність, а не плани. В основі містобудівної діяльності повинен лежати пріоритет інтересів городян. Доведено, що та місцевість, де вище активність та творчість еліти, може явно перевершувати інші. Не можна руйнувати чи ліквідувати місця без урахування думок городян, тому що кожен куточок у рідному місті пов'язаний з людськими історіями, почуттями та пам'яттю. У цьому полягає особливість феноменологічного сприйняття міського середовища, а саме його реляційність та інтенційність. У першому випадку, це означає, що усі предмети у місті існують як елементи подій, які нагадують нам про те, що було. Місто, так би мовити, представляє собою текст історії. Тому, якщо окремі фрагменти міського середовища втрачають свою виразність або зникають для сприйняття, змістовний контекст міського середовища руйнується. Інтенційність міського середовища дозволяє нам розглядати його як злиття місць з простором відносин та символікою місця, що поринає в глибини індивідуального життя та історії. На думку російського дослідника С. Пирогова, міське середовище – це хаос предметів, значень, масштабів та змістів. Особистість із цього хаосу обирає найбільш значимі для неї фрагменти та створює з них порядок, власний локус перебування. Якщо людина не має власного локуса, то не має жителя, а є той, що проживає на даній території, тому що локуси зберігають соціокультурний досвід своїх мешканців [13].

Отже, місто та міські (публічні) простори відіграють значну роль у формуванні міжлюдської взаємодії. Свідоме користування цими просторами сприяє тому, що, на думку німецького філософа Ханса-Георга Гадамера, представляє певний ланцюг: спільний простір – спільний досвід – «злиття горизонтів» на основі взаєморозуміння. Зв'язки, що виникають у цьому ланцюзі відрізняють справжнє місто від просто великої кількості відокремлених людей, які мешкають у багатоповерхівках на обмеженій площі [2]. Зважаючи на це, сучасні вітчизняні дослідники та громадськість акцентують увагу на тому, що морфологія міської території стає породжуючою граматикою поведінки людей, основою їхньої взаємодії. А тому можна справедливо стверджувати, що сьогодні проблема організації комфортного міського середовища та конструювання образу міста потребує подальшого вивчення та стає пріоритетним завданням у рамках подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бауман З. Город страхов, город надежд / З.Бауман // Логос. - №3 (66). – 2008. – С. 24-53. 2. Бауман З. Плинні часи: життя в добу непевності / З. Бауман / пер. з англ. Антона Марчинського – К. : Критика, 2013. – 176 с. 3. Вебер М. Город [Електронний ресурс] / М. Вебер. — М. : Канон-пресс-Ц; Кучково поле, 2001. – 576 с. – Режим доступу: http://www.glazychev.ru/bibliography/weber_gorod/weber_gorod_2.htm - Назва з екрану. 4. Вірт Л. Урбанізм как образ жизни [Електронний ресурс] / Л. Вірт. - Режим доступу: <http://www.urban-club.ru/?p=99> - Назва з екрану. 5. Джекобс Дж. Экономика городов [Електронний ресурс] / Дж. Джекобс / пер. с англ., под редакцией канд. экон. наук. О.Н. Лугового – Новосибирск: Культурное наследие, 2008. – 294 с. - Режим доступу: <http://www.inliberty.ru/assets/files/books/Jacobs.pdf> - Назва з екрану. 6. Зиммель Г. Большие города и

духовная жизнь [Електронний ресурс] / Г. Зиммель // Логос. – 2002. – № 3-4 – С. 25-38. - Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zim.html> - Назва з екрану. **7.** Зотов В. Нужно думать о людях, тогда города будут меняться автоматически [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://www.theinsider.ua/lifestyle/viktorzotovnuzhnodumatolyudyakhtogdagorodabudutmenyatsyaavtomaticheskii/?fb_action_ids=647071282054628&fb_action_types=og.likes - Назва з екрану. **8.** Мамфорд Л. Культура городов [Електронний ресурс] / Л. Мамфорд. – Нью-Йорк, 1938. - Режим доступу: <http://book-science.ru/social/territory/l-memford-o-kul-ture-gorodov.html> - Назва з екрану. **9.** Мельник О. Львівські ресторатори запропонували нестандартний спосіб підтримки нужденних – 02 квітня 2014 р. - Режим доступу: <http://www.ukurier.gov.ua> - Назва з екрану. **10.** На остановках общественного транспорта Львова установили книжные полки для бук кроссингу – 14.07.2008. – Режим доступу: <http://extra-news.com.ua/culture/na-ostanovkah-obschestvennogo> - Назва з екрану. **11.** Одессу спасет «стрит-арт» - 22 апреля 2013. – Режим доступу: <http://o1.ua/news/odessu-spaset-strit-art.html> **12.** Парк Р. Город как социальная лаборатория [Електронний ресурс] / Р.Парк // Социологическое обозрение – Том 2. - №3. – 2002. - Режим доступу: <http://www.urban-club.ru/?p=50> - Назва з екрану. **13.** Пирогов С. Феноменологическая социология и урбанистика // Вестник Томского государственного университета. Серия «Философия. Культурология. Филология». – 2004. - № 282. - С.97-103. – Режим доступу: <http://www.urban-club.ru/?p=97> - Назва з екрану. **14.** Соля Е.. Как писать о городе точки зрения пространства? / Е. Соля // Логос. - №3. – 2008. - С. 130-140. **15.** Титиш Г. Теплий Івано-Франківськ. Як активісти змінюють місто [Електронний ресурс] – 04.09.2014. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/society/2014/09/4/179599/> - Назва з екрану. **16.** Фесенко Г. Креативні трансформації культурного ландшафту мегаполісів // Наукові записки НаУКМА - Том 140. Теорія та історія культури. – 2013. – С. 59-63. - Режим доступу: <http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/2629/1/pdf> **17.** Фесенко Г. Стратегії культурного розвитку українських міст як цивілізаційний вибір // Українознавчий альманах. Вип. 11. – 2006. – С. 220-223. **18.** Флорида Р. Большая перезагрузка. Как кризис изменит наш образ жизни и рынок труда – М. : «Классика-XXI». - 2012. – 240 с. **19.** Человеческий масштаб / The Human Scale / 2012 / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.ex.ua/76634644>

УДК 316.334.56

ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ ГОРОДСКИХ СООБЩЕСТВ: ОТ ЛОКАЛЬНОСТИ К СУБКУЛЬТУРАМ И СЕТЯМ ПО ИНТЕРЕСАМ

Мусиездов Алексей Александрович – кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Статья посвящена переосмыслению интерпретации городских сообществ в социологии на протяжении XX века. Актуальность темы обусловлена изменениями оснований солидарности в современном обществе, что делает изучение сообществ одной из наиболее перспективных областей исследований. В статье рассмотрены основные подходы к определению сообществ. Определены тенденции в переосмыслении связи городских сообществ с территорией. Подчеркнуто, что современные социологические концепции все чаще отказываются рассматривать городские сообщества как локальные, трактуя их как субкультурные, сетевые и т.д. Это приводит к идее о том, что локальные сообщества, в том числе городские, формируются и воспроизводятся в значительной степени за счет воображения.

Ключевые слова: сообщество, соседство, локальное сообщество, городские сообщества, городской образ жизни, субкультура, социальные сети, воображаемое сообщество.

Стаття присвячена переосмисленню інтерпретації міських спільнот в соціології протягом XX століття. Актуальність теми зумовлено змінами засад солідарності у сучасному суспільстві, що робить вивчення спільнот однією з найбільш перспективних галузей досліджень. У статті розглядаються основні підходи до визначення спільнот. Простежується тенденція до переосмислення зв'язку міських спільнот з територією: соціологічні концепції все частіше відмовляються розглядати міські спільноти як локальні, трактуючи їх як субкультурні, мережеві і т.д. Це призводить до ідеї про те, що локальність спільнот значною мірою формується і відтворюється за рахунок уявлення.

Ключові слова: спільнота, сусідство, локальна спільнота, міські спільноти, міський спосіб життя, субкультура, соціальні мережі, уявлена спільнота.

The article deals with the rethinking of interpretation of urban communities in sociology during the twentieth century. Actuality of the topic is caused by changes of the basis of solidarity in contemporary society that make community studies one of the most prospective research spheres. The article discusses the main approaches to the definition of community. There is a tendency to rethink the connection of urban communities with the territory: sociological concepts are increasingly refusing to consider the city as local community, treating them as a subculture, network, etc. This leads to the idea that the local community is largely formed and reproduced by the imagination.

Keywords: community, neighborhood, local community, urban communities, urban lifestyle, subculture, social networks, imagined community.

Изучение сообществ составляет важную часть социологической традиции и смежных исследований. В нынешних условиях, когда традиционные основания солидарности проблематизируются, тема сообществ приобретает принципиальную важность для понимания происходящих в обществе процессов. Тем не менее, как само понятие сообщества, так и подходы к его интерпретации и изучению, меняются на протяжении всей истории существования этой предметной области. Задача статьи состоит в анализе изменений в трактовках городских сообществ как примеров сообществ как таковых.

Наиболее четкие трактовки сообществ можно найти в работах Ф. Тенниса и Э. Дюркгейма, ассоциировавших их с традиционным обществом (*Gemeinschaft*), в котором социальность основана на личных связях, непосредственных межличностных взаимодействиях, коллективном сознании и неформальном социальном контроле. В современном обществе (*Gesellschaft*) такой тип социальных связей во многом утрачивает свое значение под натиском порожденных капитализмом всеобщей рациональности, функциональности и индивидуализации.

В современных классиках социологии городов различные сообщества были заметной частью города и городской жизни, неслучайно многие исследования представителей чикагской школы имели своим предметом разнообразные гетто, трущобы и т. п. – образования, в которых «формальный» порядок обезличенного массового общества дополнялся, преломлялся и даже замещался «неформальным» порядком общины. Однако на уровне теории сущность городской жизни все равно интерпретировалась как освобождение от диктата традиционного общества. «Наработки исследований сообществ – пишет У. Фланаган, – ясно показали, что классическая модель Вирта не связана с общим опытом большинства городских жителей» [10, Р. 70]. Более того, сам Л. Вирт со своей работой «Гетто» [28] выступает одним из классиков исследований сообществ (*community studies*), которые оказались относительно самостоятельной отраслью социального знания.

Однозначного определения понятия сообщества не существует. Так, например, Оксфордский словарь по социологии предлагает лишь самую общую дефиницию: «Понятие сообщества предполагает определенным образом упорядоченный набор социальных связей, основанных на чем-либо общем для всех участников данных отношений; как правило, это общность идентификации» [6, Р. 72–73]. Исследователи выделяют два основных акцента в определении сообществ. Подход Ф. Тенниса оказывается *функциональным*, таким, в котором главным является качество социальных связей; распространено и другое видение сообщества – *структурное*, отталкивающееся от его интерпретации как имеющего в своей основе общность территории, экономических институтов и собственных органов управления [3]. Согласно классификации, предложенной Д. Хиллари на основании анализа 94 обнаруженных определений, можно говорить о трех типах определений сообществ: полагающих основным территорию (1), общую культуру, ценности (2) и устойчивые социальные взаимодействия (3) [2]. В работе 1971 года «Сообщество в Америке» [24] Р. Уоррен предлагает определенную систему координат, состоящую из четырех измерений. Первое описывает степень зависимости или независимости общности при выполнении ее основных функций от единиц, не входящих в данную общность. Второе показывает, в какой степени совпадают или не совпадают сферы действия общинных единиц. Третье измерение отображает степень психологической идентификации индивида со своим сообществом. Четвертое – структурные и функциональные связи между различными единицами общности [3]. В исследовательской практике изучения сообществ обычно сочетаются различные варианты интерпретации, которые относятся к вполне конкретным и «очевидным» сообществам, нередко не претендуя на обобщения, выходящие за пределы отдельных случаев.

Если исходить, как минимум, из названия, то одним из первых источников в исследованиях сообществ можно считать сборник трудов Американского социологического общества за 1926 год под редакцией Э. Берджесса, озаглавленный «Городское сообщество» [23]. В этот сборник вошли такие тексты, как «Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок» Р. Парка, «Подъем городского сообщества» Н. Граса, «Город как сообщество: введение в исследовательский проект» С. Норт, «Локальное сообщество как единица планирования городских районов проживания» К. Перри и др. Резюмировать изложенные в сборнике идеи можно, остановившись на двух представленных в нем текстах.

Р. Парк развивает экологический подход и повторяет идею Э. Дюркгейма об органической солидарности: «Только когда каждый индивид оказывается вынужденным сосредоточивать свое внимание на какой-либо узкой области общего человеческого опыта, только когда он приучается прилагать свои усилия на каком-то небольшом сегменте общей задачи, только тогда может поддерживаться та широчайшая кооперация, которую требует цивилизация» [4, С. 12]. Указывая на кооперацию, Р. Парк, тем не менее, видит город состоящим из различных сообществ: «Чайнатауны, Маленькие Сицилии и прочие так называемые «гетто» <...> неизбежно создаются условиями и тенденциями жизни города» [4, С. 14].

Сесил Норт подчеркивает, что вопрос, является ли город сообществом, зависит от того, как мы определяем сообщество. Она пишет: «Во всех коннотациях термина «сообщество», имеем мы в виду популярное или научное словоупотребление, фундаментальным является его определение как группы людей, проживающих на определенной территории и отличающейся значительной степенью единства перед лицом важных жизненных вызовов» [18, Р. 233]. Поразительное разнообразие различных стилей, языков, привычек и привязанностей, соперничество между собой различных расовых, этнических, религиозных групп, нередко оборачивающееся насильственными действиями и т. д. являются реалиями жизни современного города, поэтому неудивительно, что исследователям сложно видеть в городе хоть какое-нибудь подобие единства.

Однако такая точка зрения не принимает во внимание некоторых принципиально важных для современного общества аспектов социального единства. Рассматривать последнее как ограниченное исключительно ситуациями простых межличностных отношений означает игнорировать наиболее важные элементы нынешнего социального порядка, в котором большинство взаимодействий, поддерживающих социальную интеграцию, являются безличными. Локальность становится все менее самодостаточной – представитель местного сообщества оказывается в то же самое время представителем народа и государства, и именно это оказывает большее влияние на то, каким образом человек удовлетворяет свои

жизненные потребности. Это касается и экономической жизни, обычно определяемой извне локального сообщества, религии как части более широкой культуры и т. д. В этих условиях местная община сама не в состоянии полностью удовлетворить нужды индивидов или требовать от них исключительной лояльности.

Все эти факторы порождают вопрос о том, можно ли вообще рассматривать город в качестве сообщества. Отвечая на него, С. Норт пишет: «Вместо того, чтобы пытаться ответить на вопрос о том, является ли та или иная локальная группа сообществом, мы должны определить, в какой степени группа представляет собой сообщество, и мы располагаем объективными единицами измерения для определения этой степени» [18, Р. 236]. По логике автора такими критериями является совместная активность членов группы по реализации тех или иных групповых интересов (экономических, религиозных, политических, культурных и т. д.). В данной интерпретации, как видим, легко узнать черты будущих концепций, полагающих совместное действие фактором, конституирующим сообщество (А. Турен, М. Кастельс и др.).

В исследованиях городских сообществ классическими считаются работы «Янки-Сити» У. Л. Уорнера [24], «Южная глубинка: Социально-антропологическое исследование касты и класса» Э. Дейвис, Б. Гарднер и М. Гарднер [7], «Миддлтаун: Исследование современной американской культуры», «Миддлтаун во времена перемен: Исследование культурных конфликтов» Р. С. Линда и Х. М. Линд [16; 17], «Плейнвилль, США» Дж. Уэста [26]. Основной задачей исследований авторы видели описание и анализ избранного объекта как компактной модели «устройства» общества в целом, соответственно, принципиально важным оказывается необходимость выбора типичного объекта. Однако для нас важно подчеркнуть тот факт, что в качестве таких объектов в каждом случае выбирался небольшой город, чьи жители все равно оказывались неоднородными, а значит, не составляли сообщества в смысле «морального единства». Как пишет М. Добрякова, подлежащее изучению в рамках подобных исследований сообщество «не должно быть экономически зависимым, например, от угольной промышленности, курортного бизнеса и аналогичных доходов сезонно-климатического характера. Оно должно быть однородным в социальном плане: никаких крупных религиозных конгрегаций, нетипичных для данного района; никаких больших иноязычных диаспор; более того, в нем не должно быть ярко выраженной «аристократии» и вообще классов. В результате более или менее длительных поисков подходящие сообщества находились. Однако в ходе исследований выяснялось, что все они не удовлетворяли последнему требованию о классовой однородности» [3]. К тому же в этих исследованиях не акцентировалось внимание на взаимодействиях с другими сообществами, в рамках которых и формулируется общая идентичность.

Одним из наиболее ранних эмпирических исследований городских сообществ является работа Уильяма Уайта «Общество на углу улицы» (1943 г.) [27], посвященная изучению социальной структуры итальянской общины в Северном Бостоне. Исследование показало существование важных различий в восприятии одного и того же места «извне», со стороны и «изнутри», теми, кто там живет. Так, в частности, оказалось, что то, что для внешнего наблюдателя выступает элементами дезорганизации и морального упадка, для члена сообщества оказывается интегрирующим и стабилизирующим фактором. Так, например, владение искусством обходить закон, свойственное большинству представителей сообщества, оборачивалось собственным, общим для сообщества пониманием порядка и того, что является достойным поведением.

Впоследствии появилось множество исследований на эту тему, что позволило Б. Веллману и Б. Лейтону констатировать, что горожане «по-прежнему связаны соседством, по-прежнему имеют ощущение локальной общины и по-прежнему используют соседские связи для общения и поддержки» [14]. Такое положение вещей особенно характерно для дискриминируемых слоев (чернокожих, этнических меньшинств, женщин и т. д.), для представителей которых признание в семье, общине, среди соседей выступает своего рода компенсацией за невозможность самореализации «вовне».

Городские сообщества как территориально локализованные образования в западной традиции концептуализируются как «соседства» («*neighborhoods*»). Один из ведущих представителей данного направления Альберт Хантер определил соседство как «уникально сцепленные звенья социально-пространственной организации, на которые воздействуют силы и институты огромного общества и рутина каждодневной жизни» (цит. по: [2]). Он настаивал на том, что не все люди, живущие неподалеку друг от друга, образуют соседства и входят в них, и рассматривать соседство вне социального контекста ни в коем случае нельзя.

Исследования показывают, что в силу различных причин люди в разной степени включены в жизнь соседств. Так, чем больше человек контактирует с друзьями, знакомыми, коллегами, родственниками, людьми, объединенными общими интересами и т. д., тем менее значимыми для него оказываются соседские связи. Вне дома чаще проводят время более образованные горожане, молодежь, мужчины, соответственно, соседство оказывается более важным для пенсионеров и домохозяек. Исследования также показывают более сильную заинтересованность в соседских связях представителей рабочего класса, в частности по сравнению с представителями среднего класса [2].

Различаются также и типы соседских объединений. Традиционно считалось, что соседства объединяются, в первую очередь, по этническому признаку, однако далеко не всегда локальные сообщества оказываются этническими объединениями. Исследования Геральда Саттлса привели к выводу о том, что территориальная идентичность создает солидарность, основанную на общем месте проживания, которая оказывается сильнее этнических и расовых различий. Он предлагает понятие «оборонительное соседство» (*«defended neighborhood»*), под которым понимается такое (полиэтническое) локальное сообщество, которое ощущает свое единство на фоне внешних (реальных или мнимых) угроз, даже если источником таких угроз оказываются представители тех же этнических групп, что и члены сообщества [21]. «Оборонительные соседства» могут проявляться в разных формах, быть результатом различных причин, существенно варьироваться по численности и составу. Ключевым фактором их формирования являются внешние по отношению к сообществу обстоятельства. Однако это же и препятствует тому, чтобы рассматривать их как сообщества в полном смысле слова, поскольку изменение внешних обстоятельств может привести к тому, что подобное сообщество перестанет существовать.

Кроме оборонительных соседств, Г. Саттлс выделяет такие формы объединений, как «близкие соседи» (*«face block»*) и «сообщество с ограниченной ответственностью» (*«community of limited liability»*) [20]. В первом случае речь идет о тех, кто вовлечен в рутинные практики, связанные с местами, близкими к дому, знает друг друга в лицо, а часто и по имени. Границы сообщества обычно обозначают территорию, где позволено гулять детям.

Термин «сообщество с ограниченной ответственностью» был введен в научный оборот в 1961 году М. Яновицем в работе, посвященной роли местной прессы в функционировании городских поселений [13]. Основная мысль данной работы состоит в том, что, во-первых, сообщество может быть результатом «внешнего» восприятия и определения. Так, например, журналисты, землевладельцы или владельцы жилья, местные власти и политики, различные социальные службы, в том числе органы образования, медицины, социальной защиты и т. д., определяют проживающих на некоторой территории местных жителей в качестве «сообщества» в зависимости от собственных, связанных с ним и/или его местом интересов. Если внешнее определение окажется принятым местными жителями, то оно в дальнейшем может стать основой для самоидентификации и формулировки и отстаивания собственных интересов. Во-вторых, включенность в локальное сообщество может быть частичной и нерегулярной по интенсивности – в зависимости от связываемых с сообществом интересов и целей. Другими словами, такое сообщество может быть построено на таких же основаниях, что и любые другие ассоциации по интересам, а не только на основе «приписанного» территориального статуса. Более того, такие группы существенно увеличивают интенсивность социальных контактов внутри самого сообщества [2].

Отличия между «сообществом с ограниченной ответственностью» как добровольным объединением местных жителей и традиционно понимаемым соседством, основанном на этнической близости, явственно показано в исследовании Герберта Ганца, посвященном изучению итальянской общины района Вест Энд в Нью-Йорке [11]. Г. Ганц называет жителей общины «городскими сельскими жителями» (*«urban villagers»*), поскольку, несмотря на проживание в крупном мегаполисе, они продолжали практиковать традиционный способ жизни, основанный на личных связях, взаимном признании и подозрительности по отношению к соседям, не входящим в общину. Это обусловило невозможность их объединения с другими жителями Вест Энда для реализации общих интересов, состоящих в сохранении района, который в результате был существенно перестроен.

Благодаря Г. Гансу и его работе «Урбанизм и субурбанизм как образ жизни» (1962 г.) [12] не только термин «городские сельские жители» прочно вошел в теорию и практику городских исследований, но и были подвергнуты переосмыслению ключевые положения концепции Л. Вирта относительно городского образа жизни. По мнению Г. Ганса, выводы Л. Вирта могут относиться разве что к так называемому «внутреннему городу» (*«inner city»*), условия жизни в котором не могут быть распространены на весь город, в особенности на пригороды. Кроме того, аргументы Л. Вирта относительно влияния размера, плотности и гетерогенности населения на формирование специфически городского образа жизни оказываются неубедительными даже для «внутреннего города». Г. Ганс предлагает собственную классификацию городских жителей, отстаивая мысль о том, что существует не один, а, как минимум, пять различных «городских образов жизни» (так называемая «композиционная теория»):

1. «Космополитичные» студенты, артисты, художники, писатели, музыканты и другие интеллектуалы и профессионалы предпочитают жить в городе, чтобы быть ближе к значимым для них культурным объектам.

2. Неженатые и бездетные предпочитают оставаться в городе, чтобы быть ближе к работе и развлечениям.

3. Этнические «городские сельские жители» живут в общинах с сильными внутригрупповыми связями и относятся с подозрением ко всему, что находится за пределами их сообщества.

4. Бедные и одинокие представители этнических меньшинств обычно занимают самое дешевое жилье.

5. В городе остаются и те, кто пострадал вследствие нисходящей социальной мобильности и лишен возможности переехать в другое место.

Г. Ганс доказывает, что, с одной стороны, для формирования городских образов жизни ключевое значение имеют не столько различия между городом и не-городом (интерпретируемые в терминах экологического подхода), но широкий спектр социально-экономических факторов, а с другой – различия между жизнью в городе и жизнью в пригороде могут не быть столь существенными, как это представлялось представителям чикагской школы. Подобные выводы ведут к переосмыслению всего наследия классической социологии города.

Знаковой фигурой в таком переосмыслении является Клод Фишер, чьи работы «Жить среди друзей» [9] и «Городской опыт» [8] были одними из первых исследований городских социальных сетей и положили начало так называемой «субкультурной теории урбанизма».

Продолжая мысль Г. Ганса, К. Фишер утверждает, что город выступает благоприятной средой для развития, дифференциации и взаимодействия различных групп людей, разделяющих общие интересы и ориентации, практикующих различные «городские образы жизни», поддерживает не столько борьбу, сколько сосуществование разнообразных субкультурных групп. В то же время К. Фишер соглашается и с Л. Виртом в интерпретации факторов, влияющих на городской опыт (численность, плотность и гетерогенность населения).

Для К. Фишера размер группы выступает центральным фактором урбанизма. По его мнению, городская среда должна предоставлять некоторую «критическую массу», необходимую для того, чтобы люди, разделяющие общий интерес, стали действующей субкультурой. Именно эта «критическая масса» поддерживает взаимодействия среди единомышленников, оформляет и усиливает внутригрупповую идентичность. Размер города в данном отношении значим в двух смыслах. Во-первых, чем больше город, тем выше специализация в нем, а во-вторых, тем более разнообразным в этническом отношении является его население. Разнообразие и есть то, что отличает «городской опыт». К. Фишер пишет: «Урбанизм оформляет социальную жизнь – не разрушая, однако, социальные группы, как полагали детерминисты, но наоборот, усиливая их. Наиболее значимый социальный эффект от размера сообщества состоит в развитии различных субкультур. ... Подобно композиционной теории, субкультурная теория утверждает, что в городской среде продолжают существовать близкие социальные круги. Но подобно детерминизму, она разделяет взгляд, согласно которому окружение значительно изменяет сообщества, особенно – способствуя возникновению и развитию субкультур» [8, Р. 35–36].

Согласно К. Фишеру, город не только сохраняет традиционные (как правило, этнические) группы или, наоборот, способствует единообразию горожан, но создает разнообразие культурных сообществ, обеспечивая возможности для самовыражения самых разных групп. Признаком урбанизации может служить разнообразие городских жителей – идея, входящая в противоречие с основным положением классической городской социологии об универсализации городского образа жизни, порождаемой массовым обществом. Соответственно, зиммелевское «бесчувственное равнодушие» горожан может трактоваться как следствие не только эмоциональной перегруженности, но и как отчужденность и подозрительность по отношению к представителям других субкультур.

Интерпретацию К. Фишером сообщества как субкультурной группы, чья связь с местом оказывается несущественной, можно считать симптоматичной с точки зрения изменения трактовок городских сообществ как таковых. Городские сообщества могут быть малыми или большими, включать в себя соседство в рамках улицы или квартала или целый город или даже систему поселений, иметь в своей основе этнические связи или общие интересы, конструироваться на основе общей территории или вообще не иметь никакой пространственной привязки. Такая ситуация привела к формулировке идеи «освобожденного сообщества» («*community liberated*»), предложенной Б. Веллманом и Б. Лейтоном [14]. Суть ее состояла в том, что сообщество как предмет исследований должно быть «освобождено от пространственных ограничений», поскольку горожане предпочитают формировать первичные группы, не ограниченные соседскими связями, а зачастую вообще никак к ним не относящиеся. Б. Веллман и Б. Лейтон утверждают, что те, кто имеет сильные связи с соседским сообществом, как правило, обладают меньшими экономическими и социальными ресурсами и способностью для того, чтобы выстраивать контакты вне их места жительства. Исследование К. Фишера в Северной Калифорнии показывает, что люди с более высоким уровнем образования и дохода в включены в более широкий «географический контекст» и меньше привязаны к месту проживания [9].

Таким образом, «классические» исследования сообществ исходили из ряда предположений о том, чем являются городские сообщества, а именно:

1. Сообщество должно быть однородным на фоне разнородности города.
2. Индивиды должны взаимодействовать в основном с членами «своего» сообщества и в меньшей степени с людьми извне.
3. Сообщество должно иметь территориальную локализацию.

Если для времен социологической классики такая интерпретация сообществ, возможно, и была справедливой, то в современных условиях под такое описание подходят, скорее, сельские сообщества, чем городские. Однако, если отбросить третий признак (территориальную локализацию сообщества), то, пожалуй, по-прежнему можно согласиться с идеей о городе как средоточии сообществ.

Ответом Б. Веллмана и Б. Лейтона на сложности в определении и изучении городских сообществ является применение ими концепта социальных сетей для их описания. Сетевой подход (*social network approach*) в описании и анализе городских сообществ обладает тем преимуществом, что лучше отражает действительный опыт горожанина, включенного в различные контексты городской жизни. Эта включенность частична, а потому его принадлежность к той или иной группе не может описать его жизнь в полной мере. Сетевой подход как раз и позволяет обратить внимание на связи между людьми, преодолевающие межгрупповые границы. В то же время, как показывают исследования, социальные сети во многом принимают на себя те функции, которые считаются характерными для сообществ, интерпретируемых в качестве первичных групп, а в некоторых случаях выполняют их лучше за счет уменьшения давления социального контроля.

В последнее время сетевой подход в изучении городских сообществ дополнился анализом связей и взаимодействий, опосредованных интернет-коммуникациями. Так, например, Б. Веллман приходит к выводу о том, что группоориентированные сети уступают свое место индивидуализированным сетям – феномен, который он называет «сетевым индивидуализмом» (*networked individualism*) [22]. «Переход» существенной части социальных связей и отношений в информационно-технологическую среду вполне подтверждает трактовки современного города как «цифрового» (*cybercity*).

Как сетевой подход, так и концепция К. Фишера, подчеркивают еще один важный момент в функционировании города: люди и сообщества могут не только конкурировать друг с другом или искать примирения и гармонизации интересов, но и попросту избегать нежелательных контактов. Важный шаг в развитии этой идеи сделал Ричард Сеннетт в своей работе «Использование беспорядка: персональная идентичность и городская жизнь» [19].

Р. Сеннет утверждает, что существенная часть среднего класса, стремясь защититься от вызовов городской жизни, замыкается в собственном мире с минимумом социальных контактов. В ответ на сложность (*complexity*) города и его жителей они вырабатывают систему предубеждений относительно других жителей города, которая становится центральной частью восприятия и отношения к ним. Чтобы сохранить свое стереотипизированное видение себя и окружающей действительности (которое может пошатнуться в результате взаимодействий), они предпочитают минимизировать свой городской опыт, ограничиваясь в основном контактами внутри «своего» безопасного и «чистого», относительно однородного в социальном и культурном отношении района (часто – пригорода). Такое поведение обусловлено стремлением приблизиться к конвенциональной модели «жизни семьи среднего класса». Поскольку этот образ разделяется большинством, каждый конкретный представитель класса оказывается подобным другому, и вместе они образуют достаточно однородную среду. Разделяемый большинством образ того, к чему следует стремиться, с акцентом на комфорте и безопасности, гомогенность социального окружения становятся базой для развития чувства принадлежности и основой для интерпретации жителей как «сообщества». Однако, как показывает Р. Сеннетт, этот образ оказывается подделкой, а сообщество – мифом, в то время как в реальности за взаимным признанием и доброжелательностью стоит нежелание брать на себя ответственность в случае вовлечения в более тесные отношения.

Таким образом, можно сделать вывод, что традиционный подход к анализу сообществ полагает их территориальную определенность принципиально важным моментом – предполагается, что социальная организация «надстраивается» на территориальную основу, которая в ряде случаев оказывается определяющей для сообщества (например, в случае городского образа жизни в интерпретации Л. Вирта). Однако большинство исследований, начиная, как минимум, с середины XX века, эту идею аргументировано критикуют. Так, например, представители субкультурного и сетевого подходов переосмысливают классическую интерпретацию сообществ в сторону отказа от рассмотрения их локальности как основного признака. Р. Сеннетт идет дальше, показывая, что даже при наличии ряда сходных социальных и культурных черт у людей, проживающих компактно на одной территории, пространственная близость может не быть фактором существования сообщества. Это, в свою очередь, приводит к идее о ключевой роли представлений в формировании и воспроизводстве сообществ, которая реализована, в частности, в работах Б. Андерсона [1], А. Аппадурраи [5] и других.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон ; пер. с англ. В. Николаева ; вступ. ст. С. Баньковской. – М. : Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2001. – 288 с. 2. Вагин В. Социология города [Электронный ресурс] / В. Вагин // Библиотека Гумер. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Vagin/04.php 3. Добрякова М. С. Исследования локальных сообществ в социологической традиции [Электронный ресурс] / М. С. Добрякова // Открытая библиотека публикаций по социальным наукам. – Режим доступа : http://socprob.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=861:2012-03-29-16-35-01&catid=89:2012-03-29-16-27-50 4. Парк Р. Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок / Р. Парк ; пер. с англ. В. Николаева // Социологическое обозрение. – Том 5. – № 1. – 2006. – С. 12. 5. Appadurai A. Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization / A. Appadurai. – Minneapolis; London : Univ. of Minnesota Press, 1996. 6. Community // The Concise Oxford Dictionary of Sociology / Gordon Marshall (Ed.). – NY., Oxford : Oxford University Press, 1996. – P. 72–73. 6. Davis A. Deep South: A Social Anthropological Study of Caste and Class. / A. Davis, B. B. Gardner, M. R. Gardner. – Chicago : Chicago University Press, 1946. 7. Fischer C. The Urban Experience / C. Fischer. – San Diego : Harcourt Brace Jovanovich, 1984. 8. Fischer C. To Dwell Among Friends: Personal Networks in Town and City / C. Fischer. – Chicago : Chicago University Press, 1982. 9. Flanagan W. G. Urban Sociology: Images and Structure / W. G. Flanagan. – Boston : Allyn and Bacon, 1999. 10. Gans H. The Urban Villagers: Group and Class in the Life of Italian-Americans / H. Gans. – New York : Free Press, 1962. 11. Gans H. Urbanism and Suburbanism as Ways of Life. A Re-evaluation of Definitions / H. Gans // Human Behavior and Social Processes: An Interactionist Approach / A. Rose (Ed.). – Boston : Houghton Mifflin, 1962. – P. 625–648. 12. Janowitz M. The Community Press in Urban Settings: The Social Elements of Urbanism / M. Janowitz. – Chicago : Chicago University Press, 1961. 13. Leighton B. Networks, Neighborhoods, and Communities: Approaches to the Study of the Community Question / B. Leighton, B. Wellman // Urban Affair Quarterly. – 1979. – Vol. 14. – № 3. – P. 363–390. 14. Lunt P. The Social Life of a Modern Community / P. S. Lunt, W. L. Warner. – New Haven, Conn. : Yale university press, 1941. 15. Lynd H. M. Middletown in Transition: A Study in Cultural Conflicts / H. M. Lynd, R. S. Lynd. – NY. : Harcourt, Brace and World, 1937. 16. Lynd H. M. Middletown: A Study in Contemporary American Culture / H. M. Lynd, R. S. Lynd. – NY. : Harcourt, Brace and World, 1929. 17. North C. The city as a community: An introduction to a research project / C. North // The urban community / E. Burgess (Ed.). – Chicago : The University of Chicago Press, 1926. – P. 233. 18. Sennett R. The Uses of Disorder: Personal Identity and City Life / R. Sennett. – London : Faber & Faber, 1996. 19. Suttles G. The Social Construction of Communities / G. Suttles. – Chicago : University of Chicago Press, 1972. 20. Suttles G. The Social Order of the Slum: Ethnicity and Territory in the Inner City / G. Suttles. – Chicago : University of Chicago Press, 1968. 21. The Internet in Everyday Life / C. Haythornthwaite, B. Wellman (Eds.). – Oxford : Blackwell, 2002. 22. The urban community / E. Burgess (Ed.). – Chicago : The University of Chicago Press, 1926. 23. Warner W. L. The Living and the Dead: A Study of the Symbolic Life of Americans / W. L. Warner. – New Haven, Conn. : Yale university press, 1959. 24. Warren R. The Community in America / R. Warren. – Chicago : Rand McNally College Publishing, 1971. 25. West J. Plainville, U.S.A. / J. West. – New York : Columbia University Press, 1948. 26. Whyte W. F. Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum / W. Whyte. – 4th edition. – Chicago : Chicago University Press, 1993. 27. Wirth L. Ghetto / L. Wirth. – Chicago : The University of Chicago Press, 1928.

УДК 316.728:573023

«FASTFOOD» ТА ЙОГО ЗВ'ЯЗОК ІЗ ДЕЯКИМИ АСПЕКТАМИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

Ніколенко Вадим Вікторович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

У статті висвітлюються питання щодо зв'язку гастрономії із соціокультурними характеристиками сприйняття часової перспективи. Робиться висновок, що поява фастфуду є органічним продовженням процесів раціоналізації суспільного життя. Саме в контексті таких процесів стихія Хроноса сприймається масовою свідомістю як вкрай дефіцитний ресурс, що впливає на всі сфери організації життя суспільства, в тому числі й гастрономічну. Це, в свою чергу, призводить до трансформації кулінарії та практик харчування. Наголошується, що фастфуд як певна форма прояву практик швидкого харчування не є безальтернативним вибором, яке суспільство вимушене робити за підвищення в ньому показників рівня та якості життя. В будь-якому випадку, така форма споживання їжі може стати як ще одним доповненням до урізноманітнення гастрономічного антуражу суспільного буття, так й дієвою мембраною поширення модернізаційних ідеалів західного світу. На разі харчові практики під брендом «золотої арки» значно розширюють гастрономічний радіус ойкумени масової людини (космополіта) безвідносно до його національної приналежності, що є красномовним символом глобальних інтеграційних ініціатив планетарного характеру.

Ключові слова: гастрономія, образ життя, глобалізація, якість життя, фастфуд, часова перспектива.

В статье освещаются вопросы, которые раскрывают связь гастрономии с социокультурными характеристиками восприятия временной перспективы. Сделан вывод, что появление фастфуда является органическим продолжением процессов рационализации общественной жизни. Именно в контексте таких процессов стихия Хроноса воспринимается массовым сознанием как исключительно дефицитный ресурс, который влияет на все сферы организации жизни общества, в том числе и гастрономическую. Это, в свою очередь, приводит к трансформации кулинарии и практик питания. Делается акцент, что фастфуд как определенная форма проявления практик быстрого питания не является безальтернативным выбором, который общество вынуждено платить за повышение в нем показателей уровня и качества жизни. В любом случае, такая форма питания может, с одной стороны, внести еще большее разнообразие в гастрономический антураж общественной жизни, а с другой, - стать действенной мембраной расширения модернизационных идеалов западного мира. На современном этапе практики питания под брендом «золотой арки» значительно расширяют гастрономический радиус ойкумены массового человека (космополита) безотносительно к его национальной принадлежности, что является красноречивым символом глобальных интеграционных инициатив планетарного характера.

Ключевые слова: гастрономия, образ жизни, глобализация, качество жизни, фастфуд, временная перспектива.

The article highlights the link between gastronomy and socio-cultural characteristics of perception of temporal perspective. It is concluded that the appearance of fast food is a natural continuation of the process of rationalization of social life. In the context of such processes the Cronus elements are perceived by public consciousness as a scarce resource that affects all spheres of society, including gastronomic. This eventually leads to transformations in cooking and eating practices. It is noted that fast food consumption as a practice is not non-alternative choices that society is forced to do by increasing the indicators of life level and quality of life. This way of eating can become as yet another addition to the gastronomic diversity entourage social life, and so efficient membrane spreading modernization ideals of the Western world. In the case of food practices under the brand "golden arches" do significantly expand the gastronomic radius of ecumene of an average person (cosmopolitan), regardless his nationality, and is an eloquent symbol of global integration initiatives of global level.

Key words: gastronomy, lifestyle, globalization, quality of life, fast food, temporal perspective.

Гастрономічний вимір суспільного життя все більше привертає до себе увагу представників різних наук. Виявляється, що в такому контексті (через гастрономічне) можна прямо чи опосередковано розкривати секрети кожного суспільства, особливості масової свідомості, актуальної культури тощо. На нашу думку, гастрономію доцільно тлумачити як різновид певного знання, представники якого промовисто фіксують наявні зв'язки між практиками харчування різноманітних соціальних груп та загальним суспільним контекстом, в якому вони розгортаються. Такі зв'язки є доволі евристичним інформаційним матеріалом, який свідчить про прикметні характеристики повсякденного життя, що репрезентують певні соціальні зміни. На нашу думку, такі зв'язки можна більш рельєфно виокремлювати за допомогою використання концепту гастрономічної культури. В цілому, визначення гастрономічної культури, з одного боку, може деталізуватись через мистецтво режисування самою трапезою, відповідні кулінарні/харчові практики, продовольчі переваги та наявні харчові обмеження в життєдіяльності окремих соціальних спільнот, а з іншого – через виокремлення закономірностей між присутністю певних страв на столі, кухонною атрибутикою, її розмаїттям, моделями поведінки за столом, вибором відповідних закладів харчування та повсякденними або урочистими культурними подіями, суспільними процесами, відносинами тощо.

Питання діагностики суспільного життя через концепт «гастрономічна культура» у вітчизняній соціологічній літературі піднімаються доволі спорадично, все ще спостерігається відсутність систематичного інтересу до комплексного вивчення гастрономічної проблематики в суспільному житті. В цьому контексті варто зауважити лише на роботах В.Бурлачука, Ю. Винничука, В. Панченка, І. Набруска, В. Коротича. З огляду на це, **мета цієї статті** – зафіксувати деякі закономірності між гастрономією (гастрономічною культурою) та деякими соціокультурними характеристиками сприйняття часової перспективи в різних цивілізаційних/культурних контекстах.

Доцільно зауважити, що історичною точкою відліку в нашому дослідженні буде початок Нового часу. Тож, після епохи Середньовіччя, на авансцену суспільного життя європейського суспільства почали все більше виходити й закріплюватися нові «культурні герої», що зрештою докорінним чином змінили «соціальне обличчя» великої частини земної кулі. Мова йде про появу та поширення в повсякденних господарських практиках представників суспільства старого ладу, насамперед, систематичності, методичності, раціоналізації, індивідуалізації тощо. Як наслідок, у вирі інших метаморфоз створилось родюча соціокультурна основа для виникнення капіталістичних відносин. Зважаючи на це, неабиякого значення набуває цінність часу. «Звичайного» часу, ставлення до якого, можливо, й досі залишається найсуттєвішою культурною відмінністю в різних цивілізаціях. Після цього, в окремих індустріальних суспільствах, де набула розвитку досяжницька мотивація, а часова перспектива сприймалась масовою свідомістю як вкрай дефіцитний ресурс, можна фіксувати процеси виникнення та стрімкого поширення структур «швидкого харчування». На своїй батьківщині, у США, вони були органічним додатком до американської автомобільної цивілізації, за допомогою якої американці прагнули (перш за все у професійних цілях) мінімізувати нерациональне використання бюджету свого часу. До речі, сам автомобіль у процесах зростаючої індустріалізації суспільства сприймався американськими промисловцями як пристрій для економії стихії Хроноса. Хоча перші фордівські моделі автомобіля вважалися «звеселяючим екіпажем» та предметом розкоші, згодом вони стали одним із промовистих символів американського способу життя. При цьому автомобіль поставав не тільки як гарант економії часу, але й як потужний провідник культури індивідуалізму. Американський історик Л. Зігельбаум наголошує на тому, що скрізь, де з'являвся автомобіль, особистість ставала все менш залежною від держави. З огляду на це, зазначимо, що доки в Радянському Союзі автомобіль був розкішшю, імперія була міцною та непохитною [5, с. 178].

Специфічне сприйняття цінності часу, неоднакове ставлення до нього на Заході та Сході красномовно фіксується багатьма відомими постатями минулого. На цьому тлі доволі симптоматичними є спогади князя М. Голіцина, які свідчать про сприйняття часової перспективи в різних культурах на зламі XIX–XX ст. Згадуючи своє життя в дореволюційному суспільстві, князь пише про артефакти власного повсякденного побуту, в тому числі про годинник, на якому хвилинна стрілка взагалі була відсутня. Такий годинник важко було уявити, припустимо, у кабінеті американського підприємця тієї доби. Більше того, на деяких сучасних хронографах американського виробництва можна побачити стрілки, які рахують навіть десяті частки секунди. У цьому вбачається справжній американський приклад ставлення до часової перспективи та розуміння її цінності. Тому цілком показовим стає факт появи саме в США, в країні з таким шанобливим ставленням до часу та пануючою досяжницькою мотивацією, авангардної для своєї епохи структури «швидкого харчування» (фастфуда).

Зважаючи на великий суспільний резонанс навколо цієї структури, який спостерігається навіть станом на сьогодні, вважаємо за доцільне розставити деякі смислові акценти. Автори теорій модернізації, які наголошують на привабливості західних ідеалів «золотого мільярда», намагаються представити

історію як процес еволюції суспільств «другого» та «третього» світів в орбіту західної цивілізації. Вважається, що найактивніше «лаковані» явища глобальної масової культури виробляються й поставляються на експорт саме Сполученими Штатами. Внаслідок цього з-поміж інших модернізаційних цінностей, не останнє місце посідає їжа по-американськи, точніше одна з форм її прояву – фастфуд. Як будь-яке резонансне явище, фастфуд є об'єктом жорсткої полеміки, де аргументи подекуди зумовлені не лише медичними, але й політичними та ідеологічними міркуваннями.

На нашу думку, будь-які крайнощі у стосунках між прихильниками американської їжі (фастфуда) та їхніми опонентами мають нівелюватися через «конструктивний набір золотой середини». Зазначимо, що активні прихильники глобалізації промовляють на кшталт: що добре для «Макдональдс», добре для людства в цілому (на зразок усім відомого твердження: що добре для «Дженерал моторс», добре для Америки), зауважуючи на місіонерській ролі «золотої арки». З іншого боку, їхні опоненти наголошують на шкідливості фастфуда для здоров'я людини, називаючи його «смітничковою їжею», сприймають фастфуд як загрозу, що може призвести до уніфікації смаку та соціокультурних, зокрема гастрономічних, особливостей окремих регіонів світу, які будуть позбавлені самобутніх національних відтінків [3].

Така риторика вже має доволі насичену історію. Зокрема, К. Давидова зазначає, що по закінченні Першої світової війни Сполучені Штати, зважаючи на своє географічне розташування та економічні інтереси, почали поставляти на експорт американські м'ясні консерви з відомою всім користувачам сучасного Інтернету назвою Spam. Примітним є те, що багато країн, що постраждали від військових дій, у яких вирувала продовольча криза, із задоволенням відгукнулися на нову харчову пропозицію [3]. Завдяки інтенсивному типу господарювання та домінуванню цінностей виробничої праці, помноженої на вільну конкуренцію багато країн вже всередині ХХ ст. ефективно вирішили продовольчу проблему. Їжа з категорії дефіцитного товару перетворилася на легкодоступний продукт, який сьогодні пропонується на полицях магазинів в широкому асортименті. Натомість процеси глобалізації, в тому числі, й через гастрономічне, а саме: «макдоналізацію», «кока-лізацію», тобто на рівні так би мовити шлунків, - продовжуються.

Прийнято вважати, як підкреслювалось вище, що такі процеси призводять до уніфікації смаків, хоча цілком можна поділити й думку прихильників глобальної системи харчування щодо зростаючого розмаїття страв та взаємозбагачення різних гастрономічних культур як наслідку інтеграційних ініціатив планетарного характеру. Якщо вважати, що поява «швидкого харчування» є не лише даниною моді, але й похідною все зростаючого темпоритму життя й поширення індивідуалістської культури, тобто поява фастфуду є об'єктивно зумовленим процесом, тоді навряд чи доречно говорити про цілковито штучну загрозу національним кухням з боку такої стандартизації гастрономічних звичок. На наш погляд, найактивніші візаві космополітизму в гастрономії мають розуміти, що глобалізація є невідворотним процесом. Тож, хочемо ми того чи ні «Макдональдс» ще довго залишатиметься бажаним чи небажаним гостем у багатьох країнах світу. У будь-якому випадку харчова промисловість як структура, що має гнучко реагувати на попит, буде приречена на повне фіаско, якщо стане нечутливою до потенційного вибору споживачів. Важко сказати про далеке майбутнє смакових уподобань, але в коротко- та середньостроковій часових перспективах, на нашу думку, не варто очікувати формування «єдиного смаку», створеного фастфудом. Така їжа смакує, якщо харчуватися нею інколи, в іншому випадку вона набридає. Сама фізіологія людського організму постійно змушує шукати різні відтінки смакової палітри, прагнути до розмаїття свого харчового раціону, звичайно, у визначених власною культурою межах. Фастфуд в Україні існує вже близько двадцяти років, утім однією з центральних страв українського столу все одно залишається борщ. Хоча, звісно, подекуди відбуваються й відхилення від «загального курсу». Натомість гамбургер та чізбургер – це не лише хліб, який ніколи не припадає. Тому поява на гастрономічній мапі будь-якого регіону земної кулі ще одного ресторану «швидкої їжі» за наявності вибору з-поміж інших місць громадського харчування – явище цілком природне, до якого слід ставитися, скоріше, спокійно, аніж закликати до його повного виключення з повсякденного буття.

Звичайно, «Макдональдс» використовує можливі маніпулятивні важелі впливу, проте не більше й не менше, ніж деякі інші промислові гіганти. «Кожного дня сорок шість мільйонів людей харчуються в ресторанах цієї мережі, яка охопила більше ста двадцяти країн світу» [3]. Синонім фастфуда – «смітничкова їжа» – було вигадано самими американцями, доволі вагома частка яких вважає, що така їжа обманює шлунок, оскільки містить мінімум поживних речовин і максимум калорій [3]. Окрім того, часто-густо лунає думка, що зниження фізичної активності населення та «швидка їжа» призводять до стрімкого збільшення людей із зайвою вагою. Незважаючи на це, така їжа користується неабиякою популярністю. Відоме твердження, що можна ошукувати невелику кількість людей тривалий час, можна обмановати багато людей нетривалий час, але не можна вводити в оману всіх і постійно. Іншими словами, якщо б попит на таку їжу підтримувався лише штучно, поза реальними потребами споживачів, навряд чи «Макдональдс» був протягом тривалого часу однією з найуспішніших компаній світу.

Незважаючи на те, що опоненти фастфуда говорять про гастрономічну деградацію, «Макдональдс» продовжує крокувати світом, а його захисники знаходять нові аргументи «за». В їхньому арсеналі, окрім продовольчих, присутні майже місіонерські переконання. Зокрема, вони наводять вже згадуване нами вище правило «золотої арки», що було сформульовано американським публіцистом Т. Фрідманом, якого в цьому контексті можна вважати певною мірою послідовником І.Канта в його пошуках вічного миру [4]. Т. Фрідман вважає, що країни, в яких є «золоті арки», через культурну однорідність не будуть вести занадто активну ворожнечу одна з одною [3]. Виходить, що, чим більше ми знаємо про інших, тим менш агресивними є у власному ставленні до них. Як пише український дослідник О. Стражний, «соціологічні дослідження свідчать: у тієї людини, яка володіє не однією, а двома або декількома мовами, конфліктний потенціал нижчий» [8, с. 321]. За сучасних умов фастфуд стає для людей багатьох країн світу спільною «мовою їжі».

Ми не вдаватимемося до довгострокових прогнозів, тому що це безперспективно, а наголосимо лише на тому, що саме необхідно коригувати «тут і зараз». На нашу думку, варто вести дискусію здебільшого з приводу якості продуктів харчування, адже в гонитві за споживачем такі питання в найближчому майбутньому відіграватимуть не останню роль у боротьбі з конкурентами. У будь-якому випадку до негативних відгуків щодо «швидкої їжі» доцільно ставитися діалектично. Їх можна вважати як своєрідну данину за наявність інших суспільних чеснот, які виявилися похідними від домінування такої культурної традиції, яка дала світу фастфуд. Маємо на увазі ліберальну традицію суспільного життя із «серцевиною» у вигляді процесів раціоналізації та поширення культури досяжницької мотивації. Так, український соціолог Л. Малиш, посилаючись на емпіричні дані чотирьох етапів модуля «Соціальна нерівність» (1987, 1992, 1999, 2009) Міжнародної програми соціального дослідження (ISSP), доходить таких висновків: «Порівняльний аналіз сприйняття населенням різних країн нерівностей виявив наявність стійких... оцінок та настанов» [6, с. 119]. Далі вітчизняний фахівець говорить, що «першу (групу – прим. авт.) ...утворюють англомовні (країни - прим. авт.) Велика Британія, Австралія, США, Нова Зеландія, де успішність у житті опитані пов'язують передусім з амбітністю, наполегливою працею та освітою індивіда, оцінка гостроти нерівності в доходах у суспільстві є однією з найнижчих порівняно з іншими групами країн, а оцінка справедливості заробітку – найвищою» [6, с. 119]. Отже, деякі недоліки фастфуда, як одного з невід'ємних складників таких суспільних систем, повністю нівелюються високими стандартами життя та задоволеністю різними сторонами останньої.

Натомість у більш традиційних спільнотах, у яких не зміг глибоко вкоренитись дух підприємництва, а приватновласницька ініціатива є нерозвиненою, де панують колективні цінності в їхньому майже архаїчному вигляді, трапеза перетворюється на більш довготривалий, самодостатній процес, що передбачає не лише фізіологічне підживлення організму, але й можливість повноцінного відпочинку. Не можна цілком заперечувати, що така їжа і неквапливий процес харчування є більш корисними щодо їхнього ситуативного впливу на здоров'я людини; втім загальний рівень та якість життя в таких спільнотах є на порядок нижчими порівняно з суспільствами фастфуду. Виключенням із цього переліку є хіба що Франція, Італія та Японія, де процеси модернізації залишили неушкодженими гастрономічні культури цих країн.

Дійсно, протягом історії саме навколо обіднього столу, біля їжі людина почувалася найкомфортніше, тому намагалася в якомога більшому обсязі, у різноманітних формах прояву включати трапезу у власне дозвілля. Розуміння колективної трапези як задоволення й цікавого простору для розваг та спілкування (тобто як антиподу, повної протилежності фастфуду, де час на задоволення від їжі відсутній), походить ще з часів античності. Їжа, незважаючи на вітальні потреби, вже довгий час класифікується як одна з найвишуканіших насолод у житті людини. Невипадково представники європейського великосвітського суспільства (в основному добуржуазного періоду) в різні епохи сповна користувалися можливістю її отримання. Наприклад, дуже любив поїсти Людовик XIV, як свідчать про це історики французької кухні, і взагалі ненажерство, зазначають історіографи того часу, було притаманне усім Бурбонам [7, с. 308]. В цілому застілля того часу без перебільшення можна вважати фокусом повсякденного життя на тлі загальної соціокультурної константи, яка визначалася на зразок: ніхто нікуди не поспішає. Така концентрація уваги на їжі була зумовлена в низовому харчуванні тим, що цього вимагала звичайна фізіологія, а в куртуазному житті – пошуком нових задовольень та розрад. Як пише відомий український соціолог В.Бурлачук про харчову поведінку аристократії європейського суспільства старого ладу: «Настанови, що стосуються поведінки за столом, відігравали особливу роль. Їжа і напої ще посідали центральне місце в громадському житті; часто, хоча й не завжди, були тлом для бесіди і спільних розваг або служили початком їх» [1, с. 184]. Подекуди сама трапеза ставала окремою розвагою й задоволенням.

Тож, у реальному повсякденні аристократії їжа була основним тлом і простором для дозвілля й приємного спілкування, про що свідчать літературні документи, публіцистика. Приміром, наведемо

спогади князя М. Голицина про звичайне життя бомонду дореволюційного періоду¹². Він пише, що «розподіл дня... в сенсі прийняття їжі був таким: зранку по мірі вставання всі пили чай або кофе з калачами, булками тощо і з маслом кухликками... Нам, дітям, давали по одному або по два яйця; я, пригадується, і тоді не пив молока. О дванадцятій годині, а пізніше о дванадцятій з половиною, був сніданок, який складався із двох страв – одного м'ясного з гарніром і другого у вигляді риби або яєчні або омлету, якого-небудь сорту каші з маслом, пирога, млинців і т. ін. Годині о третій чи о четвертій пили чай, причому, якщо це був прийомний день, то чай подавали протягом усього прийому до п'ятої години... До чаю подавалися здобні кренделі, сухе печиво...» [2, с. 30].

Навколо столу з трапезою фокусувалися різноманітні соціальні відтінки тогочасного життя. Більше того, такі процеси мали потужні крос-культурні характеристики. Так, знаходилося місце навіть для гумору в його самобутніх формах прояву у просторі, що формувався навколо їжі. Наприклад, із появою сінематографу «обстріли тортами» стали на екрані звичайними моментами. Вперше така режисерська новація з'являється у М. Сеннета (1910 р), фільми якого були «насичені» рельєфним харчовим антуражем, зокрема погонями та «перестрілками тортами» [9, с. 20]. Він говорив: якщо «бажаєш по-справжньому розвеселити, втопи почуття гідності в супі» [9, с. 20]. Зазвичай жартують здебільшого навколо того, що визнається важливим, що являє собою універсальну цінність; саме до такої категорії, зважаючи на дефіцит продовольчих ресурсів для масової людини, відносили в минулому їжу, взагалі практики харчування.

Ставлення до їжі, процесу трапези, практик харчування як до відпочинку, простору для неквапливої приємної бесіди, приводу для жартів та гумору в американському суспільстві часів виникнення фастфуду уявити собі майже неможливо. Адже час в американців – це гроші (вважають, що 75% всіх розмов вони присвячують саме цьому предмету), тому витрачання свого часу на кулінарію, гурманство в конкурентному суспільстві з розвинутою досяжницькою мотивацією дорівнює капітуляції перед своїми опонентами. «Man made himself» – людина, яка творить сама себе, не могла собі дозволити такого задоволення. З іншого боку, вельми промовистим є епізод в одному з оповідань Б.Акуніна, де популярний письменник на авансцену дійства, що розгортається, виводить генерала царської армії XIX ст., який ділиться власним життєвим досвідом зі своїм значно молодшим, тож менш досвідченим співрозмовником. Зокрема, воєначальник високого рангу промовляє, що не існує у світі такої важливої справи, яка б не дозволила хоча б на десять хвилин затриматися й випити чашечку чаю. Звичайно, з таким ставленням до часу, гастрономічних задовольень та до власних професійних обов'язків не можна було очікувати на появу фастфуда. Разом із тим очікувати в подібному суспільному середовищі стрімкого економічного буму теж не доводилося.

Судячи з зазначеного вище, все ж таки не варто абсолютизувати думку про те, що фастфуд – це «менше зло», безальтернативний вибір та неминуча плата за прогрес після поширення суспільним простором цінностей та норм досяжницької мотивації. Знову візьмемо для прикладу хоча би Францію, де показники якості життя є ненабагато нижчими, ніж у США, а між тим гастрономічна культура куди більш розвинена й така, що забезпечує мешканців країни від багатьох харчових фобій, зокрема від зайвої ваги та, певною мірою, нав'язливого страху перед нею. Тож, на нашу думку, гастрономічне майбутнє уявляється доволі поліфонічним (додамо – лише в тому випадку, якщо є можливість вибору й висока якість харчових продуктів), унаслідок чого не таким проблемним. Усе залежить від дійсних та латентних намірів щодо його проектування, побудови й використання.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бурлачук В. Трапеза як предмет соціологічного дослідження В. Бурлачук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – №4. – С.179-186. 2. Голицын М. В., князь. Мои воспоминания (1983–1917) / Князь М. В. Голицын. – М.: Русский Мир: жизнь и мысль, 2007. – 768 с. 3. Давыдова Е. Гастрономическая деградация [Електронний ресурс] / Е. Давыдова. – Режим доступу: http://politikhall.Com/index.php?page= filing&a_id = 378 (05.03.2010). 4. Кант И. К вечному миру: философский проект / И.Кант // Соч.: в 8 т. – М.: Чоро, 1994. – Т.7. – С.5–56. 5. Кононенко Р. В. Автомобиль – не роскошь, а средство десоветизации: рец. на кн.: Зигельбаум Льюис. Машина для товарищей. Жизнь советского автомобиля / Р. В Кононенко, Е. Р. Ярская-Смирнова // Социол. журн. – 2009. – № 4. – С.171–180. 6. Малыш Л. Общее и отличное в восприятии социального неравенства населением разных стран // Социология: теория, методы, маркетинг: наук.-теорет. часопис; Ін-т соціології НАН. – 2011. – №4. – С. 97–121. 7. Мишель Д. Ватель и рождение гастрономии. С приложением рецептов эпохи Людовика XIV, адаптированных Патриком Рамбуром / Д. Мишель; пер. с фр. Галины Галкиной. – М.: Новое лит. обозрение, 2002. – 419 с. 8. Стражний О. С. Український менталітет. Ілюзії. Міфи. Реальність / О. С. Стражний. – К.: Книга, 2008. – 368 с. 9. Хольм М. Кинокулинария: роскошные ужины и фантастические рецепты из волшебной страны кино / М. Хольм, М. Чиндблум; пер. со шв. Е. Хохловой. – М.: КоЛибри, 2010. – 136 с.

¹² Князь Михайло Володимирович Голицин – земський та громадський діяч (1873–1942). У своїх спогадах 1872–1917 рр. пише про повсякденне життя різних соціальних груп дореволюційного суспільства.

УДК 316.334.3:321

СОЦІОЛОГІЧНА ВЕРСІЯ ДИСКУРС-АНАЛІЗУ

Бойко Ірина Ірогівна – аспірант, асистент кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету «Львівська політехніка»

Климанська Лариса Дмитрівна – доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету «Львівська політехніка»

У статті досліджується специфіка соціологічної версії дискурс-аналізу як інструменту для здійснення комплексного вивчення соціальних проблем. Обґрунтовано особливості соціологічної версії дискурс-аналізу з точки зору соціології знання (ДАСЗ) порівняно з іншими версіями дискурс-аналізу. На прикладі дискурсу Майдану виокремлюються декілька фреймів або дієгенеруючих схем, властивих такому дискурсу.

Ключові слова: дискурс, дискурс-аналіз, дискурс-аналіз з точки зору соціології знання (ДАСЗ); фрейм; соціальний конструкціонізм; дискурсивна практика.

В статье исследуется специфика социологической версии дискурс-анализа как инструмента для осуществления комплексного изучения социальных проблем. Обосновано особенности социологической версии дискурс-анализа с точки зрения социологии знания (ДАСЗ) по сравнению с другими версиями дискурс-анализа. На примере дискурса Майдана выделено несколько фреймов, то есть схем, генерирующих определенные действия, которые характерны для этого дискурса.

Ключевые слова: дискурс, дискурс-анализ, дискурс-анализ с точки зрения социологии знания (ДАСЗ); фрейм; социальный конструкционизм; дискурсивная практика.

The authors examined the specificity of the sociological version of discourse analysis as a tool for the complex social problems study. Sociological features of discourse analysis version in terms of the sociology of knowledge (SKAD) were compared with other versions of discourse analysis. Two directions of analysis are presented: analysis of embodied discourse structure and the structure of meaning production analysis. Basing on the Maidan event as an example several frames or action-generating schemes of such peculiar discourse were distinguished. These frames represent action – inaction confrontation, according to the actors' positions.

Keywords: discourse, discourse analysis, sociology of knowledge discourse analysis (SKAD); frame; social constructionism; discursive practice.

Існування та розвиток дискурсів – явище далеко не безрезультативне. Використання конкретного дискурсу має визначені соціальні наслідки. Дискурси певних подій вражають та захоплюють окремі соціальні групи, країни. Дискурси визначають соціокультурні та глобальні зміни: екологічні катастрофи, війни, зміни політичного курсу. На локальному рівні вони впливають на формування нових соціальних груп, змінюють місію організацій, рекламу, моду, політику і т.д.

У зв'язку з цим виникає потреба керувати такими соціальними наслідками, тобто прогнозувати розвиток дискурсу і поля значень, яке він формує.

Еволюція у дослідженнях дискурсу відбувається від вузького розуміння аналізу дискурсу за допомогою методів структурної лінгвістики (З.Харріс) до розширення діапазону аналізу спочатку до виявлення ментальних схем, які використовуються при розумінні тексту (Т.ван Дейк), пізніше до виявлення ще і екстралінгвістичних феноменів (знання про світ, думки, цілі, установки, ідеологія, владні відносини), які впливають на складну ієрархію знань, що характерно для сучасного розуміння дискурсу.

Сучасні підходи до дискурс-аналізу, зокрема, у соціологічній його версії (Дж. Руіз [1], Р. Келлер [3]), акцентують свою увагу на нормативних аспектах дискурсу (як слід обговорювати окремі явища, події, процеси, складні соціальні обставини), на його ресурсному потенціалі (які ресурси для дій пропонує дискурс в соціальному плані, які акторські статуси і ролі, нормативні постанови і т.д., які практики поведінки пропонує і продукує дискурс).

В основі теорії дискурсу і семіотика, і соціологія, і соціолінгвістика, і комунікативістика, і політологія, її історія представлена такими іменами як А. Грамші, Л. Альтюссер, М. Фуко, М. Бахтін, Ж. Делез, який є популярним серед західних науковців: Р. Водак, Т. ван Левен, М. Мейер, Н. Фэркло,

Л. Чоуліораки, Р. Роджерс, Т. ван Дейк та багато інших. Російські науковці, зокрема А. Г. Алтунян, В.І.Карасік, І. Г. Ясавеев, Е. Р. Ярська- Смірнова, І. Н. Тартаковська, М. С. Астоянц, І. В. Жукова, Е. А. Кожемякіна, Е. В. Переверзева, також звертаються до дискурс-аналізу для дослідження проблем соціально-політичної реальності. Серед небагатьох українських дослідників, які використовують цей метод аналізу – О.Даниленко, Т. В. Семигіна, В. Серета, В. Михайленко.

Різноманітність підходів і відсутність офіційно визнаної точки зору на соціологічний аналіз дискурсу привели до плутанини у середовищі тих, хто знайомий з цією практикою соціологічних досліджень. Є принаймні три причини для цього. По-перше, соціологічний дискурс-аналіз визначається як фундаментальна конкретна процедура аналізу. По-друге, соціологічний дискурс-аналіз вважається такою практикою дослідження, якій бракує строгості, що залежить у більшій або меншій мірі від самого аналітика. Нарешті, сумніви існують щодо соціологічного дискурс-аналізу як методу аналізу як такого. А тому фіксується потреба в поясненні того, що являє собою соціологічний дискурс-аналіз, тобто виокремлення його специфіки порівняно з тими видами дискурс-аналізу, які проводяться представниками інших дисциплін, і назвати ті процедури соціологічного дискурс-аналізу, які присутні у всіх його видах, незалежно від очевидної різноманітності.

Аналіз дискурсу можна в широкому сенсі визначати як вивчення мови, яка розглядається комунікативно. Будь-який більш докладний аспект визначення, як правило, включає посилання на концепцію мови у використанні, мову над або поза межами речення, мову у ситуаційному або культурному контексті. Залежно від конкретних переконань і приналежності – функціоналізм, структуралізм, соціальний інтеракціонізм, соціального конструкціонізму тощо – вчені віддають перевагу або одній, або іншій позиції з наведеного списку. Для ілюстрації цієї тези наведемо приклад підходу чотирьох дослідників до аналізу наступного «тексту» [20]:

А: Ти КИНУВ це, тобі і ПІДНІМАТИ його

Б:І чого б це ! А давай покличемо МАМУ

Перший дослідник трактує цей текст як вербальний запис мовного акту, щось видиме, відчутне на дотик та портативне, що складається з різних бітів мовного значення (слова, речення, елементи просодики тощо). Це лінгвіст, який зацікавлений в тому щоб з'ясувати, як частини тексту пов'язані одне з одним, щоб скласти їх у значеннєву одиницю.

Другий дослідник бачить за текстом подію, яку відтворює словесний запис. Ймовірніше за все другий дослідник – це та людина, яка збирає дані, робить примітки щодо деяких особливостей ситуації, в якій відбувся цей обмін репліками: [*Сонячний недільний день, ботанічний сад, дві дівчинки у віці 7 або 8, на доріжці; вони граються м'ячем, одна з них кинула м'яч і він залетів у кущі*]. Дослідницькі інтереси цього вченого скеровані на відносини між різними факторами, які впливають на подію: учасники, їхні культурні фони, їхні відносини одне з одним, обставини, в яких відбувається подія, варіанти мовного вибору тощо.

Третій дослідник інтерпретує текст як подію, перформанс або як драму, яка розігрується між двома дівчатами: що сталося, хто несе відповідальність, як дівчата оцінили факти (в системі існуючих структур переконань і поглядів про те, як світ - їхній світ - працює), як вони реагують на них, що кожна з них намагається досягти, стратегії, які вони використовують для досягнення цих цілей тощо. Цей дослідник зацікавлений у дослідженні динаміки процесу, що призводить до події.

Четвертий інтерпретує текст як подію, драму, але крім них, включає в рамки аналізу знання/владу, які, якщо їх правильно зрозуміти, пояснюють, як це можливо для двох дітей, індивідуально або спільно прийняти та інтерпретувати цю драму так, як вони це зробили.

Названі перспективи є комплементарними: вони всі потрібні для повного розуміння того, що таке дискурс і як він працює. Отже, існує багато визначень дискурсу і, відповідно, багато версій дискурс-аналізу, які зосереджуються на різних аспектах самої мови в дії, мови в контексті, тому можливим видається говорити про різні процедури дискурс-аналізу, які визначаються особливостями його розуміння мови у контексті, зокрема, наступні. Дискурс – це:

- продукт такої події, зокрема у формі видимого тексту, який спочатку було проговорено, а потім записано (перший дослідник);
- окрема подія, в якій ці процеси втілюються (другий дослідник);
- мовні, когнітивні та соціальні процеси, впродовж яких значення висловлюються, а наміри інтерпретуються в людській взаємодії (третій дослідник);
- історично і культурно вбудовані набори домовленостей, які складають і регулюють такі процеси (четвертий дослідник);

Ймовірно, що найближче до соціологічного розуміння дискурсу і дискурс-аналізу буде четвертий дослідник. Але і тут не все однозначно, і можна говорити про версії соціологічних підходів до реалізації соціологічного розуміння дискурс-аналізу. Німецький філософ і соціолог Ю. Габермас, відомий своїми роботами із соціальної філософії, що стосуються комунікації і комунікативної дії, дискурсу та

раціональності, пропонує нормативний підхід до дискурсу, маючи на увазі нормативні правила або критерії для ідеальних дискурсивних практик аргументації або розмірковування. Це більше схоже на «дискурсивну етику», а не дискурс-аналіз. Інша версія у теорії дискурсу бере свій початок в роботах М. Фуко. На протилежність від традиції Ю. Габермаса теорія дискурсу М. Фуко базується на жорсткій емпіричній концепції дискурсу. М. Фуко розглядає дискурс не просто як форму висловлювання, а як мовленнєву комунікацію та діяльність і, навіть, як символічну практику; М. Фуко трактує дискурсивну практику як певний простір координації й субординації висловлювань, де виникають, визначаються, змінюються й використовуються поняття. М. Фуко розділяє у соціальній структурі «мовні» та «соціальні» складові у вигляді «дискурсивного» і «недискурсивного» типів практики [5]. Розуміння М. Фуко дискурсивної практики дозволяє сформулювати декілька засадничих тез для стратегії аналізу даних:

- «аналіз подій»: дослідження повинні шукати історичні «події», не в сенсі війни, рішень або загибелі царів, а в тому сенсі, що виникають визначені ситуації проблематизації встановлених режимів практики знань щодо складних соціальних обставин;
- ці події не можна розглядати як передбачуваний результат стратегічних дій або планів великих людей чи колективних акторів. Їх слід трактувати як ненамірені ефекти гетерогенних практик, що здійснюються соціальними акторами, які намагаються вирішувати конкретні повсякденні, рутинні проблеми;
- дослідження повинні аналізувати різноманітні і не обов'язково пов'язані поля практики, що стоять за цими поверхневими ефектами, щоб пояснити історичні зрушення або трансформацію режимів знання / влади;
- теоретичні концепції та комплексні інтерпретації мають бути розроблені на основі емпіричних даних [20].

Останніми роками з'явилися принаймні чотири різних підходи у соціальних науках, побудованих на основних припущеннях французького філософа. Перш за все, це постмарксистська теорія Е. Лакло і Ш. Муффа, яка вибудована за принципом культурної гегемонії і вважається достатньо впливовою у політичній науці. Теоретична перспектива Е. Лакло і Ш. Муффа – це перспектива соціальних макроманіфестацій відносин влади/знання і конструювання колективних ідентичностей. Відстежуючи ознаки ідеологічної гегемонії в дискурсивній практиці такий аналіз часто є упередженим і здійснюється за принципом «герменевтичної підозри». По-друге, це так званий критичний дискурс-аналіз (КДА), який розроблявся у Великій Британії (Н. Феркло, Р. Водак), що базується на лінгвістиці. КДА зосереджений на питаннях ідентичності, домінування і опору, на пошуках доказів в медійних, рекламних, політичних текстах класових, гендерних, етнічних та інших упереджень. Він зосереджується на мікроструктурах мови, яка використовується, а тому не завжди може бути використаний у дослідженні соціополітичних феноменів. По-третє, якщо можна назвати «деконструктивна версія» соціологічного підходу, яка так само концентрується на дискурсивних мікроструктурах [6], але повністю заперечує будь-яку роль соціальних акторів. Спільним недоліком зазначених підходів можна назвати відсутність суб'єкта в дискурсивному процесі. Натомість, версія, запропонована німецьким соціологом Райнером Келлером (ДАСЗ – «The Sociology Of Knowledge Approach To Discourse») включає соціального актора в процес появи і функціонування дискурсу. ДАСЗ (SKAD) займає виразно соціологічну позицію і поєднує багато нових моментів у дискурс-аналізі. Цей підхід характеризує:

- широкий діапазон дослідницької програми – у порівнянні з іншими теоретичними підходами до аналізу дискурсу, теоретичні та емпіричні інтереси ДАСЗ перебувають в діапазоні від того як народжується знання про те чи інше явище до практик організації впроваджень, від щоденних практик, часом «екзотичних» до практик соціальної проблематизації та депроблематизації.
- зосередженість на ролі соціальних акторів (повернення акторів в дискурсивний процес), дозволяє уникнути онтологізації режимів знань. ДАСЗ повертає на поле дискурс-аналізу акторів пропонуючи методологію, яка є досить чутливою до позиції актора або спікера у конкретному дискурсивному утворенні. Позиції і можливості акторів попередньо створюються дискурсом. Але соціальні суб'єкти не є маріонетками, вони скоріше інтерактивні та креативні актори залучені до гри соціальної влади і боротьби за інтерпретацію. Відтак, на нашу думку, цілком виправдано вважати ДАСЗ (SKAD) – аналізом з точки зору соціального конструціонізму;
- включення в дискурс-аналіз елементів дослідження «тимчасових кристалізацій» або «заморожених процесів упорядкування», що дозволяють стримувати індивідуальні дії, вважаються за логікою інтерпретативної парадигми в соціології соціальними інститутами;
- фокусування на дискурсі з точки зору соціології знання, що передбачає врахування історичних та колективних вимірів знань і практики їх здобування та впливу (влади) [3].

За логікою ДАСЗ (SKAD), дискурс слід розуміти як матеріальний прояв та свідчення циркуляції знань. ДАСЗ (SKAD) виступає проти позитивістської епістемології і вважає, що знання культурно та соціально обумовлені, виникають у процесі соціалізації акторів. В такий спосіб ДАСЗ (SKAD) поєднує аналіз дискурсу М. Фуко з ключовими припущеннями соціального конструціонізму або як це ще

називають соціологією знань, в першу чергу, посиляючись на основоположну працю «Соціальне конструювання реальності» П. Бергера і Т. Лукмана [2].

ДАСЗ (SKAD), на думку Р.Келлера – це дослідницька програма, яка має свій діапазон дії, тобто призначена для дослідження з певними цілями. Мета такої дослідницької програми – аналіз поточних і різномірних процесів соціального конструювання – виробництва, циркулювання, трансформації знань, що включає в себе аналіз символічного порядку на інституційному та організаційному рівнях та публічних аренах, а також наслідки такого впорядкування в різних соціальних сферах практики [8, с 8]. Це співзвучно з дефініцією, яку свого часу давав Стюарт Холл: «Дискурси – це шляхи співвіднесення або конструювання знань щодо специфічної практичної теми: кластер (або формація) ідей, іміджів чи практик, які забезпечують шляхи розмов про (обговорення), форми знання і управління, які асоціюються з конкретною темою, соціальною активністю або інституційною формою в суспільстві» [10, с. 4].

ДАСЗ (SKAD) визначає дискурс як певний (ідентифікований) комплекс когнітивних і нормативних інструментів. Дискурс може існувати у вигляді мови (промови), тексту, дискусії, візуального образу, символу, які виробляються акторами відповідно до соціальних приписів. Отже, «дискурси є реальною соціальною практикою» [11, с.59]; та «інституціоналізованими системами значень» [12, с.311].

Предметом для ДАСЗ(SKAD) аналізу можуть бути як публічний дискурс, так і спеціальний дискурс, який представлено на більш закритих аренах для спеціалізованих аудиторій. Вони аналізуються відносно їх пред'явника, на предмет відповідності або відмінностей формування правил та змістовних позицій, а також щодо їхніх наслідків. При обробці дискурсів, можна виявити, що конкретні дискурс-коаліції і заяви перетворюються на «переможців» у визначенні, конструюванні соціальної соціальної проблеми через широкий спектр засобів. Форми висунування вимог (конструювання соціальних проблем) вирізняються значним різноманіттям і варіюються від цілком традиційних, таких, як звернення з листами протесту і скаргами, ініціювання судових розглядів, публікації в ЗМІ, до відносно нових, якими є театралізовані дії, смарт-моби, стріт-арт тощо [4, с.2]. Усі ці форми, по-суті, і складають дискурс соціальної проблеми. З точки зору соціології дискурс визначається як будь-яка практика, за допомогою якої індивіди наповнюють реальність змістом. Визначаючись у цих термінах дискурс створюється у широкому полі форм.

Бачимо, що дискурс-аналіз з точки зору соціології це дослідницька програма вбудована в соціологічну традицію з метою вивчення дискурсивного конструювання символічних порядків. Дискурс постає як мова, текст, обговорення, візуальний образ, використання символів, які мають використовуватися акторами за визначеними соціальними інструкціями, і, отже, дискурси можна вважати реальною соціальною практикою. Дискурс-аналітичні дослідження пов'язані з реконструкцією процесів, які відбуваються в соціальному конструюванні, об'єктивації, комунікації та легітимізації структур значень в інституційній сфері на публічних аренах. Нас цікавлять процеси, які стосуються процесів соціальної проблематизації та аналіз соціальних наслідків цих процесів.

На нашу думку, враховуючи соціальні позиції актора, який використовує дискурс, чи це первинний заявник проблем, експерт, політик (при владі або опозиціонер), ресурси для дій, які представлені акторськими статусами та ролями, певними нормативними постановами, ДАСЗ(SKAD) має два напрямки аналізу – аналіз матеріалізованої структури дискурсу та аналіз структури смисловиробництва, які продмонтеровані (див. табл.1).

Таблиця 1.

<p>Аналіз матеріалізованої структури дискурсу:</p> <ul style="list-style-type: none"> – «матеріальні виміри» ключових позицій акторів – відносини з акторами (дискурсивні коаліції), – практики виробництв дискурсу (соціально-матеріальні структури) – мережі актикулляції і розподілу. <p>SKAD-дослідження пов'язані з реконструкцією процесів, які відбуваються в соціальному конструюванні:</p> <ul style="list-style-type: none"> – об'єктивації – комунікації та – легітимації <p>значенневих структур в інституційній сфері на публічних аренах.</p>	<p>Аналіз структури смисловиробництва: з'являється на противагу матеріалізованій структурі із символічних позначень.</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 10px; text-align: center;"> </div>
--	---

Найгостріше соціальні проблеми проявляються з одночасним підвищенням протестних настроїв у суспільстві. У зв'язку з цим можемо припустити, що протести є виразником критичного загострення певних соціальних проблем. Саме тому, для того, щоб продемонструвати одну з процедурних частин соціологічного дискурс-аналізу ми виокремили категорії фреймів, певні сценарії, за якими він (дискурс) розгортається. Для цього ми провели фреймовий аналіз текстів за методикою Засекіних Л. В. та С. В. [9, с. 78], який відбувається у кілька етапів, присвячених темі Євромайдану та Антимайдану, представлених на Hromadske. TV, як одному з найпопулярніших тематичних каналів, який висвітлював ці події, зокрема грудня 2013-лютого 2014 року – однієї з найбільш активних фаз розгортання революційних дій.

В межах аналізу структури смисловиробництва нам вдалось виокремити чотири фреймові схеми, в межах яких поєднувалися і циркулювали дискурси Майдану-2014 (Майдан-2014 ми розглядаємо як подію, яка змінила режим практики знань і обговорення складних соціальних обставин, пов'язаних з кризовою ситуацією в Україні) (див.рис.1.):

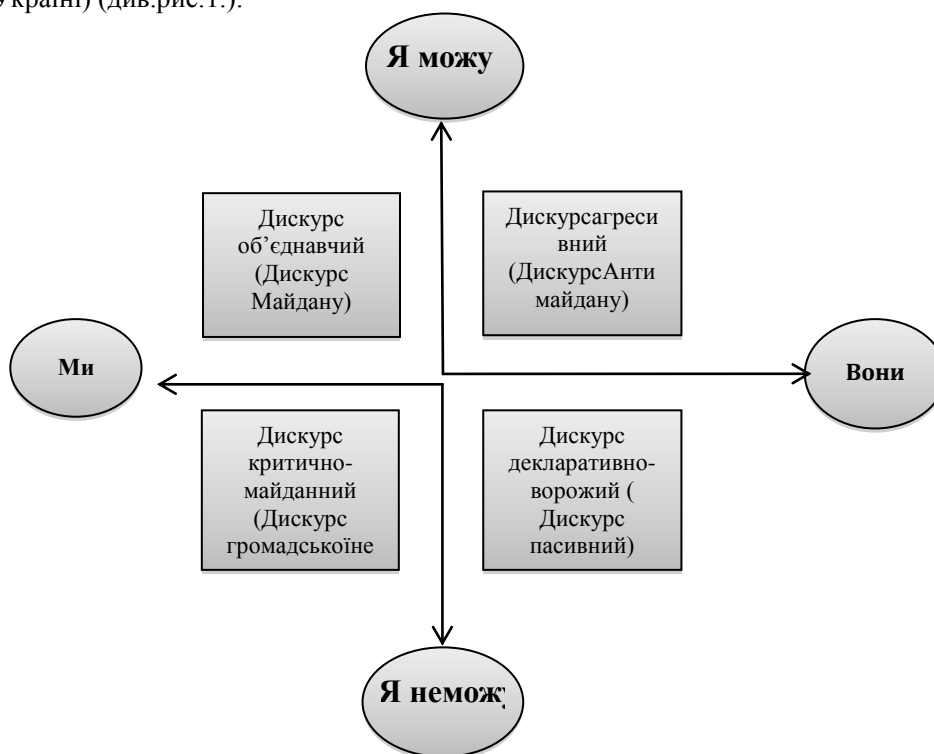

Рисунок 1. Фреймові схеми генерування дискурсів

Ця схема кристалізує зв'язки та впливи фреймів між собою. Так як фрейм «Я» виступає одиницею протестних акцій саме на нього здійснюється вплив колективних акторів. Залежно від цього впливу і визначається поведінка в межах «Я можу», коли це стосується фрейму «Ми» – у спільних акціях протесту, та фрейму «Вони» – в активному протистоянні дій з протилежними полюсами. І навпаки - щодо фрейму «Я не можу», коли це стосується категорії «Ми», актор відмовляється виконувати невласиві йому дії, або такі, що виходять за межі допустимої реакції з власної волі, і у взаємозв'язку «Я не можу» – «Вони» коли актор обмежується у здійсненні дій, які він бажає вчинити, з боку групи акторів-антиподів проти його власної волі із застосування заходів примусу та залякування. Саме тому ми представили ці фрейми в площині дії та умовної бездіяльності.

Фрейм «Я можу – Вони» – це схема («протистояння»), яка описує дію двох протилежних акторів в межах однієї ситуації, при цьому ці дії стикаються та впливають на ситуацію щодо кожного з них. До прикладу: *«Стратегія влади залякування вже не спрацює. Тому що люди настільки втомилися терпіти і настільки вже на межі, що якщо так і далі продовжуватиметься (про випадки нападів на громадських активістів – ред.), то це лише посилить позиції Майдану, дасть йому більше прихильників»*[13].

В такому аспекті дія не обмежується, однак викликає гостру реакцію з боку іншого гравця. Сама дія не має чітких обрисів, дії протилежних акторів можуть бути ідентичними, однак спрямованими на досягнення різних результатів. Також простежується залежність між діями акторів: чим менша дія одного з акторів, тим краща дія іншого.

Фрейм «Я можу – Ми» – схема («єднання») описує дію двох акторів одного спрямування. Дія кожного з акторів підсилює дію іншого, різниця полягає лише у тому хто бере на себе виконання більшої за силою дії. Чим вищий цей показник у гравця «Я можу» тим більша вага його у ситуації і навпаки: *«Всі, хто має легальну зброю (я її маю) повинні стати на захист життя людей. І на вулицях, і на Майдані [14].*

«Треба вести активні дії і пам'ятати, що треба бути разом. Якщо бути поодиночі і відвертати очі один від одного, то поодиночі з нами дуже легко розправитися з усіма.

Активні пікети, активні флешмоби, активна організація в профспілках на місцях, студенти перш за все мають щось там у себе робити. Влада повинна дійсно відчувати, що ми їм дихаємо в спину. Не постійно на Майдані, чекаючи на якусь міфічну совість режиму...Боротьба повинна тривати [15].

Фрейм «Я не можу – Ми» – це схема («суперечливості/парадоксів єднання»), яка описує дію акторів з різними позиціями щодо дій, проте які прагнуть досягти однакового результату. В даному випадку закономірність у взаємодії буде простежуватись наступним чином: чим більше від «Я не можу» буде вимагатись вчинення неприйнятних для нього дій, тим сильніший опір буде чинити цей гравець. І навпаки, чим більше актор «Ми» буде брати на себе виконання даних дій, тим менше інший актор буде опиратись їх здійсненню через невелику участь у цьому процесі.

В такій ситуації розбіжність між діями, які дозволені для досягнення результату, можуть вивести одного із гравців за межі події через власне бажання або з примусу іншого актора. Сама дія характеризується різноманітністю та широким діапазоном методів та засобів її здійснення: *«Крім коктейлів Молотова існують ще інші методи. Це страйк — взяли і не працює нічого. Але це треба робити системно. Це має бути не боротьба за владу, а боротьба за принципи. Мені здається, що тільки зараз ми боремося за справжню незалежність. Вважаю, що сліпа помста або громління з палками (я розумію ці дії, та не буду засуджувати), але не вважаю, що це найбільш дієвий метод»[16].*

«Навіть якщо Кличко піде на дебати, Яценюк стане прем'єром та внесуть зміни – я не впевнений, що Майдан не почне свистіти і кричати «ганьба»»[14]

«Європа там, де суспільство починає керувати своєю долею»[17]

Фрейм «Я не можу – Вони» – це схема («блокування»), яка описує дію акторів у ситуації, коли один з них хоче здійснити певні дії, проте утримується від них через тиск з боку опонентів, які умовно кажучи блокують його волю.

«Якби я знав, що застосування фізичної сили в даній ситуації дало хоча б 10-відсоткову вірогідність не дати цьому бути прийнятним, я зробив би це не вагаючись. Нам важливо, що в читача в голові та на голові»[18].

«Останнім часом я мало в пливаю на цю програму в тому сенсі, що опозиція делегує своїх людей, влада делегує своїх людей і я нічого не можу з цим вдіяти. У мене реальні проблеми. Я не знаю, що з цим робити». ... «У нас о 18.00 в п'ятницю з'являється список з 12 людей з Партії Регіонів. І що мені з цим робити? Вони з'являються від різних груп. Ми вже не є господарями нашої програми. Господарями є штаби»[19].

Можемо спостерігати вплив дискурсивних практик та фреймів на подальший процес еволюції Майдану, зокрема в контексті політичних змін, які відбулися і досі тривають у нашій державі.

Отже, дослідження ДАСЗ (SKAD) сприймає, інтерпретує дискурси як такі, що сприяють «вирішенню ситуації» - у нашому випадку це етап вирішення соціальної проблеми. Це вимагає дотримання систематичних процедур, опис алгоритму та інтерпретації дослідження.

Дискурс-аналітичні дослідження пов'язані з реконструкцією процесів, які відбуваються в соціальному конструюванні, об'єктивзації, комунікації та легітимізації структур значень в інституційній сфері на публічних аренах.

Соціологів цікавить те, що стосується процесів соціальної проблематизації та аналізу соціальних наслідків цих процесів – дискурс-аналіз з точки зору соціології знання (ДАСЗ) є свого роду знаряддям, яке дозволяє втілити ці аналітичні ідеї. В подальшому ми вбачаємо доцільним проведення повномасштабного дискурс-аналізу задля ілюстрації методологічних підходів та процедурних елементів дискурс-аналізу.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Ruiz Ruiz, Jorge Sociological Discourse Analysis: Methods and Logic[Електронний ресурс] / Jorge Ruiz Ruiz. - Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research. – 2009. -Volume 10, No. 2, Art. 26. – Режим доступу:<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0902263>. 2. Berger, PL, Luckmann, T. The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge / T. Luckmann, PL Berger. – Anchor, 1966. – 240 p. 3. Keller, Reiner. Analysing Discourse. An Approach From the Sociology of Knowledge[Електронний ресурс] / Reiner Keller. - Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research. – 2005. – Volume 6, No. 3, Art. 32. – Режим доступу:<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0503327>. 4. Кольцова О.Ю. Конструювання

проблемы полицейского насилия в российской блогосфере: риторика, лейтмотивы и стили [Електронний ресурс] / О.Ю. Кольцова, И.Г. Ясавеев // «Журнал социологии и социальной антропологии», 2013. - [14 с.]- Режим доступа: <http://www.hse.ru/data/2013/10/02/1278020160/Кольцова>; **5.** Фуко М. Археология знания / М. Фуко ; [пер. с фр. С. Митина, Д. Стасова]. – Киев : Ника-Центр, 1996. – 208 с. **6.** Diaz-Bone, Rainer; Burmann, Andrea D.; Gutierrez Rodriguez, Encarnaciun; Schneider, Werner; Kendall, Gavin & Tirado, Francisco (2007). El campo del analisis del discurso Foucaultiano. Caracterasticas, desarrollos y perspectivas. Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research, 8(2), Art. 30, <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0702305> [Date of access: 29.03.09] **7.** Дьякова Е.Г. Теория дискурса в британской школе культурных исследований / Е.Г. Дьякова // Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ. Серия «Дискурсология». – Екатеринбург : Издательский дом «Дискурс-Пи», 2006. – № 1. - 210 с. **8.** Keller R. Diskursforschung. Eine Einleitung fuer SozialwissenschaftlerInnen /ReinerKeller. - Wiesbaden: VS Verlag fuer Sozialwiss., 2004. **9.** Засекина Л.В. Психолінгвістична діагностика. Навч. посібник / Л.В. Засекина, С.В. Засекин. – Луцьк: РВВ «Вежа». Волинський нац. університет ім.Л.Українки, 2008. – 188 с. **10.** Hall, Stuart Representation: Cultural Representations and Signifying Practices (Culture, Media and Identities series) / Stuart Hall. - London: SAGE Publications Ltd, 1997. – 408 p. **11.** Keller R. Entering Discourses: A New Agenda for Qualitative Research and Sociology of Knowledge / Reiner Keller // Qualitative Sociology Review, 2012. – volume VIII(2). – p. 46-75 **13.** Фуко М. Археология знания / Мишель Фуко ; [пер. с фр. М.Б. Раковой, А.Ю. Серебрянниковой]. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2004. – 416 с. **14.** Лук'яненко О. Серед можновладців не зникла психологія бідності [Електронний ресурс] / Олена Лук'яненко // Гості студії. – К. : Громадське телебачення «Hromadske.tv», 2013. – Режим доступа: <http://www.youtube.com/watch?v=kv5BnFDbx> **15.** Гриценко А. Треба було 63 дні тримати «дедушку Азарова»? [Електронний ресурс] / Анатолій Гриценко // Гості студії. – К. : Громадське телебачення «Hromadske.tv», 2014. – Режим доступа: <http://www.sambir.eu/2014/01/63.html> **16.** Карпа І. Не можна постояти на Майдані і далі давати хабарі [Електронний ресурс] / Ірена Карпа // Гості студії. – К. : Громадське телебачення «Hromadske.tv», 2013. – Режим доступа: <http://hromadske.tv/episode/204> **17.** Вакарчук С. Для влади навіть смерть - не привід для поступок [Електронний ресурс] / Святослав Вакарчук // Гості студії. – К. : Громадське телебачення «Hromadske.tv», 2014. – Режим доступа: <http://www.youtube.com/watch?v=CXbIq7Tpc2g> **18.** Ярмола О. Європа там, де суспільство починає керувати своєю долею [Електронний ресурс] / Олександр Ярмола // Гості студії. – К. : Громадське телебачення «Hromadske.tv», 2014. – Режим доступа: <http://hromadske.tv/episode/220> **19.** Тарасов О. Нам важливо, що в читача в голові та на голові [Електронний ресурс] / Олексій Тарасов // Гості студії. – К. : Громадське телебачення «Hromadske.tv», 2014. – Режим доступа: <http://hromadske.tv/episode/254> **20.** Шустер С. У нас в студії громадянська війна [Електронний ресурс] / Савік Шустер // Гості студії. – К. : Громадське телебачення «Hromadske.tv», 2014. – Режим доступа: <http://www.youtube.com/watch?v=fcIuavwFYhE> **21.** Trappes-Lomax, Hugh. “Discourse Analysis” Alan Davies and Catherine Elder (eds.), The Handbook of Applied Linguistics. Main Street, MA, USA: Blackwell Publishing: Blackwell, 133-164, 2006. <http://lib2.vcomsats.edu.pk/library/ENG455/COURSE%20CONTENTS/HANDOUTS/Lecture%2031%20Notes.pdf>.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА ГРУПОВОГО УЧЕТА АРГУМЕНТОВ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ВОСПРИЯТИЯ ЛИЧНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Бова Андрей Андреевич – кандидат социологических наук, начальник научно-исследовательского отдела Государственного научно-исследовательского института МВД Украины (м. Київ)

В статье рассматриваются различные программные реализации метода группового учета аргументов (МГУА) для изучения зависимости восприятия личной безопасности от уровня убийств, Индекса человеческого развития, доверия к правительству и людям. МГУА как современный индуктивный метод машинного обучения, основанный на принципах самоорганизации, позволяет генерировать полиномиальные регрессионные модели с учетом нелинейного взаимодействия предикторов, искусственные нейронные сети оптимальной сложности и их ансамбли, включать в анализ как очень малые, так и большие выборки, а также обрабатывать большое количество независимых переменных (от нескольких десятков до нескольких сотен). Благодаря использованию полиномиальной нейронной сети удалось повысить долю объясненной дисперсии зависимой переменной с 44 % до 60 %. Эмпирической базой исследования служат обобщенные результаты Всемирного опроса Гэллапа 2011 и материалы Доклада о человеческом развитии 2013 ООН по 115 странам мира. Точность моделей МГУА дополнительно проверена на данных, опубликованных в Докладе о человеческом развитии 2014 года.

Ключевые слова: машинное обучение, метод группового учета аргументов, восприятие личной безопасности, кросс-национальные исследования.

У статті розглядаються різноманітні програмні реалізації методу групового урахування аргументів (МГУА) для вивчення залежності сприйняття особистої безпеки від рівня вбивств, Індексу людського розвитку, довіри до уряду і людей. МГУА як сучасний індуктивний метод машинного навчання, що ґрунтується на принципах самоорганізації, дає змогу генерувати поліноміальні регресійні моделі з урахуванням нелінійної взаємодії предикторів, штучні нейронні мережі оптимальної складності та їхні ансамблі, включати до аналізу як дуже малі, так і великі вибірки, обробляти велику кількість незалежних змінних (від кількох десятків до кількох сотень). Завдяки використанню поліноміальної нейронної мережі вдалося збільшити частку поясненої дисперсії залежної змінної з 44% до 60%. Емпіричну базу дослідження слугують узагальнені результати Всесвітнього опитування Геллапа 2011 і матеріали Доповіді про людський розвиток 2013 ООН по 115 країнам світу. Точність моделей МГУА додатково перевірена на даних, оприлюднених у Доповіді про людський розвиток 2014 року.

Ключові слова: машинне навчання, метод групового урахування аргументів, сприйняття особистої безпеки, крос-національні дослідження, регресійний аналіз.

The article considers various program realizations of the method of Group Method of Data Handling (GMDH) for studying of dependency of perception of personal safety from level of homicides, Human Development Index, trust to the government and people. As empirical base of research, the generalized results of Gallup World Poll 2011 and materials of United Nations Human Development Report 2013 on 115 world countries are used. Machine learning techniques allow to build a more accurate and stable model, but substantive interpretation of these solutions, with some exceptions is limited. GMDH is a modern inductive method of adaptive machine learning can be regarded as advanced regression analyses, which formalizes relationship between the variables in the form of a polynomial. Being based on the principles of self-organization it can generate the polynomial regression models, taking into account the nonlinear interaction of the predictors, artificial neural networks of optimal complexity and its ensembles, to handle a large number of independent variables (from few tens to few hundreds), both very small and large samples. The advantage of the method is to obtain sustainable results on training and examination sample. Correlation analysis reveals a statistically significant positive relationship between the proportion of people who feel safety, who trust the government and other people, the Human Development Index and a negative relationship with level of homicides. Thanks to polynomial neural network it was possible to raise accuracy of the explained variation of dependent variable from 44 % to 60 %. Predictive value of the share of respondents who feel safe walking alone at night in the city or area in Ukraine was 50% with 48 % real. Accuracy of the GMDH models was also tested on data published in the Human Development Report 2014. Modern software implementation of GMDH algorithms as GMDH Shell 3, KnowledgeMiner 3, NeuroShell 2 and Varireg has various types of optimization parameters.

Keywords: machine learning, group method of data handling, perception of personal safety, cross-national research.

Регрессионный анализ является наиболее часто употребляемым методом в эмпирических социальных исследованиях. Практическому применению новых методов регрессионного анализа данных способствуют потребности в объяснении различных социальных явлений, а также рост коммерческого и свободно распространяемого программного обеспечения, который содержит набор различных методов моделирования, отбора информативных признаков, обработки большого числа предикторов и т.д. В ряде случаев нелинейные методы показывают большую прогностическую точность, чем линейная регрессия. Существуют разные подходы к построению нелинейных моделей, например, нелинейные преобразования признаков, выбор лучших аппроксимаций из библиотеки функций, обучение искусственных нейронных сетей, эволюционное моделирование из предварительно заданных грамматик, непараметрическое сглаживание. Исходя из актуальности совершенствования многомерной статистической обработки, автором подготовлен цикл научных статей с результатами тестирования различных методов регрессионного анализа на одних и тех же данных.

Обобщением регрессионных моделей, включающих как взаимодействие предикторов, так и нелинейность, является *метод группового учета аргументов* (разработчик А. Г. Ивахненко) – адаптивная техника машинного обучения на основе автоматической генерации многослойных полиномиальных зависимостей, объединение которых способно воспроизводить оптимальную структуру искусственной нейронной сети с использованием принципов эволюции (наследования и отбора) [1, 2]. Семейство алгоритмов МГУА решает также задачи классификации, прогнозирования временных рядов, выбора потенциальных экзогенных и эндогенных переменных. Самоорганизующиеся модели используются как на выборках небольшого объема (коротких временных рядах), так и на больших наборах данных, при малом или очень большом количестве независимых переменных. Реализация широкого спектра алгоритмов МГУА присутствует в отдельных программах и пакетах анализа данных наряду с другими методами *Data Mining*.

Настройка МГУА включает такие основные этапы.

Преобразование данных – логарифмирование, возведение в степень, взятие квадратного и кубического корня и др., а также масштабирование переменных, что позволяет получить более компактное решение (часто используется и в других топологиях искусственных нейронных сетей и классификации).

Формирование обучающей и экзаменационной выборки. Настройки некоторых алгоритмов позволяют включать в обработку объекты с пропущенными значениями как независимых переменных, так и отклика.

Выбор вида полинома или архитектуры нейронной сети, состоящей из количества слоёв (входной, внутренний, внешний) и функции активации – формулы, по которой производятся расчеты во внутреннем и выходном слое (линейная, полиномиальная, сигмоидная, радиально-базисные функции или их синтез, рациональная функция), максимальное количество нейронов слоя.

Выбор критерия, который необходимо оптимизировать, способа селекции переменных и желаемой сложности модели, определяемой числом параметров.

В результате получается схема нейронной сети с рассчитанными по регрессионному уравнению прогностическими значениями (ответ сети). Для улучшения точности и стабильности моделирования создают композитную модель, в которой прогностическое значение вычисляется как среднее, полученное из нескольких уравнений (ансамбль моделей).

Целью статьи является выявления статистической зависимости субъективного восприятия личной безопасности (*PS*) от Индекса человеческого развития (*HDI*), уровня доверия к национальному правительству (*TNG*) и людям (*TP*), коэффициента убийств (*HR*) с помощью МГУА, сравнение точности результатов некоторых программных реализаций алгоритма между собой и с линейными моделями. Данные результатов Всемирного опроса Гэллага за 2007–2011 г., коэффициента убийств (2004–2011 г.) и интегрального индекса содержатся в Докладе о человеческом развитии 2013 Программы развития ООН, а показатели определялись таким образом [3, с. 114–147, с. 174–177].

Восприятие безопасности – процент респондентов, ответивших «да» на вопрос: «Чувствуете ли вы себя в безопасности, когда прогуливаетесь в одиночестве ночью в городе или районе, в котором вы живете?».

Индекс человеческого развития – комбинированный индекс, измеряющий среднюю величину достижений в трех основных измерениях человеческого развития: здоровье и долголетие, знания и достойные условия жизни, ответивших «да» на вопрос: «Доверяете ли правительству вашей страны?».

Доверие к людям – процент респондентов, ответивших «да» на вопрос: «В целом, считаете ли вы, что большинству людей можно доверять, или вы считаете, что следует проявлять осторожность, имея дело с людьми?».

Коэффициент убийств – число умышленных убийств, т. е. смертей, незаконно причиненных человеку другим человеком, в пересчете на 100 тыс. чел.

Полные данные доступны для 115 стран. При сравнении прогностической точности уравнений будем использовать коэффициент детерминации R^2 , который вычисляется как коэффициент корреляции между наблюдаемыми значениями и предсказанными по модели, возведенный в квадрат.

В Україні доля тих, хто чуває себе ночью в безпеці на улиці становить 48 % (в середньому по вибірці 60 %). Описові статистики свідчать про значну неоднорідність інформації. Так, коефіцієнт варіації для *HR* становить 138 %, *TP* – 49 %, *TNG* – 39 %, *HDI* – 27 %, *PS* – 26 %. По показателю *TP* за межі 2σ виходять 5 різко виділяючихся значень, 3σ – 1; по показателю *TNG* за межі 2σ – 5; по показателю *HR* за межі 2σ – 4, 3σ – 3, 4σ – 2, по показателям *HDI* за межі 2σ – 4, по показателю *PS* за межі 2σ – 2.

Кореляційний аналіз виявляє позитивну статистично значиму зв'язь між долями людей, які чувають себе в безпеці в нічне время з долями респондентів, які доверяють правительству (0,4) і людям (0,43), Індексом людського розвитку (0,2) і негативну зв'язь – з коефіцієнтом убивств (-0,4).

Для лінійної регресійної моделі з оцінкою параметрів по методу найменших квадратів R^2 становить 0,44.

$$\hat{PS} = 27,4 - 0,31HR + 0,32TNG + 0,41TP + 14,8HDI$$

Ісходя з значень коефіцієнтів в стандартизованому масштабі, найбільший вклад в модель вносить коливання рівня довіри населення до національного правительству (0,39) і людям (0,30), коефіцієнт убивств (-0,29) і, нарешті, Індекс людського розвитку (0,17). Інтерпретація напрямлення зв'язи коефіцієнтів регресії аналогічна коефіцієнтам кореляції.

Общая лінійна модель з включенням статистично значимих загальних ефектів і ефектів взаємодії збільшує R^2 до 0,54.

$$\hat{PS} = -29,5 + 1,6HR + 1,3TNG + 0,33TP + 89,1HDI - 1,7HRHDI - 0,02HRTNG - 1,2HDI TNG$$

По величині бета-коефіцієнтів змінні розташувалися таким чином: *TNG* (1,6), *HR* (1,4), *HDI*HDI* (1,1), *HDI* (1), *HR*HDI* (1), *TNG*HR* (0,8), *TP* (0,2). Звернемо увагу, що зменшує частку людей, які чувають себе в безпеці, одночасно високі показники убивств і Індексу людського розвитку, убивств і високого довіри до національного правительству.

Емпіричні дані можуть описуватися різноманітними нелінійними регресійними рівняннями. Нейронна мережа виробляє об'єднання цих рівнянь, моделюючи складну поверхню відклику. В програмі *Varireg* побудована двохшарова нейронна мережа ($R^2 = 0,52$) з кроковим відбором змінних і Байєсовим інформаційним критерієм (*Bayesian Information Criterion*), яка представлена в єдиному поліноміальному рівнянні.

$$\hat{PS} = 49,94 + 0,003TNG^2 + 0,008HR^2 + 0,43TPHDI - 1,31HRHDI$$

Точність однієї з можливих мультилінійних моделей МГУА програми *KnowledgeMiner* (*yX*) *for Excel*, при середньому імунітеті до шуму, $R^2 = 0,54$. Алгебраїчне вираження трьохшарової мережі з поліноміальним нейроном приведено нижче.

$$\begin{aligned} \hat{PS} &= 9,26z_{11} + 14z_{22} + 59,7 \\ z_{11} &= 0,04TP - 0,88 \\ z_{22} &= 0,82z_{11} + 1,16z_{12} + 1,42z_{11}z_{12} \\ z_{11} &= 0,06TNG + 4,71HDI - 0,06HDI TNG - 4,5 \\ z_{12} &= -0,05HRHDI + 0,3 \end{aligned}$$

Ісходя з залежностей вихідних змінних з змінними проміжного шару, збільшення в суспільстві міжособистісного довіри, довіри до державних органів, тривалості життя, покращення освіти і матеріального рівня в цілому сприяє зростанню суб'єктивного рівня безпеки.

З метою підвищення надійності результатів регресійної моделі в програмі *GMDH Shell 3* загальна вибірка 115 країн була розділена на навчальну (80% або 92 об'єкта) і експлуатаційну (20% або 23 об'єкта) і використано алгоритм МГУА з кроковим змішаним відбором змінних, який показало відповідно таку точність на вказаних вибірках – $R^2 = 0,54$ і $R^2 = 0,51$.

$$\hat{PS} = 48,96 + 0,12TNG \sqrt[3]{TP} + 0,1HR \sqrt[3]{TP} + 27HDI^2 - 18,34HDI \sqrt[3]{HR}$$

Значимість змінних визначалася по ступеню впливу на середньквадратичне відхилення моделі: $\sqrt[3]{HR}$ (84%), *TNG* (35,7%), *HR* (12,8%), *HDI* (11,4%), $\sqrt[3]{TP}$ (6%).

Для побудови поліноміальної моделі МГУА в програмі *NeuroShell 2* дані були масштабовані в інтервалі від -1 до 1 по легенді: $TP_s=2$ ($(TP-7)/53-1$); $TNG_s=2$ ($(TNG-11)/84-1$); $HR_s=2$

$(HR-0,2)/91,4-1$; $HDI_s = 2 (HDI-0,3)/0,63-1$; $PS_s = 2 (PS-29)/63-1$. С учетом этого получена такая статистическая модель.

$$\hat{PS}_s = -0,55 + 0,23TP_s - 0,38HR_s - 0,96HDI_s + 0,37HR_s^2 + 0,8HDI_s^3 - 0,65HR_sTNG_s - 0,44HDI_sTNG_s - 0,62HR_sHDI_s - 0,18TP_sHDI_s$$

Точность полиномиальной сети из семи слоев, при заданной сильной нелинейности, низкой сложности, среднем разнообразии и «хитрой» оптимизации, рассчитанная по исходным и прогнозным значениям, составляет $R^2 = 0,60$. Прогнозное точечное значение доли респондентов, чувствующих себя ночью в безопасности на улице, для Украины составило 50 %. Наиболее существенной переменной аналитического выражения является межличностное доверие и менее существенными – доверие к правительству, коэффициент убийств, Индекс человеческого развития.

В уравнении присутствуют члены, фиксирующие негативное влияние на изменение доли людей, чувствующих себя ночью на улице в безопасности, совместного взаимодействия факторов $HR*HDI$, $HDI*TNG$, $TP*HDI$. Значения коэффициентов корреляции Пирсона нулевого порядка PS с переменными составляют: $HR*TNG - 0,32$, $HR*HDI - 0,43$, $HDI*TNG - 0,45$, $TP*HDI - 0,45$. Изменение знака коэффициентов регрессии по сравнению с коэффициентами парной корреляции происходит вследствие мультиколлинеарности объясняющих переменных.

Модели МГУА, продуцируемые *GMDH Shell* и *NeuroShell*, валидизированы на частично обновленных данных, содержащихся в Докладе о человеческом развитии 2014 ООН [4, р.160–163, р. 204–207, р. 220–223]. Коэффициенты множественной детерминации на выборке из 116 стран составили соответственно $R^2 = 0,53$ и $R^2 = 0,51$.

На основе изложенного можно сделать не только такие частные, по отношению к исследуемым данным, но и общие, по отношению к анализу социологической информации, выводы.

1. Социальные явления не подвержены жесткому детерминизму, а скорее описываются мягкими закономерностями. Неоднородность выборки, погрешность измерения, поисковый характер многих исследований, недостаточная разработка теории, большое количество факторов и их нелинейное взаимное влияние на отклик, невозможность экспериментальной проверки, а также многие другие причины часто не позволяют достичь достоверных статистических результатов и существенно ограничивают точность прогнозов в социальных науках. Линейное регрессионное уравнение не всегда адекватно описывает эмпирические закономерности (особенно в ситуации проверки модели на новых наблюдениях).

2. Методы машинного обучения позволяют строить более точные и стабильные модели, устойчивые в том числе, и к резко выделяющимся наблюдениям, однако содержательная интерпретация таких решений, за некоторым исключением ограничена, поскольку совместное взаимодействие переменных носит достаточно сложный характер. Для искусственных нейронных сетей, например, фиксируется лишь направление влияния входных переменных на нейроны промежуточного слоя. Использование МГУА позволило повысить на обучающей выборке долю объясненной дисперсии зависимой переменной с 44 % до 60 %. Одновременно высокие показатели Индекса человеческого развития и доверия к правительству, а также Индекса человеческого развития и коэффициента убийств в некоторых обществах снижают чувство личной безопасности. Отметим также, что с МГУА могут конкурировать другие методы машинного обучения, позволяющие по новому взглянуть на ранее полученные результаты в области социальных наук. В частности, хорошим дополнением глобальных, релевантных для всей выборки, моделей являются регрессионные уравнения для типологических однородных групп, которые позволяют подробнее изучить найденные взаимодействия [5].

3. Обнаружен некий парадокс между точными моделями, которые не совсем соотносятся с объяснительной схемой из-за мультиколлинеарности, и менее точной, но информативно правильной линейной моделью. Данные описываются одновременно различными аналитическими моделями, а важность переменных зависит от используемого метода или коллектива моделей. Выбор регрессионного уравнения может диктоваться желанием получить наиболее точную модель, понятную содержательную интерпретацию, которая соответствует развитию теории, или же модель, состоящую из переменных, измерение которых не несет ощутимых затрат. Своеобразный баланс между простотой и точностью модели может быть достигнут путем подачи в научной публикации, с одной стороны, матрицы корреляций факторов с откликом и, с другой – основных параметров и результатов работы сложных алгоритмов машинного обучения, в том числе, ансамбля моделей.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Ивахненко А.Г. Индуктивный метод самоорганизации моделей сложных систем. – Киев: Наукова думка, 1981. – 296 с. 2. Anastasakis L., Mort N. The Development of Self-organization Techniques in Modeling: A Review of the Group Method of Data Handling (GMDH). Research Report No. 813. Department of Automatic Control & Systems Engineering, The University of Sheffield, United Kingdom. – 2001. – October. – 38 p. 3. Доклад о человеческом развитии 2013. Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире / [директор и основной автор Х. Малик]. – М.: Издательство «Весь Мир», 2013. – 202 с. 4. Human Development Report 2014. «Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience» / Director and lead author Khalid Malik – Publisher: United Nations Development Programme, 2014 – 236 p. 5. Бова А.А. Страх перед злочинністю, кримінальна віктимізація та довіра до соціальних інститутів: результати порівняльного дослідження // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2013. – Випуск 19. – С. 346–252.

УДК: 303.42, 303.68

МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДИЗАЙНУ В ОПИТУВАННІ (НА ПРИКЛАДІ ПІЛОТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ У ДРУЖНІХ СТОСУНКАХ)¹

Марченко Алла Михайлівна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри методології та методів соціологічних досліджень, факультет соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Сидоров Микола Володимир-Станіславович – кандидат фізико-математичних наук, доцент, доцент кафедри методології та методів соціологічних досліджень, факультет соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються методичні особливості реалізації експериментального дизайну в опитуванні. Основна увага зосереджена на пізнавальних можливостях використання віньєток у соціологічному дослідженні, особливостях їх відбору, аналізу та інтерпретації отриманих даних. Автори провели пілотне дослідження ролі ідеологічних чинників у дружніх стосунках серед студентів, у якому, зокрема, виявили високу значущість чинника ставлення до Євромайдану, а також зв'язок підтримки Євромайдану респондентом та мови спілкування особи, з якою можуть бути встановлені дружні стосунки.

Ключові слова: експериментальний дизайн в опитуванні, віньєтка, ідеологічні чинники, соціальні установки, дружні стосунки.

В статье рассматриваются методические особенности реализации экспериментального дизайна в опросе. Основное внимание авторов сосредоточено на познавательных возможностях использования виньеток в социологическом исследовании, особенностях их отбора, анализе и интерпретации полученных данных. В статье отражены результаты пилотного исследования роли идеологических факторов в дружеских отношениях среди студентов; в частности, выявлена высокая значимость фактора отношения к Евромайдану, а также связь поддержки Евромайдана респондентом и языка общения человека, с которым когут быть установлены дружеские отношения.

Ключевые слова: экспериментальный дизайн в опросе, виньетка, идеологические факторы, социальные установки, дружеские отношения.

The article covers methodical foundations of survey experiments. It is focused on cognitive potential of vignettes usage, types of vignette sampling, analysis and interpretation of data in a factorial survey. Authors did a pilot study on the role of ideological factors in friendship among students and found out that the factor of attitude to Euromaidan is one of the most significant in contemporary Ukraine, as well as the relationship between the attitude to Euromaidan and a language of communication of a potential friend.

Key words: factorial surveys, vignette, ideological factors, social attitudes, friendship.

Опитувальні методи залишаються потужним інструментом отримання соціологічних даних, попри ряд труднощів, які пов'язані з досяжністю респондентів і відносною негнучкістю інструментарію. Давно існуючі тенденції до збільшення міждисциплінарності та взаємодії існуючих підходів [1, с. 10] торкнулись і методів – зокрема, поєднання їх у так званому експериментальному дизайні в опитуванні. Як вдало відмітила І. Девятко, таким чином вдалось, не відмовляючись від зовнішньої валідності репрезентативного опитування,

© Марченко А. М., 2014

© Сидоров М. В.-С. 2014

¹ Автори статті висловлюють щире подяку проф. Томасу Хінцу (університет Констанц, Німеччина) та проф. Катрін Ауспург (університет Гете у Франкфурті на Майні, Німеччина) за проведення методичного семінару «Експеримент в опитуванні» на факультеті соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка 15-19 вересня 2014 р. Матеріали та обговорення семінару створили передумови для написання даної статті.

додати у дослідження внутрішню валідність рандомізованого експерименту [2, с. 14]. Використання експерименту в опитуванні має кілька різних методичних напрямів (наприклад, так званий конджойнт-аналіз), серед яких найбільш популярним є так зване «факторіальне дослідження» («factorial survey»), або, як його ще називають, «дослідження з використанням віньєток» («vignette survey»). В міжнародному науковому дискурсі вже склалась певна традиція факторіальних досліджень, частина з яких має виражене методичне спрямування [3, с. 515]. Найбільш популярними факторіальні дослідження є у соціології права та соціології сім'ї, у царинах девіантної поведінки та соціального добробуту, а також у вивченні соціальної різноманітності та розшарування [3, с. 508]. Серед останніх робіт окремої уваги заслуговує дослідження К. Гацькової про сприйняття населенням справедливості у розподілі прибутків [4]. Варто відмітити, що факторіальне дослідження орієнтоване на вивчення соціальних установок і соціального сприйняття [5]. Проблемою, на вирішення якої спрямована дана стаття, є суперечність між існуванням у вітчизняній соціологічній традиції методологічного розмежування експерименту і опитування та пов'язаною з нею неможливістю реалізувати експериментальний дизайн в опитуванні, що значно звужує дослідницький арсенал. Метою ж, відповідно, виступає характеристика методичних особливостей реалізації експериментального дизайну в опитуванні (на прикладі пілотного дослідження ролі ідеологічних чинників у дружніх стосунках).

Отже, методика факторіального дослідження передбачає наявність в опитувальнику одного або кількох специфічних питань, які й називаються «віньєтками». Термін «віньєтка», згідно з Академічним тлумачним словником української мови, означає прикрасу у вигляді невеличкого малюнка на початку або в кінці книжки, в альбомі, тощо [6]. Втім, у даній статті віньєтка є типом запитання в соціологічному опитувальнику. Специфічність віньєток у тому, що вони репрезентують гіпотетичні ситуації (звідси – й деяка декоративність назви), складові яких є змінними – іншими словами, кожна віньєтка є набором унікальних складових, який в подальшому оцінюється респондентами. Приклад віньєтки, який ми використовували у нашому пілотному дослідженні, наведений далі.

Прочитайте опис особи нижче.

Жінка Вашого віку, говоріть, розмовляє головним чином українською мовою. Вона захоплюється музикою та літературою. Вона з Донецького регіону. Вона була байдужою до Євромайдану.

Чи можете ви уявити цю особу своїм новим другом? Позначте свою відповідь на шкалі від -3 до +3, де -3 «Дуже малоймовірно», а +3 - «Дуже ймовірно»

Дуже малоймовірно	Як ймовірно, так і малоймовірно					Дуже ймовірно
-3	-2	-1	0	1	2	3

У кожній віньєтці наявні так звані виміри («dimensions») та рівні («levels»). У нашому випадку маємо сім вимірів (вони ж ознаки, або змінні, або фактори – дані терміни ми будемо вживати далі як взаємозамінні, однак перевагу надаватимемо саме терміну «вимір» як усталеному в дослідженнях з використанням віньєток): стать, вік, комунікативні якості, мова спілкування, ставлення до Євромайдану, хобі та регіон проживання. У кожному вимірі є чітко визначена кількість рівнів, зокрема:

- 1) два рівні ознаки «Стать» (чоловіча та жіноча);
- 2) три рівні виміру «Вік» (молодшого віку, Вашого віку, старшого віку);
- 3) два рівні «Комунікативних якостей» (говоркий (-а), стриманий (-а));
- 4) три рівні виміру "Мова спілкування" (головним чином українською мовою, головним чином російською мовою, рівною мірою обома мовами);
- 5) три рівні "Ставлення до Євромайдану" (підтримував (-ла) Євромайдан, був (-ла) проти Євромайдану, був (-ла) байдужим (-ою) до Євромайдану);
- 6) чотири рівні ознаки «Хобі» (читання книг і музика, їзда на велосипеді та подорожі, танцювальні клуби та бари, перегляд телебачення та комп'ютерні ігри);
- 7) чотири рівні змінної «Регіон» (Київський регіон, Донецький регіон, Львівський регіон та Крим).

Кожному респонденту може бути запропонована як одна віньєтка, так і їх набір ("deck") – важливим є те, щоб у кожній віньєтці була однакова кількість вимірів, але різною – комбінація рівнів. Зазначимо, що вкрай важливою є комплексна характеристика сконструйованої соціальної ситуації, адже у випадку опитування окремо за кожним з цих вимірів з великою ймовірністю буде отриманий соціально бажаний конструкт. Можливість уникнення ефекту соціальної бажаності можемо віднести до першої переваги факторіальних досліджень.

Очевидним є те, що у дослідженні з використанням віньєток дослідники отримують інформацію від кожного з респондентів у різних комбінаціях факторів². Для того, щоб повною мірою оцінити можливий вплив цих факторів на залежну змінну (у нашому випадку – дружні стосунки) за допомогою «звичайних» питань (наприклад, при роботі з дихотомічними шкалами за кожним з вимірів), потрібно задати кожному респондентові $2 \cdot 3 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 4 = 1728$ різних запитань, що є неможливим і недоцільним. Отож, другою перевагою факторіальних досліджень є їх потенціал оптимізації та економії ресурсів.

Може здатись, що чим більше різних віньєток буде запропоновано кожному респонденту, тим більше інформації ми зберемо і тим більш обґрунтованими будуть результати. Однак, методичні експерименти [7] визначають граничну кількість віньєток для одного респондента у кількості десяти. Відповідно, кількість вимірів у віньєтці не має перевищувати вісім, адже в іншому випадку респондент зіткнеться з занадто об'ємними логічними конструкціями. Обмеження стосуються і кількості рівнів, а також їх відносної порівнянності (наприклад, не дуже вдалим є використання віньєтки, в якій одна змінна має два рівні, а інша – десять, адже це зумовить нерівномірність розподілу можливих варіантів змінної у наборі).

У нашому пілотному дослідженні з використанням віньєток, виміри та рівні яких окреслені вище, загальна кількість віньєток становить 1728 – цю множину називають «повним простором віньєток» («vignette universe»). Якщо, наприклад, у кожному анкету додати десять віньєток, то очевидною є необхідність використання, принаймні, 173 різних наборів (для того, щоб кожна віньєтка містилась в опитувальнику принаймні один раз). Очевидною є необхідність вибіркового дослідження, в тому числі й на етапі пілотажу (адже залучення 173 респондентів під час останнього є вкрай неекономним, а ми писали вище про ощадливість факторіальних досліджень). У багатьох дослідженнях перед початком процедури відбору віньєток варто спочатку видалити варіанти, які є логічно несумісними (наприклад, «лікар вищої категорії без освіти», «вагітний чоловік», тощо), однак, у нашому дослідженні всі варіанти виявились логічно сумісними³.

Підходи до відбору віньєток можна умовно поділити на випадкові та систематичні. До випадкових відносять такі:

- Простий випадковий відбір з заміною. Кожен респондент отримує набір випадково відібраних віньєток, при цьому різним респондентам можуть траплятись однакові віньєтки.
- Простий випадковий відбір без заміни. Кожен респондент отримує набір випадково відібраних віньєток, однак цей набір є унікальним, жодна віньєтка не повторюється.
- Стратифікований випадковий відбір. Кожен респондент отримує набір випадково відібраних віньєток, який стратифікується (розшаровується) за однією чи декількома змінними. Наприклад, якщо вимір "Робота" має 10 рівнів, то ця процедура гарантує, що кожен з рівнів буде представлений у різних віньєтках даного набору.
- Кластеризований відбір. Випадковим чином відбирається набір віньєток, після чого кожна віньєтка потрапляє у набір кількох респондентів.

Систематичний відбір здійснюють трьома шляхами:

- Частинний факторіальний відбір («fractional factorial sampling»). Включає систематичний підбір комбінацій рівнів та вимірів, які створюють вибірку, ортогональну стосовно вимірів та симетричну щодо рівнів.
- D-ефективний відбір. Передбачає максимальний баланс ортогональності та рівня за допомогою комп'ютерних алгоритмів. У цьому випадку методом перебору обчислюють специфічний коефіцієнт

$$D - efficiency = 100 \cdot \frac{1}{N_D} |XX|^{\frac{1}{p}},$$

де N_D – обсяг вибірки віньєток, $|XX|$ – визначник інформаційної матриці розмірності віньєток (кількості рівнів та вимірів), що є пропорційною до варіаційно-коваріаційної матриці самої регресійної лінійної моделі, p – кількість параметрів регресійної моделі (коефіцієнти β). Цей коефіцієнт приймає значення від 0 до 100 і чим він є більшим, тим більш "ефективною" є вибірка.

- Теоретична вибірка. Комбінації вимірів та рівнів обираються з точки зору доцільності та необхідності для конкретного експерименту та поставленої мети.

² Термін «фактор» визначає назву даного виду досліджень – факторіальні, адже основним методом аналізу даних віньєток є регресійний аналіз і побудова пояснювальної моделі, в якій залежною змінною є певна соціальна установка чи соціальне сприйняття (у нашому випадку соціальна установка щодо дружніх відносин), а факторами – всі змінні віньєтки.

³ Варто відокремлювати логічну несумісність поєднання рівнів різних вимірів і їх умовну винятковість або рідкісність. Видалення віньєтки рекомендується здійснювати лише у випадку повної логічної несумісності.

Найбільш оптимальним вважається систематичний підхід за допомогою D-ефективного відбору, але він вимагає додаткових затрат часу та наявності відповідного програмного забезпечення [8; 9]. У нашому пілотажному дослідженні був обраний простий випадковий відбір віньєток без заміни та суцільний відбір респондентів, які були присутні на заняттях в університеті (опитування проводилось у вересні 2014 р.)

Виходячи з оптимальної кількості віньєток у наборі та розміру повного простору, нами було випадковим чином відібрано 170 віньєток для формування 17 наборів по 10 штук та проведено анкетування серед 17 респондентів. Для проведення пілотного дослідження ми обрали студенток і студентів старших курсів навчання, а також аспіранток факультету соціології – у кількості 17 осіб.

Коротко охарактеризуємо програмні засади нашого дослідження. Дослідницькі питання, які стали його рушійною силою, стосуються важливості ідеологічних вимірів серед інших вимірів щодо дружніх установок. Зокрема, чи є важливими ідеологічні питання (ставлення до політичних подій, мова спілкування, регіон проживання) під час вибору особою нових друзів, і якою мірою? Наскільки типовим є включення цих питань у систему установок щодо дружніх стосунків у суспільстві? Для відповіді на ці питання важливим є залучення респондентів з різних соціальних прошарків, вікових зрізів, рівнів освіти та регіонів, тощо.

Дружні стосунки були обрані в якості тематичного фокусу дослідження з кількох причин. По-перше, вони виявляють один з найбільш звичайних вимірів суспільного життя, який, незважаючи на варіацію індивідуального змісту і характеристик дружби, залишається соціальною конструкцією [10]. По-друге, дружба не втрачає своєї важливості в умовах кардинальних змін, іноді за рахунок інших сфер життя, таких, як сім'я чи робота [11]. По-третє, специфіка політичної та ідеологічної ситуації в Україні (зокрема, «інформаційна війна») стимулює роздуми про ефективність впливу публічних медіа та ідеологічних чинників, які в них транслюються, на приватну сферу і на дружбу як своєрідний симбіоз публічного та приватного. Експериментальний дизайн дослідження в даному випадку виступає необхідною методичною опорою, яка може знівелювати ефект «спіралі мовчання» в ідеологічно чутливому середовищі.

Теоретичним підґрунтям дослідження вважаємо теорію обміну (зокрема, у концептуальному осмисленні Річардом Емерсоном) [12, с. 334–338] та теорію раціонального вибору (зокрема, у баченні Пітера Блау) [12, с. 328–334]. Зазначимо, що теорія обміну в руслі даного дослідження передбачає взаємне прийняття та взаємність дружби як соціального феномену. Уолмен більш як півстоліття тому виявив два чинники формування групи взаємного сприйняття: владу та здатність задовольняти потреби [13]. Дружба, відповідно, може розглядатись як надання та отримання допомоги та підтримки [14].

Теорія раціонального вибору у варіанті Пітера Блау цікава нам з тієї точки зору, що основними соціальними зв'язковими в ній виступають норми та цінності. Дружба, відповідно, є осмисленим обранням схожості – саме це впливає з ряду нещодавніх досліджень. Зокрема, схожими можуть бути цінності довіри та справедливості [15], релігійні цінності у випадку загрози соціальної ексклюзії [16] або ж конструювання спільного ворога [17]. Відповідно, базуючись на тих принципах двох теорій, які ми виокремили як основні, а саме: взаємність і схожість, ми створили інструментарій пілотного дослідження ролі ідеологічних чинників у дружніх стосунках.

Основною гіпотезою дослідження стало припущення про те, що ідеологічні чинники відіграють важливу роль у дружніх стосунках. У якості ідеологічних чинників були обрані регіон проживання (на тлі спекулювань про меншовартість чи обраність тих або інших регіонів України в медіа), мова спілкування (на тлі медійного конструювання протиставлення української та російської мов), а також ставлення до Євромайдану (як ключової політичної події національного рівня протягом останнього року). Поряд з цим, уявним другу чи подрузі надавалися гендерні та вікові характеристики, приписувалося хобі (умовно інтелектуальне, активніше з залученням фізичних ресурсів та пасивне), а також комунікативні характеристики. Все це ми співставляли з соціально-демографічними даними щодо респондента, які заповнювались до початку блоку з віньєтками (комунікативні характеристики респондента ми оцінювали за блоком з 10 питань щодо екстраверсії-інтроверсії у методиці Big Five [18], інтерпретацію якої ми залишаємо за межами даної публікації). Саме таке співставлення дало змогу оцінити ступінь схожості респондента з його гіпотетичними друзями.

Основним методом аналізу була обрана множинна лінійна регресія, у моделі використовувався повний набір вимірів (всі статистичні процедури були реалізовані в пакеті STATA). Цікавим виявилось те, що не всі з виокремлених нами ознак мали вплив на вибір респондентів (табл 1). Зокрема, найбільш важливим виміром гіпотетичної дружби виявилось ставлення до Євромайдану. Звісно, ми гадали, що даний вимір буде значущим в контексті суспільно-політичної ситуації в Україні, однак не припускали, що він матиме чільне місце (тим більше, серед студентів факультету соціології). При цьому інтерпретація ставлення до Євромайдану і гіпотетичної дружби є такою: ймовірність подружитись з особою є вищою у випадку, якщо вона підтримувала події Євромайдану. Другим за важливістю чинником формування

Розділ 1. Історія, теорія та методологія соціології

дружнього ставлення стало хобі; при цьому позитивно впливають на дружбу «активні» хобі на кшталт туризму. В цілому, сила впливу факторів на залежну змінну відображена на рисунку 1.

Очевидним є вплив виміру "Ставлення до Євромайдану", тому відповіді респондентів були розділені на дві групи (ті, хто підтримували; ті хто не підтримували чи були байдужими). Важливо відмітити, що Євромайдан як явище завершився за півроку до початку даного опитування і був взятий радше як маркер політико-ідеологічної ангажованості особи. Результати такого поділу відображені на рисунку 2.

Отож, як ми бачимо, є суттєвий зв'язок між підтримкою Євромайдану респондентом та його вибором у друзі тих, хто підтримував Євромайдан (це характерно, зокрема, для групи «Supported», у групі «Not Supported» цей зв'язок не настільки виражений. Варто відмітити, що з даним розподілом на групи чітко фіксується різне сприйняття спілкування російською мовою – більш негативне у порівнянні зі спілкуванням українською серед прихильників Євромайдану, та більш позитивне серед тих, хто його не підтримував. Цікаво, що в зведеній регресійній моделі мовний чинник не фіксувався як значущий, тому отримані результати спонукають до проведення масштабнішого дослідження серед студентів (як з включенням ідеологічного чинника ставлення до Євромайдану, так і без нього). Зазначимо, що вплив ставлення до Євромайдану на установки щодо дружніх стосунків більш притаманний особам жіночої статі, ніж чоловічої. Втім, зважаючи, що у нашій вибірці було лише 5 представників чоловічої статі та 12 представниць жіночої (хоч це відповідає гендерному розподілу серед студентів факультету соціології), така теза потребує додаткової перевірки.

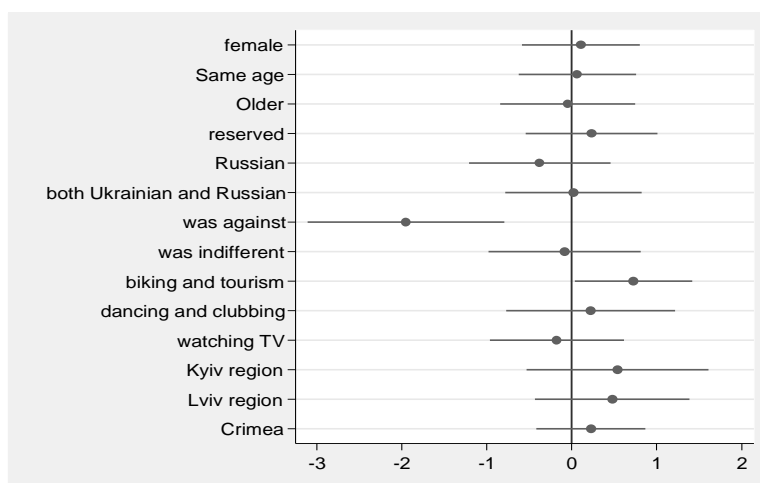

Рисунок 1. Графічне відображення регресійної моделі (залежна змінна ставлення до дружніх стосунків, незалежні змінні – вік, стать, регіон проживання, комунікативні якості, хобі, рівень підтримки Євромайдану, мова спілкування, регіон проживання)

Таблиця 1.

Результати побудови регресійної моделі (залежна змінна ставлення до дружніх стосунків, незалежні змінні - вік, стать, регіон проживання, комунікативні якості, хобі, рівень підтримки Євромайдану, мова спілкування, регіон проживання)

vig	Coef.	Robust Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]	
2.sex	.1095598	.326572	0.34	0.742	-.5827419	.8018614
age						
2	.0664375	.3256152	0.20	0.841	-.623836	.756711
3	-.0449719	.37474	-0.12	0.906	-.8393852	.7494414
2.psych	.2351217	.3658933	0.64	0.530	-.5405374	1.010781
language						
2	-.3749315	.3921929	-0.96	0.353	-1.206343	.4564804
3	.0220887	.3792205	0.06	0.954	-.7818229	.8260003

euromaidan							
2	-1.948519	.546109	-3.57	0.003	-3.106218	-.7908192	
3	-.0826258	.4225063	-0.20	0.847	-.9782991	.8130475	
hobby							
2	.726576	.3256821	2.23	0.040	.0361607	1.416991	
3	.2226503	.4691492	0.47	0.641	-.7719016	1.217202	
4	-.1742408	.3715008	-0.47	0.645	-.9617873	.6133056	
lregion							
2	.5393004	.5039751	1.07	0.300	-.5290791	1.60768	
3	.4781579	.4290531	1.11	0.282	-.431394	1.38771	
4	.226945	.3021161	0.75	0.463	-.4135126	.8674026	
_cons	.2595395	.6301061	0.41	0.686	-1.076226	1.595305	

Linear regression

Number of obs = 170 F(14, 16) = 4.01 Prob > F = 0.0048

R-squared = 0.2763

Root MSE = 1.612

(Std. Err. adjusted for 17 clusters in id)

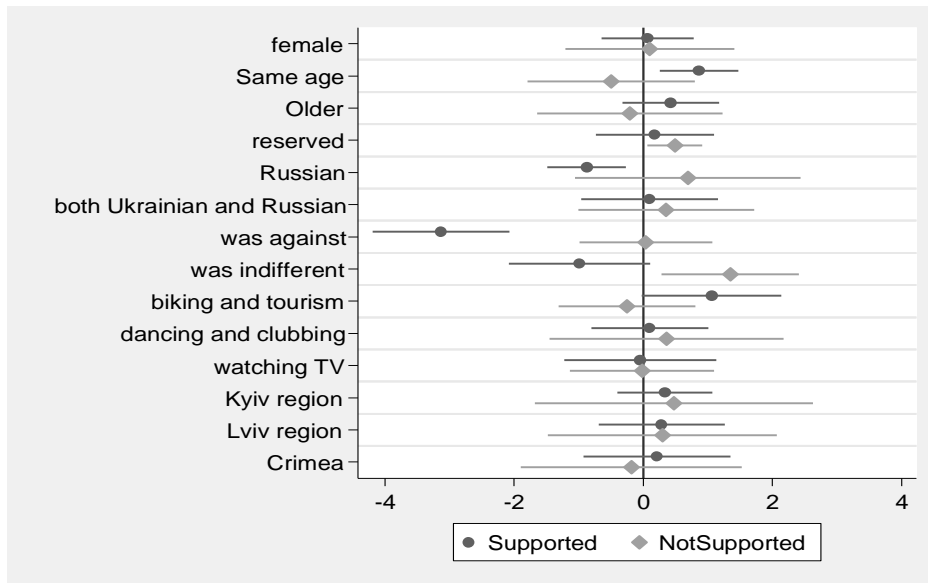

Рисунок 2. Графічне відображення регресійної моделі (залежна змінна ставлення до дружніх стосунків, незалежні змінні – вік, стать, регіон проживання, комунікативні якості, хобі, рівень підтримки Євромайдану, мова спілкування, регіон проживання), побудованої окремо для тих респондентів, які входили в групу підтримки Євромайдану (“Supported”) та тих респондентів, які входили в групу відсутності підтримки Євромайдану (“Not Supported”)

Водночас, іншою значущою ознакою у загальній регресійній моделі (рисунок 1) є хобі, зокрема, наявність активного способу проведення вільного часу (у нашому випадку – туризм і велоподорожі). Цей вимір є суттєво більш важливим для чоловіків, ніж для жінок. Окрім цього, ті респонденти, які мають дане хобі, більш негативно налаштовані щодо тих, хто не підтримував Євромайдан, причому дане налаштування характерне для обох статей.

Результати пілотного дослідження дають підстави для перевірки більш точно сформульованої гіпотези у масштабнішому дослідженні, зокрема, для встановлення ролі ідеологічного чинника ставлення до Євромайдану серед інших факторів впливу на дружні установки. Деяко здивувала відсутність значущості в побудованій регресійній моделі таких факторів, як вік, стать і комунікативні якості потенційного друга. З іншого боку, серед трьох запропонованих ідеологічних вимірів один з них (а саме «Регіон проживання») не виявив свою значущість як у зведених даних, так і в даних за різними групами, а інший («Мова спілкування») став важливий у групах, поділених за ставленням до Євромайдану. Очевидно, що чинник Євромайдану

виявився потужним ідеологічним інструментом конструювання повсякденності, і тим цікавішими можуть бути повторні «хвилі» опитування. У випадку збереження значущості ідеологічних чинників у певній соціальній групі (у нашому випадку – студентській) ми мусимо констатувати невтішний прогноз щодо об'єднувачих тенденцій у суспільстві і високий рівень ідеологічної ангажованості дружніх стосунків.

Отже, на основі огляду літератури та проведеного пілотного дослідження можемо зробити такі висновки:

1) дослідження з використанням віньєток є прикладом нетипової реалізації дослідницького завдання, яке орієнтоване на пошук латентних змінних, в тому числі у сенситивних темах. Завдяки цій нетиповості воно, гадаємо, може використовуватись і серед тих груп респондентів, які є традиційно небажаними у соціологічному дослідженні (зокрема, соціологи);

2) перевагою таких досліджень є можливість статистичного аналізу даних без залучення кількості респондентів, необхідної для репрезентативного опитування. Звісно, це зумовлює існування ряду методологічних пересторог, зокрема, щодо необхідності уваги до відбору не лише респондентів, а й стимульного матеріалу («віньєток»);

3) дослідження з використанням віньєток є перспективними для моделювання, прогнозування соціальних процесів (наприклад, збільшення ксенофобії чи зростання толерантності в певних соціальних групах). Це пов'язане з тим, що саме соціальні установки є маркером цілого ряду потенційних наслідків – згуртованості чи роз'єднаності у суспільстві, що є надзвичайно актуальним в умовах сьогоденної суспільно-політичної кризи в Україні;

4) у реалізації факторіального дослідження особливу роль відіграють ретельно продумані його теоретико-методологічні засади, адже саме на них ґрунтується кількість вимірів і рівнів аналізу, повний простір віньєток та процедури відбору – як віньєток, так і респондентів;

5) слід пам'ятати, що дослідження з використанням віньєток орієнтоване на оцінювання гіпотетичних, а не реальних ситуацій, а також на те, що у ньому є ризик когнітивного перевантаження респондента і, як наслідок, отримання невалідних даних.

Водночас, проведене пілотне дослідження виявило актуальність окреслених ідеологічних чинників у ставленні до дружніх стосунків серед студентів і виявило необхідність проведення подальшого їх дослідження (у тому числі, без включення ідеологічних факторів – для порівняльного аналізу). Безумовно, отримані дані свідчать і про необхідність подальших досліджень соціальних установок щодо дружніх стосунків у різних соціальних групах.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Смелзер Н. О компаративном анализе, междисциплинарности и интернационализации всоциологии / Н. О. Смелзер // Социологические исследования, 2004. – № 11. – С. 3–12. 2. Девятко И.Ф. Причинность в обыденном сознании и в социологическом объяснении: контуры нового социологического подхода / И. Ф. Девятко // Социология: 4М, 2007. – № 25. – С. 5–21. 3. Lisa Wallander. 25 Years of Factorial Surveys in Sociology: A Review. *Social Science Research*, 2009. – № 38. – pp. 505–520. 4. Ksenia Gatskova. Distributive justice attitudes in Ukraine: Need, desert or social minimum? // *Communist and Post-Communist Studies*. – Volume 46. Issue 2. – pp. 227–241. 5. Thurman Q. S., Lam J., Rossi P. Sorting out the Cuckoo's Nest: a Factorial Survey Approach to the Study of Popular Conceptions of Mental Illness // *The Sociological Quarterly*, 1988. – Vol. 29. – №4. – pp. 565–588. 6. Віньєтка / Академічний тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://sum.in.ua/s/vinjjetka>. 7. Katrin Auspurg and Annette Jäckle (2012): First Equals Most Important? Order Effects in Vignette-Based Measurement. ISER Working Paper 2012–01. University of Essex: Institute for Social and Economic Research. 8. Ulrike Groemping. CRAN Task View: Design of Experiments (DoE) & Analysis of Experimental Data [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://cran.r-project.org/web/views/ExperimentalDesign.html>. 9. SAS Technical Papers: Marketing Research. KNOWLEDGE BASE / PAPERS [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://support.sas.com/resources/papers/tnote/tnote_marketresearch.html. 10. Rebecca G. Adams and Graham Allan (eds.): *Placing Friendship in Context*. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. 11. Vivi Bach Pedersen and Suzan Lewis. Flexible friends? Flexible working time arrangements, blurred work-life boundaries and friendship. // *Work Employment Society*, 2012. – № 26. – p. 464. 12. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. 5-е изд.– СПб. : Питер, 2002. – 688 с. 13. Benjamin B. Wolman. Instrumental, Mutual Acceptance and Vectorial Groups // *Acta Sociologica*, 1958. – № 3: p. 19. 14. Sasha Roseneil and Shelley Budgeon. Cultures of Intimacy and Care beyond 'the Family': Personal Life and Social Change in the early 21st century // *Current Sociology*, 2004. – № 52. – p. 135. 15. Harry Blatterer. Friendship's freedom and gendered limits // *European Journal of Social Theory*, 2013. – № 16. – p. 435. 16. Michael Windzio and Matthias Wiggins. Religion, friendship networks and home visits of immigrant and native children // *Acta Sociologica*, 2014. – № 57. – p. 59. 17. Kevin Borgeson and Robin M. Valeri. The Enemy of My Enemy Is My Friend // *American Behavioral Scientist*, 2007. – № 51. – p. 182. 18. Блок питань щодо оцінки рівня екстраверсії-інтраверсії за методикою Big Five [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.gesis.org/uploads/media/BFI10_en.pdf.

ФОРМИ МЕРЕЖЕВОЇ ІНТЕГРАЦІЇ НАУКИ, ОСВІТИ І БІЗНЕСУ

Мачуліна Ірина Іванівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Дніпродзержинського технічного університету

У статті виділені чинники актуалізації поняття «інтеграція», виявлені її сутність та основні ознаки. Надані змістовні характеристики і описані структурно-функціональні компоненти інтеграції освіти, науки і бізнесу. Сформульовані її основні принципи та виявлені цільові, змістовні та організаційні групи функцій. Обґрунтовано мережевий принцип інтеграції освіти, науки і бізнесу. Виділені аспекти інтегративної взаємодії сучасних систем освіти, науки і бізнесу, описані основні форми їх інтеграції. Виявлені проблеми освоєння, розширення і впровадження інновацій у системі освіти. Виявлено сутність стратегічного партнерства та ефективні форми взаємодії вищих навчальних закладів з роботодавцями. Визначені основні суб'єкти та стимули формування партнерських відносин у сфері освіти. Обґрунтовано основні принципи партнерської взаємодії з метою підвищення якості підготовки конкурентоздатних фахівців.

Ключові слова: бізнес, бізнес-партнери, інноваційність, інтеграція, наука, пріоритети освіти, функція освіти.

В статье выделены факторы актуализации понятия «интеграция», выявлены ее сущность и основные признаки. Даны содержательные характеристики и описаны структурно-функциональные компоненты интеграции образования, науки и бизнеса. Сформулированы его основные принципы и выявлены целевые, содержательные и организационные группы функций. Обоснован сетевой принцип интеграции образования, науки и бизнеса. Выделены аспекты интегративного взаимодействия современных систем образования, науки и бизнеса, описаны основные формы их интеграции. Выявлены проблемы освоения, расширения и внедрения инноваций в системе образования. Выявлена сущность стратегического партнерства и эффективные формы взаимодействия высших учебных заведений с работодателями. Определены основные субъекты и стимулы формирования партнерских отношений в сфере образования. Обоснованы основные принципы партнерского взаимодействия с целью повышения качества подготовки конкурентоспособных специалистов.

Ключевые слова: бизнес, бизнес-партнеры, инновационность, интеграция, наука, приоритеты образования, функция образования.

In the article factors of updating the meaning «integration» were selected. The main point and features were found. Available features and content described structural and functional components of integration of science education and business. Formulated its basic principles and identified targets, content and organization of functions. Basic characteristics of modern education and its functions are detected. Peculiarities of interpretation of functions of education and predictions of its consequences for social practice are described. Philosophy of education is considered as totality of value-designed conceptions of educational theory, policy and practice. Exactly it supplies with integrity of vision and efficiency of solving problems in education. Net principle of integration of science, education and business. The aspects of integrative cooperation of modern systems of integration of education, science and business are highlighted; the main forms of their integration are described. Functions of modern education and basic channels of cooperation with the society are detected. Ideals of the society and real state of system of education in Ukraine are compared. Reforms of education of the country are characterized and priority directions of educational policy are detected. The problems of development, expansion and innovation in education were separated. Classification of innovation in education and highlights the main approaches to upgrade the educational process was described. We characterize the target, the content, procedural and evaluative components of innovation. The basic stages of development and implementation of educational innovations possible ways and the main obstacles to their implementation were isolated. The essence of strategic partnership and effective forms cooperation of higher educational establishments with employers has been elicited. The main subjects and stimulus of formation of partnerships relations in educational sphere have been determined. The main principles of partnership cooperation for the purpose to increase the quality of competitive specialists' training have been substantiated.

Keywords: business, innovation, integration, partners in business, priorities of education, science, function of education.

Тотальний, повсюдний характер створення і застосування знань у суспільстві стає міцним стимулом інтеграції науки, освіти і бізнесу. Досвід взаємодії університетів, компаній, дослідницьких інститутів і наукових центрів різних країн світу свідчить про різноманітність форм цієї інтеграції. При цьому відзначається домінування форм двохсторонньої інтеграції: наука-освіта, наука-бізнес, освіта-бізнес. Трьохстороння інтеграція, що є найбільш продуктивною з точки зору породження знання і викликає найбільший інтерес для інноваційного розвитку, виражена слабо. У зв'язку з цим виявлення і опис форм успішної трьохсторонньої інтеграції науки, освіти і бізнесу набуває особливої актуальності.

Питання інтеграції освіти, науки і бізнесу висвітлюються у зв'язку з розв'язанням проблем різного практичного характеру: економіко-інноваційного (А. А. Арасланова, Ю. В. Ашкерова, Б. Г. Нагорний, І. М. Реморенко, Л. М. Хижняк та ін.); структурно-організаційного (В. І. Астахова, В. С. Бакіров, І. С. Нечитайло, Г. А. Сапожніков, А. Р. Шайдуліна та ін.); соціально-правового (Л. М. Герасіна, Г. П. Клімова, С. А. Мохначев, М. П. Требін та ін.); глобалізаційного (К. В. Астахова, К. Г. Михайльова, Є. А. Подольська, С. А. Щудло та ін.).

У реальній практиці під інтеграцією мають на увазі різні процеси, що позначають об'єднання двох і більше суб'єктів (або частин чогось) з якоюсь спільною метою. Інтеграція включає в себе композиційну і комунікативну складові. Якщо композиційна стосується складу і структури інтеграції, зміни меж суб'єктами, що об'єднуються, то комунікативна зачіпає зміст і форми міжсуб'єктної кооперації, зв'язків і взаємодії, зміни їх принципів і механізмів у нових умовах [1; 2]. Наприклад, наука являє собою цілісний соціальний організм, що включає три взаємопов'язаних елементи (наукове знання, наукову діяльність і соціальний інститут науки). Це дозволяє їй, по-перше, бути органічно вбудованою у базисні суспільні відносини, а по-друге, бути життєздатною системою з добре відлагодженими повноцінними механізмами зв'язку і взаємодії з освітою, а також основними галузями суспільного виробництва.

Наука впливає на виробництво і технології не тільки завдяки генерації ідей, але й по іншим каналам – через економіку, організацію тощо. При цьому у формуванні культури наукоємкого виробництва, заснованого на знаннях, важливе місце належить освіті, оскільки в умовах сучасного виробництва високої складності стає очевидним, що чим більш кваліфікованим є працівник, тим вищою є його загальна культура і якість його праці. Саме з цих причин наука і освіта переходять на якісно новий ступінь соціальної взаємодії, суттєво впливаючи на спрямованість розвитку суспільства в цілому. Сучасна інтеграція освіти і науки – це взаємовигідний зустрічний рух, що адаптує їх кращі характеристики і дає можливість, в кінцевому рахунку, сформувати цілісність науково-освітнього «простору».

Специфіка інтегративної взаємодії сучасних систем вітчизняної освіти і науки, як складного процесу, включає сукупність економічного, структурно-організаційного, соціально-правового і глобалізаційного аспектів. Економічний аспект пов'язаний з формуванням ринкових відносин, які, включаючись в усі сфери діяльності людини, трансформують науково-освітню діяльність щодо її залежності від комерційної забезпеченості. Структурно-організаційний аспект інтеграції пов'язаний з економічним і тому здійснюється на всіх рівнях народного господарства: мікро-, мезо-, макрорівнях. Освітньо-наукові структури можуть об'єднуватися з промисловістю, бізнесом, органами влади і стати групою близько розташованих і пов'язаних між собою організацій, що доповнюють одна одну у своєму середовищі діяльності, тобто кластерами. Кластерний підхід, на думку деяких учених [1; 2], при аналізі інтеграції освітньо-наукового процесу в умовах сучасного ринку забезпечує формування концепції побудови нових університетів, що інтегровані з наукою і працюють на бізнес, на розвиток економіки країни та її конкурентоздатність. Соціально-правовий аспект інтеграції пов'язаний із закріпленням правового статусу феномену «інтеграція освіти, науки і бізнесу». Важливо приділяти увагу забезпеченню інтеграції освіти, науки і виробництва, створенню умов для комерціалізації продуктів інтелектуальної власності та технологій, підготовці висококваліфікованих науково-педагогічних кадрів. Глобалізаційний аспект інтеграції означає формування єдиного науково-освітнього простору, в якому необхідно знайти місце для реалізації національних особливостей наукових і освітніх систем. У сучасному глобалізованому світі метою освіти є підготовка людини до роботи у нових організаційних структурах, заснованих на новітніх інформаційних технологіях, що змінюють всю організацію праці.

Однак незважаючи на історично сформований взаємозв'язок, освіта, наука і бізнес сьогодні як самостійні сфери соціальної життєдіяльності стають усе меншою мірою самодостатніми і дієздатними. Дійсність вимагає нового рівня інтеграції, що відображає реальні зв'язки цих трьох сфер, що мають місце в об'єктивному освітньо-науково-виробничому процесі. При цьому практичне застосування наукових розробок і знань визначає досягнення кінцевої мети діяльності суб'єктів інтеграції – науки і освіти. Промисловість повинна бути зацікавлена у використанні досягнень науки, отриманні кадрів, здатних забезпечувати реалізацію цих досягнень. Необхідно домогтися такої взаємодії, щоб відносини

промисловості, бізнесу виявлялись головним індикатором «ефективності інтеграції», якості підготовки кадрів, ступеня орієнтації науки на реальне виробництво.

У сучасному бізнесі все більшою мірою ускладнюються питання кадрового забезпечення високотехнологічних виробництв, загострюються також проблеми закупівлі зарубіжних технологій, запровадження яких забезпечить конкурентоздатність на ринку. Тому бізнес змушений звертатися до освіти і науки: він починає надавати підтримку структурам інтеграції науки і освіти, створювати недержавні освітні заклади, приймати участь у фінансуванні наукових і науково-технічних програм і проєктів. Процес іде занадто повільно, але є надія, що органи державної влади рано чи пізно створять в Україні умови, коли бізнесу буде вигідніше бути повноправним учасником інтеграції науки і освіти. Необхідно розвивати кооперацію вищих навчальних закладів, державних наукових установ і виробничих підприємств, домагатися зростання ефективності наукової та освітньої діяльності в українських ВНЗ, посилення використання виробничими підприємствами потенціалу вищих навчальних закладів і державних наукових установ для розширення наукомісткого виробництва і стимулювання інноваційної діяльності в українській економіці.

Враховуючи специфіку сфер науки, освіти і бізнесу, ми пропонуємо розуміти під інтеграцією освіти, науки і бізнесу процес взаємодії, співпраці наукових організацій, освітніх закладів і підприємницьких структур як однієї, так і різної відомчої приналежності з метою взаємовигідного підвищення ефективності наукової, освітньої та виробничої діяльності, що здійснюється ними, підготовки висококваліфікованих фахівців, а також раціонального використання фінансових, матеріально-технічних, кадрових ресурсів. Ми погоджуємося з тими авторами, які сутність інтеграції фіксують у наступних типах взаємозв'язків: 1) стійка співпраця суб'єктів інтеграції, що обумовлює сумісний розвиток; 2) узгодження рівнів соціально-економічного розвитку за рахунок різноманітності відносин, що складаються у новій інтегрованій системі [1; 2; 3].

На сьогодні вітчизняні наука, освіта і бізнес знаходяться на стадії пошуку життєздатних форм інтеграції. Вони будуються за мережевим, а не за ієрархічним принципом. Мережева взаємодія урівнює її учасників, різних за інституціональною і організаційною специфікою. Мережева форма взаємодії дозволяє враховувати особливість, характерну для вітчизняного діловодства. Вона полягає у тому, що при вирішенні питань про партнерство більшість керівників надають перевагу персоніфікованій («особистій»), а не інституціональній взаємодії. У цьому випадку мова йде про те, що найважливішим компонентом інтеграції виступає неформальна комунікація, можливості для здійснення якої по існуючим каналам зв'язку, у тому числі заснованим на сучасних комп'ютерних технологіях, досить обмежені. Між тим довіра є найбільш значущим фактором створення соціальних мереж, особливо якщо мова йде про мережі з цільною структурою, що передбачають високий рівень надійності. Інституціональна довіра у цьому разі не заміняє довіру міжособистісну, яка формується через стійкі особисті контакти, що постійно повторюються [3].

Міжособистісна взаємодія виступає рішучою умовою ефективної взаємодії соціальних мереж. Необхідність систематичних особистих контактів разом з обмеженістю часового ресурсу, у свою чергу, робить практично неминучою концентрацію соціальних мереж на невеликих територіях, де є умови для здійснення успішних взаємодій. Саме тому інтеграційні комплекси, що існують в освіті, науці та бізнесі, часто розташовуються на території, що прилягає до одного з цих акторів – частіше всього – до університету. Формування будь-якого університету як установи, що включена у трьохсторонні відносини освіти, науки і бізнесу, сприяє об'єднанню в його стінах трьох обов'язкових елементів сучасного суспільства – науки, освіти і ринку. Впливаючи один на одного, вони дають можливість сформувати новий образ університету, а значить, і нову політику, засновану на єдності ринкових сил і соціальної захищеності університету, його викладачів і студентів у мультикультурних умовах, що забезпечується зв'язками університету як центру науки і культури і в той же час як центру підприємництва.

Ретроспективний аналіз особливостей інтеграції освіти, науки і виробництва дозволяє зробити висновок про розповсюдження різноманітних організаційних форм цієї інтеграції: наукогради, технопарки, кафедри на підприємствах, інтегровані освітні та науково-освітні комплекси типу національних і дослідницьких університетів, університетських комплексів, освітніх округів тощо [1; 2; 3]. Розвиток нового виду і категорії вищих навчальних закладів – дослідницьких університетів – також здійснюється на основі реальної інтеграції наукового і освітнього процесів, розвитку бізнесу. Сучасний академічний інноваційний університет як освітньо-підприємницький феномен являє собою багатомірний універсум, що втілює взаємодію бізнесу, інформації, знання, науки, індустрії наукомістких технологій, освіти у контексті постіндустріального суспільства.

Необхідно зазначити, що у процесах взаємодії науки, освіти і бізнесу в Україні переважає двохстороння інтеграція, а надання переваг вибору партнера по інтеграції (освіта, наука або бізнес)

залежить від досвіду взаємодії, від уявлень про основні види діяльності партнера. Вищі навчальні заклади і наукові установи більш схильні до інтеграції один з одним у фундаментальних сферах наукової та освітньої діяльності; у прикладних сферах діяльності вони надають перевагу бізнесу. Бізнес же надає перевагу науці у дослідницькій сфері, а вищим навчальним закладам – в освітній.

У випадках трьохсторонньої взаємодії серед її учасників частіше всього виділяється провідний ланцюг: представники науки, освіти або бізнесу виступають з ініціативною пропозицією про створення трьохсторонніх договорів, суміжних центрів, лабораторій, або про співпрацю в рамках науково-освітнього комплексу. Актор-ініціатор у подальших взаємодіях займає провідну позицію, визначаючи пріоритетних партнерів і напрямки діяльності. В умовах підвищення вимог суспільства до результативності освіти з точки зору ефективності сукупних витрат, необхідності задоволення очікувань осіб, що отримують освіту, на гідну зайнятість після закінчення навчального закладу частіше всього ініціатором виступають технічні університети і вищі навчальні заклади, що мають традиції в галузі прикладних наукових розробок та їх запровадження. Однією з найбільш розповсюджених форм інтеграції при цьому виявляється створення навчально-науково-виробничих комплексів. Завдяки цій формі досягається синергетичний ефект використання можливостей задіяного промислового обладнання у навчальному процесі, цільових науково-дослідних розробок і обміну знаннями між вченими, викладачами і виробничниками.

Іншою формою інтеграції, при якій ініціатива більшою мірою належить бізнесу (як правило, це велике підприємство), виступає формування освітніх програм підготовки фахівців «відповідно до побажань замовника». Інтегративні комплекси за ініціативою наукових інститутів і організацій створюються у нашій країні значно рідше. Останнім часом у ході інтеграції науки, освіти і бізнесу стали з'являтися організаційні структури, які складають певний «четвертий ланцюг» процесу формування зовнішніх неформальних структур. В якості прикладу можна привести Наглядові Ради в університетах, а також національні, регіональні та міжнародні асоціації мереж, які займаються просуванням нових мережевих технологій у галузі співпраці між країнами, організаціями, університетами та окремими вченими. Сюди ж входять міжнародні координаційні центри, які беруть на себе роль ініціатора створення інтегративних процесів, а потім – частково і роль мережевого менеджера, що регулює процеси взаємодії науки, освіти і бізнесу. Не викликає сумніву, що саме розвиток гнучких мережевих структур (інноваційних кластерів), що створюються на основі багатосторонніх відносин і об'єднують вищі навчальні заклади, наукові організації, підприємства, інноваційні фірми, можна вважати однією з необхідних умов для успішного функціонування інтегративних комплексів.

За останні роки особливо посилилась тенденція намагання компаній установити взаємодію з освітніми установами. Ця взаємодія, як правило, включає: залучення компаній до формування навчальних програм, до організації практик, розвитку професійних компетенцій студентів, затребуваних ринком праці; проведення спільних наукових досліджень і розробок у різних інноваційних напрямках; працевлаштування випускників; фінансування цільової підготовки студентів, додаткові стипендії та гранти для студентів і викладачів; створення соціальних і матеріальних умов для закріплення і адаптації молодих фахівців на підприємстві.

Партнерство університетів з підприємствами являє собою, з одного боку, кадрове забезпечення діяльності підприємств з урахуванням виділених перспективних напрямів розвитку, а з другого боку, проявляється в особливій формі бізнесу, коли об'єднуються ресурси кількох суб'єктів в рамках виконання науково-дослідницьких проектів.

Інтеграція освіти, науки і бізнесу надає для їх розвитку наступні переваги:

- 1) розробка сумісних технологій у відповідності з поточними фактичними і стратегічними цілями компаній, що забезпечують прогрес на кожному ступені їх реалізації;
- 2) переплетіння професійного зростання з навчанням протягом всієї професійної діяльності;
- 3) підготовка конкурентоздатних випускників, які мають здібності освоювати нові області знань і набувати нові уміння, що виявляється важливою умовою визначення кар'єрної траєкторії їх майбутньої професійної діяльності;
- 4) можливості для студентів взаємодіяти з персоналом компаній при розробці проектів компаній, що є важливим у процесі набуття навичок майбутньої професії і залучення до культурного середовища компаній;
- 5) економічна ефективність і оновлення навичок працівників на базі інтегрованих освітніх комплексів;
- 6) узгодження потреб організацій, бізнес-компаній з рівнем необхідних компетенцій випускників за рахунок зворотнього зв'язку студентів з організаціями;

7) стійкий розвиток дослідницького середовища, яке мотивує талановитих студентів, фахівців, вчених для забезпечення сумісного розвитку науки, освіти, бізнесу і виробництва, що забезпечує постійний обмін між академічним середовищем і бізнес-спільнотою;

8) можливості застосування досліджень на базі інститутів і університетів у промислових масштабах, що забезпечують економічний добробут економіки регіону і можливість отримання державної підтримки для досліджень, інновацій і розробок;

9) співпраця з державними відомствами у розробці майбутньої стратегії розвитку і створення інтеграційного простору, в якому інвестиції розподіляються у відповідності до сумісних розробок і досліджень.

Результати дослідження форм трьохсторонньої інтеграції науки, освіти і бізнесу дозволяють обґрунтувати тезу про те, що трьохстороння інтеграція має специфічну – мережеву – природу. При цьому мережеві відносини, засновані на міжорганізаційних альянсах, тісно переплітаються з соціальними мережами і мережами міжособистісної взаємодії. Саме взаємодія у міжособистісних комунікативних мережах, у кінцевому рахунку, і породжує оригінальні форми міжорганізаційної кооперації, яка лежить в основі появи і розвитку форм ефективної, з точки зору генерування інновацій, трьохсторонньої інтеграції. Структурна складність трьохсторонньої інтеграції обумовлює необхідність поглибленого наукового аналізу різних форм і можливостей інтеграції за допомогою мережевого підходу.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Арасланова А. А. Интеграция науки, образования и производства: синергетический эффект / А. А. Арасланова // *Философия образования*. – 2011. – №1. – С. 26-31. 2. Мохначев С. А. Интеграция образования, науки и бизнеса: тенденции на мезоуровне / С. А. Мохначев, К. С. Мохначев, Н. П. Шамаева // *Фундаментальные исследования*. – 2012. – № 3 (часть 3). – С. 707-711. 3. Шайдуллина А. Р. Функции интегрированного образовательного пространства «ссуз – вуз – предприятие» / А. Р. Шайдуллина // *Образование и саморазвитие*. – 2009. – № 3(13). – С. 74-79.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.485.26

УКРАИНСКОЕ ОБЩЕСТВО И ВОЕННЫЙ КОНФЛИКТ: ПЕРВЫЕ ОЦЕНКИ СОЦИАЛЬНЫХ ПОСЛЕДСТВИЙ

Яковенко Андрей Вячеславович – доктор социологических наук, доцент, профессор кафедры социологии Восточноукраинского национального университета имени Владимира Даля

У статті аналізуються різного роду соціальні наслідки військового конфлікту, який розгортається на території України. Зокрема, акцентується увага на загостренні усієї системи міжособистісних відносин, формуванні та закріпленні фабули взаємних претензій, домінуванні радикалізованих оцінок та характеристик, зростанні категоричності позицій при одночасному збільшенні рівня підозрливості. Висловлюється припущення щодо формування в українському соціумі самопредставлення в якості суспільства-жертви, яке стало об'єктом впливу зовнішніх сил. Розглядаються дві специфічні і певною мірою маргіналізовані макрогрупи, а саме: учасники бойових дій та їхні близькі родичі, а також мешканці Донецької і Луганської областей. Наголошується на питаннях концептуального та прикладного характеру, які постають перед українською соціологією у контексті процесів, що відбуваються в суспільстві на тлі військового конфлікту на сході країни.

Ключові слова: соціальні наслідки, конфлікт, міжособистісні відносини, радикалізм, соціологія.

В статье анализируются различного рода социальные последствия военного конфликта, развернувшегося на территории Украины. В частности, акцентируется внимание на обострении всей системы межличностных отношений, формировании и закреплении фабулы взаимных претензий, доминировании радикализированных оценок и характеристик, возрастании категоричности позиций при одновременном повышении уровня подозрительности. Высказывается предположение о формировании в украинском социуме самопредставления в качестве общества-жертвы, ставшего объектом влияния внешних сил. Рассматриваются две специфические и в определенной степени маргинализированные макрогруппы, а именно: участники боевых действий и их ближайшие родственники, а также жители Донецкой и Луганской областей. Артикулируется ряд вопросов концептуального и прикладного характера, которые возникают перед украинской социологией в контексте процессов, происходящих в обществе на фоне военного конфликта на востоке страны.

Ключевые слова: социальные последствия, конфликт, межличностные отношения, радикализм, социология.

The article presents the operational analysis of various social consequences of the armed conflict that takes place in Ukraine. Author points at excessive attention in the media to estimations of political, economic and geopolitical nature to the detriment of focusing attention on the actual social resultant of social cataclysm. The article indicates typicality of significant number of social effects by the end of the armed conflict. In particular, it focuses on the worsening of the whole system of interpersonal relations; dominance of radicalized estimates and characteristics; increasing of categorical positions while increasing suspicion, fueled by the spread of the practice of making numerous "lists" and other elements of a documentary fixation, including using the latest information technology of ideological, political, religious, and other positions used by the representatives of all parties of the conflict to increase the filament hatred between opponents; increasing uncritical acceptance of social reality; and increasing polarization on the principle of «friend» - «enemy». There is an assumption about the formation in the Ukrainian society of a kind of self-representation as a society-sacrifice, which has become an object of the influence of external forces. The article substantively addresses the occurrence, because of a conflict, of two distinctive, and to some extent marginalized macro groups, namely: combatants and their families, and residents of Donetsk and Lugansk regions. The author names a number of problems faced by the Ukrainian sociology as a result of the military conflict. In particular, attention is drawn to the fact that a question of how Ukrainian

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

sociologists will be able to keep the old level of openness of judgments and estimates, taking into account the well-known preferential mono estimation that is welcomed and encouraged by the management class in general, and especially in times of armed conflict, remains open. There is a fear that even universalistic humanist platform of sociological knowledge may seem too pacifist under the circumstances. The author notes the existence of a significant number of examples where the authoritative sociologists of the world did not fit into a specific political situation because of their conciliatory and universal approaches. It is noted that the external simplification of principles of world perception, requirements of the political situation in support of single-valued solutions, high degree of dependence on institutional factors and actions, confront sociologists with a difficult task not to lose the inner courage to go beyond the hard argumentation paradigms, and to uphold their right for integrity and openness with management structures. The article also points out the direct impact of armed conflict on the complexity of collecting empirical data by conventional methods.

Keywords: social consequences of conflict, interpersonal relations, radicalism, sociology.

Актуальность социологического анализа проблем, возникших в украинском обществе в результате открытого вооруженного противостояния, как представляется, не требует каких-то особенных обоснований. Очевидно, что в настоящее время формируется целый пласт весьма непростых, возможно, даже неразрешимых социальных противоречий, которые будут определять содержание общественных отношений в Украине и далеко за ее пределами на ближайшую и отдаленную перспективы. Это, в свою очередь, не может не формировать фундаментальный интерес социологической науки, отодвигая на периферию внимания другие, более привычные, «мирные» темы. В нынешних обстоятельствах невероятно актуализируется внимание к прикладным и теоретическим аспектам социологии войны и, более того, социологии гражданской войны, идут ожесточенные споры о том, можно ли называть происходящее на востоке Украины гражданской войной, особенно среди тех, кому все это пришлось пережить. Прежде всего мы имеем в виду жителей Донбасса, участников боевых действий (с обеих сторон) и всех равнодушных к общей беде людей. Говоря об актуальности, следует указать не столько на значимость предмета рассмотрения, сколько на важность перевода и научной, и общественной полемики с эмоционально-политизированной платформы на собственно социальную, более гуманистичную, взвешенную как в оценочной, так и в эмоциональной ее составляющих. До сих пор имеет место излишний и конъюнктурно обусловленный сдвиг в политические, пропагандистские, геополитические и геоэкономические ракурсы дискуссии. И это в то время, когда общество переживает колоссальную социальную травму. Война (тем более продолжительная и многожертвенная) – это всегда травма. Травма, которую сейчас переживает украинский социум, намного глубже и трагичнее, чем культурная травма (П. Штомпка).

Оценивая степень разработанности в украинской социологии вопросов, связанных с социальными результирующими общественного конфликта, вылившегося в вооруженное противостояние, укажем на вполне объяснимую дистанцированность абсолютного большинства украинских специалистов-социологов от данных тем. Печальный опыт Югославии не получил у нас сколь-нибудь глубокого анализа. Хотя в свое время, в том числе и в социологической среде, достаточно активно обсуждались последствия произошедшего на Балканах. Тем не менее, проводить прямые параллели с Украиной считалось не совсем корректным, табуированным (чтобы «не навлекать»). События в Ираке, Ливии и Сирии периодически рассматривались в профессиональном социологическом сообществе, однако достаточно камерно, кулуарно. И здесь «злыми пророками» выступать мало кому хотелось, а кажущаяся территориальная удаленность социальных потрясений, позволяла не проявлять непосредственный широкий научный интерес, переадресовывая его большей частью политологам. Оценка же общественных катаклизмов по результатам чеченских войн была интересна преимущественно российским социологам, и по мере увеличения временной удаленности тех событий происходила их деактуализация. В то же время нет смысла искать какую-то уникальность социальных последствий происходящего в украинском социуме военного противоборства. Современная история дает достаточное количество примеров, в число которых сегодня включается и украинское общество. О шаблонности происходящего, например, могут свидетельствовать известные разработки Грегори Стэнтона (Gregory H. Stanton) [1]. И тем не менее, на сегодняшний момент – это исключительно наша трагедия, требующая ее самоосознания и анализа. Хотя, справедливости ради, необходимо заметить: подобного рода конфликт по своей интенсивности, масштабам распространения, по количеству задействованных военных сил и средств, а, главное, по количеству жертв не имел места в других постсоветских государствах (за исключением чеченских кампаний), происходивших на территории России.

Цель данной публикации можно определить как осуществление предварительной оперативной оценки социальных последствий вооруженного противостояния в украинском обществе.

В качестве одного из самых тяжелых и очевидных последствий следует указать типичное для таких масштабных социальных драм обострение всей системы межличностных отношений. Больше года украинское общество продолжало по возрастающей амплитуде внутренне «накручиваться» агрессией и противостоянием. Полемика, начавшаяся вокруг подписания Украиной ассоциации с ЕС, переросла из мирного гражданского протеста в военное противоборство. За весь этот период межличностные отношения по всем их ключевым компонентам только лишь накалялись, разрушая самым радикальным образом прежний хрупкий, неустойчивый социальный мир, едва установившийся после политических страстей, связанных с событиями осени 2004 года.

Общую фабулу взаимных обвинений и обид хорошо передает возникшее и укоренившееся в массовом сознании злорадное выражение: «Сами виноваты!». Приверженцы полярных позиций адресуют подобного рода претензии друг другу: одни, отвечая на обвинения в разрушении гражданской и производственной инфраструктуры в результате осуществления боевых операций, другие, указывая на неблагоприятные социально-экономические последствия смены власти.

В целом же имеет место общественная атмосфера, характерная для социума, переживающего гражданско-политические катаклизмы на базе военного противостояния. Выделим лишь некоторые из них:

- доминирование радикальных (особенно на эмоциональном уровне) оценок и характеристик. Например, та же подмена категории «политические оппоненты» на «враги», «предатели» и т.п. создает не только безапелляционный, сверхконфликтный фон взаимоотношений между представителями различных взглядов, но и обуславливает возможность неблагоприятных сценариев развития событий;

- возрастание категоричности позиций и высказываний при одновременном повышении уровня подозрительности. Последнее свидетельствует об уменьшении открытости межличностной коммуникации. Боязнь быть не правильно понятым по ключевым идейно-политическим, а теперь уже и военно-политическим предпочтениям усугубляется угрозами (мнимыми или реальными) правовых последствий (вплоть до уголовной ответственности), не говоря уже об обвинениях и даже преследованиях на бытовом уровне. Практика составления многочисленных «списков» и прочие элементы документальной фиксации (в том числе с использованием новейших информационных технологий), идеологические, политические, религиозные и иные позиции, применяемые представителями всех сторон конфликта, с последующим использованием их в культивировании своеобразной вендетты создают особый миропорядок, больше характерный для тоталитарных общественных отношений;

- дальнейшее усиление накала ненависти между оппонентами. И если в относительно стабильных условиях различия в точках зрения воспринимались преимущественно со скрытой неприязнью, умеренным неприятием иных воззрений, то в условиях вооруженного противостояния речь идет о таких проявлениях, как гнев, ненависть, неприкрытое или плохо скрываемое желание исключить альтернативные высказывания и поведенческие реакции из поля внимания, вплоть до буквального игнорирования оппонентов;

- повышение уровня не критического восприятия социальной действительности (боязнь неудобной правды). Мирное время дает возможность более снисходительно и спокойно относиться к фактам, которые не укладываются в устойчивые представления, определяемые как правдивые. В нестабильный, «военный» период представления о правде, не совпадающие с нашими установками, вызывают раздражение, а нередко и открытую агрессию. Подобного рода убежденность в собственной правоте основывается на реальных трагедиях, жертвах, в число которых могут входить знакомые, близкие и родные;

- возрастающая поляризация по принципу «свой - чужой». Откровенность высказываний, открытость суждений становятся характерными преимущественно в «своей» среде.

Также вполне закономерным следствием происходящего выступает отчетливая милитаризация общественного сознания. Переход на мобилизационный режим, активное включение представителей многих социальных групп в различного рода практики, связанные с подготовкой и/или участием в военных действиях, а также в мероприятиях по обеспечению безопасности способствовали постепенному и устойчивому сползанию Украины из «социума мира» в предвоенный, а в ряде регионов и в «военный социум». Сказывается также длительное и массированное погружение общества в новостийное пространство с его перенасыщенностью военизированной информационной тематикой, фразеологией и т.д.

При этом, как представляется, в большинстве своем украинские граждане никоим образом не были готовы к данной милитаризации социальных отношений и восприятию реальных военных действий как очевидных, органичных, обусловленных логикой фактических политических процессов. Прежде всего, на наш взгляд, это обусловлено современной общецивилизационной парадигмой, согласно которой

на данном этапе технологического и социального развития войны воспринимаются, скорее, в качестве аномалии, рудимента прежних исторических эпох, как яркий показатель нецивилизованности. Ориентация на европейские ценности и соответствующий геополитический вектор, задекларированные нынешним руководящим политическим классом, лишь усиливает контраст между установленными в странах Европейского Союза правилами дипломатического урегулирования самых острых внутривнутриполитических, в том числе межгосударственных, споров и украинскими драматическими реалиями.

Результатом произошедшего в Украине, кроме хорошо известного раскола является становление на идеологической почве, что типично для поствоенных обществ, нового раскола на видевших, переживших или ощутивших войну (участники боевых действий, их родственники, жители районов, попавших в зону активной фазы вооруженного противостояния, волонтеры), и тех, кто в той или иной мере отдален от трагических событий, являясь преимущественно сторонним наблюдателем происходящего.

Наиболее уязвимыми и проблемными в социальном измерении становятся две весьма сложные по своему составу группы, а именно: лица, принимавшие непосредственное участие в военных действиях, и мирные жители Донецкой и Луганской областей.

Что касается непосредственно участвовавших в военном противостоянии, то вряд ли можно говорить о формировании, а в последующем и закреплении у них афганского или вьетнамского синдромов, проводя прямые параллели с советскими или американскими военнослужащими. Данные аналогии не вполне уместны хотя бы по той причине, что и первые, и вторые воевали на территории других стран в чуждой для них культурной, языковой и даже климатической средах. И хотя общий пласт переживаний будет идентичен (ощущение отверженности, брошенности, внутренняя боль за изломанные судьбы, последствия для здоровья, утрату товарищей и т.д.), скорее, следует говорить о специфическом внутриукраинском синдроме. Оставшиеся в живых, покалеченные физически, психологически и нравственно участники боевых действий сражались и в абсолютном своём большинстве остаются жить не очень далеко или даже на той же территории, где велись сражения, будучи связанными, помимо всего прочего, родственными узами, некогда совместной учебой, трудовой деятельностью с представителями противоположной стороны конфликта. В любом случае можно наблюдать, как складывается и оформляется в качестве общественно значимой отдельная социальная группа со своими сложностями и нюансами внутренней дифференциации (кто, где и как принимал участие в вооруженном противостоянии, был/не был задействован непосредственно в боевых операциях, убивал/не убивал, ранен/не ранен, тяжесть ранения, «дезертировал», переходил границу с РФ, был ли в плену, выходил из окружения и т.д.). Возможности, перспективы и уровень эффективности их социальной адаптации сегодня сложно спрогнозировать, учитывая специфику внутриукраинских общественных отношений, финансово-экономические факторы, отсутствие инфраструктуры и т.д..

Уже очевидно, что в своеобразную социально неблагополучную нишу попадают жители Донецкой и Луганской областей. Независимо от их политических и идеологических симпатий и антипатий, а теперь еще и места проживания в результате внутренних и внешних миграций, они становятся для общественного мнения своеобразными отщепенцами, косвенными или прямыми инициаторами значительного числа социальных бед. Термины «сепаратисты» и «террористы» выступают для представителей Донбасса символической атрибутикой клеймения и самоклеймения. Парадоксальным образом прямые жертвы войны оказались ее главными изгоями, создавая известные очаги социальной напряженности во многих областях Украины. И в этом отношении данный конфликт на долгие годы. Тем более что задачу их социальной адаптации, в отличие от непосредственных участников боевых операций, особо никто и не ставит.

Можно говорить, что одним из отчетливых неблагоприятных социальных последствий происходящего выступает восприятие многими украинцами (без какой-либо их дифференциации по идейным предпочтениям и региональному позиционированию) своего положения в качестве «заложников». Ощущение «заложничества» формируется прежде всего на базе все большего числа аргументов и предметного фактажа, свидетельствующего о серьезных и закрытых геополитических торгах, в результате которых вначале внутриукраинский конфликт был динамично и планомерно переведен в полномасштабную войну, а затем превратился в вялотекущий и на момент написания данной статьи в ниспадающий. И здесь вновь приходится говорить о травме и жертве. Скорее всего, именно данные термины будут доминировать в мироощущении большинства переживших военный катаклизм и пытающихся хотя бы каким-то образом рационально и откровенно осознать происходящее.

Отдельно следует коснуться сложностей, возникающих в нашей профессиональной среде в связи с жесткой общественной поляризацией, дошедшей до вооруженного противостояния. В данном ключе в украинском социологическом сообществе, впрочем, равно как и во всех иных профессиональных сообществах гуманитарного профиля, возникает ряд проблемных моментов. Открытым остается вопрос,

насколько удастся сохранить прежний уровень откровенности суждений и оценок с учётом известной преимущественной монооценки, которую приветствует и поощряет управленческий класс вообще, а в периоды вооруженного противостояния тем более. Даже универсалистская общегуманистическая платформа социологического знания может показаться в данных обстоятельствах излишне пацифистской. История знает значительное число примеров, когда авторитетнейшие социологи мира не вписывались в конкретную политическую конъюнктуру из-за своих примиренческих и общечеловеческих подходов. Внешнее упрощение принципов мировосприятия, поддержка однозначных решений, высокая степень зависимости от институциональных факторов и действий ставит перед социологами нелёгкую задачу как не утратить внутреннюю смелость выходить за пределы жестких аргументационных матриц, так и отстаивать свое право на честность и открытость перед управленческими структурами.

Прямым следствием происходящего становится и усложнение сбора эмпирической информации традиционными методами, начиная с отсеечения от опросов целых регионов и заканчивая увеличением числа осторожных или воспринимаемых и артикулируемых в качестве официально правильных ответов на острые социально-политические вопросы.

По вполне понятным причинам до недавнего времени в украинской социологии не принято было касаться военной и поствоенной проблематики, оценок социальных последствий конфликтов, перешедших в вооруженную фазу. Сложившаяся же на сегодняшний день ситуация предопределяет необходимость осуществления нелегкого выбора: либо делать вид, что ничего особенного не произошло (не происходит), либо предпринимать попытки анализа формирующегося особого внутреннего социального миропорядка, в котором украинский социум оказался в последние месяцы. В настоящий момент обсуждение любой темы, связанной с оценками перспектив развития общества, невозможно без анализа хотя бы промежуточных итогов драматических событий, свидетелями, прямыми или косвенными участниками которых мы являемся.

Среди явных последствий многомесячного военного конфликта необходимо прежде всего выделить типичные для подобного рода катаклизмов итоги: утрату социального доверия в рамках межличностных коммуникаций, отчетливую и существенную милитаризацию общественного сознания, предельно высокую поляризацию позиционирования, возрастание категоричности, безапелляционности в трактовках событий, повышение уровня внешней и внутренней агрессивности.

Можно также утверждать, что постепенно складывается особое мироощущение общества-жертвы на базе фатализации восприятия событий, осознания едва ли не тотальной зависимости индивидуальных судеб и судеб макросообществ от влияния внешних факторов, возможности воздействия на которые на личностном или коллективном уровнях практически отсутствуют.

По результатам вооруженного противостояния в обществе сформировались две социальные макрогруппы (по критерию наибольшей фактической приближенности к зоне открытого военного конфликта): участники боевых действий и их ближайшие родственники, а также жители Донецкой и Луганской областей. Последние, согласно теории клеймения, отчетливо стигматизируются, приобретая атрибутику негласных или открыто обозначаемых социальных изгоев. Представители данных групп оказываются наиболее психологически травмированными, выступают главными носителями трагических впечатлений и переживаний военной фазы конфликта, будучи, как это обычно происходит в таких случаях, основными инициаторами распространения неудобной правды о реалиях вооруженного противостояния.

Безусловно, есть свое измерение социальных последствий происходящего и в украинской социологии. Ситуация, складывающаяся в настоящий момент в обществе, ставит в весьма сложное положение представителей социологической науки. Изначальная гуманистическая платформа социологического знания испытывает, как это бывало и прежде в периоды военных конфликтов, проверку на устойчивость. Существенной проблемой становится также сужение возможностей для полноценного эмпирического зондажа общественного мнения по острым социально-политическим проблемам.

Характеризуя перспективы дальнейших исследований в данном ключе, приходится констатировать, что теперь для украинской социологии чрезвычайно актуальным становится анализ широкого спектра проблем, начиная с тех же вопросов социальной адаптации и завершая ключевой задачей поиск путей, если не по разрешению, то хотя бы по смягчению социальной напряженности с учетом милитаризации и повышенной конфликтогенности общественных отношений.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Stanton Gregory H. The 8 Stages of Genocide [Electronic Source] / Gregory H. Stanton. – Access mode: <http://www.genocidewatch.org/8stages.htm>

УДК 316.334.52:[316.648:316.35]

РЕГІОНАЛЬНІ АВТО- ТА ГЕТЕРОСТЕРЕОТИПИ ДОНБАСУ І ГАЛИЧИНИ: ЇХ ЗНАЧЕННЯ В ПРОЕКТАХ НАЦІСБУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ

Кононов Ілля Федорович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті на основі аналізу емпіричних даних, отриманих у результаті опитування «Життєві світи Сходу і Заходу України» (травень – червень 2014 р.), доводиться існування регіональних авто- та гетеростереотипів. Показано, що у відносинах між Донбасом і Галичиною функціонують стереотипи двох видів. Перші стосуються типізації уявлень про етнокультурні характеристики мешканців регіонів. Ці стереотипи є в цілому відповідними самій реальності. Типізації уявлень про роль регіонів у регіональній системі України породжують інший різновид - позитивні автостереотипи і негативні гетеростереотипи. Часова їх динаміка свідчить про стабільність профілю і про збільшення опуклості найбільш розповсюджених серед них. Стереотипи розглядаються в контексті етнічних структур регіонів, а також у зв'язку з моделями націєбудівництва в Україні. Доводиться, що вони поєднують Донбас і Галичину з моделями співгромадянства і етнонації. Для організації міжрегіонального діалогу потрібна їх обережна деконструкція.

Ключові слова: регіон, регіональна спільнота, автостереотип, гетеростереотип, Донбас, Галичина.

В статье на основе анализа эмпирических данных, полученных в результате проведенного опроса «Жизненные миры Востока и Запада Украины» (май – июнь 2014 г.), доказываются существование региональных авто- и гетеростереотипов. Показано, что в отношениях между Донбассом и Галичиной функционируют стереотипы двух видов. Первые относятся к типизации представлений об этнокультурных характеристиках жителей регионов. Эти стереотипы в целом соответствуют самой действительности. Типизация представлений о роли регионов в региональной системе Украины порождает иную их разновидность – позитивные автостереотипы и негативные гетеростереотипы. Временная их динамика свидетельствует о стабильности профиля и о росте выпуклости наиболее распространенных среди них. Стереотипы рассматриваются в контексте этнических структур регионов, а также в связи с моделями нациестроительства в Украине. Доказывается, что они связывают Донбасс и Галичину с моделями согражданства и этнонации. Для организации межрегионального диалога необходима их осторожная деконструкция.

Ключевые слова: регион, региональная общность, автостереотип, гетеростереотип, Донбасс, Галичина.

The following article is devoted to the analysis of empirical data, received in the result of a poll 'Life-Worlds of the East and west of Ukraine' (May-June 2014) which proves the existence of regional auto and heterostereotypes. There are two kinds of stereotypes in relations between Donbas and Halychyna. First type of stereotypes belongs to the typification of representation of ethnocultural characteristics of the citizens of these regions. These stereotypes actually correspond to the facts. Typification of the image about the role of regions in the regional system of Ukraine gives rise to another category – positive autostereotypes and negative heterostereotypes. Temporary dynamics is indicative of the profile stability and growth of bulge of the most wide-spread among them. Stereotypes are viewed in the context of ethnic cultures of the regions as well as of the models of nation-building in Ukraine. It is proved, that they bind Donbas and Halychyna with the models of co-citizenship and ethnonation. Careful deconstruction of these models is necessary for the organization of transregional dialogue. Projects of nationbuilding in Ukraine correspond to the popular in Europe national projects (relatively, ethatistic French and based on the cultural relativness of German). First way of national formation was connected with the developing industrialization and following cultural homogenization of the country. Second way was the way of overtaking modernization and presupposed that national formation must be started with the formation of national culture. Both ways of modernization were analyzed by Roman Szporluk. Corresponding projects were realized in different European countries, but in Ukraine they exist in the same political space. In the conditions of public choice these projects become the basis for solving different problems arising in front of the society. During public crisis it reaches peculiar dramatic effect. Over a period of independence in our

country was a diffusion of the abovementioned projects of nationbuilding, and now they exist at the territory of all Ukraine. Political communication between regions, reflexion of transregional relations have formed urge to reach a compromise about the desirable future of the country of the majority of citizens of Donbas and Halychyna. This can be a great support in the work at deconstruction of transregional stereotypes which preserve tension in regional system.

Keywords: region, regional society, autostereotype, heterostereotype, Donbas, Halychyna.

Українське суспільство є багатоскладовим, і ця обставина приховує велику кількість ризиків. У цьому сенсі на особливу увагу заслуговують відносини між регіонами. В Україні вони об'єднані в складну регіональну систему. В ній існують різноманітні зв'язки, серед яких найголовнішими є наступні: а) центр – регіони; б) між полюсами регіональної системи; в) між близькими за різними параметрами регіонами, що утворюють своєрідні кластери; г) між регіональною системою та гінтерландами. Така складна система не може існувати без того, що можна визначити терміном Ж.-Ж. Руссо «суспільний договір» [1]. Під цим терміном буду розуміти згоду великих мас людей визнавати інтереси одне одного. Саме подібні угоди, що складаються стихійно, дозволяють суспільству існувати як функціонуючому цілому.

Мабуть, існують різні типи суспільних договорів за платформою (ідеологічні, прагматичні, кримінальні та ін.) та суб'єктами (між елітними групами, між елітними групами і народними масами, між регіональними спільнотами, між етнічними групами та ін.). Для міжрегіонального суспільного договору потрібен певний ціннісний компроміс. За роки незалежності він стихійно почав складатися між Донбасом і Галичиною приблизно за такою формулою: «Ми розмовляємо російською мовою, а ви називаєте вулиці на честь діячів ОУН та героїв УПА». Безумовно, формула не бездоганна, а до того ж вразлива до коливань суспільної атмосфери. Повною мірою це стало зрозумілим під час української суспільно-політичної кризи кінця 2013 – 2014 рр., яка зруйнувала суспільні договори між різними елітними групами, між правлячим класом і народом. Під питанням опинилася і форма міжрегіональних відносин в Україні.

Сучасна українська криза показала невідповідність політичної надбудови складному суспільству нашої країни. Політична надбудова і в спокійній ситуації не сприяла розвитку країни. Навпаки, вона руйнівним чином вливалася на неї, що було обумовлене низкою обставин. По-перше, її головним призначенням було вилучення адміністративної ренти з країни, яка частково потрапляла (через виведення капіталів) у центр світової капіталістичної системи як геоеконімічна рента. Фактично політична система країни склалася для обслуговування периферійного «мульковому» капіталізму [2]. По-друге, в правлячому класі країни не сформувалися механізми узгодження внутрішніх інтересів. Через це будь-яка ситуація суспільного вибору перетворюється в боротьбу без правил. Об'єктивні міжрегіональні суперечності давно вже перетворилися на предмет маніпуляцій для мобілізації «свого» електорату, що обумовило формування партійної системи країни з прив'язкою до макрорегіонів.

Все це робить вивчення міжрегіональних суспільних договорів надзвичайно актуальним. Від цього залежить можливість відповідальної регіональної політики.

Регіони в останні два десятиріччя досить інтенсивно вивчаються як зарубіжною соціологією та суспільною географією [3; 4], так і вітчизняними соціологами [5; 6; 7; 8], географами [9], економістами [10]. Зроблене дозволяє українським науковцям аналізувати регіональні аспекти суспільної кризи в Україні, що розпочалася в кінці осені 2013 р і навесні обернулася російською інтервенцією і російсько-українською війною. Це було продемонстровано під час круглого столу «Регіони України: що нас роз'єднує та що об'єднує? – погляди соціологів», який відбувся 18 квітня 2014 р. в Харківському національному університеті імені В.Н.Каразіна [11].

У більшості випадків регіональна реальність як у зарубіжній, так і у вітчизняній науці аналізується з перспективи структурного підходу. Він застосовується і для пояснення діяльнісних аспектів буття регіональних спільнот. Але у даному випадку слушним є зауваження Олександра Мотиля про те, що «...сприяючи певним тенденціям, структури можуть мати ймовірнісний, але не визначальний вплив на конкретні результати» [12, с. 45]. Не випадково Толкотт Парсонс, розуміючи складність будь-якої соціальної системи і неможливість пояснити її розвиток лише одним фактором, аналізував економіку, політику, спільноту і фідучіарну підсистему [13, с.24]. Саме з останньою підсистемою американський соціолог пов'язував відтворення зразків діяльності та генералізацію цінностей. Т. Парсонс сформулював своє розуміння *in abstracto*. Конкретний аналіз міжрегіональних відносин передбачає виявлення їх просторово-структурних реляційних характеристик, історичний підхід до системи відносин і діяльності акторів в економіці, політиці, культурі.

Метою даного розгляду буде виявлення авто- та гетеростереотипів Донбасу і Галичини у їх зв'язку з проектами націєбудівництва, які існують в сучасній Україні. Саме через систему авто- та гетеростереотипів складаються мережі суспільних договорів в суспільстві.

При реалізації поставленого завдання буду спиратися на результати масового опитування в Донбасі та Галичині (польовий етап здійснювався з 20 травня по 20 червня 2014 р.)¹. Воно стало можливим завдяки праці достань великого колективу. Ідея проекту, розробка інструментарію і загальне керівництво проектом належать автору цих рядків. Розрахунок вибіркового сукупностей, керівництво польовим етапом дослідження в Луганській області і комп'ютерною обробкою даних здійснювали доц. Світлана Хобта і старший викладач Аліна Уколова. Керівниками польового етапу у Львівській області були доктор соціологічних наук, доцент, завідувачка кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка Світлана Щудло та кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології, доцент Регіонального Центру з вивчення проблем Голодомору і Голокосту Національного університету «Львівська політехніка» Віктор Савка, в Івано-Франківській області – кандидати філософських наук, доценти кафедри філософії та соціології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Ольга Максимович і Максим Дойчик, в Донецькій області – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології управління Донецького державного університету управління Тетяна Єреськова. Анкетування проводили студенти-соціологи, які навчаються за спеціальністю «Соціологія» в Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка, Донецькому державному університеті управління, Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника, студенти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, Національного університету «Львівська політехніка». Введення анкетних даних до електронних форм SPSS здійснювали аспіранти кафедри філософії та соціології ЛНУ імені Тараса Шевченка та Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

На особливі подяки заслуговують заступник голови Івано-Франківської обласної адміністрації Сергій Адамович (д. іст. н, проф.) та завідувач кафедри соціології управління, доктор соціологічних наук, професор Валерій Бурега, без постійної допомоги яких дослідження в Галичині та в Донецькій області було б дуже складно провести.

Об'єктами репрезентації в дослідженні виступали регіони України – Донбас і Галичина, які розглядалися в якості територіальних спільнот. Вибіркова сукупність формувалась як квотна, репрезентативна за статтю, віком і типом поселення. Інтерв'юери отримували квотне завдання, а далі, відповідно до нього, здійснювали відбір респондентів методом снігової кулі у визначеному населеному пункті за місцем проживання. Міста було поділено на райони, так щоб райони роботи інтерв'юерів не перетинались. В селах працювало по одному інтерв'юеру.

Точки опитування:

- у **Донецькій області**: Донецьк (найкрупніше місто), Артемівськ (велике місто), Торез, Сніжне (середні міста), Дебальцеве (мале місто) та села Донецької області;
- у **Луганській області**: Луганськ (крупне місто), Красний Луч (велике місто), Свердловськ, Первомайськ (середні міста), Кіровськ, Старобільськ (малі міста) та села Луганської області;
- у **Львівській області**: Львів (найкрупніше місто), Дрогобич (середнє місто), Самбір (мале) та села Львівської області;
- в **Івано-Франківській області**: Івано-Франківськ (велике місто), Калуш, Коломия (середні), Болехів, Яремче (малі) та села Івано-Франківської області.

У Донецькій області було опитано 457 осіб, у Луганській області – 291, у Львівській області – 454, в Івано-Франківській області – 277.

У Донбасі опитування проходило в надскладних умовах, адже влада в більшості міст, де проводилося опитування, перебувала в руках сепаратистських заколотників. Інтерв'юери могли заповнювати квоти, лише рухаючись по мережах своїх знайомств. У Галичині забезпечувалися необхідні процедури при пошуку респондентів на визначених маршрутах у населених пунктах.

В анкеті було передбачено два запитання, зорієнтовані на вивчення уявлень регіональних спільнот про себе і про «свого іншого» в регіональній системі. Перше з них передбачало з'ясування того, як мешканці регіону сприймають власну спільноту і спільноту полярного регіону. Загальні дані представлю в табличній формі (таблиця 1).

¹ Опитування «Життєві світи Сходу і Заходу України» проводилося за підтримки Канадського інституту Українознавчих студій Університету Альберти (Canadian Institute of Ukrainian Studies. University of Alberta).

Таблиця 1.

Розподіл відповідей на запитання «Які з наведених характеристик відповідають Донбасу, а які Галичині?» (% до тих, хто відповів)

№	Характеристики мешканців регіону	Донбас (n=748)		Галичина (n=731)	
		Характеристика жителів Донбасу	Характеристика жителів Галичини	Характеристика жителів Донбасу	Характеристика жителів Галичини
		% до тих, хто відповів	% до тих, хто відповів	% до тих, хто відповів	% до тих, хто відповів
1.	Переважно українці і ті, хто проживає поруч з ними, національні меншини	17,1	53,6	10,1	72,4
2.	Переважно росіяни і русифіковані представники інших народів	64,9	4,1	68,3	2,2
3.	Особлива регіональна спільність, яка має свої витоки, як в Україні, так і в Росії	64,7	6,7	54,9	11,3
4.	Маргінали, тобто люди, які відірвались від своїх коренів	20,8	27,0	53,8	7,4
5.	Особлива регіональна спільнота, яка має свої витоки як в Україні, так і в Польщі	3,5	73,6	3,3	66,3
6.	Важко відповісти	6,8	9,9	11,5	6,0

Примітка: сума перевищує 100%, бо респонденти могли обирати кілька варіантів відповідей.

Як бачимо, жителі обох регіонів мають в цілому співпадаючі авто- і гетеростереотипи стосовно природи своїх регіональних спільнот. Вони засновані на протиставленнях «українське – російське» і на концептах «особливих територіальних спільнот», які мають різні витоки. В останньому випадку можна визнати об'єднавчий потенціал, адже в обох регіональних спільнотах серед їх витоків на першому місці Україна.

Дещо інакше візії себе і іншого складаються у випадку визначення ролі регіонів в регіональній системі України (таблиця 2).

Таблиця 2.

Розподіл відповідей на запитання «Які з наведених характеристик відповідають Донбасу, а які Галичині?» (% до тих, хто відповів)

№	Характеристики	Донбас (n=748)		Галичина (n=731)	
		Характеристики Донбасу	Характеристики Галичини	Характеристики Донбасу	Характеристики Галичини
1.	Регіон, розвиток якого повинен стати моделлю розвитку усієї України	63,4	13,6	9,2	79,2
2.	Глуха культурна провінція	10,5	50,3	56,0	8,2
3.	Регіон з середнім рівнем розвитку	36,9	48,2	47,5	33,8
4.	Агресивний регіон, який намагається насадити свої порядки у всій країні	12,8	65,4	78,8	6,0
5.	Регіон, вимушений захищати свою специфіку і право жити відповідно до свого способу життя	77,2	15,1	23,9	67,5
6.	Регіон із сильними сепаратистськими настроями	53,0	14,2	85,0	4,9
7.	Регіон, де переважають державники, що відстоюють цілісність країни	14,2	57,0	5,2	86,7

Примітка: сума перевищує 100%, бо респонденти могли обирати кілька варіантів відповідей.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Отже, коли респонденти визначають роль Донбасу і Галичини в регіональній системі України, то ми зустрічаємося з дзеркально обернутими стереотипами.

Зафіксовані авто- та гетеростереотипи склалися не зараз. Ми вже їх фіксували в попередніх крос-регіональних опитуваннях. Пошлюсь на дані 2007 р. [14]. Правда, тоді опитування охоплювало тільки Луганську і Львівську області, а вибіркові сукупності формувалися для трьох типів населених пунктів (велике обласне місто, середнє місто і село), але це дає підстави для виділення загальних тенденцій: форми профілів авто- та гетеростереотипів зберігаються, але опуклості провідних з них стали більш виразними. Так, у Луганську в 2007 р. 45,7% респондентів специфіку мешканців Донбасу визначали через те, що тут мешкають переважно росіяни і русифіковані представники інших народів. Визнавали наявність особливої регіональної спільноти, чії витоки лежать як в Україні, так і в Росії 39,4% опитаних луганчан. У 2014 р. в Луганській області подібні варіанти відповідей обрали вже відповідно 59,6% та 62,1% респондентів. 2007 р. 37,2% мешканців Луганська бачили специфіку Галичини в тому, що там живуть переважно українці і ті, хто проживає поруч з ними, національні меншини, а 43,2% опитаних були згодні з тим, що в Галичині склалася особлива регіональна спільнота, що має витоки як в Україні, так і в Польщі. В 2014 р. в Луганській області такі відповіді дали відповідно 46,1% та 73,9%. За ці роки зменшилося відносне число тих, кому важко було визначитися з відповіддю на запитання про специфіку Донбасу чи Галичини. 2007 р. для 14% опитаних мешканців Луганська важко було визначити специфіку своєї регіону, а для 23,1% важко було визначитися зі специфікою Галичини. В 2014 р. в Луганській області ці цифри відповідно були такими: 4,2% і 11,4%.

Сказане стосується і галичан. У 2007 р. опитані львів'яни специфіку Донбасу визначали через те, що в цьому регіоні живуть переважно росіяни і зросійщені представники інших народів (57,3%), що тут склалася особлива регіональна спільнота, яка має витоки як в Україні, так і в Росії (34,3%), а ще 26,5% визнали мешканців Донбасу маргіналами. 2014 р. респонденти у Львівській області посилили ці позиції: відповідно 75,9%; 55,4%; 61,7%. Позиція, згідно з якою в Галичині живуть переважно українці, в 2007 р. була обрана у Львові 71,6% респондентів, а в 2014 р. у Львівській області – 72,6%. Посилилася позиція, відповідно до якої в Галичині склалася особлива регіональна спільнота, своїми витоками пов'язана як з Україною, так і з Польщею (2007 р. – 37,8%; 2014 р. – 72,8%).

При визначенні ролі полярних регіонів у регіональній системі України як в Донбасі, так і в Галичині автостереотипи є позитивними, а серед гетеростереотипів переважають негативні. Опуклості найбільш популярних стереотипізованих позицій за сім років, що минули між опитуваннями зростає. Для з'ясування цієї динаміки продовжимо порівняння розподілів в Луганську та Луганській області та у Львові і Львівській області. Ще раз підкреслю, що вони не повністю співмірні, але таке порівняння дає уявлення про тенденції. Отже, 2014 р. в Луганській області 57,6% респондентів вважали, що розвиток Донбасу може стати моделлю для всієї України (2007 р. – 58,5%), 77,2% поділяли думку, що їх регіон вимушений захищати свою специфіку і право жити відповідно до свого способу життя (2007 р. – 65,5%), 52,5% погоджувалися з тим, що в Донбасі розвинулися сильні сепаратистські настрої (2007 р. – 16,4%). Галичину 71,2% опитаних донбасівців вважали агресивним регіоном, який намагається накинати свої порядки всій країні (2007 р. – 62,1%), разом з тим, 56,9% респондентів в Луганській області вважали, що в Галичині переважають серед населення державники (2007 р. – 25,7%), а ще 41,2% змальовували Галичину як глуху культурну провінцію (2007 р. – 41,7%).

У 2014 р. 87,4% респондентів у Львівській області вважали розвиток свого регіону зразком для всієї України (2007 р. – 52%), 69,4% були переконані в тому, що їх регіон змушений захищати свою специфіку (2007 р. – 45,4%) і в ньому переважають державники – 90,6% (2007 р. – 47,1%). Про Донбас галичани були іншої думки: в 2014 р. 88,2% опитаних мешканців Львівської області в першу чергу вказували на те, що це регіон з сильними сепаратистськими настроями (2007 р. – 53,7%), 83,1% вбачали в Донбасі агресивний регіон (2007 р. – 68,9%), а 58,2% розглядали його як глуху культурну провінцію (2007 р. – 37,7%).

Отже, хоча в Донбасі і Галичині досить адекватно сприймають етнокультурну специфіку один одного, але між регіонами недовіра за останні роки зростала. Вони з підозрою і острахом сприймають один одного.

Це підкреслюється і достаньо виразними суспільними опініями стосовно наявності суперечностей між Донбасом і Галичиною (таблиця 3).

Таблиця 3.

Розподіл відповідей на запитання «Чи існують зараз суперечності між Сходом і Заходом України і якщо вони існують, то на якому рівні?» (% від кількості опитаних)

№	Варіант відповіді	Донбас (n=748)	Галичина (n=731)
1.	Суперечності існують лише між політиками, а на рівні населення їх немає	18,7	25,4
2.	Суперечності існують як на рівні політиків, так і на рівні населення	65,6	61,4
3.	Суперечності існують на рівні населення, а не між політиками	6,2	4,2
4.	Суперечностей немає ні на якому рівні	0,6	1,4
5.	Важко відповісти	6,5	6,6
6.	Відповіді немає	2,4	1,1
	Разом	100,0	100,0

Для розуміння наведених даних варто уточнити, що суспільні опінії стосовно відносин між Донбасом і Галичиною в більшості випадків не спираються на особистий досвід респондентів (таблиця 4).

Таблиця 4.

Розподіл відповідей на запитання «Як часто Вам доводиться бувати (для Донбасу – «в Галичині»; для Галичини – «в Донбасі»)?»

№	Варіант відповіді	Донбас (n=748)	Галичина (n=731)
1.	Буваю декілька разів на рік	0,6	0,8
2.	Раз на рік	1,8	0,9
3.	Раз на декілька років	9,7	5,2
4.	Був лише один раз	19,0	15,2
5.	Ніколи не доводилося бувати	66,4	76,3
6.	Відповіді немає	2,5	1,5
	Разом	100,0	100,0

Отже, джерелом суспільних опіній в обох регіонах можуть бути ЗМІ та розповіді тих, хто здійснював відповідні подорожі. Стереотипи в регіональній системі, мабуть, є автокаталітичними утвореннями. Вони є каталізаторами свого власного виробництва. Автостереотипи скоріше відображають ті риси спільноти, які б її представники хотіли в ній бачити, а на полярний регіон переноситься те, що в юнгіанському психоаналізі називається «тінню» [15].

Для пояснення виявлених стереотипів звернемося до інших даних, отриманих в нашому опитуванні. По-перше, варто звернути увагу на етнічні структури регіонів, які ми розглядаємо. В Донбасі ядерним утворенням етнічної структури є домінуюча коаліція українців і росіян, до якої примикають білоруси. В Галичині переважає український етнічний масив, в який вкраплі невеликі меншини [16]. Це знаходить вияв в індексах міжетнічних дистанцій. Ми їх заміряли за допомогою відомої шкали Еморі Богардуса в адаптації Н. Паніної [17] (таблиця 5).

Таблиця 5.

Розподіл відповідей на запитання «Як близько Ви могли б підпустити представників перерахованих етнічних груп?»

(Шкала: 1 – «членів родини», 7 – «взагалі не допустив би в область»)

№	Етнічні групи	Донбас			Галичина		
		Число тих, що дали оцінку	Середнє	Ст.відхилення	Число тих, що дали оцінку	Середнє	Ст.відхилення
1.	Українці	680	1,7	1,4900	627	1,4	1,0733
2.	Українці зі Сходу України	676	1,7	1,3456	624	2,9	1,8805
3.	Українці з Заходу України	662	3,3	2,3586	620	2,1	1,5765
4.	Росіяни	676	1,8	1,4267	620	5,2	2,0426
5.	Росіяни зі Сходу України	672	1,9	1,4450	622	4,9	1,9922

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

№	Етнічні групи	Донбас			Галичина		
		Число тих, що дали оцінку	Середнє	Ст.відхилення	Число тих, що дали оцінку	Середнє	Ст.відхилення
6.	Росіяни з Заходу України	658	2,6	1,9312	618	4,6	2,0062
7.	Росіяни з Росії	663	2,0	1,5696	609	5,4	1,9919
8.	Білоруси	667	2,7	1,7964	614	4,3	1,7586
9.	Євреї	662	3,9	2,0300	616	4,9	1,7217
10.	Поляки	657	4,1	2,0830	618	3,7	1,7725
11.	Американці (білі англосакси зі США)	659	4,8	2,1443	618	4,1	1,8211
12.	Англіїці	664	4,5	2,0845	619	4,0	1,7558
13.	Угорці	656	4,5	1,9983	618	4,5	1,6764
14.	Французи	656	4,5	1,9969	617	4,3	1,7177
15.	Кримські татари	661	4,3	1,9502	620	4,3	1,7805
16.	Татари	659	4,4	1,9602	615	4,9	1,6681
17.	Азербайджанці	662	4,8	1,9542	616	5,3	1,5777
18.	Вірмени	663	4,6	1,9793	616	5,3	1,5562
19.	Грузини	662	4,7	1,9857	619	5,0	1,7028
20.	Чеченці	653	5,2	1,9182	618	6,1	1,4867
21.	Цигани	659	5,5	1,8081	617	6,1	1,2926
22.	Африканці	657	5,2	1,8063	614	5,7	1,4205
23.	Китайці	657	5,1	1,7709	617	5,7	1,3401
24.	Японці	660	5,0	1,8167	616	5,4	1,4611
25.	Араби	659	5,2	1,8236	618	5,7	1,3789
26.	Румуни	655	5,0	1,8184	614	5,4	1,4857
27.	Молдовани	656	4,8	1,8996	610	5,2	1,5732
28.	Литовці	658	4,8	1,8890	616	4,7	1,6785
29.	Латиші	658	4,8	1,9059	613	4,8	1,6986
30.	Естонці	656	4,8	1,9137	616	4,8	1,6798
31.	Турки	658	5,0	1,8876	614	5,2	1,5299
32.	Болгари	657	4,6	1,9460	611	4,8	1,6210
33.	Серби	656	4,7	1,9562	614	5,0	1,5824
34.	Чехи	656	4,6	1,9514	607	4,5	1,7127
35.	Словаки	658	4,6	1,9550	612	4,5	1,6924
36.	Узбеки	660	4,9	1,9102	614	5,5	1,4557
37.	Киргизи	659	5,1	1,8330	615	5,6	1,4282
38.	Казахи	660	5,0	1,8891	619	5,6	1,4242
39.	Туркмени	659	5,2	1,8278	619	5,7	1,4204

Дані наведеної таблиці підтверджують попередній висновок. В Донбасі бар'єрів між українцями, росіянами і білорусами фактично немає. Вони сприймають один одного як етнічно своїх. У східнослов'янській спільноті суттєвішими є регіональні, а не етнічні відмінності. Регіональна спільнота Донбасу при цьому зовсім не є однаково толерантною до всіх. Етнічне ядро в ній відділяє себе від решти етнічних груп. В Галичині найвища толерантність фіксується саме до українців. Росіяни і білоруси сприймаються як зовнішні етнічні групи. Більшою навіть є толерантність стосовно поляків.

По-друге, варто розглянути сукупність уявлень про те, якою мусить бути Україна. Така система колективних поглядів, вплетена в практичне життя спільноти, перетворюється на проект її розвитку і визначає дії членів цієї спільноти. В нашому контексті я буду називати такі духовні утворення проектами націєтворення. Порівняємо їх в Донбасі і Галичині (таблиця 6).

Таблиця 6.

Розподіл відповідей на запитання «З якими з перерахованих тверджень відносно шляхів розвитку нашої країни Ви згодні?» (% до тих, хто відповів)

№	Варіанти відповідей	Донбас (n=721)	Галичина (n=650)
1.	Україна – це, насамперед держава українців, котрі повинні мати у своїй країні певні переваги. Інші етнічні групи мусять з цим погоджуватися	17,6	63,5
2.	Україна – це, держава усіх громадян, незалежно від їхньої етнічної приналежності. Жодна з етнічних груп не повинна в нашій країні мати переваг	62,9	43,2
3.	В Україні має діяти принцип: «Одна нація, одна мова, одна церква»	8,1	48,5
4.	Україна повинна розвиватися як багатокультурне, багатомовне і багатоцерковне суспільство	71,7	44,6
5.	Для України буде благом, якщо більшість неукраїнського населення виїде з країни	6,2	22,3
6.	Для України буде благом, якщо тут будуть жити представники різних народів	53,3	22,9
7.	Україна повинна відмовитися від культурної спадщини царської Росії та СРСР і в духовному плані розвиватися на власному ґрунті	10,5	53,8
8.	Україна повинна зберігати все цінне з спадщини царської Росії та СРСР, поєднуючи його з власною духовною традицією	61,3	9,7
	Всього	291,6	308,6

Примітка: Респонденти могли обирати до 4 варіантів відповідей.

Свого часу я вже запропонував визначати ці два різних проекти як співгромадянство (Донбас) і етнонацію (Галичина) [18]. На мою думку, ці проекти є основою різних поглядів на культурний розвиток країни і на її зовнішньополітичні орієнтації (таблиці 7 і 8). Це знаходить статистичне підтвердження. На Донбасі значимі зв'язки фіксуються між такими перемінними, як «мовна політика» і «модель співгромадянства». Серед тих, хто вважає, що «Україна повинна розвиватися як багатокультурне, багатомовне і багатоцерковне суспільство», значущо більше прихильників збереження української мови як державної, але при визнанні в областях і містах інших офіційних мов. Ця позиція могла б стати компромісною у пошуку міжрегіонального порозуміння. Серед тих, хто згоден, що «для України буде благом, якщо тут будуть жити представники різних народів», значущо більше прихильників офіційної українсько-російської двомовності.

На Донбасі більшість прихильників офіційної двомовності, а також її пом'якшеного варіанту (збереження української мови як державної, але визнання в областях і містах за необхідності також інших офіційних мов), локалізуються серед респондентів, які поділяють модель співгромадянства. Наприклад, серед тих, хто вважає, що у сфері функціонування мов в Україні має бути офіційна двомовність, 64,3% поділяють думку, що «Україна – це держава усіх громадян, незалежно від їхньої етнічної приналежності. Жодна з етнічних груп не повинна в нашій країні мати переваг», 71,4% вважають, що «Україна повинна розвиватися як багатокультурне, багатомовне і багатоцерковне суспільство», 68,9% наголошують на тому, що «Україна повинна зберігати все цінне з спадщини царської Росії та СРСР, поєднуючи його з власною духовною традицією», 57,6% поділяють думку, що «для України буде благом, якщо тут будуть жити представники різних народів».

В Галичині значущі зв'язки між перемінними є у випадку обох моделей націєбудування. Серед тих, хто вважає, що «Україна – це, насамперед держава українців, котрі повинні мати у своїй країні певні переваги. Інші етнічні групи мусять з цим погоджуватися», значно більше прихильників одномовності і противників визнання в областях і містах інших офіційних мов. Серед тих, хто згоден, що «Україна повинна розвиватися як багатокультурне, багатомовне і багатоцерковне суспільство», навпаки, значущо більше прихильників визнання в областях і містах інших офіційних мов.

Щодо зовнішньополітичних орієнтацій, то тут менше зв'язків між перемінними і вони слабкіші. На Галичині значущих зв'язків взагалі не зафіксовано. В Донбасі такі зв'язки є. Прихильники того, що «Україна – це, насамперед держава українців, котрі повинні мати у своїй країні певні переваги. Інші етнічні групи мусять з цим погоджуватися», частіше схиляються до інтеграції з ЄС та НАТО. Прихильники ж громадянської нації значно частіше не підтримують євроінтеграцію. Так, серед тих, хто вважає, що «для України буде благом, якщо більшість неукраїнського населення виїде з країни» 13,6% вважають, що треба прагнути в ЄС. Серед тих, хто вважає, що «для України буде благом, якщо тут будуть жити представники різних народів», подібні відповіді дали 4,2% респондентів.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Таблиця 7.

**Розподіл відповідей на запитання «Як Україна повинна розвиватися у сфері функціонування мов?»
(% від опитаних)**

№	Варіант відповіді	Донбас	Галичина
1.	Через утвердження на всій території української мови як єдиної державної	4,6	60,9
2.	Через офіційну українсько-російську двомовність на всій території України	51,7	3,8
3.	Через збереження української мови як державної, але визнання в областях і містах за необхідності також інших офіційних мов	36,8	28,9
4.	Інше	1,4	1,1
5.	Важко відповісти	5,4	4,9
6.	Відповіді немає	0,1	0,3
	Разом	100,0	100,0

Таблиця 8.

**Розподіл відповідей на запитання «Якими повинні бути зовнішньополітичні орієнтації України?»
(% від опитаних)**

№	Варіант відповіді	Донбас	Галичина
1.	Прагнути до вступу в Європейський союз	5,5	40,9
2.	Прагнути вступити в НАТО	0,4	3,1
3.	Розвивати співробітництво в рамках СНД, перетворивши його у міцне міждержавне об'єднання	17,6	1,1
4.	Створити міждержавний союз України, Росії і Білорусі	28,3	0,2
5.	Відновити СРСР	10,3	0,5
6.	Україна повинна розвиватися як нейтральна позаблокова країна, яка у зовнішній політиці орієнтується на власні інтереси	25,0	10,8
7.	Важко відповісти	9,8	3,1
8.	Інше	1,4	0,6
9.	Прагнути до вступу в Європейський союз і в НАТО	1,1	39,7
10.	Відповіді немає	0,6	0,2
	Разом	100,0	100,0

Проекти націєбудівництва в Україні відповідають відомим в Європі національним проектам (умовно етатистському французькому і заснованому на культурній спорідненості німецькому). Роман Шпорлюк показав, що в Європі вони часто склалися різними шляхами. В одному випадку попереду йшов процес індустріалізації, який гомогенізував різноманітне у культурному відношенні населення. У другому випадку, який характерний для наздоганяючої модернізації, провідну роль відіграла культурна робота, спрямована на національну згуртованість [19]. В Європі відповідні проекти реалізуються в різних країнах, але в Україні вони присутні в одному політичному просторі. В умовах суспільного вибору ці проекти стають платформами для різних шляхів вирішення проблем, що постали перед суспільством. Особливого драматизму це набуває в періоди суспільних криз.

За період незалежного існування нашої країни відбулася дифузія зазначених проектів націєбудівництва, і вони зараз присутні на всій території України. Політична комунікація між регіонами, рефлексія над міжрегіональними відносинами сформувала у більшості населення Донбасу та Галичини прагнення до досягнення компромісу з приводу бажаного майбутнього країни (таблиця 9).

Таблиця 9.

Розподіл відповідей на запитання «До яких відносин між Сходом і Заходом України необхідно прагнути?» (% від числа опитаних)

№	Варіант відповіді	Донбас	Галичина
1.	Слід домагатися згоди через компроміс	69,1	61,5
2.	Слід домагатися перемоги Сходу над Заходом	12,1	2,0
3.	Необхідно, щоб ідеали Західної України перемогли і на Сході	1,4	21,2
4.	Важко відповісти	14,4	14,0
5.	Відповіді немає	3,1	1,2
	Разом	100,0	100,0

Регіональні авто- та гетеростереотипи є силою, що прив'язує певні проекти націєбудівництва до полярних регіонів. Вони сприяють замиканню регіональних спільнот на собі і заважають діалогу між ними. Причини тут в тому, що стереотип є продуктом типізації, а отже в іншому він бачить не партнера по діалогу, а соціальний тип. Отже, необхідна кропітка робота по деконструкції виявлених стереотипів, які консервують напруженості в регіональній системі.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре или принципы политического права // Руссо Ж.-Ж. Трактаты. / Пер. с фр. – М.: Наука, 1969. – С. 151 – 256. 2. Кононов І. Ф. Україна: шлях на периферію світової капіталістичної системи (соціологічний аналіз) / Ілля Кононов // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Соціологічні науки / ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка. – № 23 (258), 2012. – С. 5 –30. 3. Zarycki T. Region jako kontekst zachowań politycznych / Tomasz Zarycki. - Warszawa: Scholar, 2002. - 195 s. 4. Крылов М. П. Региональная идентичность в Европейской России / Михаил Петрович Крылов – М. : Новый хронограф, 2010. – 240 с. 5. Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження / Олександр Стегній, Микола Чурилов. – К.:Б.в., 1998. – 1998. – 217 с 6. Черниш Н. Одна, дві чи двадцять дві України: соціологічний аналіз соціальних ідентичностей представників трьох поколінь мешканців Львова і Донецька / Наталія Черниш // Дух і Літера. – 2003. – С.6-21. 7. Кононов І.Ф. Соціологія регіонів: предмет, методи и перспективи розвитку /Ілья Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. пр. – Харків: Видавничий центр Харківського нац. у-ту ім. В.Н.Каразіна, 2003. – С.126 – 130. 8. Кононов І. Донбас і Галичина в регіональній системі України /Ілля Кононов, Світлана Хобта, Світлана Щудло // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. - №3. – С.73 – 98. 9. Підгрушний Г. П. Промисловість і регіональний розвиток України / Григорій Підгрушний – К.: Інститут географії НАН України, 2009. – 300 с. 10. Сторонянська І. З. Регіони України: пошук моделі конвергентного розвитку / Ірина Сторонянська –Львів: Арал, 2008. – 144 с. 11. Матеріали круглого столу «Регіони України: що нас роз'єднує та що об'єднує? – погляди соціологів», ХНУ, 18.04.14 [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://www.soc.univ.kiev.ua/uk/news/materiali-kruglogo-stolu-regioni-ukrayini-shcho-nas-roziednuie-ta-shcho-obiednuie-poglyadi> 12. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / Олександр Мотиль / Пер. з англ. Павла Грицака. – К.: Критика, 2009. – 200 с. 13. Парсонс Т. Система современных обществ /Толкотт Парсонс/ Пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. Под ред. М.С. Ковалевой. — М.: Аспект Пресс, 1998. - 270с. 14. Кононов І. Донбас та Галичина: регіональні авто- та гетеростереотипи і соборність України // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності. Зб. наук. пр./ Наук. ред. І.Ф. Кононов. – Луганськ: Знання, 2007. – С.94 – 105. 15. Холл Дж. Юнгианское толкование сновидений. Практическое руководство. / Джеймс А. Холл / Перевод с английского В. Зеленского. — СПб.: Б.С.К., 1996. — 168 с. 16. Кононов І. Ф. Украинско-русская доминирующая коалиция как фактор развития этнической структуры Украины / И. Ф. Кононов // Диалог украинской и русской культур в Украине. Материалы IV-ой Международной научно-практической конференции (9-10 декабря 1999 года, г. Киев). – К. 2000. – С. 191 – 195. 17. Панина Н. В. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине / Наталья Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. - №4. – С. 26 – 45. 18. Kononow I. Donbas i Hałuczyna: przyczyny napiętych stosunków i poszukiwanie kompromisu historycznego / Illia Kononow // Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne. – Kraków, 2006. - N2. – S.81 – 96. 19. Шпорлюк Р. У пошуках суті історії, або національні шляхи до модерності // Роман Шпорлюк. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2013. – С. 24 – 42.

УДК [316.334.52 : 321.013] (477.6)

ДИНАМІКА СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ МЕШКАНЦІВ ДОНБАСУ ПРО КОРДОН ІЗ РОСІЄЮ

Хобта Світлана Вікторівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті на підставі співставлення результатів досліджень, здійснених протягом 2009-2014р.р., аналізується динаміка суспільної думки мешканців Донбасу щодо українсько-російського державного кордону. Акцентується увага на сучасній ситуації відносин між Україною та Російською Федерацією, яку з весни 2014 р можна схарактеризувати як російсько-українську війну в Донбасі. Підкреслюється, що низка географічних, етнічних, історичних, соціальних тощо факторів забезпечила сприятливі умови для іноземної інтервенції, зумовила відсутність активного спротиву серед місцевого населення. Доводиться, що кордон на Сході сприймається мешканцями Донбасу як кордон зі «своїми», якому не притаманна бар'єрна, ізоляційна функція. Зазначається, що, незважаючи на зростання напруження відносин між Україною і Росією, суттєвих змін у такому сприйнятті кордону не відбулось. У порівнянні з попередніми роками, у 2014 р. відбулось зменшення частки впевнених у непотрібності кордону і збільшення частки тих, хто вважає, що кордон має бути по-європейськи відкритим. Проводиться порівняння сприйняття державного кордону на Донбасі та в Галичині.

Ключові слова: кордон, українсько-російський державний кордон, Донбас, Галичина.

В статье на основе сопоставления результатов исследований, проведенных на протяжении 2009-2014 г.г., анализируется динамика общественного мнения жителей Донбасса относительно украинско-российской государственной границы. Акцентируется внимание на современной ситуации отношений между Украиной и Российской Федерацией, которую с весны 2014 г. можно охарактеризовать как российско-украинскую войну в Донбассе. Подчеркивается, что ряд географических, этнических, исторических, социальных и т.д. факторов обеспечил благоприятные условия для иностранной интервенции, обусловил отсутствие активного сопротивления среди местного населения. Доказывается, что граница на Востоке воспринимается жителями Донбасса как граница со «своими», которой не присуща барьерная, изоляционная функция. Отмечается, что, несмотря на рост напряженности в отношениях между Украиной и Россией, существенных изменений в таком восприятии границы не произошло. По сравнению с предшествующими годами, в 2014 г. наблюдается уменьшение числа уверенных в ненужности границы и увеличение числа тех, кто считает, что граница должна быть по-европейски открытой. Проводится сравнение восприятия государственной границы в Донбассе и в Галичине.

Ключевые слова: граница, украинско-российская государственная граница, Донбасс, Галичина.

Under the conditions of overt conflict in the East of Ukraine, it becomes important to research not only the contact function but also the barrier function of the state border. The fact that during the military confrontation between Ukraine and Russian Federation separate areas of the border have become flash points of the border, demonstrates the need to research the borderland social context. In particular, it is important to study public opinion concerning the state border, and how population understands the sense of the border. This article is dedicated to the analysis of the dynamics of public opinion of Donbas residents concerning the Ukrainian-Russian State border in 2009-2014. The idea of the border is analyzed in the context of current situation of Ukrainian-Russian relations, which could be characterized as Russian-Ukrainian war since spring 2014. Analysis is based on the research of the Department of Philosophy and Sociology of Taras Shevchenko Luhansk National University. The article compares public opinion regarding the state border in Donbas and Galicia. In the article it is shown that the majority of Eastern Ukrainian population considers the border to be the one dividing them from insider people. Eastern-Ukrainians consider the border to be a «phantom border» that serves for the benefits of government and does not divide «friend or foe». As a result, the border is subjected to projection of barrier speculated function. Such a social view ensures the loyalty to Russian Federation. Russia is considered as familiar country, from which danger is not expected. Regardless the tension in Ukrainian-Russian relations, there are no significant changes in considering the Ukrainian-Russian state border as the border between

«common people». Comparing to previous years, some changes have occurred in the opinion of Donbas residents concerning the Ukrainian-Russian border regime. The changes included: increased uncertainty; the number of people who consider the border to be unnecessary has reduced, and the number of people who think that the border should be open like in European Union has increased. The article shows also other features of the eastern section of the Russian-Ukrainian border. There is a high integration of transportation and economic ties. There is distribution of illegal practices at the border. Taking into account the above mentioned information, it may be concluded that geographical, ethnical, and institutional factors as well as specific consideration of the border by the local population have created favorable conditions for the foreign intervention and the absence of resistance to such an intervention in Donbas.

Keywords: border, Ukraine-Russian state border, Donbas, Galicia.

В умовах відкритого військового конфлікту в Донбасі актуальність дослідження ставлення населення цього регіону до державного кордону поза жодним сумнівом. Зміни, що відбулися на українсько-російському кордоні, є результатом зламу Ялтинської системи міжнародних відносин. Чи стане це довготривалою тенденцією, чи лише аномалією – відкрите питання. Однак у будь-якому разі це змушує по-новому поглянути на проблему державного кордону в нашій країні.

Окреслюючи стан наукових досліджень різноманітних аспектів існування державних кордонів, зазначимо, що в Росії вивчення кордону в ракурсі державної безпеки ведуться давно [1, 2], активно вивчаються його окремі ділянки [3, 4, 5]. Окрім лімології, в Росії одержує розвиток такий особливий напрям досліджень, як погранологія – наука про «діяльність державних інститутів із захисту життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави в прикордонному просторі РФ» [6]. Українська соціологія тільки ставить перед собою відповідні завдання. Зокрема, проф. І. Рущенко наполягає на необхідності створення такої галузі соціології, як соціологія національної безпеки [7]. Актуалізувалась необхідність дослідження не тільки інтегративної, контактної функції кордонів, але й бар'єрної. Те, що під час військового протистояння з РФ саме окремі ділянки кордону стали його «гарячими точками», свідчить про потребу дослідження соціального контексту прикордоння. Зокрема, йдеться про ставлення до кордону, про значення, яким наділяється кордон населенням. Ми сфокусуємося на східній ділянці українсько-російського державного кордону в Донбасі для того, щоб зрозуміти, чому вона стала найуразливішою його ланкою з весни 2014 р.

Дослідження кордонів має міждисциплінарний характер. Сучасна наука про кордони – лімологія вивчає прикордонні території, прикордонні інститути, функції, процеси і т.п. [8]. У вітчизняній науці дослідження кордонів починалось з визначення етнічних меж розселення українців. Так, упродовж XIX – початку XX ст. завдяки дослідженням Г. Величка, С. Томашівського, Д. Багалія, О. Русова та деяких неукраїнських дослідників (П. Шафарик, А. Ріттіх, Л. Берг, Є. Карський, К. Черніг) була сформована значна картографічно-інформаційна основа дослідження української етнічної території. Велике значення мали роботи таких науковців, як М. Грушевський та М. Кордуба (див. докладніше: [9, с. 104]). Особлива роль у вивченні зазначених питань належить С. Рудницькому, який здійснив широкий геополітичний аналіз України. Традиція, започаткована С. Рудницьким, Д. Багалієм, М. Кордубою, має продовження в сучасних дослідженнях. Так, майже відразу після проголошення незалежності України вийшла робота М. Дністрянського [10]; вітчизняним науковцем В. Сергійчуком на основі архівних матеріалів проаналізовано динаміку співвідношення етнічних меж і державних кордонів України [11]; Я. Верменич доведено необхідність становлення «історичної лімології» [12]. В соціології розрізнення кордонів як широких контактних зон і ліній належить І. Кононову [13]. Політики ідентичностей, пов'язані з прикордонням, досліджують харківські соціологи, зокрема О. Філіппова [14]. Особливості владних і повсякденних практик у східному прикордонні вивчаються І. Кононовим та С. Хобтою [15, 16]. У зазначеній царині працюють і молоді дослідники О. Усенко, Б. Гвоздецька та ін.

Як правило, розуміння кордону зводиться до його головних функцій: захисної (бар'єрної) і інтегративної (комунікативної). В добу глобалізації, точніше, під її тиском, на перший план вийшла комунікативна функція. Саме у контексті цієї функції зазвичай аналізувався українсько-російський кордон [1, 15, 16, 17, 18]. Дослідження свідчили про високу лояльність мешканців Сходу до росіян та Росії, негативне ставлення до існування державного кордону між країнами. Це суттєво відрізняло Донбас від інших областей України.

Метою цієї статті є з'ясування того, як змінилась ситуація в процесі розгортання кризи і зростання напруження у стосунках з РФ, зокрема – динаміки суспільної думки мешканців Донбасу щодо державного українсько-російського кордону.

Кожен державний кодон має специфічні природні, геометричні і етнографічні властивості. Має свої особливості і східна ділянка українсько-російського кордону. Відомо, що кордони часто формуються

у відповідності з природними географічними межами. Це забезпечує їхню стабільність. У випадку українсько-російського кордону ситуація, за твердженням географів, зворотна. «Українські і російські прикордонні області розташовані в тих самих природних зонах. Головні ріки пересікають кордон, а не течуть вздовж нього. Полоси розселення сформувались вздовж рік, вони переходять з одного боку кордону на інший» [19]. Все це позбавляє природної контрастності цю ділянку кордону.

На початку ХХ ст. С. Рудницький писав, що з усіх ділянок державного кордону України (побережжя Чорного і Азовського морів, західний кордон, північний кордон) південно-східний степовий кордон є найбільш незахищеним і не сприяє обороноздатності України [20]. Не властива цій ланці кордону і етнічна контрастність. Кордон не проводить чіткого розмежування ареалів різних етнокультурних груп. По-перше, вздовж майже всієї лінії українського державного кордону багато етнічних українських територій зараз знаходяться за межами України [11]. Це протягом новітньої історії України викликало прикордонні суперечки між УРСР і РСФРР. Уряд УРСР неодноразово намагався переглянути східний кордон з РСФРР (у 1918 р., 1922 р., 1927 р.), обґрунтовуючи свої вимоги етнічним переважанням українців на спірних територіях, але, за рідким виключенням, невдало [11]. По-друге, це пояснюється особливостями заселення Донбасу, де українці і росіяни утворили домінуючу етнічну коаліцію [21, с. 108–134]. По-третє, спільне радянське минуле зумовило високу щільність родинних зв'язків на цих територіях [16, с. 79]. Сучасні дослідження в російсько-українському прикордонні показують, що російське населення частіше відчуває більш сильний духовний (культурний) зв'язок з населенням українських областей, ніж з мешканцями сусідніх російських регіонів [1], а для населення Луганської області комфортніше в культурному плані в містах Ростовської області, ніж у містах Західної України [22].

Багато написано про пов'язаність транспортного сполучення, економічні зв'язки в східному прикордонні України [17, 18, 23]. Не треба забувати і про сталість нелегальних практик на кордоні. У функціонуванні кордону як соціального інституту проявляються суперечності, характерні і для інших інститутів України. Призначений для забезпечення колективних благ (безпеки та захисту економічних інтересів), цей інститут використовується у приватних цілях різними суб'єктами, дотичними до його функціонування [24]. За словами экс-губернатора Луганської області О. Данілова, кордон в області, по суті, існував тільки на папері. Це дозволило легко використати його в сучасному конфлікті, перетворивши бази контрабандистів вздовж кордону на бази сепаратистів [25].

Таким чином, географічні, етнічні, інституційні властивості східного українсько-російського кордону слабо працюють на виконання ним бар'єрної функції.

Як підкреслювалось вище, з соціологічної точки зору, кордон – особливий інститут, який відокремлює інституційні порядки [24]. В межах певних кордонів держава реалізує монополне право застосування сили. І в цьому контексті має сенс те, що деякі англійські автори підкреслюють іманентність порядку кордону – *В/order* [26]. Функціонування цього інституту зумовлене політичним устроєм країни, політичним режимом, зовнішньополітичними відносинами. В цьому кордон прямо пов'язаний з політичним центром. Саме завдяки центру та кордону системи розрізняють одна одну та взаємодіють. Державний кордон виконує таку ж функцію, як і кордон в культурі. Ю. Лотман довів, що кордони в культурі є об'єктивними утвореннями, відповідальними за розрізнення упорядкованого та неупорядкованого [27]. Завдяки кордону здійснюється розрізнення «ми/вони», «свої/чужі». В цьому сенсі державний кордон, ніби то, – достатньо очевидний і чіткий маркер. Та чи маркує він «своїх» і «чужих» у східному прикордонні України?

Розглянемо, як сприймається українсько-російський кордон мешканцями Донбасу і чи вплинуло на його сприйняття ними загострення стосунків між Україною і Росією. Для цього скористуємось результатами досліджень кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка та Центру з вивчення суспільних процесів та проблем гуманізму, проведених протягом 2009-2014 р. р. Останнє з них – «Життєві світи Сходу і Заходу України» дозволяє порівняти сприйняття кордону в Донбасі та в Галичині.¹

Вже у дослідженні 2009 р. нами зафіксовано, що більшість населення східних областей України вважає, що українсько-російський кордон – це кордон поміж «своїми». Це такий собі «примарний» кордон, який існує в інтересах влади, а не відділяє «своїх» від «чужих» (табл. 1).

¹ Дослідження проводилося за підтримки Канадського інституту українознавчих студій Університету Альберти (Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta) в 2014 р. (з 20 травня по 20 червня) в Донбасі і Галичині. Донбас представляли Донецька (n = 457) та Луганська області (n = 291), а Галичину – Львівська (n = 454) та Івано-Франківська (n = 277). Вибіркові сукупності формувалися для кожного регіону квотним методом як репрезентативні за ознаками статі, віку і типу населеного пункту. Метод збору інформації – стандартизоване інтерв'ю за місцем проживання респондента.

Таблиця 1.

Розподіл відповідей респондентів на питання «Як би Ви схарактеризували кордон між Україною та Росією (для Галичини – з Польщею)? (% до опитаних)

	Варіанти відповіді	Луганська область n = 1147 2009 р.	Луганська область n = 1450 2013 р.	Донбас n = 748 2014 р.	Галичина n = 731 2014 р.
1.	Кордон, що відокремлює своїх від чужих	8,5	11,9	10,1	25,7
2.	Кордон поміж своїми	71,8	72,6	66,6	46,8
3.	Інше	1,7	3,0	6,6	6,8
4.	Важко відповісти	17,3	11,7	16,5	20,5
5.	Відповіді немає	0,6	0,8	0,3	0,9
	Разом	100	100	100	100

Сказати, що таке ставлення – це суто донбаське бачення, не можна. Майже половина опитаних галичан українсько-польський кордон сприймає як «кордон поміж своїми». В Донбасі таке бачення розповсюджено набагато ширше, як і впевненість у тому, що кордон взагалі не потрібен. Якщо порівняти відповіді донбасівців і галичан щодо бажаного режиму кордону з суміжною державою (табл. 2), то видно, що Галичина орієнтована на європейську модель кордону, тоді як в Донбасі, поряд з європейським варіантом («відкритий для руху людей, капіталів та товарів, як в Шенгенській зоні Європейського Союзу») достатньо опукло представлений і «радянський» варіант («цей кордон не потрібен»).

Таблиця 2.

Розподіл відповідей респондентів на питання «Яким повинен бути кордон між Україною та Росією, Україною та Польщею? (% до опитаних)

	Варіанти відповіді	Луганська область n = 1147 2009 р.	Луганська область n = 1450 2013 р.	Донбас n = 748 2014 р.	Галичина n = 731 2014 р.
1.	«Замкненим на замок», із контрольно-слідовою смугою та колючим дротом	2,8	2,3	3,7	1,7
2.	Відкритим для руху людей, капіталів та товарів, як в Шенгенській зоні Європейського Союзу	38,7	41,3	50,5	77,8
3.	Цей кордон не потрібен	45,1	47,6	33,3	12,0
4.	Інше	0,8	0,7	1,8	0,5
5.	Важко відповісти	11,2	7,9	9,7	7,8
6.	Відповіді немає	1,5	0,1	1,0	0,2
	Разом	100	100	100	100

Насправді, населення зацікавлене не стільки в ліквідації кордону, скільки у його відкритості і руйнуванні пов'язаних з ним незручностей. За даними КМІС, у квітні 2014 р. на запитання «Якими би Ви хотіли бачити стосунки України і Росії?» більше 70% опитаних відповіли, що «Україна і Росія мають бути незалежними, але дружніми державами – з відкритими кордонами, без віз». Тезу про те, що «Україна і Росія повинні об'єднатися в одну державу», підтримали 12,4% мешканців Донецької і 15,9% Луганської областей [29].

Орієнтацію на відкритість кордонів у тій чи іншій формі можна пояснити високими міграційними настроями населення. Росія – один з провідних напрямів трудової міграції у східному регіоні. В Донбасі 34% респондентів хотіли би на тривалий час поїхати за кордон (51,9% – не хотіли б, 14,1% – зазначили, що їм важко відповісти на це питання). Для 46,6% опитаних країною, яку б вони обрали для заробітків, була Росія. Для порівняння: в Галичині міграційні настрої вищі – 42,8% опитаних хотіли би на тривалий час поїхати за кордон (44,3% – не хотіли б, 11,8% – зазначили, що їм важко відповісти на це питання). Серед тих галичан, які ствердно відповіли на питання про бажання працевлаштуватися за кордоном, 24,1% хотіли б поїхати до сусідньої Польщі, 59,0% – до інших країн Західної Європи. За даними нашого опитування, за частотою перетину кордону регіони практично не відрізняються. Так, за останні 2 роки перетинали українсько-російський кордон 22,1% донбасівців і 24,8% галичан. Є різниця в інтенсивності переміщень. За останні два роки *один раз* перетинали кордон з сусідньою державою 34,6% респондентів з

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Донбасу і 26,1% респондентів з Галичини; *два рази* – відповідно, 28,3% і 23,6%, *три рази і більше* – 35,2% донбасців і 49,7% галичан. У Галичині інтенсивність вища, але впевнених у тому, що українсько-польський кордон взагалі не потрібен, менше. Серед тих, хто перетинав кордон три і більше разів, на Донбасі висловились щодо непотрібності кордону 43,5%, в Галичині – 15,9%. Можливо, це пояснюється «молодістю» східного кордону, тим, що він за СРСР був адміністративним, а не державним, як у Галичині.

Суттєве загострення відносин між РФ та Україною почалось після російської анексії Криму. Але в Донбасі зміна в політичних відносинах країн сприймалась доволі специфічно. Росія залишилась близькою, важливою країною, з боку якої люди не відчували небезпеки. Це демонструють результати опитування КМІС квітня 2014 р. Якщо поглянути на страхи Донбасу, вони, в першу чергу, пов'язані з економікою і фізичною безпекою. У Донецькій області більш за все побоювались розгулу бандитизму (51,5%), краху української економіки (44,3%), загрози громадянської війни (40,6%), невиплати пенсій і зарплат (32,4%), розриву економічних зв'язків з Росією (26,7%). В Луганській області – краху економіки (42,7%), розриву економічних зв'язків з Росією (36,2%), розгулу бандитизму (29,8%), загрози громадянської війни (28,5%), невиплати пенсій і зарплат (28,0%). Загроза вторгнення російського агресора турбувала регіон найменше з усіх інших областей Південного Сходу [29]. На Донбасі фіксувалося найбільше людей (у порівнянні з іншими областями Південного Сходу), які б вітали вторгнення Росії (близько 10%). Більшість би у разі вторгнення Росії «не втручалась і сиділа б вдома». Політична лояльність мешканців регіону була, скоріше, на боці не власної країни, а Росії. Як пише І. Кононов, психологічні комплекси, які сформувалися під час київського Майдану, боязнь «Правого сектору», «бандер»/«бендер», штовхнули багатьох мешканців регіону шукати рятунку в ідеалізованій Росії. У власній країні вони вбачали загрозу. В результаті в Донбасі відбувся «збій» української громадянськості, який дослідник назвав «луганським синдромом» [30].

Усвідомлення зміни українсько-російських відносин у населення Донбасу було. Це видно з того, що на запитання «В чому проявляється вплив прикордонного розташування області» 40% донбасців вибрали варіант «ближче небезпека військових дій» (в Галичині так відповіли тільки 7,4% респондентів) (табл. 3). Серед причин міграції, на відміну від Галичини, де міграційні наміри пов'язані передусім з економічними чинниками («тут немає жодних перспектив для нормального працевлаштування»), в Донбасі важливе значення, окрім економічних, відігравали і соціально-політичні чинники («не подобається політичний розвиток країни», «загроза війни»). Незважаючи на це, ставлення до кордону як до кордону зі «своїми» в регіоні кардинально не змінилось (табл. 1). Зросла невизначеність, відбулось зменшення частки впевнених у цілковитій непотрібності кордону і збільшення частки тих, хто вважає, що кордон має бути «відкритим для руху людей, капіталів та товарів, як в Шенгенській зоні Європейського Союзу» (табл. 2).

Таблиця 3.

Розподіл відповідей на питання «Ваша область є прикордонною. Чи впливає це на Ваше життя, життя Вашої родини? Якщо так, то в чому це проявляється?» серед тих, хто вважає, що близькість до кордону впливає на їх життя (позиції «так, безумовно», «скоріше так, ніж ні», «важко відповісти») у запитанні «Ваша область є прикордонною. Чи впливає це на все Ваше життя, життя Вашої родини?»)

	Варіанти відповіді	Донбас n = 320	Галичина n = 285
1.	Є можливість заробити, заощадити за рахунок різниці в цінах	11,9	36,8
2.	Легше знайти роботу за кордоном	15,3	33,7
3.	Ближче небезпека військових дій	40,0	7,4
4.	Вище безробіття	5,0	6,3
5.	Інше (що саме)	5,6	15,8
6.	Відповіді немає	22,2	–
	Разом	100	100

Якщо відповідати на запитання, чи існували на східній ділянці українсько-російського кордону соціальні передумови для його «продіявлення» влітку 2014 р., то треба дати ствердну відповідь. У географічному, етнічному, соціальному плані ця ділянка була погано підготовлена до виконання захисної функції. І справа не тільки в тому, що в сучасних обставинах прикордонники без військової підтримки не в змозі забезпечити охорону кордону. Сукупність географічних, етнічних, історичних та інших факторів у купі з соціальним фоном сприйняття кордону створили сприятливі умови для іноземної інтервенції і відсутності спротиву місцевого населення. Для Сходу України не характерне розвинуте «почуття кордону». Кордон сприймається як кордон зі «своїми», йому відмовляється у здійсненні бар'єрної, ізоляційної функції. Незважаючи на зростання напруження у відносинах між Україною і Росією, суттєвих

змін у такому сприйнятті кордону не відбулось. У порівнянні з попередніми роками, відбулись зміни в суспільній думці мешканців Донбасу щодо режиму державного російсько-українського кордону. Зросла невизначеність у ставленні до цього інституту, відбулось зменшення частки впевнених у непотрібності кордону і збільшення частки тих, хто вважає, що кордон має бути по-європейські відкритим.

Зважаючи на останні події в Україні, можна прогнозувати суттєві зміни у суспільній думці мешканців Донбасу щодо українсько-російського державного кордону. Вірогідно, відбудеться диференціація опіній в залежності від інституційного контролю над територією: зростання на територіях, не підконтрольних Україні, впевненості у непотрібності кордону з Росією, а на територіях, підконтрольних Україні, ізоляціоністських настроїв зі збереженням значущої частки тих, хто буде підтримувати необхідність побудови «європейського» режиму кордону зі східним сусідом. Цьому буде сприяти невизначеність політичного статусу Донбасу. Відповідно до проекту Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» [31] і позиції центральної української влади щодо подальшого функціонування цих територій [32], «на окремих територіях» регіону має функціонувати, як мінімум, два політичних центри: Київ та Москва плюс центри ЛНР, ДНР. Це суперечить суті державного кордону як соціального інституту. Державний кордон є ключовим соціальним інститутом, який задає простір функціонування іншим соціальним інститутам суспільства і окреслює межі полів влади. В межах певних кордонів держава реалізує монопольне право застосування сили, тому кордон прямо пов'язаний з політичним центром. Як на одній території мають перетинатися інституційні порядки країн з різними соціально-політичними режимами, не кажучи вже про військовий конфлікт між ними, важко уявити. Це схоже на кондомініум² [32]. Цікаво, що кілька років тому ідея кондомініуму пропонувалась щодо Нагорного Карабаху [33]. К. Хаухофер у свій час назвав кондомініум «пограничною аномалією», «областями, які ведуть відокремлене життя за межами кордонів» [28, с. 39]. Зараз статус «окремих районів» Донбасу важко визначити. Це буде щось схоже на «кондомініум», «протекторат», «асоційовану державу» тощо? У будь-якому випадку цей статус залежний, тимчасовий і слабко скидається на статус «адміністративної одиниці» в унітарній країні.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Михайленко А. Н. Методологические основы развития российско-украинского приграничья [Электронный ресурс] / Михайленко А. Н. – Режим доступа: ukros.ru/wp-content/uploads/2013/07/михайленко2.doc. 2. Безопасность и международное сотрудничество в поясе новых границ России. Под ред. Л. Б. Вардомского и С. В. Голунова. – М. – Волгоград : НОФМО, 2002. – 572 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.obrafozum.ru/book/paragraph12.htm>. 3. Чженьюй Л. Трансформация социокультурного пространства приграничья КНР в контексте сотрудничества с Россией [Электронный ресурс] / Лю Чженьюй. – Режим доступа: <http://www.science-education.ru/pdf/2012/6/425.pdf>. 4. Гриценко А. А. Этнографическое и культурно-географическое изучение российской части Гетьманщины и Слободской Украины / А. А. Гриценко, М. П. Крылов // Проблемы общественной географии. Приграничные территории: методологические подходы и опыт исследований // Сборник науч. трудов / Под общей ред. Г. П. Подгрушного. – К. : Ин-т географии НАН Украины, 2010. – Вып.2. – С.90–97. 5. Колосов В. А. Российско-украинское пограничье: двадцать лет разделенного единства / В. А. Колосов, О. И. Вендина. – М. : Новый хронограф, 2011 – 348 с. 6. Погранология / Пограничный словарь [Электронный ресурс]. М. : Академия Федеральной ПС РФ., 2002. – Режим доступа: <http://border.academic.ru/867/Погранология>. 7. Круглий стил: «Кримінально-терористична війна на сході України: соціальна складова» [Електронний ресурс] – Режим доступа: // http://www.ukrinform.ua/ukr/news/krugliiy_stil_1965556. 8. Колосов В. Теоретическая лимология / Владимир Колосов // Границы в меняющемся мире: глобальные тенденции и региональное измерение. – Материалы для изучения. Зимняя школа CIRP – Великий Новгород: Центр интеграционных исследований и проектов, 2006. – С. 2–16. 9. Дністрянський М. С. Геополітика: Навчальний посібник / М.С. Дністрянський. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 436 с. 10. Дністрянський М. С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. / М. С. Дністрянський. – Львів : Світ, 1992. – 144 с. 11. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / Володимир Сергійчук. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2008. – 560 с. 12. Верменич Я. Історична лімологія: проблеми концептуалізації / Ярослава Верменич // Регіональна історія України. Зб. наук. статей. Випуск 5. – С. 29 – 48. 13. Кононов І. Ф. Проблема границ и ее значение для социологии / И. Ф. Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. – С. 45 – 49. 14. Филиппова О. А. «Граница» и «пограничье» в контексте политик идентичности / О. А. Филиппова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2010. – С. 394 – 401. 15. Хобта С. В. Специфика определения ситуации и жизненные практики в восточном украинско-российском пограничье / С. В. Хобта //

² Кондомініум (лат. *con* – приставка, що означає «разом» і *dominium* – володіння, співволодіння) – в міжнародному праві одночасне спільне здійснення верховної влади двох або декількох держав над однією і тією ж територією [28, с. 45].

Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Випуск 16. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2011. – С. 412 – 416. **16.** Кононов І. Ф. Українсько-російська границя: практики влади та повсякденна життя населення / І. Ф. Кононов // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 889. – С. 79 – 86. **17.** Трансграничне українсько-російське співробітництво: форми, методи, перспективи : монографія / под общ. ред. В. И. Дубницкого, В. И. Ляшенко. – Донецк : Юго-Восток, 2010. – 419 с. **18.** Кирюхин А. Формирование трансграничной агломерации Харьков–Белгород в условиях глобализации [Электронный ресурс] / Алексей Кирюхин. – Режим доступа: dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/.../2/Kiryukhin.doc. **19.** Попкова Л. И. География населения российско-украинского приграничья. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. географ. наук – М., 2007. – С. 24. **20.** Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії / Шаблій О. І. – Львів: Редакційно-видавничий відділ Львівського держ. університету, 1993 – 224 с. **21.** Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України) / Кононов І. Ф. – Луганськ: Альма-матер, 2000. – 494 с. **22.** Хобта С.В. Граница, национальные и региональные идентичности в восприятии жителей Донбасса / Хобта С.В. // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2013. – № 23 (282). Ч. II – Грудень. - Соціологічні науки. – С. 64 – 77. **23.** Проблемы общественной географии. Приграничные территории: методологические подходы и опыт исследований // Сборник научных трудов / Под общей редакцией Г. П. Подгрушного. – К. : Ин-т географии НАНУ. – Вып. 2. – 2010. – 106 с. **24.** Хобта С.В. Діяльність прикордонної та митної служб у процесі інституціоналізації державного кордону України / Хобта С.В. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Випуск 18. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2012. – С. 339–347. **25.** Алексей Данилов: Война в Украине закончится развалом России [Электронный ресурс] – Режим доступа: // <http://politikum.in.ua/post/14aug2014/interview/373>. **26.** *Bordering Space* / Edited by Henk Van Houtum, Olivier Kramsch and Wolfgang Zierhofer [Электронный ресурс]. – Ashgate Publishing Limited, 2005. – Режим доступа: <http://henkvanhoutum.nl/wp-content/uploads/2013/05/borderingspace.pdf>. **27.** Лотман Ю. М. О метаязыке типологических описаний культуры [Электронный ресурс] // Лотман Ю. М. Избранные статьи: В 3-х т. Таллин, 1992. – Т.1. – С. 386 – 392. – <http://philologos.narod.ru/lotman/metalang.htm>. **28.** Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении / К. Хаусхофер // Классика геополитики, XX век: Сб./Сост. К. Королев. – М. : ООО Издательство АСТ, 2003. – С. 227 – 598. **29.** Мнения и взгляды жителей Юго-востока Украины: апрель 2014 [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://zn.ua/UKRAINE/mneniya-i-vzglyady-zhiteley-yugo-vostoka-ukrainy-aprel-2014-143598_.html. **30.** Кононов И. «Луганский синдром» и пути его преодоления [Электронный ресурс] / Илья Кононов. – Режим доступа: <http://www.ostrovok.lg.ua/statti/chnayavoda/luganskiy-sindrom-i-puti-ego-preodoleniya>. **31.** Проект Закону про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52182. **32.** Может ли Донбасс оставаться в составе Украины и финансироваться Москвой и Киевом. Ю. Луценко отвечает позитивно [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ostrovok.lg.ua/news/chnayavoda/mozhet-li-donbass-ostavatsya-v-sostave-ukrainy-i-finansirovatsya-moskvoyu-i-kievom-yu-lucenko>. **33.** Тютин В. Нагорный Карабах – мирное будущее возможно [Электронный ресурс] / Виктор Тютин. – Режим доступа: <http://www.regnum.ru/news/polit/1481843.html>.

УДК 316.74:81:316:165.242.2

«ЕДИНАЯ СТРАНА»: КРИТИКО-СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОБОСНОВАННОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПРОПАГАНДЫ

Литовченко Артём Дмитриевич – кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры политической социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье рассматриваются проблемы социологического анализа государственной пропаганды. Предлагается применение подхода критической социологии на примере определения социологической обоснованности тезиса о «единстве страны». Осуществляется анализ результатов социологических исследований, находящихся в открытом публичном доступе. В качестве индикаторов, позволяющих проверить соответствие тезиса о «единстве страны» социальной действительности, рассматриваются политические предпочтения, внешнеполитические ориентации и отношение к различным межгосударственным интеграционным проектам, к спорным вопросам исторической памяти. Выдвинутая контр-гипотеза о социологической необоснованности тезиса о «единстве страны» подтверждается анализом результатов социологических исследований. Делается вывод о неэффективности используемой схемы государственной пропаганды и разрешения конфликтных противоречий на межрегиональном уровне.

Ключевые слова: социологическая обоснованность, государственная пропаганда, критическая социология, «единство страны», межрегиональные расколы.

Статтю присвячено проблемам соціологічного аналізу державної пропаганди. Запропоновано застосування підходу критичної соціології на прикладі визначення соціологічної обґрунтованості тезису про «єдність країни». Здійснено аналіз результатів соціологічних досліджень, наявних у відкритому публічному доступі. У якості індикаторів, що дозволяють перевірити відповідність тезису про «єдність країни» соціальної дійсності, розглядаються політичні переваги, зовнішньополітичні орієнтації, ставлення до різних міждержавних інтеграційних проектів, до спірних питань історичної пам'яті. Висунуто контр-гіпотезу про соціологічну необґрунтованість тезису про «єдність країни», яку підтверджено в ході аналізу результатів соціологічних досліджень. Робиться висновок про неефективність діючої схеми державної пропаганди та розв'язання конфліктних протиріч на міжрегіональному рівні.

Ключові слова: соціологічна обґрунтованість, державна пропаганда, критична соціологія, «єдність країни», міжрегіональні розколи.

The sociological analysis of state propaganda is being discussed in this paper. It is suggested to use a critical approach to sociology based on the example of determining the sociological validity of the thesis of "the unity of the country". The analysis of the results of sociological studies available for open public access is being made. The political preferences, foreign policy orientations and attitudes to various interstate integration projects, as well as to controversial issues of historical memory have been chosen as indicators, that should be used to verify the fit of the thesis of "the unity of the country" with social reality. There has been proposed a counter-hypothesis regarding sociological groundlessness of the thesis of "the unity of the country" which was confirmed by the analysis of the results of sociological research. In the conclusion the author writes about the ineffectiveness of the used scheme of state propaganda and conflict resolution of contradictions at the inter-regional level.

Keywords: sociological validity, state propaganda, critical sociology, "the unity of the country", inter-regional breaks.

Политическая социология в сложные с политической точки зрения периоды существования государства оказывается в незавидном положении. Выполнение её прямой задачи – изучения (по возможности оперативного) наиболее актуальных и острых проблем – рискует войти в противоречие с теми идеологическими и пропагандистскими задачами, которые ставит перед собой балансирующее в неуверенном (до непредсказуемости) положении государство. Со сходной проблемой сталкивается журналистика, декларируемое стремление которой к максимальному расширению доступа к информации ограничивается соображениями секретности и государственной безопасности. Однако мыслимые потери от невыполнения своих задач журналистикой, с одной стороны, и наукой, с другой, невозможно сопоставлять. В то время как открытым остаётся не только вопрос о допустимых границах «свободы

слова», но и вопрос о мере необходимости политической журналистики как таковой (подчеркнём: именно журналистики, то есть передачи обработанной и ангажированной информации), для науки любые ограничения идеологического или пропагандистского характера губительны по определению.

Это не значит, что наука вообще и политическая социология в частности обладает некоей неприкосновенностью. Но можно утверждать, что попытки подчинить даже столь «естественно ангажированную» науку, как политическая социология, какому-либо варианту политической целесообразности бесконечно вредят и науке, и целесообразности. В этом плане большей, нежели политическая социология, опасности традиционно подвергается только история. В дискурсивной борьбе за историчность [19] её в лучшем случае пытаются переписать, а в худшем – заменить афоризмами национальных героев и текстом национального же гимна. Однако политическая социология (которую от аналогичных мер в некотором смысле защищает тот факт, что свою дисциплину не преподают в школах), сталкивается в качестве «государственно-предохранительных» мер с гласным или негласным запретом (или другими формами препятствия) целого ряда исследовательских вопросов. Очевидно, что любой исследовательский вопрос может и должен оцениваться как допустимый или недопустимый лишь по научным критериям, с точки зрения грамотности или неграмотности, обоснованности или необоснованности формулировки вопроса и выдвижения гипотезы. Соображениям из серии «вы льёте воду на мельницу врага» в оценке научной деятельности не место. Если мы изучаем, обобщаем (без тенденциозности) факты, строим логически непротиворечивые модели, и наши выводы при этом чем-то помогают некоему, мифическому или реальному, «врагу», то это – повод задуматься об обстоятельствах, фундаменте и сути так называемой вражды, а не выхолащивать научный дискурс по проблеме.

Отечественная политическая социология за свою юношески короткую историю уже сталкивалась с настойчивыми попытками политического регулирования научного дискурса. Так, в 2005-м году, после конфликта вокруг результатов второго тура президентских выборов и серии политических выступлений, итогом которых стал съезд депутатов городских и областных советов Юго-Востока в Северодонецке, из политико-социологического дискурса на некоторое время практически исчез термин «федерализация». Точнее было бы сказать, что сам дискурс «федерализации» был свёрнут. Естественно, первичное «свёртывание» осуществлялось не в политической социологии, а в публичной политике и обслуживающей её журналистике (прежде всего телевизионной); политическая социология выступила заложницей собственно предмета исследования. Отметим, что описываемые процессы не были связаны с официальными, формальными запретами (хотя звучали и такие предложения). Просто образовалась зона умолчания, поглотившая весь дискурс федерализации как элемент политосоциологического дискурса. Одновременно были запущены процедуры негативной маркировки данного дискурса, наклеивания негативных ярлыков, то есть применён стандартный для политической манипуляции набор средств и приёмов [18, с.302].

Сегодня положение политической социологии гораздо сложнее, впрочем, как и вся украинская политическая ситуация. Вполне можно говорить о том, что целый ряд наиболее острых тем, интересующих политическую социологию, исключается из дискурса активной науки уже не зонами умолчания, а вполне конкретными предписаниями на уровне Министерства образования и науки¹. Безусловно, можно возразить, что всегда сохраняется возможность исследовать эти темы за пределами публичного или общепрофессионального дискурса, ограничиваясь накоплением информации и закрытыми отчётами. Тем не менее, даже не говоря о банальных проблемах финансирования, а также неразрывной связи исследовательской деятельности в вузах с образовательной, важнейшая – консультативная – функция политической социологии в таких обстоятельствах очевидно не выполняется. Эту функцию отчасти может (и должна) выполнять публицистика как один из вариантов воплощения публичной социологии (если пользоваться популярным термином М. Буравого в максимально широком значении: «открытая социология» [2; 1]). Однако, во-первых, рассматриваемые условия ограничивают и её возможности. Во-вторых, это особая сфера междисциплинарной деятельности, которая трансформирует или корректирует любые собственно научные функции в соответствии с законами информационной борьбы. Наконец, в-третьих, украинская социологическая публицистика, будучи сама по себе весьма скромной, либо транслирует социологию отнюдь не публичную («открытую»), а прикладную, либо имеет высокую степень ангажированности. Последнее приводит к резкому сужению границ эффективности консультативной функции, подспудно превращая её в политтехнологическую и пропагандистскую. В целом, можно утверждать, что социологическая публицистика в украинской ситуации не справляется с «подстраховкой» политической социологии.

¹ Приказ Министерства и последовавшие за ним соответствующие приказы по конкретным вузам в силу размытости формулировок, подразумевающих чрезвычайно широкие трактовки, создали возможность для административных преследований тех, кто будет поднимать «непатриотичные» темы, вплоть до увольнения по статье «за аморальное поведение» [17].

В сложившемся положении представляется не только возможным, но и необходимым исследование, осуществляемое с позиций критической социологии – но критической социологии не в терминологии М. Буравого, а как самостоятельного подхода с парадигмальной претензией [14, с. 17-20]. Не вдаваясь в излишние детали, отметим, что с точки зрения подхода, не созданного, но воплощённого в критической версии марксизма (называемой иногда неомарксизмом) теоретиков Франкфуртской школы (прежде всего М. Хоркхаймера и Т. Адорно, отчасти – Г. Маркузе, но никак не Ю. Хабермаса), наиболее острой и проблемной темой для политической социологии является та, которую с наибольшим старанием вытесняют из научного дискурса, пытаются либо маргинализировать, либо ликвидировать. Для наших конкретных интересов можно сформулировать этот принцип так: все политические явления и процессы должны быть подвергнуты критической политосоциологической экспертизе, а те из них, что являются предметом государственной пропаганды или особого регулирования, – в первую очередь. Если государственными, гражданскими или коллегияльными институтами сомнения в каком-либо тезисе маркируется как (идеологически) недопустимое, то задача политического социолога, работающего в рамках критической парадигмы, – незамедлительно усомниться в этом тезисе².

Пропагандистская³ кампания под девизом «Единая страна», масштабно развёрнутая не только отечественными телекомпаниями, политиками и общественно-политическими активистами, но и государственными структурами вплоть до министерств⁴, продвигает центральный тезис «единства» в следующей версии: страну ничто не разъединяет, отличия между регионами несущественны. Подобная интерпретация тезиса опирается, в частности, на характерное высказывание П. Порошенко, сделанное ещё до занятия им президентской должности и в известной степени свободное от незначительной конъюнктуры⁵. Отметим, что на этом же основании федерализация рассматривалась и рассматривается как угроза единству страны [25]. Данное высказывание полностью созвучно основному месседжу кампании, начавшейся весной 2014 года в украинских (прежде всего электронных) СМИ.

Отметим также, что и представители социологического сообщества приняли активное участие в продвижении этого тезиса (и сопутствующего ему тезиса о неприемлемости федерализации) – как в данной пропагандистской кампании, так и до неё⁶, что, в свою очередь, делает данный тезис особенно интересным для критического социологического анализа. Естественно (и тем не менее заслуживает особой оговорки, учитывая сегодняшнюю социально-политическую ситуацию), мы оставляем за скобками все возможные аргументы риторического и публицистического характера, которые можно было бы использовать в качестве критических инструментов. Нас интересует собственно социологическая картина состояния общества (общественного сознания), доступного для описания в терминах «единство/раскол», и соотношение этой картины с вышеуказанным тезисом пропагандистской кампании. Фактически нам необходимо проанализировать социологические показатели общественного мнения по потенциально проблемным вопросам, источникам раскола, и сравнить с тезисом о «единстве страны». Это мы и будем считать *целью* нашей статьи: определение социологической обоснованности тезиса о «единстве страны». Как уже указывалось выше, важнейшей составляющей (и даже источником) этого тезиса является отрицание потребности страны в федерализации. Исследование в рамках критической социологии допускает и подразумевает выдвижение прежде всего так называемой отрицательной или контр-гипотезы: мы предполагаем, что некоторое утверждение (в нашем случае – тезис о «единстве страны») не соответствует фактам.

Для выполнения стоящих перед нами задач и проведения критического анализа воспользуемся данными всеукраинских социологических опросов, проведённых за последние пять лет. Мы намеренно остановились на данных, находящихся в открытом доступе, предоставленных социологическими организациями, демонстрирующих ангажированность различной направленности. Так, Фонд «Демократические инициативы» возглавляется И. Бекешкиной, не скрывающей своих политических

² Речь, подчеркнём, идёт не о безграничном скепсисе или «ходячем релятивизме», по выражению М. А. Лифшица, а о критическом анализе государственного идеологического продукта и сопутствующих ему продуктов т.н. «гражданского общества».

³ Можно было бы использовать обозначение «политмаркетинговая кампания», однако в силу того, что источником этой кампании является государство, термин «пропагандистская» выглядит более уместным; впрочем, эти термины не являются взаимоисключающими.

⁴ Можно сказать, «до министерств и обратно», поскольку министерские инициативы в большинстве случаев воплощаются в рекомендации, указы и циркуляры, обязательные для участников этой сферы жизнедеятельности. Естественно, система образования приняла на себя, пожалуй, самый значительный пропагандистский удар.

⁵ П. Порошенко, в частности, 3 февраля 2014 года в эфире «5 канала» заявил, что его очень раздражают призывы к федерализации, «поскольку ничто и никак сегодня не разъединяет Львов, Одессу, Харьков, Запорожье» [24].

⁶ См., в частности, следующие публикации: «Жители востока уже за единую Украину. Результаты соцопроса». [13]; «Навязываемая Россией модель федерализации неприемлема для Украины — Головаха» [22]; «Украинцы хотят унитарную страну с децентрализацией. Результаты соцопроса» [33]; «Украинцы готовы к жертвам ради сохранения единства страны» [32]

симпатий к проевропейскому, либерально-демократическому, в недавнем прошлом - оппозиционному флангу украинского политикума; фирма «R&B Group» и её директор Е. Копатько, напротив, традиционно симпатизируют евразийской интеграции, носителям идей политической стабильности, условного государственничества, связываемого до событий т.н. «Евромайдана» и «революции достоинства» с провластными политическими силами и самой властью (т.е. Партией регионов и В. Януковичем); наконец, Киевский международный институт социологии под руководством В. Хмелько и В. Паниотто, выступает – хотя бы иногда - в качестве относительно нейтральной службы (несмотря на ангажированную позицию в социологическом скандале 2004-го года, в последнее время служба вызвала критические отзывы с противоположной политической «полярностью», что вполне можно считать свидетельством «относительного нейтралитета»). Данные характеристики призваны продемонстрировать не политическую пристрастность названных социологических компаний, а учёт нами контекстуальности социологических исследований: не опускаясь до подозрений в фальсифицировании данных, мы не можем, работая в рамках критической социологии, игнорировать ту или иную степень политической ангажированности социологов. Предполагая, что таковая ангажированность могла бы наложить отпечаток на особенности исследования, и стремясь предупредить возможные упреки в тенденциозности выводов, мы выбрали для анализа данные исследований, проведённых потенциальными носителями различной ангажированности. Если данные этих трёх социологических служб будут демонстрировать общие тенденции, это позволит быть уверенными в том, что потенциальные искажения вследствие политической ангажированности нивелированы.

Следует особо объяснить, почему для анализа не взяты результаты пусть немногих, но всё-таки представленных в открытых источниках свежих социологических опросов, за 2014-й год⁷. Мы считаем, что в сегодняшней социально-политической ситуации никакие дополнительные меры (наподобие описанных выше) не гарантируют уверенности в том, что мы нивелировали политическую ангажированность авторов исследований. Да простят нас ревнители социологической этики, однако профессиональная солидарность не должна переходить в цеховое лицемерие: сегодня мы не вправе игнорировать сомнения, возникающие относительно самой возможности получать достоверные данные, опрашивая людей запуганных, растерянных, находящихся под прессом той или иной пропагандистской кампании, не говоря уже об очевидной невозможности проведения социологических опросов в значительном количестве населённых пунктов Донецкой и Луганской областей.

На наш взгляд, разумно использовать в качестве социологических индикаторов, позволяющих проверить контр-гипотезу, политические предпочтения, внешнеполитические ориентации и отношение к различным интеграционным проектам, к спорным вопросам исторической памяти⁸. Эти индикаторы присутствуют в исследованиях выбранных нами компаний именно как показатели различий (или их отсутствия); они позволяют охарактеризовать ситуацию и на ситуативном уровне (конкретные политические ориентации), и на уровне глубинном (ценностные ориентации, проблемы идентичности). Это позволяет не принимать во внимание факторы, влияющие на ситуацию, и не тратить время на объяснения, почему имеют или не имеют место различия. В то же время отметим, что отнести анализируемую ситуацию, какой бы она ни была, исключительно на счёт какого-либо одного фактора (например, пропаганды) невозможно: анализируемый период времени не характеризовался массовой безальтернативной пропагандой, которая способна привести к сходной ситуации и на ситуативном, и на глубинном уровне общественного сознания. Поскольку выдвинута общая опровергающая гипотеза, то интересовать нас будут не столько нюансы, сколько итоговая картина. Подчеркнём: мы анализируем не собственно данные по каждому конкретному индикатору, а региональные различия между этими данными, и не ставим перед собой цели охарактеризовать или объяснить

⁷ Подчеркнём, что дело отнюдь не в специфической форме представления многих результатов (которая зачастую вызывает закономерную усмешку, как в случае с материалом «Триумф «воинов света»: повышение градуса интеллекта и чувств» [15]), и не в «неудобстве» данных для идейной позиции автора статьи (напротив, среди результатов новых исследований есть те, которые вполне соответствуют нашей контр-гипотезе, например, озвученные проф. В. Паниотто [16]), а в принципиальной невозможности, на наш взгляд, получения адекватных социологических данных в сегодняшних условиях.

⁸ Мы сознательно не рассматриваем в данном материале в качестве индикатора отношение к проблеме статуса русского языка, поскольку эта проблема стоит особняком и заслуживает отдельного рассмотрения. Кроме того, помещение этой проблемы в «общий ряд» с проблемами совершенного иного свойства (такими, как безопасность близких или угроза гражданской войны) долгое время играло недобрую шутку с социологами, которые по итогам общего ранжирования делали вывод о незначимости этой проблемы. Между тем, как справедливо отмечает Е. Головаха, «понимаете, пока не берут тебя за язык, это на 15-м месте» [5]. При этом в открытых источниках (в частности, в исследованиях выбранных нами компаний) отсутствуют социологические данные, полученные при помощи иного инструментария, свободного от указанной методологической ошибки. Тем не менее, проблема русского языка очевидно занимает важное место в системе межрегиональных противоречий и расколов, будучи зависимой от конкретных обстоятельств, но не являясь при этом «чистым» результатом политических технологий, каковым её в течение долгих лет старались представить в публичном дискурсе.

те или иные процентные показатели сами по себе.

Будет уместно начать с наиболее очевидных, ситуативных показателей. Так, исследование КМИС, проведённое в первой половине ноября 2013 года (2011 опрошенных)⁹, даёт следующее региональное распределение политических предпочтений (по вопросу о гипотетических президентских выборах «в ближайшее воскресенье», см. табл. 1):

Таблица 1.

Макрорегиональное распределение персонализированных политических предпочтений (в % к опрошенным в каждом макрорегионе)

Кандидат в президенты	Восток	Юг	Центр	Запад
В. Янукович	27,7	21,4	12,9	5,1
В. Кличко	5,2	11,2	20,4	28,3
П. Симоненко	10	8	5,1	0,7
О. Тягнибок	0,7	2,7	4,1	7

На момент исследования В. Кличко рассматривался как наиболее вероятный конкурент (противник) В. Януковича, поэтому вполне показательными являются «зеркальные» проценты поддержки этим кандидатам в макрорегионах: у Януковича 28% на Востоке и 5% на Западе¹⁰, у Кличко – с точностью до наоборот. С той же целью приведены данные по П. Симоненко и О. Тягнибоку, которые на момент исследования составляли идеологическую (в отличие от фактической «Янукович-Кличко») контр-пару: красноречиво идентичные 0,7% – у Симоненко на Западе и у Тягнибока на Востоке – не нуждаются в комментариях. Политические предпочтения на макрорегиональном уровне показывают вполне явное (невысокий – до тридцати - процент максимальных симпатий не является каким-либо отклонением и не опровергает наш вывод) расхождение конфликтного свойства (напомним, выбраны противостоящие пары).

Нельзя не отметить, что динамика этих показателей демонстрирует стабильную тенденцию, которая вынуждает пересмотреть характеристику «ситуативности». Так, каждые президентские выборы (включая даже самые первые для независимой Украины) демонстрировали вначале заметное обособление так называемого Прикарпатья (Львовская, Тернопольская, Ивано-Франковская области), а затем и чёткое разделение страны по политическим предпочтениям, о чём свидетельствуют электоральные карты выборов (см., например: [11]).

Подчеркнём, что в период проведения анализируемого исследования никакой предвыборной агитации не велось, поэтому сугубо политтехнологическое объяснение раскола (подобное тому, что активно и безосновательно использовалось многими экспертами в 2004-м году) не представляется уместным. Вряд ли стоит ссылаться и на иррациональные особенности персонализированных политических симпатий: данные по партийным предпочтениям (в том же исследовании) демонстрируют аналогичные тенденции (см. табл. 2)[35]:

Таблица 2.

Макрорегиональное распределение партийных политических предпочтений (в % к опрошенным в каждом макрорегионе)

Политическая партия	Восток	Юг	Центр	Запад
Партия регионов	27	21,4	12,4	4,4
УДАР	3,6	9,6	18,4	22,3
КПУ	10,9	8,2	6	1,4
ВО «Свобода»	0,9	2,1	5,2	11,6
«Батьківщина»	1,4	5,7	14,3	18,3

Обнаруживается та же тенденция: «Батьківщина», УДАР и ВО «Свобода» от Запада к Востоку теряют сторонников с той же интенсивностью, с какой Партия регионов и КПУ, напротив, приобретают. Аналогичная различительная тенденция (в иной – предвыборной – ситуации, при иных процентах) наблюдается и по результатам исследования, проведённого летом 2012 года фондом «Демократические инициативы» совместно с Центром Разумкова¹¹ (см. табл. 3).

⁹ В период с 9-20 ноября 2013 Киевский международный институт социологии (КМИС) провел собственный опрос общественного мнения. Методом интервью опрошено 2011 респондентов, проживающих во всех областях Украины (включая город Киев) и в Крыму по стохастической выборке, репрезентативной для населения Украины старше 18 лет. Статистическая ошибка выборки (с вероятностью 0.95 и при дизайн-эффекте 1.5) не превышает: 3.3% для показателей близких к 50%, 2,8% - для показателей близких к 25%, 2,0% - для показателей близких к 10%, 1,4% - для показателей близких к 5% [34].

¹⁰ Здесь и далее различия процентов значимы на уровне 1%

¹¹ Исследование проведено социологической службой Центра Разумкова совместно с Фондом «Демократические инициативы» им. И. Кучерива с 31 мая по 6 июня 2012 года. Опрошено 2009 респондентов от 18 лет во всех областях Украины, Киеве и АР Крым по репрезентативной по основным социально-демографическим показателям для взрослого

Таблиця 3.

Макрорегиональное распределение партийных политических предпочтений (в % к согласившимся принять участие в выборах по каждому макрорегиону)

Политическая партия	Восток	Юг	Центр	Запад
Партия регионов	30,5	34,6	14,2	7,9
УДАР	5	4,2	8,6	14,1
КПУ	9,6	7,8	3,5	0,5
ВО «Свобода»	0,8	1	2,3	9,5
«Батьківщина»	8,4	9,5	25,9	39,7

Для иллюстрации неоднозначности тезиса о «единстве страны» было бы достаточно сопоставления данных по электоральной поддержке КПУ и ВО «Свобода», поскольку столь яркая идеологическая противоположность даже с учётом небольших процентов не требует дополнительной аргументации. Однако самой по себе тенденции в противостоянии политических предпочтений недостаточно, поскольку электоральные различия, в принципе являющиеся индикаторами политико-идеологических (то есть критически важных в вопросе определения единства страны) ориентаций, могут быть признаны недостаточным критерием – как минимум, в силу своей зависимости (хотя и незначимой, как уже отмечалось, в данном случае) от технологического фактора. Поэтому сочтём её лишь первым шагом в проверке нашей контр-гипотезы.

Второй шаг – анализ протестных настроений. Уже упоминавшееся исследование КМИС в ноябре 2013 года даёт нам следующие различия [7]: в Западном макрорегионе готовы участвовать в массовых протестах 29%, в Восточном – 17% опрошенных (напомним, что все приводимые различия показателей значимы на уровне 1%). То, что завершённое за день до старта т.н. «Евромайдана» исследование показывает такой уровень протестных настроений, само по себе любопытно, однако для нас важен факт: при одних и тех же политических и социально-экономических условиях различные макрорегионы страны демонстрируют статистически значимые различия в протестных настроениях. Здесь уже не могут играть сколь-нибудь значимую роль ни личностно-политический, ни технологический факторы, как в случае с электоральными ориентациями.

Подтверждается различие и данными более позднего исследования (вторая половина декабря, разгар т.н. «Евромайдана») Фонда «Демократические инициативы» и Центра Разумкова¹². В Западном макрорегионе различную степень («обязательно/скорее всего») готовности участвовать в массовых акциях протеста высказывают 62% опрошенных, в Центральном 28%, в Южном 15%, на Востоке – 12%. Различную степень неготовности участвовать показывают 24% опрошенных на Западе, 63% в Центре, 75% и 78% на Юге и Востоке, соответственно. Подчеркнём: 62% против 28%, 24% против 78% – это очень и очень весомое различие. Не менее весомым выглядит различие в отношении респондентов к т.н. «Евромайдану» (см. табл. 4) и различие в поддержке требований его участников (см. табл. 5):

Таблиця 4.

Отношение к «Евромайдану» (в % к опрошенным в каждом макрорегионе)

Отношение	Запад	Центр	Юг	Восток
Однозначно солидарен/ скорее поддерживаю	90,2	62,9	20	29,9
Однозначно против/ скорее не поддерживаю	7	28,5	71,3	65,1

Таблиця 5.

Поддержка в целом требований участников «Евромайдана» (в % к опрошенным в каждом макрорегионе)

Поддержка	Запад	Центр	Юг	Восток
Поддерживаю	89,5	61,6	20,3	26,5
Не поддерживаю	3,4	23,2	69,3	63,2

населения Украины выборке. Выборка стратифицированная, многоступенчатая, случайная с квотным отбором респондентов на последнем этапе. Опрос проведён в 132 населённых пунктах (79 городских и 53 сельских поселений). Теоретическая ошибка выборки (без учёта дизайн-эффекта) не превышает 2,3% с вероятностью 0,95 [4].

¹²Исследование проведено Фондом «Демократические инициативы» им. И.Кучерива и социологической службой Центра Разумкова с 20 по 24 декабря 2013 года. Опрошено 2010 респондентов от 18 лет во всех регионах Украины. Теоретическая ошибка выборки 2,3%. Опрос проведён в рамках проекта Общественного социологического консорциума при финансировании Фонда «Возрождение» и программы МАТРА Посольства Королевства Нидерландов [8].

Эти данные демонстрируют кардинальные макрорегиональные различия в отношении и принятии т.н. «Евромайдана» (явления, безусловно, знакового не только в политическом отношении) как на формальном, так и на содержательном уровнях. При этом тенденция так же чётко, как и на электоральных картах, разделяет страну на Запад с Центром и Юг с Востоком. Не будем приводить данные по поддержке президента и силовых действий против митингующих, поскольку они аналогичны и показывают те же расколы с незначительно меньшей интенсивностью. Ещё раз акцентируем внимание на том, что эти данные куда менее «ситуативны», нежели электоральные предпочтения, хотя и связаны с конкретной, ограниченной во времени цепочкой событий: феномен т.н. «Евромайдана» - куда более значимый и глубокий критерий, нежели электоральные предпочтения, хотя сам по себе и недостаточный для полного подтверждения нашей контр-гипотезы.

Следующий параметр – предпочтения в выборе векторов внешнеполитической интеграции. С точки зрения наличия или отсутствия, равно как и определения степени единства страны этот индикатор значим более, нежели предыдущие, поскольку не может быть интерпретирован в терминах «внутреннего разнообразия». Внешнеполитическая интеграция в украинском случае связана с позициями несводимыми ни к общему знаменателю, ни к устойчивому компромиссу, поскольку определяется не только как политический или экономический выбор, но как выбор ценностный, мировоззренческий, исторический, или, как модно сегодня говорить, цивилизационный.

По этому параметру есть возможность рассмотреть чуть более продолжительную динамику. Исследование Фонда «Демократические инициативы» и фирмы «Ukrainian Sociology Service», проведённое в декабре 2011-го года¹³, показывает следующее распределение ответов по поводу гипотетического вступления Украины в Евросоюз (см. табл. 6):

Таблица 6.

Макрорегиональное распределение поддержки вступления Украины в Евросоюз (в % к опрошенным в каждом макрорегионе)

Отношение к членству Украины в ЕС	Запад	Центр и Северо-Восток	Юг и Юго-Восток	Донбасс и Крым
Поддерживаю	74,2	49,7	36,0	26,4
Не поддерживаю	22,4	22,4	42,3	47,7
Трудно сказать	3,3	27,9	21,8	25,9

Макрорегионы выделены авторами исследования. Помимо своеобразного объединения Центра с Северо-Востоком, а также примечательного обособления сегодняшней т.н. «Новороссии» и Крыма в последнем макрорегионе ещё три года назад, отметим, что кардинальные различие можно наблюдать не только по положительному и отрицательному ответам, но и по «неопределившимся», которых на Западе практически нет: три процента против 22%-28% в других макрорегионах. Этот нюанс подчёркивает глубину основного различия: 74,2% жителей Запада, поддерживающих членство Украины в ЕС, против 26%-36% таковых на Юге, Юго-Востоке, Донбассе и в Крыму.

Спустя год, в декабре 2012-го, результаты исследования¹⁴ тех же «Деминициатив» (совместно с Центром Разумкова) показывают ту же тенденцию (см. табл. 7):

Таблица 7.

Внешиполитические интеграционные предпочтения в макрорегиональном разрезе (в % к опрошенным в каждом макрорегионе)

Отношение	к вступлению Украины в ЕС				к вступлению Украины в ТС*			
	Запад	Центр	Юг	Восток	Запад	Центр	Юг	Восток
За	67,4	55,2	34,6	36,6	16,3	32,6	54,4	55,7
Против	15,5	20,4	40,5	40,9	62,8	37,8	22,0	26,6

* - Таможенный союз с Россией, Беларуссией, Казахстаном

Макрорегионы на этот раз выделены стандартно. То, что Запад более единодушен в своём европейском порыве, нежели Восток в евразийском, не меняет факта: различие во внешнеполитических интеграционных ориентациях и предпочтениях вполне может быть обозначено термином раскол. Это

¹³Опрошены около 2000 респондентов по репрезентативной для взрослого населения Украины выборке (по параметрам возраста, пола, уровня образования, региона проживания и типа населённого пункта). Ошибка выборки не превышает 2,2% [30].

¹⁴Общенациональный опрос проведён Фондом «Демократические инициативы» им. И.Кучерива совместно с социологической службой Центра Разумкова с 21 по 24 декабря 2012 года. Опрошены 2009 респондентов от 18 лет во всех областях Украины, Киеве и АР Крым по репрезентативной по основным социально-демографическим показателям для взрослого населения Украины выборке. Теоретическая ошибка выборки без учёта дизайн-эффекта не превышает 2,3% с вероятностью 0,95. Опрос осуществлён за счёт проекта UNITER [12]

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

подтверждается и исследованиями КМИС, проведёнными в феврале 2012-го¹⁵ (см. табл. 8 и 9), которые показывают, при более разнообразном инструментарии, ещё более выразительный раскол за счёт уменьшения доли сторонников евроинтеграции во всех макрорегионах, кроме Западного и повсеместного увеличения доли тех, кто поддерживает вступление Украины в Таможенный союз:

Таблица 8.

Внешнеполитические интеграционные предпочтения в макрорегиональном разрезе (в % к опрошенным в каждом макрорегионе)

Позиция*	к вступлению Украины в ЕС				к вступлению Украины в ТС			
	Запад	Центр	Юг	Восток	Запад	Центр	Юг	Восток
За	67	46	22	24	24	48	72	77
Против	13	26	45	50	57	31	9	11

* - декларируемое голосование на возможном референдуме (отдельно по каждому союзу)

Таблица 9.

Макрорегиональные различия представлений о том, в каком из союзов будет лучше жить народу Украины (в % к опрошенным в каждом макрорегионе)

Предпочитаемый союз	Европейский				Таможенный			
	Запад	Центр	Юг	Восток	Запад	Центр	Юг	Восток
Безусловно да / Скорее да	62	33	13	4	13	35	62	66

Как видим, эти данные демонстрируют уже чуть большее единодушие Юга и Востока в своих внешнеполитических интеграционных ориентациях, нежели данные «Демократических инициатив». Исследования, проведённые КМИС в сентябре¹⁶ и ноябре¹⁷ 2013-го года, показывают всё ту же тенденцию (см. табл. 10); различие стало даже более радикальным (в частности, по выросшим «антиевропейским» настроениям Юга и Востока):

Таблица 10.

Внешнеполитические интеграционные предпочтения в макрорегиональном разрезе (в % к опрошенным в каждом макрорегионе)

Позиция*	по вступлению Украины в ЕС								по вступлению Украины в ТС							
	Запад		Центр		Юг		Восток		Запад		Центр		Юг		Восток	
	С**	Н	С	Н	С	Н	С	Н	С	Н	С	Н	С	Н	С	Н
За	75	66	46	43	29	31	23	18	21	16	30	30	50	54	62	65
Против	13	12	25	25	37	49	46	55	59	56	42	40	19	26	12	11

* - декларируемое голосование на возможном референдуме (отдельно по каждому союзу)

** - С – сентябрь 2013-го, Н – ноябрь 2013-го

Нельзя не обратить внимания на то, что Запад в большинстве вопросов отличается не только от Юга и Востока, но и, в меньшей степени, от Центра. На тот момент линия раскола всё ещё могла смещаться в западном направлении. При этом раскол не ограничен собственно политическими предпочтениями и ориентациями поверхностного (электорального) и глубинного (интеграционного) уровней. Его можно наблюдать и на примере отношении к России, которое КМИС исследовал весной 2013-го года¹⁸ (см. табл. 11):

¹⁵ 10-19 февраля 2012 года КМИС провёл всеукраинский опрос. Методом интервью опрошено 2029 респондентов во всех областях Украины, Киеве и АР Крым по стохастической выборке, репрезентативной для населения Украины старше 18 лет. Статистическая ошибка выборки (с вероятностью 0,95 и дизайн-эффектом 1,5) не превышает 3,3% для показателей, близких к 50%, 2,8% - для показателей, близких к 25%, 2,0% для показателей, близких к 10%, 1,4% для показателей, близких к 5%. [27].

¹⁶ 13-23 сентября 2013 года КМИС провёл опрос по стохастической выборке, репрезентативной для населения Украины старше 18 лет. Методом интервью было опрошено 2044 респондента во всех областях Украины включая г. Киев и АР Крым. Статистическая ошибка выборки (с вероятностью 0,95 и дизайн-эффектом 1,5) не превышает 3,3% для показателей, близких к 50%, 2,8% - для показателей, близких к 25%, 2,0% для показателей, близких к 10%, 1,4% для показателей, близких к 5%. [36].

¹⁷ 9-20 ноября 2013 года КМИС провёл опрос по заказу клиента. Методом интервью было опрошено 2011 респондента во всех областях Украины включая г. Киев и АР Крым. Статистическая ошибка выборки (с вероятностью 0,95 и дизайн-эффектом 1,5) не превышает 3,3% для показателей, близких к 50%, 2,8% - для показателей, близких к 25%, 2,0% для показателей, близких к 10%, 1,4% для показателей, близких к 5%. [37].

¹⁸ Методом интервью опрошены 2030 респондентов во всех областях Украины, включая г. Киев и АР Крым по стохастической выборке, репрезентативной для населения Украины старше 18 лет. Статистическая ошибка выборки (с вероятностью 0,95 и дизайн-эффектом 1,5) не превышает 3,3% для показателей, близких к 50%, 2,8% - для показателей, близких к 25%, 2,0% для показателей, близких к 10%, 1,4% для показателей, близких к 5%. [9].

Таблиця 11.

Отношение жителей Украины к России: макрорегиональный разрез (в % к опрошенным в каждом макрорегионе)

Отношение к России	Запад	Центр	Юг	Восток
Очень хорошее	9,6	13,3	38,9	51,4
В основном, хорошее	55,9	66,5	45,9	41,2
В основном, плохое	16	7,7	6,6	3
Очень плохое	4,5	1,5	0,9	1,4

Если 65% жителей Запада в различной степени хорошо (с преобладанием «сдержанного» варианта) относятся к России, а на Востоке таковых 93% (с преобладанием «экзальтированного» варианта), говорит ли это о единстве страны? Вряд ли, как и показатели негативного отношения (20% на Западе против 4% на Востоке). Значительные межрегиональные расхождения фиксируются и в случае с максимально абстрактными индикаторами, в частности, таким, как выбор между демократией и авторитаризмом. Исследование, проведённое Фондом «Демократические инициативы» в декабре 2013-го года, результаты которого уже использовались нами [8], не оставляет сомнений на этот счёт (см. табл. 12):

Таблиця 12.

Лучший для Украины политический режим, макрорегиональный разрез (в % к опрошенным в каждом макрорегионе)

Политический режим*	Запад	Центр	Юг	Восток
Демократия	77,1	52,2	55,7	35,9
Авторитаризм	10,3	16,8	26,8	29,2

*- несовместимые варианты по условиям вопроса

Общая разница между поддержкой демократии и поддержкой авторитаризма нас в данном случае не интересует, а вот 77% «демократов» на Западе против вполукратно меньшего количества на Востоке – красноречивое свидетельство принципиальных расхождений между регионами на уровне фундаментальных ценностных предпочтений. Аналогичные расхождения можно косвенно предполагать и по индикаторам, связанным с различиями в исторических оценках. Эти расхождения, судя по приведенным ниже данным, не зависят от поверхностной политической конъюнктуры, поскольку отмечаются в исследованиях различных лет. Так, ещё весной 2009 года фирма «R&B Group» провела исследование¹⁹, в котором выясняла отношение граждан Украины к знаковым историческим фигурам [20] (см. рис. 1, 2, 3, 4)

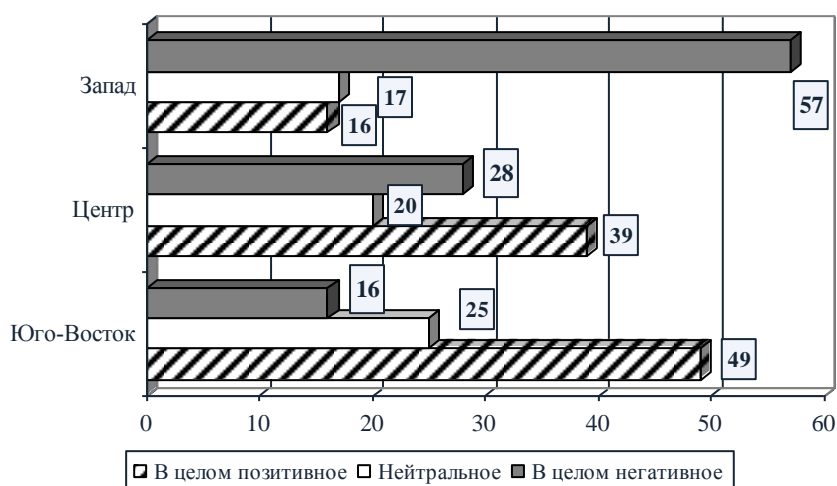

Рисунок 1. Отношение к В. Ленину (в % к опрошенным в каждом регионе, весна 2009 г.)

¹⁹ Исследование осуществила компания Research & Branding Group. В период с 25 апреля по 5 мая 2009 г. было опрошено 2079 респондентов во всех регионах Украины в возрасте от 18 лет. Ошибка выборки составила ± 2,2%. Раздел на регионы выполнен авторами исследования.

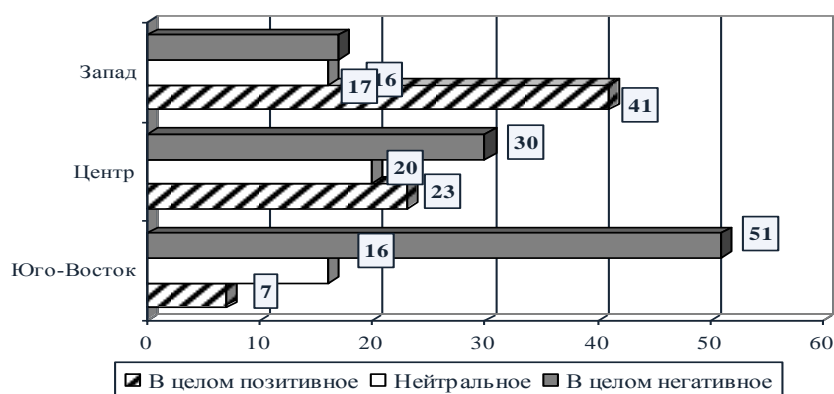

Рисунок 2. Отношение к С. Петлюре (в % к опрошенным в каждом регионе, весна 2009 г.)

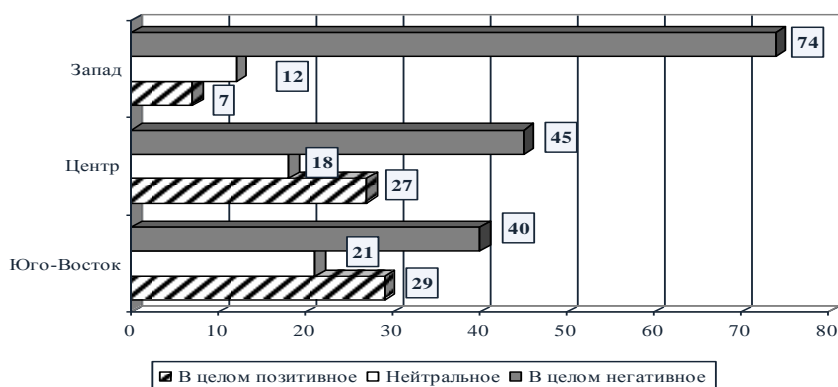

Рисунок 3. Отношение к И. Сталину (в % к опрошенным в каждом регионе, весна 2009 г.)

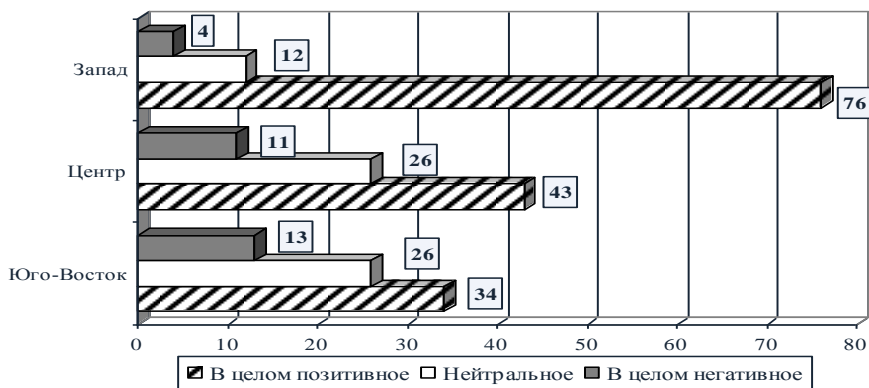

Рисунок 4. Отношение к В. Черноволу (в % к опрошенным в каждом регионе, весна 2009 г.)

Обращает на себя внимание не только очевидно противоположное восприятие фигур В. Ленина и С. Петлюры, но и расхождения в масштабах, казалось бы, общего негативного отношения к И. Сталину и общего позитивного к В. Черноволу. Да, в первом случае во всех регионах преобладает негативное, во втором – позитивное отношение; однако 74% осуждения Сталина на Западе и 40% на Юго-Востоке – это очень серьёзная разница, настолько же серьёзная, насколько и разница между 76% и 34% западного и «юго-восточного» одобрения В. Черноволу.

Динамика отношения к значимым историческим личностям может быть зафиксирована на примере И. Сталина: в феврале 2013-го уже КМИС определял отношение к нему украинских граждан²⁰,

²⁰ 8-17 февраля 2013 года КМИС провёл опрос по стохастической выборке, репрезентативной для населения Украины старше 18 лет (по вопросам исследований, проведённых в России, Грузии, Армении и Азербайджане). Методом интервью было опрошено 2032 респондента во всех областях Украины включая г. Киев и АР Крым. Статистическая ошибка выборки

и, хотя формулировка вопроса предусматривала существенно более широкий набор вариантов, а вместо трёх макрорегионов выделялись четыре, итоговая картина, тем не мене, оставалась достаточно красноречивой (см. табл. 13):

Таблица 13.

Отношение	Запад	Центр	Юг	Восток
Восторг	0,2	1,0	1,9	3,6
Уважение	3,1	13,9	19,7	26,0
Симпатия	2,7	5,2	5,6	6,3
Враждебность	16,9	18,4	11,7	10,6
Страх	14,4	7,2	5,8	4,5
Ненависть	32,2	13,6	10,6	3,6

Важен не только тот факт, что суммарным шести процентам позитивного отношения к Сталину на Западе противостоят суммарные тридцать шесть (!) процентов позитивного отношения на Востоке, но и расхождения «внутри» одной группы эмоций. Так, на Западе среди негативных эмоций по отношению к Сталину преобладает ненависть, тогда как на Востоке – страх; это вполне может рассматриваться как подтверждение глубинной, а не конъюнктурной природы межрегиональных расхождений в исторической памяти. Лично жить при Сталине хотели бы 26% жителей Востока – и всего 5% жителей Запада.

Эти расхождения проявляются не только в отношении к личностям. Аналогичная картина наблюдается в отношении к знаковым историческим событиям. Уже упоминавшееся исследование R&V Group мая 2009-го года показывает, что Запад и Юго-Восток по-разному оценивают Великую Октябрьскую социалистическую революцию 1917 года [21] (см. табл. 14):

Таблица 14.

Отношение к Октябрьской революции 1917 года (в % к опрошенным в каждом макрорегионе)

Отношение	Запад	Центр	Юго-Восток
В целом негативное	59	31	20
Нейтральное	15	20	22
В целом позитивное	13	34	46

Более того: различия не только в отношении, но и трактовка исторических событий. Так, по исследованию²¹ Фонда «Демократических инициатив» совместно с компанией USS, проведённом в октябре 2013-го года, жители Востока и Запада Украины по-разному оценивают природу и цели такого исторического события, как «голодомор». На Западе восемьдесят процентов жителей так или иначе считают «голодомор» целенаправленным «уничтожением украинской нации» (формулировка исследователей), тогда как на Востоке таких всего 19%; абсолютное большинство жителей Запада уверены (хоть и в разной степени), что «голодомор» был искусственным и виновен в нём И. Сталин, тогда как на Востоке таковых почти в два с половиной раза меньше, а однозначно уверены в этой версии всего 7%.

Исследование, проведённое в мае того же года «Демократическими инициативами» совместно с Центром Разумкова, позволяет узнать, что всего 23% жителей Запада считают, что было бы лучше, если бы в Украине всё осталось так, как было в СССР до 1985 года, тогда как на Востоке согласны с этим 56% [31]. Тут уже вполне можно вести речь не только о расколе в исторической памяти, в отношении к историческим событиям, но и о принципиально разных жизненных позициях – мировоззренческих, идеологических, ценностных. Об этом же говорят данные исследования²², проведённое R&V Group и Украинским филиалом Института стран СНГ в 2010-м году на тему Великой Отечественной войны: с тем, что УПА сражалась на стороне Германии против СССР, согласны 19% жителей Запада и 63% жителей Юго-Востока.

(с вероятностью 0,95 и дизайн-эффектом 1,5) не превышает 3,3% для показателей, близких к 50%, 2,8% - для показателей, близких к 25%, 2,0% для показателей, близких к 10%, 1,4% для показателей, близких к 5% [28]

²¹ Общенациональный опрос населения Украины проведён Фондом «Демократические инициативы» им. И.Кучерива совместно с социологической службой «Ukrainian Sociology service» с 5 по 16 октября 2013 г. Опрошено 2000 респондентов по выборке, репрезентативной для населения старше 18 лет по показателям пола, возраста, уровня образования, типа и региона проживания. Теоретическая ошибка выборки – 2,3%. Исследование проведено при финансовой поддержке Национального Фонда поддержки демократии (США) [3]

²² Исследование было проведено в период с 13 по 22 апреля 2010 года. Сбор информации проводился методом личного интервью в 24-х областях Украины и АР Крым. Респонденты отбирались по квотной выборке, репрезентирующей взрослое население страны по месту проживания (область), полу и возрасту. Объем выборочной совокупности составил 2076 человек. Ожидаемая средняя ошибка выборки составляет +2,2% [26].

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Праздники, которые играют важнейшую роль в организации социальной жизни и конструировании повседневного мира, также разделяют регионы Украины, о чём свидетельствуют данные уже использовавшегося нами исследования, проведённого КМИС в феврале 2013-го года, в котором респондентам нужно было указать до пяти наиболее важных или самых любимых праздников [29] (см. табл. 15):

Таблица 15.

Популярность праздников (в % к опрошенным в каждом макрорегионе)				
Праздник	Запад	Центр	Юг	Восток
Пасха	94,2	85,5	75,1	79,1
Рождество	93,6	78,9	73,6	72,6
Новый год	68,8	78,3	89,3	87,8
Троица	64,8	31,6	24,0	25,6
8 Марта	31,0	51,4	56,3	54,1
День независимости	26,8	11,9	7,5	4,0
День Победы	23,4	43,9	49,4	42,1
1 Мая	6,5	7,2	16,8	9,3

Допустим, расхождения между Западом и Югом/Востоком по популярности Пасхи и Рождества в пятнадцать-двадцать процентов можно счесть разницей хоть и значимой, но не значительной, ссылаясь на то, что в обоих случаях мы всё равно имеем дело с квалифицированным большинством (хотя сложно считать убедительным такой аргумент). Однако невозможно аналогично оценивать расхождения в популярности Троицы (65% на Западе против 24-25% на Юге и Востоке), Дня Победы (23% на Западе против 42-49% на Востоке и Юге), 8 Марта (31% на Западе против 54-56% на Востоке и Юге), Дня независимости (27% на Западе против 4-8% на Востоке и Юге). Учитывая характер указанных праздников, среди которых присутствуют как религиозные, так и идеологические, можно говорить о симптомах мировоззренческих смещений.

К тем же выводам можно прийти при анализе расхождений «обратной стороны повседневности», а именно списка основных беспокоящих проблем, в чём нам помогают данные исследования²³ КМИС, проведённого в феврале 2012 года (см. табл. 16):

Таблица 16.

Обеспокоенность населения проблемами* (в % к опрошенным в каждом макрорегионе)				
Проблема	Запад	Центр	Юг	Восток
Рост коррупции	35,5	25,1	28,9	17,8
Установление диктатуры в стране	18,2	5,5	6,1	5,1
Утрата Украиной государственной независимости	12,4	4,1	4,8	4,7

* - выбраны наиболее показательные результаты

Безусловно, здесь мы имеем дело отнюдь не с «мелочами», но с индикаторами мировоззрения и жизненных принципов. На фоне того разделения, которое демонстрируют Запад и Восток Украины по этим проблемам, сходный уровень обеспокоенности своим здоровьем или разгулом преступности представляется малоинформативным, поскольку такого рода проблемы способны «объединить» едва ли не весь мир, однако не приводят, тем не менее, к отмене государственных границ.

Подводя итог, подчеркнём: возможно, обработанных нами данных недостаточно для того, чтобы исчерпывающе охарактеризовать украинское общество. Но их более, чем достаточно, чтобы подтвердить выдвинутую нами контр-гипотезу, и признать несостоятельным пропагандистский тезис о «единстве стран». Безусловно, особого разговора заслуживают причины указанных расхождений и расколов между макрорегионами; нет сомнений, что такой особый разговор требует не одной статьи, а серии монографий. То, что некоторые коллеги [6] вместо выдвижения и проверки гипотез о причинах позволяют себе ссылаться на некие феномены «совковости» и т.д., во-первых, ничего не объясняет, во-вторых, свидетельствует о серьёзных вопросах по поводу профессионализма суждений.

Не менее серьёзного и подробного обсуждения требуют и возможные пути выхода из ситуации. Очевидно, что сегодня используемые государством меры сосредоточены исключительно в военной и пропагандистской сферах; очевидна и их неэффективность (подтверждение нашей контр-гипотезы усиливает эту очевидность). Звучащие в публичном дискурсе ссылки на «буферную» или примирительную роль Центра

²³ 9 – 19 февраля методом интервью опрошены 2031 респондентов во всех областях Украины, включая г. Киев и АР Крым по стохастической выборке, репрезентативной для населения Украины старше 18 лет. Статистическая ошибка выборки (с вероятностью 0,95 и дизайн-эффектом 1,5) не превышает 3,3% для показателей, близких к 50%, 2,8% - для показателей, близких к 25%, 2,0% для показателей, близких к 10%, 1,4% для показателей, близких к 5% [38].

сегодня представляются беспочвенными, поскольку ни межрегиональный нейтралитет, ни межрегиональный баланс не входят в актуальные цели Центра; напротив, в лице политиков и активной экспертной среды Центр стремится безоговорочно занять стать на одну из сторон (максимально свежий пример – перенос праздника Дня защитника Отечества с 23 февраля, встроенного в советско-российскую идеологическую мифологию, на 14 октября, встроенное в идеологическую мифологию радикального этнонационализма), и тем самым обесмысливает своё функционирование в качестве «примирительного буфера».

Не желая вдаваться в обсуждение очевидных несуразиц, наподобие повсеместного массового роста патриотизма, поддержки независимости и унитаризма во всех украинских регионах [23] (это невозможно даже в условиях безальтернативной пропагандистской обработки при помощи мифов о внешней агрессии и внутреннем враге; скорее, мы имеем дело с анекдотической мотивацией «единодушия» респондентов по принципу «всем сердцем принял революцию, чтобы не расстреляли»), рискнём предположить, что ответ на вопрос о выходе из сложившейся проблемной ситуации лежит не в сфере компетентности штатных пропагандистов и недобросовестных в силу ангажированности экспертов-комментаторов, а в сфере компетентности общества. Если в условиях жёсткой безальтернативной анти-федералистской пропаганды (на её пике – в апреле 2014-го года) согласно исследованию²⁴ КМИС (результатам которого мы не призываем полностью доверять, однако считаем нужным принять к сведению) четверть населения Юго-Востока высказывалась за федерализацию, а плюс к этому почти половина – за масштабную, а не декларативную, децентрализацию (понимание которой политиками и населением определённо разнится), то стоило бы присмотреться к этим мнениям.

Присмотреться и прислушаться – и учесть, что унитаризм в его нынешнем состоянии устраивает менее двадцати процентов жителей Юго-Востока. Необходимо понять, насколько опасно игнорировать или замалчивать межрегиональные различия и расколы (как это делалось в течение двадцати трёх лет), и что ещё опаснее – подавлять их силой (как это делается сейчас). С одной стороны, не возникает сомнений, что различия, во-первых, не всегда свидетельствуют о расколе (хотя потому-то мы и рассматривали данные по различиям в том числе принципиальным, мировоззренческого характера), во-вторых, даже из столь значимых различий, как рассмотренные нами, не следует однозначный вывод о необходимости немедленного раздела государства на несколько частей – ведь никто не опровергал абстрактной возможности применения схемы «единства в многообразии». Но не менее очевидны и следующие факты: 1) сегодняшние государственные методы реализации единства далеки от сохранения многообразия; 2) для успешной реализации этой схемы необходимо желание и готовность населения рассматривать отличия внутренних групп именно как свидетельство многообразия, а не как «знак врага»; 3) безоговорочный унитаризм, даже сопровождаемый буквально ежедневными разговорами о «децентрализации», но в то же время увенчанный дискурсивным исключением федерализации, не является благоприятным условием для применения упомянутой схемы.

Очевидно, что не менее опасным и безосновательным, чем игнорирование или подавление различий, является подспудное или явное отождествление федерализма с сепаратизмом, федерализации – с угрозой единству страны. Напротив: федералистский подход, превращённый сегодня совместными усилиями политиков и медиа-экспертного сообщества в жупел, позволяет, отказываясь от маскировки межрегиональных различий, лишить их остроты и конфликтности – или хотя бы снизить их, делая возможной применение вышеупомянутой схемы «единство в разнообразии». Автор, в соответствии с постулатом критической социологии о невозможности не-ангажированного социального знания, отдаёт себе отчёт в собственной «ангажированности личной позицией», и в изложенных рассуждениях придерживается куда более умеренных рекомендаций, нежели требует его «позиция», поэтому заранее просит оставить попытки представить эти рекомендации плодом индивидуальных пристрастий. Позитивный потенциал федерализации следует из представленного нами в статье анализа данных – личные же взгляды автора по поводу предмета статьи куда пессимистичнее. Настолько, что он был бы рад ошибаться. Возможно, время для применения федералистского подхода упущено – но, может быть, не безвозвратно?

ЛИТЕРАТУРА: 1. Алексеев А.Н. Что такое публичная социология [Электронный ресурс] / А.Н. Алексеев. – Center for Democratic Culture. – 2008. – Режим доступа: http://cdclv.unlv.edu/archives/articles/alekseev_public.html
2. Буравой М. За публичную социологию / Буравой Майкл; пер. А. Балджи // Социальная политика в современной России: реформы и повседневность / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – М.: ЦСПГИ, Вариант, 2008. – С. 8-51. 3. Вісімдесяті роковини Голодомору – уроки минулого для майбутнього. Ставлення

²⁴ Полевой этап исследования проходил с 10-го по 15-е апреля 2014. Всего в рамках исследования было проведено 3232 интервью с респондентами, которые проживают в 160 населенных пунктах Юга и Востока Украины (методом телефонных интервью – 1476, методом личных интервью – 1756). В каждом отдельном регионе было проведено не менее 400 интервью. Подобное см. [10]

населення України до Голодомору 1932–1933 рр. – загальнонаціональне опитування [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Опитування. – 19.11.2013. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2013-year/odomogunacionalne-opituvannja.htm> **4.** Вибори-2012: рейтинги, мотивація вибору, завдання громадськості [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Опитування. – 14.07.2012. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2012-year/vyboru-parlament-reytingy_2_2012.htm **5.** Головаха Е. Конфликт России и Украины продлевает агонию СССР [Электронный ресурс] / Евгений Головаха, Наталия Демина // Полит.ру. Интервью. – 19.03.2014. – Режим доступа: http://polit.ru/article/2014/03/19/golovakha_about_ukraine2/ **5.** Головаха С. «30 років – це мінімальний термін для ціннісних змін» [Електронний ресурс] / Євген Головаха, Ганна Трегуб // Тиждень.ua. – 4.09.2014. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/117873> **6.** Готовність населення України до участі в акціях соціального протесту (до 20-х чисел листопада 2013) [Електронний ресурс] // КМІС. Прес-релізи та звіти. – 06.12.2013. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=214&page=1> **7.** Два місяці протестів в Україні: що дали? – загальнонаціональне опитування [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Опитування. – 27.01.2014. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/dva-misjaci-protestiv-v-ukraini-sho-dali_---zagalnonacionalne-opituvannja.htm **8.** Динамика отношения населения Украины к России и населения России к Украине [Электронный ресурс] // КМІС. Пресс-релизы и отчёты. – 27.06.2013. – Режим доступа: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=177&page=4> **9.** Думки та погляди жителів Південно-Східних областей України: квітень 2014 [Електронний ресурс] // КМІС. Прес-релізи та звіти. – 2.4.2014. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=302&page=1> **10.** Дяченко В. Чудеса української політики: єдиний кандидат єдиної держави [Електронний ресурс] / Віктор Дяченко // Новості України – From-UA. Політика. – 02.06.2014. – Режим доступу: <http://from-ua.com/articles/310783-chudesaukrainskoi-politiki-edinii-kandidat-edinoi-derzhavi.html> **11.** ЄС чи Митний союз? Куди хочуть іти громадяни? – загальнонаціональне опитування [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Опитування. – 10.01.2013. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2013-year/es-chi-mitnii-soyuz_kudihochut-iti-gromadjani_---zagalnonacionalne-opituvannja.htm **12.** «Жители востока уже за единую Украину. Результаты соопроса» [Електронний ресурс] // InPress.ua. Політика. – 7.07.2014. – Режим доступа: <http://inpress.ua/ru/politics/30287-g-z-620/> **13.** Иванов Д.В. Парадигмы в социологии: учеб. пособие (для студентов вузов) / Д.В.Иванов. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2005. – 72 с. **14.** Кириченко И. «Триумф «воинов света»: повышение градуса интеллекта и чувств» [Электронный ресурс] / Ирина Кириченко // Зеркало недели, Украина. ZN,UA. – №34. – 26.09.2014. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/socium/triumf-voinov-sveta-povyshenie-gradusa-intellekta-i-chuvstv_.html **15.** Кириченко И. Украина – Россия: нервная любовь, неравная ненависть [Электронный ресурс] / Ирина Кириченко // Зеркало недели, Украина. ZN,UA. – №35. – 3.10.2014. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/internal/ukraina-rossiya-nervnaya-lyubov-neravnaya-nenavist_.html **16.** Лист Міністерства №1/9-382 від 29.07.2014 «Про особливу відповідальність педагогічних та науково-педагогічних працівників» [Електронний ресурс] – (Нормативний документ Міністерства освіти та науки України). – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/ru/about-ministry/normative/2665-> **17.** Литовченко А. Д. Языковые средства манипулирования общественным мнением / А. Д. Литовченко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2000. – с. 301-303 **18.** Литовченко А.Д. Декларативность как свойство дискурса / А. Д. Литовченко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2002. – С. 476-479 **19.** Ляшенко А. Историческая память украинцев: точки сближения и разрыва. Часть 1. Исторические личности [Электронный ресурс] / Алексей Ляшенко // R&B Group. Аналитика. Социум. – 26.01.2011. – Режим доступа: <http://rb.com.ua/rus/analitics/socyum/7284/> **20.** Ляшенко А. Историческая память украинцев: точки сближения и разрыва. Часть 2. События [Электронный ресурс] / Алексей Ляшенко // R&B Group. Аналитика. Социум. – 2.02.2011. – Режим доступа: <http://rb.com.ua/rus/analitics/socyum/7298/> **21.** «Навязываемая Россией модель федерализации неприемлема для Украины — Головаха» [Электронный ресурс] // Gazeta.ua. Політика. – 10.08.2014. – Режим доступа: http://gazeta.ua/ru/articles/politics/_navyazyvayemaya-rossiej-model-federalizacii-nepriemlema-dlya-ukrainy-golovaha/574519/ **22.** Поддержка независимости Украины выросла до рекордных 90% [Электронный ресурс] // UBR. Новості України и мира. Общество. – 23.08.2014. – Режим доступа: <http://ubr.ua/ukraine-and-world/society/podderjka-nezavisimosti-ukrainy-vyroslo-do-rekordnyh-90-305550> **23.** Порошенко: «Заклики до федералізації – безвідповідальні, бо країну нічого не роз'єднує [Електронний ресурс] // Zik. – 03.02.2014. – Режим доступу: http://zik.ua/ua/news/2014/02/03/poroshenko_zaklyky_do_federalizatsii_bezvidpovidalni_bo_krainu_nichogo_ne_rozi_ednuie_457874 **24.** «Порошенко: никакой федерализации не будет» [Электронный ресурс] // Українська правда. – 28.09.2014. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/09/28/7039168/> **25.** Результаты национального исследования «65 лет Великой Победы. Вторая мировая война глазами украинцев»

[Электронный ресурс] // R&B Group. Политические исследования. Проведённые исследования. – 26.04.2010. – Режим доступа: <http://rb.com.ua/rus/politic/politicresearches/301/> **26.** Ставлення громадян до інтеграційних проєктів [Електронний ресурс] // КМІС. Прес-релізи та звіти. – 20.03.2012. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=85&page=13> **27.** Ставлення населення України до постаті Йосипа Сталіна [Електронний ресурс] // КМІС. Прес-релізи та звіти. – 1.3.2013. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=140&page=7> **28.** Ставлення українців до державних свят [Електронний ресурс] // КМІС. Прес-релізи та звіти. – 25.4.2013. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=165&page=5> **29.** Україна обирає Європейський Союз, особливо – молодь. Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Опитування. – 15.12.2011. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2011-year/ukraina-obirae-evropeiskii-soyuz_-osobливо---molod.htm **30.** Україні - 22: думка громадян [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Опитування. – 21.08.2013. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2013-year/fmlfmvblmerlgmlermgljm.htm> **31.** «Українці готові к жертвам ради сохранения единства страны» [Электронный ресурс] // Корреспондент.net. – 15.06.2014. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3378350-ukrayntsy-hotovy-k-zhertvam-rady-sokhraneniya-edynstva-strany> **32.** «Украинцы хотят унитарную страну с децентрализацией. Результаты соцопроса» [Электронный ресурс] // InPress.ua. Политика. – 26.06.2014. – Режим доступа: <http://inpress.ua/ru/politics/29916-z-z-287> **33.** Электоральные предпочтения избирателей Украины, ноябрь 2013 [Электронный ресурс] // КМІС. Пресс-релизы и отчёты. – 28.11.2013. – Режим доступа: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=210&t=3&page=1> **34.** Электоральные предпочтения избирателей Украины, ноябрь 2013. Часть 2. [Электронный ресурс] // КМІС. Пресс-релизы и отчёты. – 28.11.2013. – Режим доступа: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=208&page=2> **35.** Яким шляхом іти Україні – до якого союзу приєднатись? [Електронний ресурс] // КМІС. Прес-релізи та звіти. – 03.10.2013. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=196&page=2> **36.** Яким шляхом іти Україні – до якого союзу приєднатись? Преференції населення за два тижні до Вільнюського саміту [Електронний ресурс] // КМІС. Прес-релізи та звіти. – 26.11.2013. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=204&page=2> **37.** Які проблеми найбільше турбують населення України? [Електронний ресурс] // КМІС. Прес-релізи та звіти. – 15.3.2012. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=88&page=14>

УДК 316.42: 32: 004

МЕМ «БЕНДЕРОВЕЦ» КАК ВИРУС МЕНТАЛЬНОЙ ЭПИДЕМИИ НА ДОНБАССЕ

Катаев Станислав Львович – доктор социологических наук, профессор, заведующий кафедрой социологии Мелитопольского государственного педагогического университета имени Богдана Хмельницкого

Мем – это информация, закодированная в символе, передающим определенную идею. Раскодирование осуществляется в контексте соответствующего дискурса. Мемы задают типизацию, с помощью которой люди распознают смысл послания. «Бендеровцы» – пример мема в современном политическом дискурсе. Причем это слово произносится на востоке Украины именно через «е», а не через «а», что осталось со времен сталинской пропаганды, когда «бендеровец» было нарицательным словом, обозначающим врага с Западной Украины. Ненависть к бендеровцам культивировалась сталинской, советской пропагандой, что было прочно закреплено в социальной памяти населения востока Украины. Мем «бендеровец» используется пророссийскими провокаторами как оружие информационной войны на Донбассе и как вирус ментальной эпидемии.

Ключевые слова: бендеровец, мемы, ментальная эпидемия, информационная война, Донбасс.

Мем – це інформація, закодована в символі, що передає певну ідею. Розкодування здійснюється в контексті відповідного дискурсу. Мемі задають типізацію, за допомогою якої люди розпізнають зміст послання. «Бендерівці» – приклад мема в сучасному політичному дискурсі. Причому це слово вимовляється на сході України саме через «е», а не через «а», що залишилося з часів сталінської пропаганди, коли словом «бендеровец» визначались, вороги зі Західної України. Ненависть до бендерівців культивувалася сталінською, радянською пропагандою, що сприяло її закріпленню в соціальній пам'яті населення сходу України. Мем «бендеровец» використовується проросійськими провокаторами як зброя інформаційної війни на Донбасі і як вірус ментальної епідемії.

Ключові слова: бендеровец, мему, ментальна епідемія, інформаційна війна, Донбас.

Meme – this information is encoded in the symbol, conveying a certain idea. Decoding is carried out in the context of a discourse. Memes ask typing, by which people recognize the meaning of the message. Memes are units of transmission of cultural heritage, that is one of the mechanisms of social memory. "Bendera" – an example of a meme in modern political discourse. And this word is pronounced in eastern Ukraine is through "e" and not through "a" that is left from the time of Stalin's propaganda as "benderovets" was a household word denoting the enemy from the Western Ukraine. Bendera cultivated hatred for Stalin, Soviet propaganda, which was firmly fixed in the social memory of the population of eastern Ukraine. Meme "benderovets" pro-Russian provokers used as weapons of information warfare in the Donbas and mental virus epidemic. An important property of the meme is that it penetrating into mass consciousness capable for replication, affecting the ability of more people to respond to rational arguments and arguments opposing him. Meme has a social nature, as it creates under a group of people of the interested in its distribution and use it as a weapon for the manipulation of consciousness to their advantage. Meme spread like a virus in the mass consciousness and generates mental epidemic. Meme "benedrovets" is a product of the historical memory of the conflict between East and West Ukraine. This conflict is transferred to the modern soil, creating mutual hatred between the militias and fighters Donbassanterroristoperation. Donbas exists an acute shortage of foundations for Ukrainian identity, in fact in the historical memory of residents of Donbass little that remained significant for this identity. But such memes as "Bendera" were stronger Ukrainian identity memes like "Zaporozhye Cossacks." The words "benderovets" and "fascist junta" are examples of memes that uses pro-Russian forces in the Donbas destructive purposes, to destroy the spiritual unity of Ukraine. One of the reasons for the war on the eastern Ukrainian power is mob rule in the Donbas, the conflict of historical memory about the identity of Bandera, mental epidemic infected with memes. All this is inspired, supported by information war with Russia and pro-Russian journalists in the Donbas.

Keywords: Benderovets, Memes, Mental epidemic, Information warfare, Donbass.

Противостояние на Донбассе сопровождается информационной войной. Со стороны противника в ход идут различные средства. Одним из таких средств является использование мемов для создания ментальной эпидемии. Мемы – это символы, являющиеся единицами передачи культурного наследия, компонентами социальной памяти. Слова «бендеровец» и «фашистская хунта» являются примерами таких мемов, которые использует пророссийские силы на Донбассе в деструктивных целях, для разрушения духовного единства Украины. Изучение механизма функционирования мемов позволит повысить эффективность нейтрализации ментальной эпидемии на Донбассе.

Автором концепції мемов являється американський біолог Річард Докинз, який в книзі «Егоїстичний ген» [1] пропонує ідею про те, що вся культурна інформація складається з базових одиниць — мемов, точно так же, як біологічна інформація складається з генів; і так же як гени, мемы підлягають природному відбору, мутації та штучній селекції. Мем аналізується культурологами як елемент сучасної масової інтернет-культури [2]. Активно використовується поняття «мем» в маркетингових дослідженнях. Утверджується, що створення успішного мему є задоволенням маркетингової компанії. В журналістиці поняття «мем» і «ментальна епідемія» використовуються в публіцистичних цілях. Найбільш активні в цьому відношенні журналістка «Еха Москви» Ю. Латыніна [3], український журналіст Е. Стружкін [4].

Мем — це інформація, закодована в символі. Декодування здійснюється шляхом асоціацій та культурних кліше, які формуються в процесі функціонування певної змістової тематичної інформації. Мем задає типізацію, з допомогою якої люди розпізнають зміст повідомлення. «Мем — це не вимагаючий роз'яснення символ, який може приймати форму слів, дій, звуків, малюнків, передаючи певну ідею» [5].

Важким властивістю мему є те, що він, вводячись в масове свідомство, здатний самовипроходитися, вражаючи більшу частину людей реагувати на раціональні доводи та аргументи, протилежні йому. Мем має соціальну природу, так як створює навколо себе групу людей, зацікавлених в його поширенні та використовують його як зброю маніпуляції свідомістю в своїх інтересах.

«Бендерівці» — приклад мему в сучасному політичному дискусії, який застосовується в інформаційній ідеологічній війні Росії з Україною. При цьому, цей мем виходить саме через «є», а не через «а». Буква «є» в мемі «бендеровець» — не помилка, а вживаний надійно варіант вимовлення слова, викликає стійкі негативні конотації у жителів східної України. Згідно з останнім (2012 р.) дослідженням історичної пам'яті жителів півдня України (Закарпатської області), здійсненому українським соціологом М.Кулик, в даній області існує стійке використання саме букви «є» в імені Степана Бандери [6]. Таке вимовлення залишилося з часів сталінської пропаганди, коли бендеровець було називали ворогом, позначивши ворога на Закарпатті. Ненависть до бендерівців культивувалася офіційною сталінською, радянською пропагандою, що було надійно закріплено в соціальній пам'яті населення півдня України. Жупел або стигма ворога в образі «бендерівця» потрібна була радянській ідеології для виправдання жорстокого придушення національного опору на Закарпатті. Використання мему «бендеровець» в російській інформаційній війні на Донбасі є ще одним підтвердженням преемності самопроголошених республік на півночі України та СРСР сталінської епохи. На жаль, є певна ментальна ґрунт для використання цього мему в інформаційній війні на півночі України.

Згідно з дослідженням М. Кулик (опитано 1266 осіб по репрезентативній для Закарпатської області вибірці) С. Бандера в історичній пам'яті жителів півдня України є одним з найбільш відомих антигероїв. Так, на відкритий запитання анкети: «Якщо ми говоримо про АНТИГЕРОЇВ, які образи з історії Вашого народу спливають у пам'яті?» 20,8% респондентів назвали Степана Бандеру, тоді як Сталіна антигероєм назвали 15,4% [6]. Крім того мало хто з респондентів міг правильно сказати, хто такий Степан Бандера. Якщо в місті люди ще знали хто це, то в сільській місцевості, де С.Бандера частіше називали як антигероєм, він вважався як загальний образ злодія, а бендерівці вважалися як вороги, сконцентровані в собі негативні риси самого різного роду. Так, наприклад, жительниця Васильєвки позначила бендерівців як «багаті, що прийшли при радянській владі» [6].

Виходячи з сказаного, можна зрозуміти, чому такою ненавистю до «бендерівців» наповнені голови ополченців Донецька та Луганська. Тексти в соціальних мережах сторонників донбасських ополченців переповнені емоціями гніву до бендерівців як непримиримим ворогам, до яких немає пощади.

Поняття «мем» в відношенні слова «бендеровець» застосовано нами виходячи з сучасної концепції Річарда Докинза, який мему називав «одиницею передачі культурної спадщини» [1]. Наш погляд, мему можна розглядати як елементарні інформаційні одиниці пам'яті. Хоча сам Р. Докинз винайшов цей термін, поклавшись на грецьке слово, перекладне як «імітація». Однак, «передача культурної спадщини» є однією з основних функцій соціальної пам'яті. І термін «мем» повністю природно виглядає похідним від «memory», що в перекладі з англійського означає пам'ять. Тлумачення поняття «мем» («mim», в англійській транскрипції «memes») більше схоже на пам'ять, а не на імітацію. В російському перекладі книги Докинза використовується написання «mim», хоча сам перекладач не зовсім погоджений з таким варіантом. В частности, він пише: «Слово memes я б транскрибував по-російськи як «мемы» по аналогії з словами «мемуари, меморіал», однак транскрипція «мими» вже ввійшла в літературу». Але як раз в літературі встановилася транскрипція «мем», в підтвердження чого достатньо

обратиться к Википедии и многочисленным статьям по данной тематике (См., например, [4]).

Одним из источников противостояния между Донбассом и остальной Украиной является конфликт на почве исторической памяти. Согласно Докинзу мемы «локализованы в человеческой памяти и передаются из поколения в поколение с помощью слов — произнесенных или написанных». Бендеровцы / бандеровцы являются общеукраинским мемом. Но если на востоке бендеровцы воспринимаются негативно, но на западе Степану Бандере поставлены памятники, в честь его названы улицы. Мем «бендеровцы/бандеровцы» по-разному интерпретируется западом и востоком Украины.

Обратим внимание, что в Запорожье не возникло резкого противостояния с центральной властью, хотя, как и в Донбассе, в Луганске бендеровцы воспринимаются враждебно. Дело в том, что благодаря отсутствию информационных провокаций в данной регионе, запорожцы не поверили, что к власти в Киеве пришли «бендеровцы». Значимо также то, что в данном регионе важным фактором украинской идентичности является принадлежность к предкам Запорожских казаков. На Донбассе существует острый дефицит основ для украинской идентичности, фактически в исторической памяти жителей Донбасса мало что сохранило значимость для такой идентичности. А вот такие мемы, как «бендеровцы» оказались сильнее украинских идентификационных мемов, вроде «Запорожских казаков».

Мемы могут вызвать «ментальную эпидемию», формируя устойчивые образцы в сознании авторитарной личности. Мемы образуют симбиоз эмоций, информации, установок определенного типа.

В этом контексте можно обратить внимание на выводы В. Середы о сосуществовании в современном украинском социуме сразу нескольких моделей национального прошлого (украинской, русской и др.) и их региональных особенностях. Для этого исследовательница вводит понятие «историческая идентичность», которое базируется на дискурсивной теории и определяется как «структурированный круг связей между доминантными парадигмами понимания и объяснения прошлого и «личной» памятью индивидов» [7, с. 6]. Особое внимание В. Середа обращает на соотношение общегосударственной модели исторического прошлого и региональных моделей, которые иногда коренным образом отличаются друг от друга. Мем «бандеровцы» – ярчайший пример для данного тезиса.

В мемофонд Донбасса входят также мем «фашистская хунта», который тоже является элементом исторической памяти, оставшийся с советских времен, когда это выражение использовалось для клеймения политических режимов Чили во времена Пиночета, Португалии во времена Салазара и т.п.

Подобно вирусу, мем распространяется в массовом сознании и порождает ментальную эпидемию. Мем «бендеревец» является частью конфликта исторической памяти между востоком и западом Украины. Этот конфликт переносится на современную почву, порождая взаимную ненависть между ополченцами Донбасса и участниками антитеррористической операции. Мемы особенно сильно воздействуют на людей, которые не привыкли рефлексировать по поводу мотивов своих поступков, влияют на толпу, а также на тех, кого Теодор Адорно называл авторитарными личностями.

Власть толпы или охлократия господствует в оккупированных ополченцами непризнанных республиках Донбасса и Луганска. Охлократия сопровождается хаосом, насилием, отсутствием условий для безопасной жизни. Охлократия действует не в интересах всего народа, а в интересах стихийной толпы, лишённой субъектности. По мнению Аристотеля, охлократия не может существовать долго. Но она неизменно сменяется тиранией. Только жесткая власть с помощью насилия способна сломить сопротивление охлократии. Она глуха к доводам рассудка и может быть подчинена только страху.

Доводы рассудка и разума не слышат также люди, охваченные ментальной эпидемией. Напротив, они будут еще более ожесточены перед разумными аргументами, настраивая себя на месть и насилие.

Одной из причин войны на украинском востоке является власть охлократии на Донбассе, конфликт исторической памяти по поводу личности С. Бандеры, ментальная эпидемия, зараженность вирусами мемов. Все это инспирируется, поддерживается информационной войной со стороны России и пророссийских журналистов на Донбассе.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Докинз Р. Эгоистичный ген = TheSelfishGene / Переводчик : Н. Фомина. – Corpus, 2013. – 512 с. 2. Савицкая Т. Е. Интернет-мемы как феномен массовой культуры // Культура в современном мире. – 2013. – № 3. 3. Латынина Ю. Мы все являемся жертвами ментальной эпидемии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://m.facenews.ua/columns/2013/184602/> 4. Стружкин Е. Захлестнула волна эпимемии // Комментарии. – № 25. – 4 июля 2014 г. С. 16. 5. Тирон Е. Мем – это "вирус ума" – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.advertology.ru/article72035.htm> 6. Кулик М. А. Соціальна пам'ять як чинник формування територіальної ідентичності : Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук / М. А. Кулик. – Запоріжжя, 2013. – 200 с. 7. Середа В. В. Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні : Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / В. В. Середа. – Київ, 2006. – 20 с.

УДК 316.1

НОСТАЛЬГИЯ ПО СССР: МИФ ИЛИ РЕАЛЬНОСТЬ?

Городяненко Виктор Георгиевич – доктор исторических наук, профессор кафедры социологии Днепропетровского национального университета им. Олеса Гончара

У статті наголошується на актуальності дослідження сутності феномену ностальгії, формулюються завдання такого дослідження. Доводиться, що феномен ностальгії за СРСР онтологічно вписаний у соціальну реальність і проявляється в умовах соціально-економічних криз. Відзначається, що ностальгія за минулим – явище цілком нормальне, притаманне, як правило, старшому поколінню.

Ключові слова: колективна пам'ять, ностальгія, соціальна організація, соціальна амнезія.

В статті аргументується актуальність дослідження сутності феномену ностальгії, формулюються задачі його вивчення. Показано, що феномен ностальгії по СРСР онтологічно вписаний в соціальну реальність і проявляється в умовах соціально-економічних кризисів. Зазначається, що ностальгія по минулому – нормальне явище, притаманне, як правило, старшому поколінню.

Ключевые слова: коллективная память, ностальгия, социальная организация, социальная амнезия.

The topicality of the research of nostalgia, essence of this phenomenon and tasks for its study are grounded in this article. It is shown that phenomenon of nostalgia for USSR is ontologically fitted into social reality and manifests itself in conditions of social and economic crises. It is mentioned that nostalgia for the past is normal phenomenon, inherent, as a rule, to the elder generation.

Key words: collective memory, nostalgia, social organization, social amnesia.

Проблемы, связанные с социальной ностальгией, относительно новы для социологической науки, хотя рассматриваемый феномен знаком предшествующим эпохам. Первое письменное описание ностальгических переживаний содержится в эпосе Гомера «Одиссея». Однако сам термин был предложен швейцарским врачом Иоганном Хофером в 1688 в его «Медицинской диссертации по ностальгии». С тех пор указанный феномен сохранил его нынешнее наименование.

В большом толковом словаре русского языка термин «ностальгия» имеет два значения: 1) тоска по родине, по родному дому; 2) тоска по прошлому, о прерванном, об утраченном.

На наш взгляд, второй имеет более широкий смысл и является вполне достаточным, так как прошлое выступает предметом ностальгии не только как время, которое уже прошло, но и как место, которого уже нет. Поэтому и родина, и родной дом попадают под такое определение. Мало того, ностальгия может быть особым видом экзистенциального состояния, которое является существенно важным для осмысления собственной жизни, своей судьбы, своего положения в обществе.

Социологи, философы, психологи стали интересоваться ностальгией лишь в первой половине 20-го века. Развивая идеи Анри Бергсона, ученик Э. Дюркгейма Морис Хальбвакс в 1920-е годы поставил проблему социальной обусловленности памяти и выдвинул тезис о том, что воспоминания являются не репродукцией, а реконструкцией прежнего опыта человека [1, с. 23]. Из этого следует, что воспоминания, в том числе и ностальгические, не в точности воспроизводят ход прошлых событий, а включают в себя субъективные оценки того, кто вспоминает. В этом заключается парадокс ностальгии: люди тоскуют даже по тяжелым периодам своего прошлого.

В настоящее время весьма необходимым становится изучение социальной ностальгии как явления, обретающего определенные специфические черты и общественное значение.

В условиях резких социальных перемен и нарастания разочарованности достигнутыми «успехами», острая потребность значительной части общества удержаться в привычных для себя социокультурных рамках приводит к актуализации «образа прошлого». Социальная ностальгия предстает своего рода индикатором нарушения взаимосвязи времен, когда переживания реальной действительности обращено к прошлому, а настоящее оценивается только в сравнении с ним. Для Украины субъектом социальной ностальгии стали целые классы, слои, большие совокупности людей, в качестве же объекта фигурирует общество в целом.

Действительно, в последние годы память об исторических событиях и явлениях прошлого стала важным источником общественных настроений, выражения национального самосознания людей.

Коллективная память выступает в качестве предмета конструирования социальной реальности. Через призму своего субъективного видения представители разных социальных групп интерпретируют процессы и явления истории в соответствии со своими интересами. Мало того, обращение к памяти социального прошлого является важной потребностью общества, так как в ней заключен большой воспитательный потенциал. Коллективная память обеспечивает связь поколений, их преемственность, создает условия для общения, взаимопонимания и определенных форм сотрудничества людей в различных сферах социальной действительности, способствует консолидации общества и сохранению его единства.

Одной из главных причин возникновения социальной ностальгии является резкая смена привычных ориентиров в переходном обществе. Разуверившись в настоящем, не ожидая позитивного в будущем и не будучи способным адаптироваться к новым ценностям и ориентирам, ущемленные социальные группы пытаются найти себе обнадеживающие вспомогательные точки в прошлом.

Э. Фромм в известной работе «Бегство от свободы» развитие индивидуальности человека оценивает как «разрыв первичных уз». Узы эти органичны, естественны. Они связывают ребенка с матерью, первобытного человека с его племенем и природой, а средневекового – с церковью и его сословием. Ностальгия как раз и вызвана осмыслением разрыва первичных уз, непрерывности внутреннего существования душевной жизни. То, от чего человек отрывается, – дом, семья, родина, культурная традиция, – составляло с ним одно целое, было своим. Отныне вокруг него чужой и холодный мир, а с прежним миром человека связывают теперь только воспоминания [2, с. 42-43].

Исследуя отношения к ностальгии в различных культурах некоторые ученые пришли к выводу, что данное явление может оцениваться положительно. Согласно Е.В. Новикову, ностальгия играет позитивную роль в жизни человека и общества: способствует утверждению идентичности «Я» человека, укрепляет связь с ранними этапами его жизни, с «корнями», формирует моральные идеалы, сохраняет моральные ценности прошлого и обеспечивает преемственность традиций, «примиряет» в общественном сознании прошлое с настоящим, стабилизирует отношения между оппонентами в споре, «ломает» коммуникативные барьеры между людьми и т.д. [3]. Ученые Университета Саутгемптона (Великобритания) утверждают, что периодическое ощущение ностальгии по прошлому повышает оптимистический настрой к будущему. Тим Ваилдсчат отмечал, что ностальгия – частый эмоциональный опыт, который отмечается у каждого человека и является основой психологического комфорта, помогая переживать одиночество. В ходе данного исследования ученые предположили, что ностальгия – это не просто эмоция, ориентированная в прошлое, а направленные в будущее позитивные ожидания. Авторы подчеркнули важную роль самооценки, уровень которой повышается при ощущениях ностальгических переживаний, тем самым повышая оптимистический настрой [4].

В последние годы в новейшей историографии все чаще стали появляться публикации о ностальгии по СССР как явлению, проявляющем себя в Украине и странах СНГ постсоветского периода, а также в среде граждан зарубежья, родившихся в СССР. Ностальгия по СССР выражается в тоске по советскому обществу, по социальному строю, образу жизни, советской культуре или просто реалиям советского периода. Подобное явление относится как к воспоминаниям о собственной молодости, так и к воспоминаниям о всех достижениях советской эпохи: освоении космоса, оборонной промышленности, фундаментальных научных исследований, спортивных и культурных успехах и т.д.

Важную роль, по мнению авторов публикаций, играют социальные аспекты. В СССР государство представляло гражданам в пользование жилье за небольшую квартплату, которую каждый работающий гражданин легко мог оплачивать, дома являлись государственной собственностью; советская медицина, как и образование, была бесплатной. Сегодня уровень жизни значительной части населения резко ухудшился, что вызывает негативное восприятие у определенных социальных групп общества.

Ностальгию вызывают также разница между укоренившимися в советском обществе ценностями в их сравнении с нынешним. В СССР пропагандировались идеалы доброты и справедливости, гуманизма, в широких слоях общества царил дух коллективизма, проистекающего из товарищеского отношения друг к другу. Все это порождает субъективные причины для ностальгии по советскому прошлому, особенно у пенсионеров. Кроме того, у людей, выросших в СССР и ностальгирующих по этому социальному строю, часто вызывают недовольство и обиду всевозможные попытки исказить прошлое и принизить те идеалы и ценности, на которых они выросли.

Так или иначе, но ностальгия по Советскому Союзу, сформировавшаяся на фоне проблем, имеющих место в большинстве бывших советских республик, стала серьезным социальным движением и своеобразной идеологической теорией, привлекающей, по данным ВЦИОМ, 56% россиян [5] и 47% украинцев [6]. Вместе с тем, рассматривая период с 1991 по 2014 годы, ведущие социологические центры в России, странах СНГ в т.ч. и в Украине, выявили тенденции к снижению численности таких респондентов и соответствующее увеличение отрицательно настроенных к СССР [5]. Так, согласно результатам всеукраинского опроса, проведенным социологической группой «Рейтинг» 15-25 апреля 2014 года, только 33 процента опрошенных жалеют о

распаде в 1991 году Советского Союза. Важно заметить, что в 2010 году количество тех, кто ностальгирует по СССР, сократилось с 46% до 33%. При этом, смена мнения осуществляется постепенно: в 2010 году сожалели о распаде СССР – 46 %, в 2013 – 41%, а уже в 2014 – 33%. Здесь сыграла роль целенаправленная деятельность определённых политических сил и СМИ по радикальному стиранию исторической памяти среди населения Украины и, конечно же, естественная убыль поколения, жившего в советские времена. Тем не менее, около трети жителей Центра, половина – Востока и Юга и более 60%в – Донбасса жалеют о распаде СССР. При этом, если в Центре, Востоке и Юге на протяжении последних лет их численность уменьшилась, то на Донбасе – увеличилась. Чем старше поколение, тем меньше их уровень доходов, тем больше они жалеют об СССР. Одновременно среди этнических русских количество тех кто, жалеет об СССР, за год выросло с 55% до 60%, а среди этнических украинцев наоборот уменьшилось с 38% до 29% [7].

Большую роль в выявлении ностальгии, как уже отмечалось, играют социальные аспекты. СССР представляла собой социальную организацию, систему связей и социальных ролей, созданную в соответствии с определенным планом, для достижения определенной цели и характеризуются жестокостью внутренних связей, устойчивостью по отношению к внешним воздействиям, строгим закреплением ролевых функций за каждым статусом, занимаемым членом организации.

Советские люди, по мнению обозревателей, чувствовали себя творцами истории и строителями нового мира. Общество ставило своей целью создание справедливого социального строя. Даже те, кто равнодушно или скептически относились к советской идеологии, чувствовали, что участвуют в общем деле, работают ради общего дела, помогая своим трудом решить важные проблемы национального развития.

Сейчас в общественном сознании картина прямо противоположная. Общество ощущает свою отсталость, ущербность и историческую обреченность, неспособность преодолеть все увеличивающийся разрыв, отделяющий от ранее достигнутого. Нынешний правящий класс и связанные с ним социальные слои составляют меньшинство, раздираемое внутренними противоречиями. Резко снизилось общественное влияние принципов коллективизма и социальной справедливости, наоборот, резко выросла роль личного благосостояния. Честность и порядочность сегодня осмеиваются и никому не нужны, превратились в пережиток прошлого.

В итоге разрушение социальной организации СССР, основанной на принципе общей исторической судьбы, привело к региональному, национальному и экономическому расслоению, социальному кризису регионов с их быстрым обеднением. В то же время, был нанесен сокрушительный удар по культуре. Почти полностью разрушены и уничтожены библиотеки, дома культуры, детские кружки и спортивные секции, пионерские лагеря и т.д.

В итоге, по мнению исследователей, ностальгия по СССР является следствием неустроенности или неудовлетворенности жизнью в современной стране, характерной для значительной части людей, привыкших к советскому образу жизни. Им тяжело признаться в том, что двадцать лет страданий и лишений были напрасны, что сейчас у народа исторические перспективы намного хуже, чем были накануне распада СССР. Одновременно ностальгию по СССР часто связывают с неприятием западных идей и ценностей, многие из которых в корне противоречат советским.

В заключении следует подчеркнуть, что социологические аспекты рассматриваемого феномена пока мало исследованы. Остается достаточно много проблем, требующих дальнейшего изучения. В каких сферах повседневности обнаруживает себя ностальгия? Что является одновременно и причиной, и следствием выражения и результатом ностальгии? В каких областях жизни, творческой деятельности индивид сталкивается с душевной тоской по исчезнувшему прошлому? В общем же, по мнению исследователей, ностальгия по любому прошлому – абсолютно нормальное явление, как правило, присущее старшему поколению. В нашем же случае люди жалеют не столько о распаде государства, сколько о распаде социальной организации с единым экономическим и социальным пространством. Более того, люди ностальгируют по добрым человеческим отношениям, по тем социальным отношениям, которых так им сегодня не хватает. Это ностальгия по человечности, а её, как известно, материальными благами не измерить.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный ресурс. – 2005. – №2-3. – С. 22-26. 2. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя / Эрих Фромм. – Мн.: ООО «Попурри», 1998. – 672 с. 3. Новиков Е.В. Ностальгия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.coolreferat.com> 4. Котикович Ю.С. Ностальгия по прошлому повышает оптимистический настрой к будущему [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.umi.com.ua/article/68406>. 5. Исследование ВЦНОМ и Левада-центр [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://wciom.ru/index.php?id=2698cuid=113534>. 6. Почти половина украинцев хотят обратно в СССР [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://newzz.in.ua/newzz/1148860567-pochti-polovina-ukraincev-hotyat-obratno-v-sssr.html>. 7. Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей. Травень 2014. 2000 респондентів [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://info@ratinggroup.com.ua>

УДК 316.334.3 (477)

СОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ: ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Гугнін Едуард Анатолійович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Запорізького національного університету

У статті аналізуються особливості політики та політичного процесу в новітній історії України, зокрема періоду після подій «помаранчевої революції». Акцентується увага на специфіці дії політичних закономірностей та принципів в умовах надмірної політизованості суспільного життя, на суб'єктивних та об'єктивних чинниках цієї політизованості. Підкреслюється, що саме за таких умов сутнісні характеристики або закономірності політики – корпоративність, тенденційність, елітарність, змістова двоїстість, ірраціональність, аморалізм, негуманність, деперсоналізованість та інші її риси набувають надзвичайно негативного сенсу, перетворюючи політичний процес на досить жорстку гру та технологію з очевидно непередбачуваними наслідками та відчуттям катастрофічності.

Ключові слова: політика, політичний процес, політичні закономірності, соціальні механізми, політична еволюція та революція, ідеологія, держава, громадянське суспільство.

В статье анализируются особенности политики и политического процесса в новейшей истории Украины, в частности периода после событий «оранжевой революции». Акцентируется внимание на специфике действия политических закономерностей и принципов в условиях повышенной политизации общественной жизни, на субъективных и объективных факторах такой политизации. Подчеркивается, что именно в таких условиях сущностные характеристики или закономерности политики – корпоративность, тенденциозность, элитарность, смысловая двойственность, иррациональность, аморальность, деперсонализованность, дегуманизованность и другие ее черты обретают весьма негативное выражение, превращая политический процесс в жесткую игру, технологию с очевидно непредсказуемыми последствиями и ощущением катастрофичности.

Ключевые слова: политика, политический процесс, политические закономерности, социальные механизмы, политическая эволюция и революция, идеология, государство, гражданское общество.

The peculiarities of policy and political process in the contemporary Ukrainian state, particularly in the period after the events of the «orange revolution» are analyzed in the article. Attention is accentuated on action specificity of political regularities in the conditions of excessive politicization of social life, subjective and objective factors of this politicization. In a certain sense, political practice of the Ukrainian «revolutionary evolution» the essence of which is the formation of a new type of the national society and state, is a peculiar laboratory for checking of already known and testing of new political technologies. It is also a unique laboratory for sociological monitoring of mechanisms of party-political space formation in Ukraine under the conditions of transitive state of the society. Properly speaking, the originality of the political situation in Ukraine is not strange in itself, since it concerns every state with its unique historical, civilizing, social and political characteristics. But speaking about the political world of the Ukrainian sort of the society, from the side of observers we, first of all, come across with evident absence of understanding of logic of events which have been taking place since the beginning of the process of political transformations in the country during all years of its sovereignty. Under these conditions principal qualities and regularities of policy, such as: corporatism, tendentiousness, elitism, inhumanity, depersonalization and other its features are acquiring accentuated negative sense, transforming political process into a tough game and technology with obviously unexpected consequences and the feeling of catastrophe. In the article attention is accentuated on the contemporary Ukrainian society, where peculiarities and principles of the policy are chiefly manifested in their negative perspective. This is a natural phenomenon taking into consideration young age of the Ukrainian state system and embryonic state of the national democracy. Understanding of the essence of political negativities must contribute to the formation of sensible and critical view of scientific workers and citizens concerning superficial ideological illusions which are being spread in the state by political groups and politicians who want to obtain prompt social dividends from the proclaimed state independence. The Ukrainian way to real democracy and civilized or social-legal society will really take a prolonged historical period of time.

Keyword: politic, political process, social mechanisms, political evolution and revolution, ideology, state, civil society.

Політичне життя в Україні надає багато інформації щодо розуміння і тлумачення механізмів дії природних закономірностей, властивостей політики, характеру їхнього впливу на різні сфери соціального буття. Сприятливі умови для зацікавленого наукового споглядання за політичним світом утворюються через виразну політизованість українського суспільства внаслідок трансформаційних процесів, які тривають в країні з кінця 80-х років ХХ століття. В певному сенсі політична практика української «революційної еволюції», змістом якої є утворення нового типу суспільства та національної держави, є своєрідною лабораторією для перевірки вже відомих та випробування нових політичних технологій. Є вона й унікальною лабораторією соціологічного моніторингу механізмів формування партійно-політичного простору України в умовах транзитивного стану суспільства.

Власне, унікальність політичної ситуації в Україні сама по собі не є дивною, оскільки вона стосується кожної держави з неповторністю її історичних, цивілізаційних та соціально-політичних характеристик. Але говорячи про політичний світ українського гатунку, ми стикаємося, в першу чергу, з очевидною відсутністю розуміння споглядачами логіки подій, які відбувались і відбуваються з початком процесу політичних перетворень в країні протягом усіх років її державної незалежності.

Метою цієї статті є висвітлення закономірного в політичних реаліях української держави (всупереч уяві про її унікальний політичний світ). Утім, і проблема визначення закономірностей політики на сьогодні залишається найбільш складною і дискусійною в політичній науці [1, с. 12].

Найбільш виразним проявом політичної суперечливості на теренах України є *тривалий термін існування держави за відсутності сталого та відповідального суб'єкта державної влади*. Про незавершеність і нерегульованість діяльності головних владних інституцій, власне, самої повноцінної держави свідчать і заклики провідних представників політичних партій країни щодо реформування її конституційних засад, і довготривала політична криза в державі, неадекватні дії її інститутів та окремих державних керівників. Особливо виразно така *неадекватність* проявилась після подій «помаранчевої революції» 2004 року, яка, на думку багатьох її учасників, стала кроком до демократизації політичного життя в державі.

Зовнішнім проявом «нової» якості політики, себто новим виявом політичного абсурду, стала у згаданий період її персоналізація як вищій ступінь суб'єктивізму, про який свідчить перетворення політичних стосунків на вищому шаблі державної влади у безперервну міжгрупову та міжособистісну суперечку. Політична боротьба переросла в технологію взаємних образ, викриттів та звинувачень не тільки між представниками владних груп та опозиції, але і всередині політичних коаліцій, зокрема в середині колишньої демократичної коаліції у складі БЮТ та НУ-НС.

Ситуація сварки доповнювалась й доповнюється до сьогодні практикою постійних зрад та змін політичних орієнтацій з боку багатьох відомих політиків, а також всередині впливових партій. Така практика, у свою чергу, доповнюється *неспроможністю досягати політичних компромісів* між партіями, в українському парламенті, між представниками всіх державних інституцій, яка стала, за оцінками окремих науковців, характерною рисою саме української політики [2, с. 151].

Протягом 2007 – 2008 років чергова політична криза в країні стала доконаним фактом, перетворившись у своєрідний владний колапс. За рік існування Верховної Ради після позачергових виборів вересня 2007 року цей законодавчий орган не запрацював на повну силу, а коаліція його депутатської більшості розпалась. Уряд діяв в умовах відсутності законодавчої підтримки і неприйняття своєї політики з боку Президента та його адміністрації. Отже, склалась ситуація необхідності проведення нових парламентських виборів, про що й було оголошено в указі Президента В. Ющенка в жовтні 2008 року. Але всупереч всім реаліям головні парламентські фракції саботували проведення позачергових виборів, які є найбільш природним виходом з будь-якої політичної кризи, але тільки не в Україні.

Політична *війна, факт якої визнають і офіційні представники* української влади, врешті-решт повністю охопила верхній, владний простір в республіці. Позитивом є те, що вона обмежувалася головними державними інституціями. Абсолютна більшість громадян виступала у ній в якості статистів та спостерігачів, яким тільки й залишається що дивуватись разом і з усім світом українським політичним дивам. Таким чином, основною рисою політичного життя України часів президентства Віктора Ющенка стало реальне *безвладдя або анархія*, головними соціальними наслідками яких було поглиблення загальної соціально-економічної кризи в суспільстві, найбільший рівень інфляції в Європі та зростання відчуття катастрофічності та непередбачуваності наслідків такого некерованого стану держави і всього соціуму.

Головними об'єктивними складовими цього соціально-політичного вакууму є: *незавершеність процесу формування української нації, відсутність зрілого громадянського суспільства та його ідеологічний розкол, недовершеність (адміністративно-політична і юридична) всіх інститутів держави на центральному і регіональному рівнях, відсутність цілісної системи власності і економічних відносин, деградація соціальних інститутів і стосунків, соціальна і правова незахищеність переважної*

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

більшості громадян в країні та за її кордонами, наявність глибокої кризи всіх сфер матеріального і духовного існування і ін.

Всі ці складові і дають вагомий підстави дослідникам говорити про цілковите «зникнення єдиного соціального простору» в Україні як яскравому прикладі посттоталітарного суспільства і держави [3, с. 189].

До цього додається важливий чинник, який впливає на особливості політичної культури соціуму, – відсутність сталої та виразної *традиції* державності, державотворення [4, с. 36] протягом 700 років вітчизняної історії. Саме цей чинник уособлює здатність суспільства, народу творити власну історію, демонструє потенціал *організаційних* здібностей народу та його провідників, спроможності до колективної дії, солідарності та консолідації.

Організаційна спроможність суспільства є головним ресурсом розвитку сучасних державно-політичних систем, яскравим виявом якого є високі стандарти життя у багатьох державах світу, позбавлених великих природних, економічних та військово-стратегічних ресурсів. Інакше і бути не може у сучасному інформаційному, тобто інтелектуалізованому співтоваристві громадян і громадсько-політичних стосунків.

Українське політичне життя, таким чином, являє собою своєрідну *компенсацію* і, разом з тим, є *виразною ілюстрацією* того вакууму інституцій, відносин, норм та цінностей, які мають відповідати реальному суспільству та реальній суспільній організації, уособленням якої є держава. Політика в країні підміняє та заміщає собою всі утворюючі суспільні чинники, які постають в образах і формах суто ідеологізованих, тобто містифікованих та міфологізованих. Сутність такої духовності – відображення уявного та бажаного, а не дійсно існуючого. Цікаво, що в продукуванні політичних фантомів зацікавлені всі шари та прошарки української спільноти: і політична еліта, і більшість громадян, схильних до самообману за умов, коли соціальна стабільність та задоволення головних життєвих потреб постають далекою і майже недосяжною перспективою. *Коли соціальна криза триває більше ніж десятиліття, вона стає своєрідною нормою або невід'ємною частиною громадського та особистісного буття.*

Отже, по-перше, модель політичного буття України відповідає державі-суспільству, які потерпають *глибоку кризу*, де політика компенсує собою розірвані соціальні зв'язки та стосунки. Історичними формами існування таких спільнот є держави та суспільства перехідного (транзитивного) типу. Особливістю українського «соціального транзиту» є його *всеохопність*, яка набула вигляду трансформації всіх ланок та елементів суспільства від економіки (з необхідністю докорінної зміни її базових відносин власності) до культури і глибинних шарів громадської свідомості, включаючи принципи духовності і моральності.

Другим унікальним явищем українського переходу був (до останнього часу) його *мирний* характер всупереч докорінності соціально-політичних трансформацій. Довгий час залишалися невизначеними чіткі межі відносин з «північним сусідом». На верхніх щаблях влади замовчувався латентний конфлікт між нашими державами та домінанта Росії над Україною майже в усіх питаннях розвитку нашої країни. Все це призвело до формування міфу про «дружню Росію» та «братські народи».

Третьою важливою характерною рисою української трансформації є її *безсистемність*, хаотичність і, відповідно, неорганізованість. Їхнім підґрунтям виступають, з одного боку, неготовність національної еліти до здійснення соціально-історичного переходу у напрямку демократії та соціального суспільства європейського зразка (про який весь час йде мова в українському офіційно-ідеологічному просторі), а з іншого – глобальна соціально-економічна дезінтеграція та кризовий стан провідних суспільних інституцій та норм. Все це супроводжується загальною *неузгодженістю та кон'юнктурністю* в діяльності не тільки політичних але й соціальних акторів (індивідів та угруповань), адже *кон'юнктурність* – саме той принцип, який відповідає обставинам і умовам домінування суто політичних та ідеологічних засад у суспільному житті в сучасній Україні, зумовлених імперативом соціального виживання.

Природним проявом і доповненням кон'юнктурності є *тенденційність*, яка являє собою таку ж характерну рису або *закономірність* політики. Її складові – обмеженість, вузька спрямованість, необ'єктивність, однобічність та необґрунтованість політичної дії та поведінки.

Прикладів тенденційності в українському політичному процесі можна навести безліч. Але найбільш яскраво вона себе проявляє в односторонності, безкомпромісності і надмірній жорсткості взаємних політичних оцінок представниками партій, представлених у Верховній Раді, а також партій-претендентів на крісла у ній стосовно як своїх політичних конкурентів, так і союзників.

Обмеженість політичної дії та програмної стратегії партій, які відносять себе до влади або до опозиції, зумовлюється і тісно поєднується з акцентованим *суб'єктивізмом*, який також є характерною закономірністю суспільно-політичного буття. Він полягає в обмеженості кола впливових політичних акторів, учасників політичних змагань і ще більшою мірою у кількісній обмеженості носіїв політичної та державної влади, які б не були зорієнтовані на першочергове задоволення своїх владних потреб та амбіцій.

Кон'юнктурності, тенденційності, суб'єктивізму аж ніяк не суперечать *популізм і меркантильність*, які також є яскравою і характерною прикметою всіх управлінських дій та рішень, що приймаються керівниками та керівними державно-політичними установами в центрі та окремих регіонах. Вони тільки підтверджують факт відсутності чітких і принципових ідеологічних позицій у провідників партій всупереч заповнення електорату в їхньому існуванні [5, с. 80].

Обмеженість кола визначних політичних акторів віддзеркалює закон *політичного елітаризму*, теоретично обґрунтований італійськими науковцями Г. Москою і В. Парето наприкінці 19 століття. Але в українському варіанті політики дію даного закону не можна прослідкувати в чіткому його вигляді, оскільки *цілісна державницька еліта* в епоху історичного переходу або глобального роздержавлення і жорсткої боротьби за владу і власність не може існувати у своєму класичному вигляді за кількома причинами, у першу чергу, внаслідок відсутності консолідованого суспільства, яке може бути представлено *єдиною* пануючою верхівкою.

На *відсутність* повноцінної еліти вказує багато українських і зарубіжних експертів [6, 7]. Українська урядність ще з середини 90-х років була представлена колом конкуруючих угруповань, які склали клани та групи державних, обласних і місцевих адміністрацій, силових інституцій та впливових промислово-фінансових корпорацій, утворених не завжди законними умовами процесів розподілу колишнього народного майна.

Ще однією особливістю української державно-політичної дійсності є відкритий, інституційно оформлений характер неправочинності, втіленням якого є пряма реалізація принципу *подвійних стандартів* у законодавстві та правозастосуванні щодо простих громадян і щодо держслужбовців, офіційних політичних осіб.

Цей принцип, який укріпився в країні ще за часів В. Януковича та інших регіоналів, діє через систему так званих привілеїв та преференцій, створених в країні для політичної та адміністративної верхівки всіх рівнів. Первинним матеріальним показником системи на рівні нижчих соціальних щаблів суспільства виступає нерівність в оплаті праці, а на рівні верхівки – комплекс адміністративно-правових засобів захисту чиновницького імунітету, політичним виразом яких виступає повне чи часткове нехтування суспільної думки. Навіть прийняття (у першому наблизенні) Закону про люстрацію не вирішує цього питання щодо певного шару можновладців.

Виразно неправовий характер української політики – природний наслідок *кримінального* характеру поведінки впливових політичних угруповань та їхніх лідерів, зумовленої природою хижачького роздержавлення та приватизації загальнонародного майна протягом всіх років молоді української державності. Факт здійснення кримінальної революції в колишніх радянських республіках і нелегального змісту фундаментальних соціально-економічних перетворень, зокрема в Україні, визнано як очевидний і принциповий з точки зору його впливу на всі ланки суспільно-політичного життя. Політика цього періоду переходу – не тільки технологія нехтування закону, але й технологія прикриття та фальсифікації присутності криміналу як принципу політичної дії, поведінки та функціонування політичних інституцій. Організаційний, ідейний і ідеологічний центр політичного рішення і дії представляло, як ми знаємо, обмежене партійно-політичне угруповання, складовим елементом якого був його лідер.

Головним наслідком групового характеру подібного роду дій стала їхня кінцева непевність і *безвідповідальність*. Окрема політична особа не відповідала за часів правління Януковича за безпосередні результати діяльності партії, певної групи носіїв влади.

На превеликий жаль, ми бачимо, що цей стереотип зберігається й сьогодні. Адже за цих умов завжди існує можливість перекласти відповідальність на інших, а ще простіше на своїх політичних опонентів чи супротивників, які мають бути присутні завжди. Наявність політичного контрагента або *ворога* є також закономірною ознакою і властивістю політики перехідного періоду. За цих умов перед кожною політичною групою стоїть подвійне завдання: утвердити чи примусити прийняти решту груп та громадян власну систему цінностей і водночас нейтралізувати свого реального ворога-суперника (при необхідності створивши такого суперника штучно).

Можна припустити, що попри змагання українських політичних партій за політичні реформи у галузі розподілу влади або вдосконалення виборчої системи, український парламент з його більшістю (незалежно від її ідеологічного кольору) ще надовго залишиться інструментом відвертого захисту інтересів певних елітних угруповань або громадської меншості всупереч громадській більшості. Цьому, певною мірою, сприяє соціальна неструктурованість партійного простору країни.

Моральна відповідальність (чи безвідповідальність) або моральність в суспільно-політичній сфері обмежується і зумовлюється *складним механізмом зв'язків і стосунків*, концентрований вираз яких віддзеркалює той чи інший державно-політичний режим. Адже навіть за умов сталої демократії політична поведінка громадян і політиків через свої корпоративні властивості не відповідає вимогам того самого

імперативу моральності, який свого часу популяризував Кант як універсальний етичний принцип («Вчиняй так, щоб твоя поведінка могла стати загальним моральним законом!»). На жаль, більшість політичної людності в різних країнах світу продовжує жити ілюзією можливості і реальності домінування чесної політики і політиків, не зважаючи на історичний досвід політики та на аргументований наукою закон і принцип політичного макіавеллізму.

Поряд з моральною недосконалістю політичної діяльності проявляється інша її закономірна властивість – *іраціональність*, яка виявляє себе через домінування інтуїтивно-емоційної складової свідомості людини і людських спільнот над раціональною. Домінанта політики – відносини влади чи панування-підкорення з властивою ним перевагою вольових чинників над інтелектуальними. Розум, всупереч міркуванням і уявленням політичних мрійників та теоретиків, починаючи з Платона і закінчуючи ідейними прихильниками і свідками сучасної демократії, майже ніколи не відігравав визначальної ролі у здійсненні державно-політичного панування та політичному управлінні. Це ілюструється історично доведеним фактом, який вказує, що розумна людина на чолі держави чи на троні була досить рідким явищем. Підтвердження закону знаходимо на кожному кроці і в сьогоденній політичній дійсності багатьох країн світу.

Парадоксально, але саме на *цілеспрямованість* (себто раціональність) і помірну усвідомленість політичної поведінки багато сучасних науковців вказують як на особливу властивість політики. Але при цьому не завжди враховується те, що зовнішні ознаки прозорої та обґрунтованої *програми* політичних дій або публічно проголошених намірів і цілей обертаються чистою ідеологією внаслідок неможливості їхньої чіткої і повної реалізації. Природа самої ідеології полягає в представленні і захисті суспільно-групових інтересів, в тому числі на рівні загальнодержавної політичної доктрини. Крім того, офіційно і відкрито запропонована суспільству програма часто-густо не висвітлює глибинні шари дійсної мотивації, дійсних цілей провідних її носіїв, безпосередньою метою яких є владне домінування.

Домінування іраціонального принципу в політиці забезпечується ще й тим, що політичний процес завжди виступає сумою дій різновекторних сил, течій, партійних і групових впливів з явними ознаками непередбачуваності і непрогнозованості всіх політичних дій. Інакше ми б не побачили такого начеб - то незрозумілого краху Радянського Союзу, який мав всі властивості жорстко цілеспрямованої, програмованої, могутньої і стійкої політичної системи в умовах відсутності прямого силового тиску на неї.

До згаданих вище об'єктивних закономірностей політики необхідно додати *змістовну двоїстість* політичної поведінки та всього політичного процесу в межах національної держави та на міжсистемному рівні, яка визначає загальну суперечливість політичного світу та всіх його елементів. Ця двоїстість породжується кількома чинниками: по-перше, одночасним спрямуванням різних політичних акторів на завоювання або утримання влади; по-друге, необхідністю декларувати свої наміри і одночасно приховувати їх; по - третє, намаганнями згуртувати, консолідувати громадян певної орієнтації та дистанціюватися від сил суперників або розділяти спільноту на «своїх» і «чужих». Будь-яка політична організована група, партія зацікавлена в змінах, коли вона є опозицією, більше, ніж коли вона стає правлячою. Тому правляча партія, як правило, не може бути послідовною прихильницею політичних реформ певного типу, побоюючись послабити свої позиції в ході можливих змін, дати суперникам посилити свій авторитет. Це робить стратегію кожної впливової партії обмеженою, а тактику – непослідовною через дію принципу «подвійного стандарту», властивого політиці всіх акторів.

Двоїстість політики характеризується суперечністю її наслідків, які по суті є знаменником діяльності багатьох учасників з різним спрямуванням своїх стратегічних і тактичних дій. Таким чином, з одного боку, політичний механізм вирішення проблем часто буває *неефективним*, а, з іншого – політична практика часто утворює *штучні* проблеми, які природно можуть виникати так само, як виникає політична опозиція та протидія певному владному впливу.

Елементи такої політичної технології загострення стосунків з зовнішніми партнерами для вирішення питання укріплення владних позицій всередині держави ми бачимо в практичній політиці багатьох держав на просторах СНД, в тому числі на прикладі офіційної політики Грузії, України, країн Прибалтики стосовно Росії, як і самої Росії щодо своїх країн-сусідів.

Політика створює феномен деперсоналізації, відчуження від потреб індивіда, який в цій сфері може функціонувати в якості абстрактного виборця – носія електорального голосу, члена політичної корпорації, угруповання або спільноти і, нарешті, патріота – державника, складової (маси) народу, який належить державі як *ідеологічно сконструйованому загалу*. Індивід з усіма його потребами та особистісними якостями не може і не є кінцевою метою політичної технології, його інтереси можуть бути задоволені тільки як корпоративні чи громадські, тобто через механізм законодавства та права. Закон і право утворюють умови для однакового або узагальненого (рівного) існування людини, тим самим окреслюючи межі прояву

індивідуального. І, навпаки, в якості людини і громадянина індивід частіше представлений в політичній ідеології і технології суто як *об'єкт* повсякчасного маніпулювання і спекуляцій, як певний фантом.

Можна було б продовжити, але обмежений обсяг статті не дозволяє розширити та поглибити її теоретичний зміст. Усіх наведених прикладів характерних рис політики достатньо, щоб створити уявлення про природні її властивості і суттєві складові, зокрема в їхньому українському варіанті. Треба лише зауважити, що окреслені закономірності можуть виявлятися з більшим або меншим ступенем очевидності та імперативності. Остання знаходиться в прямій залежності від ступеню домінування політики в суспільному житті громадян, країни, тобто від рівня загальної політизованості суспільства, яка, у свою чергу, залежить від соціальної зрілості та стабільності всієї системи суспільних відносин.

Отже, завданням нашого теоретичного аналізу було визначення головних особливостей політики молодого української держави в контексті дії політичних закономірностей. Враховуючи дискусійний характер самого питання щодо природи цих закономірностей, їхньої типології, та механізму їхнього суперечливого впливу на реальний політичний процес, ми не мали наміру поглибити теоретичні аспекти цієї фундаментальної політологічної проблеми, а лише акцентували увагу на специфічно політичному характері сучасного українського суспільства, де особливості і принципи політики проявляються в найбільш виразному вигляді, власне, в їхньому переважно *негативному* ракурсі, що є досить *природним* явищем, враховуючи молодий вік української державності і зародковий стан національної демократії. Сьогодні в політичній дійсності українського гатунку ми можемо бачити весь спектр політичних технологій від часів Давнього Риму та Середньовіччя до найсучаснішого мистецтва тонкого впливу на свідомість та підсвідомість «громадянина» з метою залишити його якнайдалі пасивною маріонеткою впливових груп та осіб.

Розуміння природи політичних негативів повинно сприяти формуванню тверезого та критичного погляду науковців та громадян щодо ідеологічних ілюзій, які поширюються в суспільстві політичними угрупованнями та окремими політиками стосовно можливостей отримання швидких соціальних дивідендів від проголошеної державної незалежності. Український шлях до реальної демократії, цивілізованого суспільства та соціально-правової держави, безумовно, буде тривалим та надзвичайно складним.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Світа Г. Закони політики / Г. Світа // Політичний процес в Україні: стан і перспективи розвитку. Збірник наукових праць. – Львів, ПАІС, 1998. 2. Наумкіна С. М. Стан та перспективи розвитку партійно-політичної сфери в Україні/ С. М. Наумкіна // Ученые записки ТНУ им. В. И. Вернадского. Научный журнал. Т. 17 (56). Политические науки. – Симферополь. 2004. – № 2. – С.170-178. 3. Мелков Ю. Постсоветское общество: новое Средневековье / Ю. Мелков // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 183 – 193. 4. Шульга Н. А. Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости / Н. А. Шульга // Социология: теория, методы, маркетинг. – Х. : 2006. – № 4. – С. 24 – 37. 5. Зоткин А. Принятие решений в парламенте Украины или Доктор Джекилл и мистер Хайд украинского парламентаризма / А. Зоткин // Социология: теория, методы, маркетинг. – Х. : 2007. – № 4. – С. 65 – 82. 6. Руденко И. «Криминальная революция» как социентальный фактор / И. Руденко // Социология: теория, методы, маркетинг. – Х. : 2008. – № 3. – С. 194 – 210. 7. Гельман В. Я. Уроки украинского / В. Я. Гельман // Полис. – 2005. – № 1. – С. 36–49. 8. Чемшит А. А. Политика национальной интеграции как фактор формирования гражданского общества в Украине / А. А. Чемшит / Ученые записки ТНУ им. В. И. Вернадского. Научный журнал. Т. 17 (56). Политические науки. – Симферополь, 2004. – № 2 – С. 16 – 26.

УДК 316.44.064

СОЦИАЛЬНОЕ САМОЧУВСТВИЕ И УРОВЕНЬ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛОЯЛЬНОСТИ УКРАИНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ (НА ПРИМЕРЕ МАЛЫХ ГОРОДОВ ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ)

Князева Елена Владимировна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Института социальных наук Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

В статье анализируются различные параметры социального самочувствия и уровень политической лояльности населения малых городов Одесской области (на примере Белгород-Днестровского и Измаила). Подчеркивается, что актуальность такого исследования заключается в том, что малые города Украины (менее 100 тысяч жителей) представляют значительную часть населения нашей страны, тем не менее, они практически не являются объектами специальных социологических исследований. Акцентируется внимание на таких показателях социального самочувствия населения, как удовлетворенность жизнью, восприятие людьми своего социального (прежде всего материального) положения, их уверенность в завтрашнем дне, уровень тревожности и др. Анализируется взаимосвязь между социальным самочувствием населения малых городов и его оценкой деятельности руководителей страны и области. Учитывая непростую социально-политическую ситуацию в стране, а также возникающие в связи с этим риски для качества исследования и репутации социологов, особое внимание уделяется проблеме достижимости респондентов (response rate).

Ключевые слова: социальное самочувствие, удовлетворенность жизнью, тревожность, политическая лояльность, response rate.

У статті аналізуються різноманітні параметри соціального самопочуття і рівень політичної лояльності населення малих міст Одеської області (на прикладі Білгород-Дністровського та Ізмаїла). Підкреслюється, що актуальність такого дослідження полягає в тому, що малі міста України (менше 100 тисяч жителів) представляють значну частину населення нашої країни, тим не менш, вони практично не є об'єктами спеціальних соціологічних досліджень. Акцентується увага на таких показниках соціального самопочуття населення, як задоволеність життям, сприйняття людьми свого соціального (насамперед матеріального) становища, їхня впевненість у завтрашньому дні, рівень стурбованості та ін. Аналізується взаємозв'язок між соціальним самопочуттям населення малих міст і його оцінкою діяльності керівників країни і області. Враховуючи непросту соціально-політичну ситуацію в країні, а також ризики для якості дослідження та репутації соціологів, що виникають у зв'язку з такою ситуацією, особлива увага приділяється проблемі досяжності респондентів (response rate).

Ключові слова: соціальне самопочуття, задоволеність життям, тривожність, політична лояльність, response rate.

The article analyzes various dimensions of social well-being and the level of political loyalty of the population of small towns of Odessa region (Belgorod-Dniester and Ishmael). It is emphasized that the relevance of this study is that the small cities of Ukraine (less than 100 thousand inhabitants) represent a significant portion of our population; however, they almost are not objects of special sociological studies. The author focuses on the following indicators of social well-being of the population: life satisfaction, people's perception of their social (primarily financial) situation, people's confidence in the future, the level of anxiety and others. Relationship between social well-being of the population of small towns and its evaluation activities and the country's leaders region is analyzed. Given the difficult socio-political situation in the country, as well as arising from these risks to the quality of research and the reputation of sociologists, special attention is paid to the attainability of the respondents (response rate).

Keywords: social well-being, life satisfaction, anxiety, political loyalty, response rate

Исследования городов составляют существенную часть академической практики и объединяют исследователей, работающих в рамках социологии, антропологии, экономики, психологии и других наук. К сожалению, их усилия не находят отражения в деятельности тех, кто должен заботиться о комфорте и социальном самочувствии горожан. В современных условиях особую актуальность приобретают исследования

малых городов (менее 100 тысяч жителей), представляющих значительную часть населения Украины. Однако образ и качество жизни людей в малом городе, как правило, находятся вне поля зрения социологов. Чтобы ликвидировать этот недостаток, социологами Одесского национального университета имени И. И. Мечникова было проведено исследование, основные результаты которого представлены в данной статье.

Цель данной публикации состоит в том, чтобы сравнить социальное самочувствие населения двух малых городов Одесской области. Основанием для нашей рефлексии явилось предположение о том, что различия в социальных настроениях жителей разных городов обусловлены условиями, характером и темпом жизни в конкретной городской среде, а также социокультурными, информационными и другими факторами.

Исследование "Социальное самочувствие и уровень политической лояльности населения малых городов Одесской области (на примере Белгород-Днестровского и Измаила)" проводилось 3-10 июля 2014 года. Данные репрезентативны для населения в возрасте 18 лет и старше каждого из обследуемых городов. Опрошено по 400 человек в каждом населенном пункте (для каждого города была разработана отдельная стратифицированная, случайная выборка с квотным отбором на последней ступени). Опрос проводился методом индивидуального интервью по месту жительства респондентов (face-to-face interviews).

Учитывая сложившуюся в Украине с ноября 2013 и продолжающуюся по настоящее время непростую социально-политическую ситуацию, а также возникающие в связи с этим риски для качества исследования и репутации социологов, особое внимание в проведенном исследовании уделялось проблеме достижимости респондентов (response rate). Хорошо известно, что уровень достижимости респондентов face-to-face в Украине уже долгое время снижается. Весной 2014 г. некоторые социологи говорили о том, что опросить респондентов по месту жительства становится все труднее [1]. Отметим, что авторитетный украинский социолог В. И. Паниотто еще в 2011 году в своем докладе на конференции «Кризис в методах опроса и пути его преодоления» отмечал, что «для регулярных опросов КМИС response rate (процент ответивших) на протяжении последних четырех лет составляет около 53%, на 10% меньше, чем за предыдущий период» (цит. по [2, с.153]).

Исходя из вышеизложенного, а также с целью сделать работу социологов в сложившихся условиях более качественной была разработана методика, позволяющая фиксировать результаты посещения адресов, включенных в выборку, и основные причины отказов от участия в опросе. Применение этой методики показало, что уровень достижимости респондентов по всему массиву составил 40,1%, в Белгород-Днестровском – 32,3%, в Измаиле – 52%. Такой уровень достижимости можно оценить как низкий, хотя и не критический. Отказались от участия в опросе 20,1% в целом по массиву, 18,9% – в Белгород-Днестровском и 24,6% – в Измаиле; не открыли дверь, соответственно, 7,6%, 4,2% и 13,8%; не застали дома, соответственно, 28,7% попавших в выборку, 41,8% и 8,5%; по указанному адресу не были обнаружены жилые помещения или невозможно было попасть в них (закрыт подъезд на кодовый замок и т.д.), соответственно, в 4,5%, 2,8% и 1,1% случаев.

Причины отказов респондентов от участия в опросе сводились к следующим: отказались отвечать без объяснения причины – 56,4%, объяснили отказ недоверием к опросам – 9,3%, сослались на занятость – 11,0%, боялись отвечать на вопросы, опасаясь негативных последствий, – 10,3%, не хотели разговаривать о политике – 7,9%, сослались на плохое самочувствие – 2,4%, другие варианты – 2,7%. Чаще всего отказывались от опроса люди среднего и старшего возраста.

Анализ информации относительно уровня достижимости среди отдельных групп населения свидетельствует о том, что, хотя кризис и сказался негативно на желании людей участвовать в опросах, тем не менее, недостижимость чаще всего связана со случайными, а не систематическими ошибками и не так драматично влияет на репрезентативность исследования, как это может показаться.

Перейдем к анализу результатов исследования, в частности к оценкам респондентов своего социального самочувствия. Подчеркнем, что в рамках нашего исследования социальное самочувствие населения измерялось с помощью таких эмпирических индикаторов, как восприятие людьми своего социального, в том числе материального, положения, степень их удовлетворенности своей жизнью, уверенность в завтрашнем дне, уровень тревожности и др. С нашей точки зрения, социальное самочувствие является важным фактором отношения населения к различным институтам власти. Последнее (отношение и деятельности Президента, Премьер-министра и руководителей Одесской области) также находилось в фокусе нашего внимания в ходе анализируемого исследования.

Итак, что касается степени удовлетворенности жизнью населения малых городов Одесской области (Белгород-Днестровского и Измаила), то, как показало исследование, половина опрошенных жителей Измаила и 45% опрошенных в Белгород-Днестровском удовлетворены своей жизнью (см. табл. 1). Баланс положительных и отрицательных оценок собственной жизни равен «0» в Белгород-Днестровском и положительный («+8») в Измаиле.

Таблиця 1.

Уровень удовлетворенности текущей жизнью (в % к опрошенным)

Удовлетворены ли вы в общем и целом своей жизнью?	г. Белгород-Днестровский N=400 чел.	г. Измаил N=400чел.
Пожалуй, не удовлетворен	45,3	42,7
Скорее, удовлетворен, чем нет	45,3	50,8
Затрудняюсь ответить	7,8	6,0
Нет ответа	1,8	0,5

Одним из основных факторов социального самочувствия граждан, влияющим на то, как они оценивают свое настоящее и будущее, является их материальное благополучие. Без сомнения, жизнь населения Одесской области, как и Украины в целом, далека от финансового процветания. Наше сравнительное исследование показало, что самооценки материального положения населения обследованных городов практически идентичны (см. табл. 2). Почти 2/3 семей испытывают трудности при покупке еды, одежды и обуви. При этом сопоставление также выявило и то обстоятельство, что респонденты *более позитивно оценивают собственную жизнь, чем положение страны в целом* (см. рис.1).

Таблиця 2.

Самооценка материального благосостояния (в % к опрошенным)

Каково материальное положение вашей семьи?	г. Белгород-Днестровский N=400 чел.	г. Измаил N=400чел.
Не хватает даже на самые необходимые продукты питания	12,5	15,6
На еду, в основном, денег хватает, но покупка одежды или обуви создает для нас серьезные трудности	43,3	45,7
На текущие расходы денег достаточно, но для покупки дорогих товаров длительного пользования (холодильника, телевизора и т.п.) наших сбережений не хватает	37,5	34,2
Покупка товаров длительного пользования не вызывает у нас трудностей, однако приобретение новой автомашины, квартиры, дорогостоящая туристическая поездка нам пока не доступны	5,5	3,0
В настоящее время мы можем практически ни в чем себе не отказывать	0,3	0
Нет ответа	1	1,5

Абсолютное большинство опрошенных оценивают социально-экономическую ситуацию в стране как «плохую» или «очень плохую»: так считает 90 % респондентов Белгород-Днестровского и 83 % Измаила. При этом население Измаила оценивает изменения в экономике более критично: значительная доля опрошенных (76%) отмечает, что за последние 6 месяцев социально-экономическая ситуация в стране ухудшилась. Респонденты Белгород-Днестровского оценивают эти изменения более сдержанно. В целом по массиву тех, кто считает, что социально-экономическая ситуация за последнее время в стране улучшилась, меньше 1%.

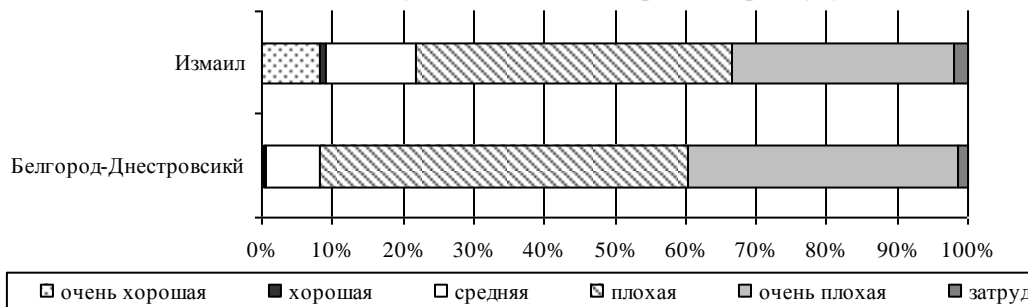

Рисунок 1. Оценка социально-экономической ситуации в стране (в % к опрошенным)

Следует отметить, что в обоих населенных пунктах уровень социального оптимизма значительно ниже других показателей социального самочувствия. Респонденты, скорее, удовлетворены своей жизнью, чем нет, худо-бедно справляются с материальными трудностями, но в своих прогнозах весьма пессимистичны.

Важным показателем социального самочувствия граждан является их уверенность в завтрашнем дне. Как показало исследование, уверенность в завтрашнем дне находится на пике негативных оценок. Об этом заявили 14% и 11% (соответственно), а о неуверенности – 80% и 82% (соответственно) (см. рис. 2).

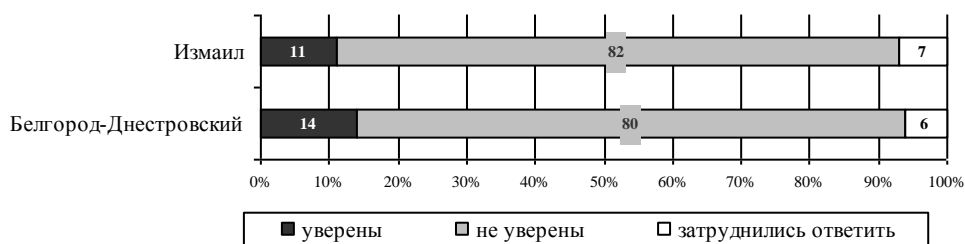

Рисунок 2. Уровень уверенности в завтрашнем дне (в % к опрошенным)

Можно высказать следующее предположение относительно указанной особенности. Оптимизм – самый субъективный из всех показателей социального самочувствия. Давая субъективную оценку своего текущего положения и материального благополучия своей семьи, респонденты опираются на некую объективную основу (уровень обладания теми или иными социальными благами, уровень удовлетворения тех или иных социальных потребностей и т.п.). Что касается прогнозов, то здесь человеку сложнее найти реальную основу для оценки, которая в значительной степени зависит от внешнего информационного фона, «играющего на понижение» социального оптимизма. Кроме того, по всей видимости, уже начал воздействовать еще один фактор: подспудное предчувствие надвигающегося масштабного кризиса.

Согласно данным исследования, уровень тревожности жителей Белгород-Днестровского и Измаила оказался довольно высоким. В эмоциональной сфере опрошенных преобладают такие чувства, как «тревога» (58% и 66%, соответственно), «страх» (34% и 38% соответственно) и «надежда» (32% и 33%, соответственно). Следует также указать и на тот факт, что жители Белгород-Днестровского настроены более агрессивно: уровень «гнева и ненависти» в 5 раз выше по сравнению с респондентами Измаила (см. рис. 3).

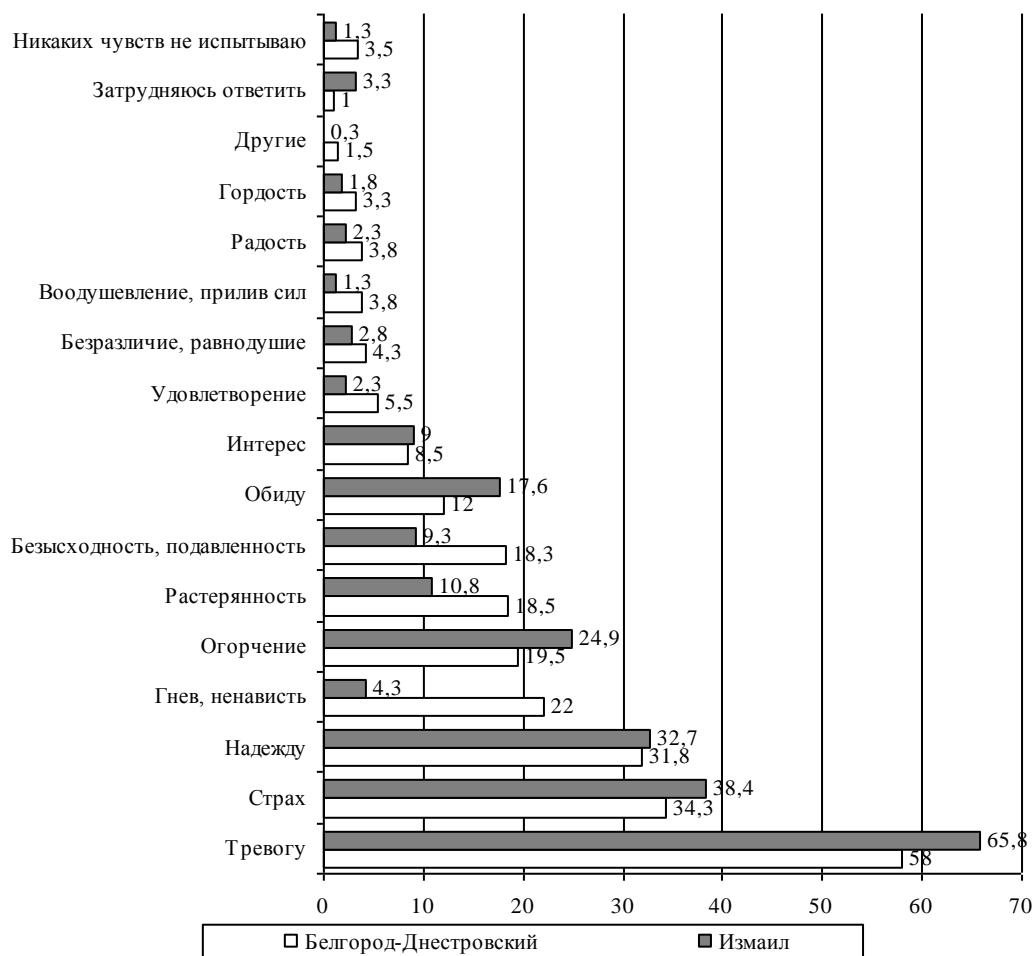

Рисунок 3. Какие чувства Вы испытываете, когда думаете о будущем?» (в % к опрошенным)

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Наибольшее опасение у жителей Белгород-Днестровского и Измаила вызывают *вооруженный конфликт на Востоке Украине* (73% и 71%, соответственно) и *угроза гражданской войны* (56% и 53%, соответственно). На втором месте по степени тревожности находятся такие социально-экономические угрозы, как *рост цен и инфляция*, *состояние украинской экономики*, *нестабильность гривны*. Наряду со сходством «профилей тревожности» исследование зафиксировало особенности тревожного сознания, характерные для населения двух городов, которые, как можно предположить, отражают социально-экономическую ситуацию в этих городах на момент проведения опроса. Так, для жителей Измаила более актуализированы угрозы, связанные с *ростом преступности* (на это указали 43,2% опрошенных жителей Измаила против 27% жителей Белгород-Днестровского) и *невыплатой пенсий и пособий* (42% против 29%). Для белгород-днестровцев, несмотря на то, что общий уровень тревожности здесь ниже, более актуальными являются опасения по поводу *вступления Украины в НАТО* (33% против 27%).

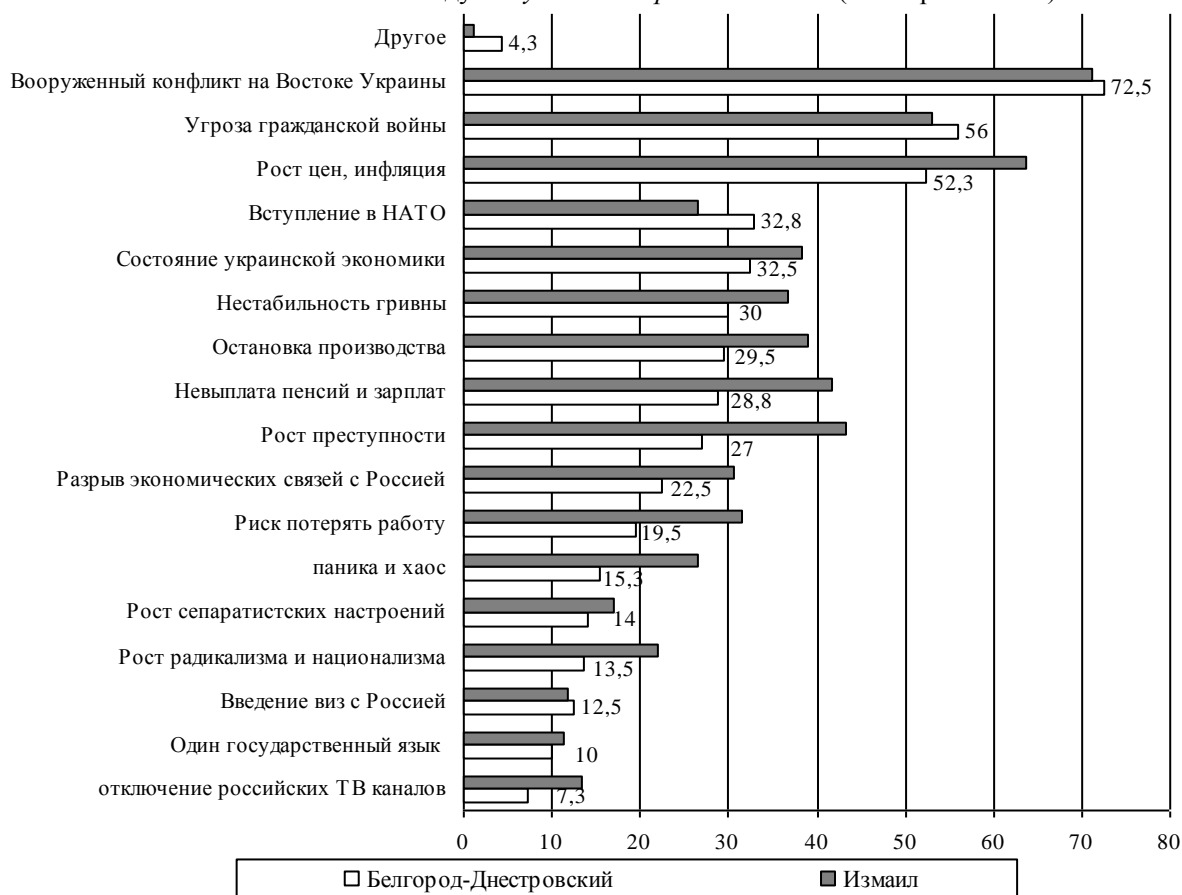

Рисунок 4. Факторы тревоги жителей Белгород-Днестровского и Измаила (в % к опрошенным)

Проведенное исследование показало наличие связи между проблемами, вызывающими тревогу и беспокойство населения, и ожиданиями в отношении деятельности Президента П. Порошенко. Абсолютное большинство опрошенных респондентов ждут от Президента, в первую очередь, *прекращения военных действий на Востоке Украины* (71% в Белгород-Днестровском и 77% в Измаиле) и *разоружения и роспуска незаконных радикальных формирований* (49% и 37%, соответственно). Так как состояние экономики является одной из угроз, вызывающей тревогу и беспокойство, вполне логичным является и требование к Президенту П. Порошенко *обозначить четкую перспективу экономики Украины*. Отметим, что опрошенные нами жители Измаила в большей степени заинтересованы в *восстановлении экономического и политического диалога с Россией* (35% в Измаиле против 21% в Белгород-Днестровском), что соответствует достаточно высокой степени актуализированности для населения Измаила угрозы *разрыва экономических связей с Россией* (23% против 31%, соответственно).

Таким образом, социально-психологическое самочувствие жителей малых городов Одесской области, их тревоги и страхи в значительной степени обусловлены политической и социально-экономической ситуацией в регионе и стране в целом и является своеобразным эмоциональным фоном социальной жизни.

Население Белгород-Днестровского и Измаила довольно прохладно оценивает деятельность нынешних Президента и Премьер-министра. Индексы удовлетворенности деятельностью¹ Президента и Премьера отрицательные (см. рис. 5). Наихудшие показатели у губернатора области И. Палицы. Положительно оценили («одобряют» и «скорее, одобряют») деятельность президента П. Порошенко 32% опрошенных в Белгород-Днестровском и 26% в Измаиле, отрицательно, соответственно, 36% и 34%. Следует отметить, что треть респондентов Измаила слабо информирована о деятельности Президента и «о его работе знают мало». Число сторонников А. Яценюка и того меньше: «одобряют» или «скорее, одобряют» его деятельность 22% и 18%, соответственно. Число не удовлетворенных деятельностью Премьера больше в 2-3 раза и составляет, соответственно, 49% и 57%. Что же касается губернатора Одесского области И. Палицы, то он пока еще не проявил себя. Практически 2/3 респондентов отметили, что «о его работе они знают мало».

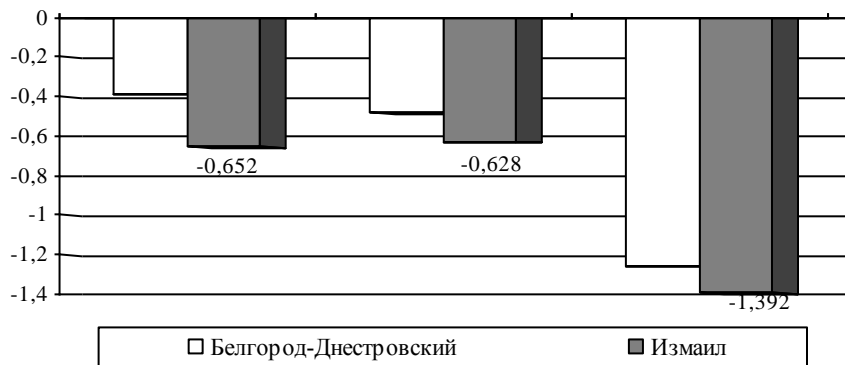

Рисунок 5. Оценки деятельности представителей власти (индексы)

Вряд ли вызывает сомнение наличие взаимосвязи между социальным самочувствием граждан и их отношением к руководителям страны и области. Эта связь прослеживается между всеми измеряемыми в рамках исследования параметрами социального самочувствия и оценкой деятельности представителей высшей власти в стране, однако характер связи имеет свои особенности. Так, взаимосвязь оценок деятельности Президента и оценок экономического положения страны является практически линейной: чем ниже оценки экономической ситуации в стране, тем ниже одобрение деятельности Президента. В свою очередь, если мы посмотрим на взаимосвязь оценок деятельности Президента с удовлетворенностью населения своей жизнью, то увидим, что корреляция между этими параметрами также существует: чем выше удовлетворенность жизнью, тем выше оценка деятельности Президента.

В целом результаты исследования свидетельствуют о том, что социальное самочувствие населения Белгород-Днестровского и Измаила мало чем отличается. Различия в уровне удовлетворенности жизнью, социального оптимизма, в самооценках материального благосостояния незначительны. То же самое можно сказать и о показателях политической лояльности. Темпы и состояние общественно-политических и социально-экономических преобразований в Украине, их направленность обуславливают отношение граждан к институтам власти. Показатели социального самочувствия и политической лояльности взаимосвязаны, и корреляция между ними весьма значима. Другими словами, оценка власти зависит от того, как себя чувствуют граждане. Вместе с тем, зафиксированные различия и особенности вызваны, как представляется, социокультурными, информационными и иными факторами.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Большов Е. Риски социологии военного времени / Е. Большов. – Режим доступа: http://zn.ua/columnists/riski-sociologii-voennogo-vremeni-145351_.html. 2. Корытникова Н. В. О проблемах в методах и технике опросов / Н. В. Корытникова // Социологические исследования. – 2012. – № 4. – С. 153-155. 3. Вишняк О. І. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи / Вишняк Олександр Іванович. – Ін-т соціології НАНУ. – Київ, 2000. – 227 с.

¹ Для построения «Индекса удовлетворенности деятельностью представителей власти» использована методика, изложенная в монографии Вишняка О.И. «Електоральна соціологія» [3, с. 247-248]: величина индекса рассчитывалась по шкале от -2 до +1 («1» - полностью одобряю деятельность, «0,5» - скорее, одобряю, чем нет, «-0,5» - «скорее, не одобряю, чем одобряю», «-1» - «полностью не одобряю деятельность», «-2» - «о его деятельности не знаю»).

УДК 316.334.3:324

ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ МАРКЕТИНГ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ УЗГОДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОЗИЦІЙ В УМОВАХ ЇХНЬОГО РОЗМАЇТТЯ

Полторак Володимир Абрамович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри політології, соціології та гуманітарних наук Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля

Шинкаренко Олена Євгенівна – кандидат соціологічних наук, викладач кафедри соціології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

Стаття присвячена аналізу однієї із найактуальніших проблем забезпечення розвитку сучасного демократичного суспільства в умовах наявності, з одного боку, реального розмаїття соціальних, політичних позицій, цінностей його членів і, з іншого – необхідності їхнього узгодження задля зниження рівня соціокультурної та політичної конфронтації в суспільстві. Однією із технологій узгодження подекуди альтернативних думок та позицій громадян розглядається електоральний маркетинг, використання якого дає можливість, по-перше, виявити задекларовані та приховані позиції представників різних груп населення з метою їхнього аналізу та порівняння. По-друге, передбачити та використати спеціальні технології по їхнього максимальному зближенню з метою домогтися певної узгодженості у думках та діях учасників політичних, зокрема виборчих, процесів.

Ключові слова: демократичний розвиток суспільства, розмаїття та єдність цінностей, електоральний маркетинг.

Статья посвящена анализу одной из актуальных проблем обеспечения развития современного демократического общества в условиях наличия, с одной стороны, реального разнообразия социальных, политических позиций, ценностей его членов и, с другой – необходимости их согласования с целью снижения уровня социокультурной и политической конфронтации в обществе. В качестве одной из технологий согласования, порой альтернативных, мнений и позиций граждан рассматривается электоральный маркетинг, использование которого дает возможность, во-первых, выявить как задекларированные, так и скрытые позиции представителей различных групп населения с целью их анализа и сравнения. Во-вторых, спрогнозировать и использовать специальные технологии по их максимальному сближению с целью добиться определенной согласованности во мнениях и действиях участников политических, в частности избирательных, процессов.

Ключевые слова: демократическое развитие общества, разнообразие и единство ценностей, электоральный маркетинг.

The article is devoted to analysis of one of the most urgent and important problems in the development of a modern democratic society and related to the presence of, on the one hand, a real diversity of social and political positions, values of its members and, on the other - a need of their specific "association" in order to decrease the level of social, cultural and political confrontation in the society. Electoral marketing is considered as one of technologies of such integration of different opinions and attitudes of citizens. Its use enables, first, to identify both declared and hidden positions of representatives of different groups with the aim of their analysis and comparison. Second, it allows to predict and to use special technology for their maximum convergence in order to achieve a certain unity in views and actions of participants of political, in particular, electoral processes.

Keywords: democratic development of a society, diversity and unity of values, electoral marketing

Будь-яке демократичне суспільство, а українське зараз і знаходиться саме на етапі демократичної трансформації, в першу чергу, характеризується тим, що серед його членів, соціально-політичних груп тощо формуються та висловлюються (причому також імперативно, в процесі вирішення ключових проблем, зокрема обрання депутатів законодавчих органів, керівництва держави і регіонів) різноманітні позиції, які актуалізуються під впливом різних думок, цінностей, настанов і таке інше.

Причому у державах, що мають тривалі демократичні традиції, найчастіше соціокультурне та політичне розмаїття має порівняно незначний розмах, амплітуда якого може збільшуватися (не завжди, але дуже часто) у

ситуаціях, коли у політичному плані такі позиції репрезентують дві пануючі політичні сили, партії або блоки. Зовсім по-іншому складається ситуація у суспільствах, що трансформуються, зокрема таких, як українське. Дійсно сьогодні можна фіксувати дуже широке розмаїття думок і позицій як з точки зору політичних ідеологій (демократичних, націоналістичних, радикальних, комуністичних тощо), так і з позицій регіонів.

Саме тому проблема певної узгодженості думок і позицій при вирішенні найважливіших соціальних, економічних, політичних проблем суспільства стоїть дуже гостро. Причому проблема не в тому, щоб будь-яким чином стирати, згладжувати подібне розмаїття (це б реально призвело до порушення норм демократії), а в тому, щоб у певних соціально-політичних умовах, що складаються в суспільстві на певному етапі його розвитку, досягати узгодження таких думок і позицій.

Зрозуміло, що одним з чинників, що можуть призводити до такого узгодження, може слугувати надзвичайна ситуація, що склалася в суспільстві. На нашу думку, про це свідчать вибори Президента України, що відбулися на початку 2014 року в умовах складної ситуації, що склалась на Сході країни. П.О. Порошенко був обраний Президентом України вже у першому турі президентських виборів. Але яким чином можуть проходити подібні процеси узгодження, зокрема політичних позицій громадян, у демократичному суспільстві в цілому, в процесі його нормального функціонування? На жаль, технології і методи подібного узгодження в умовах зростання соціально-політичного та соціокультурного розмаїття практично не досліджені. І в цьому плані, з нашої точки зору, малопродуктивними можуть бути різноманітні пропагандистські чи піарівські технології. Необхідно шукати технології, які б змогли реально впливати на вирішення цієї гострої проблеми.

Мета цієї статті полягає у визначенні можливості використання електорального маркетингу як однієї з реальних та ефективних технологій певного узгодження соціально-політичних та соціокультурних відмінностей, існуючих у суспільстві, зокрема у контексті проведення демократичних виборів.

У першу чергу треба зазначити таке: саме в процесі виборів головним чином відбувається узгодження позицій різних груп виборців. Тому й розгляд цього питання крізь призму виборів є надзвичайно актуальним. Дійсно, як повинен поводитися політик (чи політична партія), розробляючи та реалізуючи стратегію виборчої кампанії? З нашої точки зору, відповідь є такою: тільки враховуючи потреби (політичні, соціальні чи економічні) різних груп виборців. Ці потреби можуть бути відмінними або схожими, вони можуть визначитися при проведенні маркетингових досліджень або з використанням інших засобів, технологій, але без їхнього визначення, причому попереднього, до часу початку виборчої кампанії, її доля може бути непередбаченою.

Та обставина, що у процесі виборів формуються більшість та меншість виборців, що мають різні думки та позиції, хоча й має значення, але не основне, не ключове. Дійсно, саме в ході демократичного голосування меншість вимушена підпорядковуватися більшості, що й реалізується у явному, достатньо одностайному виборі політичного лідера або політичної партії. Ми не маємо на увазі ту обставину, що позиції цих більшості та меншості завжди співпадають, але реально саме такий процес виборів, голосування дає змогу певним чином пом'якшити економічні, політичні, соціокультурні відмінності між різними соціальними групами населення. Тому, з нашої точки зору, можна з певними припущеннями говорити про те, що саме процеси демократичних виборів виступають одночасно і як характеристики наявного розмаїття думок у демократичному суспільстві, і як технологія згладжування такого розмаїття, об'єднання позицій різних верств населення.

Але, кажучи про це, треба враховувати ту обставину, що потенційні виборці, які є завжди, з одного боку, не можуть, а, з іншого – не хочуть брати участь у виборах.

Якщо казати про перших, то слід враховувати деякі заохочення та обмеження відносно участі у виборах, що існують у різних країнах. Так, наприклад, у Бельгії, Австралії та Венесуелі голосування є обов'язковим, а ухилення від участі у ньому карається штрафами. А у Греції за неявку на вибори можуть посадити у в'язницю на термін від одного місяця до одного року.

Це про тих, хто не може брати участі у виборах. Тепер про тих, хто цього не хоче. Серед таких громадян є такі, що не бажають з тих чи інших причин брати участь у певних виборах, а також такі, для яких є характерним абсентеїзм, тобто байдуже ставлення до здійснення своїх громадянських прав та обов'язків. Треба виділити декілька груп таких громадян.

1. Громадяни, чия виборча поведінка визначається «моделлю виборчого контексту» (визначення польського політолога Томаша Жиро: [1, с.337-338], тобто такі, що беруть участь лише у деяких виборчих кампаніях, які вони вважають найбільш важливими. В Україні, зокрема, найбільша кількість виборців приходять на виборчі дільниці під час проведення президентських виборів та значно менше – на вибори в органи місцевого самоврядування.

2. Частка населення, що відчуває на собі вплив так званого парадоксу Даунса або «парадоксу голосування». Сутність його в тому, що за низької вірогідності вплинути своїм голосом на результати

виборів виборець часто веде себе певним чином «раціонально» та не має бажання брати участь у виборах. В. Райкер та П. Ордесхукер встановили, що подолати «парадокс голосування» можна лише шляхом розширення визначення «користі», включивши до її складу такі соціальні та моральні змінні, як, наприклад, обов'язок брати участь у виборах. Але це, як вже відзначалося, дуже складна проблема, вирішення якої потребує застосування низки спеціальних методів і технологій.

3. Потенційні виборці, які переходять у стан абсентеїстів через особистісні політичні позиції, які формуються з таких причин. Це незадоволення реальним рівнем демократичності політичної системи, що функціонує у країні; відсутність у таких потенційних виборців преференцій щодо політичних партій та політиків, які беруть участь у виборах; реакція на примусову політизацію (коли участь у виборах, як у часи радянської системи, трактувалася як обов'язкова); усвідомлена політична індиферентність, що виходить із того, що для значної частки населення на першому плані не політичні, а інші інтереси та цінності. Саме ці та деякі інші причини та чинники (мотивована опозиція соціальному статус-кво, маргіналізація соціального буття та ін.), з точки зору відомої польської дослідниці А. Мішальської, притаманні, у першу чергу, суспільствам, що знаходяться на стадії політичної трансформації (див.: [2, с.76-78]).

Тепер, якщо враховувати значну кількість громадян – потенційних виборців, які не можуть, але (в першу чергу) не хочуть брати участь у виборчих кампаніях навіть у найдемократичніших суспільствах, ми можемо говорити про реальний рівень розмаїття думок, цінностей, позицій. При тому (це треба особливо підкреслити) саме наявність значної кількості громадян, що не беруть участі у виборах, призводить, і це вже реально відчувається в Україні, до зниження рівня легітимності влади, обраної на виборах. Мова йде не тільки про те, що може знижуватися така легітимність через проблеми проведення виборів у Криму чи на Донбасі, але й навіть у цілком благополучних регіонах, де в останній час на місцеві вибори, наприклад, з'являється менше половини зареєстрованих виборців.

Але перейдемо тепер до короткого аналізу технології електорального маркетингу, яка, з нашої точки зору, дозволяє певним чином узгоджувати різноманітні позиції виборців, трансформувати їх, враховуючи, зрозуміло, що повністю цього зробити не можна із низки причин, про які вже йшла мова. Яким же чином відбувається подібне узгодження, налагоджується соціальна та політична взаємодія в умовах наявності економічних, соціальних, політичних та інших відмінностей у позиціях різних груп електорату? Саме відповідь на поставлене запитання може, з нашої точки зору, свідчити про сучасний соціально-політичний підхід, що може визначатися як «єдність через розмаїття».

Дослідження, що проводяться з відповідної проблематики, говорять, по-перше, про те, що, як засвідчив відомий французький політолог та дослідник П. Шампань, у «передвиборчих опитуваннях» частка респондентів, що не відповідають на запитання відносно участі у виборах та своїх виборчих намірах, є такою ж, що й частка тих, хто не визначився, і є дуже значною. Саме визначення їхніх намірів є більш важливим, ніж намірів тих, хто вже «обрав» свого кандидата. При цьому П. Шампань підкреслює, що подібні опитування не є реальним прогнозом результатів виборів, а є лише «моментальною світлиною» намірів електорату [3, с.312]. Тобто на ці наміри ще можна впливати з метою їх трансформації, перегляду.

Інші дослідження свідчать про те, що змінити наміри виборців вже під час проведення виборчої кампанії дуже складно, навіть наміри тих потенційних виборців, що ще не визначилися [1, с. 345]. Мова, зрозуміло, йде про так званих «хитких виборців» («болото») та виборців зі змінними преференціями («нових виборців») [4, с.96-97]. Джозеф Т. Клаппер схарактеризував це як «закон мінімального впливу».

Таким чином, визначення в процесі електорального маркетингу позицій, настроїв потенційних виборців, зрозуміло, не може (та й не має на меті, оскільки це практично неможливо) максимально зблизити позиції різних груп виборців, щоб «ліквідувати» те розмаїття, яке реально існує.

Завдання в іншому. Використання електорального маркетингу дозволяє, по-перше, виявити задекларовані та приховані позиції респондентів – потенційних виборців, що віддзеркалюють настановні соціально-політичні позиції різних груп населення, проаналізувати та порівняти їх. По-друге, підсилити таким чином через використання спеціально обраних виборчих технологій позитивне ставлення до певного кандидата або партії. По-третє, створити певний пізнавальний простір, який сприятиме тому, що виборець визнає запропоноване йому рішення (віддасть свій голос за певного політика або певну партію) найкращим відбиттям саме своєї позиції.

Отже, використання електорального маркетингу само по собі не може «ліквідувати» того розмаїття думок, настанов, позицій, що реально існують. Воно дозволяє своєчасно та ефективно встановити ті розходження, розбіжності, які існують у позиціях різних груп електорату, та передбачити і використати заходи, спрямовані на їхнє максимальне зближення з метою домогтися певної єдності у думках та діях учасників виборчого процесу.

Викладена точка зору відносно використання електорального маркетингу у вирішенні проблеми «єдність через розмаїття» не претендує на те, щоб виступати в якості єдиної або навіть ключової

технології вирішення цієї проблеми. Безумовно, вона може і повинна вирішуватися не тільки в процесі виборів, але й у інших процесах соціальної взаємодії, пов'язаних із соціокультурним і політичним розмаїттям в умовах соціальної нерівності.

Таким чином, аналіз актуальної на сьогодні проблеми демократичного розвитку української держави, соціально-політична система якої трансформується, потребує, по-перше, ефективного вирішуватися проблеми «єдність через розмаїття», спрямованої на демократичне подолання соціально-політичних та соціокультурних відмінностей розмаїття з метою вирішення ключових завдань розвитку суспільства через узгодження думок, цінностей, позицій різних груп населення. По-друге, здійснений аналіз дозволяє зробити висновок, що однією з технологій, яка може сприяти і вже сьогодні активно сприяє вирішенню цієї проблеми в Україні, є електоральний маркетинг.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Жиро Т. Политология: Пер. с польск./ Т. Жиро. – Х.: Изд-во Гуманитарный центр, 2006. – 428 с. 2. Оссовський В.Л. Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації / В.Л. Оссовський. – К.: Інститут соціології НАНУ, 1999. – 137 с. 3. Шампань П. Делать мнения: новая политическая игра: Пер. с фр./ П. Шампань. – М.: Socio Logos, 1997. – 317 с. 4. Шведа Ю.Р. Політичні партії у виборах: теорія та практика виборчої кампанії / Ю. Шведа. – К.: Знання, 2012. – 373 с.

УДК 316. 083

СОЦІАЛЬНІ МЕДІА ЯК МЕХАНІЗМ МАСОВОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТА ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вахула Богдан Ярославович – аспірант кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка

Розглядаються соціальні медіа як опосередкований Інтернетом поліфункціональний комунікативно-інформаційний механізм, що має низку відмінностей від традиційних медіа, зокрема у вимірі масової мобілізації та колективної дії у громадсько-політичній площині. Останній вимір є важливим у демократизації поставторитарних політичних систем сучасності. Аналізуються відмінності традиційних та нових соціальних медіа, зокрема, у таких вимірах: носії чи артефакти, на основі яких функціонують медіа; якість поширюваного у медіапродукту; виробництво медіапродукту; споживання медіапродукту; доступність та охоплення аудиторії; особливості медіа як засобу комунікації; динамічність; мінливість у продукуванні медіапродуктів. Виводяться кількісні та якісні показники соціальної мобілізації засобами соціальних медіа та конструється відповідна система показників. Аналізується дестабілізаційний вплив мобілізації у соціальних медіа на політичну систему.

Ключові слова: традиційні та соціальні медіа, масова соціальна мобілізація, дестабілізаційний активізм

Рассматриваются социальные медиа как полифункциональный коммуникативно-информационный механизм, отличающийся от традиционных медиа, в частности, в плоскости мобилизации и коллективного действия в общественно-политической сфере. Последняя сфера функционирования социальных медиа является важной в демократизации поставторитарных политических систем современности. Анализируются отличия традиционных и новых социальных медиа, в частности, в таких измерениях как: носители или артефакты, на основании которых функционируют медиа; качество медиапродукта; производство медиапродукта; потребление медиапродукта; доступность и охват аудитории; особенности традиционных и социальных медиа как средства коммуникации; динамичность; изменчивость в производстве медиапродуктов. Выводятся количественные и качественные показатели социальной мобилизации средствами социальных медиа и конструируется соответствующая система показателей. Анализируется дестабилизирующее влияние мобилизации в социальных медиа на политическую систему.

Ключевые слова: традиционные и социальные медиа, массовая социальная мобилизация, дестабилизирующий активизм

The social media are analysed as polyfunctional social mechanism that has communicational and informational dimensions and differs from the traditional media in a number of its characteristics: its objectization; the quality of media product; peculiarities of the production of mediaproduct; the consumption of the mediaproduct; availability of the mediaproduct and the coverage of the audience; features of the traditional and social media as the mean of communication; dynamic of the traditional and social media; changeability of the media product of traditional and social media; mechanisms of mass mobilization and collective action in political dimension. The latter dimension is crucially important in the process of the democratization of postauthoritarian political systems and is predicted to be the element of the new type of political system: political system of digital democracy that is based on the immediate civil participation in discussion and implementation of political decisions, transparency and accountability of the state authorities and officials, rational communication and structured inclusive public sphere. Qualitative and quantitative indicators of social mobilization with the means of the social media are constructed. The system of the indicators of the social media mass mobilization mechanisms consist of three dimensions: social mobilization modality according to the sphere (adopted after typology of the civic engagement by Pattie, Seyd and Whiteley), social mobilization modality according to the level of destabilization (adopted after integrative index of the destabilizational protest potential by E. Golovakha, A. Gorbachyk and N. Panina) and social mobilization modality according to mass participation (adopted after typology of the civic activism by M. Gladwell). The destabilizational influence of the social media on political system is analysed and the concept of the destabilization activism is introduced.

Keywords: traditional and social media, mass social mobilizational, destabilizational activism

Соціальні взаємодії у сучасному світі набувають дедалі більшої динамічності, позбуваються просторових обмежень аж до виходу за національні межі, долають структури соціальної нерівності. Важливу роль у цьому комплексному процесі відіграють соціальні медіа – опосередкований інтернетом поліфункціональний комунікативно-інформаційний механізм, що має низку відмінностей від традиційних медіа, зокрема у вимірі масової мобілізації та колективної дії у громадсько-політичній площині.

Проблема, на розгляд якої спрямована ця розвідка, полягає у тому, що соціальні медіа охоплюють дедалі більші частини населення, стають інструментом формування масової свідомості, виходять за межі віртуальної реальності та актуалізуються в об'єктивній реальності, зокрема через масову мобілізацію та колективну дію у громадсько-політичній сфері. Досі науковий дискурс приділяв цій проблемі невідповідно мало уваги¹. Водночас у випадку українського суспільства ситуація загострюється драматичними змінами політичної системи та релевантними до них громадянськими протистояннями, у які в той чи інший спосіб залучені мільйони українських громадян.

Залучення мас населення до політичного процесу сьогодені відбувається засобами як традиційних, так і новітніх механізмів масової мобілізації, а наукова спільнота та політикум досі не запропонували засобів моніторингу та регуляції цього процесу. Під механізмом масової соціальної мобілізації ми маємо на увазі стійке поєднання елементів соціальної реальності, яке актуалізується у повторюваній і передбачуваній формі та спричиняє інтенсифікацію процесів соціальної взаємодії та структуроутворення, уможливорює формування суб'єктів соціальної діяльності та призводить до колективної соціальної дії.

Потреба у діагностуванні та контролі за соціальними медіа як механізмом масової соціальної мобілізації зумовлюється різноплановими загрозами громадському порядку, законності та національній безпеці: загрозою поширення екстремістських ідей та закликів у середовищі соціальних медіа, практиками рекрутування активістів та залучення різноманітних ресурсів для екстремістської діяльності, здійсненням різноманітних інформаційних впливів екстремістськи налаштованими громадянами та організаціями та ін.

З іншого боку, соціальні медіа – це інноваційний соціальний механізм: він є потенційним елементом гіпотетичної електронної демократії майбутнього, базованої на безпосередній участі громадян у обговоренні та прийнятті політичних рішень, прозорості та підзвітності діяльності державних органів, раціональній комунікації та структурованій, інклюзивній публічній сфері. Соціальні медіа відіграють дедалі більшу роль у політичних і соціокультурних процесах сучасності. Доволі поширеним у політичному та публіцистичному дискурсі стало твердження про те, що соціальні медіа є «вбивцею авторитарних режимів», тобто передумовою демократизації політичної системи «знизу».

Зарубіжна наука має досить великий корпус праць, що концентруються на проблематиці Інтернету та соціальних медіа зокрема. Одним із найбільших популяризаторів соціологічного вивчення нових медіа є М. Маклюен, який ввів в обіг поняття «електронне суспільство», хоч приділяв найбільше уваги телебаченню [2]. Серед найбільш відомих – доробок М. Кастельса, який вважає, що людство вступило в нову епоху, коли нові інформаційні технології стали головним чинником становлення нової економіки і культури [3], але несуть із собою загрози атомізації індивід, адже зменшують час спілкування з членами родини, звужують коло учасників спілкування в реальному житті, витісняють реальні комунікації між людьми, формують особливу психологію, коли здається, що і в житті все можна змінити натиском клавіші «перезавантаження». Інтернет-технології викликають у Кастельса застереження щодо того, в який спосіб у них втілюватиметься соціальна нерівність, і чи не намагатимуться впливові та багаті інструменталізувати цю технологію на свою користь [4]. Заперечив песимістичний погляд на роль соціальних медіа у тому, що стосується життя спільноти і загроз атомізації і політичного абсентеїзму, Б. Бімбер [5]. Зосереджується на проблематиці соціальних медіа та політичної поведінки американський дослідник Howard Rheingold [6]. Серед емпірично орієнтованих напрацювань зарубіжних дослідників знаходимо численні дослідження таких «випадків», як «Іранська твітер-революція» [7] та «Єгипетські фейсбук-протести» [8]. Проте вони досі не стали основою для витворення соціологічної методології, теорії та методики емпіричного дослідження соціальних медіа як механізмів масової мобілізації. Значно рідше зустрічаються і більш цінні з точки зору фундаментальної науки праці, присвячені виявленню універсальних закономірностей функціонування соціальних медіа [9].

У окресленому ключі наукове осмислення соціальних медіа на пострадянському просторі поки не має суттєвих здобутків. Аналізуються переважно вплив Інтернет-технологій на суспільство загалом без специфікації впливу на громадсько-політичну сферу, характеризуються особливості комунікативного

¹ В. Щербина у такий спосіб окреслює центральну проблему соціологічного дослідження інтернет-технологій загалом: «Проблема... в тому, як розпорядитися технологіями; у виборі соціальних моделей, які будуть «підтримуватися» новим інформативно-комунікативним середовищем, в тому, який спосіб життя буде передбачатися новим соціальним... простором» [1, с. 22].

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

простору в інтернеті [10], досліджуються особливості інтерактивності та гіпертекстуальності інтернету [11, с. 28]. Лише окремі праці українських дослідників присвячені окресленій нами проблематиці і мають новаторський характер [12]. Водночас бракує теоретизацій, апробованої методики досліджень соціальних медіа як механізму масової мобілізації та відповідних емпіричних даних. Найбільш помітним напрацюванням у цьому сенсі є перша систематизація інформації щодо соціальних аспектів Інтернету – монографія українського дослідника В. Щербини [1]. У політологічному вимірі проблематику взаємодії інформаційно-комунікаційної, соціальної та політичної реальності піднімає С. Даниленко [13]. Згадані напрацювання заслуговують на високу оцінку, але потребу у виробленні соціологічної теоретизації та апарату емпіричного дослідження з метою діагностування і прогнозування розвитку ситуації не знімають.

Одним із найбільш актуальних для України як поставторитарної країни із суперечливим шляхом демократичних трансформацій аспектів є продемократичний вплив соціальних медіа, у оболонці яких відбувається обговорення, артикуляція та агрегація групових та загальносуспільних інтересів, моніторинг діяльності органів влади та громадянський контроль над ними. Водночас, соціальні медіа можуть використовуватися далеко не лише у цілях продемократичної масової мобілізації, а й у маніпулятивних, конфліктогенних, екстремістських цілях. Соціальна солідарність та довіра співіснує у просторі соціальних медіа із конфліктом та відвертим роздмухуванням ворожнечі.

Поширення екстремізму у формі терористичної загрози, зокрема із використанням Інтернет-технологій, є справжнім викликом для сучасних суспільств. Спрямованість на широкий суспільний резонанс, в тому числі за допомогою соціальних медіа – одна із істотних рис сучасного тероризму загалом, а можливості тиражувати друковані повідомлення, поширювати інформацію радіо- та телевізійними технологіями (тобто діяти засобами традиційних медіа) – бліднуть у порівнянні з тими можливостями поширення інформації, які надає Інтернет та соціальні медіа зокрема. Як зазначає з цього приводу американська дослідниця В. L. Nacos у праці «Тероризм та контртероризм»: «Інтернет – ідеальний засіб для поширення пропаганди, промов із закликами до розпалювання ворожнечі, глорифікації героїв та мучеників політичних рухів, полегшення комунікації між членами політичних рухів та симпатиками, планування терористичних актів, збору стратегічної та тактичної інформації, рекрутування нових членів і врешті збору коштів» [14, с. 365]. З такою думкою погоджується В. Щербина: «Інтернет стає середовищем, що дає можливість глобального проникнення будь-яким політичним формаціям. Через інтернет заявляли про себе повстанці з мексиканського руху сапатистів, які були позбавлені доступу до масмедіа в своїй країні. В інтернет вийшли противники індонезійського президента Сухарто, коли вони зазнали поліцейських репресій в Джарті. До інтернету звернулися серби після того, як натовці розбомбили теле- і радіопередавачі. В мережі ведуть інформаційні війни сторони араб-ізраїльського і багатьох інших локальних конфліктів» [1, с. 12].

Сучасність українського суспільства загострила саме цю проблему, адже громадський активізм вперше в новітній історії України виявив настільки масштабно свій тінювий аспект, у посиленні якого не останню роль відіграють соціальні медіа. Саме тому дедалі більшу увагу науковців та правоохоронних структур привертають соціальні медіа як механізм мобілізації екстремістських груп.

Метою нашої розвідки є створення передумов для всебічного соціологічного дослідження соціальних медіа як мобілізаційного механізму і у теоретико-методологічній і у емпіричній площині. Для цього, насамперед, розглянемо те, у який спосіб відрізняються соціальні медіа від традиційних медіа (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Порівняльна характеристика традиційних та соціальних медіа

Тип медіа	Традиційні медіа	Соціальні медіа
Характеристики, за якими порівнюються медіа		
Носії чи артефакти, на основі яких функціонують медіа	Друковані видання, радіо та телевізійний ефір	Широкий спектр Інтернет та мобільних текстових та аудіовізуальних сервісів: інтернет-спільноти (типу Facebook), стрічки новин (типу твітер), блогів (типу LiveJournal), форумів, колективних проєктів типу Вікіпедія, контент-спільноти (Flickr, YouTube); віртуальні ігрові світи (World of Warcraft); віртуальні соціальні світи (Second Life) [15, с. 63]

Якість поширеного у медіа продукту (достовірність, тематика і спосіб подачі інформації)	Для традиційних медіа цей діапазон вужчий – стандарти якості є відносно встановленими і контролюються цілим комплексом інституцій та правил (від законодавства про ЗМІ до норм авторського права та оподаткування).	Сучасні соціальні медіа містять як сегмент високоякісного інформаційного змісту, так і великий сегмент змісту низької якості. Правове регулювання соціальних медіа є на зародковій стадії і контроль є значно слабшим, ніж у традиційних медіа або взагалі відсутній.
Виробництво медіа продукту	Зміст медіа продукту визначають власники та редакційна політика інформаційних агенцій і видань. В окремих випадках зміст медіа повідомлень визначають самі журналісти.	Продувати зміст в середовищі сучасних соціальних медіа може кожен користувач. Виникає та поширюється явище соціальної журналістики. Кожен користувач може виступати у ролі коментатора, репортера, фотокореспондента, редактора [15]. Загальною назвою у даному випадку є поняття «створений користувачами зміст» (англ. <i>User-generated content</i>).
Споживання медіа продукту	Читач, слухач чи глядач є виключно об'єктом впливу інформаційного матеріалу, який жодним чином не може впливати на зміст	Користувач має можливість вибирати медіа продукт, який йому до вподоби: почитати текст, послухати аудіофайл чи радіо, подивитися відеоролик чи фотографії. Це так звана нова структура нелінійного створення медіа сюжетів, парадигма "трансмедійної розповіді" [16, с. 7].
Доступність та охоплення аудиторії	Традиційні медіа не вимагають від користувача володіння особливими ресурсами чи знанням щодо технології поширення інформації	Сучасні соціальні медіа вимагають від користувача певної обізнаності у користуванні комп'ютером (чи іншими мультимедійними пристроями) та інтернетом ² .
Особливості медіа як засобу комунікації	Асиметрична комунікація – до читача, слухача чи глядача доносять позицію виробників медіа-продукту, натомість у зворотному напрямку комунікація лише імітується (у формі «листів в редакцію»), або є обмеженою, чи селективною (у формі маркетингових досліджень вподобань аудиторії традиційних медіа).	Комунікація переважно двостороння і обмежується у більшості випадків бажаннями користувача, який формує власну аудиторію і власний перелік джерел медіа продукту. Спілкування набуває різноманітних форм: користувачі можуть ділитися думками, досвідом, новинами, відео- та аудіоматеріалами, посиланнями на ті чи інші сайти, налагоджувати контакти і взаємодіяти для організації та проведення колективних дій.
Динамічність	Традиційні медіа – телебачення чи друковані ЗМІ, у порівнянні з соціальними медіа, суттєво програють в оперативності через те, що медіа продукт, зокрема, проходить певну технологічну та інформаційну обробку (редагування)	Кожен із користувачів може майже миттєво розмістити інформацію в мережі Інтернет, використовуючи навіть портативний кишеньковий пристрій.
Мінливість у продукуванні медіапродукту	Традиційні медіа, одного разу розмістивши певну інформацію, не можуть її змінювати і відповідають за оприлюднений зміст (в тому числі і в правовому порядку).	Соціальні медіа є мінливими, менш надійними, менш відповідальними і в етичному, і у правовому сенсі.

Безумовно, найбільший інтерес дослідників, громадськості, управлінців і політиків викликає протестна мобілізація, особливо її екстремістські форми. Останнім часом у публічному та політичному дискурсі почастішали тези про небезпеку, що її несе із собою Інтернет та соціальні медіа зокрема. Особливо критичними та стурбованими у цьому сенсі є політичні режими країн із проблемною демократією. Різноманітні регулятивні та обмежувальні заходи у сфері Інтернету та соціальних медіа застосовуються не лише найбільш проблемними у сенсі громадсько-політичного плюралізму державами (хоч у переліку лідерів за утисками вільного Інтернету, відповідно до щорічних звітів організації «Репортери без кордонів», фігурують такі країни, як Північна Корея, Пакистан, Китай, Іран та ін., у яких

² Як з цього приводу зазначає В. Щербина: «Рівень знань, а не власність стають визначальним фактором соціальної диференціації. Поділ на «імуших» і «неімуших» набуває принципово нового характеру: привілейований прошарок утворюють поінформовані, а неінформовані – це «нові бідні» [1, с. 19].

фіксуються високі показники порушень прав людини та неконкурентний характер політичної системи) [17]. Частішають розмови на цю тему у Російській Федерації на тлі ригідності політичного режиму та остраху перед «кольоровими революціями» [18]. Зрештою і в Україні обговорювалися різнопланові регулятивні та обмежувальні заходи [19].

З чим ми маємо справу в даному випадку: із закономірною обґрунтованою стурбованістю дисфункційними аспектами новітньої інформаційно-комунікативної технології чи із «закручування гайок» недемократичними політичними режимами, які з пересторогою ставляться до мобілізаційного потенціалу соціальних медіа?

Відповідь, на нашу думку, лежить у площині з'ясування характеру масової мобілізації засобами соціальних медіа. Моральні паніка на підставі політичного замовлення чи реальна соціально-політична проблема і загроза³: відповідь може дати лише ґрунтовне дослідження взаємозв'язку поведінки користувачів соціальних медіа у віртуальній та об'єктивній реальності. У такому дослідженні, на нашу думку, не слід надто жорстко ставити питання про напрям причинно-наслідкового зв'язку – він двосторонній. З одного боку, політичні активісти використовують соціальні медіа як майданчик для поширення власних поглядів і намагаються цілеспрямовано використовувати мобілізаційний потенціал соціальних медіа, а з іншого боку – користувачі соціальних медіа творять власний інформаційно-комунікативний досвід, створюють власний медіа продукт, формують свої погляди і потенційно виносять їх з віртуального у реальний світ.

Особливості актуалізації соціальних медіа як мобілізаційних механізмів у конкретний час та в конкретному суспільстві доцільно фіксувати через низку кількісних та якісних показників. Кількісні показники мобілізаційного впливу соціальних медіа дають відповіді на питання: «Яка частка населення є користувачами соціальних медіа?» та «Якою є частка населення, залучена до соціальних медіа у тій чи іншій модальності?». До кількісних характеристик можемо віднести розподіл населення за використанням традиційних чи соціальних медіа. Кількісний розподіл за модальностями поведінки користувачів соціальних медіа доцільно здійснювати за наступними групами:

а) «індиферентні» – ті, які не мають визначених політичних симпатій, не цікавляться громадсько-політичною активністю і не беруть участь у колективній дії, скерованій на громадсько-політичну сферу;

б) «пасивні симпатичні» – ті, які мають визначені політичні погляди та симпатії, але не пропагують їх, не долучаються до колективної дії, а є лише споживачами відповідної інформації у середовищі соціальних медіа;

в) «віртуальні активісти» – користувачі, які мають визначені політичні погляди і симпатії, поширюють їх, але роблять це ЛИШЕ користуючись засобами соціальних медіа та беруть участь у колективних діях ЛИШЕ в середовищі соціальних медіа (підписують петиції онлайн, дискутують з опонентами онлайн, поширюють агітаційну інформацію та інформацію про масові громадсько-політичні заходи, рекрутування активістів, збір коштів онлайн та ін.), тобто беруть участь у колективній дії лише у віртуальній, але не у об'єктивній реальності;

г) «активісти ризику» – користувачі, які мають визначені політичні погляди і симпатії, поширюють їх як засобами соціальних медіа, так і засобами безпосередньої взаємодії з іншими людьми, беруть участь у колективних діях як у середовищі віртуальної реальності соціальних медіа, так і у середовищі об'єктивної реальності.

Відмінність між двома останніми модальностями поведінки користувачів соціальних медіа доцільно надалі концептуалізувати із залученням понятійного апарату неінституціоналізму. Ця відмінність полягає, по-перше, у різних трансакційних витратах («віртуальні активісти» значно меншою мірою ризикують власними емоційними, фінансовими, репутаційними ресурсами, здоров'ям чи, навіть, життям, ніж «активісти ризику»²) та, по-друге, віртуальний активізм має ознаки поведінки «безбілетника» (англ. – free rider), коли користувач соціальних медіа поділяє певні групові інтереси, але не бажає витрачати ресурси чи ризикувати задля захисту цих інтересів.

Якісні характеристики масової мобілізації механізмами соціальних медіа у громадсько-політичному вимірі дають відповідь на питання «Яким є взаємозв'язок мобілізації користувачів соціальних медіа з формами їхньої політичної участі?» За таку характеристику доцільно обрати показники **Індексу дестабілізаційності протестного потенціалу**, який дозволяє виявити ступінь прихильності респондента (чи певних груп респондентів) до форм політичної участі, що мають різні значення дестабілізаційності. Кожна із акцій протесту має свій коефіцієнт дестабілізаційності, розрахований на

³ Назва одного із авторитетних представницьких міжнародних форумів вказує на те, що такий спосіб сприйняття дилеми соціальних медіа є досить поширеним: Global Media Forum 2014: Інтернет та демократія як виклики для ЗМІ медіаконференції Global Media Forum 2014 (GMF 2014), яка триває з 30 червня до 2 липня в Бонні.

підставі експертних оцінок. Так, участь у виборах не дестабілізує політичну систему, участь у несанкціонованому мітингу приносить певну дестабілізацію, а захоплення державних адміністративних будівель дестабілізує політичну систему суттєво.

Додатковими характеристиками, які дозволять виявити особливості масової мобілізації засобами соціальних медіа у громадсько-політичній сфері, можуть бути обрані самопозиціонування користувача соціальних медіа на шкалі політичних преференцій (від крайньолівих до крайньоправих) та уявлення користувача про власну політичну суб'єктність, здатність впливати на прийняття політичних рішень та захистити власні права.

Останні два типи характеристик стосуються бачення користувачами соціальних медіа структури політичних можливостей. Наведений перелік характеристик дозволяє в подальшому перейти до системи показників, що дасть змогу діагностувати ступінь поширеності дисфункційних, екстремістських форм масової мобілізації серед користувачів соціальних медіа. Характеристики масової мобілізації засобами соціальних медіа утворюють трьохвимірну систему координат (див. рисунок 1).

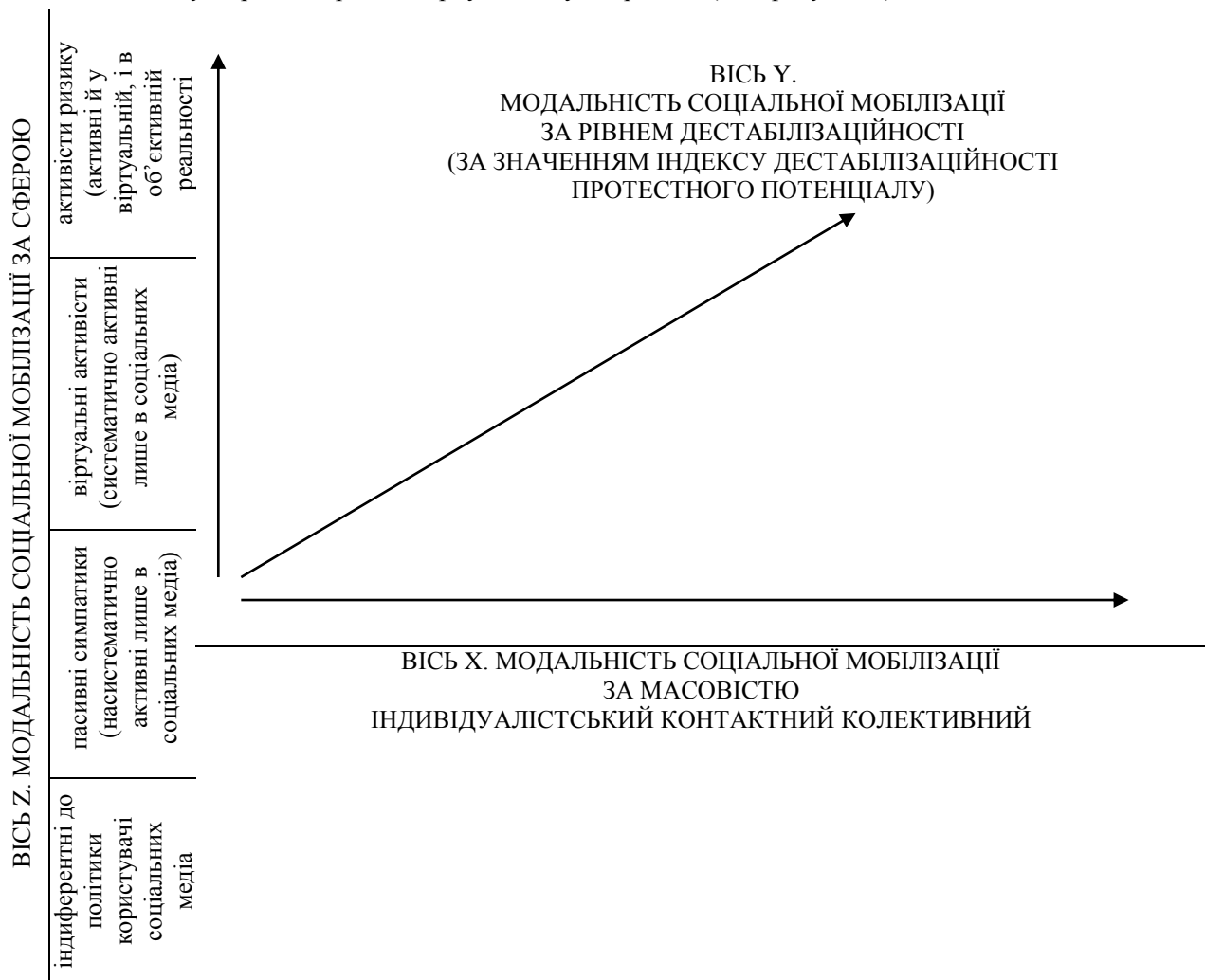

Рисунок 1. Виміри масової соціальної мобілізації у громадсько-політичній площині засобами соціальних медіа

Ця система координат дозволяє врахувати змістовні характеристики масової мобілізації засобами соціальних медіа та сконструювати соціальний портрет користувачів, схильних до різних модальностей мобілізації, а тому числі і до дестабілізаційної. Систему координат утворюють такі осі:

Вісь X утворена адаптована до вивчення мобілізації засобами соціальних медіа класифікація типів громадянської залученості (англ. – civic engagement) за британськими дослідниками Ч. Патті, Р. Сеїд та Р. Уайтлі [20]. Ці типи у вимірі використання соціальних медіа мають наступні характеристики: а) індивідуалістський – вибіркове споживання медіа продукту (відмова від одних джерел продукту та

використання інших), здійснення пожертв, розміщення в соціальних медіа символіки з громадсько-політичним значенням; б) контактний – звернення до посадових осіб та державних інституцій засобами соціальних медіа, обговорення громадсько-політичної проблематики з іншими користувачами соціальних медіа; в) колективний – приєднання до (чи створення) груп однодумців у соціальних медіа, поширення закликів щодо дій у громадсько-політичній сфері, координація і спільні дії у громадсько-політичній сфері (наприклад, надсилання посадовим особам засобами соціальних медіа певної, заздалегідь узгодженої інформації чи колективне блокування певних користувачів, або ж написання скарг в адміністрацію соціальних медіа) із можливим виходом за межі віртуальної реальності (наприклад, координація дій щодо участі у демонстрації чи іншій формі колективної політичної дії).

Вісь Y утворює шкала, на якій відкладаються значення Індексу дестабілізаційності протестного потенціалу. Фахівці Інститут соціології НАН України (Н. Паніна, Є. Головаха, А. Горбачик) на підставі експертних опитувань запропонували ввести коефіцієнти дестабілізаційності різних форм політичної поведінки. Інтегральний індекс дестабілізаційності протестних установок населення обраховується як середнє значення сукупності акцій протесту, в яких люди висловили намір брати участь з врахуванням дестабілізаційного коефіцієнту кожної акції [21, с. 31].

Вісь Z базується на модифікованій класифікації громадянського активізму М. Гладвела і дозволяє зафіксувати модальність соціальної мобілізації за сферою [22]. Класифікація, зокрема, розмежує віртуальний активізм (який обмежується діями у соціальних медіа) та активізм високого ризику (який включає як активність у віртуальній реальності соціальних медіа, так і активізм у об'єктивній реальності); другий при цьому передбачає особисту залученість у міжособистісні взаємодії, витрати та ризику.

В емпірично орієнтованій частині статті ми, використовуючи базу даних ± база даних Омнібусу, проведеного кафедрою історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка в березні 2014 року (N=397), проаналізуємо низку показників, що характеризують поведінку респондентів в оболонці соціальних медіа, з одного боку, та поведінку респондентів у громадсько-політичній сфері. В аналізі бази даних застосований комплекс статистичних методів (одновимірний, двовимірний та кореляційний аналіз). Аналіз бази даних проводиться із застосуванням програмного пакету SPSS.

Показники, проаналізовані нижче, є індикаторами стану певних чинників, які підвищують ймовірність *протестної* мобілізації громадян, а також вказують на ступінь дестабілізаційного потенціалу цієї протестної поведінки. Насамперед з'ясуємо, яка частка респондентів охоплена інтернетом та соціальними медіа зокрема (зауважимо, що через велике розмаїття соціальних медіа – блоги, твіттери, форуми, соціальні мережі – ці частки вибіркової сукупності будуть майже тотожними).

Отримані нами дані свідчать, що понад 70% респондентів (N=280) є користувачами Інтернету⁵. Ця група очікувано відрізняється на значимому рівні від тих, хто не користується Інтернетом, за показником віку. Користувачі інтернету є назагал молодшими – середній вік для цієї групи становить 40, років в той час як для групи респондентів, які не користуються Інтернетом, середній вік становить 59 років. Припускаємо, що іншими диференціюючими структурами у тому, що стосується користування Інтернетом, є тип населеного пункту проживання та рівень матеріального добробуту. Показники членства для трьох найбільш популярних «оболонки» соціальних медіа – соціальних мереж «Однокласники», «Вконтакті» та «Facebook» становлять – 34%, 39,6% та 32,8% відповідно.

Показники індексу дестабілізаційності протестного потенціалу вказали на високу значимість різниці середніх значень для групи користувачів соціальних медіа та групи респондентів, які користуються виключно традиційними медіа. Відповідний рівень є значимо вищим для користувачів соціальних медіа і становить 4,81. Зауважимо, що на думку В. М. Ворони, коли індекс перевищує 4,4 бала, протестний потенціал може перерости в масові акції. Такі значення було зафіксовано в 1998 році — пік економічної кризи; 2001 рік — касетний скандал; 2004–2005 роки — «помаранчеві» події... Кінець 2010 року — масові протести підприємців (так званий «податковий майдан») [24, с. 35].

⁴ До таких координованих виступів тисяч користувачів українських соціальних медіа належать звернення до канцлера Німеччини А. Меркель зі словами «Дякуємо, фрау Рібентроп», звернення до президента Франції Ф. Олланда зі словами «Дякуємо за Містраль для Росії, пане Олланд. Ви помагаєте українцям вмирати» та звернення до президента України П. Порошенка із словами «Поговори зі мною, Порошенко», а також поширення гасла «Врятуйте Донбас».

⁵ Ці дані є цілком співзвучними із даними дослідження, проведеного GfK Ukraine у 2013 році. За даними дослідження, найактивніші користувачі мережі – молодь. Так, серед вікової групи 16-19 років 70% українців щоденно заходять в Інтернет, тоді як у віковій групі 50-59 років таких лише 14% [23].

Водночас, за показниками самопозиціонування на шкалі ідеологічних прераференцій, значимої різниці між користувачами соціальних медіа та групою респондентів, які користуються виключно традиційними медіа не виявлено.

Підсумуємо результати нашої розвідки, наголосивши, що деякі висновки мають гіпотетичний характер і потребують подальшої верифікації. Так, по-перше, Інтернет та соціальні медіа в Інтернеті зокрема охоплюють значну частину населення України, дедалі більше стають частиною буденного життя громадян із різних соціально-демографічних категорій (лише вік досі виступає диференціюючою структурою) і цілком можуть розглядатися не лише як альтернатива до традиційних медіа, а й як більш складний соціальний інформаційно-комунікативний механізм, а увага науковців не виправдано оминає це важливе соціальне явище.

По-друге, серед різноманіття сфер, що їх зачіпають соціальні медіа, вагомою є сфера громадсько-політична. Ми виявили докази на користь того, що активність у соціальних медіа пов'язана із громадсько-політичною активністю респондентів, як у формалізованому вимірі (зафіксована через членство у громадських організаціях та політичних партіях⁶), так і у неформалізованому (зафіксована через інтерес до політики, частоту ознайомлення з громадсько-політичною проблематикою в медіа).

По-третє, найбільш актуальним для сьогочасного українського суспільства є взаємозв'язок між активністю громадян у соціальних медіа та їхня спрямованість на колективну політичну дію, зокрема у протестному вимірі. Особливе занепокоєння викликає можливе застосування мобілізаційного потенціалу соціальних медіа в екстремістському ключі. Ми виявили, що користувачі соціальних медіа відзначаються вищими на статистично значимому рівні показниками спрямованості на дестабілізаційні форми політичної поведінки (для верифікації гіпотези використаний індекс дестабілізаційності протестного потенціалу) порівняно із респондентами, які є користувачами виключно традиційних медіа. Водночас, ми не зафіксували суттєвих відмінностей між користувачами та тими, хто не користується соціальними медіа у вимірі політичного екстремізму, зафіксованого за допомогою ідеологічної самоідентифікації у діапазоні «крайній лівий – крайній правий». Це наштовхує на думку про те, що соціальні медіа пов'язані із явищем (а можливо і стимулюють явище) *дестабілізаційного активізму* (авторський термін). ***Під дестабілізаційним активізмом ми маємо на увазі тип соціальної установки на активну політичну участь із застосуванням широкого спектру форм, в тому числі протиправних та деструктивних.***

Разом з тим, соціальні медіа не пов'язані із явищем правого та лівого екстремізму (принаймні такий взаємозв'язок не був зафіксований). Ймовірно це пояснюється інклюзивністю, відкритістю, горизонтальністю та інтерактивністю соціальних медіа – характеристиками, які ускладнюють формування закритих, дискримінаційних, партикуляристських спільнот.

По-четверте, у кожному суспільстві наявна низка мобілізаційних механізмів, ефективність яких зумовлюється як соціально-культурними та соціально-психологічними, так і історичними та інституційними чинниками. Формальні соціальні інституції з фіксованим членством та повноваженнями, зафіксованими правом, переважають в одних суспільствах, в той час як у інших масова мобілізація відбувається переважно поза формальними інститутами. Досвід сучасного українського суспільства вказує на відторгнення широкими масами населення формальних інституційних форм масової мобілізації та колективної дії – політичні партії та громадські організації досі не стали дієвими структурами колективної дії, на що вказують відносно низькі та незмінні показники членства у таких структурах впродовж років незалежності України. Припускаємо, що поясненням є, з одного боку, відторгнення масовою свідомістю формальних інститутів у відповідь на їхню неефективність та репресивність у радянський час та недовіра в період незалежності (тут корисним є поняття організаційної поразки, запропоноване Р. Роузом [25]), а, з іншого боку, особливості національного характеру, які відкидають ієрархічну організацію та дисципліну, характеризуються амбівалентністю і надають перевагу самоорганізації, спонтанності, цінують особливу думку та позицію індивіда. Зважаючи на вказане – соціальні медіа становлять мобілізаційний механізм, який найбільшою мірою відповідає сучасному українському суспільству, поєднує елементи, які компенсують низьке відчуття політичної суб'єктності, гнучкість та спонтанність, горизонтальність та добровільність.

Перспективними напрямками дослідження є з'ясування особливостей громадсько-політичної активності громадян у середовищі соціальних медіа (віртуальний активізм) та в об'єктивній реальності (активізм ризику).

⁶ Частка носіїв такої ознаки, як членство в громадських організаціях та політичних партіях, є досить малою, що загалом відповідає низькій залученості громадян до цих структур, але вимагає поглиблених досліджень.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Щербина В. Сетевые сообщества в ракурсе социологического анализа. Опыт рефлексии становления «киберкоммуникативного континуума» / В. Н. Щербина. – Запорожье: Просвіта, Бердянський педагогический институт, 2001. – 228 с. 2. McLuhan M., Fiore Q. *The Medium is the Message* / M. McLuhan, Q. Fiore. – N.Y., 1967. 3. Кастельс М. Информационная эпоха : экономика, общество и культура / М. Кастельс ; [пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана]. — М. : [Б. и.], 2000. — 606 с. 4. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / М. Кастельс; Пер. з англ. — К. : «Видавництво «Ваклер» у формі ТОВ, 2007. — 304 с. 5. Bimber B. The Internet and Political Transformation: Populism, Community, and Accelerated Pluralism / B. Bimber // *Polity*. Vol. 31, 1998, No. 1, Pp. 133-160 6. Rheingold H. Using Participatory Media and Public Voice to Encourage Civic Engagement / H. Rheingold // *Civic Life Online: Learning How Digital Media Can Engage Youth*. Ed. by W. L. Bennett. MacArthur Foundation Series on Digital Media and Learning. Cambridge, MA: The MIT Press, 2008. Pp. 97–118. 7. Aday S. Blogs and Bullets: New Media in Contentious Politics [Електронний ресурс] / S. Aday, H. Farrell, M. Lynch, J. Sides, J. Kelly, E. Zuckerman. Режим доступу: <http://bit.ly/9bM3Gd> 8. Quirk. Iran's Twitter Revolution. Foreign Policy in Focus [Електронний ресурс] / P. Quirk. Режим доступу: http://www.fpif.org/articles/irans_twitter_revolution 9. González-Bailyn S. The Dynamics of Protest Recruitment through an Online Network [Електронний ресурс] / S. González-Bailyn, J. Borge-Holthoefer, A. Rivero, Y. Moreno Режим доступу: <http://www.nature.com/srep/2011/111215/srep00197/full/srep00197.html> 10. Белинская Е. Человек в информационном мире / Е. П. Белинская // Перспективы социальной психологии. — М. Аспект-пресс, 2002. 11. Кузнецова Ю. Психология жителей Интернета / Ю. М. Кузнецова, Н. В. Чудова. — М. : Изд-во ЛКИ, 2008. — 224 с. 12. Інтернет, соціальні мережі зводять нанівець всі спроби замовчувати події в Україні (результати експертного опитування щодо інформування про події на Євромайдані). Академія української преси. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.aup.com.ua/> 13. Даниленко С. Громадянський вимір інформаційно-комунікаційної революції: концептуально-теоретичні та політико-прикладні аспекти. Спеціальність 23.00.03– політична культура та ідеологія. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ – 2011. 14. Nacos V. *Terrorism and Counterterrorism: Understanding Threats and Responses in the Post 9/11 World (3rd Edition)* / Nacos V. L. Oxford: Rowman & Littlefield. 2002. 365 p. 15. Kaplan A. M. Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media / A. M. Kaplan, M. Haenlein // *Business Horizons*.-2010. Vol. 53.-Issue 1. – Pp. 59-68. 16. Даниленко С. Сила громадянської журналістики [Електронний ресурс] / С. Даниленко. Режим доступу: http://www.ucipr.kiev.ua/publications/sila-gromadianskoi-zhurnalistiki/view_print 17. Jenkins H. *Convergence Culture: Where New and Old Media Collide* / H. Jenkins // New York: New York University Press. – 2006. 18. Enemies of the Internet 2014: entities at the heart of censorship and surveillance [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://en.rsf.org/enemies-of-the-internet-2014-11-03-2014,45985.html> 19. Рунет готовится к изоляции. Совет безопасности РФ обсудит укрепление безопасности российского интернета. 23 сентября 2014 года. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.gazeta.ru/business/2014/09/22/6227777.shtml> 20. Інтернет-асоціація України підписала меморандум про співробітництво з НЕК з питань захисту суспільної моралі 20.03.09 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.khpg.org.ua/ru/pda/index.php?id=1237560807> 21. Pattie Ch. Citizenship and Civic Engagement: Attitudes and Behaviour in Britain / Pattie Ch., Seyd P., Whiteley P. // *Political studies*. – 2003. – Vol. 51. – Pp. 443-468. 22. Панина Н. Избранные труды по социологии: в трех томах. – Том III. Социология политики, национальных отношений, общественного мнения и социальная психиатрия / Н. В. Панина / Сост. И ред. Е. И. Головаха. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2012. – 328 с. 23. Gladwell M. Small Change. Why the revolution will not be tweeted. October 4, 2010 Issue. *The New Yorker* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.newyorker.com/magazine/2010/10/04/small-change-3> 24. В Україні збільшилася кількість користувачів Інтернету. Найпопулярніші — соціальні мережі [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://visti-kalush.com.ua/news/2014/04/09/8819/view> 2014.04.09 25. Ворона В. Соціологічні виміри суспільства (Виступ на загальних зборах НАН України) / В. М. Ворона // Вісник НАН України. – 2011. – № 7 – С.34 – 37. 26. Rose R. Getting things done in an anti-modern society: social capital networks in Russia / R. Rose // Social Capital Initiative Working Paper No. 6 The World Bank Social Development Family Environmentally and Socially Sustainable Development Network November 1998. 23 p.

УДК 364.442

ДЕРЖАВА ЯК СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ: ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ ТА СУЧАСНА ДИСКУСІЯ

Євдокимова Ірина Анатоліївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

В статье представлен обзор некоторых положений теории социальной политики относительно государства как ведущего субъекта социальной политики. Проанализирована эволюция взглядов на государство как субъекта социальной политики, рассмотрены условия возникновения концепции социального государства. Предоставлен обзор дискуссионных вопросов относительно современного государства как субъекта социальной политики. Анализируются различные позиции по вопросам критериев социального государства, соотношения государства общего благосостояния и социального государства.

Ключевые слова: социальная политика, социальное государство, социальные права, государство общего благосостояния, новые социальные риски и др.

У статті надано огляд деяких положень теорії соціальної політики щодо держави як провідного суб'єкта соціальної політики. Проаналізовано еволюцію поглядів на державу як суб'єкта соціальної політики, розглянуто умови виникнення концепції соціальної держави. Визначено деякі дискусійні питання щодо сучасної держави як суб'єкта соціальної політики. Зокрема, аналізуються різні позиції з питань критеріїв соціальної держави, співвідношення держави загального добробуту та соціальної держави.

Ключові слова: соціальна політика, соціальна держава, соціальні права, держава загального добробуту, нові соціальні ризики та ін.

Logic of world processes of society development is related to the tendency of reduction of influence of the state on a social sphere, that not in the last turn is conditioned by the crisis of public social policy of 1970-80th, liberalization of world view, development of civil society and others. However the role of the state as a subject of social policy remains very ponderable. The prospects of development of society, social groups and separate people still depend on the state social policy. Therefore the analysis of role of the state in social policy becomes extremely topical. In the article the review of some thesis of theory of social policy in relation to the state as leading subject of social policy are presented. The evolution of looks on the state as subject of social policy is analysed, the terms of development of conception of the social state are considered. The review of debatable questions of modern scientific discourse in relation to the state as subject of social policy is given. In particular, the conclusions that the debatable questions in relation to the state as subject of social policy in modern society is the question of criteria of the social state, correlation of welfare state and social state are made. It is also stressed that the Constitution of Ukraine determines Ukrainian state as a social state. Thus the greatest social value is a person, person's life and health, honour and dignity, inviolability and safety. Consequently, development of the state and society in this direction requires an increase attention at state level to the problems of human development and forming of effective public social policy. At the same time social policy as a key constituent of state policy officially always was joined in Ukraine to the number of her first priorities. But official declarations were incarnated not always in practical actions. Practical embodiment of idea of social state is one of mechanisms of providing the unity of modern Ukrainian society.

Keywords: social policy, social state, social rights, welfare state, new social risks.

У сучасному світі спостерігається тенденція зменшення впливу держави на соціальну сферу, що не в останню чергу обумовлено кризою державної соціальної політики 1970-80-х років, лібералізацією світогляду, розвитком громадянського суспільства з властивими йому регулятивними механізмами тощо. Однак і за цих умов роль держави як суб'єкта соціальної політики залишається дуже вагомою. Від неї і досі залежать перспективи розвитку суспільства, соціальних груп та окремих людей. Саме цим обумовлений інтерес науковців до аналізу ролі держави в соціальній політиці в сучасному суспільстві. Аналізу соціальної політики держави присвячені роботи О. О. Яременко, С. І. Лавриненко, О. Скуратівського, Е. І. Ягодки, О. Л.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Іванової та ін. Серед публікацій закордонних авторів слід відзначити роботи К. Еспінг-Андерсена, Т. Ганслі, П. Спікера, К. Вайса, Л. Пала, М. Петтона, О. Кузьміна, П. В. Романова, О. Р. Ярської-Смирнової, Т. Ю. Сидориної та ін. В той же час слід зазначити, що в багатьох з цих праць викладено лише загальні положення щодо ролі держави в соціальній політиці в суспільстві.

Мета статті – надати огляд еволюції положень щодо держави як провідного суб'єкта соціальної політики та визначити дискусійні питання щодо сучасної держави як суб'єкта соціальної політики.

Суб'єктами соціальної політики вважаються структурні елементи суспільства, які здійснюють цілеспрямований вплив на формування та функціонування соціальної сфери, а також вирішення соціальних проблем. До них відносять державу, соціальні групи, політичні партії та громадські організації, різноманітні фонди, комерційні організації тощо. Держава є провідним суб'єктом соціальної політики в першу чергу тому, що, на відміну від інших, саме держава має необхідні ресурси для здійснення соціально-політичної діяльності в масштабах всього суспільства. Крім того, держава також має зобов'язання щодо забезпечення реалізації соціальних прав перед своїми громадянами. Очевидно, що соціальна політика держави залежить від сформованих у суспільстві уявлень щодо меж і характеру втручання, від стану економіки, соціально-демографічної ситуації в країні тощо. Всі ці положення не викликають сумніву в сучасній теорії соціальної політики та транслюються системою освіти. Слід однак зазначити, що бачення держави як провідного суб'єкта соціальної політики є результатом досить тривалого розвитку суспільної думки.

Приблизно до 17 століття поняття держави трактувалася досить широко, при цьому вона не відокремлювалася від суспільства. Так, у філософській думці античності держава та суспільство були тотожні, функції їх були нероздільні. Такий підхід став можливим завдяки особливому погляду на природу людини, яка визначалася як «соціальна (державна) тварина». Відповідно прагнення людини до особистого блага не відрізнялося від прагнення до блага суспільного. У цей період держава здійснювала турботу про задоволення соціальних потреб членів суспільства лише в контексті турботи про інтереси самої держави. Потреби окремих груп були важливими настільки, наскільки їх реалізація відповідала інтересам саме держави. Крім того, на цьому етапі соціальна діяльність держави була не обов'язком, а актом особистої добродійності правителя і тому здійснювалася у формі благодійної його діяльності. Багато в чому така ситуація була обумовлена нерозвиненістю соціальних потреб членів суспільства, простотою їх задоволення, нерозвиненістю інститутів громадянського суспільства.

Таким чином, цей період характеризується незначним обсягом і характером втручання держави в соціальну сферу та, відповідно, відсутністю розуміння держави як провідного суб'єкта соціальної політики.

Починаючи з 17 століття поступово формуються уявлення, в яких враховується відокремленість природи й інтересів індивіда від природи політично організованого суспільства як єдиного цілого. В основі цих уявлень лежить думка про те, що держава створюється головним чином для захисту й задоволення потреб людей. Тобто, на цьому етапі відбувається відхід від широкого розуміння держави та вона починає розглядатися як один із соціальних інститутів – особливий, повновладний, могутній, але окремий, не тотожний суспільству феномен.

Ці ідеї знайшли своє вираження в теорії природних прав людини та теорії суспільного договору Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, які стверджували, що існуючі спочатку у вільному й неорганізованому стані індивіди в результаті економічної та іншої взаємодії спочатку створили суспільство, а потім для захисту своєї безпеки й природних прав договірним шляхом створили спеціальний орган – державу. До цього періоду належить розробка концепції правової держави, яка заснована на ідеях природного права, народного суверенітету, суспільного договору, принципу розподілу влади, строгому розмежуванні прав між державою й індивідом, обмеженні держави правом.

Правова держава відсторонялася від втручання в економічну й соціальну сфери життєдіяльності суспільства та виконувала лише охоронні функції – відігравала роль «нічного сторожа». Ідеологи цієї концепції (Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Р. Міль та ін.) вважали, що забезпечення кожному негативної свободи (або свободи від обмежень) та заохочення конкуренції підуть на користь усім, зроблять приватну власність доступною для кожної людини, максимізують індивідуальну відповідальність і ініціативу та приведуть до загального добробуту.

Однак на практиці проголошення індивідуальної свободи, рівноправ'я та невтручання держави в справи громадянського суспільства не перешкоджали економічним кризам, жорстокій експлуатації, загостренню соціальної нерівності. Глибока фактична нерівність знецінювала рівноправ'я громадян, перетворювала використання конституційних прав у привілей заможних членів суспільства. Виявилося, що обмеження держави здійсненням охоронних функцій і не контрольований державою розвиток соціально-економічної сфери суспільства не може забезпечити соціальну гармонію та справедливість.

Поступово на зміну концепції класичного лібералізму з його роздільним баченням громадянського суспільства та держави приходять ідеї, які орієнтовані на збільшення значення держави як інституту, який бере участь у формуванні суспільного порядку, забезпеченні соціального миру, збереженні єдності всього соціального організму, згладжуванні соціальної нерівності (Дж. Гелбрейт, Д. Кейнс, Дж. Роулз). Як результат – висувається нове, «позитивне» розуміння свободи, яке припускає певне втручання держави в регулювання соціальної сфери, розробляється і поступово втілюється в життя концепція соціальної держави.

Поняття «соціальна держава» було введено в обіг у 1850 році німецьким ученим Лоренцом фон Штайном (1815 – 1890). Л. Фон Штайн відстоював ідею розширення традиційних функцій держави та здійснення соціальних реформ, у результаті яких держава виявилася б здатною не тільки на правовий захист приватної власності та стихійного соціального порядку, але й на підтримку нижчих класів, підвищення їх життєвого рівня та інтеграцію суспільства, а завдяки цьому – запобіганню протестній поведінки і небезпеки революцій. Поширення подібних ідей заклало нові традиції в розуміння взаємин держави та ринку, держави та суспільства, відповідно до яких держава повинна була активно втручатися в економічні й соціальні відносини з метою їх регулювання та стабілізації. В основі концепції соціальної держави Л. фон Штайна лежить ідея забезпечення державою реалізації соціальних прав людини.

В сучасному світі ідея соціальної держави з орієнтацією на розвиток людини, створення їй гідних умов життя є досить популярною. Про це, зокрема, свідчить те, що вона покладена в основу низки міжнародних та національних документів та визначає розвиток багатьох країн світу. Так, наприклад, в Загальній декларації прав людини, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, підкреслюється, що всі люди народжуються вільними й рівними й кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення й на здійснення необхідних для підтримки її гідності та для вільного розвитку її особистості прав в економічній, соціальній і культурній областях [1].

У той же час слід зазначити, що в сучасному науковому дискурсі й досі відсутній перелік чітких критеріїв соціальної держави та дискусійним є питання щодо того, які держави варто відносити до соціальних. Деякі держави в конституції не закріпили за собою статус соціальних, однак їх діяльність фактично свідчить про те, що вони такими є. Крім того, разом з поняттям «соціальна держава» досить часто використовується поняття «держава загального добробуту», й питання щодо їх розмежування залишається досить дискусійним.

З однієї точки зору, ці поняття є синонімами. В цьому випадку наголошується, що поняття «соціальна держава» використовується переважно в германомовних країнах, а його синонім – «держава загального добробуту» – розповсюджений переважно в країнах англійськомовних. З іншої точки зору підкреслюють, що соціальна держава та держава загального добробуту – це різні форми існування держави як суб'єкта соціальної політики. Для держави загального добробуту властивий так званий «інтервенціоністський» тип соціальної політики, який пов'язаний з суттєвим втручанням держави в «облаштування» соціально-економічної сфери з метою вирівнювання можливостей для учасників соціально-економічних відносин, проведення так званої «пасивної» (з точки зору впливу на активність індивідів на ринку праці) соціальної політики, формування державного сектору соціальної сфери тощо. Соціальна держава орієнтована більше на так званий «регулятивний» тип соціальної політики, який пов'язує зі створенням державою рівних та сприятливих для самостійної та активної діяльності громадян умов, а не зі здійсненням прямого втручання в «облаштування» соціально-економічної сфери. Основою політики соціальної держави вважається соціально-ринкова економіка, яка базується на вільній конкуренції, приватному підприємстві, перерозподілі доходів відповідно до принципу соціальної справедливості для забезпечення кожному громадянину гідного рівня життя. На мій погляд, саме цей підхід є більш плідним для розуміння особливостей та змін, які відбуваються в державній соціальній політиці в 20-21 столітті.

Після Другої світової війни держава загального добробуту стала для багатьох країн інструментом вирішення проблем післявоєнного періоду: безробіття, необхідність соціального захисту так званих «жертв війни» (діти-сироти, каліки-солдати, одинокі похилі тощо), необхідність забезпечення національної єдності та ін. Модель держави загального добробуту демонструвала свою ефективність приблизно до 1970-80-х рр.. У цей період програми соціального страхування були розширені та почали охоплювати працівників не тільки фізичної, а й розумової праці, з'явилися державні програми житлового забезпечення, охорони здоров'я, освіти та ін. Витрати на соціальну сферу в деяких країнах досягали 25-30% від ВВП. В державній соціальній політиці багатьох країн був реалізований принцип забезпечення задоволення потреб населення не на мінімальному, а на оптимальному рівні.

З середини 1970-х рр. в багатьох країнах Заходу спостерігаються явища, які свідчать про кризу держави загального добробуту, а саме: дефіцит державного бюджету та неможливість держави виконати взяті на себе соціальні зобов'язання; формування патерналістських настроїв серед населення та

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

руйнування стимулів до праці й інвестування; відсутність єдності в розумінні мети державної соціальної політики; постійне збільшення «попиту» на державну соціальну допомогу з боку населення; зневіра в корисність деяких державних соціальних програм та виникнення соціальної напруги й навіть конфліктів в суспільстві при спробі їх згортання та ін.

Що стосується діагнозів причин кризи держави загального добробуту, то їх напевне існує стільки, скільки й самих експертів. У цьому зв'язку слід звернути увагу на точку зору К. Еспіна-Андерсена [2], який бачить в основі кризи держави загального добробуту внутрішні та зовнішні причини. Внутрішні причини пов'язані з виникненням наприкінці 20 століття розриву між політикою держав загального добробуту та новими потребами та ризиками, з якими зіткнулося населення. Політика держав загального добробуту базувалася на ідеях рівності та універсальності забезпечення та була сформована в умовах відносно гомогенного індустріального суспільства. Значна диференціація в сфері зайнятості та в життєвих циклах родин, яка характерна для постіндустріального суспільства, призвела до виникнення гетерогенних потреб та очікувань і, як наслідок, - до розчарування в можливостях держави загального добробуту серед населення, потреби якого держава загального добробуту вже не в змозі задовольнити. Зовнішні причини пов'язані з тим, що, в умовах глобалізації відбувається істотна зміна економічних умов існування держав загального добробуту, які характеризуються повільнішим економічним зростанням, "деіндустріалізацією" економіки, неефективним функціонуванням ринку праці тощо. В зв'язку з цим Б. Дікон, М. Халс та П. Стабс також відзначають в якості нових тенденцій, які призвели до кризи держави загального добробуту, глобалізацію економіки, виникнення мобільної наднаціональної робочої сили та транснаціональних корпорацій [3]. Крім того, до зовнішніх причин кризи держави загального добробуту слід також віднести й певні демографічні тенденції, які пов'язані зі зниженням народжуваності, постарінням населення, що також ставить під загрозу життєздатність держав загального добробуту, які поступово втрачають економічний фундамент свого існування.

Ідея «нових соціальних ризиків» є досить плідною для аналізу кризи держави загального добробуту та виокремлення особливостей соціальної держави. В цьому контексті «нові соціальні ризики» можуть бути визначені як об'єктивні ситуації, що виникають в умовах переходу від індустріального до постіндустріального суспільства та несуть загрозу добробуту окремих соціальних груп та суспільства в цілому. Нові соціальні ризики стають своєрідним «викликом» державі загального добробуту, яка, як свідчить історія, неспроможна адекватно на них відреагувати, що й призводить до її кризи наприкінці 20 століття. З іншого боку, «нові соціальні ризики» стають орієнтиром для формування політики соціальної держави як альтернативи державі загального добробуту в умовах постіндустріального суспільства. За економічних та демографічних умов постіндустріального суспільства соціальна держава опиняється в складній ситуації: реагувати на соціальні ризики в умовах відсутності необхідних фінансових ресурсів. Саме тому на порядок денний виходить переважно так званий «регулятивний» тип державної соціальної політики. З точки зору П. Тейлора-Губі [4], для європейських держав загального добробуту головними ризиками наприкінці 20 століття стають збільшення рівня зайнятості жінок на ринку праці у порівнянні з чоловіками працездатного віку, що ставить під загрозу забезпечення достатнього рівня доходу для окремих сімей; збільшення кількості людей похилого віку, яке ставить під загрозу ефективне функціонування систем соціального обслуговування, пенсійного забезпечення та охорони здоров'я; технічний розвиток виробництва та зменшення некваліфікованої ручної праці призводять до виникнення ризику виключення з ринку праці осіб з низьким рівнем освіти та ін.

Таким чином бачення держави як провідного суб'єкта соціальної політики є результатом досить тривалого розвитку суспільної думки та в сучасних соціальних науках втілено в положеннях концепції соціальної держави. В науковому дискурсі й досі обговорюються питання щодо критеріїв соціальної держави, її співвідношення з державою загального добробуту та ін. Очевидно, що розмежування держави загального добробуту та соціальної держави є більш плідним для розуміння особливостей та змін, які відбуваються в державній соціальній політиці в багатьох країнах в 20-21 столітті. За умов такого розмежування ідея соціальної держави, висунута ще в 19 столітті Л. фон Штайном, перетворюється в форму існування держави в умовах постіндустріального суспільства на протигагу державі загального добробуту, яку пов'язують переважно з індустріальним суспільством.

Проблема формування соціальної держави є актуальною й для сучасної України. Конституція України визначає нашу державу як демократичну, правову та соціальну [5]. З часів незалежності демократія, верховенство права, соціальна спрямованість включалася в Україну до числа її найперших пріоритетів. Але не завжди офіційні декларації втілювалися в практичні дії. В цьому зв'язку досить показовими є результати моніторингу громадської думки Інституту соціології НАН України, який був проведений в 2013 році. За ними лише 12,9% опитаних визнавали, що Україні вдалося стати демократичною державою, 6,7% - правовою, та 8,4% - соціальною [6]. Крім того, справедливим

українське суспільство в 2013 році вважало лише 3,7% громадян [6]. Отже, розвиток українського суспільства вже тривалий час потребує посиленої уваги з боку держави до формування результативної державної соціальної політики. Практичне втілення ідеї соціальної держави в Україні повинно враховувати як загальні тенденції розвитку державної соціальної політики у світі, досвід інших країн, так і повинно базуватися на ґрунтовному вивченні «старих» та «нових» соціальних ризиків, що виникли в країні після подій кінця 2013 року та вже призвели до суттєвого падіння рівня життя населення. Слід також наголосити, що формування не декларативної, а реальної соціальної держави в Україні може стати одним з механізмів забезпечення єдності українського суспільства в сучасних умовах.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ООН. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml 2. Esping-Andersen, G. After the Golden Age? Welfare State Dilemmas in a Global Economy, in Welfare State in Transition. National Adaption in Global Economies / G. Esping-Andersen. – Sage Publications Ltd, 1996. – P. 1-31. 3. Дікон Б. Глобальна соціальна політика. Міжнародні організації й майбутнє соціального добробуту / Б. Дікон, М. Халс, П. Стабс; [пер. з англ. А. Олійника та ін.]. — К. : Основи, 1999. — 346 с. 4. Тэйлор-Губи П., Ларсен Т. Новые риски и ЕС / Публичная политика: от теории к практике / Андерсон Д., Коулбач Х., Роудс Р. [и др.]; под ред. Н. Ю. Даниловой, О. Ю. Гуровой, Н. Г. Жидковой; [пер. с англ. Е. В. Богданова, О. Ю. Гурова и др.]. – СПб. : Алетейя, 2008. – С. 281-317. – (Серия «Левиафан»). 5. Конституція України (із змінами, внесеними Законами України від 8 грудня 2004 року N 2222-IV, від 1 лютого 2011 року N 2952-VI, від 19 вересня 2013 року N 586-VII, від 21 лютого 2014 року N 742-VII) [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Законодавство. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/content/constitution.html> 6. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2013. – С. 532.

УДК 316.343.622

ВЕЛИКИЙ БІЗНЕС ТА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ВЗАЄМОДІЯ ЗА УМОВ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Рахманов Олександр Адольфович – доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри політології та соціології ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

В статті проаналізовано відносини великого бізнесу та українського суспільства в контексті радикальних перетворень у 2013–2014 рр. Суб'єктність власників великого капіталу ґрунтувалася на суспільно-політичному розмежуванні українського соціуму, коли відмінні геополітичні та етнокультурні орієнтації громадян вдало експлуатувалися великими власниками, залишаючи останніх основними арбітрами у разі чергового політичного загострення. Після революційних подій лютого 2014 р., анексії Криму та розгортання конфлікту на Донбасі проблема легітимності великої приватної власності в Україні, як стверджує автор, остаточно не вирішена, а загнана всередину надією на позитивні зміни та тимчасовим консенсусом на ґрунті боротьби з сепаратизмом. Можлива спроба олігархами експлуатувати традиційне суспільно-політичне розмежування українського соціуму буде відразу нейтралізована громадянським суспільством, яке на тлі послаблення держави набуває все більшого впливу.

Ключові слова: власники великого капіталу, легітимність приватної власності, суспільно-політичне розмежування українського соціуму.

В статье проанализированы отношения крупного бизнеса и украинского общества в контексте радикальных преобразований в 2013-2014 гг. Субъектность собственников крупного капитала основывалась на общественно-политическом размежевании украинского социума, когда отличные геополитические и этнокультурные ориентации граждан удачно эксплуатировались крупными собственниками, оставляя последних основными арбитрами в случае очередного политического обострения. После революционных событий февраля 2014г., аннексии Крыма и развертывания конфликта на Донбассе проблема легитимности крупной частной собственности в Украине, как утверждает автор, окончательно не решена, а загнана внутрь надеждой на положительные изменения и временным консенсусом на почве борьбы с сепаратизмом. Возможная попытка олигархами эксплуатировать традиционное общественно-политическое размежевание украинского социума будет сразу нейтрализована гражданским обществом, которое на фоне ослабления государства приобретает все большее влияние.

Ключевые слова: собственники крупного капитала, легитимность частной собственности, общественно-политическое размежевание украинского социума.

The paper analyzes relationship between big business and the Ukrainian community in the context of radical change in 2013-2014. The subjectness of large capital owners was based on social and political polarization in Ukrainian society when distinct geopolitical and ethno-cultural orientations of citizens successfully used by large capital owners, leaving the last ones as main arbiters in case of any political deterioration. Ukrainian population has not accepted the idea of involvement of foreign capital and monetary form of privatization, and this has favoured the formation of national capital. Big business in Ukraine was not particularly interested in the integration process of the country with both the West and the East. The aggressive policy of Kremlin towards the oligarchs, when compromised the legality of private property, frightening and discouraging business circles of Ukraine. Similarly, the extension of the European institutions on the Ukrainian territory would require transparency, depoliticisation and, most importantly, decriminalization of main financial flows. However, increasing usurpation of power by President Yanukovich and further encroachment on assets of oligarchs forced them to seek protection in possible integration of Ukraine following their interests to foreign parties. After the events of February 2014, the annexation of the Crimea and conflict in the Donbas region, problem of legitimacy of large private property in Ukraine is not completely solved, and driven into the hope of change and temporary consensus on the basis of the fight against separatism. Immediately after the fall of the regime, under the influence of lightning annexation of Crimea by Russia, the new interim government has offered oligarchs to lead the troubled regions. Active patriotic position of some representatives of big business slightly decreased «post-revolutionary» anti-oligarch mood of the population. The legitimacy of large private property at the moment depends on the contribution of big business to national defence and reconstruction of the economy of Ukraine. Chance of oligarchs' attempt to exploit traditional socio-political polarization in Ukrainian society will be immediately neutralized by civil society, which strength on the background of weakening of the state

is becoming more significant. If avoidance of big business solutions to pressing problems and preservation of public institutions, impoverished the population essentially guilty in this situation deems richest. Instead of upholding national independence and Ukraine's integration into European institutions, it will lead to a departure from the oligarchic model of the economy, since the vector of integration envisages liberalization of the economy, and the growing influence of SME.

Keywords: large capital owners, legitimization of private property, social and political polarization in Ukrainian society.

Внаслідок кардинальних змін політичної, економічної та соціальної систем в кінці ХХ ст. відбулася значна трансформація соціальної структури у постсоціалістичних суспільствах. За ринкових умов утворився великий бізнес, представники якого стали визначальною верствою у функціонуванні цих суспільств. Сформована в Україні неформальна система взаємовідносин власників великого капіталу і влади трималася на контролі з боку великого капіталу партійної системи шляхом фінансування владних і опозиційних політичних проєктів, а на певних етапах – і на безпосередньому входженні в урядові структури, за допомогою яких вони формують державні інститути відповідно до своїх економічних інтересів. Такий перебіг ролі та місця великих власників не в останню чергу був пов'язаний із специфікою сприйняття їх суспільством.

Проблему відносин великого бізнесу та українського суспільства детально вивчали протягом останніх двадцяти років [1, с. 69; 2, с. 91, 94, 100; 3, с. 568–569; 4, с. 215; 5, с. 462–465; 6; 7; 7, с. 225–252]. Результати цього вивчення дали змогу констатувати, що українське суспільство ставило під сумнів легітимність приватної власності на великі підприємства. Разом з тим, неоднозначна оцінка населенням володіння великим капіталом поєднувалася з бажанням співпрацювати з великими власниками, відносно яких у суспільстві досі переважало нейтральне або позитивне ставлення. Водночас неприйняття громадською думкою України залучення іноземного капіталу та грошової форми приватизації спричинило впровадження вже на початку економічних перетворень непрозорих методів роздержавлення великої промисловості, що дало змогу вітчизняним великим підприємцям шляхом первісного накопичення капіталу акумулювати ресурси для подальшого оволодіння найбільшими підприємствами. Це спричинило формування національного великого капіталу. Рентоорієнтованість та неконсолідованість українського суспільства сприяли тому, що великі власники стали соціальною основою перехідного суспільства.

За цих умов громадська думка щодо діяльності представників великого бізнесу та проблема легітимності приватної власності залишаються вагомими чинниками політичних і соціально-економічних перетворень в Україні, оскільки врахування спрямованості масової свідомості або її маніпулювання часто стає рушієм чи перешкодою назрілих реформ та інституціональних перетворень. Виходячи з того, що сучасний етап розвитку України характеризується драматичними процесами відстоювання державності та територіальної цілісності, віддзеркалення у громадській думці діяльності основних суб'єктів соціальних перетворень – власників великого капіталу – стає важливою ланкою пізнання можливих наслідків цих перетворень.

Отже, мета статті – проаналізувати динаміку громадської думки населення України щодо місця і ролі великого бізнесу та його представників в контексті процесів у 2013–2014 рр.

Динаміка взаємовідносин української влади і великого капіталу за умов постсоціалістичних перетворень пройшла кілька етапів формування політичної суб'єктності великих власників: зародження регіональних фінансово-промислових груп (ФПГ) на базі капіталу «червоних директорів», трейдерського та банківського капіталів за сприяння місцевої влади; вихід ФПГ на загальноукраїнську арену шляхом створення партійних проєктів; активна участь ФПГ у політичних процесах 2002–2005 рр.; політична суб'єктність ФПГ за умов парламентсько-президентської республіки (2006–2010 рр.); захоплення східноукраїнськими ФПГ політичної влади в Україні та безпосереднє управління політичними та економічними процесами (2010–2012 рр.); узурпація влади найближчим оточенням В. Януковича (т.з. «Сім'єю») та лояльними олігархами (2012–2014 рр.). Одним із чинників формування особливого порівняно з Росією і країнами Заходу типу політичної суб'єктності власників великого капіталу стало суспільно-політичне розмежування українського соціуму, коли відмінні геополітичні та етнокультурні орієнтації громадян вдало експлуатувалися великими власниками, залишаючи їх основними арбітрами у разі чергового політичного загострення.

Концентрація владного ресурсу навколо «сімейної групи» президента В.Януковича, низька якість проведення реформ, неефективність влади та суттєве зниження її рейтингу поступово послаблювало легітимність режиму в очах населення. Крім цього, наближені до президента представники великого капіталу визначали, кому (навіть серед наближених до правлячої Партії регіонів) можна займатися бізнесом, а кому потрібно відійти вбік або в кращому випадку продати свій бізнес. Це спричинило негативне ставлення суспільства до представників великого капіталу. Як свідчить загальнонаціональне моніторингове опитування «Україна та українці» (шоста хвиля), проведене Центром соціальних та маркетингових

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

досліджень «СОЦІС» у період з 10 по 21 березня 2011 р. (N=2004), переважна більшість респондентів убачала дійсну роль багатих людей у задоволенні своїх статусно-споживацьких потреб (табл. 1).

Таблиця 1.

Розподіл відповідей населення України на запитання «На Вашу думку, яка роль багатих людей сьогодні в Україні?» (%)

На Вашу думку, яка роль багатих людей сьогодні в Україні?	N=2004
Вони допомагають розбудувати країну	1,1
Вони достатньо багато займаються доброчинністю та спонсорською діяльністю	2,8
Вони інвестують свій капітал в економіку країни і створюють нові робочі місця	6,2
Вони піклуються тільки про себе, витрачаючи гроші на дорогі будинки, авто та інші предмети розкоші	82,5
Важко відповісти / Відмова від відповіді	7,4

Натомість розбудова країни, інвестиції в неї, доброчинність та спонсорська діяльність у масовій свідомості з багатими людьми майже не асоціювалася. Втім, незважаючи на доволі критичне масове сприйняття багатих людей, майже рівними виявилися частки опитуваних, на думку яких багаті люди мають у суспільстві дуже низький і низький авторитет (34,0%), з одного боку, та високий і дуже високий (35,4%) – з другого. Крім цього, суспільство здебільшого було налаштоване конструктивно щодо бажаної ролі багатих людей в Україні (табл. 2).

Таблиця 2.

Розподіл відповідей населення України на запитання «А якою повинна бути роль багатих людей в Україні?» (%)

А якою повинна бути роль багатих людей в Україні?	N=2004
Вони повинні йти в політику й ефективно керувати країною	2,0
Вони повинні більше займатись доброчинністю та спонсорською діяльністю	10,2
Вони повинні сплачувати податки, інвестувати в економіку і створювати нові робочі місця	70,2
Вони повинні сидіти у в'язниці	13,7
Важко відповісти / Відмова від відповіді	3,9

Так, переважна більшість населення вважала, що українські багатії повинні сплачувати податки, інвестувати в економіку і створювати нові робочі місця. І лише 13,7% дотримуються думки, що вони повинні сидіти у в'язниці. Разом з цим інші функції багатіїв не знаходили підтримки у масовій свідомості України: тільки 10,2% вважали, що вони повинні більше займатись доброчинністю та спонсорською діяльністю, і лише 2,0% погоджуються, що вони повинні йти в політику й ефективно керувати країною. Тут треба мати на увазі, що, відповідаючи на запитання, респонденти вимушені були обирати лише один варіант відповіді. Тому питання ставлення населення до доброчинності великих власників залишається відкритим.

Повертаючись до подій, що передували Євромайдану, варто зазначити, що великий бізнес в Україні особливо не був зацікавлений в інтеграційних процесах своєї країни як із Заходом, так і Сходом. Більш конкурентноспроможні як у ресурсному, так і в політичному сенсі російські олігархічно-фінансові клани викликали настороженість у їхніх вітчизняних колег. До того ж агресивна політика Кремля стосовно власних олігархів, коли ставиться під загрозу їх власність, відлякувала і відлякує ділові кола України. Не зацікавлені представники великого капіталу були й у європейському напрямку. Адже поширення дії європейських інститутів на українську територію вимагало б прозорості, деполітизації та, головне, декриміналізації основних фінансових потоків. Втім, наростаюча узурпація влади президентом Януковичем та подальше зазіхання на активи олігархів змушувала їх шукати захист у можливій інтеграції України до прийнятної їхнім інтересам зовнішньополітичної сторони. Великі власники занепокоїлися перспективами зміцнення в країні особистої диктатури, яка загрожувала їхній економічній владі і політичному впливові.

Так чи інакше, політика зовнішньополітичної багатовекторності України у 2013 р. вичерпала себе. Події, які сталися протягом 2013–2014 рр. в Україні, позначилися на громадській думці щодо багатьох аспектів соціального життя. Відмова президента та уряду України у 2013 р. підписати договір про асоціацію з ЄС спровокувала протестні дії активної частини суспільства та подальше протистояння її з владою. Оскільки більшість великих власників мають на Заході активи, рахунки, нерухомість, їхня особиста позиція була майже виключно нейтральною. З іншого боку, великі власники Р. Ахметов, Д. Фірташ, І. Коломойський, В. Пінчук та П. Порошенко ніяк не заважали «своїм» телеканалам та іншим медіа позитивно висвітлювати євроінтеграційні

устремління опозиційних мас і різко засуджувати дії влади. До того ж у ЗМІ поширювалася інформація, що негласно олігархи підтримують Євромайдан навіть матеріально.

Загострення і перші жертви на Євромайдані стали каталізатором тиску Заходу на мляву політичну позицію олігархів. Можливі санкції з боку західних країн підштовхували великий бізнес впливати на позицію Януковича. Особливо це стосувалося Р. Ахметова і Д. Фірташа, оскільки вони володіли серйозним пакетом акцій у фракції Партії регіонів у парламенті. Спроби українських олігархів якимось пом'якшити політичну ситуацію особливим успіхом не увінчалися.

Повалення режиму Януковича у лютому 2014 р. поставило на порядок денний відновлення політичних інститутів в регіонах, особливо у тих, де підтримка нової влади була незначна або відсутня. Відразу після повалення режиму, під впливом блискавичної анексії Криму Росією, нова тимчасова влада запропонувала очолити проблемні регіони олігархам. І Коломойський очолив Дніпропетровську область, С. Тарута – Донецьку, І. Палиця – Одеську, А. Аваков став главою МВС. Такі кроки дали змогу втримати ситуацію і попередили у більшості областей (крім Донбасу) прояви сепаратизму і дестабілізації. Однак сам факт поглиблення впливу олігархів після Євромайдану викликав неоднозначну оцінку в суспільстві.

Згідно з результатами дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» наприкінці квітня 2014 року¹, легітимність приватної власності на великі підприємства суттєво знизилася (докл. див. [8]). Зокрема, відповідаючи на запитання «Що потрібно робити державі з великими підприємствами, які належать олігархам?», на думку 44% респондентів – їх варто націоналізувати, 36% вважали за необхідне проведення об'єктивного розслідування і повернення державі лише незаконно отриманих підприємств. Водночас, надання можливості доплатити за незаконно отримані об'єкти, але лишити їх у власності олігархів підтримували лише 9% опитаних, ще 4% – за те, щоб нічого не робити і визнати непорушним їх право власності. Націоналізацію підприємств найбільше підтримували електорат П. Симоненка (66%) та люди старшого віку (51%) з невисокими доходами (бідні – 48%, дуже бідні – 57%), найменш освічені (з початковою освітою – 57%), непрацюючі (47%). Таким чином, чим вищий рівень освіти та доходів респондентів, тим меншою є підтримка ідеї радикальної націоналізації власності олігархів. При цьому націоналізацію майже однаково підтримували як мешканці Півночі країни (49%), так і Донбасу (46%), Півдня (44%) та Центру (44%). На Заході (42%) і Сході (40%) найбільше підтримують те, щоб повернути державі лише незаконно отримані підприємства.

Розгортання конфлікту на Донбасі наразилося спочатку на параліч державних інститутів, армії, міліції. В цій ситуації рішучі кроки деяких олігархів сприяли певній стабілізації та непоширенню конфлікту за межі Донбасу. Зокрема, було профінансована початкова фаза антитерористичної операції та створення добровільних батальйонів. Саме тому особи Коломойського та Авакова викликали лють у Кремлі. Натомість бездіяльна позиція Р. Ахметова та його подальша втеча у Київ викликала переважно суспільний осуд.

Поряд з цим, у першому турі виграє президентські вибори П. Порошенко – представник великого бізнесу. З ним у владні структури прийшли інші представники великого бізнесу – Ю. Косюк, Б. Ложкін та ін. Після активного наступу антитерористичної операції та суттєвого звуження території Донбасу, підконтрольної проросійським сепаратистам, громадська думка щодо легітимності великої приватної власності поступово почала змінюватися. Про це свідчать результати дослідження, яке провела у липні 2014 р. Соціологічна група «Рейтинг»², у яких простежується трьохмісячна динаміка відповідей на запитання «Що потрібно робити державі з великими підприємствами, які належать олігархам?» (див. рис. 1). Зокрема, зменшилася кількість прихильників націоналізації усіх великих підприємств (з 44% до 36%) і збільшилося число тих, хто підтримує проведення об'єктивного розслідування і повернення державі лише незаконно отриманих підприємств (з 36% до 45%).

¹ Опитування проведено Соціологічною групою «Рейтинг» 25-30 квітня 2014 р. Аудиторія: населення України від 18 років і старші. Вибірка репрезентативна за віком, статтю, регіонами і типом поселення. Вибіркова сукупність: 2000 респондентів. Особисте формалізоване інтерв'ю (face-to-face). Помилка репрезентативності дослідження: не більше 2,2%.

² Опитування проведено Соціологічною групою «Рейтинг» 28 червня – 10 липня 2014 р. Аудиторія: населення України від 18 років і старші. Вибірка репрезентативна за віком, статтю, регіонами і типом поселення. Вибіркова сукупність: 4000 респондентів. Особисте формалізоване інтерв'ю (face-to-face). Помилка репрезентативності дослідження: не більше 1,5%.

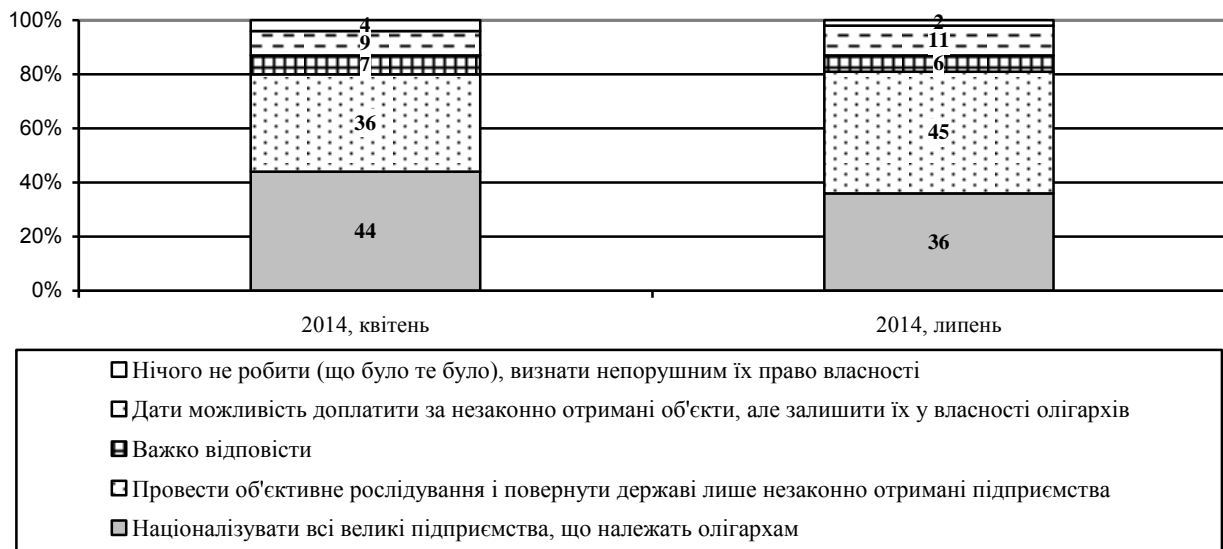

Рисунок 1. Динаміка відповідей населення України на запитання «Що потрібно робити державі з великими підприємствами, які належать олігархам?», %

Разом з тим, на думку 81% (46% – однозначно так і 35% – скоріше так) респондентів держава повинна укласти договір з великим бізнесом про повернення частини капіталів у державну власність, 5% – не погоджуються із цим, 14% – не визначилися із відповіддю. Найбільше укладення такого договору підтримують у Києві, Центрі, на Півночі і на Заході. Найменше – на Харківщині [9]. Таким чином, активна патріотична позиція окремих представників великого бізнесу дещо знизили «післяреволюційні» антиолігархічні настрої населення. Однак загроза переділу власності та інформаційна війна між окремими олігархами можуть нівелювати це зниження, оскільки медійні засоби впливу залишаються визначальними у формуванні громадської думки. Проблема легітимності великої приватної власності в Україні остаточно не вирішена, а загнана всередину надією позитивних змін та тимчасовим консенсусом на ґрунті припинення війни на Сході.

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що українське суспільство небайдуже до діяльності представників великого бізнесу. Про це свідчить динаміка громадської думки щодо долі великих підприємств, які належать олігархам. Легітимність великої приватної власності на даний момент прямо залежить від внеску представників великого бізнесу в обороноздатність держави та відбудову економіки України. Враховуючи подальші економічні труднощі українського населення (зростання безробіття, зниження доходів, зростання цін на комунальні послуги тощо) у зв'язку із різким погіршення відносин з Росією та фактичною війною на Сході, можна передбачити два сценарія розвитку великого бізнесу в Україні.

Можлива спроба олігархами експлуатувати традиційне суспільно-політичне розмежування українського соціуму буде відразу нейтралізована громадянським суспільством, яке на тлі послаблення держави набуває все більшого впливу. Цьому сприятиме й відсутність електорату анексованого Криму та нестабільність на Донбасі, які до цього врівноважували регіональну поляризацію. У разі уникнення великим бізнесом від вирішення нагальних проблем та збереження державних інститутів, суттєво збідніле населення винним в цій ситуації вважатиме найбагатших. Набудуть популярності прості рецепти вирішення проблеми перерозподілу власності, чим скористаються як внутрішні, так і зовнішні гравці. Обмеження або втрата суверенітету Україною зруйнує не лише систему суб'єктності власників великого капіталу, але й позбавить їх більшості активів.

Натомість відстоювання державної незалежності та інтеграція України до європейських інститутів зумовить відхід від олігархічної моделі економіки, оскільки цей вектор інтеграції передбачає лібералізацію економіки та зростання впливу середнього та малого бізнесу. Впровадження корпоративного управління обмежить суб'єктність капіталістів до статусу акціонерів-рантьє. Головним їхнім завданням буде легітимізація активів шляхом їх збереження та передавання у спадок. Для цього потрібні будуть плюралізація гілок влади, особливо судової, демократизація та підсилення громадянського суспільства, підтримка недержавного сектору.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Демченко И. Л. Приватизация малая – проблемы большие / И.Л. Демченко // *Философская и социологическая мысль*. – 1992. – № 10. – С. 67–75. 2. Приватизационные процессы в Украине : материалы круглого стола, 21 апреля 1999 г. – К. : Институт социологии НАН Украины, 1999. – 118 с. 3. Україна–2002. Моніторинг соціальних змін / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – 668 с. 4. Резнік В. Приватні власники чинників виробництва: стан соціальної легітимності / В. Резнік // *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін* / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2007. – С. 212–219. 5. Резнік В.С. Легітимация приватної власності як концепт соціологічної теорії / В.С. Резнік. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 512 с. 6. Дубровський В. Рушійні сили небажаних реформ: уроки українського перехідного періоду / В. Дубровський, Я. Ширмер, В. Грейвс-Третій, Є. Головаха. О. Гарань, Р. Павленко // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2010. – № 1. – С. 56–72. 7. Резнік В. Верства багатих людей в українському суспільстві: стан соціальної легітимності та можливості легітимзації / В. Резнік // *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2-х т. Т.1: Аналітичні матеріали* / за ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 124–133. 8. Політичні настрої населення. Прес-реліз Соціологічної групи «Рейтинг», квітень 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14093/>. 9. Відносини держави і бізнесу. Прес-реліз Соціологічної групи «Рейтинг», липень 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14100/>.

323.212+316.4.063.4

ДОБРОВОЛЬЧІ ОБ'ЄДНАННЯ ЯК ОСНОВА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Резнік Олександр Станіславович – доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

У статті проаналізовано соціально-демографічний портрет членів добровільних об'єднань в Україні. За результатами моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України за 2014 р. виявлено відсутність суттєвих відмінностей серед громадянських активістів за етнічною ознакою. Громадянські активісти переважають на Заході країни, в Києві, серед україномовних та білінгвів, серед студентства та самозайнятих. Вірогідність членства у добровільному об'єднанні збільшується із зменшенням віку, із зростанням рівня освіти. Саме ці характеристики є історично притаманними рушійним силам інтеграції та модернізації суспільства. Воно стає можливим за умов, коли міські, освічені, середні верстви населення рівномірно поширюються по всій території країни, стираючи соціокультурні розмежування.

Ключові слова: громадянське суспільство, добровільні об'єднання, інтеграція, соціокультурні розмежування.

В статье проанализирован социально-демографический портрет членов добровольных объединений в Украине. По результатам мониторингового исследования Института социологии НАН Украины по 2014 выявлено отсутствие существенных различий среди гражданских активистов по этническому признаку. Гражданские активисты преобладают на Западе страны, в Киеве, среди украиноязычных и билингвов, среди студенчества и самозанятых. Вероятность членства в добровольном объединении увеличивается с уменьшением возраста, с ростом уровня образования. Именно эти характеристики исторически присущими движущим силам интеграции и модернизации общества. Оно становится возможным, когда городские, образованные, средние слои населения равномерно распространяются по всей территории страны, стирая социокультурные разграничения.

Ключевые слова: гражданское общество, добровольные объединения, интеграция, социокультурные разграничения.

The paper analyzes the socio-demographic profile of members of voluntary associations in the context of compliance with its potential integration processes and to compare its characteristics with passive citizens in Ukraine. Integration processes in Ukrainian society under conditions of social and cultural diversity should be based on a certain social base. Such social basis may be emerging in Ukraine segments of civil activists – civil society actors. That membership in voluntary associations made it possible to protect their rights to defend their interests and fight for real democracy. Well-organized associations provide their members with enthusiasm and confidence to influence state and municipal decision. Interoperability creates cooperative skills through the inclusion of voluntary organization that promotes the formation of horizontal networks of civil society. The dramatic events of 2013-2013 – Euromaidan, the annexation of Crimea, the War in Donbass – led to the formation of more or less formal, more active civil sector, which in extreme conditions «replaces» the weak state institutions. Despite the growing number of registered NGOs number of groups that actually operate, apparently remains at the same level. Proof that serve the sociological monitoring of the Institute of Sociology of NAS of Ukraine in 2014 which found that membership in civic or political organizations covered only 13% of the adult population of Ukraine. Since the main dividing lines Ukrainian society is regional and ethno-cultural diversity, the priority was the discovery degree of balance or imbalance distribution of membership in voluntary associations in regional, ethnic and linguistic groups. Analysis revealed no significant differences among civic activists by ethnic line. Civic activists prevail in the West, Kiev, Ukrainian and among bilinguals among students and self-employed. Probability of membership in voluntary associations increases with decreasing age with increasing level of education. Civic activists prevail in Western Ukraine and Kiev city, among people who speak at home only Ukrainian, Ukrainian and Russian (depending on the circumstances), among students and self-employed. Probability of membership in voluntary associations increases with decreasing age with increasing level of education, level of urbanization of residence. These characteristics are inherent to the historical driving forces of integration and modernization of society as urban, educated middle classes evenly distributed throughout the country, erasing the social and cultural distinction.

Keywords: civil society, voluntary associations, integration, socio-cultural differentiation

Інтеграція суспільства передбачає процес поєднання складових частин соціуму (локальних порядків) шляхом гармонізації різних соціальних груп, асиміляції різних культурних елементів та примирення різних моральних норм. Тому спостереження соціальних практик у політичній, економічній, освітній, культурній тощо сферах дає змогу робити висновки про соціальну інтеграцію суспільства у цілому. Після драматичних подій лютого 2014 року, анексії Криму та прояву сепаратизму на Донбасі у суспільстві вирізнялося декілька конвенційних просторів. Два з них – проукраїнське громадянське суспільство, яке поступово набуло поширення майже по всій території України та проросійський сепаратистський опір, який у більшості зосереджений на Донбасі. Ці два простори засновувалися на відмінних прагненнях. Проукраїнське громадянське суспільство базується на добровільних практиках боротьби з авторитаризмом, корупцією, мережі волонтерських організацій для відродження української армії. Активісти готові були жертвувати власними коштами, часом, здоров'ям і навіть життям заради ідеї побудови кращого суспільства, наближеного до європейських. Натомість ідея відокремлення та подальшого приєднання південно-східних земель України до Росії ґрунтувалося на патерналістському очікуванні різкого збільшення свого соціального добробуту за рахунок підвищення зарплат, пенсій, державних допомог до російського рівня. Саме тому частина людей на Донбасі та в інших південно-східних регіонах готова була вийти на мітинг чи проголосувати на референдумі з надією про анексію цих територій Росією. Як тільки почалися реальні бойові дії, грабунки, вбивства, захоплення проросійськими терористами заручників, експропріація майна, транспорту, кількість бажаючих жертвувати собою заради міфічного «руського мира» різко скоротися.

За умов соціокультурного розмаїття сучасного українського суспільства інтеграційні процеси повинні засновуватися на певній соціальній базі, соціальній основі. Такою соціальною основою може стати зароджувана в Україні верства громадянських активістів – суб'єктів громадянського суспільства. Громадянське суспільство в даному випадку слід розглядати як мережу добровільних об'єднань громадян. Громадянське суспільство та його інтегроване втілення – громадянська нація – прагнуть «оволодіти» державою як політичним інструментом, за допомогою якого їхні суб'єкти намагаються захистити й утвердити себе. Інтеграційні процеси в цьому контексті є результатом соціально-політичних відносин активної частини населення та держави.

Участь у діяльності громадських організацій (на Заході прийнято говорити про «добровільні асоціації», «товариства» чи «групи інтересів») є важливою складовою розвитку громадянського суспільства. Поняття «добровільні об'єднання» більш адекватно відображає неформальність і реальність залученості людини в організації, які вимагають кооперації та переважно зосереджені на спеціалізованих інтересах. Подеколи діяльність цих організацій поширюється на більш масштабні суспільні проблеми. Ці групи в історичному плані стали виразниками ери модернізації та одним із головних способів структурування громадянського суспільства.

Саме членство в добровільних об'єднаннях давало змогу захищати свої права, обстоювати свої інтереси та виборювати реальну демократію. Добре організовані об'єднання дають їхнім членам наснагу і впевненість впливати на державні та муніципальні рішення. Сформовані якості причетності, солідарності та відповідальності розширюють впливовість як кожного громадянського активіста, так і всієї мережі добровільних об'єднань. Добровільні асоціації характеризуються меншою емоційністю, ніж сім'я чи друзі, деперсоналізацією відносин та прагненням досягнути конкретної мети. Внаслідок взаємного впливу та взаємодії в асоціаціях їхні члени набувають досвіду відповідальності за колективні рішення. Люди з різних соціальних груп, об'єднані в асоціацію, стають набагато поміркованішими та толерантнішими [1, с. 45]. Схильність до соціальної взаємодії у місці проживання робить індивіда здатним до порозуміння з однодумцями. Р.Патнам зазначає: «З багатьох причин громадяни у громадянському суспільстві більш, ніж активні, пронизані громадським духом та рівні. Порядні громадяни любязні, ввічливі та довіряють одне одному навіть тоді, коли суттєво відрізняються між собою. Громадянське суспільство не вільне від конфліктів. Та оскільки його громадяни мають усталені погляди на громадські питання, вони толерантні до своїх опонентів» [2, с. 111]. Здатність до взаємодії в процесі включення до добровільної організації формує кооперативні навички, що сприяє формуванню горизонтальних мереж громадянського суспільства. Саме через цей потенціал громадські організації розглядають як механізм соціальної інтеграції в Україні [3].

У дослідженнях участі населення в громадських організаціях України здебільшого звертається увага на соціально-демографічні характеристики учасників і неучасників [4; 5; 6; 7]. Виявлено, що члени громадських та політичних організацій вирізняються вищим рівнем освіти та інтересом до політики, користуванням Інтернетом, схильністю до активістських і демократичних цінностей та належністю до середньої верстви. Помічено, що населення Західного регіону дещо більше схильне до членства в організаціях, ніж решта. До того ж з'ясовано, що Захід України вирізняється участю в релігійних організаціях та церковних громадах, натомість Схід – у політичних партіях. У безпосередньому вивченні чинників членства у громадських організаціях крім вище зазначених виявлено найбільший і найстабільніший

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

вплив активних навичок дозволя, зокрема спортивних [8]. З'ясовано також, що члени добровільних об'єднань дещо частіше декларують достатність юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів, ніж неактивні громадяни, вирізняються ініціативою і самостійністю під час розв'язання життєвих проблем, упевненістю у своїх силах, наявністю роботи, яка їм підходить, можливістю працювати з повною віддачею та рішучістю в досягненні своїх цілей [9, с. 282–283]. Крім цього, залучені у добровільні об'єднання більше, ніж незалучені, схильні до установок солідарності, відповідальності та толерантності [10].

Ці результати безумовно дають змогу частково змалювати соціальний портрет членів громадсько-політичних організацій України. Однак драматичні події 2013–2013 рр. – Євромайдан, Революція Гідності, анексія Криму, війна на Донбасі – зумовили формування дедалі менш формального, більш активного громадянського сектору, який за екстремальних умов «заміщає» ослаблі державні інститути. Йдеться про організацію медичної допомоги, розміщення біженців, збір коштів на військове спорядження тощо. Більше того, на прикладі діяльності та координації футбольних фанатів різних клубів України можна побачити динаміку залученості від звичайних акцій до збройної боротьби.

Таким чином, існує потреба проаналізувати соціальний портрет потенційного громадянського суспільства, яке робить спробу «перепідпорядкувати» державу у суперництві з олігархічною системою. Метою статі є аналіз соціальної групи членів добровільних організацій як соціальної основи інтеграції українського суспільства. Для цього потрібно проаналізувати соціально-демографічний портрет членів добровільних організацій в контексті відповідності його потенціалу інтеграційним процесам та порівняти його характеристики з пасивними громадянами.

В методологічному плані наш підхід заснований на дослідженні міри інтегрованості через аналіз ступеню поширеності певних практик як системи усталених та повторюваних дій у всіх сегментах розмежування соціокультурної системи. Оскільки основними лініями розмежуваннями українського суспільства є регіональне та етнокультурне розмаїття, то беручи за соціальну основу членів добровільних об'єднань як суб'єктів громадянських практик, потрібно виявити ступінь збалансованості чи дисбалансу поширення їх у регіональних, етнічних та мовних групах. Разом з тим, інші структурні виміри дадуть змогу побачити перспективність поширення громадянського активізму. Зокрема, такі виміри, як віковий, освітній, кваліфікаційний та поселенський, дають змогу передбачити перспективу поширення громадянських практик як соціального тренду та виявити можливі варіанти застосування певної державної політики щодо інтеграційних процесів в Україні.

Попри зростання кількості зареєстрованих громадських об'єднань число об'єднань, що реально функціонують, вочевидь залишається на одному рівні. Доказом цього слугують дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Відповіді населення України на запитання «Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?», 2014

Добровільні об'єднання	%
Клуб за інтересами	1,6
Політична партія	1,4
Суспільно-політичний рух	0,9
Екологічний рух	0,6
Громадська організація, фонд, асоціація	1,1
Нетрадиційна профспілка	0,2
Творча спілка	0,7
Спортивний клуб, товариство	1,4
Об'єднання за фахом	1,8
Студентське товариство, молодіжна організація	1,1
Релігійна організація, церковна громада	2,7
Об'єднання фермерів	0,2
Інша організація, об'єднання, рух	1,2
Не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів	87,0
Частка населення України, задіяного у добровільні об'єднання	13,0

Якщо взяти за основу динаміку показника «не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів», то відповідно членством у громадських або політичних організаціях охоплено лише 14–17% дорослого населення України [11, с. 535]. Попри незначні коливання (зокрема, зростання 2006

року членства у політичних партіях), істотних зрушень упродовж десятиліття не відбулося. До того ж маємо помітне зниження членства у нетрадиційних профспілках та релігійних організаціях.

Потенціал певної соціальної групи у соціетальній інтеграції криється в наявності чи відсутності суттєвих відмінностей її присутності в соціальній структурі усього суспільства. Адже, скажімо, відчутна різниця кількості залучених у добровільні об'єднання в різних регіональних чи етнокультурних групах може свідчити про проблемність зарахування цієї групи до соціальної основи інтеграційних процесів, оскільки їхнє переважання в одному локальному просторі та мізерна кількість в іншому навряд чи привнесе поширення спільних об'єднувальних практик. Більше того, суб'єкти цих практик за малої кількості можуть оцінюватися як «чужі» чи «ворожі» домінуючому у цьому просторі населенню. Натомість відсутність цієї різниці та більш-менш рівномірний розподіл кількості активних громадян за цими вимірами дає змогу оптимістично дивитися на її інтеграційний потенціал. Отже, ці соціально-демографічні виміри були застосовані для порівняння груп членів добровільних об'єднань, не членів добровільних об'єднань та населення загалом (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Соціально-демографічні виміри у членів і не членів добровільних об'єднань України, 2014

<i>Соціально-демографічні показники</i>	Члени добровільних об'єднань, %	Не члени добровільних об'єднань, %
<i>Вік</i>	15,6	84,4
18–29 років	12,3	87,7
30–54 років	12,8	87,2
55 і старше		
<i>Освіта</i>		
Початкова, неповна середня	14,3	85,7
Середня загальна	11,6	88,4
Середня спеціальна	12,2	87,8
Перший ступінь вищої освіти	23,7	76,3
Повна вища освіта	14,0	86,0
<i>Статус зайнятості</i>		
Роботодавець	13,8	86,2
Самозайнятий	18,8	81,3
Найманий працівник	12,6	87,4
У даний час не працює	11,8	88,2
Учень, студент, курсант, аспірант тощо	31,1	68,9
<i>Місце проживання</i>		
Київ	20,6	79,4
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	10,9	89,1
Невелике місто	11,2	88,8
Село	15,4	84,6
<i>Регіон</i>		
Захід (Волин., Закарпат., Івано-Франк., Львів., Рівнен., Терноп., Чернівець. обл.)	20,3	79,7
Центр (Вінниц., Житомир., Київс., Кіровоград., Полтав., Сум., Хмельн., Черкас., Черніг. обл., Київ)	11,5	88,5
Південь (Миколаїв., Херсон., Одес. обл.)	9,7	90,3
Схід (Запоріз., Дніпропетр., Харків. обл.)	13,3	86,7
Донбас (Донец., Луган. обл.)	10,0	90,0
<i>Національність</i>		
Українець	13,8	86,2
Росіянин	12,2	75,8
<i>Мова спілкування у сім'ї</i>		
Переважно українською	14,8	85,2
Переважно російською	10,2	89,8
І українською, і російською, залежно від обставин	14,2	85,8
Населення України загалом	13,0	87,0

Можна констатувати певний зв'язок показників віку та залученості в добровільні об'єднання. Зокрема, у віковій групі 18–29 років виявлена дещо більша частка членства у добровільних об'єднаннях, ніж в інших когортах. Так само простежується зв'язок залученості в добровільні об'єднання та рівня освіти: особливо це стосується респондентів з першим ступенем вищої освіти (бакалавр). Очевидно, йдеться про чинних студентів. Саме це підтверджує розподіл відповідей респондентів за статусом зайнятості. Серед людей, які зазначили свій тип зайнятості як учень, студент, курсант, аспірант тощо, виявилось найбільша частка членів добровільних об'єднань, ніж в інших групах зайнятості. Велика частка членів добровільних об'єднань спостерігається у групі самозайнятих.

Існує певний зв'язок між залученістю в добровільні об'єднання та типом поселення. Особливо вирізняється столиця України – м. Київ, де 20,6% є членами громадських або політичних організацій. Так само дещо вирізняється село, де 15,4% мешканців є залученими у добровільні об'єднання. Це скоріше пов'язано з тим, сільське населення залучено в релігійні громади, особливо на Заході країни. Про це свідчить також регіональний розподіл: найбільше залучених у добровільні об'єднання на Заході, найменше – на Півдні. Якщо взяти до уваги етнокультурну належність членів добровільних об'єднань, то суттєвих відмінностей не зафіксовано. За ознакою мови спілкування у сім'ї виявлена дещо менша частка членів добровільних об'єднань простежується серед російськомовних, ніж серед україномовних і білінгвів, тобто тих, хто спілкується дома і українською, і російською, залежно від обставин.

Підбиваючи підсумки аналізу, можна констатувати відсутність суттєвих відмінностей поширеності членів добровільних об'єднань етнічною ознаками. Це і той факт, що громадянські активісти переважають серед людей, які спілкуються двома мовами, свідчить про перспективність ідеї розглядати членів добровільних об'єднань як соціальну основу інтеграційних процесів. Виявилось, що вірогідність членства у добровільному об'єднанні збільшується із зменшенням віку, із зростанням рівня освіти, урбанізації місця проживання. Більша ймовірність бути залученим у громадянське суспільство виявляється серед студентства та середніх верств населення, а саме самозайнятих. Саме ці риси є історично притаманними для рушійних сил модернізації суспільства та економіки. Тому інтеграційні процеси в Україні слід розглядати паралельно процесом модернізації.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 287 с. 2. Патнам Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Патнам та ін. – К. : Основи, 2001. – 302 с. 3. Чернявська О. В. Громадські організації як механізм соціальної інтеграції в Україні: потенціал та можливості / О. В. Чернявська // Проблеми розвитку соціологічної теорії: соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій : Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К. : Київський університет, 2009. – С. 452–460. 4. Авуєва І. Соціальний портрет членів соціальних рухів, громадських організацій та політичних партій / І. Авуєва // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. – К. : ІС НАНУ, 2003. – С. 283–291. 5. Юрченко І. Динаміка суспільно-політичної активності населення України / І. Юрченко // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 8. – К. : ІС НАНУ, 2005. – С. 188–202. 6. Stegnyy O. Regional Factor of the Development of the Ukrainians' Political Culture / O. Stegnyy // Ukrainian Sociological Review (2004–2005). – Kyiv : Institute of Sociology NAS of Ukraine. – Pp. 88–121. 7. Бекешкіна І. Члени громадських об'єднань як особлива соціальна група / І. Бекешкіна // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. – К. : ІС НАНУ, 2008. – С. 382–395. 8. Резнік О. С. Членство у громадських організаціях як кооперативна практика / О.С. Резнік // Український соціум. – 2009. – № 2 (29). – С. 22–33. 9. Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації / О. Резнік. – К. : ІС НАНУ, 2011. – 336 с. 10. Резнік О. Залученість у добровільне об'єднання як кооперативна практика солідарності, відповідальності, толерантності і довіри / О. Резнік // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 6 (17). – К. : ІС НАНУ, 2014. 11. Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : ІС НАНУ, 2012. – 660 с.

УДК 304.4

АНТИКОРУПЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ ТА ЧИННИКИ, ЩО ЙОГО ЗУМОВЛЮЮТЬ

Волянська Олена Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті наголошується, що корупція в Україні має всі ознаки системного явища, яке справляє суттєвий вплив на життєдіяльність як суспільства, так і держави в цілому. Діяльність держаних органів в сфері боротьби з корупцією упродовж останніх 20 років мала імітаційний та несистемний характер, що обумовлювало її низьку ефективність. Проте феномен «подвійних стандартів» спостерігається і з боку інститутів громадянського суспільства (ЗМІ, НУО, громадськість), які традиційно мають контролювати владу. Так, для населення характерним є те, що корупція засуджується як суспільна проблема, однак допускається як спосіб вирішення певних особистих ситуацій. Головною причиною імітаційного характеру антикорупційного спротиву є відсутність в суспільстві «критичної маси» чіткого та несуперечливого ставлення до корупції як на рівні сприйняття (оцінок), так і реальної поведінки. Визначені чинники, що зумовлюють низький антикорупційний потенціал головних суб'єктів громадянського суспільства в Україні. Це: відсутність/або низька інформованість про дієві форми протесту; відсутність підтримки (громадськості, журналістів, НУО, опозиції); низький рівень довіри до структур та органів, що повинні вести боротьбу з корупцією; відсутність колективного осуду хабарництва, наявність у суспільстві стереотипів функціонального ставлення до корупції; відчуття марності протестної антикорупційної активності; відчуття небезпеки.

Ключові слова: корупція, антикорупційний потенціал, громадянське суспільство, сприйняття корупції, протестна активність, громадські організації, антикорупційна активність ЗМІ.

В статье подчеркивается, что коррупция в Украине имеет все признаки системного явления, которое оказывает существенное влияние на жизнедеятельность как общества, так и государства в целом. Деятельность государственных органов в сфере борьбы с коррупцией за последние 20 лет имела имитационный и несистемный характер, что обуславливало ее низкую эффективность. Вместе с тем феномен «двойных стандартов» наблюдается и со стороны институтов гражданского общества (СМИ, НГО, общественности), которые традиционно должны контролировать власть. Так, населению свойственно осуждать коррупцию как общественную проблему и при этом использовать как способ решения определенных личных ситуаций. Главной причиной имитационного характера антикоррупционной активности является отсутствие в обществе «критической массы» четкого и непротиворечивого отношения к коррупции как на уровне восприятия (оценок), так и реального поведения. Определяются факторы, обуславливающие низкий антикоррупционный потенциал гражданского общества в Украине. К ним относятся: отсутствие / или низкая информированность о действенных формах протеста; отсутствие поддержки (общественности, журналистов, НГО, оппозиции); низкий уровень доверия к структурам и органам, которые должны вести борьбу с коррупцией; отсутствие коллективного осуждения взяточничества, наличие в обществе стереотипов функционального отношения к коррупции; ощущение бесполезности протестной антикоррупционной активности; чувство опасности.

Ключевые слова: коррупция, антикоррупционный потенциал, гражданское общество, восприятия коррупции, протестная активность, общественные организации, антикоррупционная активность СМИ.

Corruption in Ukraine has all signs of a systemic phenomenon, which has significant impact on the livelihoods of both society and the state as a whole. The activity of state bodies in the fight against corruption over the last 20 years was simulated and had unsystematic character, stipulating its low efficiency. However, the phenomenon of "double standards" observed by the institutions of civil society (media and public organizations) traditionally should control the power. For the population it is typical that corruption is condemned as a social problem, but also it might be a way to address specific personal situations. The main reason of imitating nature is the lack of resistance to anti-corruption in society "critical mass" clear and consistent rejection of corruption at the level of perception (estimates) and actual behavior. The purpose of this paper is to determine the factors that contribute to low potential of anti-corruption civil society in Ukraine. Characteristic features of this situation are: lack of or

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

poor awareness of effective forms of protest; lack of support (public, journalists, NGOs, opposition); low level of trust in institutions and bodies that have to fight against corruption; lack of collective condemnation of corruption; presence of social stereotypes of functional attitude to corruption in society; sense of futility of protest anti-corruption activity; feeling of insecurity.

Keywords: *corruption, anti-corruption capacity, civil society, corruption perception, protest activity, community organizations, anti-corruption activity of media.*

Надзвичайно високий рівень корупції в Україні визначається вітчизняними та закордонними фахівцями. Як зазначено в Національній антикорупційній стратегії на 2011–2015 роки, корупція в Україні набула ознак системного явища, яке поширює свій негативний вплив на всі сфери суспільного життя, все глибше укорінюючись у повсякденному житті як основний, швидкий та найбільш дієвий протиправний засіб розв'язання питань, досягнення певних цілей. Масштаби поширення корупції загрожують національній безпеці України.

У світовій практиці існують різні методи протидії корупції. Але в одних державах така боротьба полягає у створенні системи надійних правових та інституціональних гарантій громадського і політичного контролю за діяльністю державних органів, організацій і окремих осіб, в інших же – зводиться до вимушених заходів владних структур, спрямованих на відновлення елементарного порядку в суспільстві, до перерозподілу в сфері впливу тощо [3]. Проаналізувавши досвід пострадянських країн Східної Європи та Балтії, експерти Інституту української політики дійшли до висновку, що якщо країна насправді прагне подолати корупцію, вона повинна мати набір певних елементів і якостей, визнаних світовим експертним товариством: чітку комплексну стратегію протидії корупції; наявність громадського запиту на боротьбу з корупцією; високий рівень довіри суспільства до органів влади загалом і структур, долучених до впровадження цієї стратегії. Крім того, попередження корупції за допомогою громадянського суспільства повинно мати пріоритет перед іншими заходами боротьби із цим явищем, зокрема, репресивними.

Про обов'язкову участь громадськості у подоланні корупції зазначено у Конвенції ООН, підписання якої 9 грудня 2003 року міжнародною спільнотою стало однією з найбільш визначних подій в історії сучасних міжнародно-правових відносин у сфері запобігання та протидії корупції. У положеннях цієї Конвенції, яка готувалася на основі найкращих практик у сфері запобігання корупції, серед іншого підкреслюється, що ефективна реалізація антикорупційної політики держави має базуватися на комплексному застосуванні примусових, попереджувальних та просвітницьких процедур, що може бути забезпечено лише за спільною участю у цьому процесі органів влади та громадськості. Так, стаття 13 Конвенції визначає необхідність участі суспільства у заходах щодо запобігання і протидії корупції, тож необхідно сприяти залученню до цього процесу окремих осіб і груп, які перебувають за межами державного сектора, таких, як громадянське суспільство, неурядові та громадські організації, для поглиблення розуміння суспільством факту існування, причин і небезпечного характеру корупції, а також загроз, що створюються нею [4, с.138].

Проект нової української антикорупційної стратегії спирається на міжнародні моделі та стандарти, але їх потенціал не враховує не стільки відмінності між етичними й правовими підходами щодо визначення поняття корупції й заходів її протидії, скільки особливості взаємодії інститутів громадянського суспільства і державних органів. Перші зберігають функціональне ставлення до корупції, що дозволяє другим імітувати боротьбу з цим явищем, формально здійснюючи окремі антикорупційні заходи [6].

Актуальність дослідження чинників, що обумовлюють низький антикорупційний потенціал громадянського суспільства в Україні обумовлена протиріччям між існуючим в суспільстві бажанням подолати корупцію на всіх рівнях соціальної системи та відсутністю реального неприйняття її як домінанти масової свідомості та реальної поведінки. Більшість науковців, які досліджують проблему корупції в Україні, визнають існування позитивного ставлення громадян до корупції як на рівні сприйняття (оцінок), так і реальної поведінки. Іншими словами, фіксується існування функціонального ставлення до корупції та подвійних стандартів (тобто корупція засуджується як суспільна проблема, однак допускається як спосіб вирішення певних особистих ситуацій). Така неоднозначність характерна для населення України загалом і, перш за все, для найбільш соціально активних його прошарків. **Метою** даної статті є визначення основних чинників, що зумовлюють специфіку антикорупційного потенціалу громадянського суспільства в Україні.

В межах даної статті ми спираємося на дані дослідження «Стан корупції в Україні», яке здійснювалося за участю автора в межах міжнародного проекту 2010-2011 років «Боротьба з корупцією в Україні». Виконавцем проекту є громадська організація «Інститут гуманітарних прикладних досліджень»¹.

¹ В період з 1 червня по 1 липня 2010 року було проведено загальнонаціональне опитування населення України (об'єм вибіркової сукупності n = 2027 респондентів). Опитування проводилось методом «face-to-face» інтерв'ю. Для відбору

Виходячи з того, що головним принципом стратегії боротьби з корупцією є публічність, індикаторами антикорупційного потенціалу громадянського суспільства в міжнародних дослідженнях виступають: рівень громадського супротиву корупції (невдоволення); антикорупційна активність ЗМІ та громадських організацій. Спираючись на дані чисельних соціологічних досліджень, проведених в Україні за останні роки, ми пропонуємо розглянути окремо кожний з вище зазначених індикаторів.

Громадський спротив корупції (рівень протестного потенціалу населення) досліджувався за оцінками показників сприйняття населенням поширеності корупції в Україні, ставлення до цього явища та досвіду участі респондентів в корупційних практиках та різних формах громадського спротиву.

За даними дослідження, в суспільній свідомості спостерігається чітке уявлення про корупцію як гостру соціальну проблему. Так, 27% опитаних вважають корупцію в повсякденному житті першочерговою проблемою, яка має вирішуватися владою. Проте динаміка оцінок стурбованості корупцією має нелінійний характер. Пікові значення стурбованості цим явищем фіксуються в періоди загострення політичних та соціально-економічних конфліктів. Однак, важко сказати, чим саме це може бути пояснене – реальними умовами життя чи тим, що ця обставина штучно актуалізується під час політичних дебатів ключових політичних сил.

Слід зазначити, що невдоволеність поширеністю корупції не виключає високих оцінок її функціональності, що породжує невідповідність ціннісних орієнтирів і поведінки. Як свідчать показники досвіду, за останній рік визнали свою участь у корупційних практиках 30% опитаних. Якщо не брати до уваги конкретний період, то корупційний досвід протягом життя мали 66% опитаних, 43% - не змогли згадати жодної корупційної ситуації за їхньою участю.

На думку 64% населення, головні причини того, чому в нашій країні люди дають хабар чиновнику, ніяк не зв'язані з діями держслужбовців, а є ініціативою хабародавця задля спрощення процедури (27%), страхування позитивного результату справи (14%), через традицію дякувати чиновнику (компенсація низьких зарплат) тощо. Аналіз прожективних ситуацій показав, що досить часто оцінка корупційної ситуації залежить від задоволеності хабародавця наслідками корупційної угоди.

Антикорупційна активність населення може мати різні форми: від уникнення корупційно небезпечних ситуацій до блокування руху на автошляхах. Під час дослідження респонденти повинні були визначити, який тип протидії корупції є найбільш поширеним в Україні. Більшість опитаних (76%) вважають, що це «пасивне очікування змін, не втручання в ситуацію»; 66% респондентів вважають, що для більшості населення властиво «невдоволення ситуацією, але водночас відчуття неспроможності її змінити». Третина респондентів вважає, що звичайним людям корупція вигідна (рис.1).

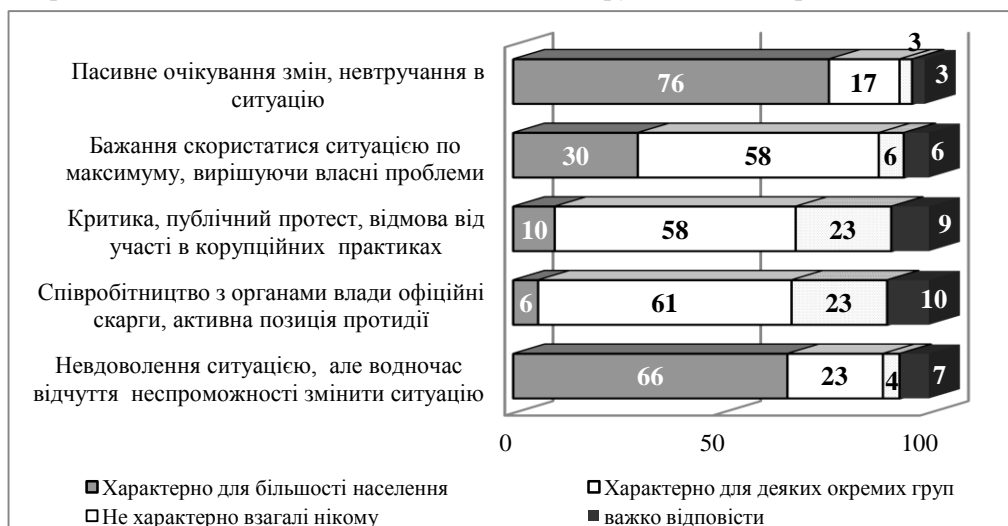

Рисунок 1. Розподіл відповідей респондентів на питання «Який тип поведінки по відношенню до корупції є найбільш поширеним в Україні? (у % до загальної кількості тих, хто відповів (N=2027))

Дослідження показало, що серед можливих форм протесту проти дій корумпованого чиновника населення обирає збір підписів, підписання петицій. В даному заході з великою долею вірогідності готові

респондентів використовувалась квотна, багатоступенева вибірка що дозволило статистично відобразити населення України. В якості квот виступали: вік, стать, професійна приналежність респондентів, місце проживання.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

взяти участь до 50% респондентів. Ці дані вступають в дисонанс з оцінками досвіду, які свідчать, що за останній рік в подібних заходах приймали участь не більше 6% респондентів. Важливо, що респонденти обрали захід, який не передбачає анонімності (підпис завжди ставиться особисто з фіксацією паспортних даних). Готовність прийняти участь в подібному заході свідчить про те, що антикорупційно спрямована протестна активність вважається безпечною і поважною громадською позицією. Ранжування підтримки інших видів активної протидії корупційним діям чиновників представлено рисунком 2.

Рисунок 2. Розподіл відповідей респондентів на питання «В яких акціях протесту проти дій корумпованого чиновника Ви скоріше за все візьмете участь? (у % до загальної кількості тих, хто відповів (N=2027))

У ході дослідження було виявлено суттєве протиріччя між оцінками населенням готовності взяти участь в певних формах активності та оцінками реального досвіду участі в цих заходах. Це свідчить про те, що вибір респондентами форм протидії має ціннісне забарвлення, тобто демонструє бажану в суспільстві форму поведінки. І навпаки, форми, що не обрані в якості імовірних, є досить поширеними (наприклад, використання ресурсів Інтернет-спільнот, участь у діяльності політичних партій). Подібна тенденція може свідчити і про те, що низька підтримка таких форм, як акції протесту, демонстрації та страйки є декларативною поведінкою.

Насправді протестна активність може проявитися стихійно за умов сильного стимулу чи добре організованої акції. Саме в цьому контексті політики та експерти намагаються пояснити «соціальні детонатори» такого розвитку подій. Загалом можливість віднести до них проблему корупції сприймають досить стримано, оскільки залишається не зовсім зрозумілим те, наскільки глибоким та реальним є невдоволення корупцією та чи здатне воно мотивувати будь-які форми антикорупційної поведінки населення (від простої відмови від використання корупції до антикорупційних протестів). При цьому ми припускаємо, що протестні настрої населення самі по собі ще не є ознакою реального невдоволення корупцією.

Громадське невдоволення є однією з ключових умов ефективності протидії корупції. Показовим є той факт, що населення в більшості випадків усвідомлює поширеність і небезпеку корупції, ідентифікує корупційні ситуації, однак активно проявляти свою позицію не налаштовано. За даними нашого дослідження, серед факторів, що заважають зменшенню корупції в Україні, «звичка більшості населення використовувати корупцію (терпимість до корупції)» визнається 74% респондентів. Про терпимість до корупції свідчить і той факт, що у переважній більшості респондентів (61%), які потрапляли в ситуацію вимагання хабара з боку чиновників, ніколи не виникало бажання повідомити правоохоронні органи чи керівництво установи про дії хабарника.

Антикорупційний потенціал ЗМІ. Засоби масової інформації є одним з головних суб'єктів антикорупційної боротьби. Водночас ефективність їхньої діяльності досить сильно залежить від їх прозорості та незалежності.

Проблема прозорості ЗМІ є сьогодні очевидною як для міжнародних експертів, так і для пересічних українців, які втрачають довіру до інформаційних джерел. У міжнародному рейтингу свободи преси за 2011 рік, що публікується організацією «Репортери без кордонів», Україна посіла 116 місце серед 179 країн світу, зайнявши позицію між Перу і Камбоджею, а в 2013 році опустилася до 126 місця між Алжиром та Гондурасом.

До показників антикорупційного потенціалу засобів масової інформації головним чином відносять поширеність журналістських розслідувань корупційних злочинів та ефект інформаційних повідомлень про них. Оскільки корупція не любить розголосу, найбільший антикорупційний ефект має співпраця журналістів з правоохоронними органами, а саме оприлюднення звітів з корупційних зловживань держслужбовців, відкриття проваджень за результатами журналістських розслідувань тощо.

В оцінках поширеності журналістських розслідувань фактів корупції опитані представники ЗМІ не виявили однастайності². Так, 47% журналістів назвали журналістські розслідування фактів корупції характерним явищем для свого міста, 50% - не характерним.

Важливо, що найчастіше публікації про факти корупції є замовним. На думку 51% опитаних журналістів, замовником матеріалу є політична сила чи одна з сторін конкретного корупційного злочину (38%) (Рис.3). Держава не в змозі знайти ефективний механізм роздержавлення міських та районних друкованих ЗМІ. Досить незначний прошарок українських ЗМІ можуть формуватися та працювати на основі власної редакційної політики.

Привертає увагу та обставина, що антикорупційні розслідування в ЗМІ є нечастими, переважно замовними і мають характер політичних/бізнес «сутічок». Як засвідчили результати опитування працівників правоохоронних органів, випадки, коли за публікаціями в ЗМІ особа притягалася до адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення, відомі 2% опитаних правоохоронців, чули про таке 18%³. Випадки, коли за публікаціями в ЗМІ заводилася оперативно-розшукова справа, були в практиці 2,7% опитаних держслужбовців, чули про таке – 14,3%. Дещо частіше зустрічаються випадки, коли за публікаціями в ЗМІ порушувалася кримінальна справа. Досвід таких справ мали 3,4% опитаних працівників правоохоронних органів, чули про таке – 24,5%. Це означає, що поява відповідних матеріалів у ЗМІ спрямована на досягнення «крапкового» (вибіркового) результату (перед виборами, перед призначенням на посаду, перед отриманням державного замовлення тощо), після чого все буде забуто.

Є досить поширеною думка, що самостійні журналістські розслідування корупції зустрічаються рідко. ЗМІ переважно користуються результатами судових процесів чи інформацією правоохоронних органів і не є в такому випадку первинним джерелом інформації про корупцію.

² Наводяться дані глибинних інтерв'ю з журналістами (n=10) та формалізованого інтерв'ю з журналістами (n=100) у межах проекту «Стан корупції в Україні» 2010 року.

³ В межах проекту «Стан корупції в Україні» було проведено опитування співробітників правоохоронних органів. Всього було опитано 730 правоохоронців. Опитування було проведено в 5-ти регіонах України: в 23 областях, АР Крим та місті Києві. Під час формуванні вибірки було визначено підрозділи (департаменти, управління, тощо), що належать до спеціалізованих антикорупційних підрозділів у відповідних правоохоронних органах.

Рисунок 3. Найбільш імовірні замовники публікацій про викривання фактів корупції за оцінками журналістів (у % до тих, хто відповів (N=300))

Про низький потенціал ЗМІ свідчить і той факт, що правоохоронні органи не реагують на повідомлення у ЗМІ про корупцію. Аналіз журналістами прожективних ситуацій показує, що оприлюднення факту корупційного злочину діючого міністра, на думку половини опитаних журналістів (55%) не буде мати для винуватця ніяких наслідків або обмежиться обговоренням у ЗМІ (52%). Третина (29%) опитаних вважають, що подібне інформаційне повідомлення може стати приводом для перевірок з боку правоохоронних органів. Показово, що лише 17% опитаних вважають, що оприлюднення корупційного скандалу може вплинути на рейтинг політичної сили, яку представляє діючий міністр.

Усе наведене свідчить, що держава втрачає можливість бути офіційним одержувачем інформації від ЗМІ про корупцію. З точки зору українського законодавства така ситуація не є нормальною, оскільки згідно Кримінально-процесуального кодексу України повідомлення у ЗМІ є джерелом інформації про злочин, що підлягає перевірці.

В результаті дослідження були виявлені фактори, що знижують антикорупційний потенціал ЗМІ (Рис.4). До основних перешкод журналісти відносять залежність від власників (63%), проблему доступу до інформації, закритість влади (43%), тиск з боку влади (37%). Серйозною проблемою є проблема безпеки журналістів. Так, 10% опитаних зазначили, що дуже часто стикалися з ситуацією звільнення журналістів за оприлюднення інформації про корупційні дії держслужбовців; третина журналістів (31%) вказали, що частим явищем є погрози з боку осіб, про яких йдеться в матеріалах журналістського розслідування; 20% - вказали на тиск з боку правоохоронних органів; 39% - відчують постійний тиск з боку керівництва редакції.

Суттєвою перешкодою є брак матеріальних ресурсів для проведення журналістських розслідувань (28%), низькі зарплати журналістів (24%) і, як наслідок, надмірна привабливості замовних матеріалів (23%). Рівень замовності ЗМІ можна оцінити за наступними показниками: 58,8% журналістів відповіли, що доволі часто зустрічають в ЗМІ замовний матеріал; 37,4% опитаних журналістів назвали отримання журналістом грошей за замовну статтю нормальною практикою; 83,3% журналістів погодились з твердженням про те, що ЗМІ є сьогодні дуже корумпованими.

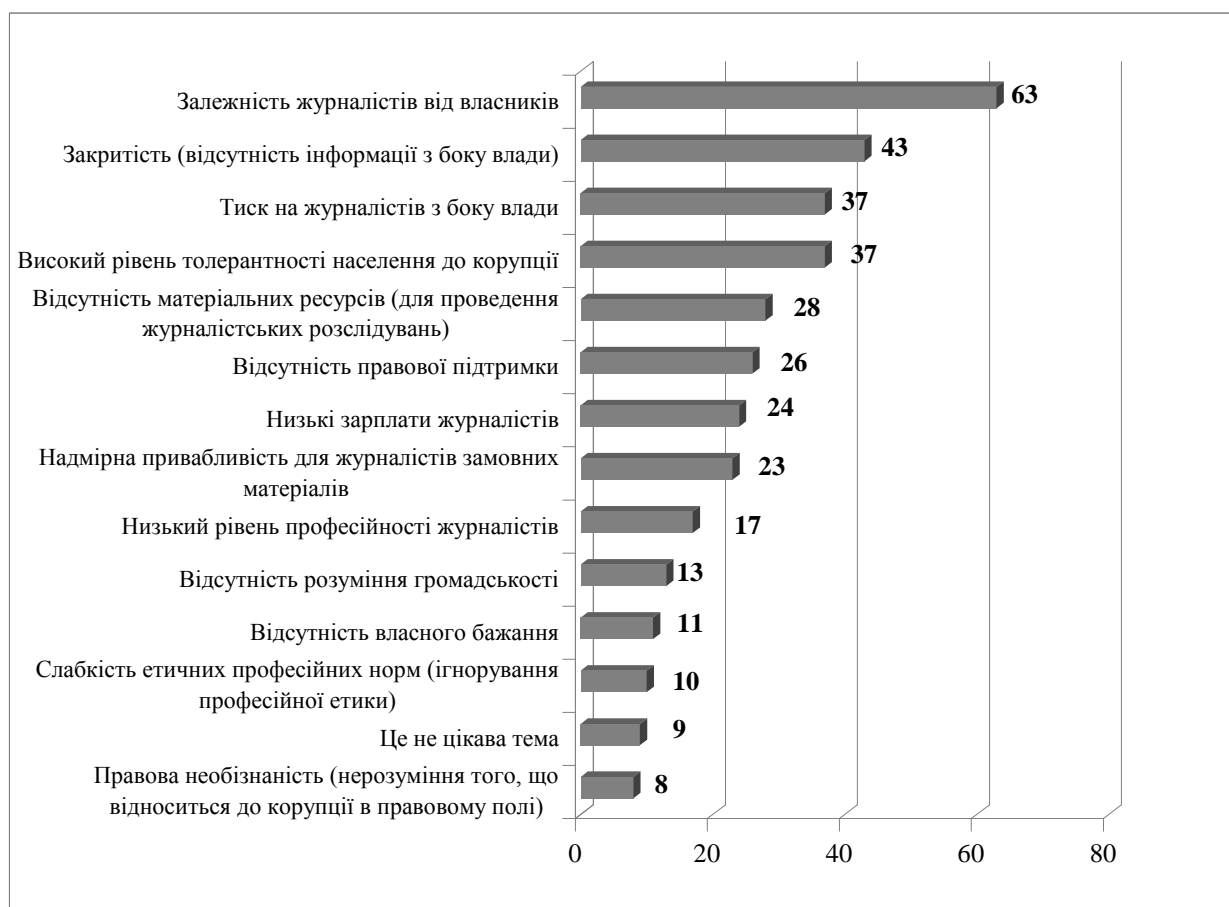

Рисунок 4. Перешкоди для журналістів в реальній протидії корупції, (у %, до тих, хто відповів (N=100))

Важливою перешкодою є проблема недотримання професійної етики. Серед найбільш поширених практик, що знижують антикорупційний потенціал ЗМІ через порушення професійної етики, журналісти називають: замовні матеріали політичних сил, що виходять без маркерів реклами (61,6%); використання в матеріалі власної позиції журналіста, оціночних категорій, відсутність різних позицій (54%); гонорари від організаторів презентації (21,2%), фуршети після прес-конференцій (39%), вечері в ресторани за рахунок особи, що фігурує в матеріалі (15%), знижки для журналістів (17,3%). Проте лише 11% журналістів сказали, що їм відомі випадки про звільнення журналістів з редакції за «джинсу».

Отже, українські ЗМІ – це потужний, але цілком не реалізований антикорупційний потенціал суспільства. ЗМІ не виконують свою функцію щодо добросовісного обговорення теми корупції, яка турбує громадськість. Держава, в свою чергу, свідомо чи не свідомо, мінімізує реальні можливості участі ЗМІ в боротьбі з корупцією.

Антикорупційний потенціал громадських організацій. Громадянське суспільство утворюють різноманітні громадянські структури - неурядові, некомерційні організації, які можуть існувати в різних організаційно-правових формах, зокрема громадських об'єднань, політичних партій, професійних спілок, фондаций, а також релігійних організацій. Саме недержавні організації і складають суспільну, громадську підсистему забезпечення соціальної безпеки, а відтак і боротьби з корупцією, яка функціонує в тісній взаємодії з державними структурами.

В Україні зареєстрована значна кількість громадських організацій, від регіональних до всеукраїнських, однак, масштаби і результати їхньої діяльності є суперечливими. Існує велика різниця між формально зареєстрованими організаціями і реально діючими. Станом на 1 травня 2011 в Україні було зареєстровано 69,2 тисячі громадських організацій. Однак за висновками кількох національних досліджень активну діяльність проводили не більше 3-4 тисяч НУО, що складає приблизно 5% зареєстрованих організацій. В країнах з

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

демократичними традиціями показник кількості НУО на 10 000 населення набагато перевищує відповідні показники для України.

Останнім часом набули поширення випадки, коли під виглядом громадських організацій працюють структури, спрямовані на отримання прибутку (фактично, бізнес приховується під організаційно-правовою формою громадської організації). Такі організації фінансуються бізнес-структурами або політичними партіями для лобювання певних інтересів (і є цілком залежними від своїх «господарів»), створюються під реалізацію певних проектів і припиняють своє існування після «засвоєння» коштів, державних чи грантових. Досить поширеним явищем є створення «кишенькових» благодійних фондів при певних владних структурах, правоохоронних органах тощо для перерахування корупційних платежів. Це дає підстави для висновку про існування своєрідного «*фіктивного громадянського суспільства*», тобто використання властивих для нього інституцій всупереч їх цілям. Ці обставини впливають на антикорупційний потенціал НУО.

Сьогодні близько 200 українських неурядових організацій декларують свою антикорупційну спрямованість. Однак їхня діяльність не стала реальним чинником, що впливає на ситуацію в сфері виявлення фактів корупції та боротьби з корупцією. Рівень обізнаності населення щодо антикорупційної діяльності НУО, за даними нашого дослідження, є доволі низьким: лише п'ята частина (20%) респондентів відзначила, що їм відомо про таку діяльність, решта або не знає про неї (69%), або не змогла дати певну відповідь (11%).

Серед найбільш поширених видів антикорупційної діяльності, про які відомо населенню, були названі антикорупційна просвітницька діяльність НУО (41% з числа тих, хто взагалі щось чув про діяльність неурядових організацій). Майже вдвічі меншій частині населення відомо про проведення громадських розслідувань щодо корупційних діянь (22%), участь в громадських радах при органах влади (19%), громадський контроль за розслідуванням корупційних злочинів (18%).

Представники самих громадських організацій оцінюють рівень обізнаності населення щодо їхньої антикорупційної діяльності як доволі низький: жоден з опитаних не відповів, що громадяни «обізнані дуже добре», третина – обізнані (3% – добре обізнані, 30% – обізнані певною мірою), що фактично свідчить про низьку самооцінку власної діяльності. Низький рівень поінформованості про діяльність громадських організацій обумовлений, в першу чергу, незначною кількістю контактів населення з ними: лише 18% респондентів, що взяли участь в дослідженні, контактували з громадськими організаціями (12% – особисто, 6% – через інших осіб).

Важливо відзначити, що Інтернет (соціальні мережі та інші форми спілкування) як засіб об'єднання громадян для досягнення певних цілей поступово витісняють НУО. В умовах політичного тиску на громадські організації та зростання ваги «фіктивного третього сектору» Інтернет – спільноти (на базі соціальних мереж) стають все більш привабливими, особливо для молоді.

На думку 38% опитаних, громадські організації разом із правозахисниками, мають найбільший антикорупційний потенціал, у порівнянні з органами влади, іншими суб'єктами політичного та суспільного життя. Однак можливість реалізації цього потенціалу залежить від багатьох чинників, більшість з яких в умовах сучасної України мають негативну спрямованість, обмежуючи можливості НУО та зменшуючи їх авторитет у громадськості. Про це, зокрема, свідчить те, що 10% опитаних визнають, що НУО фактично інтегровані в існуючу корумповану систему і зацікавлені у збереженні існуючої ситуації. Таким чином, для України все більш характерним стає феномен «замовної громадської активності».

У взаємодії НУО та органів державної влади переважають «неформальні» складові, що базуються на особистих відносинах. Менше значення мають інституційні взаємодії, через механізми, що передбачені законодавством, – громадські слухання, діяльність громадських рад, інформаційні запити тощо. В цьому є певні ризики, оскільки багато НУО створюються як «кишенькові» організації певних політиків, місцевих керівників тощо. За таких умов можливість реального та дієвого громадського контролю суттєво обмежується. За оцінками опитаних експертів, серед активних (реальних) НУО питома вага таких організацій складає приблизно третину.

«Спеціалізація» певних організацій на антикорупційній тематиці загалом є позитивним моментом, однак в українських реаліях це може створювати певні ризики. Не рідко антикорупційні НУО часто самі стають ланкою неформальних структур кримінальної спрямованості, де вони виконують функцію «громадського прикриття», активно використовуючи маніпуляцію громадською думкою для дискредитації органів, що протидіють таким формам злочинної діяльності.

Як зазначено в доповіді «Боротьба з корупцією в Україні. Погляд громадянського суспільства», що оприлюднений Українським інститутом публічної політики, аналіз реалізованої дотепер в країні антикорупційної політики свідчить про її фактичну імітаційність. З кожною черговою зміною влади здійснювалася нова хвиля антикорупційної активності, яка мала такі спільні риси: створення нових

консультаційних органів замість удосконалення чинних та оптимізації їх взаємодії; обговорення та ухвалення нових (часто переписування старих) антикорупційних стратегій і концепцій, інколи – окремих законопроектів без реального їх подальшого впровадження у життя; проведення правоохоронними органами несистемних акцій переслідування корупціонерів, якими часто стають представники опозиційних сил або чиновники середнього та нижчого рівня; декларація та несистемна реалізація реформ в антикорупційній сфері, зокрема щодо правоохоронних органів [5].

Підводячи підсумки, слід зазначити, що рівень корумпованості є одним з індикаторів розвитку суспільства. Корупція в політиці, у судах, у бізнесі і державному управлінні викликає загальну зневіру пересічних українців у тому, що правовим шляхом можна вирішити хоч якесь питання, і, в свою чергу, взагалі підриває їхню віру в легітимність існування такої дуже "специфічної" держави.

Корупція в Україні має всі ознаки системного явища, яке справляє суттєвий вплив на життєдіяльність як суспільства, так і держави в цілому. Діяльність державних органів у сфері боротьби з корупцією упродовж останніх 20 років мала імітаційний та несистемний характер, що обумовлювало її низьку ефективність. На сьогоднішньому етапі еволюції країни, в сучасних реаліях виникає питання про спроможність держави самостійно здійснювати свої функції на якісному рівні. Проте феномен «подвійних стандартів» спостерігається і з боку інститутів громадянського суспільства. Корупція засуджується як суспільна проблема, однак допускається як спосіб вирішення певних особистих ситуацій. Так, навіть ЗМІ та НГО, тобто ті інститути громадянського суспільства, які мають найбільший антикорупційний потенціал у порівнянні з органами влади, є сьогодні також включеними в корупційні схеми.

Головною причиною імітаційного характеру антикорупційного спротиву є відсутність в суспільстві «критичної маси» чіткого та несуперечливого ставлення до корупції як на рівні сприйняття (оцінок), так і реальної поведінки.

Цьому існує декілька пояснень: відсутність колективного осуду корупційних практик, наявність у суспільстві стереотипів, що схильні виправдовувати корупційні практики; функціональне відношення до корупції; відчуття марності протестної активності; відчуття небезпеки; негативне ставлення до протестної активності у суспільстві взагалі; відсутність/або низька інформованість про дієві форми протесту; відсутність підтримки (громадськості, журналістів, НУО, опозиції); низький рівень довіри до структур та органів, що повинні вести боротьбу з корупцією (58% опитаних своє рішення приховати факт корупційної вимоги пояснює недовірою до відповідних органів).

ЛІТЕРАТУРА: 1. Зелена книга державної політики / Дрьомов С. В., Кальниш Ю. Г., Клименко Д. Б., Усатий Г. О., Усаченко Л. М.; за ред. Кальниша Ю. Г. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2010. – 88 с. 2. В. Мілер / Звичаєва корупція? Громадяни та уряд в посткомуністичній Європі / Мілер Вільям, Гределанд Осе, Кошечкіна Тетяна ; пер. з англійської. — К.: К.І.С., 2004. - 328 с. 3. Левченко І. / Двадцять річниця боротьби з корупцією в Україні: чи буде нова якість? / Ігор Левченко [Електронний ресурс]. Режим відкритого доступу: <http://www.universum.lviv.ua/journal/2012/3/levch.htm> 4. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження / керівник авт. кол. доц. І.О. Ревак. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 220 с. 5. Ільчук Л. / Роль і місце громадянського суспільства у протидії корупції та механізми співпраці з органами державної влади (навчально-методичні матеріали) / Леонід Ільчук. – [Електронний ресурс]. Режим відкритого доступу: http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=204:2012-07-27-06-03-03&catid=14:2010-06-03-10-32-39&Itemid=9 6. Проект Закону про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014 - 2017 роки [Електронний ресурс]. Режим відкритого доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51704

УДК 316.422

ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН У СІЛЬСЬКОМУ СОЦІУМІ В УМОВАХ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ

Шатохін Анатолій Миколайович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва

Вуйченко Марина Анатоліївна – доктор економічних наук, доцент, завідувач кафедри туристичного бізнесу Кримського гуманітарного університету (м. Ялта)

У статті викладені результати соціологічного моніторингу 2011-2013 рр. соціального самопочуття й соціального захисту сільського населення в умовах земельної реформи в Україні. Підкреслено, що аналіз результатів соціологічного опитування сільських мешканців центральних областей України свідчить про формування на селі потужного прошарку потенційних учасників ринку земель. Проаналізовано зміни у ставленні селян до соціально-економічних, соціально-політичних і духовних процесів, що відбуваються в Україні останнім часом; визначені найбільш гострі проблеми сільського населення, зокрема відчуття соціальної захищеності/незахищеності в умовах земельної реформи. Встановлено, що протягом останніх років відбуваються позитивні зміни у ставленні селян до купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення, збільшується питома вага прихильників залучення земель у ринковий обіг.

Ключові слова: земельна реформа, соціальний захист, сільський соціум, соціальні зміни, соціальне самопочуття.

В статье представлены результаты социологического мониторинга 2011-2013 гг. социального самочувствия и социальной защиты сельского населения в условиях земельной реформы в Украине. Подчеркнуто, что анализ результатов социологического опроса сельских жителей центральных областей Украины свидетельствует о формировании в деревне мощной прослойки потенциальных участников рынка земель. Проанализированы изменения в отношении крестьян к социально-экономическим, социально-политическим и духовным процессам, происходящим в Украине в последнее время, определены наиболее острые проблемы сельского населения, в частности ощущение социальной защищенности/незащищенности в условиях земельной реформы. Установлено, что на протяжении последних лет происходят положительные изменения в отношении крестьян к покупке-продаже земель сельскохозяйственного назначения, увеличивается удельный вес сторонников привлечения земель в рыночный оборот.

Ключевые слова: земельная реформа, социальная защита, сельский социум, социальные изменения, социальное самочувствие.

The article presents the results of sociological monitoring of 2011-2013 on social well-being and social protection of the rural population in terms of land reform in Ukraine. It is stressed that analysis of results of sociological survey of rural residents of the central regions of Ukraine testifies to the formation of the rural robust layer of potential participants in the land market. That is a noticeable positive dynamics in the attitude of the peasants to land ownership as a social Institute. Analysis of the changes in the attitude of the peasants to socio-economic, socio-political and socio-cultural processes taking place in Ukraine lately is executed. Most acute problems of rural living environment, sense of social protection in terms of land reform are identified. It is noted that significant problems exist in ensuring the constitutional order, the protection of human rights to secure livelihoods, employment, and welfare. The most protected peasants feel something in his own family, at the place of work on the part of the rural community. Among the important problems worrying the peasantry are the following: crop failure, unemployment, aging and dying out of the villages, indifference to the fate of the village. It was found out that over the past years there are certain positive changes in the attitude of farmers to purchase agricultural lands increasing the share of supporters raising lands in market circulation. As a possible alternative a long-term land leases are considered. Ways of creation of a sense of master in the allotment are described.

Keywords: land reform, social protection, rural society, social change, social well-being.

Український сільський соціум вже два десятиріччя знаходиться у стані ринкової трансформації. Аграрна реформа, започаткована задля подолання техніко-економічної відсталості сільського сектору України, його модернізації на засадах приватної власності, формування справжнього господаря на землі, призвела до суттєвих інституційних та структурних змін, соціальні наслідки яких є в значній мірі суперечливими й детально не дослідженими.

Важливою складовою аграрної реформи в Україні є земельна реформа, головна мета якої полягає у залученні земель сільськогосподарського призначення у ринковий обіг, запровадження інституту купівлі-продажу земель як матеріальної основи реформування соціально-економічних відносин на селі, підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, розв'язання соціальних проблем села. *Актуальність* дослідження чинників реалізації та наслідків впровадження земельної реформи в українському суспільстві не викликає сумнівів. Адже від цієї реформи багато в чому залежить реформування українського села в цілому.

Проблемами соціальних змін у пострадянському селі, в тому числі українському, соціальних наслідків аграрної реформи займалися такі російські та вітчизняні соціологи і економісти, як Т. Заславська, М. Орлатий, І. Прокопа, Р. Ривкіна, П. Саблук, В. Староверов, В. Тарасенко, В. Чигрин, Л. Шепотько, В. Юрчишин, К. Якуба, а також автори цієї статті. Проте, на жаль, практично відсутні спеціальні соціологічні розвідки, присвячені характеру та механізму соціальних змін в українському селі під впливом аграрної реформи.

З огляду на зазначене вище, *метою* цієї статті є висвітлення змін, що відбуваються в українському селі під впливом земельної реформи. Перш ніж звернутися до реалізації цієї мети, зазначимо, що Уманським регіональним відділенням САУ здійснюється постійний моніторинг соціальних змін, що відбуваються у сільському соціумі в умовах аграрної реформи. Емпіричною базою цієї статті є результати вивчення соціального самопочуття сільського населення усіх типів сільських населених пунктів центральних областей України, здійсненого у 2011 р. (n=1246) та 2013 р. (n=1025). У виборці цих досліджень були представлені усі демографічні та професійні групи сільського населення.

Результати нашого моніторингу довели, що помітних змін у способах використання землі за два роки не відбулося: третина респондентів ведуть господарство лише на присадибній ділянці, кожен шостий господарює на приватизованій землі та присадибній ділянці, кожен четвертий здає приватизовану землю в оренду.

Разом з тим, кожен двадцятий прагне позбутися землі. При цьому дещо збільшилося число осіб, які, маючи і приватизовану землю, і присадибну ділянку, ні там, ні там не працюють.

Можна зробити висновок, що три чверті сільського населення використовують сільськогосподарські землі за призначенням: для виробництва сільськогосподарської продукції та задоволення власних потреб у харчуванні. Переважна більшість опитаних нами селян може бути віднесена до імовірних учасників ринку землі: покупців і продавців.

Однак на шляху формування ринку землі існують певні перешкоди. Лише половина власників земельних паїв і ділянок (49,3%) відповіли, що їхня земельна власність дійсно розмежована. Одночасно чверть респондентів (26,5%) дали заперечну відповідь, а кожен восьмий (12,1%) зазначив, що ще не має Державного акту про право власності на землю. Це, безумовно, обмежує коло реальних учасників ринку земель. При цьому помітних змін за два роки не відбулося.

Важливим фактором успішності аграрної реформи є ставлення селян до головних інститутів реформування. Результати моніторингу засвідчили, що зміни у ставленні селянства до питань власності на землю є хоч і повільними, але досить помітними. Про це, зокрема, свідчать дані наведені у таблиці 1.

Таблиця 1.

Розподіл відповідей на питання «Чи допоміг селянам Державний акт на право власності на землю відчути себе справжнім власником» (% до опитаних)

	2011	2013
Так, допоміг	17,0	30,7
Наскільки допоміг, настільки й не допоміг	22,0	28,4
Не допоміг	43,6	17,7
Важко відповісти	17,4	23,2
Індекс*	-0,16	+0,27

Як бачимо, за два роки майже вдвічі збільшилася позитивна оцінка земельної власності як фактору

*Середньозважена величина, побудована на підставі метричної шкали: «так, допоміг» +1, «наскільки допоміг, настільки й не допоміг» - +0,5, «не допоміг» - -1, «важко відповісти» - 0.; частота виборів поділена на загальну кількість відповідей.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

відчуття себе справжнім власником (з 17,0% до 30,7%). Натомість у два з половиною рази зменшилася кількість тих, хто, маючи Державний акт на право власності на землю, не має такого відчуття (з 43,6% до 17,7%). До того ж дещо збільшилася доля тих, хто не міг однозначно відповісти на наше питання. Характерно, що індекс відчуття справжнього господаря серед утримувачів Акту про власність на землю змінився дуже суттєво: з -0,16 до +0,27.

Неоднозначним є ставлення селян щодо власності на землю як соціального інституту. У 2013 році майже три чверті респондентів (71,8%) позитивно оцінюють власність на землю, а це значно більше, ніж у 2011 році. Близько половини опитаних (48,4%) із власністю на землю перш за все пов'язують благополуччя своєї родини (у 2011 р. – 32,9%). Кожен четвертий отримує моральне задоволення від володіння землею (23,5%).

Проте більше чверті опитаних (28,2%) переважно негативно ставиться до земельної власності, зокрема побоюючись, чи не відберуть її, як це було у минулому (табл. 2).

Таблиця 2.

Оцінка значущості власності на землю для сільських жителів (% до опитаних)

	2011	2013
Перспектива забезпечити сім'ї благополуччя	14,2	15,8
Підстава розробляти реальні господарські плани	10,2	11,5
Можливість розбагатіти	6,1	12,0
Можливість вигідно увійти у земельний ринок	2,2	4,7
Стимул для напруженої праці на себе	9,6	18,0
Велике задоволення від втілення мрії про власну землю	9,7	9,0
Приплив нових сил, упевненість у собі	4,6	5,6
Тривога і клопіт: що робити з землею, як її обробляти	6,0	5,5
Побоювання, чи не відберуть землю у майбутньому	10,6	12,4
Власність на землю нічого принципово не міняє	14,9	10,3

Будь-яка реформа суспільства має на меті розв'язання нагальних соціальних проблем, покращення існуючого стану. Разом з тим, виходячи з багатовекторності соціальних змін, реформаційна матриця мусить враховувати й неоднозначність соціальних наслідків тієї чи іншої реформи, можливість її негативного сприйняття окремими категоріями населення, ускладнення процесів соціальної адаптації до нових реалій соціального буття. Успішність будь-якого реформування обов'язково передбачає досить просту арифметику: сума позитивних наслідків реформ повинна перевищувати суму негативних, інакше навіть найдоцільніша й найпривабливіша реформа приречена на поразку.

У кожній людині існує безліч соціальних проблем. Трансформаційні процеси, які визначають сьогоденний день українського суспільства, відбиваються на самопочутті людей, у тому числі й сільських жителів. Опитування дозволило виявити больові точки сільського соціуму.

Можна виділити такі групи проблем, що хвилюють селян: матеріальні потреби, політичні проблеми, соціальні питання, особисті проблеми.

Таблиця 3.

Чого не вистачає українському селянинові (% до опитаних)

	Не вистачає		Наскільки вистачає, настільки й не вистачає		Вистачає		Індекс	
	2011	2013	2011	2013	2011	2013	2011	2013
Заощаджень	72,2	50,8	18,8	29,1	9,0	20,1	-0,53	-0,16
Порядку у суспільстві	70,8	68,8	24,2	24,4	5,0	6,8	-0,54	-0,49
Правового захисту	63,5	55,2	26,7	31,6	9,8	13,2	-0,40	-0,26
Власної впевненості у майбутньому	61,4	57,7	29,7	29,1	8,9	13,2	-0,37	-0,30
Можливостей працевлаштування	60,6	61,1	25,8	26,5	13,6	12,4	-0,34	-0,36
Екологічної безпеки свого життя	59,4	55,1	31,2	38,9	9,4	6,0	-0,34	-0,30
Особистої безпеки життя	56,2	47,2	33,4	32,9	10,4	19,2	-0,29	-0,12
Медичної допомоги	55,2	49,6	33,1	28,6	11,7	21,8	-0,27	-0,13
Неухильного дотримання усіма існуючих законів	51,6	58,5	37,5	31,2	10,9	10,3	-0,20	-0,33
Можливостей повноцінно провести відпустку	49,5	55,1	33,9	24,8	16,6	20,1	-0,16	-0,33

Здоров'я	47,5	45,8	40,6	31,6	11,9	22,6	-0,15	-0,07
Людяності, співчуття, милосердя, доброти оточуючих людей	44,2	34,6	39,4	39,3	14,4	26,1	-0,10	+0,11
Людського щастя	44,4	38,5	39,1	29,5	16,5	32,0	-0,08	+0,43
Сили волі для опанування життєвою ситуацією в умовах кризи	42,2	43,1	40,5	38,5	17,4	18,4	-0,04	-0,06
Інформації про історичне минуле	33,5	31,2	28,3	29,9	38,2	38,9	+0,19	+0,22

За два роки моніторингу відбулися зміни у деяких з перелічених позицій. У групі політичних проблем найбільше занепокоєння респондентів викликає відсутність порядку у суспільстві. Разом з тим, на думку селян, дещо покращилася ситуація з правовим захистом громадян та особистою безпекою життя. Помітно менше стало скарг на брак заощаджень.

За два роки погіршилися оцінки результатів соціальної політики уряду, зокрема неухильного дотримання існуючих законів. Високою залишається екологічна небезпека, є проблеми з медичною допомогою. А от людяності, співчуття, милосердя, на думку респондентів, стало навіть більше. Цілком достатньо й інформації про історичне минуле.

Респонденти самокритично дорікають самим собі за власну невпевненість у майбутньому, відсутність сили волі для опанування життєвих ситуацій в умовах ринкової економіки та інше.

Опитування виявило й серйозні проблеми із соціальним захистом сільського населення. Соціальний захист населення від негативних наслідків трансформації українського суспільства – один з найважливіших й найсуттєвіших індикаторів соціального самопочуття людей. Відсутність відчуття захищеності створює складні, часом нездоланні перешкоди на шляху соціальних змін.

Таблиця 4

Оцінка респондентами рівня соціального захисту в українському суспільстві (% до опитаних)

	Захищені добре		Захищені недостатньо		Не захищені		Індекс	
	2011	2013	2011	2013	2011	2013	2011	2013
З боку Конституції України	24,9	21,8	37,9	37,2	19,2	23,1	0,34	0,17
З боку держави	20,3	7,7	32,0	43,6	34,0	35,0	0,02	-0,06
З боку місцевої влади	18,1	13,7	38,3	42,7	31,2	31,2	0,06	0,04
З боку сільської громади	25,2	33,8	35,5	39,7	25,7	13,2	0,18	0,40
З боку дільничної міліції	21,2	20,2	38,9	33,8	25,0	32,0	0,15	0,05
За місцем роботи	26,9	26,9	34,2	41,4	27,8	11,5	0,16	0,36
У сім'ї	62,0	74,8	21,3	10,3	7,3	5,6	0,65	0,80
Як виробник	20,6	12,0	38,6	40,6	18,9	25,6	0,21	0,07
Як покупець і споживач	12,1	12,4	41,6	42,3	29,7	28,6	0,18	0,05
Як пасажир	13,4	18,8	42,2	39,3	30,4	29,5	0,05	0,09
Як водій автотранспорту	12,3	18,4	42,2	27,4	22,4	29,1	0,11	0,03

Як свідчать відповіді респондентів, за два роки відчуття соціальної захищеності у сільських жителів суттєво зменшилося. Особливо це стосується захисту конституційних прав громадянина з боку держави, з боку міліції, як виробника і споживача. Ось чому більшість респондентів шукають захисту у своїй родині, за місцем роботи, з боку сільської громади.

Респонденти визначили найбільш гострі проблеми мешканців сучасного села. Як у 2011 році, так і у 2013 році, найгострішими проблемами сільських жителів є працевлаштування, газопостачання та водозабезпечення. Такої думки дотримується кожний 7-8-й з опитаних. Викликає занепокоєння селян електропостачання сільських населених пунктів і будівництво доріг з твердим покриттям.

Разом з тим, втратила гостроту проблема налагодження постійного автобусного сполучення між райцентрами і селами (ця проблема перемістилася з 3-го на 10-те місце у рейтингу). Натомість більше турботи викликає питання утилізації відходів (з 8-го на 5-те місце) та землеупорядкування і надання земельних ділянок (з 11-го на 6-те місце). Доволі актуальними на селі залишаються проблеми їхнього благоустрою, покращення санітарного стану довкілля та збереження історичної спадщини.

Вирішення цих проблем сільського життєвого середовища, на думку респондентів, залежить багато в чому від фінансування програм розвитку сільських територій (38%), пільгового фінансування цільових соціальних програм на селі (29%) та законодавчого забезпечення цих програм (22%).

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Як вже зазначалося, найгострішою проблемою українського села є працевлаштування. Дві третини респондентів впевнені, що реально можна знайти лише тимчасову роботу (63,7%), близько половини згодні на будь-яку роботу (47%), навіть громадську, якщо вона дає хоч який заробіток (48,3%). При цьому лише кожен п'ятий впевнений, що на селі можна знайти постійну роботу за фахом (19,2%).

Сільського жителя турбує багато проблем, які часто-густо не залежать від самого землероба. Про динаміку та зміст побоювань селян говорять дані, представлені на рисунку 1.

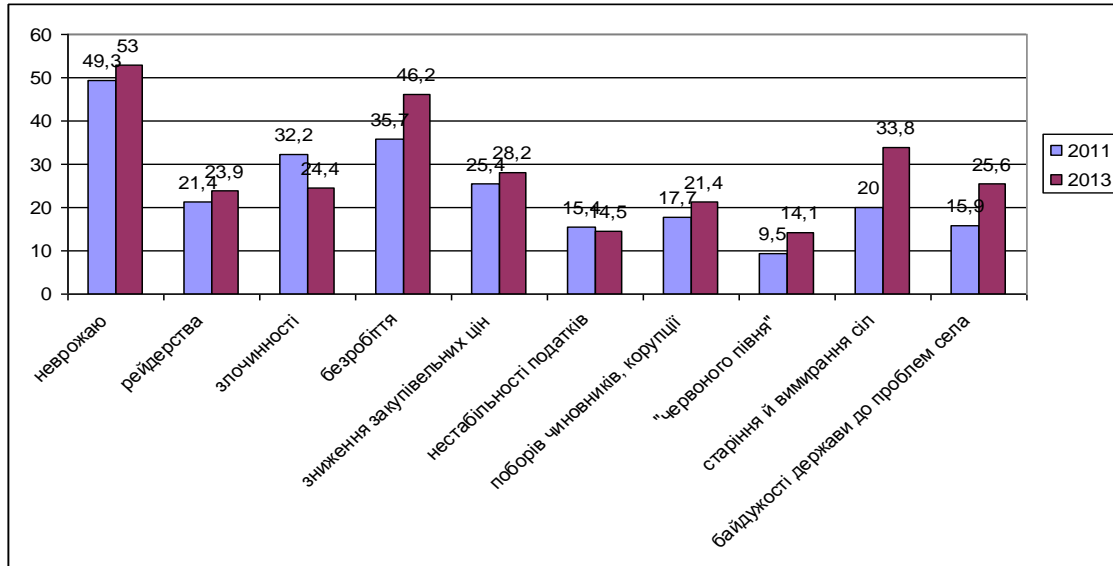

Рисунок 1. Динаміка побоювань українських селян (% до опитаних за результатами досліджень 2011 р. та 2013 р.)

Як бачимо, половина сільських жителів найбільше побоюється неврожаю (49-53%), кожні чотири з десяти респондентів – безробіття (36-46%). При цьому інтенсивність підтримки цієї пропозиції помітно зросла. На третє місце з шостого піднялася проблема старіння та вимирання сіл (з 20% до 34%). Більше стало тих, хто обурюється байдужістю держави до проблем села (ця проблема піднялася з 8-ї на 5-ту рангову позицію при збільшенні інтенсивності підтримки респондентів на 10 пунктів).

Одночасно менше турбує селян злочинність та корупція на селі (звикли?).

В українському суспільстві досить жваво обговорюються перспективи створення ринку земель. Як засвідчили результати нашого дослідження, більше половини сільських жителів знайомі з основними положеннями Закону України «Про ринок земель» (56%). Найчастіше селяни дізнавалися про мету і зміст земельного законодавства через повідомлення ЗМІ (25%), розповіді односельців (17%). Особисто читали документ або чули роз'яснення від спеціалістів лише 8% респондентів.

Разом з тим, кожний четвертий (23%) не знайомий з земельним законодавством, але хотів б дізнатися, а кожний десятий (11%) зовсім не цікавиться цим питанням.

У ставленні селян до продажу-купівлі землі відбуваються хоча повільні, але помітні зміни. Якщо у березні 2011 р., за даними нашого моніторингу, підтримували земельний ринок 8-10% сільського населення, то у листопаді 2011 р. вже вдвічі більше (22,4%), а в листопаді 2014 р. – 26,5%.

Повністю підтримують повне запровадження ринку земель відносно небагато селян. Це можна пояснити певним гальмуванням заходів з визначення реальної вартості земель сільськогосподарського призначення, регіонального кадастру земель, механізмів володіння, користування та розпорядження землею. Проте помітно збільшилась питома вага тих, хто не може спокійно дивитись на «безхозні» землі, які не залучені у виробництво сільськогосподарської продукції (з 11,2% до 18,8%). Одночасно у півтора рази (з 40% до 25%) зменшилася кількість тих, хто категорично виступає проти будь-якого залучення сільськогосподарських земель до ринку, не вважаючи землю, «Богом даною», за товар. Кожен п'ятий ухилився від певної відповіді. В цілому частка селян, що виступають проти ринку земель, за два роки зменшилася з 62,3% до 52,6%. А це вже тенденція.

Як реальна альтернатива купівлі-продажу земель розглядається довгострокова оренда в різних її проявах (54,7%), у тому числі з правом переходу власності до орендаря, дострокового погашення орендної плати тощо. Досить поширена підтримка короткострокової оренди (на 5 років) – 32,6%.

Поділилися погляди селян й на подальшу долю орендних відносин. Одні вважають, що орендарі вже фактично привласнили людські паї (20,5%), другі допускають таку можливість при певних умовах

(16,7%), треті не бачать такої загрози (27%), а четверті самі мріють позбутися земельного паю з настанням ринку земель (10,2%).

Така розбіжність пояснюється тим, що лише половина власників земельних паїв у той чи інший спосіб відчують, що володіння землею є гарантією незалежності, засобом достатку й самозахисту його власника (42,8%). Третина респондентів не має такого відчуття (31,2%), а деякі вважають земельний пай джерелом своїх проблем і прагнуть його позбутися (4,6%). Характерно, що багато селян й досі не можуть визначитися з цього питання (21,4%). І все ж тих, хто позитивно ставиться до ринку земель, поступово побільшує, а тих, хто має негативне ставлення, - зменшує.

Здійснений нами моніторинг дозволив дійти таких висновків.

1. В українському селі склався потужний прошарок власників земельних паїв та приватизованих присадибних ділянок, яких можна вважати потенційними учасниками ринку земель.

2. За два роки майже вдвічі збільшилася позитивна оцінка земельної власності з точки зору відчуття справжнього власника. Натомість у два з половиною рази зменшилася кількість тих, хто, маючи Державний акт на право власності на землю, не має відчуття справжнього господаря.

3. Неоднозначним є ставлення селян щодо власності на землю як соціального інституту. Майже три чверті респондентів позитивно оцінюють власність на землю, а це значно більше, ніж у 2011 році. Близько половини опитаних із власністю на землю пов'язують перш за все благополуччя своєї родини. Кожен четвертий отримує моральне задоволення від володіння землею.

4. Трансформація українського суспільства відбивається на самопочутті сільських жителів. Найбільше занепокоєння респондентів викликає відсутність порядку у суспільстві. Разом з тим, на думку селян, дещо покращилася ситуація з правовим захистом громадян та безпекою особистого життя. За два роки погіршилися оцінки селян результатів соціальної політики уряду. Високою, з погляду опитаних, залишається екологічна небезпека, є проблеми з медичною допомогою.

5. За результатами моніторингу, за два роки відчуття соціальної захищеності у сільських жителів зменшилося до досить низьких показників. Особливо це стосується захисту конституційних прав громадянина з боку держави, з боку міліції, як виробника і споживача.

6. Сільського жителя турбує багато проблем, вирішення яких далеко не завжди залежать від нього самого. Половина сільських жителів найбільше побоюється неврожаю, близько 40% – безробіття. Більше стало тих, хто обурюється байдужістю держави до проблем села.

7. Ставлення селян до продажу-купівлі землі дещо змінилося у позитивний бік, хоча відбуваються хоча повільні, але помітні зміни. Повністю підтримують повне запровадження ринку земель, як і раніше, відносно небагато селян. Помітно збільшилась питома вага тих, хто не може спокійно дивитись на «безхозні» землі. Водночас у півтора рази зменшилася кількість тих, хто категорично виступає проти будь-якого залучення сільськогосподарських земель до ринку. В цілому частка селян, що виступають проти ринку земель, за два роки суттєво зменшилася.

8. Лише половина власників земельних паїв відчують, що володіння землею є гарантією незалежності, засобом достатку й самозахисту його власника. Третина респондентів не має такого відчуття, певна частина опитаних вважає земельний пай джерелом свої проблем і прагне його позбутися. Тим не менш збільшується частка тих, хто позитивно ставиться до ринку земель, та зменшується кількість тих, хто має до нього негативне ставлення.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Аграрна реформа в Україні (Соціологічна діагностика) / [М.О. Сакада, В.І. Тарасенко, В.О. Чигрин, А.М. Шатохін та ін.] ; за ред. В.І. Тарасенка. НАН України, Ін-т соціології. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. 2. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://minagro.gov.ua/apk?tid_hierachy=378. 3. Соціальний розвиток сільських регіонів : [колективна монографія] / За ред. А. М. Шатохіна. – Умань : Візаві, 2009. 4. Структура програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://minagro.gov.ua/apk?tid_hierachy=980. 5. Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шультги. – К. : ІС НАНУ, 2012.

УДК 316.354

СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМ ВОЗРАСТНОЙ ДИСКРИМИНАЦИИ В УПРАВЛЕНИИ ПЕРСОНАЛОМ

Екимова Мария Александровна – ассистент кафедры социологии и политологии Национального технического университета «ХПИ» (г. Харьков);

Болотова Виктория Александровна – кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры социологии и политологии Национального технического университета «ХПИ» (г. Харьков)

У статті розглядаються проблеми вікової дискримінації персоналу організації. Аналізуються причини виникнення ейджизму. Виділяються основні етапи процесу управління персоналом, на яких може проявлятися вікова дискримінація. На основі результатів проведеного авторами соціологічного дослідження з питань проявів ейджизму в управлінні персоналом організацій на прикладі м. Харкова. Схарактеризовано основні види дискримінації, які зустрічаються в організаціях. Виявлено поширеність вікових обмежень при прийомі на роботу та стереотипи ставлення до працівників старшої та молодшої вікових груп. Запропоновано заходи щодо зменшення вікової дискримінації в управлінні персоналом.

Ключові слова: організація, персонал, управління персоналом, дискримінація, ейджизм.

В статье рассматриваются проблемы возрастной дискриминации персонала организации. Анализируются причины возникновения эйджизма. Выделяются основные этапы процесса управления персоналом, на которых может проявляться возрастная дискриминация. На основе данных проведенного авторами социологического исследования по вопросам проявления эйджизма в управлении персоналом организаций на примере г. Харькова. Охарактеризованы основные виды дискриминации, которые встречаются в организациях. Выведена распространенность возрастных ограничений при приеме на работу и стереотипы отношения к сотрудникам старшей и младшей возрастной категории. Предложены меры по уменьшению возрастной дискриминации в управлении персоналом.

Ключевые слова: организация, персонал, управление персоналом, дискриминация, эйджизм.

Problems of corporate staff age discrimination are considered in the article. The definition of discrimination and ageism is given. The causes of ageism are emphasized. It is stressed that prejudices and stereotypes existing in the society are at the bottom of ageism. The origin and development of ageism within the framework of sociocultural, economic and legal factors have been analyzed. Emphasis has been placed on the main stages of personnel management where age discrimination may occur: selection of employees for the organization, their adaptation, motivation, career development, termination of the employment contract. The authors present the findings of their own sociological research concerning ageism in the sphere of personnel management in the organization (evidence from Kharkov). Survey questionnaire and structured interview have been used as a data collection method. The main types of discrimination the employees usually face have been described in accordance with the research data. We have found out that the employees often face age discrimination, gender discrimination, working experience discrimination and health status discrimination. Attitude of employees to age restrictions when entering employment has been revealed. Half of the employees questioned consider age restrictions for applicants to be acceptable and necessary practice, age limits being established at the level of 25-45. The managers' and employees' stereotypes concerning employees of senior and junior age categories have been considered. Respondents consider that junior employees are more creative and able to be taught, though they are easily manageable. Senior employees are more reliable and they perform their work on a good quality level, but they tend to resist changes and don't want to apply innovations. Certain measures as to reducing age discrimination in the sphere of personnel management have been suggested. Development and implementation of PR strategy aimed at shaping positive image of older generation in the society have been described. Introducing quotas for the organizations as to hiring junior employees without working experience and workers of senior working age has been offered.

Keywords: organization, personnel, human resource management, discrimination, ageism.

В Украине, как и во всем мире, наблюдается рост интереса к проблемам дискриминации на рынке труда, которая ущемляет трудовые права сотрудников, наносит им моральный вред, снижает уровень занятости определенных возрастных категорий работников. Сами организации также несут убытки, теряя ценных сотрудников из-за стереотипного мышления служб управления персоналом.

Под дискриминацией, как правило, понимают ограничения в правах части населения по расовому, национальному, религиозному, половому, возрастному или другим признакам. Что касается возрастной дискриминации, то это любая установка или поведение, которые субординируют людей по признаку возраста, а также процесс приписывания человеку тех или иных социальных ролей на основе его возраста.

Проблемами возрастной дискриминации занимались такие исследователи, как Н. Смелзер, И. С. Кон, Т. Нельсон, Р. Батлер, М. Болл, М. Паркинс, А. Харроп. Отдельные аспекты возрастных предубеждений изучали такие русские и украинские ученые, как О. О. Березина, О. В. Вашанова, Е. В. Киселев, Н. М. Митина, О. В. Тищенко, Ю. М. Щотова, А. В. Микляева [3, 4]. Несмотря на достаточную разработанность темы, недостаточно внимания уделяется комплексному изучению возрастной дискриминации на всех этапах управления персоналом. Кроме того, исследователи чаще фокусируют внимание на старшей возрастной группе, вследствие чего малоизученной остается проблема эйджизма по отношению к молодым людям, которые только начинают свой трудовой путь. Для более глубокого изучения проблемы эйджизма в управлении персоналом необходимо не только выявить его причины, но и провести сравнительный анализ проявлений эйджизма к разным возрастным категориям сотрудников. Это объясняется тем, что проблемы с отношением руководства и коллег, которые не существенны для определенной возрастной группы сегодня, завтра могут помешать ей полноценно выполнять свои профессиональные обязанности.

Возрастная дискриминация может проявляться открыто (возрастные рамки для соискателей в объявлениях на работу) или латентно (отказ в должности по причине несоответствия возраста; работодатель никогда не скажет это открыто). Возрастной дискриминации могут быть подвергнуты все сотрудники организации или отдельные лица (например, руководители). Она может носить единичный характер или быть систематической; несущественной (проявляясь в неудобном графике работы) или серьезной (увольнение) [2].

Причины возрастной дискриминации с некоторой условностью могут быть сведены в несколько групп: социокультурные, правовые и экономические. Социокультурные причины вызваны существованием в обществе стереотипов и предубеждений в отношении некоторых возрастных групп населения, а также наличием неформальных норм, способствующих лояльному отношению к проявлениям дискриминации [5]. Стереотип – это односторонний, связанный с преувеличением, предвзятый взгляд на группу людей, распространенный в определенной социальной среде. Они чрезвычайно трудно поддаются изменению или исправлению путем соотнесения их с опровергающими данными [1]. Экономические причины возрастной дискриминации объясняют ее существование возможностью получения дополнительной прибыли за счет снижения затрат на персонал. Можно предположить, что организации видят экономическую выгоду в возрастной дискриминации своих сотрудников, ведь таким способом определенным возрастным группам можно сократить заработную плату и тем самым снизить расходы на персонал [6]. Правовые причины связаны с недостатками действующего законодательства, препятствующими обнаружению дискриминационных практик и вынесению взыскания вследствие их использования, доминированием неформальных практик над формальными. В такой ситуации население признает наиболее эффективной адаптивную стратегию социального поведения. Обычные работники уверены, что проще приспособиться к требованиям работодателя, чем отстаивать свои права [7].

Главной проблемой в борьбе с эйджизмом является распространение возрастных стереотипов среди сотрудников служб управления персоналом, которые осуществляют обеспечение организации кадрами. Так, в объявлениях о существующих вакансиях организации указывают возраст кандидатов, что противоречит не только законам Украины, но и международным стандартам, обеспечивающим равенство и отсутствие возрастной дискриминации в трудовой сфере.

Эйджизм может проявляться не только на этапе набора и отбора сотрудников в организацию. Он может присутствовать и при продвижении по службе, повышении квалификации, мотивации персонала, начислении и выплате заработной платы и других материальных и нематериальных поощрений, увольнении работников, сокращении штатов. Чаще всего наиболее уязвимыми категориями становятся работники младшей и старшей возрастных групп.

Для изучения основных характеристик проявления возрастной дискриминации в управлении персоналом в марте 2014 г. в Харькове было проведено социологическое исследование. В качестве методов сбора данных использованы анкетирование и формализованное интервью (опрошено методом

анкетирования 450 сотрудников различных организаций г. Харькова, проведено интервью с 90 менеджерами по персоналу).

В результате исследования было выявлено, что половина респондентов сталкивалась с дискриминацией в сфере труда в связи с возрастом (57%) и отсутствием опыта работы (55%). Причем сотрудники в возрасте до 30 лет чаще сталкивались с таким критерием, как недостаточный опыт работы (30%), а сотрудники старше 40 лет наиболее остро ощущали несоответствие своего возраста запросам работодателей (38%).

Интервью с менеджерами подтвердило полученные в ходе анкетирования данные. Так, наиболее часто им приходилось отказывать кандидату в работе по причине недостаточного опыта работы, состоянию здоровья и возраста. Интересен тот факт, что отвечая на вопрос: «Нарушались ли когда-нибудь Ваши трудовые права по причине несоответствия требованиям работодателя Ваших социально-демографических характеристик?», менеджеры утвердительно говорили о наличии нарушений по отношению к их здоровью, опыту работы, возрасту и месту жительства.

Каждый четвертый сотрудник (25%) отметил, что с возрастной дискриминацией он сталкивался именно при устройстве на работу. При этом работодатели устанавливали жесткие возрастные рамки в пределах от 25 лет (57%) до 40 (29%) – 45 (33%) лет. Респонденты также указывают на наличие возрастных ограничений для разных должностей в организациях. На руководящие позиции наиболее желаемым будет кандидат в возрасте от 30 до 39 лет (47%), для должности рабочего в приоритете люди возрастом от 24 до 39 лет, для специалистов возраст значения не имеет (47%), технический исполнитель также востребован в любом возрасте. Примечательно, что половина участников интервью поддерживает необходимость возрастных ограничений при приеме на работу. И только четверть менеджеров высказала крайне негативную позицию относительно, каких-либо возрастных ограничений для сотрудников. Большая часть рядовых сотрудников поддерживает возрастную дискриминацию, допуская ее необходимость в некоторых ситуациях (58%). И только четвертая часть (26%) респондентов считает возрастные ограничения при приеме на работу недопустимыми.

Эйджизм также проявляется и в процессе работы сотрудников. Так, 16% респондентов ощущают на себе предвзятое отношение со стороны других сотрудников организации. Причем из числа этих респондентов дискриминацию со стороны коллег испытывают 53%, а со стороны руководителей – 35%.

Наиболее часто дискриминационное отношение проявляется в завышенных требованиях к сотруднику (38%), безразличии к его мнению и советам (38%), в отсутствии карьерного роста (24%) и повышении заработной платы (23%). Разница в ответах респондентов по возрасту лишь в том, что работники в возрасте до 30 лет чаще сталкиваются с неудобным графиком работы (25%) и с безразличием к их советам (25%), а после 40 лет, с точки зрения опрошенных, растут необоснованные требования к сотруднику и в то же время повышается вероятность попасть под сокращение (по 23%). Возрастная дискриминация, впрочем, как и любая другая, основывается на стереотипах, которые присущи прежде всего службе управления персоналом.

Согласно полученным данным, управленцы считают молодежь креативной и способной к обучению. Кроме того, по их мнению, молодые сотрудники легче вливаются в новый коллектив, что также является неоспоримым плюсом. При этом распространено мнение, что молодежь легко поддается манипуляциям и управлению со стороны, что может иметь как положительный эффект, если управление направлено во благо организации, так и негативный – в случае нарушения рабочего процесса. Результаты опроса сотрудников имеют схожие результаты. Они также считают, что молодые коллеги более креативны (69%), легко обучаются (55%), но более безответственные (34%).

Менеджеры по управлению персоналом обладают определенными стереотипными установками относительно сотрудников старшей возрастной категории. Они считают их более надежными и качественно выполняющими свою работу, осторожными в профессиональном плане, что ведет к сокращению производственного травматизма. Однако управленцы уверены в том, что сотрудники старшего возраста не заинтересованы в карьерном росте, получении новых знаний, они склонны сопротивляться организационным инновациям, что, в конечном счете, негативно сказывается на функционировании организации.

Опрос сотрудников показал, что их взгляды практически совпадают с мнением менеджеров. Респонденты предполагают, что их коллеги старшего возраста не способны к применению инновационных технологий (64%) и склонны сопротивляться изменениям, происходящим в организации (60%). У них отсутствует мотивация к работе и карьерному росту (38%), нет заинтересованности в получении новых знаний (36%). Результаты исследования говорят о наличии возрастных стереотипов в нашем обществе.

При этом как управленцы, так и рядовые сотрудники организаций не видят влияния возраста на способность того или иного сотрудника положительно/негативно влиять на организацию, в которой он

работает. Это исключительно индивидуальная особенность каждого, как и уровень конфликтности тех или иных сотрудников.

Проведенное исследование показало, что чаще всего работники харьковских организаций в своей трудовой деятельности сталкивались с дискриминацией по возрасту, опыту работы, полу и состоянию здоровья. Четверть опрошенных впервые столкнулись с возрастной дискриминацией при приеме на работу. Тем не менее, половина опрошенных считает возрастные ограничения для соискателей приемлемой практикой. Внутри организаций 16% сотрудников ощущает на себе предвзятое отношение своих коллег и руководителей из-за своего возраста, что наиболее часто проявляется в завышенных требованиях и отсутствии карьерного роста. Респонденты считают, что молодые сотрудники креативны и способны к обучению, хотя и легко поддаются управленческому воздействию, а сотрудники старшего возраста более надежны и могут качественно выполнять свою работу, но более консервативны.

Таким образом, на государственном уровне можно предложить несколько мер, направленных на снижение уровня возрастной дискриминации: разработать и реализовать PR-стратегию, направленную на формирование позитивного имиджа старших поколений в обществе; ввести квоты для организаций на приём молодых сотрудников без опыта работы и людей старшего (трудоспособного) возраста; ввести систему дополнительных льгот организациям, которые придерживаются этих квот; департаментам социальной защиты областных государственных администраций при поддержке исследовательских центров проводить мониторинг эффективности мероприятий, направленных на снижение возрастной дискриминации.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Аберкромби Н. Социологический словарь : Пер. с англ. / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер ; под. ред. С. А. Ерофеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. – 620 с. 2. Добреньков В. И. Фундаментальная социология : в 15 т. / В. И. Добреньков, А. И. Кравченко. – М. : ИНФРА-М, 2005. – Т. 9: Возрасты человеческой жизни. – 2005. – 1094 с. 3. Куліш І. Проблеми дискримінації молоді за віковою ознакою у сфері зайнятості / І. Куліш // Ефективність державного управління : Збірник наукових праць. – Вип. 27. – 2011. – С. 281–289. 4. Микляева А. В. Методы исследования эйджизма: зарубежный опыт / А. В. Микляева // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. – 2009. – № 100. – С. 148–157. 5. Пряхина С. Б. Проблема эйджизма в современной России / С. Б. Пряхина // Актуальные проблемы психологического знания : Сб. науч. трудов. – 2006. – С. 126–136. 6. Стукен Т. Ю. Возрастная дискриминация при трудоустройстве / Т. Ю. Стукен // Экономические науки. – 2007. – № 6. – С. 232–236. 7. Стукен Т. Ю. Институциональный анализ дискриминации на российском рынке труда / Т. Ю. Стукен // Вестник Томского университета. – 2008. – № 311. – С. 141–149.

УДК 316.334.22:316.346.2

ГЕНДЕРНИЙ РОЗПОДІЛ ПРАЦІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ НА ПРИКЛАДІ ПОДВІЙНОГО НАВАНТАЖЕННЯ

Бардіна Марина Олегівна – студентка магістерської програми із соціології, кафедра соціології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»;

Марценюк Тамара Олегівна – кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедра соціології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»; гостьова доцентка і дослідниця Європейського університету Віадріни (Німеччина)

Статтю присвячено аналізу гендерної сегрегації продуктивної (оплачуваної) і репродуктивної (неоплачуваної, доглядової) праці в українському суспільстві. Насамперед, зазначено про брак академічної уваги до нерівномірного розподілу доглядової праці. На основі теоретичного аналізу ринку праці виділено ознаки гендерної сегрегації. Проаналізовано підходи до пояснення гендерованості репродуктивної праці, запропоновано її типологізацію. Зауважено про фемінізацію репродуктивної праці. В результаті емпіричного аналізу виокремлено домашні обов'язки жінок і чоловіків, чинники залучення жінок до репродуктивної праці; виділено три типи жінок (за критерієм залучення чоловіка до виконання репродуктивної праці); з'ясовано ставлення жінок до подвійного навантаження. Виявлене явище подвійного навантаження пояснено як індивідуальними, так і структурними чинниками. Розглянуто такі його наслідки, як втому та «жіночу часову бідність».

Ключові слова: продуктивна праця, репродуктивна праця, гендерний розподіл праці, подвійне навантаження, фемінізація праці, українське суспільство.

Стаття посвящена анализу гендерной сегрегации продуктивного (оплачиваемого) и репродуктивного (неоплачиваемого, по уходу) труда в украинском обществе. Прежде всего, указано о нехватке академического внимания к неравномерному распределению труда по уходу. На основе теоретического анализа рынка труда выделены признаки гендерной сегрегации. Проанализированы подходы к объяснению гендерированности репродуктивного труда, предложено его типологизации. Замечено о феминизации репродуктивного труда. В результате эмпирического анализа выделены домашние обязанности женщин и мужчин, факторы привлечения женщин к репродуктивному труду; выделено три типа женщин (по критерию привлечения мужчины к выполнению репродуктивного труда); выяснено отношение женщин к двойной нагрузке. Обнаруженное явление двойной нагрузки объяснено как индивидуальными, так и структурными факторами. Рассмотрены такие его последствия, как усталость и «женская временная бедность».

Ключевые слова: продуктивный труд, репродуктивный труд, гендерное разделение труда, двойная нагрузка, феминизация труда, украинское общество.

This article analyzes the gender segregation of productive (paid) and reproductive (unpaid, care) labor in Ukrainian society. First of all, the problem of the lack of academic attention to the uneven distribution of care work is raised. Based on the theoretical analysis of the labor market, such aspects of gender segregation as vertical and horizontal gender segregation, gender pay gap are highlighted. Different approaches to explaining of gender inequality in reproductive labor are analyzed and its typology is developed. As a result of the empirical analysis (based on 17 half-structures in-depth interviews with Ukrainian women who have partner, work full time and have 1 or 2 children), the domestic responsibilities of women and men are described. Responsibilities between women and men in the households are unevenly distributed in the families of respondents and reproduce traditional (patriarchal) gender division of reproductive labor. The involvement of men into domestic work is one of the major factors of reproductive labor organization in the researched families. Three types of women (by the involvement of men into reproductive labor) are conceptualized: (1) Woman-Berehynya (who keeps hearth); (2) Loyal Woman (involves men partly into household work); and (3) Woman-reformer (who delegates domestic work to men). The researched phenomenon of «double burden» and feminizations of reproductive labor could be explained by both individual and structural factors (such as gender polarization of skills and differential socialization). Negative consequences of unequal distribution of labor are fatigue and "women's time poverty." At the same time, interviewed women proved to have different attitudes towards women's

responsibilities for domestic work. Some of them believe that «household is women's duty, norm of family life»; while others try to have cooperation with husbands in sharing duties and believe in more egalitarian relationships. Involving of men into reproductive labor is one the key issues to achieve gender equality both in public and private spheres.

Keywords: productive labor, reproductive labor, gender division of labor, a double burden, the feminization of labor, the Ukrainian society.

Патріархальний розподіл репродуктивної праці відтворює гендерну нерівність у реалізації неоплачуваної роботи, де жінка продовжує бути відповідальною за добробут родини, витрачаючи на це більше часу. Відповідно до даних дослідження «Сім'я і сімейні відносини» (2009) [1, с. 163], 61% опитаних чоловіків-татів підтвердили, що доглядом за дитиною займаються дружини; лише 16% сказали, що саме вони відіграють головну роль у піклуванні. Серед жінок 79% зазначили, що винятково вони несуть відповідальність за дитячий добробут. Майже 70% респонденток виконують таку хатню роботу, як приготування їжі, прання, прасування, прибирання, догляд за дітьми. Чоловіки ж є відповідальними за виконання ремонтних робіт із лагодження техніки чи помешкання. Однаково жінки та чоловіки відповідають за планування сімейного бюджету, відпустки, накопичення коштів.

У зв'язку із необхідністю саме для жінок поєднувати репродуктивну та продуктивну працю виникло явище подвійного навантаження. Вирішенням проблеми подвійного навантаження доцільно вважати егалітарний розподіл обов'язків в українських сім'ях, коли жінки й чоловіки зможуть брати однакову участь у відтворенні продуктивної та репродуктивної праці.

З'являється необхідність у вивченні шляхів реалізації жінками оплачуваної та неоплачуваної роботи у типових для українського суспільства нуклеарних однодітніх-дводітніх родинах, які проживають у місті. Дослідження даної тематики є важливим для розуміння егалітарного розподілу праці задля зменшення жіночого навантаження та залучення чоловіків до неоплачуваної роботи.

Метою цієї статті є охарактеризувати явище подвійного навантаження в українському суспільстві у контексті аналізу продуктивної і репродуктивної праці. Зокрема, спочатку розкрито теоретичний зміст гендерного розподілу праці. Потім встановлено набір типових обов'язків для жінок і чоловіків у домогосподарстві, з'ясовано ставлення жінок до подвійного навантаження. Емпіричним матеріалом статті є інтерв'ю з жінками, які проживають із партнером окремо від батьків у одному домогосподарстві у місті, поєднують 8-годинний робочий день з репродуктивною працею, мають 1-2 неповнолітніх дітей та не мають робочого персоналу у домогосподарстві.

Репродуктивна праця: брак академічної уваги у вітчизняній соціології

У той час коли в українському науковому (і медійному) дискурсах приділено чимало уваги явищу гендерованості ринку праці загалом і оплачуваної роботи зокрема, проблема репродуктивної праці залишається мало вивченою. Зазначимо, що поділ на продуктивну і репродуктивну працю походить від усталеного у гендерних студіях поділу суспільного життя на публічну і приватну сфери. Продуктивна (або оплачувана) праця – це та робота, яка пов'язана із публічною сферою. Натомість репродуктивна – неоплачувана, переважно так звана «доглядова» чи «домашня (хатня) праця» – із приватною сферою суспільного життя.

У патріархальних суспільствах остання закріплена саме за жінками, завдяки біологічно детермінованим поясненням і статево-рольовому підходу вважається традиційно «жіночою». Оплачувана праця отримує визнання та називається «справжньою» роботою. Натомість як більш загальна, виснажуюча та складна робота, що виконується безкоштовно, є невидимою для економічного ринку праці та не інституціоналізованою [2, с. 26]. Зазначена проблематика потребує ретельнішого теоретичного і емпіричного вивчення, зокрема, і в українській соціології.

Тематика неоплачуваної (хатньої) роботи не отримала достатньої уваги у великому міжнародному проекті «Рівність жінок і чоловіків у світі праці в Україні»¹, результатом якого були також і численні публікації стосовно гендерованості ринку праці. В українській соціології дослідження про гендерний розподіл домашньої праці здійснюються співробітницею Інституту соціології НАН Наталею Лавриненко. Зокрема, Н. Лавриненко зазначає, що домашня робота – «це більше, ніж невидима та неоплачувана праця у родині, це гендерний розподіл певного виду праці на основі соціальної значимості маскулінності і фемінності, і таким чином – це відношення влади та підпорядкування» [3, с. 147], де частіше владу має чоловік, а у підпорядкуванні знаходиться жінка. Механізми конструювання

¹ Веб сторінка проекту: <http://www.gender.ilo.org.ua/Pages/default.aspx> і публікації проекту http://www.gender.ilo.org.ua/Pages/publications_ukr_new.aspx (доступ 10 серпня 2014 р.).

гендерованої роботи на ринку праці і у домашній сфері розглянуті в розділі підручника «Гендер для медій» [4]. У російській соціології проблематикою домашньої праці займаються Євгенія Балабанова [5], Світлана Барсукова [6], Олександр Клецин [7].

У цій статті задля аналізу явища подвійного навантаження спочатку здійснено теоретичний аналіз гендерованості ринку праці, який потім проілюстровано емпіричним матеріалом. Оскільки оплачувана праця вважається одним з найдієвіших чинників формування гендерної нерівності, доцільно розпочати теоретичний аналіз саме із неї.

Теоретичні засади гендерної сегрегації ринку праці

Горизонтальна сегрегація ринку праці сприяє розподілу жінок та чоловіків на різні посади, де «чоловічі» передбачають більший заробіток, можливість кар'єрного росту, натомість традиційно «жіночі» професії лишаяються низькооплачуваними та не спрямовані на просування у робочій ієрархії. **Вертикальна сегрегація** стосується розташування традиційно «жіночих» професій на нижчих сходинках професійної ієрархії, натомість «чоловічим» надала більшої престижності. Із вертикальною сегрегацією пов'язане явище «скляної стелі» [8, с. 3], що стосується рівня кар'єрної ієрархії, вище якого посади є недосяжними для жінок, ці бар'єри невидимі та неформальні. А так звана «липка підлога» [8, с. 4] гальмує кар'єрне зростання жінок, сприяє перебуванню на незмінних посадах протягом довгого часу.

Чоловіки на початку своєї кар'єри швидше отримують професійний та управлінський досвід, що робить їх більш конкурентоспроможними. Цікаво, що чоловіки, які опиняються на традиційно жіночих посадах також мають більше можливостей за жінок у чоловічих сферах просуватися кар'єрними сходинками, що називається «скляним ліфтом» [4, с. 92] для чоловіків.

Неоднакове представництво жінок та чоловіків у професійних групах отримало назву **професійна концентрація** [9, с. 11]. Якщо показник концентрації жінок та чоловіків у певній сфері зайнятості є однаковим, то сегрегація відсутня і навпаки. Заборона жінкам працювати на певних посадах призвела до формування нерівностей у оплаті праці чоловікам та жінкам, задіяним в одній сфері. Наприклад робота машиніста у метро є більш оплачуваною (5000 грн.), ніж чергової на станції (1600 грн.) [4, с. 80]. Згідно із даними Державної служби статистики України, гендерний розрив в оплаті праці в Україні станом на 2012 рік становив 22,4% [10].

На ринку праці сформувалися групи професій, які традиційно визначаються «чоловічими» чи «жіночими». Відповідно до показників економічної активності населення України 2012 року, відсоток жінок у сфері послуг та торгівлі становив 21% на противагу 10% чоловіків. Натомість кваліфікованими працівниками з інструментом є чоловіки (20%), а не жінки (3%). Те саме і з обслуговуванням роботи технологічного устаткування (18% проти 4%) [10, с. 81].

Як бачимо, професії, які вимагають більш інструментальних функцій, відповідальності, професійного знання маркуються як «чоловічі», а ті, що традиційно вважаються легшими за виконанням, не потребують досвіду роботи та мають риси доглядової, обслуговуючої праці – як «жіночі». Такий розподіл за професійними групами описується явищем «скляних стін» [8, с. 4-5], коли жінки обирають фах, де жіноча концентрація є найбільшою (наприклад, бухгалтерія, педагогічна освіта). Так, традиційно «жіночі» професії в Україні представлені в медичній, біологічній, освітній, економічній, інформаційній сферах, легкій промисловості. Саме цим видам діяльності притаманні такі риси як піклування, обслуговування, догляду, тобто жінки є функціональним ресурсом для сфери послуг.

У той час, як роботи, що потребують механічного виконання (керівники підприємств, технічні фахівці у галузі прикладних наук, металургійні та машинобудівельні професії, видобувні галузі, транспорт, промислове устаткування) є майже суцільно «чоловічими». Хоча, відповідно до Г. Чепурко, сфера будівництва та промисловості зазнає структурних змін та зростання кількості жінок на відповідних посадах, але це стосується не гендерної рівності, а «виходу чоловіків із цих галузей внаслідок низьких заробітків і великої заборгованості з виплати заробітної плати» [11, с. 29]. Отже, вагомим показником для чоловіків є не лише престижність фаху, але й заробітна плата, оскільки за ними традиційно закріплюється роль годувальників.

Участь жінок і чоловіків у відтворенні репродуктивної праці

Продуктивна праця, результатом якої є грошова винагорода, відрізняється від репродуктивної, що не вимірюється грошовим еквівалентом, натомість є часозатратною галуззю [6, с. 23]. Неоплачувана праця – це «виробництво продуктів та послуг членами родини, що не продається на ринку» [12, с. 4]. Спільною ознакою цих двох типів праці є неоднакова участь жінок та чоловіків у їх реалізації. Певні види роботи вважаються традиційно «чоловічими», інші – «жіночими». Саме через неоплачуваність та більший об'єм жіночих трудових інвестицій вона породжує дискусію про патріархальний розподіл праці та стає причиною існуючих явищ на економічному ринку. Важливо також розділяти поняття домашньої роботи та дозвілля, адже та неекономічна діяльність, яку можна замінити ринковим аналогом, є репродуктивною

працею, інше вважатиметься дозвіллям. Затрати на репродуктивну діяльність доцільно обраховувати таким чином [6, с. 23-24]:

1) *Методом «ринкового еквіваленту»* (поставлених витрат), де вартість обраховується за сумою, яку б довелося заплатити працівнику чи працівниці за ці ж самі послуги.

2) *Методом «тіньової зарплати»* (альтернативних витрат), за яким репродуктивна праця коштує стільки, скільки б її виконавиця чи виконавець змогли заробити за цей час, працюючи за фахом.

Іншим способом вимірювання затрат є не грошові, а фізичні чи часові витрати на виконання репродуктивної діяльності. *Ресурс часу* є обмеженим, але репродуктивна праця не має унормованого часового графіку, тому затрати можуть варіюватися і залежати від об'єму виконуваної праці. Складності у підрахунках часових затрат пов'язані з явищем *«подвійного рахунку»* [6, с. 24], яке описує одночасне виконання декількох завдань. У такому випадку із переліку обирають головну і фіксують часові затрати на неї. Також складно отримати валідну інформацію від респонденток, адже головним джерелом є пам'ять чи щоденники, які вони ведуть особисто.

Пропонують підходи до каузального пояснення гендерної нерівності у розподілі репродуктивної праці та оцінки наслідків даного явища. Каузальне аргументування розподілу неоплачуваної праці полягає у «економічному» та «культурному» підходах [5, с. 1]:

• *«Економічний» підхід* (так звана гендерно нейтральна «теорія обміну»), який описує відносини у родині як взаємовигідний обмін та ресурсну взаємозалежність. Репродуктивна праця є компенсаторною практикою, характерною для тих осіб у родині, хто робить менший економічний вклад. Традиційно останнє стосується жінок, тому саме вони виконують більший об'єм хатньої роботи.

• *«Культурний» підхід* («модель гендерного дисплею»), за яким розподіл продуктивної та репродуктивної праці є символом гендерної ідентичності, відтворенням гендерних статусів у шлюбному інституті. У зв'язку з цим об'єм домашньої праці визначається гендером і не пов'язаний з економічною діяльністю.

Патріархальний розподіл обов'язків пояснюється *«функціоналістським» підходом*, за яким чоловіки мають відповідати за фінансове благополуччя родини, жінки – за добробут, тому «нерівний об'єм домашньої праці сприймається як «справедливий» і не пов'язаний з владними відносинами у родині» [5, с. 3]. Натомість *«конфлікціоністський» підхід* наголошує на несправедливості та нерівності у обміні економічної підтримки на репродуктивну працю, тому саме ця асиметрія породжує відносини влади та експлуатації.

А. Клецин виділяє певні взаємозалежності у розподілі репродуктивної праці, що продукують різниці у об'ємах домашньої роботи, виконуваної чоловіками та жінками [7, с. 121]:

- рівність у доходах сприяє рівності у розподілі домашньої праці;
- престижність роботи знижує чоловічу активність у домогосподарюванні;
- егалітарні погляди породжують рівномірний розподіл неоплачуваної праці;
- престижність жіночої економічної зайнятості не корелює із часовими витратами на репродуктивну роботу;

-жінки з егалітарними поглядами приділяють менше часу господарюванню.

Як бачимо, головними чинниками розподілу праці є рівень економічного доходу, престижність професії, освіта та дотримання егалітарних поглядів в організації домогосподарювання. Тому доцільно зауважити, що саме егалітарний розподіл обов'язків буде сприятливим у відтворенні рівності у репродуктивній праці.

Гендерний розподіл обов'язків по домогосподарюванню і фемінізація доглядової праці

Для розуміння розподілу обов'язків у виконанні репродуктивної праці та часових затрат її необхідно *типологізувати відповідно до видів роботи*:

- Домашні справи (приготування їжі, прання, прасування, прибирання);
- Доглядова праця за членами родини (піклування про дітей, піклування про дорослих);
- Купівля товарів та послуг (враховуються затрачені ресурси на здійснення жінкою закупівельного процесу);

• Неоплачувана робота поза домом, час на проїзд.

Згідно із даними досліджень у США, жінки витрачають більше часу на кожен вид роботи, однак найбільший гендерний розрив виникає у розподілі домашньої (жінки витрачають на 6 год./тиждень більше) та доглядової праці (на 2 год./тиждень більше) [13, с. 48]. Традиційні гендерні ролі відтворюються у процесі готування жінками їжі, прасуванні, прибиранні, догляді за дітьми та іншими членами родини, чоловіки ж приділяють більше часу ремонтним роботам та обов'язкам поза домом. Доглядова праця передбачає піклування про дітей, яке складається із забезпечення фізичних потреб (одягання, годування, нагляд), освітніх та розважальних (виконання домашніх завдань, читання, ігри) та витрати на дорогу (супровід до школи, на секції після занять тощо). Вклад мамів є найбільшим у фізичне піклування та нагляд, що підкріплює експресивну роль жінки, татів у розвиток дитини – інструментальну. Якщо ж з

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

родиною проживають люди похилого віку чи інваліди, то жінки займаються переодяганням, годуванням, забезпечують гігієнічне обслуговування, а чоловіки допомагають у ситуаціях, де потрібна фізична сила.

Репродуктивна праця є економічно непомітною, хоча вимагає не менших фізичних, часових та емоційних затрат, аніж економічна діяльність, тому було б справедливо надати їй статусу економічної зайнятості. До того ж репродуктивна праця не має обмежень в об'ємі та часових затратах. О. Балабанова виділяє такі фактори збільшення об'єму репродуктивної праці для жінок [5, с. 5-6]:

- Наявність неповнолітніх дітей. Заміжні жінки, які не мають дітей витрачають на репродуктивну працю 15 годин/тиждень, у родині з однією дитиною – 21 годину/тиждень, з двома – 30 годин.

- Соціальне становище і статус зайнятості. Жінки, які є економічно неактивними, витрачають на репродуктивну працю більше часу. Хоча для економічно неактивних чоловіків її об'єм збільшується на 4 години, порівняно із працюючими чоловіками.

- Частка в доходах родини. Жінки, які вносять в домашній бюджет менше 10%, витрачають 42 години/тиждень на виконання репродуктивної праці, інші жінки – 20-22 години/тиждень.

- Матеріальне становище родини. У бідних сім'ях максимально нерівний розподіл обов'язків, де жінки зайняті як продуктивною так і репродуктивною працею.

- Патріархальні чи егалітарні установки. У родині з існуючими патріархальними переконаннями репродуктивна робота є винятково жіночою сферою діяльності у той час, як у людей з високим індексом егалітаризму, розподіл обов'язків по домогосподарюванню зрівнюється.

Із фемінізацією неоплачуваної праці пов'язане явище подвійного навантаження, що описує ситуацію, за якої жінки поєднують виконання репродуктивної та продуктивної праці. Якщо економічна зайнятість є обов'язковою та регламентованою часом, то неоплачувана робота не є обов'язковою та урегульованою, але все одно виконується жінками, оскільки вважається традиційно «жіночою». Це у свою чергу відбирає у жінок можливість реалізуватися на ринку праці та породжує відповідну сегрегацію та гендерну нерівність.

Розподіл репродуктивної праці в українських сім'ях

Традиційно «жіноча» праця в українському суспільстві має певні особливості та характеризується подвійним навантаженням. Соціальні характеристики цього явища були досліджені якісними методами на основі 17 напівструктурованих глибинних інтерв'ю з жінками, які працюють 8-годинний робочий день, мають чоловіка та 1-2 неповнолітніх дітей, проживають у місті окремо від батьків і не користуються послугами професійного персоналу. Дане дослідження не є репрезентативним, тому його результати не можна поширити на усіх жінок в українському суспільстві, натомість можна використати для розробки подальших досліджень.

Обов'язки між жінками та чоловіками розподіляються нерівномірно у родині респонденток і відтворюють традиційно гендерний розподіл репродуктивної праці. Жінки є відповідальними за приготування їжі, прання, прибирання, натомість чоловіки виконують закупівельні, ремонтні роботи та ті, що потребують фізичної сили. Також частина робіт виконується спільно, наприклад, прибирання чи прання, догляд за дітьми, однак тут розподіл є специфічним, оскільки тати більше займаються доглядом дітей (експресивна праця), а мами перевіркою домашніх завдань (інструментальна). Деякі респондентки виокремлювали види діяльності на дачі, де вони також займаються висадкою овочів, поливанням, квітами, а чоловіки косять траву, саджають дерева, копають землю тощо. Цей вид діяльності є сезонним, інші ж реалізуються у будні чи вихідні дні. Частина робіт має повсякденний характер і не залежить від днів тижня (див. Таблицю 1).

Таблиця 1.

Домашні обов'язки жінок за часом реалізації

Час реалізації	Види роботи	Цитати ²
Щоденні	приготування їжі, миття посуду, косметичне прибирання, провітрювання кімнат, перевірка домашнього завдання у дітей, збирання їх до школи, збирання речей чоловікові на роботу, вигул домашніх тварин	«контролювання виконання домашньої роботи моїм сином, завжди допомагаю, іноді виконую замість нього певні завдання» (Наталія); «чоловіка, сина зібрати, доводиться раніше вставати, якби у мене не було родини, я б години на півтори довше спала» (Оксана)

² Цитати із інтерв'ю представлені мовою оригіналу – українською або російською. З етичних міркувань імена респонденток змінено.

У вихідні дні (чи деякі дні під час робочого тижня)	прибирання усєї квартири, прання (найчастіше ці види робіт вони розділяють з чоловіком чи/та дітьми), прасування, готування на декілька днів наперед, готування святкової вечері для усєї родини, підготовка до зустрічі гостей, закупівля продуктів (останнє є характерніше для чоловічого виду обов'язків, адже більшість жінок стверджують, що саме чоловіки витрачають на це час, однак вони не завжди роблять це самостійно, а за дорученням жінок).	«...у суботу-неділю я завжди намагаюсь зробити щось святкове на стіл» (Олена); «Я пишу список чи ми це обговорюємо, сам він не знає що треба купувати» (Людмила), «Я кажу чоловікові, що нам потрібно купити, виділяю певну суму із сімейного бюджету і це виконує чоловік» (Наталія).
Сезонні	роботи на дачі: висадка розсади, квітів, поливання урожаю, паління сміття	«У нього є якісь сильні роботи: косить траву, рубить дрова, я там сорняк палю. Ну в мене сил немає стільки тримати топор у руках» (Лариса).

Існує декілька шляхів організації репродуктивної праці в українських сім'ях. Головним критерієм їх розрізнення є **участь чоловіка у реалізації домашніх обов'язків**. Адже частина респонденток є задоволеною розподілом обов'язків, інша навпаки прагне більшої участі чоловіків за умов, що вони якісно виконуватимуть доручення. З одного боку, рівень задоволеності участю чоловіка залежить від особистих якостей жінок: *«ця скрупульозність виглядає у кожного по-різному, просто залежить від самої людини. Я до всього прагну певної досконалості, тому мені так важко», «Якби я була не така вимоглива, чоловік би дійсно брався, а так у нього випереджене ставлення до того, що він буде робить, щось буде не так» (Наталія)* – одні з них є більш вимогливими і прагнуть досконалості у результаті роботи, тоді як чоловіки, на їхню думку, не здатні досягати такого рівня у традиційно «жіночих» видах роботи.

Для інших жінок важлива не досконалисть результату, а його наявність, якщо чоловік щось робить, то жінка уже економить свій час та не контролює і не перевіряє результат чоловічої роботи. Таким чином не лише накопичується часовий ресурс, але й чоловік отримує відповідний досвід, який з кожним наступним разом зможе покращити: *«тому треба дати чоловікові змогу навчитися робити або хай робить, як робить, просто закрити очі на результат» (Лариса)*.

Існують певні види роботи, які закріплені винятково за чоловіками, жінки називають їх «важкими» – такими, що потребують фізичної сили або ж відповідного технічного знання. Ці роботи можуть вважатися «чоловічими» через диференційну соціалізацію, тому що хлопчиків ще зі школи привчають до таких видів роботи, натомість дівчата вишивають, в'яжуть, ш'ють. Як наслідок, жінка, щоб відремонтувати, наприклад, електроприлад, повинна витратити час не лише на сам процес, але й на підготовку до нього, тому жінки доручають це чоловікам: *«Вчитися потрібно, але я не впевнена, що у жінок є час навчатися саме цьому» (Оксана)*. Також жінки можуть не справитися з такими завданнями через певні упередження, що стосуються техніки безпеки: *«... я не вмю і електрики взагалі-то боюся» (Оксана)*.

Отже, чоловіки і жінки по-різному задіяні у реалізації репродуктивної праці, тому серед респонденток є жінки, які беруть більшість обов'язків на себе, вважаючи хатню роботу «жіночою», іноді вони залучають чоловіків під тиском. Інші намагаються створити кооперацію та довести чоловікам, що хатня робота має однаково виконуватися членами подружжя, що є найбільш егалітарним розподілом. Частина респонденток була прихильницями залучення чоловіків до репродуктивної праці, тому переклала більшість часовитратних обов'язків на чоловіка.

Відповідно до критерію залучення чоловіка до виконання репродуктивної праці доцільно виділити декілька типів жінок стосовно їх ставлення до гендерного розподілу репродуктивної праці:

1) **Жінка-берегиня**. Цей тип характерний родинам, де жінка сприймає репродуктивну працю як жіночий вид діяльності, вона може залучати інших членів родини, але все ж вважає, що це її обов'язок. Домашній добробут залежить від жіночої репродуктивної праці, чоловік бере участь у реалізації домашніх обов'язків під тиском жінки або внаслідок довгих вмовлянь чи взагалі не бере участі у реалізації репродуктивної праці. Жінка контролює виконання та перевіряє результат. Це досить вимогливі жінки, які прагнуть бездоганності у будь-якій роботі та вважають, що чоловіки не здатні помічати те, що помічає жінка, а отже, гірше справляються з ідентичними завданнями. До того ж для цих жінок добробут вдома, побут займають вагоме місце у житті або виступають ознакою самореалізації. Або ж жінка розуміє важкість цієї праці, але через переконання чоловіка, покійно її виконує.

2) **Лояльна жінка**. Цей тип жінок притаманний родинам, де жінки дають чоловікам змогу навчитися різним традиційно «жіночим» видам роботи. Вони не завжди лишаються задоволені результатом роботи, однак приймають її такою або допрацьовують. Як наслідок, жінки мають задовільний

результат роботи, дають можливість чоловікові працювати, розвантажують себе від обов'язків і наступного разу також можуть розраховувати на допомогу. У родині може не існувати постійного розподілу обов'язків, подружжя не сперечається стосовно виконання хатніх обов'язків: *«Якщо я не встигла помити посуд, то прийду, а чоловік помиє», «дирку не зашила в кармані, сам сидить шиє», «...відносимся друг до друга як до людини, а не так, що ти чоловік, я жінка, ти роби це, я зроблю те, а коли ти ще не так зробиш, то я перевірю й буду тим недовольна»* (Лариса).

Така організація побуту відповідає партнерському чи демократичному типу, де рішення приймаються спільно, розподіл влади є ситуативним, а відповідальність за виховання дітей несуть як мати, так і батько. Такий тип родини наближений до егалітарного розподілу праці та кооперації.

3) Жінка-реформаторка. Даний тип описує родини, де більшість традиційно «жіночої» роботи виконує чоловік, оскільки жінка реформувала патріархальний розподіл та делегувала чоловікові частину традиційно «жіночих» обов'язків, а він вправно з ними справляється, жінка байдуже ставиться до результату і вважає, що чоловік на рівні з нею може готувати, прибирати, прасувати тощо. У таких родинах чоловіки почувають себе більш впевнено та затишно, а жінки закривають очі на невдалі спроби чоловіків у веденні домогосподарства, тому *«не завжди квартира виглядає прибраною після прибирання»* (Ірина). Такий тип родини є наслідком певного особистого дисонансу жінок, бунтарство проти фемінізації неоплачуваної праці, подібний досвід пережили вони особисто або у родині своїх батьків.

Дитячі обов'язки для кожного типу є майже однаковими: прибирання у власній кімнаті, догляд за домашньою твариною, допомога у приготуванні їжі, допомога бабусі-дідуся. Стосовно догляду за дитиною, то мами намагаються розподіляти піклування однаково з чоловіком, аби батько приймав активну участь у соціалізації дитини. Однак мамам дістається робота, пов'язана із першочерговими потребами дитини (залежно від її віку): зібрати в дитячий садок чи школу, одягнути, нагодувати, перевірити чи разом виконати домашнє завдання, натомість тати проводять з дітьми дозвілля, відводять та забирають з дитячого садка/школи, іноді годують та миють. Під час виховних моментів вирішальним індикатором стає формат виховної роботи, якщо це має бути розмова, то тут найчастіше задіяні жінки, якщо ж мова йде про «покарання ременем», то це перекладається на батька, оскільки, за словами респонденток, діти відчувають батькову силу, яка у порівнянні з маминою є міцнішою та авторитетнішою: *«У вихованні, якщо конкретно виховна робота, треба по ший дати, то папа, що стосується розмов, то я»* (Світлана), *«Вона боїться батька, я як скажу, то вона може кричати, а як батько скаже, він не кричить, але щось як скаже, так це ж аж мурашки по кожес»* (Лариса).

У разі потреби до лікаря з дітьми зазвичай ходять мами, оскільки вважають себе більш обізнаними у медичній сфері, мають відповідну освіту чи цікавляться, читають медичну літературу або є ближчими до дитини, проводять з нею більше часу, краще розуміють, тому знають, що з ліків дитині підходить, що може не сприйнятися організмом, можуть не погоджуватися із запропонованим списком ліків тощо: *«У мене є деяка медична освіта, знаючи, що у дитини на щось може бути алергія, обговорю список медикаментів з лікарем»* (Оксана), *«Цим займаюсь я, тому що чоловік погано розбирається в медицині, а я більше про це читаю»* (Дар'я), *«Я відвідую, краще відчуваю дитину, бо все-таки більше часу з нею проводжу»* (Ірина); мами ж, які не цікавляться медициною або впевнені у професійності лікаря, довіряють методам лікування можуть відправляти тата: *«Тут немає різниці, у нас досвідчена лікарка, поганого не порадить, у кого є час, той іде»* (Владислава).

Жінки витрачають різну кількість часу на реалізацію репродуктивної праці, що залежить від декількох факторів:

-Залучення інших членів родини до виконання хатньої роботи. Тоді жінки в середньому витрачають 2-3 години щоденно;

-Вимогливості жінки до результату її праці: чим більш вимогливою вона є, тим більше часу затрачає на репродуктивну роботу: *«Більшість мого життя пов'язана з тим, що я проводжу саме час на кухні, причетна до домогосподарства, тому легше сказати, що відпочиваю я години дві-три»* (Наталія);

-Віку дітей. Маленькі діти потребують більшого піклування, тому такі мами (враховуючи школярів початкових класів) витрачають у середньому на годину більше за тих, що мають дорослих дітей (середня-старша школа);

-Кількості дітей у родині. Із збільшенням дітей у родині збільшується і кількість затраченого на їхній догляд часу, особливо це стосується родин, де невелика різниця у віці дітей, натомість, якщо різниця становить років 10, то доглядати за дітьми простіше, тому що старші за віком допомагають у піклуванні про молодших: *«...сестричку відвести в школу, если есть можливість забрать со школи»* (Світлана)».

Серед респонденток були жінки, яким вдалося змінити традиційний розподіл праці у своїй родині. Одна з жінок зробила це під впливом прикладу власних батьків, тому що завжди відчувала нестачу маминої уваги через ту кількість роботи, яку робила жінка: *«Мене це сильно турбувало у моїй*

родині, тому після одруження я просто зробила, щоб цього не було, у мами через роботу ніколи не лишалося часу, щоб з нами гратися» (Ірина). Фактор уваги до дітей став вирішальним у зміні традицій у власній родині, респондентка дійсно багато часу приділяє власній дитині, а більшість репродуктивної праці переклала на чоловіка, до того ж вона не вимоглива, що пояснюється її особистим бажанням належати родині, а не бути хатньою робітницею.

Ще одна жінка пройшла через досвід домогосподарки, тому започаткувавши свій бізнес, відмовилася від будь-яких обов'язків, аргументуючи це тим, що прийшов час чоловіка займатися домогосподарством. Єдиний обов'язок, який вона взяла на себе – це приготування до зустрічі гостей, заняття з сином та догляд за домашньою твариною. Це приклад «втечі від домогосподарки до бізнес-леді», коли жінка відмовляється виконувати хатні обов'язки і вправно перекладає це на сина та чоловіка, зберігаючи так званий родинний затишок.

Отже, найчастіше жінки беруть на себе відповідальність за репродуктивну працю, деякі самостійно її виконують, інші залучають чоловіка та дітей. Проте жінки не завжди задоволені результатом їхньої праці, тому доводиться контролювати чи покращувати виконану членами родини роботу. Зазвичай саме жінки модерують розподіл обов'язків, проте є й більш лояльні, для яких хатня праця не є настільки важливою, щоб витратити на неї багато часу, тому вони делегують частину обов'язків чоловікові. Деякі жінки намагаються реформувати традиційний розподіл репродуктивної праці, перекладаючи більшість завдань на чоловіка чи організують це у стилі «кожен створює комфорт для себе»: «Они себе помогают, создают комфорт для себя, мне помощь не нужно, я сама могу сделать свой комфорт» (Марина). Такі жінки мали певний досвід подвійного навантаження, тому на певному етапі життя вирішили змінити модель розподілу обов'язків у родині.

Подвійне навантаження як відтворення гендерних стереотипів

«Якщо я скажу: «Все, я не готовлю борщ, ви це все робите самі», – малий каже:

«Мама, ну ти ж мама, ну ти ж должна це все робить»

(Світлана)

Частина респонденток називає фемінізацію хатньої роботи відтворенням гендерних стереотипів у українському суспільстві, внаслідок чого й виникло явище подвійного навантаження. Жінка відіграє роль матері, берегині домашнього вогнища, чоловік вважається головою, годувальником родини. Господарювання сприймається як робота, що не потребує особливих навиків, тому для чоловіка з його роллю у родині виконання таких обов'язків може бути ганебним: «Чоловіки на це не підуть, у них багато гордості, Ви уявіть друзям сказати: «Я вчора свої носки стірав», це ж не по-мужески» (Наталія), «Не хоче, бо це неprestижно, не по-чоловічому» (Олена). З іншого боку, чоловікові може бути приємно продемонструвати свою фізичну силу чи розумові здібності, тому «важкі» роботи виконуватиме він, лагодитиме щось, ремонтуватиме.

Існують певні причини фемінізації репродуктивної праці, але всі вони певним чином базуються на статеворольового підході, коли для жінки та чоловіка відповідно до їхньої статі вже наперед детерміновані певні обов'язки. Однак не всі жінки погоджуються зі справедливістю такого розподілу репродуктивної праці, адже об'єм жіночих обов'язків перевищує чоловічі, а отже, і сил та часу жінки витрачають більше. Як наслідок, вони змушені заощаджувати час для виконання хатньої роботи на спілкуванні з дітьми, власному дозвіллі. Жінок обурює споживацька поведінка чоловіків та їхня роль домогосподарок, які працюють безоплатно: «Так ремонтных работ всегда меньше и они редко бывают, а женские регулярные» (Марина).

Однак більшість жінок не прагне щось змінювати в упорядкуванні домогосподарювання, оскільки це швидше призведе до непорозуміння та чоловічого обурення, аніж до перерозподілу обов'язків: «Буде куча моїх нервов, всё равно нічого не поміняється, мабуть, це треба було мінять на самом корню, як тільки оженились» (Світлана). Як бачимо, розподіляти відповідальність за виконання неоплачуваної роботи необхідно одразу на початку створення родини, зацікавивши у цьому чоловіка, щоб він самостійно проявляв бажання допомагати, тоді це призведе до рівності в обов'язках та дозвіллі: «Я на початку не взяла ініціативу в свої руки і дала чоловіку можливість самому це зробити» (Ірина).

Отже, у родинях респонденток існують численні фактори, що сприяють існуванню гендерної нерівності та відтворюють фемінізацію неоплачуваної роботи та виникнення подвійного навантаження. Надання статусу «жіночої» роботи репродуктивній праці є наслідком різноманітних «традицій» в українському суспільстві. Частина респонденток визнає справедливість цього статусу, інша обурюється, але продовжує виконувати свої обов'язки, найсміливіші ж намагаються реформувати традиційний розподіл обов'язків, залучаючи інших членів родини. Доцільно виділити кілька причин фемінізації репродуктивної праці, про які зазначали респондентки:

1) **Індивідуальні чинники.** Наприклад, для деяких респонденток виконання хатньої роботи є процесом самоствердження, тому їм важливий. Це може унеможливити набування відповідного досвіду чоловіком і формує відповідні упередження до виконання репродуктивної праці чоловіків, перехід на винятково споживацьку поведінку: *«Якби я була не така вимоглива, чоловік би дійсно брався б більше, а так у нього уже якби випереджене ставлення до того, що він буде робить, щось буде не так, можливо»* (Наталія). Така скрупульозність та недовіра змушує жінок працювати вдвічі більше за чоловіка

та не довіряти їм виконання певної роботи.

2) **Структурні чинники** – яких декілька:

2.1. Гендерна поляризація вмінь. На думку жінок, вони є більш уважними (*«У виборі продуктів, жінка завжди може пошукати, знайти найкраще, найсвіжіше»* (Дар'я) та вимогливими до якості роботи, тому намагаються усе робити самостійно чи контролювати роботу, яку виконує чоловік/діти. Чоловіки ж не завжди помічають те, що бачить жінка, тому робота виконується не в повному обсязі, а поверхнево. До того ж чоловіки можуть лінитися й виконувати завдання неякісно. Жінка ж має більше навиків, щоб краще готувати, прибирати, доглядати за дітьми у той час, як чоловік може щось майструвати, має фізичну силу: *«Якщо потрібно килими винести чи пересунути»* (Оксана). У результаті відтворення поляризації вмінь, кількість «чоловічої» роботи є меншою та періодичною на відмінну від стабільної жіночої, а отже, і часу та сил жінка витрачає більше на репродуктивну працю.

2.2. Диференційна соціалізація: виховання дітей відповідно до звичаїв, закріплених у суспільстві за певною статтю: *«Ну це це з трудового навчання, хлопці ж токарять, теслять, а дівчата готують салат вінегрет»* (Людмила). Як бачимо, школа як соціальний інститут відтворює гендерні відмінності, тому реформування освітньої системи може вплинути на зменшення гендерного розриву у плануванні репродуктивної праці. Ще одним потужним інститутом закріплення гендерних відмінностей є сім'я: жінки продовжують виконувати традиційно жіночі види роботи і не залучають до неї чоловіків.

Наслідком диференціальної соціалізації у родині є формування відповідних маскуліно-фемінних установок у дітей, коли вони переймають традиційні типи роботи, приписуючи їх до статі: *«Якщо я скажу: «Все, я не готую борщ, ви це все робите самі», – малий каже: «Мама, ну ти ж мама, ну ти ж должна це все робить»* (Світлана). Як бачимо, у дитини наперед сформувалося розуміння того, що готувати повинна жінка, тому що вона жінка, хлопець знаходить саме такий аргумент, який відтворює гендерно-рольовий підхід і, очевидно, формується спогляданням за різницею у батьківській діяльності, обов'язках. До цього додається так званий вплив традицій, які передаються поколіннями в українському суспільстві: *«Це наш менталітет, наші стереотипи, наша така узвичаєність, наші якісь традиції»* (Наталія). Жінки вбачають у такому упорядкуванні речей певну статичність та неможливість щось змінювати на індивідуальному рівні, оскільки біологічно-культурний чинник є сильнішим: *«Ну, мабуть, вони (чоловіки) так влаштовані», «Я так рахую, що це закладено в чоловіках і жінках»* (Людмила).

Жінки-реформаторки причиною нерівного розподілу репродуктивної праці називають нестачу досвіду у чоловіків, оскільки зазвичай від одруження жінки беруть відповідальність за її виконання на себе, не даючи чоловікові змоги навчитися виконанню хатньої роботи: *«Ну робити все за них, постійно стоять у плити, прати, прибирати усе за ними, а вот хай вони самі вчать, набувають практики»* (Лариса). Очевидною, на думку опитаних, є проблема нестачі навиків через виховання та упередження жінок щодо результату виконаної чоловіками традиційно жіночої роботи.

Наслідками фемінізації репродуктивної праці є **втома та «жіноча часова бідність»** [14, с. 95]. Щоб встигати не лише з роботою, але й відпочинком, жінкам необхідно додатково мати 2-3 години на день чи третій вихідний, який би вони використовували на справжній відпочинок: *«Три вихідних, ну як мінімум не вистачає 12 годин»* (Світлана), *«Хотілося б дуже, щоб у жінки було три вихідних, саме він був би відведений для фільмів, театрів»* (Людмила). Це говорить, не лише про нестачу часу, але й відсутність чоловічої допомоги, можливо, якби чоловіки на рівні з жінками у таких родинах розподіляли домашні обов'язки, то їм би вистачало часу, не додаючи годин в добу. Отже, фемінізація репродуктивної праці є наслідком численних факторів, які намагаються змінити лише деякі жінки, інші ж адаптуються до вже існуючих моделей ведення господарства. Як наслідок, вони перенавантажують себе хатньою працею та відчують нестачу у забезпеченні численних особистих потреб.

Ставлення жінок до подвійного навантаження та комерціалізації неоплачуваної праці

У респонденток сформувалось різноманітне ставлення до необхідності виконувати репродуктивну працю, частина жінок погоджується із цією роллю, інша обурюється проти таких традицій в своїй родині. Однак більшість респонденток лишаються відповідальними за виконання або делегування обов'язків. Як наслідок, вони відчують на собі подвійне навантаження. До цього факту жінки ставляться по-різному залежно від ролі чоловіка у реалізації репродуктивної праці. Відповідно до організації побуту можна з'ясувати, яким є це ставлення:

Домогосподарювання – жіноча справа. Ці жінки сприймають поєднання двох типів праці як певну норму організації родинного життя: *«Це є буденною нормою: майже всі жінки, які мають дітей і працюють поза домом, працюють це й вдома безкоштовно» (Ірина)*. Беручи на себе усю відповідальність за репродуктивну працю, вони легалізують патріархальний розподіл праці. Репродуктивна праця для них де-факто є добробутом родини, створенням затишку, тоді як трудова діяльність – самореалізацією, що дає відчуття гідності. Тобто обидва типи роботи пов'язані не лише із досягненням статусів мами, дружини, професійними, але й ціннісними орієнтаціями: *«Хто ж за мене буде виконувати хатню роботу? Це мій домашній затишок, і як жінка безумовно повинна і самореалізуватися, хочу займатися ще й професійною діяльністю» (Наталія)*.

З іншого боку, якщо робота не є самореалізацією, то неспроможність чоловіка у повному обсязі забезпечити потреби родини призводить до економічної активності жінки. Тому якщо жінка працює, щоб однаково з чоловіком забезпечувати родину, то так само і чоловік має брати участь у неоплачуваній діяльності. Для такої організації побуту характерним є надання і професійній, і сімейній діяльності однакової важливості, що може призвести до дилеми ідентичності, коли жінка однаково успішно намагається справитися з двома типами обов'язків, як наслідок, жінки відчують роздратованість, постійний стрес.

Для того, щоб зменшити навантаження, жінки пропонують скоротити робочий день або підвищити заробітну плату як мотивацію до роботи та виправдання затраченого на неї часу, також це дало б можливість винаймати домогосподарку. Якщо ж реформувати відтворення репродуктивної праці, то вони прагнуть, щоб інші члени родини самостійно проявляли бажання допомагати: *«Хочеться щоб іноді хтось мені допомагав більше і по своєму бажанню» (Олена)*.

Співпраця у побуті. Ця організації репродуктивної праці найбільше відтворює егалітарний розподіл, жінки у таких родинах не скаржаться на важкість роботи і поєднання репродуктивної та продуктивної праці. Респондентки зі співчуттям говорили про жінок, які вимушені самостійно господарювати. Кооперація, на їхню думку, позитивно впливає і на відносини у подружжі, адже з одного боку, спільна робота зближує, виникає відчуття підтримки, а з іншого, лишається час на спільне дозвілля, жінки не відчувають сильної втоми: *«Так, вистачає, але мені дуже сильно допомагає чоловік» (Владислава)*, *«Часто чоловік робить мою роботу, я його» (Ольга)*. Чоловік однієї з респонденток самостійно визнає справедливість у егалітарному розподілі обов'язків тим паче, що вони однаково працюють і отримують майже однаковий дохід. Кооперація сприяє тому, що у жінки вистачає часу на виховання дітей, дозвілля, догляд за собою: *«Ну щоб у мене були нафарбовані нігті, укладене волосся» (Ірина)*. Їхнє ставлення до подвійного навантаження є критично негативне, вони не розуміють, чому жінки мають відповідати за хатню роботу, оскільки вони такі ж люди, як і чоловіки, ходять на роботу, виховують дітей, тоді чому вдома мають працювати, коли чоловік відпочиває і користується працею жінки: *«я ніколи не розуміла, чому жінки на собі це тягнуть, нащо їм все, щоб було ідеально, чого вони так сильно переживають за комфорт чоловіка» (Ірина)*.

Залучення чоловіків до репродуктивної праці. У родинах, для яких характерне дане явище, жінки не скаржаться на поєднання репродуктивної та продуктивної праці, оскільки великий об'єм хатніх обов'язків виконують чоловіки, тому жінки мають час на відпочинок. У родинах, де репродуктивна праця перейшла у відповідальність чоловіка внаслідок попередньо пережитого дружиною досвіду домогосподарки, жінки з певною іронією ставляться до ведення господарства чоловіком: *«Хотите себе на роботу готувати – готуйте, хотите что-то постирать, адрес машинки знает» (Марина)*. Вони вважають не справедливим номінування репродуктивної праці «жіночою», адже стать не є вирішальним чинником, головний індикатор – це людина, яка здатна навчатися, тому чоловіки так само можуть виконувати традиційно «жіночі» роботи: *«Женщины и мужчины – это в первую очередь люди, а люди все равны и во всем, потому и здесь нужно делить» (Марина)*.

Також жінки зазначають, що об'єм продуктивної праці є більш стабільним та визначений часовими рамками і грошовою винагородою у той час, як репродуктивна праця не має жодних стабілізуючих чинників: ні кількості, ні часу, ні винагороди. Винагорода має специфічне значення у процесі реалізації праці, адже служить певною мотивацією. Ця винагорода, як зазначають респондентки, не обов'язково має бути грошовою, натомість жінкам хочеться отримувати її у вигляді уваги та вдячного ставлення до себе.

Оскільки репродуктивну працю вони називають піклуванням про своїх рідних, то і грошей за неї отримувати не хочуть, бо це виглядало б аморально і комфорт вони створюють, щоб проявляти любов, а не заробляти на цьому: *«Я думаю, що за те, що в мене є сім'я, за те, що в мене є чоловік, дитина, щоб мені за це платили гроші, це суперечить моїм моральним цінностям» (Наталія)*. Як бачимо, піклування про родину може базуватися на моралі, що спонукає жінок не лише виконувати репродуктивну працю, але й робити це без грошового винагородження. Апелювання до моралі відображає ціннісні орієнтації у

поясненні фемінізації неоплачуваної роботи. Винагородженням за цю працю може бути вдячність: «... ну якщо нормальна сім'я, то вона знайде якесь нагородження, наприклад, зробить мамі серед тижня вихідний, що вона прийде з роботи, переодягнеться і їй буде приготована вечеря» (Людмила).

З іншого боку, вирішенням проблеми може бути не грошова винагорода за виконання хатніх обов'язків у своїй родині, а **комерціалізація репродуктивної праці**, тобто надання професії домогосподарки легітимного та законодавчого значення. Тоді жінки на власний вибір зможуть працювати домогосподаркою, нянею тощо або ж винаймати відповідний персонал. Однак не всі респондентки підтримують ідею винаймання професійного персоналу, оскільки мають певні упередження щодо якості послуг, порядності персоналу та самого статусу домогосподарки. Також існує установка неприйняття сторонньої людини у господарстві: «... не дуже б хотілось, щоб порпались у моїх речах» (Оксана). Іншою причиною є нестача коштів на винаймання такого персоналу, адже кращою альтернативою жінки називають бути домогосподаркою, аніж усі зароблені гроші віддавати на оплату послуг. Жінки, які припускають можливість користуватися такими послугами, все одно ставляться до цього жартома, можливо через відсутність моди на такі послуги в українському суспільстві, адже сектор обслуговуючого персоналу частіше належить до «тіньової» економіки, що також посилює недовіру до персоналу.

Натомість роботу домогосподарки деякі респондентки називають принизливою, непрестижною, жінці у такій ролі буде складніше досягти поваги та успіху, а працевлаштовуватимуться домогосподарками саме жінки, тому що робота передбачає виконання традиційно жіночих обов'язків, тому легалізація такої професії лише посилить гендерну нерівність: «Ну нет, что Вы, это унижение для женщины» (Марина).

Отже, частина респонденток вбачає несправедливість у подвійному навантаженні. Вирішенням проблеми вони називають не комерціалізація репродуктивної сфери, а егалітарний розподіл обов'язків. Респондентки, які вважають справедливим виконання жінками оплачуваної та неоплачуваної праці, пояснюють це високим доходом чоловіка та його роллю годувальника і не бажають змінювати розподіл обов'язків.

Гендерний розподіл праці в українському суспільстві є відтворенням гендерної нерівності у реалізації продуктивної та репродуктивної праці. Продуктивна праця, результатом якої є грошова винагорода, відрізняється від репродуктивної праці, яка не оплачується у грошовому еквіваленті, натомість їхньою спільною рисою є традиційно «чоловічі» та «жіночі» види діяльності. Неоплачувана робота є розподілом певних обов'язків за критерієм соціальної значимості маскулінності і фемінності, що відтворює гендерну нерівність, надаючи чоловікам більше влади та підпорядкованості жінок. Патріархальні традиції поділу праці призвели до нерівномірного обміну благами та, як наслідок, відтворення економічної залежності жінок, які на відміну від чоловіків-годувальників, отримали статус берегині домашнього вогнища.

Фемінізація репродуктивної праці та економічна діяльність жінок на рівні з чоловіками сприяла існуванню подвійного навантаження жінок в українському суспільстві. Якщо об'єм продуктивної праці є більш стабільним та визначений часовими рамками і грошовою винагородою, то репродуктивна не має цих обмежень, головними її характеристиками є необмеженість, щоденність та часовитратність. Обов'язки в українських родин також продовжують поділяти на традиційно фемінні та маскулінні. Особливістю «чоловічих» видів діяльності є періодичність, необхідність фізичної сили, наприклад, ремонтні роботи, пересування мебелів, натомість «жіночими» є постійні роботи: приготування їжі, прибирання, прання тощо. Залежно від часу виконання робіт вони поділяються на щоденні, роботи у вихідні дні та сезонні.

Українські жінки по-різному організовують репродуктивну працю, розділяючи обов'язки між членами родини. Одні залучають чоловіків та прагнуть до кооперації, інші виконують її самостійно, а частина перекладає більшість обов'язків на чоловіка. Тому можна виділити декілька типів жінок у контексті обов'язків у реалізації репродуктивної праці, а саме жінка-берегиня, яка самостійно виконує більшість хатньої роботи, залучаючи чоловіка під тиском; лояльна жінка, яка дає змогу чоловікові отримати відповідний досвід та покращити навички у реалізації неоплачуваної праці, тому надає перевагу кооперації; жінка-реформаторка, яка внаслідок попереднього досвіду кардинально змінила розподіл обов'язків, тому чоловік відповідає за більший об'єм домашніх обов'язків або ж у родині кожен обслуговує себе самостійно.

Часові витрати жінок на репродуктивну працю можуть залежати від декількох факторів, по-перше, типу гендерного розподілу обов'язків, тобто участі чоловіка, дітей у реалізації праці; по-друге, її вимогливості до результату, оскільки, з одного боку, жінка самостійно намагається краще виконувати власні обов'язки, а з іншого, контролювати виконання роботи чоловіком та перевіряти результат. Вік дитини також впливає на об'єм роботи, маленькі діти потребують більшого піклування, а отже, і часу на

забезпечення їхнього комфорту. Останнім фактором є кількість дітей у родині, що є пропорційним до збільшення годин на догляд за кожною дитиною.

Диференціальна соціалізація є однією з базових причин гендерного розподілу праці, оскільки дітей з дитинства навчають певним видам діяльності, закріпленим за певною статтю відповідно до звичаїв у суспільстві. Одними з наслідків фемінізації репродуктивної праці можуть бути втома та «жіноча часова бідність», яка полягає у дефіциті часу, зменшенні його кількості на дозвілля, інтенсивній завантаженості, коли жінка паралельно виконує декілька завдань з метою заощадження часу. Найбільшу нестачу часу жінки відчувають для догляду за собою, виховання та дозвілля дітей, на улюблені справи та сон.

Отже, подвійне навантаження є наслідком патріархального розподілу праці в українському суспільстві, що призвело до закріплення репродуктивної праці саме за жінками. Вирішенням цієї проблеми може бути переоцінка репродуктивної праці, залучення чоловіків до її виконання та, як наслідок, егалітарний розподіл неоплачуваної роботи, що сприятиме кооперації та однакової участі чоловіків і жінок у реалізації репродуктивної праці.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Сімя та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. – К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 248 с. 2. Friedemann-Sanchez G. Defining the Boundaries between Unpaid Labor and Unpaid Caregiving: Review of the Social and Health Sciences Literature / Greta Friedemann-Sanchez, Joan M. Griffin. – Minnesota: University of Minnesota Medical School, 2011. – 26 p. 3. Лавриненко Н. Гендерний розподіл домашньої праці / Наталя Лавриненко // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. – К.: ІС НАНУ, 2008. 4. Марценюк Т. О. Гендерована робота: як ринок праці та хатня робота конструюють гендер / Тамара Марценюк // Гендер для медій: підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей. – Київ: Критика, 2013. – С. 77-96. 5. Балабанова Е. Домашній труд как символ гендера и власти / Евгения Балабанова // Социологические исследования. – 2005. – № 6. – С. 109-120 6. Барсукова С. Сущность и функции домашней экономики, способы измерения домашнего труда / Светлана Барсукова // Социологические исследования. – 2003. – №12. – С. 21-31. 7. Клецин А. Распределение домашних обязанностей между супругами: факты, проблемы, интерпретации / Александр Клецин // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – №2. – С. 120-136. 8. Рощин С.Ю. Кто преодолевает «стеклянный потолок»: вертикальная гендерная сегрегация в российской экономике / С.Ю. Рощин, С.А. Солнцев. – М.: ГУ ВШЭ, 2006. – 52 с. 9. Мальцева И.О. Гендерная сегрегация и трудовая мобильность на российском рынке труда / И.О. Мальцева, С.Ю. Рощин. – М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2007. – 296 с. 10. Економічна активність населення України 2012: Статистичний збірник / Державна служба статистики України. – К.: Держстат, 2013. 11. Чепурко Г. Гендерна рівність у світі праці / Гульбаршин Чепурко. – Київ: МБП, 2010. – 58 с. 12. Miranda V. Cooking and Caring, Building and Repairing: Unpaid Work around the World / V. Miranda // Society at a Glance 2011: OECD Social Indicators. - OECD Publishing, 2011. – 21 p. 13. Krantz-Kent R. Measuring time spent in unpaid household work: results from the American Time Use Survey / Rachel Krantz-Kent // Time Use Survey. – 2009. – P. 46-59. 14. Кімел М. Гендерване місце роботи / Майкл Кімел // Гендерване суспільство. – К.: Сфера, 2003. – 479 с.

УДК 316.4.057

ПРОЦЕССЫ СОЦИАЛЬНОГО ВКЛЮЧЕНИЯ ЛЮДЕЙ СТАРШЕГО ВОЗРАСТА: УКРАИНА В ЕВРОПЕЙСКОМ КОНТЕКСТЕ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

Гришина Татьяна Владимировна, аспирант факультета социологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

В статье представлены результаты изучения процессов социального включения возрастных групп в Украине в сравнительной Европейской перспективе. Под социальным включением подразумевается многомерный процесс участия индивида или социальной группы в жизни общества, а также наличие доступа к основным структурным ресурсам. Представлен количественный анализ эмпирических данных пятой волны Европейского социального исследования (ESS, 2010-2011 гг.). Результаты исследования демонстрируют, что в целом состояние социального включения старшей возрастной группы в Украине является низким. В контексте анализа множественных проявлений социального включения, наибольший дефицит наблюдается в экономических аспектах (уровень обладания экономическими ресурсами). Наиболее благоприятными являются социально-культурные и политические проявления социального включения (а именно электоральная активность).

Ключевые слова: социальное включение, старшая возрастная группа, множественное социальное включение, сравнительный анализ данных.

У статті представлено результати вивчення процесів соціального залучення вікових груп в Україні в порівняльній перспективі. Під соціальним залученням мається на увазі багатовимірний процес участі індивіда або соціальної групи в житті суспільства, а також наявність доступу до основних структурних ресурсів. Представлено кількісний аналіз емпіричних даних п'ятої хвилі Європейського соціального дослідження (ESS, 2010-2011 рр.). Результати дослідження демонструють, що загалом стан множинного соціального залучення старшої вікової групи в Україні є низьким. В контексті аналізу множинних проявів соціального залучення, найбільшим дефіцитом характеризується економічна сфера соціального залучення (рівень володіння матеріальними ресурсами). Найбільш сприятливими є соціально-культурні та громадсько-політичні прояви соціального залучення (а саме електоральна активність).

Ключові слова: соціальне включення, старша вікова група, множинне соціальне включення, порівняльний аналіз даних.

Key purpose of the article is investigation of social inclusion of age groups in Ukraine in comparative perspective. Social inclusion is interpreted as multidimensional process of individual / group social participation in society's mainstream, and also as the presence of the success to the main structural resources. Empirical analyze is based on the quantitative analyze of data gained during the European Social Survey (ESS, 2010/11, 5th Wave). Research results demonstrate overall low level of multidimensional social inclusion of senior citizens in Ukraine was eliminated. In terms of multidimensional social inclusion the deficiency of economic dimensions (level of material resources) are investigated. Socio-cultural dimensions and political ones (due to electoral activity) are advantageous.

Keywords: social inclusion, senior age group, multidimensional social inclusion, comparative analysis.

На протяжении последних десятилетий в европейских обществах наблюдается долговременная тенденция старения населения, что охватило как развитые, так и развивающиеся страны [13]. Подобное демографическое явление вызывает потребность в адаптации общества и его отдельных возрастных групп, приводя к изменениям в структурах неравенств и в общественном сознании. Соответственно, в современных социальных науках и в политике большое внимание уделяется проблематике социального неравенства в целом, и неравенства возрастных групп – в частности. Несмотря на пристальный интерес европейской научной общественности на протяжении последних десятилетий, данная тема не теряет своей актуальности для современных европейских обществ. Результаты Евробарометра (международный проект регулярных социологических опросов в рамках ЕС) демонстрируют, что, невзирая на все усилия ученых с 2009 по 2012 год, негативный опыт дискриминации различных социальных групп не становится менее выраженным. При

этом возрастная дискриминация в большей степени касается представителей старшей возрастной когорты и является более критичной по сравнению с молодежью (до 30 лет) [8]. Находясь постоянно в центре изучения европейской научной общественности, в Украине данная проблематика по-прежнему остается недостаточно исследованной. Между тем, мы имеем дело с постоянно увеличивающимся количеством людей старшего возраста, что ставит общество перед рядом проблем экономического (увеличение экономической нагрузки на трудоспособное население) и социально-психологического характера (наличие специфических социорольевых ожиданий и негативных возрастных стереотипов). Все это заостряет наше внимание на изучении социального включения старшей возрастной группы как результата нивелирования негативных эффектов возрастных неравенств, различий и дискриминации.

Таким образом, *цель данной работы* – изучить состояние социального включения возрастных групп в Украине в сравнительной европейской перспективе.

Концепция социального включения развивалась в последние десятилетия довольно продуктивно, преимущественно в рамках европейского научного дискурса и в основном в контексте противоположного процесса социального исключения группы. Современные исследования исходят из положения о сложности, комплексности и многомерности социального включения и исключения. Так, ряд ученых – А. Аткинсон, Л. Ричардсон, Д. Ле Гранд, Дж. Джоель-Гисберг, К. Вруман, С. Оксамитная, В. Хмелько, И. Григорьева, С. Чернышова, О. Ревнивцева и др. – апеллируют к необходимости учитывать несколько измерений процесса при эмпирическом изучении и анализе социального включения [2, 5, 6, 7, 12].

Концептуальный переход к рассмотрению многомерности проявлений социального включения был связан с невозможностью пояснить социальное исключение некоторых групп только лишь недостаточными материальными ресурсами, а также с осознанием необходимости учитывать другие причины данного процесса – социальные связи, нормы, ценности конкретного общества, в которое включается группа. Г. Рум при изучении социального исключения принимает во внимание не только уровень материального благосостояния, но также ресурсы, которыми владеет местная община (особенности инфраструктуры), и социальное участие, которое рассматривает как движущую силу социального включения [12, с. 168-171]. Многомерность социального включения предполагает изучение как материального благосостояния и уровня обладания структурными ресурсами, так и социального участия в общественной жизни, а также поддержание социальных контактов, вследствие чего, – отсутствие субъективных ощущений одиночества и изоляции. Так, Л. Ричардсон и Д. Ле Гранд дополнили свое исследование изучением субъективного социального исключения как чувства обособленности от основного потока общественной жизни [11].

Основываясь на наработках перечисленных выше авторов, под социальным включением в данной статье будет подразумеваться многомерный процесс участия индивида или социальной группы в жизни общества, а также наличие (возможность) доступа к основным ресурсам общественной системы. Отталкиваясь от данной теоретической интерпретации понятия, за основу эмпирического изучения социального включения возрастной когорты мы предлагаем взять два параметра – социальное участие и меру обладания структурными ресурсами. При этом мы принимаем во внимание, что процесс социального включения следует анализировать в разрезе трех основных сфер общественной жизни:

- экономической – экономическое участие (занятость, потребление и т.д.) и доступ к материальным ресурсам;

- политической – гражданско-политическое участие и наличие политических прав;

- социально-культурной – участие в культурно-досуговой сфере, а также развитость социальных контактов (источники общения и неформальной помощи).

Для определения старшей возрастной группы мы используем хронологический подход, а именно выделение возрастных групп как результата социальной дифференциации на основе количества прожитых лет и фаз жизненного пути. Подобное определение дает возможность использовать эмпирические типологии, которые различают успешные и неуспешные, активные и пассивные стратегии старения [1, с. 16-20]. Особенностью возрастной когорты также является то, что она является гетерогенной по уровню социальной активности, обладанию структурными и культурными ресурсами; при этом возрастная группа воспринимается окружающими как однородная в силу базового признака данной группы.

Возрастные границы когорты людей старшего возраста в целях эмпирического изучения нами были определены как 60 лет и старше. Последнее объясняется тем, что хронологический возраст связан со специфическими фазами жизненного пути индивида и социо-ролевыми ожиданиями. Для старшей возрастной группы возрастным маркером служит наступление пенсионного возраста (60 лет для Украины, а также некоторых сравниваемых стран – Франции, Великобритании (для женщин), Польши (для женщин)), который влечет за собой изменение социального статуса, уровня дохода и сокращение социальных контактов (часто как результат прекращения трудовой активности).

В качестве эмпирической базы исследования использованы данные пятой волны Европейского социального исследования (ESS, массив данных 2010/11 гг.). Общий объём выборки для всех стран составил 50 781 респондент, среди которых 15 857 – респонденты старшего возраста. Объём выборки для Украины – 1931 респондент (и 703 соответственно) [16].

Для сравнения с Украиной взяты 8 стран, которые репрезентируют различные типы социальной политики – комплекса средств обеспечения потребностей различных социальных групп силами государства. Мы предполагали, что социальная политика создает определенный институциональный контекст социального включения групп и, соответственно, влияет на состояние исследуемого процесса. В основу отбора положена типология стран (схожесть и различие основных типов социальной политики и пенсионной системы) по А. Соде и К. Врумману [15]. Ученые осуществили эмпирическую верификацию теоретической модели Г. Эспин-Андерсона методом кластерного анализа. Основными характеристиками выделения «пенсионных режимов» послужили: объём трат на денежную социальную помощь людям старшего возраста, официальный пенсионный возраст, наличие пенсионного обеспечения для лиц без официального трудового стажа, минимальный и максимальный размеры пенсии, условия для получения пенсии в полном объёме, минимальный трудовой стаж для получения пенсии и многое другое. В результате были выделены следующие типы «режимов»: скандинавский тип (для эмпирического исследования нами взята как представительница данного типа Дания), англосаксонский (в нашу выборку включена Великобритания), континентальный (Германия и Франция), средиземноморский (Португалия), восточно-европейский (Польша) и «гибридный» тип – Нидерланды (объединяет черты скандинавского и континентального типов) [15, с. 29, 135-139]. Данные страны эмпирически сравниваются с Украиной как представительницей «постсоветского» типа социальной политики.

Далее для анализа множественного социального включения мы выбрали более статистически наполненные и скоррелированные показатели ($R=0,2$; $p\leq 0,01$) отдельных проявлений социального включения группы. В результате были выбраны следующие показатели:

- *гражданско-политическое включение* – политическое (аддитивный индекс, который фиксирует участие в последних выборах, а также ощущение близости с одной из политических партий в стране) и гражданское участие (участие в работе общественных организаций, в подписании петиций, обращениях и прочих формах протестной активности);

- *экономическое включение* – отсутствие серьезных материальных проблем (субъективный показатель) и уровень семейного дохода (детальнее см: [3, с. 90-91]);

- *социально-культурное включение* – частота социальных контактов (не менее нескольких раз в месяц) и субъективная оценка частоты социально-досугового участия (встречи с другими людьми с целью проведения досуга, общения, культурного обогащения), значения последнего показателя сравнивались со значениями в подгруппе одногодок.

Таким образом, эмпирически социальное включение нами измерялось по шести выделенным выше параметрам. Полученные результаты аналитически дифференцировались и интерпретировались следующим образом: «низкий уровень социального включения» характерен для людей старшего возраста, для которых выявляются значимыми два и менее параметра включения; «промежуточный уровень» – значимыми являются 3 или 4 параметра включения; «высокий уровень социального включения» – значимы 5 или 6 параметров. Все построенные аддитивные индексы, использованные при анализе множественного социального включения, были проверены на согласованность пунктов шкалы (с помощью теста Альфа Кронбаха). Поскольку коэффициент Альфа Кронбаха выявился значимым, а факторный анализ дает надежное однофакторное решение, то мы делаем вывод о том, что все представленные ниже в анализе индексы являются надежными.

Для наглядности сравнения была взята контрольная группа молодежи (18-35 лет), что позволило выделить возрастные особенности социального включения и условно отделить их от особенностей конкретного общества.

Анализ множественных проявлений социального включения в сравнительной перспективе продемонстрировал следующую дифференциацию стран в отношении исследованной проблемы. «Странами-лидерами» социального включения людей старшего возраста в разнообразные возможности общественной жизни являются страны, чья социальная политика и, соответственно, пенсионная система обладает чертами «скандинавского» пенсионного режима – Дания и Нидерланды (сочетает черты скандинавского и континентального типа). В данных странах свыше 95% респондентов старшего возраста являются социально включенными, по крайней мере, по двум параметрам – экономическим и общественно-политическим либо социально-культурным. Успех стран со «скандинавским» типом социальной политики может быть объяснен следующими факторами: одни из самых высоких отчислений ВВП на социальные нужды; пенсии являются универсальными и практически не зависят от

принадлежности к определенным профессиональным группам, также отсутствуют ограничения максимального объема пенсии. Скандинавские страны характеризуются развитой системой государственных и гражданских организаций, сосредоточенных на проблемах старшей возрастной группы [10, с. 77; 13; 14, с. 32-33].

К странам, в которых состояние социального включения группы людей старшего возраста в разнообразные возможности общественной жизни можно определить как среднее, относятся континентальные Франция (93,3% включены хотя бы в 2 сферы общественной жизни) и Германия (92,2%), англосаксонская Великобритания (89,2%), средиземноморская Португалия (86,4%). Португалия демонстрирует наиболее низкий уровень множественного социального включения среди представленных выше стран и в большей степени схожа с Польшей, хотя и опережает ее практически по всем остальным проявлениям социального включения. Слабым показателем социального включения в Португалии является уровень гражданского участия, который является относительно более низким, по сравнению с иными проанализированными странами.

Наиболее низкими показателями (в европейском контексте) социального включения группы людей старшего возраста характеризуются Польша (83,7% являются включенными по двум проявлениям) и Украина (75,2% соответственно). Наиболее критичным для Украины является включения в экономическую сферу общественной жизни – старшая возрастная группа характеризуется наиболее низким уровнем материального дохода в сравнении с другими странами и представителями младшей когорты в рамках Украины. Подобная ситуация может быть объяснена низким уровнем пенсионного обеспечения, неэффективностью государственной политики, а также непопулярностью частных пенсионных накоплений (в отличие, например, от скандинавских стран). Гражданско-политическое включение старшей возрастной группы в Украине является более благоприятным только за счет высокой электоральной активности. Тогда как уровень участия в гражданских организациях крайне низок. Наиболее успешным является включение старшей возрастной группы на основе социально-культурных проявлений – Украина, как и все анализируемые страны, демонстрирует высокие значения частоты поддерживаемых социальных контактов.

В сравнительной европейской перспективе, ситуация социального включения старшей возрастной группы наиболее схожа с Польшей. Как можно заметить, Польша тяготеет к странам со средним уровнем социального включения, выгодно отличаясь от Украины масштабами социального включения представителей старшего возраста. Однако есть ряд характеристик, специфичных для Польши и Украины по сравнению с остальными рассматриваемыми странами. Так, данным странам свойственно преобладание низких показателей уровня семейного дохода, а также существенно более низкой является частота социальных контактов людей старшего возраста. Кроме того, Польша и Украина, в отличие от других сравниваемых стран, демонстрируют отличие по масштабам социального включения между полярными возрастными группами: для старшей возрастной группы, характерны существенно более низкие показатели. Такой разрыв социальных возможностей не свойственен иным европейским странам, по которым проводится сравнение.

Сравнительный анализ уровня социального включения старшей возрастной группы с контрольной группой молодежи не обнаружил существенных отличий в показателях в странах с высоким и средним уровнем социального включения: полярные возрастные группы характеризуются высоким уровнем социального включения по всем измеряемым параметрам. Люди старшего возраста во всех сравниваемых странах демонстрируют высокий уровень гражданско-политического участия. Среди европейских стран особенно выделяется Дания, где старшая возрастная группа отличается от молодежной группы не только высоким уровнем политического, но и экономического включения. Подобные результаты подтверждают, что старшая возрастная группа может принимать активное участие в жизни общества наравне с молодежью. Наоборот, Украина и Польша демонстрируют заметное отставание по уровню социального включения (особенно в экономических и социально-культурных параметрах) от молодежной группы. Так, старшая возрастная группа характеризуется более низким уровнем дохода и в большей степени испытывает материальные трудности. Также представителей исследуемой группы отличает меньший объем социальных контактов и участия в культурно-досуговых практиках.

Таким образом, можно сделать вывод, что состояние социального включения старшей возрастной группы в Украине в сравнительной европейской перспективе характеризуется, во-первых низким уровнем включения, во-вторых неравномерностью проявлений. Наиболее распространенным является включение в социально-культурную и политическую сферу (только за счет высокой электоральной активности) общественной жизни, тогда как уровень включения в экономическую сферу (через низкий уровень материальных ресурсов) крайне невысок. Ограниченность материальных ресурсов, вероятно, ограничивает и потребление группы, а также ее социально-культурное участие.

Данное исследование не претендует на всеохватность и имеет ряд ограничений. Так, в использованной базе эмпирических данных отсутствуют индикаторы объема владения социальными правами; неоплачиваемой занятости, которая – особенно в случае старшей возрастной группы – может выступать механизмом привлечения к активной трудовой жизни; недостаточными оказались индикаторы социально-культурного участия представителей группы, что и является дальнейшей перспективой нашего исследования.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Бочаров В. В. Антропология возраста / Бочаров Виктор Владимирович. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2001. – 196 с. 2. Григорьева И. А. Новые подходы к профилактике социального исключения пожилых / И. А. Григорьева, С. П. Чернишова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2009. – Т. 12. – № 2. – С. 186-196. 3. Гришина Т. В. Материальное обеспечение процесса социального включения людей старшего возраста в Украине / Гришина Татьяна Владимировна. // Соціологічні студії: науково-практичний журнал. – 2013. – № 2 (3). – С. 89-93. 4. Гришина Т. В. Познавательный потенциал стратегий исследования социального включения (на примере старшей возрастной группы) / Гришина Татьяна Владимировна // Научный потенциал. – 2013. – №3 (12). – С. 84-89. 5. Оксамитная С. Н. Социальная эксклюзия в Украине на начальной стадии реставрации капитализма / С. Н. Оксамитная, В. Є. Хмелько // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – №3. – С. 66-77. 6. Рєвнівцева О. В. Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження / О. В. Рєвнівцева // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – №1. – С. 98-106. 7. Atkinson A. Indicators and Targets for Social Inclusion in the European Union / Atkinson A., Marlier E., Nolan B. – Wiley Blackwell. –Vol. 42 / 1 – 2002. – pp. 47-75. 8. Discrimination in the EU in 2012 (Report). Special Eurobarometer 393. available at: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_393_en.pdf (Accessed: May, 10, 2014). 9. Jehoel-Gijsbers G. Social exclusion of the elderly. A comparative study of EU member states. / Jehoel-Gijsbers G., Vrooman C. // Enepri research report. № 57 (2008). available at: www.ceps.eu/ceps/download/1527 (Accessed: May, 10, 2014). 10. Kinsella K. An Aging World: 2008. / Kinsella K., He W. // International Population Reports Issued June 2009. available at: <http://www.census.gov> (Accessed: May, 10, 2014). 11. Richardson L. Outsider and Insider Expertise: The Response of Residents of Deprived Neighbourhoods to an Academic Definition of Social Exclusion. / Richardson L., Le Grand J. // CASEpaper 57 (2002). available at: http://eprints.lse.ac.uk/4647/1/Outsider_and_Insider_Expertise_The_response_of_residents_of_deprived_neighbourhoods_to_an_academic_definition_of_social_exclusion.pdf (Accessed: May, 10, 2014). 12. Room G.J. Social exclusion, solidarity and the challenge of globalization. / Room G.J. // International Journey of Social Welfare. Vol. 8 (1999): pp. 166-174. 13. Social security programs throughout the world: Europe. 2014. available at: <http://www.ssa.gov/policy/docs/progdesc/ssptw/2014-2015/europe/> (Accessed: October, 10, 2014). 14. Soede A., Vrooman C. A comparative typology of pension regimes. ENEPRI research report. # 54 (2008). available at: http://www.monitoringris.org/new/admin/documents/tools_reg/soc_exclusion_elderly.pdf (Accessed: May, 10, 2014). 15. Soede A.J., Vrooman J.C., Ferraresi P.M., Segre G. Unequal Welfare States. Distributive consequences of population ageing in six European countries 2004. available at: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/> (Accessed: May, 10, 2014). 16. The European Social Survey. available at:<http://www.europeansocialsurvey.org>. (Accessed: May, 10, 2014).

УДК 316.477:316.344

ІНСТИТУЦІЙНІ ТА ОСОБИСТІСНІ ВИМІРИ КАР'ЄРНОЇ ЕКСКЛЮЗІЇ

Біскуп Віталій Степанович – викладач кафедри соціальної роботи Тернопільський національний економічний університет

У статті аналізуються проблеми виключення агентів кар'єрних процесів з простору побудови прийнятних для представників мейнстриму конструктивних шляхів професійного, посадового, особистісного просування щаблями соціальної ієрархії, розглядаються інституційні та особистісні параметри, які унеможливають конструювання бажаного кар'єрного шляху працівниками народного господарства України.

Ключові слова: кар'єра, ексклюзія, соціальні інститути, особистість, освіта, ринок праці, ейджизм, ксенофобія, інклюдія.

В статье анализируются проблемы исключения агентов карьерных процессов из пространства построения приемлемых для представителей мейнстрима конструктивных путей профессионального, должностного, личностного продвижения по ступеням социальной иерархии, рассматриваются институциональные и личностные параметры, которые делают невозможным конструирование желаемого карьерного пути работниками народного хозяйства Украины.

Ключевые слова: карьера, эксклюзия, социальные институты, личность, образование, рынок труда, эйджизм, ксенофобия, инклюдия.

The article analyzes the problems of exclusion agents career processes of building a space suitable for members of the mainstream constructive ways of vocational, professional, personal advancement through the stages of the social hierarchy are considered institutional and personal settings that make it impossible to design a desired career path employees of the Ukrainian economy. Institutional dimensions of career exclusion relate to such areas of public life, such as education, economic development of the region and the organization inherent in the system of cultural ideas about how to develop a career. Educational exclusion is reflected in the inability of some of the population to obtain the appropriate level of education, inequality as receiving educational services and the absence of institutionalized representation about lifelong learning. Career exclusion career in the context of territorial inequality is understood as a problem of lack of career advancement because of the economic backwardness of the different regions of the country. For personal parameters career exclusion us include the following: discrimination for age characteristics, exclusion from career field of people with non-traditional forms of behavior and the phenomenon of self-exclusion. For age discrimination is manifested in the form of oppression of labor preferences of certain age groups, in consequence of which closes access to career self-employees in the initial and final stage of their working life. Changes in the world, globalization give rise to new forms of behavior that are not always clear, and raises concerns among employers that generates xenophobic rejection of a certain part of the population of the career process. Lack of institutional support for the implementation of a decent career, falling motivation for career advancement drive people away from the desire to fight for high social position. Generalized effects of career exclusion generate processes of marginalization, status inconsistency, deviant forms of self-assertion on the career field.

Keywords: career, exclusion, social institutions, personality, education, labor market, ageism, xenophobia, inclusion.

Шлях людини в сучасному соціумі торує через низку звивистих шляхів, подолання яких об'єктивно пролягає через соціетальні механізми регуляції та суб'єктивні преференції, зумовлені особистісними поглядами, цінностями, інтеріоризованим соціальним досвідом. Стратегічні орієнтири людства, закладені в програмних документах провідних світових, європейських та вітчизняних інституцій перебувають в дихотомії «егалітаризм-елітизм». Адже у соціальному просторі діють свої закони та правила його життєбуття, які сутужно підлягають змінам. Усталені стереотипи, явні та латентні культурні шаблони світобачення, політичні та економічні переваги для одних груп населення і не артикульовані правила гри для інших, формують соціальних простір у ту конфігурацію, зважати на яку зобов'язані всі актори

суспільного життя. Разом з тим соціальне буття розкривається за допомогою думки, теоретичних конструктів, які проявляють його небажані сторони, висвітлюють проблемні зони і виводять їх з тіні.

Одним з таких сегментів соціального життя є неоднаковий доступ до побудови бажаної кар'єрної траєкторії значної кількості людей, які сподіваються опанувати вершини професійної, посадової чи монетарної ієрархії. Вочевидь не всім спраглим до омріяних горизонтів пощастить подолати перепони, бар'єри, вибудовані інституційними правилами. Такі явні критерії, як інтелектуальні здібності, професійна майстерність, відповідний рівень освіти, кон'юнктура ринку тощо є тими фільтрами, просочуючись через які особистість має змогу реалізуватись у відповідних сферах життя. Формально у відкритих суспільствах кожна людина, за відповідності унормованих вимог, володіє правом реалізувати свій шанс на гідне життя, потрапити у його мейнстрім. Поряд з цим існують такі обставини і умови, які виключають ту чи іншу частину населення з кар'єрного простору, перешкоджають скористатись шансом рівноправної можливості вступити у конкуренту взаємодію. Ця категорія населення витісняється на периферію соціального життя, залишаючись поза правом будувати власну кар'єру. Тому варто говорити про факти кар'єрної ексклюзії, тобто обмеження права людини скористатись шансом на успішну кар'єру, їх невинного усунення з кар'єрного поля.

Отже, мета статті полягає у розгляді такого явища, як кар'єрна ексклюзія, теоретичне осмислення та класифікації вимірів і параметрів означеного соціального феномена.

Термін «ексклюзія» є відносно новим у сучасній гуманітаристиці. Теорія соціальної ексклюзії створювалася з метою пояснення причин бідності та шляхів її вирішення, дослідження проблем маргіналізації представників різних соціальних груп. Предметом вивчення є індивіди і групи, що випадають із соціального мейнстріму. Згодом теорія соціальної ексклюзії стала застосовуватись щодо всіх поневірянь (економічних, соціальних, культурних, фізичних) соціально вразливих категорій населення.

Як зауважує Петер Абрахамсон, професор соціології університету Копенгагена, термін «соціальна ексклюзія» поступово склався у ході дослідження вивчення таких процесів, як маргіналізація, позбавлення і убогість (депривація). Пов'язана з ним зміна акцентів в аналізі стосується нових форм соціальної стратифікації. Попередня, класова стратифікація, яка поділяла людей на вертикальні прошарки, поступово заступається горизонтальною диференціацією на «інсайдерів» і «аутсайдерів» [1, с. 158]. Для посилення своєї думки вчений опирається на вислів відомого французького соціолога Алена Турена, який зазначав, що сьогодні людство переживає перехід від вертикального суспільства, яке прийнято називати класовим, до горизонтального, де найбільш важливим є розуміння не того, внизу люди чи наверху, а в центрі вони чи на периферії. Тобто мовиться не про поняття «верх-низ», а про поняття «всередині-зовні» [1, с. 160]. Підсумовуючи свої міркування П. Абрахамсон зазначає, що в концепції соціальної ексклюзії більше уваги приділяється громадянським правам чи обмеженню цих прав шляхом дискримінації від інститутів соціальної інтеграції, перш за все від ринку праці [1, с. 161].

На думку інших авторів, соціальне виключення має на увазі відсутність чи заперечення ресурсів чи прав у низки співтовариств, і як наслідок їх нездатність брати участь у житті суспільства, що впливає на якість життя соціально виключених людей і негативно відображається на суспільстві в цілому. Соціальна ексклюзія включає в себе два вектори –депривацію самих виключених і дискримінацію суспільством даної групи [2, с. 4].

Як теоретичний конструкт соціальна ексклюзія стосується тих сторін інституційної будови, що характеризує неможливість залучення певної частини населення до повнокровної участі у потоці життя, соціального розшарування населення на мейнстрім та андеграунд. У своїй абстрактній сутності ексклюзія описує кількісні параметри належних до центру соціального життя індивідів, умови, які сприяють такій активності та параметричні дані тих груп, які невинно залишаються поза межами цієї активності і чинники, які зумовлюють їх. Як конструкт, що торкається реальних наслідків життя-процесу, соціальна ексклюзія охоплює світоглядні проблеми агентів суспільного життя, які з тих чи інших причин опинились на периферії соціального простору.

Окресливши основні ідеї поняття соціальної ексклюзії розглянемо можливості їх застосування до кар'єрної проблематики. Сутнісно кар'єра розуміється нами не просто як пересування особистості у соціальному та професійному просторі, послідовна зміна статусно-рольових позицій у ньому, а як процес накопичення та використання найоптимальнішим чином культурного, освітнього, професійного, монетарного капіталів з метою особистісної самореалізації та досягнення соціально-психологічного консенсусу між внутрішніми потребами та уподобаннями і мінливими вимогами зовнішнього середовища.

У своїй попередній роботі кар'єрна ексклюзія визначається нам як процес і результат втрати індивідом зв'язків із кар'єрним докільям, перешкоджання чи уповільнення пересування щаблями кар'єрного простору. Кар'єрна ексклюзія має дуальну природу, оскільки одночасно є явищем і соціальним, і індивідуальним. Тому аналіз її проявів варто проводити на двох рівнях – інституційному та

особистісному [3, с. 22]. Свого доповнення вимагає дослідження сфер та вимірів кар'єрної ексклюзії. Наведемо більш детальний перелік основних інституційних сегментів та особистісних характеристик, які зумовлюють виключення індивідів з основних ділянок кар'єрного простору.

Інституційні виміри кар'єрної ексклюзії стосуються таких сегментів, як освітній, територіальний та організаційний.

Освітній вимір кар'єрної ексклюзії характеризує кількома параметрами. По-перше, це фінансово-економічна неспроможність соціально вразливих категорій населення до отримання високоякісних знань. По-друге, існують значні відмінності у якості отримання освіти. В Україні на державному рівні визнано проблематичною якість освіти в сільській місцевості, що віднайшло своє відображення в Матеріалах парламентський слухань «Освіта в сільській місцевості: кризові тенденції та шляхи їх подолання». Нерівність у реальних знаннях, які отримують школярі у міській і сільській місцевості, має суттєве соціальне значення і стає важливим чинником, що визначає соціально-професійні орієнтації підлітків [4, с. 106]. По-третє, в Україні відсутня інституціоналізація навчання протягом життя (lifelong learning). Загально визнаним є факт необхідності удосконалення знань з огляду на їх стрімку зміну. Особистість, яка не має змоги оперативно збагачувати свій арсенал знань втрачає конкурентні переваги і залишається поза межами кар'єрного простору.

Кар'єрна ексклюзія в географічно-територіальному вимірі охоплює проблему нерівного доступу до кар'єри з огляду на економічний розвиток того чи іншого регіону. Перебування в економічно-депресивному районі виключає значну кількість населення з активної виробничої участі, а відтак унеможливується доступ до побудови бажаної кар'єри. Звернімося до статистичних даних, які ілюструють деякі тенденції в економічному розвитку українських регіонів. Кількість зареєстрованих безробітних у відсотках до працездатного віку, за даними Державної служби статистики за 2013 рік, суттєво відрізняється від області до області. Скажімо найнижчі показники зареєстровані в Одеській, Закарпатській та Донецькій областях (відповідно 1,0%, 1,1% та 1,2%). Натомість кількість безробітних у разі перебільшує показники у Кіровоградській, Черкаській та Вінницькій областях (відповідно 3,2%, 2,9% та 2,8%) [5, с. 176]. Скрутною є ситуація у деяких регіонах з кількістю вакантних посад. Так, навантаження на 10 робочих місць у Вінницькій області становить 784 особи, у Хмельницькій – 755, у Черкаській – 430 (до прикладу, у м. Києві цей показник становить 12 осіб, у Дніпропетровську – 44, а загалом по Україні 103 особи) [5, с. 176].

Очевидною є неспроможність економічних інститутів забезпечити громадянам України можливість бути активними учасниками у побудові бажаної кар'єри. Як зауважують українські науковці, рівень реального безробіття є набагато вищим офіційно озвученого, оскільки люди, які втратили роботу, намагаються вирішити проблему самостійно, не вдаючись до послуг державної служби зайнятості [6, с. 163]. Виштовхані за периферію вітчизняного кар'єрного простору багато співгромадян вдається до вимушеної трудової міграції.

Можливість до кар'єрних переміщень залежить від рівня скоординованих програм підтримки індивідуальних переміщень як на рівні держави, так і в межах конкретних підприємств, установ, фірм, що становить організаційний вимір кар'єрної ексклюзії. Соціально незахищені верстви населення, засуджені, інваліди, молодь, залишаються осторонь кар'єрного просування. В Україні на сьогодні відсутні широкомасштабні проекти, які б були спрямовані на підтримку розвитку кар'єрної самореалізації названих категорій населення. Скажімо у високорозвинутих країнах політико-правове забезпечення кар'єрних процесів знаходить своє відображення у комплексі законодавчих актів, програмах посилення кар'єри, стимулюванні теоретичних досліджень та розробці практичних рекомендацій щодо набуття, розвитку та реалізації вмінь та навичок в орієнтуванні на ринку праці, реалізації особистісного, освітнього та культурного потенціалу особистості [7, с. 77].

Інтенсивність та результативність кар'єрного просування перебуває у прямій залежності від чинної корпоративної культури у тій чи іншій організації. У випадку відсутності прозорих механізмів посадових переміщень, оцінки якості виконання виробничих завдань, наявності системи подвійних стандартів працівники виключаються з участі в кар'єрному процесі. Тіньові, корумповані, непрозорі схеми працевлаштування та просування шаблями організаційної ієрархії закривають доступ талановитим та працелюбним особистостям до каналів кар'єрного просування.

Окреслені виміри соціального простору не вичерпують всіх колізій, які можуть вплинути на шанс зреалізувати заплановану кар'єру пересічному громадянину. Нами виокремлено декілька параметрів виключення з кар'єрного простору, які стосуються особистісних характеристик претендентів на відповідний соціальний статус.

Поширеним в кар'єрному процесі є виключення за демографічними характеристиками. Мовиться про прояви ейджизму, себто дискримінацію за віковими характеристиками. Показовим є той факт, що

кар'єрному виключенню підлягають молоді люди на початку трудового шляху і працівники на завершальному етапі кар'єри. Супутнім чинником виключення за віковими характеристиками є нехтування толерантним ставленням до працівників за гендерними ознаками. Стереотипи щодо можливості ефективно виконувати поставлені завдання чоловіками чи жінками обмежують право на реалізацію кар'єрних шансів і тих, і інших. В Україні були помічені негативні тенденції у сфері рівноправного доступу до побудови кар'єри і введено низку санкцій, які забороняють будь-які обмеження в працевлаштуванні з огляду на вік чи гендерну приналежність. З 1 січня 2013 року набули чинності зміни до Закону України «Про зайнятість населення», які забороняють в оголошеннях про вакансії зазначати вік кандидатів, пропонувати роботу лише жінкам або лише чоловікам [8]. Проте на латентному рівні фактично відбувається висунення на периферію кар'єрного простору значної групи людей. До прикладу, збільшення пенсійного віку, за відсутності достатньої кількості робочих місць, маргіналізують економічно активне населення, позбавляючи їх права активно продовжувати кар'єрний шлях.

Варто мовити ще про один чинник кар'єрної ексклюзії, який ми назвали «ксенофобічними мотивами». Глобалізація, активна міграція населення, як в межах самої країни, так і нові обличчя на теренах своєї батьківщини, абсорбція незвичних культурних цінностей та їх життєва реалізація певною частиною населення, актуалізують особливості сприйняття незвичних форм поведінки роботодавцями. Острахи стосовно людей, які володіють новими характеристиками (сексуальні уподобання, ментальні своєрідності, екзотичні зовнішності тощо) і які не вписуються у звичні фрейми світобачення викликають побоювання, а отже автоматично закривають доступ до кар'єрного середовища.

На перетині інституційних та особистісних чинників кар'єрної ексклюзії знаходиться феномен самовиключення (аутоексклюзія) працівників різних професійних груп з простору кар'єрних пересувань. Він спричинений мотиваційним колапсом, який сьогодні можна спостерігати серед значної кількості працівників, які знаходяться в активному періоді робочого життя. Інституційні виштовхування об'єктивуються у свідомості громадян суб'єктивним небажанням долучатись до кар'єрного просування, внаслідок зневіри у законних і соціально схвалюваних діях зреалізуватись як фахівець, майстер. На думку українських науковців, соціально-трудова сфера в Україні, без перебільшення, знаходиться в стані затьожної трансформаційної кризи, зумовленої, в першу чергу, кризою праці в українській економіці. У наявності всі її ознаки: падіння престижності праці, поглиблення відчуження людини праці від її результатів, падіння інтересу до участі в трудовому процесі, зниження активності трудової поведінки і незацікавленість у результатах праці внаслідок трансформації трудового менталітету українців, відсутність у людини праці достатніх можливостей для забезпечення нормального рівня життя та підвищення її якості, для вільного розвитку [9, с. 262].

В свою чергу, однією з основних причин кризи праці є криза трудової мотивації, яка проявляється в девальвації трудових цінностей, в зниженні мотивації до продуктивної праці. Шоки, яке зазнало українське населення в процесі переходу до ринкової економіки, катастрофічне зниження життєвого рівня, неможливість задоволення своїх потреб, адаптація до нових реалій, насамперед у трудовій діяльності, невизначеність майбутнього – істотно вплинули на українців, зумовивши нову структуру їх ціннісно-мотиваційної сфери та сприяючи їх трудовій пасивності [9, с. 263]. Тривожним є наявність в Україні все більшої кількості працюючих бідних – людей, які мають роботу, проте отримують за свою працю менше прожиткового мінімуму [6, с. 163].

У монетарному вимірі кар'єра об'єктивується у гідному рівні матеріальних винагород. Проте вітчизняна реальність унеможливило забезпечення такого рівня. За різними підрахунками нижня межа доходів представника середнього класу коливається від 4, 815 до 5,540 грн. [10, с. 262]. Проте, за даними Державної служби статистики України, 86% штатних працівників за розміром нарахованої заробітної плати за березень 2014 року отримували не більше 5 тис. гривень. Причому кожен третій працюючий українець отримував заробітну плату в межах від 1218,01 до 2000 грн. [11, с. 6].

Сумарним наслідком кар'єрної ексклюзії є виникнення низки інституційних проблем. До таких можна віднести такі, як кар'єрна маргіналізація окремих груп працівників, що виявляється у втраті взаємозв'язку з кар'єрним середовищем, посиленні кількості фінансово незахищених верств населення. Не здатність реалізуватись у своїй професійній ніші змушує людей займатись не властивими їм видами діяльності. При цьому відбувається розпорошення професійних навичок, скочування в некваліфіковані сегменти зайнятості.

Кар'єрна ексклюзія є причиною виникнення статусної неконгруентності, себто такого соціального становища, за якого існують значні розбіжності між формальним статусом, який займає працівник і реальним його підкріпленням. Спостерігається поглиблення диспропорцій між рівнем освіти, кваліфікації (які розглядаються як інвестиції, зусилля) індивіда з рівнем його доходу. Це дало підставу для

твердження, що суспільство, в якому висока частка осіб з низькою статусною конгруентністю, є вкрай нестабільним. За такої умови всередині соціальної системи створюється передумова для змін [12, с. 60].

Вимушена міграція внаслідок витіснення з вітчизняного ринку праці збіднюють трудовий потенціал української економіки, призводять до різноманітних соціальних проблем: збільшення соціального сирітства, крах сімейних інститутів, погіршення соціально-демографічної ситуації, падіння престижності держави в очах її громадян.

Зміна трудового менталітету виявляється у небажанні докладати власні зусилля для побудови кар'єри через зневіру у шансах зреалізуватись як чесний, відповідальний фахівець. Кар'єрні ексклюзії штовхають людей до вибору не завжди чесних, морально виправданих шляхів кар'єрного сходження, посилюють тенденції до патерналізму, бажання задовольняти мотиви лише вітального рівня.

Констатуючи статистичні дані, негативні тенденції у сфері кар'єрної проблематики ми усвідомлюємо потребу не тільки в їх теоретичному осмисленні, але й в необхідності розробки чітких шляхів реорганізації суспільних інституцій задля забезпечення доступу до кар'єрної самореалізації широких верств населення. Змальовані нами виміри кар'єрної ексклюзії актуалізують питання застосування зворотних механізмів, а саме методів включення (інклюзії) українців працездатного віку до процесу побудов гідного кар'єрного просування. Напрямки наукових розвідок вбачаються в розробці практичних рекомендацій щодо залучення економічно-активних громадян України до конституційного права вільно обирати робоче середовище та зважаючи на свої особистісні уподобання конструювати бажаний шлях кар'єрного просування.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Абрахамсон П. Социальная эксклюзия и бедность / П. Абрахамсон // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 2. – С. 158 – 166. 2. Ефлова М. Ю. Социальная эксклюзия социально депривированных групп населения (на примере наркопотребителей и ВИЧ-инфицированных) / М. Ю. Ефлова. – Казань : Казан ун-т, 2012. – 164 с. 3. Біскуп В. С. Кар'єрні ексклюзії: форми прояву та шляхи подолання. / В. С. Біскуп // *Соціальні інновації у сучасному суспільстві: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 3-5 жовтня 2012 р., Сімферополь-Судак*. – Сімферополь : Кримський інститут бізнесу УЕУ, 2012. – С. 20 – 24. 4. Освіта в сільській місцевості: кризові тенденції та шляхи їх подолання. Науково-практичне видання / Автор-упорядник Є. В. Красняков. – К. : Парламентське вид-во, 2012. – 272 с. 5. Україна у цифрах 2013.: Статистичний збірник. – К. : Держкомстат України, 2014. – 240 с. 6. Буткалюк В. А. Качество трудовой жизни населения Украины в условиях рыночной экономики / В. А. Буткалюк // *Современное общество и труд: сборник научных статей / ред. кол. Р. В. Карапетян (отв. ред.), А. А. Русалинова, О. А. Таранова*. – СПб. : Издат. центр экономич. ф-та СПбГУ, 2014. – С. 161 – 170. 7. Біскуп В. С. Особливості інституційної підтримки професійної кар'єри за кордоном / В. С. Біскуп // *Сучасні суспільні проблеми і виміри соціології управління: Збірник наукових праць ДонДУУ. Т. XI. Вип. 146. Серія «Соціологія»*. – Донецьк : ДонДУУ, 2010. – С. 75 – 82. 8. Закон України «Про зайнятість населення» із змінами, внесеними згідно із Законом № 406-VII від 04.07.2013. // *Відомості Верховної Ради*. – 2013. – № 24. 9. Монастырская Г. В. Социально-трудовая сфера Украины: сходство и отличия от других стран / Г. В. Монастырская // *Современное общество и труд: сборник научных статей ред. кол. Р. В. Карапетян (отв. ред.), А. А. Русалинова, О. А. Таранова*. – СПб. : Издат. центр экономич. ф-та СПбГУ, 2014. – С. 262 – 270. 10. Марчак Д. Как изменились доходы среднего класса в Украине за пять лет. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forbes.ua/nation/1355198>. 11. Розподіл кількості працівників за розмірами заробітної плати, нарахованої за березень 2014 року. – Державна служба статистики України. – Експрес-випуск. – 15.05.2014. – № 145/0/09. 12. Богомолова Т. Ю. Статусная рассогласованность как аспект социальной стратификации: презентация классической концепции / Т. Ю. Богомолова, С. Г. Саблина // *Рубеж*. – 1997. – № 10-11. – С. 58 – 65

УДК 316.334

ПРОБЛЕМИ І ПРОТИРІЧЧЯ ФОРМУВАННЯ РИНКУ ПРАЦІ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ СФЕРИ

Цимбалюк Наталія Миколаївна – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються проблеми формування та структури ринку праці в культурно-мистецькій сфері. Аналізується динаміка поповнення ринку праці фахівцями, що випускаються вищими навчальними закладами системи Міністерства культури України. Здійснюється операціоналізація поняття «поповнення ринку праці фахівцями». Висвітлюється та досліджуються особливості таких соціально-групових характеристик працівників культурно-мистецької сфери, як галузь знань, за якою вони отримали освітньо-професійний рівень, напрям підготовки, тощо. Наголошується, що подальше формування структури ринку праці в культурно-мистецькій сфері передбачає розширення кола його можливих суб'єктів та розвитку суб'єкт-суб'єктних відносин між його учасниками.

Ключові слова: ринок праці в культурно-мистецькій сфері, структура ринку праці в культурно-мистецькій сфері, поповнення ринку праці фахівцями, фахівці культури і мистецтв, державне замовлення.

В статье рассматриваются проблемы формирования и структуры рынка труда в сфере культуры и искусств. Анализируется динамика пополнения рынка труда специалистами, которые выпускаются высшими учебными заведениями Министерства культуры Украины. Осуществляется операционализация понятия «пополнение рынка труда специалистами». Определяются и исследуются такие социально-групповые характеристики работников сферы культуры и искусства, как отрасль знаний, по которой они получили образование, образовательно-профессиональный уровень, направление подготовки. Подчеркивается, что дальнейшее формирование структуры рынка труда в сфере культуры и искусств предполагает расширение его возможных субъектов и развитие субъект-субъектных отношений между его участниками.

Ключевые слова: рынок труда в сфере культуры и искусств, структура рынка труда в сфере культуры и искусств, пополнение рынка труда специалистами, специалисты сферы культуры и искусств, госзаказ.

In the article the problems of forming of structure of labor-market in the field of culture and arts are examined. The dynamics of replenishment of the labor-market by specialists who are produced by higher education establishments of Ministry of culture of Ukraine is analyzed. The features of concept «replenishment of the labor-market by specialists» are defined. The following socially-group characteristics of employees of the sphere of culture and arts are studied: specialization according to which they obtained education; educationally-professional level, directions of professional and educational preparation. It is stressed that further forming of structure of labor-market in the field of culture and arts is related to extension of its possible subjects and development of relations between subjects.

Keywords: labor-market in the field of culture and arts, structure of labor-market in the field of culture and arts, replenishment of the labor-market by specialists, specialists of sphere of culture and arts, state order.

Розвиток ринкової економіки передбачає активізацію розвитку ринкових відносин та формування ринку праці у всіх сферах життєдіяльності суспільства. На заваді цьому процесу стає наявність в українському суспільстві традиційних уявлень, що суперечать ринковим відносинам і гальмують їхнє поширення у суспільстві. До таких процесів можна віднести формування ринку праці у сфері культури і мистецтв. В умовах глобалізації економіки, інтернаціоналізації освіти, а також хронічної нестачі ресурсів на підготовку кадрів розвиток ринку праці в сфері культури і мистецтв повинен будуватися на принципах доцільності та продуманості, оперативно вирішувати виникаючі в галузі проблеми та спрямовуватися на забезпечення перспективних напрямів розвитку культури [1].

Формування ринку праці у сфері культури і мистецтв виявило протиріччя, що зумовлюється

неготовністю культурно-мистецької освіти функціонувати в умовах ринкової економіки. За цих умов актуалізується необхідність соціологічного забезпечення діяльності ВНЗ, що готують фахівців у галузі культури і мистецтв, у тому числі соціологічного вивчення структури ринку праці в цій галузі, з метою адекватного реагування на його виклики. Відсутність таких досліджень призводить до неефективного використання можливості державного замовлення на підготовку фахівців, гальмує процес відновлення трудових ресурсів у сфері культури і мистецтв, що відбивається на рівні компетенцій молодих фахівців, знижуючи їхню конкурентоспроможність.

У наукових дослідженнях ринку праці, особливостей його формування, принципів сегментації тощо, використовуються як класичні, так і нові теоретичні підходи. Сучасна економічна соціологія активно використовує ідеї К. Поланьї, зокрема застосований інституціональний підхід до дослідження процесу формування ринків праці. Науковець наголошував на важливості державного втручання в процеси формування ринкових відносин вважав, що вплив держави сприяє ефективному розвитку таких відносин не лише в примітивних, а й в сучасних суспільствах [2].

Сучасні фахівці з економічної соціології все частіше звертаються до концепції одного з провідних представників етнографічного підходу Мітчела Аболафії, який розглядає «ринки як культури», тим самим підкреслюючи, що в будь-якій ринковій взаємодії, спрямованій на продаж або придбання товару, присутній не лише економічний, а соціально-культурний аспекти, відбувається відтворення смислової системи культурних норм. Підхід до ринків як культур, вивчення ринкових культур передбачає три напрями досліджень: конститутивних правил та ролей, локальної раціональності, динаміки влади та змін [6].

Дедалі популярнішим у сучасній економічній соціології стає мережевий підхід, яскравим представником якого є М. Грановеттер. Під мережами автор розуміє особливості соціальних зв'язків між агентами ринкових відносин, які за умов стійких зв'язків між собою здатні зберігати відносну самостійність. У. Пауелл та Л. Сміт-Дор в роботі «Мережі та господарське життя» доводять, що в умовах ринку професійні мережі створюють умови комунікацій для обміну знаннями та інформацією, яку надають такі суб'єкти ринку, як університети та бізнес-школи. Ці організації розповсюджують стандарти бажаної професійної поведінки, надають інформацію щодо ефективних професійних практик [7, 8, 9].

Перелічені вище підходи є теоретичною основою даної публікації. Що стосується її емпіричної бази, то в якості такої ми обрали результати соціологічного опитування, здійсненого у 2013-2014 рр. Українським центром культурних досліджень Міністерства культури України «Дослідження і розробка з питань розвитку культурно-мистецької освіти та забезпечення фахівцями закладів культури в Україні». Зазначене дослідження було спрямоване на вивчення процесу формування ринку праці у сфері культури і мистецтв, його освітньо-професійної сегментації, основних характеристик тих груп фахівців, що поповнювали ринок праці протягом 2010-2014 рр. Об'єктом дослідження були випускники українських вищих навчальних закладів культури і мистецтв зазначених років.

Окрім зазначених вище підходів, теоретичною основою дослідження був структурно-функціональний підхід, що дозволило визначити особливості розвитку та структуру основних сегментів ринку праці у сфері культури і мистецтв. У процесі роботи над обраною темою було використано також наукові розробки у галузі соціології культури, культурології, педагогіки, мистецтвознавства тощо [3].

Реалізація завдань дослідження передбачала, насамперед, уточнення його понятійного апарату. Вивчення формування ринку праці у сфері культури і мистецтв вимагало визначення таких понять, як «ринок праці у сфері культури і мистецтв», «об'єкт та суб'єкт ринку праці у сфері культури і мистецтв», які раніше не використовувалися у наукових розвідках.

Поняттям «ринок праці у сфері культури і мистецтв» позначається соціально-культурний простір, у межах якого створюються умови для соціальної взаємодії різних груп фахівців культури і мистецтв та роботодавців з метою реалізації уособленого у фахівцях духовного потенціалу суспільства та задоволення культурних потреб населення.

Об'єкт ринку праці – це фахівці сфери культури і мистецтв різних напрямів підготовки та освітньо-кваліфікаційних рівнів, які виходять на ринок праці. Суб'єкт ринку праці – Міністерство культури України, державні установи, комерційні організації та окремі особи, що займаються організацією культурного виробництва, продукуванням та реалізацією культурно-мистецьких послуг.

Основним «постачальником» фахівців у галузі культури і мистецтв на ринок праці є відповідні вищі навчальні заклади, а отже, культурно-мистецька освіта як складова вітчизняної вищої освіти є важливим чинником розвитку ринкових відносин в Україні. Уміння створювати нове, швидко оволодівати компетенціями, що дозволяють бути конкурентоспроможними на ринку праці, стає визначальною потребою у будь-якій професійній сфері. Сучасна мистецька освіта має бути спрямована на різнобічний і гармонійний розвиток творчих сил людини, збагачення її духовного світу, виховання гуманістичних якостей.

Ситуацію щодо розвитку ринку праці у сфері культури і мистецтв сьогодні варто визначити як

перехідну: стара модель державного замовлення майже зруйнована, а створення нової системи регулювання підготовки фахівців супроводжується значними труднощами. Вони зумовлені невисоким рівнем можливостей нових суб'єктів ринку праці (громадянського суспільства, бізнес-утворень тощо), дотичних до реалізації культурної політики. Внаслідок цього держава продовжує залишатися основним суб'єктом зазначеного процесу, хоча перетворення, що відбуваються, змінюють якісний зміст її діяльності [5].

Процес розбудови ринку праці сфери культури і мистецтв відбувається у загальному контексті формування ринкових відносин в Україні. В якості суб'єктів означеного ринку виступають держава, що забезпечує державне замовлення, та ВНЗ культури і мистецтв, що на основі ліцензій подають пропозиції на підготовку фахівців і фактично визначають майбутню професійно-освітню структуру ринку праці.

Звернемось до більш детального розгляду основних суб'єктів українського ринку праці у сфері культури і мистецтв. Перш за все назвемо одинадцять вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації Міністерства культури України, що готують відповідних фахівців. Серед них - вісім академій та три університети. Вісім ВНЗ мають статус «національних». Зазначимо, що система ВНЗ культури і мистецтв була створена саме для забезпечення фахівцями закладів культури і мистецтв державного підпорядкування.

Основними галузями знань, за якими ВНЗ III-IV рівнів акредитації випускають фахівців є «Культура» (0201) та «Мистецтво» (0202). Протягом п'яти років (2010-2014 рр.) на ринок праці ВНЗ культури і мистецтв було поставлено 4676 фахівців. Серед них випускники п'яти напрямів підготовки за галузю знань «Культура» та дев'яти - «Мистецтва».

В умовах ринкової економіки суб'єктами ринку праці виступають також установи та організації культури і мистецтв, що замовляють фахівців відповідних напрямів підготовки. За даними Державного комітету статистики на 1.06.2014 р. мережа закладів культури і мистецтв складалася з наступних закладів: масові та універсальні бібліотеки (133 тис.); музеї (608); клубні заклади (18, 5 тис.); професійні театри (133); концертні організації (85).

Для визначення особливостей формування ринку праці у галузі культури і мистецтв, розвитку його сегментів розглянемо динаміку випуску фахівців ВНЗ культури і мистецтв, що поповнювали ринок праці протягом 2010-2014 рр. Основними показниками моніторингу виступають освітньо-кваліфікаційні рівні та напрями підготовки (див. рис.1).

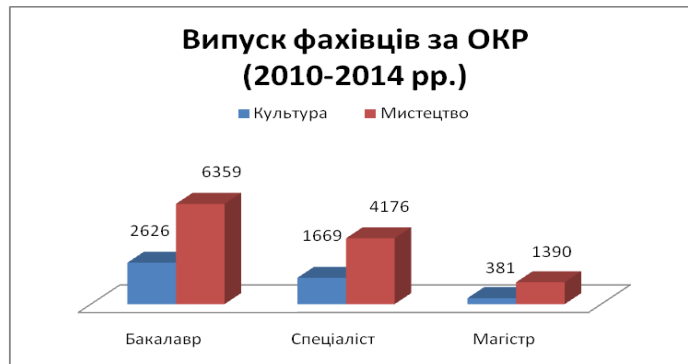

Рисунок 1. Випуск фахівців у галузі культури і мистецтв за освітньо-кваліфікаційними рівнями (2010 - 2014 рр.)

Дані рисунку 1 засвідчують нерівномірність формування сегментів ринку праці у сфері культури і мистецтв за освітньо-професійними рівнями. За досліджуваний період кількість осіб в освітньо-професійній групі бакалаврів значно перевищувала кількість осіб освітньо-професійної групи магістрів, до якої увійшли 8-11% усіх випускників ВНЗ культури і мистецтв. Слід зауважити, що чисельність освітньо-професійної групи спеціалістів складає близько 35% від загальної кількості випущених на ринок праці фахівців. Зважаючи на відсутність у нещодавно затвердженому Законі України «Про вищу освіту» освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст», ринок праці сфери культури і мистецтв очікують суттєві зміни, що позначаються як на як загальній чисельності фахівців зазначених освітньо-професійних груп, так і на напрямках їхньої підготовки. Отже, протягом п'яти років ринок праці сфери культури переважно поповнювали фахівці, кваліфікація яких дозволяє працювати в середній ланці мережі закладів культури. Відповідно до цього, у формуванні ринку праці спостерігалася тенденція до значного збільшення сегменту, представленого освітньо-професійною групою «бакалаврів».

Зважаючи на те, що переважна кількість фахівців, що поповнювали ринок праці сфери культури і мистецтв, була представлена саме бакалаврами, проаналізуємо, як на ринку праці відбувалася сегментація

цієї освітньо-професійної групи за напрямками підготовки.

Отже, розглянемо, як протягом п'яти років формувалася сегментація ринку праці за галуззю знань «Культура»? Як зазначалось вище, з цієї галузі знань ВНЗ випускають фахівців за п'ятьма напрямками підготовки. Серед них: культурологія, книгознавство, музейна справа та охорона пам'яток історії та культури, документознавство та інформаційна діяльність, менеджмент соціокультурної діяльності.

За п'ятирічний період найбільшу кількість фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» було випущено з напрямку підготовки «документознавство та інформаційна діяльність» (див. рис.2).

Підготовка бакалаврів- "Документознавство та інформаційна діяльність"

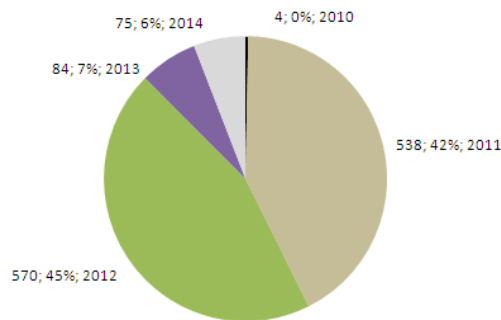

Рисунок 2. Випуск фахівців ОКР «Бакалавр» напрямку підготовки «Документознавство та інформаційна діяльність» (2010 – 2104 рр.)

Як бачимо, підготовка фахівців проводилася нерівномірно. Найбільшу кількість документознавців було випущено на ринок праці у 2011 р. (538 осіб) та 2012 р. (570 осіб). В останні роки спостерігається різке зменшення випуску таких спеціалістів (2013 р – 84 особи, 2014р. – 75 осіб).

Найменшу кількість фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» було випущено з напрямку «менеджмент соціокультурної діяльності» (див. рис.3).

Підготовка бакалаврів - "Менеджмент"

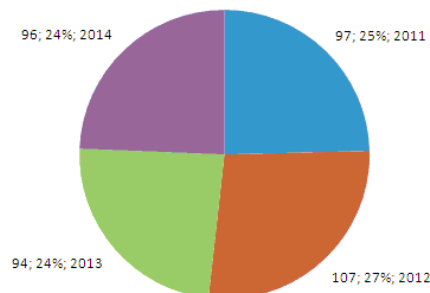

Рисунок 3. Випуск фахівців ОКР «Бакалавр» напрямку підготовки «Менеджмент» (2011-2014 рр.)

Зазначимо, що у 2010 році випуску бакалаврів з цього напрямку підготовки не було. Протягом інших років випуск менеджерів складав 96-107 осіб, що не відповідає реальним потребам ринку праці, складає його незначний сегмент. У той же час на ринку праці існує значна потреба у спеціалістах цього напрямку підготовки. Адже в умовах ринкової конкуренції фахівці змушені швидко перебудовувати свою діяльність для роботи у незвичних для працівників культури ринкових умовах самоокупності культурних послуг та орієнтації на потреби та запити споживачів.

Розглянемо, як протягом п'яти років відбувалася сегментація ринку праці за галуззю знань «Мистецтво». За цією галуззю знань найбільша група фахівців освітньо-професійного рівня «бакалавр» поповнила ринок праці з напрямку «музичне мистецтво», що є традиційним для ВНЗ культури і мистецтв (див.рис.4).

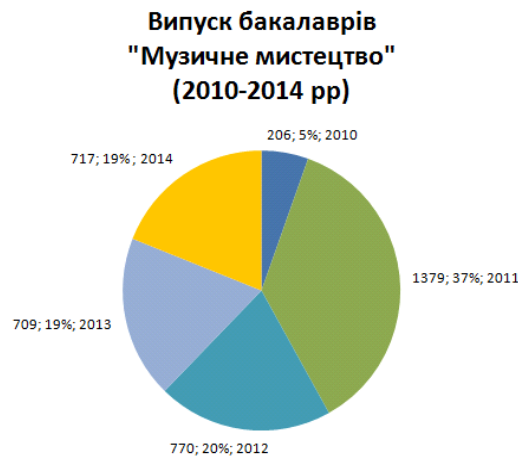

Рис.4. Випуск фахівців ОКР «Бакалавр» напряму підготовки «Музичне мистецтво» (2010 – 2014 рр.)

Найменшу кількість фахівців галузі знань «Мистецтво» було випущено з напряму з «Реставрація творів мистецтва». Отже, цей сегмент ринку праці є незначним (див.рис.5).

**Випуск бакалаврів
"Реставрація творів мистецтва"
(2011-2014 рр)**

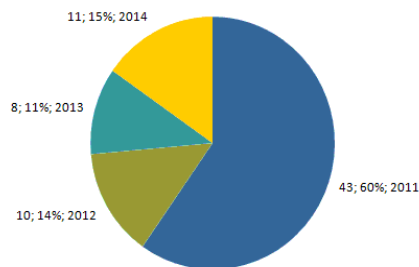

Рисунок 5. Випуск фахівців ОКР «Бакалавр» напряму підготовки «Реставрація творів мистецтва» (2011 – 2014 рр.)

Загальна кількість фахівців цієї професійно-освітньої групи становить на ринку праці лише 72 особи. Найбільший випуск на ринок праці фахівців цього напряму спостерігався у 2011 р. і складав 43 особи. Зазначимо, що у 2010 році випуску з цього нового для ВНЗ культури і мистецтв напряму ще не було, тому і відповідного сегменту ринку праці не існувало.

Результати моніторингу поповнення ВНЗ фахівцями ринку праці культури і мистецтв не можна спланувати без врахування того факту, що підготовку фахівців з галузей знань «Культура» та «Мистецтво» проводять не лише ВНЗ Міністерства культури України, а й інші відомства. Розглянемо, як відбувалося поповнення ринку праці фахівцями, випущеними на ринок праці ВНЗ культури і мистецтв та ВНЗ інших відомств за галуззю знань «Мистецтво» за допомогою графічної візуалізації (див.рис.6).

Дані, представлені на рисунку 6, свідчать про те, освітньо-професійний сегмент ринку праці за галуззю знань (0202) «Мистецтво» за п'ять років складає лише 34,4% від загальної кількості випускників ВНЗ Міністерства культури та 65,6% випускників ВНЗ іншого підпорядкування. фахівців цієї групи.

Підготовка фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра, галузь знань (0202) «Мистецтво» (2010-2014 рр.)

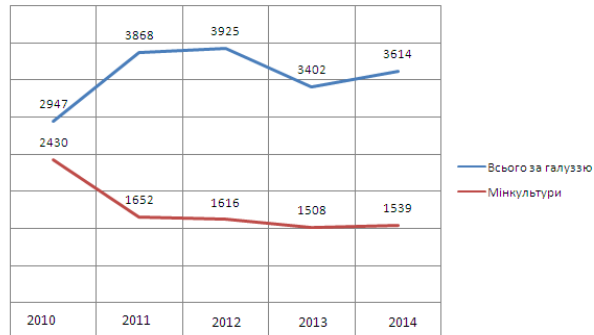

Рисунок 6. Випуск фахівців ОКР «Бакалавр» галузі знань «Мистецтво»

Таким чином, здійснений нами аналіз статистичної інформації довів, що ринок праці у сфері культури і мистецтв характеризується напруженістю та незбалансованістю; загострюється протиріччя між потребами ринку праці та його насиченням, напрямками підготовки і чисельністю молодих фахівців, які ВНЗ культури і мистецтв щорічно випускають на ринок праці. Звідси спостерігається асиметрія у формуванні окремих сегментів ринку праці, невідповідність його сегментації та кількісних параметрів окремих освітньо-професійних груп, що поповнюють ринок праці, неузгодженість з реальними потребами галузі культури і мистецтв.

Становлення ринку праці у сфері культури і мистецтв, його інституціоналізація, формування ustalених зв'язків між суб'єктами ринку праці та їхнє подальше нормування повинні відбуватися відповідно до європейських стандартів.

Розвиток ринку праці у сфері культури і мистецтв має бути спрямована на зміцнення зв'язків між суб'єктами цього ринку, різні відомства, на зменшення наявних на сучасному ринку праці диспропорцій, подолання міжвідомчих бар'єрів як на національному, так і на загальноєвропейському рівнях, на забезпечення культурного розвитку нашого суспільства, його економічне зростання.

Подальші дослідження процесів поповнення ринку праці дадуть можливість краще зрозуміти структуру ринку праці у сфері культури і мистецтв, виявити нові тенденції у його сегментації, розробити пропозиції щодо його регулювання.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Волков С. Мистецька освіта в культурі України 90-х років ХХ століття: Навчальний посібник / Волков Сергій Михайлович. – К., 2006. – 207 с. 2. Поланьї К. Экономика как институционально оформленный процесс / К. Поланьї // Экономическая социология – 2002. – Т. 3, №2 – С. 62-73. 3. Динаміка зайнятості населення України в період становлення ринкової економіки: Автореф. дис... д-ра соціол. наук: 22.00.04 / Г. І. Чепурко; НАН України. Ін-т соціології. – К., 2006. – 29 с. 4. Троєльнікова Л. О. Молодіжна політика як складова художньо-освітнього простору України / Людмила Троєльнікова // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. – 2005. – Вип. 16. – С. 91–98. 5. Проблеми мистецької освіти: Типологічні критерії та науково-методична розробка / Інститут культурології Академії мистецтв України; Авт. кол.: О.І. Безгін (кер. авт. колективу), Г.Є. Бернадська, І.С. Кочарян, О.Ш. Дацко, О.Ю. Успенська. – К.: СПД Голосуй, 2008. – 400 с. 6. Abolafia M. Markets as Cultures: An Ethnographic Approach, in: Callon, M. 7. The Law of Markets. Oxford: Blackwell, 1998. – P. 69–85. 8. Granovetter M. The strength of weak ties // Economic Sociology. – 2009. – Vol. 10. – № 4. – p. 31-47. 9. Powell W. Networks and economic life / Powell W., Smith-Doerr L. // Economic Sociology. – 2003, Vol. 4, № 3. – P. 61-105.

УДК 316.74:37-056.26

COLLABORATING WITH UKRAINIAN NGOS: THROUGH RESEARCHING AND TRAINING TO DEVELOP EFFECTIVE, EVIDENCE-BASED HIV PREVENTION PROGRAMS FOR DRUG USERS

Jill Owczarzak, Department of Health, Behavior, and Society, Johns Hopkins Bloomberg School of Public Health (Baltimore, USA);

Sarah Phillips, Department of Anthropology, Indiana University (Bloomington, USA);

Olga Filippova, Department of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)

This article describes an ongoing study that will enable local HIV prevention service providers in Ukraine to develop novel, context-specific HIV prevention programs to include evidence-based strategies that seek to change risk behavior, do not require broad policy changes, and that address the multiple HIV risks drug users face. Eight NGOs were trained in common factors of effective interventions and then developed their own HIV prevention programs. The article presents preliminary study data to discuss how this unique approach to HIV prevention development can enhance providers' capacity to more effectively meet the prevention needs of populations at risk for HIV through context-specific program development.

Keywords: HIV-prevention, social epidemic, evidence-based approach to prevention, risk behavior, inject drug users.

По различным оценкам Украина относится к странам с высоким уровнем ВИЧ-инфицирования. Около 36% новых случаев ВИЧ-инфекции связано с употреблением инъекционных наркотиков. Неправительственные организации, работающие в Украине в сфере снижения риска ВИЧ-инфицирования, обладают небольшим опытом по созданию и внедрению эффективных, научно обоснованных программ по снижению поведенческих рисков, способных сократить эпидемию ВИЧ среди населения, употребляющего инъекционные наркотики. В статье представлено описание исследования (а также некоторые результаты осуществления его первой фазы), проводимого в Украине в 2012-2016 годах, которое позволит местным провайдерам услуг по профилактике ВИЧ разработать новые ВИЧ-профилактические программы, учитывающие социокультурный контекст и предлагающие научно обоснованные стратегии, направленные на изменение рискованного поведения населения. Данное исследование сочетает в себе качественные и количественные методы изучения модели разработки и внедрения ВИЧ-профилактического вмешательства, которое распространяет общие факторы эффективного снижения рискованного поведения и позволяет провайдерам услуг разрабатывать программы, которые отражают социокультурную специфику и организационные контексты. Изначально было отобрано восемь НПО, работающих в различных регионах Украины с самыми высокими показателями ВИЧ и наркопотребления. Данные НПО отражают ключевые критерии организационного контекста (например, размер агентства, целевая группа населения, опыт работы в области ВИЧ-профилактики). Все они прошли обучение относительно общих факторов принятия эффективных мер по снижению рискованного поведения, а затем разработали собственные программы по профилактике ВИЧ. В ходе документирования процесса разработки программ по проведению вмешательства нами использовались качественные методы исследования, в частности, интервью и наблюдения. В статье представлены предварительные данные первой фазы исследования, позволяющие обсудить, как этот уникальный подход к развитию профилактики ВИЧ может повысить способность провайдеров более эффективно удовлетворять потребности в ВИЧ-профилактике среди групп риска путем развития программ, учитывающих конкретный социокультурный и организационный контекст.

Ключевые слова: ВИЧ-профилактика, социальная эпидемия, научно обоснованный подход в профилактике, рискованное поведение, потребители инъекционных наркотиков.

За різними оцінками Україна відноситься до країн з високим рівнем ВІЛ-інфікування. Близько 36% нових випадків ВІЛ-інфекції пов'язано зі вживанням ін'єкційних наркотиків. Неурядові організації, що працюють в Україні у сфері зниження ризику ВІЛ-інфікування, мають невеликий досвід щодо створення і впровадження ефективних, науково обґрунтованих програм зі зниження поведінкових ризиків, які здатні скоротити епідемію ВІЛ серед населення, що вживає ін'єкційні наркотики. У статті представлено опис дослідження (а також деякі результати здійснення його першої фази), що проводиться в Україні в 2012-2016 роках, яке дозволить місцевим провайдерам послуг з профілактики ВІЛ розробити нові ВІЛ-профілактичні програми, що враховують соціокультурний контекст і пропонують науково обґрунтовані стратегії, спрямовані на зміну ризикованої поведінки населення. Дане дослідження поєднує в собі якісні та кількісні методи вивчення моделі розробки та впровадження ВІЛ-профілактичного втручання, яке поширює загальні фактори ефективного зниження ризикованої поведінки і дозволяє провайдерам послуг розробляти програми, які відображають соціокультурну специфіку та організаційні контексти.

Спочатку було відібрано вісім НУО, що працюють у різних регіонах України, які мають найвищі показники ВІЛ та вживання наркотичних препаратів. Дані НПО відображають ключові критерії організаційного контексту (наприклад, розмір агентства, цільова група населення, досвід роботи в галузі ВІЛ-профілактики). Всі вони пройшли навчання стосовно загальних чинників ефективних заходів щодо зниження ризикованої поведінки, а потім розробили власні програми з профілактики ВІЛ. В ході документування процесу розробки програм з проведення втручання нами використовувалися якісні методи дослідження, зокрема, інтерв'ю та спостереження. У статті представлені попередні дані першої фази дослідження, що дозволяють обговорити, як цей унікальний підхід до розвитку ВІЛ-профілактики може підвищити здатність провайдерів більш ефективно задовольняти потреби в ВІЛ-профілактиці серед груп ризику шляхом розвитку програм, які враховують конкретний соціокультурний та організаційний контекст.

Ключові слова: ВІЧ-профілактика, соціальна епідемія, науково обґрунтований підхід у профілактиці, ризикована поведінка, користувачі ін'єкційних наркотиків

General context. Ukraine has one of the most severe HIV epidemics in Eastern Europe, with an estimated 1.6% of the adult population living with the virus. Annual HIV diagnoses have more than doubled each year since 2001. Injection drug use accounts for 36% of new HIV cases, and the majority of HIV infection occurs among people who inject drugs (PWID) and their sex partners [1; 2]. Recent collaborative efforts between international, governmental, and nongovernmental agencies have been made to expand access to substitution therapies and needle/syringe exchange programs in Ukraine. However, systematic and legislative barriers remain for these IDU-specific programs. In addition, while provision of sterile injection equipment is important, and has been shown to reduce new HIV infections among IDUs, such programs alone do not address sexual HIV risk among drug users. Therefore, current HIV prevention efforts among Ukrainian IDUs need to be expanded to include evidence-based strategies that seek to change risk behavior, do not require broad policy changes or political support, and that address the multiple HIV risks drug users face.

Efforts to encourage service providers to deliver evidence-based interventions (EBIs) have focused on implementation with fidelity to “core elements,” or integral components specific to each intervention thought to be responsible for its effectiveness. While over 150 unique interventions have been identified as evidence-based, including 9 that target drug users, in practice they incorporate common factors of effective interventions: cognitive, affective, and behavioral skill-building; tailored, behavior-specific content; and addressing environmental barriers to behavior change.

The unique drug use practices among PWID in Ukraine and their associated HIV risks require tailored, context-specific prevention interventions. Current evidence-based interventions (EBIs) for drug users do not specifically incorporate information about these unique injection drug use risks and would require significant tailoring to increase their relevance for Ukrainian PWID.

Project description, main goals and research methods. In Ukraine nongovernmental organizations (NGOs) are the primary providers of HIV prevention services for PWID [3]. The MICT study, a 4-year NIDA-funded project¹, seeks to promote the use of evidence-based HIV prevention strategies among Ukrainian NGOs working with drug users [4].

This project seeks to understand how to best promote the use of these evidence-based HIV prevention strategies among Ukrainian NGOs working with drug users. This study combines qualitative and quantitative methods to explore a model of HIV prevention science dissemination and intervention development that 1)

¹ Support for this project comes from the United States' National Institutes of Drug Abuse (R01DA033644).

promotes the dissemination of common factors of effective behavioral risk reduction interventions (rather than intervention-specific core elements); and 2) enables service providers to develop HIV prevention interventions that reflect their specific organizational contexts.

We do so via a unique collaborative-creative approach that takes into account the limits of pre-packaged interventions, barriers to adoption and implementation of EBIs, the politics of public health policy transfer, and the research to practice gap in EBI implementation. Specifically, we recognize the following challenges commonly encountered in EBI implementation in settings such as Ukraine:

- low capacity of NGOs to implement resource-intensive, theoretically informed interventions [5; 6];
- service providers rarely implement EBIs with fidelity, despite significant investment of financial, human, and material resources into dissemination efforts;
- insistence on “*core elements*” is problematic (those integral components of the intervention thought to be responsible for its effectiveness and that must be retained in order for HIV risk reduction to occur) and in practice there is low fidelity to “*core elements*” of EBIs;
- from a dissemination and implementation perspective, core elements are often purely theoretical and not easily translatable to practice; do not capture critical aspects of the intervention; and lack specificity to guide service providers in program delivery.

More broadly, the project is also designed to surmount some of the limits of the current model of delivering pre-packaged HIV prevention programs. Commonly, pre-packaged programs are given to agencies, and the staff is trained to deliver them and get financial support to implement them. Frequently, however, as the epidemic shifts and prevention needs and donor priorities change, these programs are no longer supported. The MIST study is designed to address this problem by offering HIV service agencies tools so that they can be adaptive to these changes and develop more say and power in determining priorities and directions in HIV prevention in their own contexts.

In line with this focus, following Mary Jane Rotheram-Borus et al. [7], our study privileges the importance of *common factors* in EBIs for HIV prevention, which cut across theoretical models of behavior change. Common factors are broader constructs that support behavior change and are incorporated into a variety of EBIs. Generally, effective evidence-based prevention strategies are based on the idea that behavior change requires opportunities and practice, and that change occurs over time. Successful HIV prevention interventions include a framework to understand the HIV risk behavior and change; cognitive, affective, and behavioral skill-building; fostering sustainable social support; tailored, behavior-specific content; and addressing environmental barriers to behavior change. Factors common to effective behavioral interventions can be categorized into three domains: implementation, content, and pedagogy.

Research methods. Our study combines qualitative and quantitative methods to explore the extent to which NGOs in Ukraine can develop an HIV prevention intervention based on common factors of effective behavioral interventions, and that reflect their own clients’ drug-use related HIV risks. We will also measure whether these agency-developed interventions reduce participants’ drug use and sexual HIV risk behaviors.

We recruited eight HIV prevention organizations that work with people who inject drugs from regions with the highest HIV prevalence rates, specifically the eastern and southern regions and the central region. We purposely recruited NGOs to reflect real-world variability in terms of agency history, size, mission and context. The participating agencies receive funds and feedback support over four years for program development, implementation, evaluation, and modification. Data collection is occurring in 4 phases (Baseline, Intervention Development, Intervention Implementation, Effectiveness). In this paper we present some results of the completed phases—the Baseline and Intervention Development phases.

Phase 1 (Baseline) and Phase 2 (Intervention Development). To assess agency characteristics that potentially affect intervention implementation, NGO directors completed a provider questionnaire that assesses organizational capacity and other aspects of implementation context. Then, during summer 2013 we traveled to agencies to conduct in-depth interviews with agency staff to assess non-quantifiable aspects of implementation context and gain additional perspectives on the agency and HIV prevention among Ukrainian NGOs, including experiences implementing evidence-based interventions. Interviews also focused on the history of the NGO; current and future agency goals and scope of HIV prevention activities; and the interviewee’s personal history of involvement in HIV prevention activities.

In a multi-day face-to-face workshop we taught staff from the eight NGOs common factors of EBIs. Subsequently each agency developed its own HIV prevention intervention for use with a specific IDU target group identified by them. We have been documenting the process of intervention development at each agency. Following training we conducted regular interviews with NGO staff involved in intervention development. These interviews focused on decision-making processes, such as how intervention design was determined; capacity-building activities the agency has conducted to prepare for implementation; development of procedures and

relationships to facilitate intervention implementation; and barriers to program development. Early this year we collected each agency's intervention manual and utilized a checklist to document whether an agency's intervention includes an identifiable target population, clear objectives, and common factors of successful interventions. Agencies are now preparing to pilot their interventions.

All of these HIV service agencies target people who inject drugs, but their client bases are quite diverse (e.g. some focus on commercial sex workers; others work a lot with drug manufacturers and sellers; some NGOs target women specifically or have special women-focused programs) and they work in different environments (e.g. local politics towards IDUs, CSWs, NGOs, etc. varies; uneven social and medical programs; differing drug scenes). Buy-in from the participating agencies has been high: agency staff sees research as important and have been eager to try EBIs. It is clear that providers in these contexts really want programs that might better serve "resistant" clients, and that give them the tools to design the types of programs that are often implemented *through* them when they participate in other types of research or pilot programs.

In developing their interventions, the agencies worked on their own to define what they saw as the key challenges that contribute to their clients' behavior-related HIV risks. Each agency identified a unique target group for their intervention. Some of them tried to incorporate more structural or contextual elements of HIV vulnerability into their programs, such as teaching clients how to negotiate risk and achieve risk reduction in a particular buying/selling market structure, and incorporating issues of legislation and law enforcement into the programs. The interventions for commercial sex workers addressed problems of violence against women, for example. The agencies' interventions focus on specific behavioral determinants, teach problem solving skills, incorporate goal-setting strategies, and provide tools for participants to incorporate behavior change into daily lives and social relationships. A few challenges to intervention development include the following: a) interventions prepared by academics tend to include complicated theoretical concepts, and rely on lectures and discussions instead of activities; b) interventions are at times based on the priorities of specific individuals, rather than a reflection of the collective knowledge and experience of the organization more broadly.

Significance of the project. This study proposes a model of intervention development that provides NGO staff with the tools to develop their own evidence-based prevention programs by teaching them 'common factors' of successful HIV prevention programs. We recognize that this approach is limited because it does not fundamentally address some of the more structural factors that contribute to HIV risk and disparities [8]. Agency staff recognizes this as well and some seek to address structural determinants as part of their interventions. Overall, we believe the MIST study can potentially increase the capacity of HIV prevention NGOs to conduct theory-based, multi-session risk reduction interventions. If this study demonstrates the feasibility of disseminating the common factors of effective behavior change interventions to frontline service providers, we anticipate several opportunities to broaden its impact. First, it could lead to the creation of training modules that emphasize skill-building and organizational capacity around behavioral risk reduction strategies more generally, rather than similar trainings based on specific interventions that must be significantly modified for new contexts. Second, this proposed model of intervention development could shift the ways in which local HIV prevention service providers are trained. By providing local experts with the tools of prevention intervention development based on principles of effective behavioral risk reductions, this model addresses the shortcomings of current dissemination methods and draws on the knowledge and experience of frontline service providers as a key resource in fighting the HIV epidemic.

REFERENCES: 1. Booth R.E., Lehman W., Dvoryak S., Brewster J.T., Sinitsyna L. Interventions with injection drug users in Ukraine // *Addiction* - 2009 - 104, P.1864-1873. 2. Ukraine Ministry of Health. Ukraine: National Report on Monitoring Progress towards the UNGASS Declaration of Commitment on HIV/AIDS. Kyiv 2010. 3. Mercer M.A., Liskin L. The role of non-governmental organizations in the global response to AIDS // *AIDS Care* - 1991 - 3(2), P.265-270. 4. Owczarzak J., Filippova O., Phillips S.D. A novel, bottom up approach to promote evidence-based HIV prevention for people who inject drugs in Ukraine: Protocol for the Mist ('Bridge') HIV prevention exchange project // *Implementation Science* - 2014, 9(18), P. 9-18. 5. Owczarzak J.T., Dickson-Gomez J. Providers' perceptions of and receptivity toward evidence-based HIV prevention interventions // *AIDS Education and Prevention* - 2011 - 23(2), P.105-117. 6. Owczarzak J.T, Dickson-Gomez J.. Provider perspectives on evidence-based HIV prevention interventions: barriers and facilitators to implementation // *AIDS Patient Care and STDs* - 2011 - 25(3), P.171-179. 7. Rotheram-Borus M.J., Swendeman D., Flannery D., Rice E., Adamson D.M., Ingram B. Common factors in effective HIV prevention programs // *AIDS Behavior* - 2009 - 13(3), P. 399-408. 8. Owczarzak J. Defining HIV Risk and Determining Responsibility in Postsocialist Poland. // *Medical Anthropology Quarterly* - 2009 - 23(4):417-435.

УДК 316:364.465

КОРПОРАТИВНЕ ВОЛОНТЕРСТВО ЯК ПРОЯВ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БІЗНЕСУ

Плахова Олена Миколаївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті розглядається один з ключових аспектів соціальної відповідальності бізнесу – корпоративне волонтерство. Розкривається сутність цього феномену, зарубіжний досвід корпоративного волонтерства та практики соціальної активності, які є в Україні. В статті підкреслюються переваги, які мають суспільство, бізнесові організації та персонал від здійснення корпоративного волонтерства. Автор зазначає, що для успішного розвитку корпоративного волонтерства в Україні потрібні сприятливі умови, які формуються як внутрішньою політикою компанії (чітке визначення мети, адекватна оцінка власних ресурсів, мотивація персоналу, оцінка результатів тощо), так і на рівні національного та регіонального законодавства щодо волонтерської діяльності.

Ключові слова: соціальна відповідальність бізнесу, корпоративне волонтерство, корпоративна культура, мотивація персоналу, соціальна активність.

В статье рассматривается один из ключевых аспектов социальной ответственности бизнеса – корпоративное волонтерство. Раскрывается сущность этого феномена, зарубежный опыт корпоративного волонтерства и практики социальной активности, которые существуют в Украине. В статье подчеркиваются преимущества корпоративного волонтерства как для общества, бизнес-организаций, так и для персонала. Автор отмечает, что для успешного развития корпоративного волонтерства в Украине необходимы благоприятные условия, которые формируются как внутренней политикой компании (четкое определение цели, адекватная оценка собственных ресурсов, мотивация персонала, оценка результатов и т.п.), так и на уровне национального и регионального законодательства относительно волонтерской деятельности.

Ключевые слова: социальная ответственность бизнеса, корпоративное волонтерство, корпоративная культура, мотивация персонала, социальная активность.

The article describes one of the main aspects of the social responsibility of business – corporate volunteering. The essence of this phenomenon is considered; foreign experience of corporate volunteering and practice of social activity in Ukraine are described. The advantages of corporate volunteering for society, business-organizations, and for the personnel are emphasized in the article. The author notes that favorable conditions are required for successful development of corporate volunteering in Ukraine. Such conditions are formed by both the internal policy of the company (precise definition of the object, an adequate assessment of own resources, motivation of the personnel, assessment of results, and etc.) and the level of the national and regional legislation with regard to corporate volunteering.

Keywords: corporate social responsibility, employee engagement, corporate culture, employee motivation, social activity.

Проблематика соціальної відповідальності бізнесу є актуальною для України у зв'язку з продовженням трансформації української економіки на мікро- і макрорівнях, євроінтеграційними процесами, становленням громадянського суспільства. Останнім часом ця проблема актуалізується ще й складними соціально-економічними та політичними процесами в українському суспільстві. Соціально відповідальний бізнес стає частиною соціального та бізнесового життя, корпоративної культури, переходячи від простих (збір фінансової та матеріальної допомоги для вирішення конкретної проблеми) до більш розвинених форм соціальної діяльності.

У західних країнах поняття «корпоративна соціальна відповідальність» або «соціальна відповідальність бізнесу» сформувалося в 70-ті рр. XX ст., коли транснаціональні корпорації почали поєднувати стратегію своєї бізнес-діяльності із вирішенням соціальних питань. Одним із способів цієї

активності стало залучення працівників компаній до вирішення певних завдань в соціальній сфері, тобто корпоративне волонтерство.

На сучасному етапі феномен соціальної відповідальності бізнесу доцільно розглядати у двох основних аспектах: 1) відповідальна господарська діяльність у виробничому процесі (випуск якісних товарів та послуг, запровадження інновацій, забезпечення відповідних умов праці і гідної заробітної плати, соціального пакету для робітників, виконання своїх обов'язків перед партнерами, кредиторами, сплата податків, реалізація природоохоронних заходів тощо); 2) власне соціальна активність, яка проявляється у корпоративному волонтерстві [1].

Світовий досвід розглядає волонтерство як форму соціальної роботи, яка здатна перебороти ефект уникання людьми суспільних проблем, сформувавши модель колективної участі, відтворення людських цінностей [2, с.5]. Корпоративне волонтерство передбачає допомогу співробітників компаній своїми професійними навичками, досвідом, часом та іншими ресурсами окремим групам громадян, громадським організаціям, благодійним фондам і соціальним установам. В США близько 90% великих компаній здійснюють програми корпоративного волонтерства, у Великій Британії — 30%. За даними ООН в 2001 р. в світі кількість добровольців складала 109 млн. При цьому дві третини з них займалися волонтерством за підтримки компанії, в якій вони працюють [3]. Отже, якщо в світовій практиці корпоративне волонтерство давно набуло масовий характер, то в Україні воно здійснює перші кроки. Ця форма соціальної відповідальності не стала розповсюдженою практикою серед українських бізнес-організацій та не набула системного характеру, а її прояви спостерігаються переважно серед великих комерційних структур переважно з іноземним капіталом, які культивують західні зразки корпоративної культури (наприклад, Ейвон Косметікс Юкрейн, МакДональдс Юкрейн Лтд., Intel Corporation, Майкрософт – Україна, Київстар та ін.). Причинами низької соціальної активності компаній експерти називають відсутність підтримки й уваги з боку топ-менеджерів, недовіра до громадських організацій, відсутність системного підходу у діяльності, недостатня комунікація між працівниками, відсутність звітності та результатів, несформованість корпоративної культури тощо [4]. Отже визначення фруструючих факторів у становленні корпоративного волонтерства, зниження їх впливу, пошук та популяризація практик соціальної активності, які є в Україні, стають актуальними питаннями.

Метою статті є визначення перспектив впровадження та підтримки корпоративного волонтерства для всіх учасників цього процесу (суспільства, організації, працівників), окреслення проблем його розвитку на сучасному етапі як одного з аспектів соціальної відповідальності бізнесу.

Під корпоративним волонтерством розуміється добровільна організована участь співробітників в соціальних проектах, які підтримуються та заохочуються компанією, де вони працюють. Ця діяльність носить для організації добровільний характер і пов'язана з її бажанням зробити свій внесок у розвиток суспільства, до чого її не зобов'язують ні економічні мотиви, ні юридичні закони. Особливістю цього виду волонтерства є наявність розвинutoї організаційної структури, в межах якої діє суб'єкт, відчуття приналежності до інтегрованої спільноти (колективу) та зв'язок дій зі стратегією та пріоритетами компанії.

Корпоративне волонтерство містить в собі різні напрямки діяльності. Серед найбільш відомих в світі можна назвати такі: суспільна діяльність, яка безпосередньо пов'язана з роботою (наприклад, виступ в ролі гідя для групи школярів, які знайомляться з діяльністю компанії); індивідуальна або групова робота в благодійному проекті на умовах часткової зайнятості (наприклад, сплачуване вивільнення на 100 годин робочого часу протягом трьох місяців для реалізації проекту в місцевій громаді); членство в громадських організаціях (наприклад, робота part-time бухгалтером в благодійній столовій); «начальник напрокат» — ця форма включає участь в опікунських радах некомерційних організацій (зазвичай керівників компанії), в тому числі, для планування діяльності та залучення коштів; а також участь у проведенні експертизи тавстановлення ділових зв'язків для поліпшення роботи некомерційної організації; управління діловими зв'язками компанії з місцевими організаціями, наприклад, допомога в розвитку «соціальних підприємств», в тому числі компаній-постачальників, де працюють представники етнічних меншин або інваліди; організація програм пожертв в грошовій та натуральній формі (наприклад, участь в комітеті допомоги місцевій громаді, робота в грантовому комітеті, експертиза заяв тощо); допомога за принципом «face to face» (наприклад, робота з конкретними людьми — школярами або неповнолітніми правопорушниками в якості наставника або громадського захисника). Існують й інші форми соціальної активності, які не відносяться безпосередньо до волонтерства, а спрямовані на збирання коштів серед працівників компанії (внески, пожертви, вирахування із зарплати тощо). До такої форми слід віднести соціальний маркетинг, коли товар або послуга продаються з «благодійною націнкою» (наприклад, покупець супермаркету обирає товар, а частина суми покупки йде на ту чи іншу благодійну акцію).

Не дивлячись на незначний досвід корпоративного волонтерства, в Україні накопичуються практики такої соціальної активності. Прикладом може слугувати проведення з 2011 р. всеукраїнського

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

конкурсу «Корпоративне волонтерство в Україні», що збирає кращі практики бізнесу, які допомагають вирішувати гострі соціальні та екологічні проблеми суспільства, залучаючи експертизу компаній та знання, досвід і робочий час співробітників. Конкурс ініційований Фондом Східна Європа в партнерстві з мережею Глобального договору ООН в Україні, програмою «Волонтери ООН», Європейською Бізнес Асоціацією, Американською Торгівельною Палатою, Корпусом Миру США та Українським форумом благодійників. Серед номінацій Конкурсу представлені такі: «Покращення якості життя», «Освіта та культура», «Здоров'я та спорт», «Екологія», «Партнерська програма бізнесу та громадської організації».

Прикладом успішної волонтерської діяльності можна вважати ініціативу компанії BDO Україна (аудиторська та консалтингова компанія), яка створила у 2008 р. проект «Волонтерської ініціативи щодо попередження торгівлі людьми». Співробітниками компанії було проведено велику кількість інформаційних семінарів з метою підвищення поінформованості населення щодо працевлаштування, захисту своїх прав.

Іншим прикладом корпоративного волонтерства є діяльність провідного українського провайдера мобільного зв'язку Київстар, який ініціював озвучення художніх творів для дітей з проблемами зору (2010 р.). Збірки аудіо-літератури, які озвучені волонтерами компанії, доступні читачам Центральної бібліотеки для сліпих ім. М. Островського. До новорічних свят волонтери створюють аудіо-вистави для таких дітей, де всі ролі виконують співробітники компанії. Таких ініціатив досить багато, але вони не носять системного та тривалого характеру.

Основною умовою корпоративного волонтерства виступає задоволення інтересів трьох сторін, які задіяні в цьому процесі: суспільства (отримувачів волонтерської допомоги), організації, співробітників організації. Розглянемо перспективи волонтерства для кожного з її сторін.

Важливість для суспільства волонтерської діяльності, зокрема корпоративної, не викликає ніяких сумнівів. Волонтерська робота доповнює, а іноді навіть замінює діяльність державних інститутів у наданні соціальних послуг, знімає з держави частину соціальних обов'язків, виробляє навички громадської ініціативи, без якої неможливе формування громадянського суспільства. Волонтерство, у порівнянні з державними інститутами, демонструє більшу гнучкість, гуманність, адресність та оперативність у вирішенні соціальних проблем.

Корпоративне волонтерство поєднує в собі не тільки філантропічні, але й прагматичні цілі. До останніх можна віднести вигоди, які отримує компанія та її співробітники в результаті підтримки корпоративного волонтерства. До переваг, які отримує компанія від своєї соціальної активності можна віднести створення позитивної репутації у цільових груп; підтримка досягнень стратегічних цілей компанії; налагодження системи комунікацій з місцевими громадами та підвищення їх лояльності до компанії. Наприклад, компанії, які підтримують активність свого персоналу у вирішенні екологічних проблем, а також задач, пов'язаних з благоустроєм територій, мають можливість значно поліпшити свою репутацію у органів місцевого управління та інших державних структур. Серед інших здобутків компанії можуть бути такі: поширення географії діяльності компанії та збільшення кількості цільових груп; залучення талановитих спеціалістів, налагодження ділових контактів та партнерських відносин, збільшення лояльності персоналу до роботодавця та підвищення робочої мотивації; формування корпоративної культури та командного духу; профілактика професійного «вигорання» тощо.

Спільне виконання задач, спрямованих на поліпшення якості життя згуртовує колектив, підвищує мотивацію і професійний рівень персоналу. Правильно організована волонтерська програма може також сприяти розвитку лідерських якостей у співробітників, більш легкій адаптації нових кадрів, їх успішній самореалізації тощо. Сучасні компанії розглядають волонтерство як вагомий ресурс професійного зростання працівників. Сьогодні основними умовами ефективності стають професійні знання, навички та відповідальність. Волонтерство надає можливість для розвитку нових навичок, головна з яких – лідерство. Іншими здобутками працівників в процесі волонтерства можуть бути навички планування, формулювання довгострокових та короткострокових цілей, навички управління бюджетом та розподілом ресурсів, організаційні навички та вміння управляти часом, відповідальність, комунікативні навички тощо.

Не дивлячись на очевидні переваги корпоративного волонтерства як для суспільства, так і для бізнес-структур, ця діяльність залишається незатребуваною вітчизняним бізнесом. Серед перешкод, які стримують розвиток волонтерства, можна виділити внутрішні та зовнішні. Внутрішні перешкоди пов'язані з невдалим вибором напрямку благодійності та організацією волонтерської роботи, що робить її «добровільно-примусовою», відсутністю грамотного планування програм та оцінки результатів, неефективною системою комунікації між учасниками проектів, а також з керівництвом компанії, відсутністю системного підходу до організації корпоративного волонтерства, недостатньою мотивацією працівників тощо.

Зовнішні перешкоди розвитку корпоративного волонтерства пов'язані з недосконалістю правової бази, недостатньою його підтримкою з боку держави, неналагодженим співробітництвом між бізнесом, державою та благодійними організаціями. Правове поле волонтерської діяльності закріплено в Законі України «Про волонтерську діяльність», який вступив в силу з 2011 року [5]. На підставі цього закону визначаються напрямки волонтерської діяльності, правовий статус волонтерів та волонтерських організацій, отримувачів допомоги. Однак цей закон створює багато обмежень для добровольців та додаткові бюрократичні процедури для організацій (наприклад, отримання офіційного статусу волонтера або волонтерської організації, занесення до офіційного реєстру, необхідність укладання договору про здійснення волонтерської діяльності, вікові обмеження для заняття волонтерством, обмеження неформальних та ситуативних добровольчих ініціатив).

У підсумку зазначимо, що у теперішній час соціальна відповідальність бізнесу в Україні розвивається стихійно, проте сформувався три рівні соціальної відповідальності бізнесу: перший стосується взаємин із державою і виявляється у повному та своєчасному виконанні податкових зобов'язань; другий – виконання соціальних зобов'язань перед власним персоналом; третій – взаємодія із суспільством, благодійництво, волонтерство. Корпоративне волонтерство перестало бути самоціллю, спостерігається його зв'язок з бізнес метою: укріплення та формування корпоративної культури, корпоративних цінностей, репутації, бренду. Для успішного розвитку корпоративного волонтерства в Україні потрібні сприятливі умови, які формуються як внутрішньою політикою компанії (чітке визначення мети, адекватна оцінка власних ресурсів, мотивація персоналу, оцінка результатів тощо), так і на рівні національного та регіонального законодавства щодо волонтерської діяльності. Національне законодавство щодо добровольчих ініціатив має відповідати наступним критеріям. По-перше, закони повинні скоріше спрощувати волонтерську діяльність, а не регламентувати її та жорстко контролювати. По-друге, регулювання однієї форми не повинно виключати існування інших форм добровольчих ініціатив (в першу чергу, неформальних або ситуативних). По-третє, необхідним є уточнення відносин між державою, волонтерами та добровольчими організаціями, розмежування їх повноважень щодо надання соціальної допомоги, послуг, захист прав та інтересів діючих сторін.

Якщо на Заході дослідженням корпоративного волонтерства приділяється значна увага як з боку практиків, так і науковців, то в Україні така робота почалася нещодавно. Серед організацій, які проводять дослідження в цій сфері, небагато, серед них: Центр філантропії, Центр інновацій та розвитку, центр волонтеріату «Добра воля», який діє при ресурсному центрі «Гурт». Останній займається методичною підтримкою комерційних структур, розробкою програми з чітким механізмом реалізації для кожної окремої компанії [6]. Для сучасного розвитку такого явища, як корпоративне волонтерство, необхідними є соціальний супровід благодійних проєктів, соціальних ініціатив, які впроваджують бізнес-організації, посередницька допомога у формуванні партнерських відносин з громадами, благодійними організаціями, допомога у формуванні пріоритетів діяльності та оцінці її ефективності. Саме ці аспекти можуть бути в площині подальших соціологічних досліджень та теоретико-методологічного аналізу.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Серегина А.С. Социальная ответственность бизнеса: проблемы формирования в Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.csrjournal.com/akcent/3060-socialnaya-otvetstvennost-biznesa-problemy-formirovaniya-v-ukraine.html> 2. Підготовка волонтерів та їх роль у реалізації соціальних проєктів / Пер. з англ. – К.: Наук.світ, 2001. – 49 с. 3. Кубачук А. Корпоративное волонтерство: три в одном [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.companion.ua/articles/content?Callback=46&id=2349> 4. Туркин С. Корпоративное волонтерство: какая от него польза [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.csrjournal.com/sustainable/4862-korporativnoe-volonterstvo-kakaya-ot-nego-polza.html> 5. Закон Украины «О волонтерской деятельности» // Ведомости Верховной Рады Украины (ВВР), 2011, N 42, ст.435 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uazakon.ru/zakon/zakon-o-volonterskoj-deyatelnosti.html> 6. Как международный и украинский бизнес поддерживает Европейский год волонтерства? [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.csrjournal.com/akcent/3754-kak-mezhdunarodnyy-i-ukrainskiy-biznes-podderzhivaet-evropeyskiy-god-volonterstva.html>

УДК [316.772.3:004.738.5] : 364-322

КРАУДСОРСИНГ ТА КРАУДФАНДИНГ: НОВІ ПОНЯТТЯ ЧИ НОВІ ФЕНОМЕНИ?

Косуля Ирина Юріївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

В останні роки все більшого поширення набувають такі поняття, як краудсорсинг і краудфандинг. У статті обґрунтовується необхідність визначення цих понять і опису феноменів, які за ними стоять. Як краудсорсинг, так і краудфандинг відображують ідеї й феномени, які існували задовго до появи термінів і поєднують такі види діяльності, як, наприклад, «мозковий штурм», волонтерство, благодійність тощо. Проте з появою Інтернет-технологій і становленням мережного суспільства вони здобувають новий подих. Поява нових понять відображує новий характер колективних форм поведінки й сутність соціальних змін.

Ключові слова: краудсорсинг, краудфандинг, мережеве суспільство.

В последние годы все большее распространение приобретают такие понятия, как краудсорсинг и краудфандинг. В статье обосновывается необходимость определения этих понятий и описания феноменов, которые за ними стоят. Как краудсорсинг, так и краудфандинг отражают идеи и феномены, которые существовали задолго до появления терминов и объединяют такие виды деятельности, как, например, «мозговой штурм», волонтерство, благотворительность и т.п. Однако с появлением Интернет-технологий и становлением сетевого общества они приобретают новое дыхание. Появление новых понятий отображает новый характер коллективных форм поведения и сущность социальных изменений.

Ключевые слова: краудсорсинг, краудфандинг, сетевое общество.

In recent years, the concepts «crowdsourcing» and «crowdfunding» are used in everyday discourse more and more often. It's showed necessity of defining of these concepts and describing phenomena that are behind them. Both, crowdsourcing and crowdfunding reflect ideas and phenomena that existed long before the emergence of the terms and combine such types of activities, as «brainstorming», volunteering, charity etc. Though, with the advent of Internet technology and the emergence of the network society, they acquire a new breath. The emergence of new concepts displays the new nature of collective behavior and the nature of social change. It is an Internet technology has become the main tool for crowdsourcing and crowdfunding. The social networks, despite expectations, have created new forms of cooperation and mutual assistance. It's presented various examples of crowdsourcing and crowdfunding projects in Ukraine, identified the obstacles to the development of this kind of activity in Ukraine.

Keywords: crowdsourcing, crowdfunding, network society.

В останні кілька років все більшого поширення набувають такі поняття, як краудсорсинг та краудфандинг. Ці ж терміни зустрічаємо в практично-орієнтованих джерелах та інтернет-ресурсах. Проте в вітчизняному науковому дискурсі, зокрема соціологічному, вони ще не стали об'єктом належної уваги. У цьому контексті виникає низка запитань — яке значення мають зазначені поняття та який смисл в них вкладають, наскільки ці поняття нові та наскільки нові феномени вони відображують. Відповідь на ці запитання і буде ціллю даної статті.

Краудсорсинг є досить новим поняттям, вважається, що у вжиток його увів Джефф Хауї (Jeff Howe) у своїй статті «The Rise of Crowdsourcing», що була опублікована у 2006 році [1], хоч автор у цій статті і не дає визначення, проте добре описує суть даного феномену. Пізніше, у 2008 році вийшла в світ книга «Crowdsourcing: Why the Power of the Crowd Is Driving the Future of Business» [2], у російському варіанті перекладу — «Краудсорсинг: Колективний розум як інструмент розвитку бізнесу» (російською книга була опублікована в 2012 р.) [3]. Серед західних авторів, окрім Дж. Хауї, роботи яких присвячені даній темі можна назвати Р. Найлза (Robert Niles) [4], Д. Бредхема (Daren C. Brabham) [5], М. Бот (Maja Bott), Б.-С. Джиглера (Björn-Sören Gigler), Дж. Янга (Gregor Young) [6; 7], Р. Брюса (Rogier Brussee),

М. Роверса (Michiel Rovers), Х. Ван Влаета (Harry van Vliet), Д. Свата (Dick Swart), Е. Хекмана (Erik Hekman) [8], Т. Айтмурто (Tanja Aitamurto) [9] тощо.

У нечисельних вітчизняних роботах краудсорсинг та краудфандинг аналізують О.П. Косенко та Н.Ю. Старицька [10], О.Ю. Мар'їна [11; 12], О.С. Марченко [13; 14] П.В. Книш [15] І.П. Васильчук [16] та деякі інші.

Краудсорсинг походить від англійського «crowdsourcing»: crowd — «натовп» та sourcing — «пошук, залучення ресурсів».

Під цим терміном може розумітися модель бізнесу, що заснована на залученні "натовпу", тобто волонтерів, до виробництва й поширення товарів і послуг, а також до пропозиції своїх ідей або вирішення певних проблем [17].

Проте є й більш широке значення. Під «краудсорсингом» розуміється організація роботи групи людей над яким-небудь завданням заради досягнення загальних благ. Це практика одержання необхідних послуг, ідей або контенту шляхом прохання про сприяння, звернення до великих груп людей, особливо — до онлайн-співтовариства, передача певних виробничих функцій невизначеному колу осіб, що не передбачає укладення трудового договору [18]. Іншими словами, це використання потенціалу величезної кількості людей для вирішення різних завдань, які виникають, у вузькому сенсі — при веденні бізнесу, в широкому — в різних сферах суспільно життя.

Згідно з ще одним визначенням, краудсорсинг — це мобілізація ресурсів людей за допомогою інформаційних технологій з метою вирішення завдань, що виникають перед бізнесом, державою й суспільством у цілому. Виходячи з цього визначення, краудсорсинг може бути поділений за сферами застосування на краудсорсинг у бізнесі, соціальний (або суспільний) та політичний (або державний) [19].

Краудсорсинг у бізнесі спрямований на вирішення того або іншого бізнес-завдання (наприклад, розробка нового логотипу, модифікація товару, пошук коштів для стартапу тощо). Соціальний або суспільний краудсорсинг — на вирішення будь-якого спектра завдань, пов'язаних із суспільною діяльністю, взаєминами між людьми, доброчинністю (наприклад, пошук зниклих людей, збір засобів на будівництво школи або лікарні тощо). Політичний або державний краудсорсинг — це перш за все проекти обговорення різних законів і інших державних ініціатив, також сюди відносять і кампанії по збору коштів політичними діячами [19].

Отже, ідея краудсорсингу не така вже й нова. Це поняття, по суті, об'єднує такі види діяльності, як, наприклад, «мозковий штурм», волонтерство, благодійність тощо. Але, як зазначається, саме інтернет, «зробив цей спосіб дешевим і загальнодоступним у десятках областей людської діяльності, а розвиток технологій забезпечив доступ до інформації величезному числу користувачів» [18].

Проте автор терміну та в деякому сенсі ідеолог краудсорсингу Джефф Хауї вказує на вирішальну роль не стільки інтернету, як технічного засобу, скільки соціальних мереж, як результату певної діяльності людей, яка в іншому вигляді існувала ще до появи інтернету: «Якщо краудсорсинг і пов'язаний з Інтернетом, то головна його суть полягає не у використанні сучасної технології. Технологія сама по собі — це пучок проводів, чипів і незрозумілих інструкцій для експлуатації. ... Куди більш важливі й цікаві вчинки людей, які проявляються завдяки цій самій технології, зокрема здатності Інтернету об'єднати масу людей в один організм із нескінченними можливостями. Саме розвиток Мережі дозволяє нам скористатися кращою властивістю людської праці, відомою задовго до появи Інтернету: здатністю розбити непосильне завдання — наприклад, складання енциклопедії — на досить дрібні частини й тим самим зробити роботу не тільки практично здійсненою, але ще й захоплюючою» [3, с. 18].

Отже, сутність краудсорсингу повністю відповідає духу часу та сутності мережевого суспільства або суспільства постмодерну, постіндустріального, інформаційного суспільства. За словами М. Кастельса, «в умовах інформаційної ери історична тенденція приводить до того, що домінуючі функції й процеси усе більше виявляються організованими за принципом мереж. Саме мережі становлять нову соціальну морфологію наших суспільств, а поширення "мережевої" логіки значною мірою позначається на ході й результатах процесів, пов'язаних з виробництвом, повсякденним життям, культурою й владою», також автор зазначає, що «мережева форма соціальної організації існувала й в інший час, і в інших місцях, однак парадигма нової інформаційної технології забезпечує матеріальну основу для всебічного проникнення такої форми в структуру суспільства» [20, с. 492].

Одним із найяскравіших прикладів краудсорсингу є електронна енциклопедія Вікіпедія (Wikipedia), як результат творчості «сотні тисяч редакторів, які крок за кроком збагачують Вікіпедію новими матеріалами та удосконалюють уже існуючі статті» [21].

Серед прикладів соціального або суспільного краудсорсингу в Україні можна назвати такі проекти, як «Зробимо Україну чистою» (громадська акція з прибирання своїх міст, яка відбувається кожного року навесні: усі бажаючі реєструються на сайті та обирають або створюють свої точки для прибирання)

[22] або «Таблеточки»(Tabletochki) (сьогодні це фонд допомоги онкохворим дітям, але проект починався в 2011 році як краудсорсинговий — волонтери привозили необхідні ліки із-за кордону, що продавалися там без рецепту, інформація розповсюджувалась засновником проекту Олею Кудиненко через мережу Фейсбук) [23].

Особливої актуальності краудсорсинг набув на тлі зростання активності волонтерського руху та різноманітних акцій зі збору гуманітарної допомоги в Україні в зв'язку зі збройним конфліктом на сході країни. Саме інтернет та соціальні мережі стали основним інструментом пошуку ресурсів та допомоги армії, біженцям, постраждалим у бойових діях. Серед прикладів — діяльність Громадської ініціативи «Станція Харків» [24].

Щодо краудфандингу — то це лише один із видів/напрямків краудсорсингу. Залежно від типу завдання, що потрібно вирішити, окрім краудфандингу виокремлюють ще такі напрямки краудсорсингу, як створення продукту (контента), голосування, пошук рішення, пошук людей, збір інформації, збір думок та тестування [19].

Краудфандинг — це залучення фінансових ресурсів від великої кількості людей (від англ. «crowdfunding»: crowd — натовп та funding — фінансування) з метою реалізації продукту або послуги, допомоги тим, хто її потребує, проведення заходів, підтримки як фізичних, так і юридичних осіб тощо [25].

Вважається, що термін «краудфандинг» з'явився одночасно з поняття «краудсорсинг» завдяки тому ж Джеффу Хауї (Jeff Howe). Однак, як і в першому випадку, сам феномен краудфандингу не є новим. Так зване «народне фінансування» з'явилося задовго до появи зазначеного терміну, у якості прикладу, зокрема, наводяться збір коштів на будівництво Статуї Свободи в Нью-Йорку [25] або збір коштів на підтримку армії під час Першої Світової війни в Німеччині (у кожному місті Німеччини встановлювали дерев'яну статую, будь-хто міг купити іменний цвях, який у неї вбивали) [26].

В Україні перший краудфандинговий проект (у його сучасному розумінні) був реалізований наприкінці 2006 року [27], проте, успішний з точки зору залучення громадськості та збору коштів, мав вельми негативні наслідки: «Лікарня майбутнього» так і не була збудована, а довіра населення до подібних заходів втрачена.

Серед успішних прикладів соціального краудфандингу в Україні хочеться знову ж таки назвати проект «Таблеточки». Прикладом краудфандингу є і збір коштів на армію шляхом відправки СМС. «Громадське ТБ» та «Громадське радіо» позиціонують себе як незалежні ЗМІ, що існують на громадські кошти [26, 28].

В 2009 році в Україні була створена платформа соціальних інновацій Big Idea — блог, де люди ділилися своїми ідеями. Через 3 роки, у березні 2012, «Велика ідея» запустила на своєму сайті перший в Україні краудфандинговий майданчик Спільнокошт. На цій платформі в основному шукають фінансування на фестивалі, громадські ТБ та радіо, документальні й медичні проекти, міські інновації. Серед успішних проектів — театральний фестиваль «Документ» (зібрані кошти для фестивалю «Документ» пішли на підтримку можливості учасників фестивалю — режисерів і авторів всіх постановок і читань — їздити містами, брати участь у всіх воркшопах, семінарах і зустрічах), Babylon'13 (об'єднання кінорежисерів, що народилося на початку революційних подій 2013 р. для документації історичного моменту у вигляді повноцінних фільмів), проект «Квиток до успіху: взаємна допомога» (спрямований на розвиток лідерських і підприємницьких навичок у дітей-підлітків (14-17 років) зі Львова й області, які зростають в особливо складних матеріальних умовах і потребують додаткової підтримки), Громадська платформа Печерська (проект покликаний налагодити систему взаємодії для мешканців району, активістів, підприємців і творчих співтовариств) [28].

За оцінками [Crowdsourcing.org](http://www.crowdsourcing.org) (провідного галузевого ресурсу, що пропонує найбільшу онлайн базу новин, статей, відео, досліджень на тему краудсорсинга та краудфандинга (<http://www.crowdsourcing.org/>)) на квітень 2012 року в світі налічувалося 452 краудфандингові майданчики. Більшість з них розташовані в Північній Америці та Європі: США (191 майданчик), Великобританія (44), Нідерланди (29), Франція (28), Німеччина (20), Іспанія (18) та Канада (17). Також серед лідерів Бразилія (21) та Австралія (12). У Східній Європі всього на квітень 2012 року нараховувалося 12 майданчиків: 4 у Польщі, по 2 у Чехії та Росії, ще по одному в Угорщині, Румунії, Естонії та Латвії [29, с. 16].

З 2007 року кількість краудфандингових майданчиків зросла на 470%. [29, с. 13]. З року в рік зростають і обсяги залучених коштів. Так, за 2012 рік краудфандингові майданчики зібрали загалом \$ 2,7 млрд. порівняно з \$ 1,5 млрд в 2011 році, глобальний краудфандинговий ринок у 2012 році зріс на 81%, порівняно з 64% у 2011 [30].

Як і краудсорсинг, краудфандинг може застосуватися в будь-яких сферах: від суто комерційних до культурних, творчих і політичних проектів. Тобто краудфандинг може буди в бізнес проектах,

креативний, соціальний, політичний тощо [25, 26]. Більшість краудфандингових проектів в Україні є соціальними або культурними.

Проте на шляху розвитку краудфандингу в Україні, як зазначають експерти, є низка перешкод: відсутність законодавства, що регулює краудфандинг як окремий вид діяльності (відповідно, в одержувача коштів можуть виникнути складнощі з оподаткуванням і різними формальностями); обмежені можливості для легкого й швидкого переведення грошей через Інтернет; слабкий розвиток краудфандингу в бізнесі через низький рівень довіри тощо [31].

Таким чином, ні краудсорсинг, ні краудфандинг не є новими феноменами, проте з появою інтернет технологій та становленням мережевого суспільства вони набувають нового дихання. Поява цих термінів відображає новий характер колективних форм поведінки та сутності соціальних змін. Саме інтернет-технології стали основним інструментом краудсорсингу та краудфандингу. Саме соціальні мережі, в супереч очікуванням, породили нові форми співпраці та взаємодопомоги.

І на завершення, хочеться навести ще одну цитату Дж. Хауї: «Краудсорсинг показав, що, всупереч загальноприйнятим поглядам, люди не завжди поводяться передбачуваним образом відносно власних інтересів. Як правило, вони беруть участь у краудсорсингових проектах за малі гроші або взагалі безкоштовно й при цьому невтомно трудяться, незважаючи на відсутність матеріального стимулу. Такого роду поведінка здається нелогічною, якщо її оцінювати крізь призму традиційної економіки, але стимули не завжди вимірюються доларами або євро. Краудсорсинг уміло користується глибинною соціальною природою людини. Всупереч похмурому, повному безвихідності пророкуванню, що Інтернет буде переважно ізолювати людей один від одного, краудсорсинг використовує технологію для розвитку безпрецедентних рівнів співробітництва й плідних обмінів між людьми з різноманітними біографіями із всіляких точок земної кулі. Віртуальні співтовариства — основа краудсорсинга, що забезпечує контекст і структуру, у якій здійснюється «робота» [3, с. 20-21].

ЛІТЕРАТУРА: 1. Howe J. The Rise of Crowdsourcing [Електронний ресурс] / J. Howe. // Wired. – Issue 1406. – June 2006. – Режим доступу: <http://archive.wired.com/wired/archive/14.06/crowds.html> 2. Crowdsourcing: Why the Power of the Crowd Is Driving the Future of Business [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.randomhouse.com/book/83579/crowdsourcing-by-jeff-howe/9780307396204/> 3. Хау Дж. Краудсорсинг: Коллективный разум как инструмент развития бизнеса / Джефф Хау; Пер. с англ. — М.: Альпина Паблишер, 2012. — 288 с. 4. Niles R. A journalist's guide to crowdsourcing [Електронний ресурс] / R.Niles - Режим доступу: <http://www.ojr.org/a-journalists-guide-to-crowdsourcing/> 5. Brabham Daren C. Crowdsourcing as a Model for Problem Solving. An Introduction and Cases [Електронний ресурс] / Brabham Daren C. – University of Utah, USA – Режим доступу: http://www.crowdsourcingverband.de/wp-content/uploads/2013/01/Brabham_Crowdsourcing_Problem_Solving.pdf 6. Bott M., Gigler B.-S., and Young G. The Role of Crowdsourcing for Better Governance in Fragile State Contexts [Електронний ресурс] / Bott M., Gigler B.-S., and Young G. – 2014. – International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. – Washington DC. – Режим доступу: https://wbi.worldbank.org/wbi/Data/wbi/wbicms/files/drupal-acquia/wbi/crowdsourcing_final_0.pdf 7. Bott M. and Young G. The Role of Crowdsourcing for Better Governance in International Development [Електронний ресурс] / Bott M. and Young G. – Режим доступу: <http://www.medicine.tufts.edu/sitecore/content/Fletcher/Home/Praxis/~media/Fletcher/Microsites/praxis/xxvii/4BottYoungCrowdsourcing.pdf> 8. Brussee R., Rovers M., van Vliet H., Swart D., Hekman E. Crowdsourcing: Classification, costs, benefits, and usage [Електронний ресурс] / Brussee R., Rovers M., van Vliet H., Swart D., Hekman E. – Режим доступу: <http://www.crossmedialab.nl/files/Brussee-Rovers-etAl-Crowdsourcing-CARPE2013-FINAL.pdf> 9. Aitamurto T. Crowdsourcing for Democracy: A New Era in Policy-Making. [Електронний ресурс] / Aitamurto T. – Publication of the Committee for the Future – 1/2012. – Режим доступу: <http://web.eduskunta.fi/dman/Document.phx?documentId=yg03113101338181&cmd=download> 10. Косенко О.П., Старицька Н.Ю. Краудсорсинг – новий метод сучасних маркетингових технологій / О.П. Косенко, Н.Ю. Старицька // Вісник НТУ «ХПІ». – 2013. – № 67'(1040) — С. 93-98. 11. Мар'їна О. Ю. Використання краудсорсинг-технологій у діяльності зарубіжних бібліотек [Електронний ресурс] / О. Ю. Мар'їна. – 2013. – Режим доступу: <http://www.science-community.org/en/system/files/32.pdf> 12. Мар'їна О.Ю. Возможности и перспективы библиотечного краудсорсинга [Електронний ресурс] / О. Ю. Мар'їна. Режим доступу: http://sb.litera-ml.ru/assets/files/Fulltext/3-2014/Mariina_3_2014.pdf 13. Марченко О. С. Интеллектуальный краудсорсинг как категория информационного общества [Електронний ресурс] / О.С. Марченко. – Режим доступу: http://dSPACE.nulau.edu.ua:8088/bitstream/123456789/2074/1/Marchenko_51_53.pdf 14. Марченко О.С. Краудфандинг: соціально-економічний зміст та види / О.С.Марченко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2013. – № 4 (15). – С. 26-35] 15. Книш П.В. Інноваційні соціальні технології: поняття та перспективи використання в системі державного управління [Електронний ресурс] / П.В. Книш - Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej18/PDF/10.pdf> 16. Васильчук І.П. Краудфандинг як

феномен постіндустріальної економіки [Електронний ресурс] / І.П. Васильчук. – 2013. – Режим доступу: <http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/4870/1/Vasylichuk..pdf> **17.** Так появился неологизм – Краудсорсинг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://crowdsourcing.ru/article/tak-poyavilsya-crowdsourcing> **18.** Что такое краудсорсинг? Типы и виды, способы заработка и поиска новых идей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pro-spo.ru/freelance/3289-chto-takoe-kraudsorsing> **19.** Что такое краудсорсинг? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://crowdsourcing.ru/article/what_is_the_crowdsourcing **20.** Кастельс М. Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе: [антология / под ред. В.Л. Иноземцева]. – М.: Academia, 1999. – С. 492-505. **21.** Краудсорсинг: як спільними силами втілити ідею [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inspired.com.ua/ideas/crowdsourcing/> **22.** Зробимо Україну чистою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://letsdoit.org.ua/> **23.** Tabletochki [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tabletochki.org/> ; <https://www.facebook.com/tabletochki/info> **24.** Станция «Харьков» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/Station.Kharkov/info> **25.** Что такое Краудфандинг? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://crowdsourcing.ru/article/what_is_the_crowdfunding **26.** Кутузова А. Що таке краудфандинг, у чому принцип цієї моделі? Як організувати фінансування своєї бізнес-ідеї, чи це реально й перспективно в Україні? [Електронний ресурс] / А. Кутузова. - ForbesУкраїна. – 23 Травня 2014. - Режим доступу: http://forbes.ua/ua/explain/startup_and_business/1371647-yak-realizovati-proekt-za-dopomogoju-kraudfandingu **27.** Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000» провів Всеукраїнський телевізійний марафон «Дитяча лікарня майбутнього» [Електронний ресурс] – 19 Грудня 2006 - Режим доступу: <http://www.ukraine3000.org.ua/today/todnews/5715.html> **28.** Сандуляк А. Краудфандинг: как это работает за рубежом и в Украине. [Електронний ресурс] / А. Сандуляк – 01.07.2014 – Режим доступу: <http://bit.ua/2014/07/krowdfunding/> **29.** Crowdfunding Industry Report. Market Trends, Composition and Crowdfunding Platforms. [Електронний ресурс] – May 2012. – Research Report. Abridged Version. – Режим доступу: <http://www.crowdfunding.nl/wp-content/uploads/2012/05/92834651-Massolution-abridged-Crowd-Funding-Industry-Report1.pdf> **30.** 2013CF – The Crowdfunding Industry Report. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.crowdsourcing.org/editorial/2013cf-the-crowdfunding-industry-report/25107?utm_source=release&utm_medium=text&utm_content=top&utm_campaign=2013CF+Launch **31.** Тигипко В. Развитию краудфандинга в Украине в основном мешает отсутствие законодательства и способов быстрого перевода средств через Интернет [Електронний ресурс] / В. Тигипко – IT Expert. – 26.03.2013 – Режим доступу: <http://itexpert.org.ua/rubrikator/item/24392-razvitiyu-kraudfandinga-v-ukraine-v-osnovnom-meshaet-otsutstvie-zakonodatelstva-i-sposobov-bystrogo-perevoda-sredstv-cherez-internet-v-tigipko.html>

УДК 316.334.56

МІСТО ЯК ПРОСТІР ЖИТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ БІОГРАФІЧНИХ ІНТЕРВ'Ю МЕШКАНЦІВ ГАЛИЧИНИ)

Живілова Маргарита Сергіївна – аспірант кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглядається сприйняття повсякденності в темпоральному аспекті. Для аналізу застосовані дані біографічних інтерв'ю. Порівнюються простори міст двох полярних регіонів України: Донбасу та Галичини. Використання тих чи інших категорій, для описання простору міста спрямовується пануючим дискурсом. Під дискурсом розуміється форма соціальної поведінки, задана через мовні практики, яка формує соціальний світ, підтримує та зберігає соціальні патерни. Дискурс визначає те, в яких категоріях пояснюються та описуються об'єкти міського простору. Інтерв'ю аналізувались за допомогою дискурс-аналізу. Основні дискурси, які визначають категорії описання міського простору це - дискурс історичної пам'яті, професійний та територіальний дискурси. Міський простір Донбасу на думку галичан відрізняється від простору Галичини за архітектурною складовою та моральними якостями містян. Простір Донбасу - відкритий, такий що зберіг радянськість, а простір Галичини – закритий, європейський.

Ключові слова: міська повсякденність, дискурс-аналіз, біографічне інтерв'ю, Галичина, просторові уявлення

В статье рассматривается восприятие повседневности в темпоральном аспекте. Используются данные биографических интервью. Сравниваются пространства городов двух полярных регионов Украины: Донбасса и Галичины. Выбор категорий для описания городского пространства определяется главенствующим дискурсом. Под дискурсом понимается форма социального поведения, заданная через языковые практики, формирующая социальный мир, поддерживающая и сохраняющая социальные паттерны. Дискурс определяет в каких категориях объясняются и описываются объекты городского пространства. Интервью анализировались методом дискурс-анализа. Основные дискурсы, определяющие категории описания городского пространства это – дискурс исторической памяти, профессиональный и территориальный дискурсы. Городское пространство Донбасса, по мнению галичан, отличается от пространства Галичины архитектурой и моральными качествами горожан. Пространство Донбасса открытое, сохранившее советскость, а пространство Галичины – закрытое, европейское.

Ключевые слова: городская повседневность, дискурс-анализ, биографическое интервью, Галичина, пространственные представления.

One of the causes of the crisis in Ukraine is not the dialogue between its regions. Regions Research is needed to develop adequate regional policy and preserve the integrity of the country. Today well studied are social identities regions, auto- and heterostereotypes of regional communities, their understanding of political, economic and cultural course. However, it remains unexplored the life-world in regions. At the level of regional communities formed a special life-world in which the inhabitants of the region are immersed and which is reflected in the everyday consciousness of the mass of the regional community. In this case, the spatial structure of the country, due to the specificity of life-worlds of regional communities may look different in representations of different parts of the country. Within the project "Life worlds of East and West Ukraine: move the meeting", supported by the Canadian Institute of Ukrainian Studies (Alberta, Canada) in August 2014 was conducted biographical interviews with 10 inhabitants of cities in Galicia. The purpose of the interview - find out how the structured life-world of person and what caused the life (identity, literature, events, movies, etc.). Along with these issues, were interested how people perceive their living space, a space settlement and the places / cities in which he had to go. How similar or like to this space, in which he now lives. If the respondent was in Donbas, then he was asked to compare the urban space of Donbas and Galicia. The article deals with the perception of everyday life in the temporal aspect. We used data from biographical interviews. Compares the space of cities of two polar regions of Ukraine: Donbas and Galicia. Selecting categories to describe the urban space is defined by dominant discourse. We understand discourse like a form of social behavior that forms the social world, defined through language practices, support and save social patterns. Interviews were analyzed using discourse analysis. The main discourses that define the category descriptions of urban space are the discourse of historical memory, professional and territorial discourses. Analysis of the interview is divided into two parts: the first – the perception of their city, the second – the perception of other places / cities in which a

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

person had to visit. The particular part of the analysis is the comparison the city space of Donbas and Galicia. Thus we distinguish between the following parameters, which are often characterized urban space: Architecture / people skills, aesthetics space / disharmony, comfort / heavy atmosphere, opportunities / lack of prospects. Urban space of Donbas region, according to the Galician opinion, differs from the space of Galicia in architecture and moral character of citizens. Donbas has open space, preserve the Soviet elements in symbol space of city, and the space of Galicia are closed, European.

Keywords: urban everyday life, discourse analysis, biographical interviews, Galicia, spatial representation.

Перехід до суспільства Другого модерну супроводжується процесами глобалізації та регіоналізації сучасного світу. Внаслідок глобалізаційних процесів руйнується міжнародна система національних держав і на перший план у світових відносинах виходять регіони. Українська регіональна система поляризована за віссю Схід (Донбас) – Захід (Галичина). Полярні регіони представляють різні суспільні проекти розвитку української нації. Для Донбасу це проект співгромадянства, заснований на політичних і економічних лояльностях, який передбачає полікультуралізм та багатоконфесійність; для Галичини – це проект етнонації, який засновується на утвердженні однієї мови (української) та однієї релігії [1]. Однією з причин сучасної кризи в Україні є неналагоджений діалог поміж її регіонами. Дослідження регіонів є необхідним для розробки адекватної регіональної політики і збереження цілісності країни. На сьогодні добре дослідженими виявляються соціальні ідентичності регіонів, авто- та гетеростереотипи представників регіональних спільнот, їх уявлення щодо політичного, економічного та культурного курсів країни. Проте залишається недослідженим повсякденний рівень життя регіонів. На рівні регіональних спільнот формується особливий життєвий світ, в який занурені мешканці регіону і який відображається в буденній масовій свідомості регіональної спільноти. При цьому просторова структура країни, внаслідок специфічності життєвих світів регіональних спільнот, може по-різному відображатися в уявленнях представників різних частин країни, що було зафіксовано під час фокусованих групових та глибинних інтерв'ю у 2008-2009 рр.¹

Наші уявлення про оточуюче середовище: простір, людей, події та місця з'являються та закарбовуються в нашій пам'яті з перших днів існування у світі. Найяскравіші з них супроводжують наше життя, переплітаючись, проростаючи та формуючи наш світогляд, установки та орієнтири в повсякденному житті. Тонкі нюанси та напівтони життєвого світу людини важко схопити кількісними методами соціології. Повсякденність постійно вислизає від дослідника. На рівні здорового глузду дослідник може „відчувати» різницю життєвого світу, в якому існує, від плину повсякдення в іншому соціальному середовищі. Але для визначення сутності та причин різниці або схожості життєвих світів досліднику необхідно „поринути» у контекст досліджуваного повсякденного життя. Це складно зробити як у випадку дослідження „чужої» повсякденності, так і для дослідження „своєї». У першому випадку, складність полягає в тому, що завжди буде набір своїх специфічних категорій та/або різне трактування тих самих категорій різними соціальними спільнотами, розуміння чого можливо через безпосереднього носія, „аборигена» досліджуваного життєвого світу. У другому випадку, достатньо важко побачити те, що повторюється щодня і тому стає непомітним.

В даній статті ми намагатимемося зрозуміти те, в яких категоріях повсякденності описується міський простір і як вони трактуються. Саме цей аспект життєвого світу привертає нашу увагу з огляду на те, що просторова локалізація людини впливає на її світогляд (від місця сприйняття світу залежить те, під яким кутом зору він постане, і що саме буде знаходитись в фокусі уваги). Під цим впливом ми розуміємо двоєдиний процес: середовище визначає культуру, способи перетворення світу і водночас сама культура, щоденне її творення змінює середовище. Пристосовуючись до умов ландшафту людина вибудовує місце свого життя, втілюючи певні проекти, що уречевлюються в архітектурі, яка стає другим середовищем по відношенню до першого – природного. В архітектурі застигають та накопичуються щоденні практики, з яких, як з цеглинок складається історія міста.

Територія України за різних історичних етапів перебувала під впливами різних держав та режимів, інших культур, що вплинуло на архітектурні особливості регіонів країни. Дослідники української архітектури зазначають, що найбільш помітний злам у розвитку стилістичної єдності спостерігається з XIV ст.: „Закарпаття, Галичина, Волинь, Поділля, Буковина менш зазнали руйнувань від татаро-монгольської навали і як частини сусідніх держав у наступні сторіччя перебували у сфері впливу європейських стилів. <...>У більш розореному східному регіоні роль давньоруських традицій була відчутнішою. З приєднанням у 1500 р. Чернігівської та Новгород-Сіверської земель до Московії

¹ Дослідницький проект „Україна: образи регіонів та міжрегіональні стосунки” (Луганськ – Дрогобич) див.: [2,3].

посилилась різниця між архітектурою західних та східних земель України» [4, с. 115]. Різними у просторі та часі були заселення України та інтенсивність містобудування в регіонах. Приміром, перші міські поселення на території Галичини з'явилися ще до Княжої доби [5] і виникали в основному як «міста на зв'язках»: на берегах судноплавних річок та на торгових шляхах в місцях зручних для оборони. Міські поселення на Донбасі сформувалися значно пізніше. Їх активне формування припало на XVIII – XIX ст. [6] і було пов'язане із видобутком ресурсів та утворенням промисловості на базі цих ресурсів. Історичні частини міст були побудовані за різних епох та режимів, втілили різні стильові рішення. Сучасність відбилась на зовнішньому вигляді українського міста: затерлись відмінності та утворилась певна стилістична єдність (одноманітні багатоповерхівки, пластмасові вікна та двері, кондиціонери та супутникові тарілки, нагромадження зовнішньої реклами).

В межах проекту „Життєві світи Сходу та Заходу України: рух на зустріч» в серпні 2014 року було проведено 10 біографічних інтерв'ю із мешканцями міст Галичини. Гайд інтерв'ю розробив І.Ф. Кононов, професор, доктор соціологічних наук, завідувач кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Інтерв'ю у м. Дрогобич, м. Івано-Франківськ провів І. Ф. Кононов, у м. Львові – магістранти В. Є. Савки, доцента Національного університету „Львівська політехніка». Респонденти обирались наступним шляхом: представники інтелігенції, люди, що народились і виростили в регіоні; люди, що переїхали до Галичини, але народилась і проживали значний час в іншому місці; місцеві мешканці різних професій. Мета інтерв'ю полягала в з'ясуванні, яким чином структурувався життєвий шлях людини, що вплинуло на її життя (особистості, література, події, фільми тощо), як вона сприйняла та пережила і переживає політичну ситуацію зими-весни в Україні. Поряд із цими питаннями нас цікавило те, яким чином людина сприймає простір свого проживання, свого населеного пункту та простір тих місць/міст, в яких їй довелося побувати. Чим схожий чи подібний цей простір до того, в якому вона зараз живе. Якщо респондент був у містах Донбасу, то його просили порівняти міський простір Донбасу і Галичини. В ході обробки інтерв'ю ми отримали тексти, в яких були викладені найосновніші події з життя людини в хронологічному порядку (наративи). Частина інтерв'ю, в яких мова йшла про сприйняття простору, була вилетена у ланцюг оповідання і її інтерпретація багато в чому спирається на описання життєвого шляху людини, стає більш зрозумілою не як окремих епізод, а як частина цілого.

Описання, враження, сприйняття простору, які предстали в текстовому варіанті, аналізувались за допомогою дискурс-аналізу. Необхідно зробити попередні зауваження щодо самого методу дискурс-аналізу. Дискурс ми розуміємо в традиції соціального конструкціонізму як „форму соціальної поведінки, яка формує соціальний світ (включаючи знання, людей та соціальні відносини) і, таким чином, підтримує та зберігає соціальні патерни» [7, с. 26]. Мова виступає в цьому сенсі механізмом конструювання соціального світу: „значення, які ми надаємо словам, не закладені в них від початку, а є результатом соціальних домовленостей, за допомогою яких ми співвідносимо певне значення з певними звуками» [7, с. 31]. Дискурс нав'язує те, яким чином інтерпретується оточуюча реальність, як і в яких категоріях описується повсякденний світ: одні описання припустимі, інші забороняються. Якщо говорити про співвідношення дискурсу та наративу, то дискурс створює можливості для певних наративів [8]. При цьому під наративом ми розуміємо „фрагмент дискурсу, який представляє певну послідовність подій, пов'язаних між собою» [8]. Те, яким чином люди висловлюються про ті чи інші об'єкти міського простору, те на що звернена їх увага у сприйнятті простору, знаходиться під впливом різних дискурсів. Наприклад, площа Ринок у Львові для туриста – місце рекреації, історична пам'ятка; для містянина, який продає товари для туристів в цьому районі – місце роботи; для архітектора – зразок забудови центру міста за стандартами Магдебурзького права. Але дискурси перехрещуються, накладаються один на одного. Ось чому описання простору ми аналізували невідривно від всього життєвого шляху людини.

Аналіз інтерв'ю розподілений на дві частини: перша – сприйняття свого міста, друга – сприйняття інших місць/міст, в яких доводилось бувати людині, окремою частиною аналізу виступає порівняння респондентом просторів міст Донбасу та Галичини. При цьому ми виокремлюємо наступні показники, за якими найчастіше характеризували міський простір, які ми вирішили об'єднати в бінарні опозиції: архітектура/людські якості містян, естетика простору/дисгармонія, комфортність/важка атмосфера, можливості/відсутність перспектив. Також ми намагались визначити різновиди дискурсів, на перетині яких знаходяться описання простору. Основні з них: дискурс історичної пам'яті (коли ті чи інші місця в містах інтерпретуються в залежності від історичних подій та їх трактування міською або регіональною спільнотою), професійний та територіальний (корінний мешканець чи приїжджий) дискурси.

Відчуття комфорту, безпеки та знаходження серед своїх є індивідуальним і залежить від багатьох чинників: „Дрогобич, напевно то, таке рідне, щось рідне, сіре, рідне, сіре, але рідне. <...> От, Варшава для мене, то було тоді місто можливостей... <...> Коли вертались у Дрогобич, він був сірим, але був

рідним. у порівнянні з Варшавою. <...> Тобто, хотілось вернутись до чогось такого рідного, до дому» (П.О., жін., 34 р., Дрогобич, корінна жителька, керівник благодійної фундації); „Теперь это мой дом [Івано-Франківськ – Ж.М.], мне здесь комфортно. Точно также мне... Я бы осталась жить в Испании, если бы, ну не семья. Муж не хочет туда переезжать. Я бы там осталась жить навсегда» (Г.Ш., жін., м. Івано-Франківськ, самозайнята, 56 р.)². Складна ситуація з безробіттям в регіоні штовхає людей (особливо молодь) залишати рідне місто: їхати на заробітки в міста Західної Європи, Канаду, США тощо. Іноді місця заробітку перетворюються на постійні місця життя. Рідне місто в цьому плані є безперспективним, але воно все одно залишається рідним, тому що батьківщину як відомо не обирають. Існують і певні виключення у сприйнятті свого міста. Так, людина, яка народилась в Галичині і за певних життєвих обставин на деякий час залишала рідне місто, але потім повернулася, навчалася, отримала професію та стала тим, ким вона є, своє відчуття причетності до рідного міста визначає так: „Якщо чесно, я ніколи тут не була своя. У мене в принципі тут і друзів не особливо є, щоправда, однокласники. <...> Тобто так не склалося за багато років. Я себе франківчанкою за великим рахунком не відчуваю» (Г.Д., жін., Івано-Франківськ, доцент, к. ф. н., 49 р.).

Порівнюючи свої міста із містами України, в яких доводилось побувати, деякі респонденти вдаються до метафоричної мови: аура міста – кольорові асоціації; ритм міста – аналогії з ритмами музичних творів. Так Дрогобич стає помаранчевим, Львів та Івано-Франківськ – жовто-блакитними. Київ блакитним, синім і холодним, в чому проявляється його бюрократична віддаленість та індивідуалізованість життя в мегаполісі. Метафори і суб'єктивне сприйняття міста дуже індивідуальні. В іншій людини міста набувають вже рис музичних творів – вони звучать по різному від чого залежить їх комфортність: „Львів – це місто з рваним ритмом, тобто у нього тут одна друга, тут – три восьмих, тут скільки-то шістнадцятих, потім знову тут напруга... Для мене цей такий рваний ритм був трохи виснажливий. Я звикала до нього, я в нього входила, але десь він мене трошки виснажував. Виникала якась нервовість. Як на мене, це не величина, тобто, це не від того, що місто велике, а це його специфіка така. Так я його чую. Франківськ, він, місто все-таки менше. У нього одна друга. Він достатньо повільний, він такий спокійний, він не рваний. Ні. У нього одна друга, постійно одна друга. Він такий, який є. Якщо брати Київ, то я його сприймаю в тому ж ритмі, що Франківськ, тільки на порядок вище. Там може дві четверті будуть. Чи чотири восьмих. І, якщо по ритміці, то мені більше подобається Київ. Я в Києві себе дуже добре почуваю» (Г.Д., жін., Івано-Франківськ, доцент, к. ф. н., 49 р.).

Важливим в описах міського простору є зображення специфіки галицького менталітету. Галицька ментальність лаконічно виражена в цій фразі: „...Все чути, все знати і нічого лишнього не говори» (М.П., чол., Івано-Франківськ, пенсіонер, 66 р.). Пояснення такої специфіки регіонального характеру спрямовані дискурсом історичної пам'яті. Описання містян відрізняються у ступені відвертості та деталях, але основна ідея їх в тому, що тиск радянської влади відбився на галицькому характері: „Оточення я сприймав, як середовище, в якому я живу, але в тому середовищі, були іногородці люди, яких потрібно було остерігатися [про радянські часи – М.Ж]. <...> Це були люди, в першу чергу, російськомовні. Бо в нас тут однозначно все панувала українська мова. Люди, які були на партійній роботі, люди військові, з ними краще не товаришувати. Хай вони собі будуть, хай вони будуть дуже добрі люди. Але з ними краще нічого не мати спільного. <...> Ми відчували тиск зовнішнього світу на себе. В нас добре і нам добре, лише аби того не було» (М.П., чол., Івано-Франківськ, пенсіонер, 66 р.); „Але самі люди от поприїжджали тут з місцевих сіл, то дуже страшні характери. Дуже багато людей, які мають оту задню думку, їм, знаєте, до кінця вірити не завжди можна. Але, це саме ті люди, які поприїжджали з гірських сіл. Вони настільки там пережили прес той, знаєте, частина переховувалась багато в лісах. <...> При такій ситуації, коли вже можна говорити правду, вони все рівно правду не скажуть» (О.В., жін., Дрогобич, підприємець, 43 р.).

Галицький характер описується через порівняння із характером мешканців Сходу України. Власне, Схід виступає тим узагальненим іншим через якого можливе бачення своєї галицької специфіки: „Знаєте, там [в Донецьку – М.Ж.] більше прямоти. Ну є таке. Можна сказати: „Пішл вон!», а можливо: „Придите завтра». Так в Галичині завжди скажуть: „Придите завтра», а в Донецьку скажуть: „Пішл вон!» (Г.Д., ж., Івано-Франківськ, доцент, к. ф. н., 49 р.); „Знаєте, я в 2008 году приехала в Донецк, и первый раз поехала по своим бюро, подшефным. Я была в шоке! Меня просто поразило, что люди остались жить в Советском Союзе. Остались жить в Советском Союзе не только вот со своим внутренним миром. Ну, вот все! Ничего не поменялось. <...> Ивано-Франковск меня просто поразил тем,

² Остання цитата належить жінці для якої Івано-Франківськ став місцем проживання через шлюб із франківчанином

что это европейский городок. Ему еще далеко. Ну, вот центр я обожаю, просто, это уже европейский город (Т.Ш., ж., м. Ивано-Франківськ, самозайнята, 56 р.).

Порівнюється не тільки ментальність представників двох регіональних спільнот, архітектура міст виступає тим маркером, за яким Схід та Захід зовнішньо можливо відрізнити: *«Для мене велика різниця є архітектура забудови міст, я її відразу на око ловлю. Абсолютно інакші міста Західної України і інакші міста Східної України. Інакші. Села також інакші»* (М.П., чол., Ивано-Франківськ, пенсіонер, 66 р.). „... Протягом століть, відірваність Галичини від свого лона, бо я вважаю, що Наддніпрянська Україна – це головне, ми якась частинка, невеличка. Воно десь вдалося і на плануванні міст, на характері самих людей, на ментальності. Люди на сході, вони більш щиріші, відкритіші. У нас трошечки такі більш європейські. От вчора в новинах розказують, живе один в Швейцарії і розказує: «мені дуже не подобається в Швейцарії, там сусід навіть не знає, хто з ним по сусідству живе. Наскільки вони егоїстичні і індивідуальні, що не цікаво їм, хто там. Мені здається, що галичани тожє більш десь такі, хоча не настільки, все-таки ми більш відкритіші, ніж вони, більш щиріші» (Я.К., чол., Дрогобич, доцент, к.іст. н., 53 роки).

З останньої цитати ми бачимо наскільки переплетені описання характеру містян і архітектури. Слід сказати, що основна забудова східних та західних міст була зроблена у різні історичні епохи за перебування України у складі різних держав. Значний вплив на зміни у символічному і фізичному просторі міста спричинив відхід земель до володіння Габсбургів у кінці XVIII ст. та під час утворення Австро-Угорщини в другій половині XIX ст. У період між Першою та Другою світовими війнами територія Галичини відійшла до Польщі, що посилювало вплив польської громади на міста регіону. Із приєднанням Галичини до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки у 1939 р розпочинається новий етап в житті міст регіону. Із отриманням Україною незалежності відбулося переозначення міського простору: більшість елементів радянської влади були демонтовані (чого не можна сказати про міста Донбасу). Проектування та основна забудова міст Донбасу в такому вигляді як вони є зараз відбувались за часів СРСР. Масове житлове будівництво так званих „спальних районів» розпочате у 50-60 рр. XX ст. зробило схожими один на одного периферійні райони східних та західних міст України.

Отже з наведених даних ми бачимо, що в залежності від пануючого дискурсу, на перший план в описаннях міської повсякденності можуть виходити різні аспекти. Дискурс історичної пам'яті спрямовує описання через болючі моменти регіональної історії, які багато в чому вплинули на особливості галицького характеру. Основна його риса – замкненість, обережність. Ця риса інтерпретується як європейська і проявляється в більшій індивідуалізованості людини та обережності із новими людьми. При цьому галицький характер порівнюється із характером мешканців Донбасу, які на думку галичан більш відкриті та щирі. Мешканці Донбасу виступають узагальненим іншим, надають можливість галичанам подивитися на себе зі сторони. Нами було зафіксовано також, що сприйняття простору залежить від професійного та територіального дискурсів. Людина приїжджа та корінний мешканець по-іншому описують міські реалії, представники різних професій зупиняють свою увагу на об'єктах простору по-різному. Порівняльний аналіз уявлень про міський простір Донбасу та Галичини показав, що галичани вважають простір Донбасу відкритим, таким в якому залишились елементи радянського. Простір Галичини сприймається містянами як більш наближений до європейського через те, що основна забудова галицьких міст відбувалась за перебування цих територій у складі європейських держав.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Кононов І. Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу / І. Ф. Кононов // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. Матеріали Всеукраїнської конференції. Луганськ, 25 – 26 травня 2006 р. – Луганськ : Знання, 2006. – С. 5–27. 2. Кононов І. Ф. Донбас – Галичина: зеркала регіональних сознаний (Статья 2) [Електронний ресурс] / І. Ф. Кононов – Режим доступа : <http://ostrovok.lg.ua/avtor-job/11/donbass-galichina-zerkala-regionalnyh-soznaniy-statya-21200>. 3. Хобта С. В. Образы регионов: Восток и Запад Украины / С. В. Хобта // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009 – С. 456-463. 4. Історія української архітектури / [Ю. С. Асєєв, В. В. Вечерський, О. М. Годованюк та ін. За ред. В. І. Тимофієнка]. – К. : Техніка, 2003. – 472 с. 5. Лозинський Р. Урбанізація Галичини у часі і просторі [Електронний ресурс] / Р. Лозинський // Журнал І. Галичина – країна міст. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n36texts/lozynskyj.htm>. 6. Історія Донбасу: В 3 т. – Т.1. Донбас в XVII-XVIII веках. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – 336 с. 7. Дискурс-аналіз. Теорія і метод / Маріанне В. Йоргенсен, Луїза Дж. Філіппс. – Х. : Гуманитарний Центр, 2008. – 352 с. 8. Духнич О. Дискурс і нарратив: ввідна лекція [Електронний ресурс] / О. Духнич. – Режим доступа : <http://olga.psycom.info/diskurs-i-narrativ-vvodnaya-lekciya/>

УДК 316: 316.3: 316.35 (477)

ТУРИСТИЧНІ ПРАКТИКИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗМІНИ СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО МІСТА: ТИПОЛОГІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ (ПРИКЛАД М. ЛЬВОВА)

Козлова Інга Володимирівна – магістр соціології, працівниця Центру моніторингу Львівського національного університету імені Івана Франка

У своїй статті автор робить акцент на відкритті нового ракурсу у соціологічних дослідженнях міста та міського простору: вивченню змін останнього під впливом туристичних практик. Також автор пропонує власне визначення соціального простору міста та його структури і, таким чином, окреслює місце практик, зокрема туристичних практик у структурі соціального простору міста. По тому, автор зупиняється на теоретичному напрацюванні самого феномену практик, зокрема туристичних практик. Автор виділяє декілька класифікацій туристичних практик, одну з яких піддає емпіричній апробації. Шляхом емпіричної апробації тестована типологія зазнає теоретичних коректив і як підсумок у статті представлено групу туристичних практик, що переважає у місті Львові.

Ключові слова: соціальний простір, структура соціального простору, місто, туристичні практики.

В своей статье автор делает акцент на открытии нового ракурса в социологических исследованиях города и городского пространства: изучению изменений последнего под влиянием туристических практик. Также автор предлагает собственное определение социального пространства города и его структуры и, таким образом, определяет место практик, в частности туристических практик, в структуре социального пространства города. Позже, автор останавливается на теоретической разработке самого феномена практик, в частности туристических практик. Автор выделяет несколько классификаций туристических практик, одну из которых подвергает эмпирической апробации. Путем эмпирической апробации тестируемая типология подвергается теоретическим коррективам и в итоге в статье представлена группа туристических практик, преобладающих во Львове.

Ключевые слова: Социальное пространство, структура социального пространства, город, туристические практики

In the article the author focuses on opening of a new perspective in sociological studies of city and urban space: the study of its changes under the influence of tourism practices. The author also offers her own definition of the social space and its structure, and by this way defines the place of tourist practices in the structure of social space. The social space is understood as repetitive, positioned and imagined relationships of stakeholders (individuals or groups), organized as regular social practices that are carried out in a physically determined, territorial boundaries, which include a set of objects, institutions and industries to ensure the full range of human activities. The specificity of the social space lies in its duality: on the one hand, it is a social product that, on the other hand, has at the same time the ability for self-creation. The structure of the social space is as follows: representational space (real space which has a physical features and boundaries), representation of space (the image of the city, represented by space), "imagined" (or expected) space. Each areas of the social city space contains a number of structural characteristics, in other words — structural properties of social systems. Those are: the image of the city; practices carried out in the city and for the city (in the article perspective — tourist practices); urban infrastructure (in the context of a particular study — tourism infrastructure). Areas of social space and structural quality are not identical concepts; structural quality is part of the areas, the ratio of the sphere and the structural quality is the ratio of the whole and it's part. This way the place of tourists' practices was defined in the structure of social space. Later on, the author focuses on the theoretical conceptualization of practices phenomenon, including tourism practices. The author identifies several classifications of tourists' practices, one of which is exposed to empirical testing. Through the latter process the initial theoretical typology has been corrected and, as a result, the article presents tourists' practices that are prevailing in L'viv.

Keywords: Social space, structure of social space, tourists, tourists practices.

Світове захоплення феноменом туризму у міському просторі, зокрема у соціальному просторі міста, знайшло своє відображення і в українських законодавчих актах та місцевих стратегіях розвитку.

Міста змінюються задля приваблення туристів та отримання економічного ресурсу, такий вектор розвитку країни відкриває для дослідників нові теоретико-практичні горизонти. Одним із нових поглядів на місто під таким дослідницьким кутом зору є можливість розглядати туристичні практики як чинник здійснення змін у міському просторі, зокрема соціальному просторі міста. Однак перший крок для аналізу такого роду змін полягає у визначенні місця туристичних практик у структурі соціального простору міста.

Отож метою статті є опис місця туристичних практик у структурі соціального простору міста та (на що робитиметься акцент більшою мірою) представлення типології туристичних практик, а також визначення типу туристичних практик, притаманних саме для м. Львова.

Перш ніж говорити про туристичні практики у соціальному просторі міста, варто згадати про те, що саме розуміється під соціальним простором та його структурою.

Під соціальним простором міста розуміємо відтворені, позиціоновані та уявлені взаємовідносини суб'єктів діяльності (індивідів чи колективів), організовані у вигляді регулярних соціальних практик, що здійснюються у фізично детермінованих, територіальних межах, які включають у себе сукупність об'єктів, закладів та галузей, покликаних забезпечити повноцінну людську життєдіяльність. Специфіка соціального простору полягає у його дуальності: він одночасно виступає соціальним продуктом та має здатність до самостійного творення [1].

Виходячи із такої дефініції, структуру соціального простору можна зобразити наступним чином: простір репрезентації (реальний простір, що має фізичні риси та межі), репрезентація простору (образ міста, репрезентований простір), «уявлений» (або очікуваний) простір. Кожна зі сфер соціального простору міста містить у собі низку структурних якостей, іншими словами — наділена структурними якостями соціальної системи. Йдеться про:

— образ міста;

— практики, здійснювані у місті і стосовно міста (у досліджуваному ракурсі — туристичні практики);

— міську інфраструктуру (у контексті конкретного дослідження — туристичну інфраструктуру).

Сфери соціального простору та структурні якості не є тотожними поняттями; структурні якості є складниками сфер, співвідношення сфери та структурної якості є співвідношенням цілого та його частини [1].

Для того, аби зрозуміти роль практик у процесі зміни соціального простору міста, варто поглянути на це питання з позиції теорії структурації Е. Гідденса, а саме з позиції дуальності структури. Отож, з позиції дуальності структури (під останньою Е. Гідденс розуміє взаємозалежність структури і дії. «Під дуальністю структури я маю на увазі, що структурні якості соціальних систем виступають засобом і разом з тим результатом практики, яка конститує ці системи» [2, с. 80]), практики можуть бути як складовою соціального простору як системи, так і тим інструментом, що змінює цей простір.

Тепер перейдемо безпосередньо до питання практик. Теорію соціальних практик у соціології розвивали П. Бурд'є [3; 4], П. Бергер, Т. Лукман [5], Е. Гідденс [6], Т. Парсонс [7], А. Шютц [8] та інші. Безпосередньо соціологічний етап вивчення «практик» починається з публікацій у 70-их рр. ХХ ст.

Французький соціолог П. Бурд'є розглядає соціальні практики як здатність соціальних суб'єктів перевіряти свої поведінкові акти на відповідність тим уявленням, що склались про соціальну дійсність. Ці практики визначають спосіб мислення і поведінки у відповідності з індикаторами доступного і недоступного, того, що «для нас» і «не для нас», тим самим змушуючи соціальних суб'єктів пристосовуватись до теперішнього і майбутнього. Соціальною практикою можна вважати як доцільні дії індивідів з перетворення соціального світу, так і щоденні, звичні вчинки, що не вимагають пояснення та часто видаються зовнішньому спостерігачу позбавленими сенсу та нелогічними [9, с. 61].

Практика — це усе те, що соціальний агент робить сам і з чим він зіштовхується у соціальному світі. Практика не може бути зведена ні до об'єктивного цілеспрямованого перевтілення соціального світу, ні до суб'єктивного досвіду свідомості, а є дійсним втіленням (об'єктивних та суб'єктивних) соціальних структур. У загальному вигляді вона — це подія соціального світу, але подія — похідна категорія зміни. Відповідно можна сказати, що практика є зміною соціального світу, що здійснюється агентом. Суб'єктивне в соціології — практика — є і об'єктивним, автономним, і необхідним. Те, що практика виробляється агентом в межах об'єктивних та суб'єктивних структур, означає, що вона завжди чимось обумовлена і від чогось залежить, виходить із іншого, а її умови та передумови — це її ж атрибути, оскільки формують ситуацію, в якій практика твориться агентом [9].

Для Е. Гідденса соціальні практики — основа формування і соціального суб'єкта, і соціального об'єкта [2, с. 115]. Усі соціальні практики, що згодом формують і соціальні структури, не можуть відбуватись «будь-де», вони впорядковані у просторі і у часі, прив'язані до певного контексту, фону. До того ж дослідник підкреслює, що соціальна практика не створюється соціальними акторами, а лише постійно відтворюється ними. «Згідно нашої теорії, — стверджує Е. Гідденс, — предметом соціальних наук є не

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

досвід індивідуалізованого актора і не існування будь-якої форми соціальної тотальності, а соціальні практики» [2, с. 19]. Повсякденність переосмислюється Е. Гідденсом через загальноприйняті практики, або рутини, тобто дії, які здійснюються звичним чином у ході повсякденної соціальної діяльності [2, с. 23].

У контексті туристичного прочитання соціального простору йдеться про здійснення змін, що відбуваються з останнім під безпосереднім впливом практик споживання міського простору туристами.

Тобто туристичні практики у контексті статті трактуємо як дії, скеровані на зумисне та не зумисне (пере)творення соціального простору міста.

Туристичні практики передбачають використання різноманітних соціальних конструктів міста як ідей, що сприймаються як очевидні тими, хто приймає їх, при цьому вони залишаються винаходом або штучно створеним культурним артефактом, що належить певній культурі або спільноті. Туристи проявляють вибірковість стосовно соціальних конструктів, вибираючи одні і відкидаючи інші [10].

Мислячи у контексті можливих моделей практик перетворення соціального простору міста їх варто поділити на чотири основні категорії, а саме:

— практики споживання як відтворення (споживання туристами саме тих конструктів, які пропонуються агентами здійснення змін у просторі: наприклад міською владою, бізнес-кластером, мешканцями міста)

— практики споживання як (пере)творення (створення альтернативних маршрутів, самостійне здійснення змін соціального простору);

— комбіновані практики (практики часткового споживання запропонованих агентами конструктів у поєднанні із здійсненням самостійних практик);

— практики нереалізованих «передбачень» (агенти здійснюють зміни у соціальному просторі міста, спираючись на свої уявлення про те, що будуть робити туристи, або чого б хотіли туристи, однак останні можуть не скористатись цією пропозицією. Відповідно зміни у просторі відбуваються навіть тоді, коли туристи не використовують «передбачену» для них пропозицію).

Туристичні практики також можна розглядати з позиції типу відвіданих об'єктів. Наприклад:

— об'єкти культурно-мистецького характеру (історична спадщина, втілена у архітектурних ансамблях та формах, яку також можна поділити на європейську та суто українську, а також різноманітні культурно-мистецькі заклади, наприклад, музеї, театри, галереї, незалежні культурні інституції, тощо);

— розважальна інфраструктура/індустрія (низка розваг гастрономічного характеру, а також низка закладів активного проведення дозвілля, наприклад, нічні клуби).

Відповідно йдеться про практики культурно-мистецького та гедоністичного характерів.

У статті подано опис тестування другої класифікації (за типом відвіданих об'єктів). Аналіз здійснювався на основі двох хвиль опитування в'їзних туристів, проведених КУ Інститутом міста методом «обличчя-до-обличчя» на замовлення ЛКП «Центр розвитку туризму, м. Львів». У дослідженнях застосовувалась стратифікована вибірка з квотним відбором типових представників на останньому шаблі. Перша хвиля опитування — травень 2012 року (вибіркова сукупність – 400 туристів з інших областей України, Польщі, Росії та інших країн, з них 40 бізнес-туристів та 360 відпочинкових туристів (при аналізі до уваги брались лише дані по відпочинкових туристах). Друга хвиля опитування — травень-червень 2013 р. вибірка сукупність 400 туристів з України, Польщі, Німеччини, Росії та інших країн (при аналізі до уваги брались лише дані по відпочинкових туристах — 350 опитаних).

Вимірювання реалізованих туристами практик в дослідженні здійснювалося наступним запитанням: «Які типи практик Ви здійснювали та/або плануєте здійснювати протягом перебування у Львові?».

Цей показник вимірювався багатоваріантною шкалою, тобто респонденти мали змогу обрати довільну кількість варіантів відповідей. Серед запропонованих туристам варіантів були:

- відвідування музеїв, галерей, виставок;
- відвідування театрів;
- відвідування концертів, фестивалів;
- екскурсії містом у супроводі гіда;
- самостійні екскурсії містом (огляд визначних пам'яток);
- відвідування релігійних об'єктів міста;
- посиденьки в кафе/кав'ярнях/ресторанах;
- відвідування торгово-розважальних комплексів;
- походи по магазинах;
- екскурсії за межі міста;
- відвідування розважальних закладів (нічних клубів, казино та ін.);
- відвідування медичних закладів з метою лікування та оздоровлення.

Такий перелік, з одного боку, дозволяє охопити фактично усі сфери здійснення туристичних практик у місті, однак з іншого — потребує більшого групування задля здійснення дослідницьких статистичних тестів.

Отож, відбір випадків у базі даних дослідження за травень 2012 р., дав змогу здійснити факторний аналіз (методом обертання Direct Oblimin). Результати аналізу показали, що у середовищі дванадцяти закладених дослідниками туристичних практик утворилось 6 факторів.

У перший фактор увійшли

- самостійні екскурсії містом;
- екскурсії по місту у супроводі гіда.

До другого фактору увійшли:

- посиденьки в кафе/кав'ярнях/ресторанах;
- відвідування концертів, фестивалів.

До третього фактору увійшли:

- відвідування театрів;
- відвідування музеїв, галерей, виставок.

До четвертого фактору увійшли:

- відвідування розважальних закладів (нічні клуби, казино);
- відвідування торгово-розважальних комплексів.

До п'ятого фактору увійшли:

- відвідування релігійних об'єктів міста;
- відвідування медичних закладів з метою лікування та оздоровлення.

До шостого фактору увійшли:

- екскурсії за місто;
- походи по магазинах.

Логічна конструкція факторів викликає низку сумнівів. Зокрема йдеться про п'ятий фактор, а точніше — практику відвідування медичних закладів з метою лікування та оздоровлення, що увійшла у цей фактор. Адже її комбінування із будь-яким із вище перелічених типів практик є, як мінімум, нелогічним.

Отже, факторний аналіз по базі 2012 р. було здійснено повторно із виключенням з аналізу практики відвідування медичних закладів з метою лікування та оздоровлення (communality менше 0,5).

При повторному аналізі фактори, відповідно, розподілились вже інакше, їхня кількість скоротилась до п'яти.

До першого фактору увійшли:

- самостійні екскурсії містом;
- екскурсії містом у супроводі гіда.

У порівнянні із попереднім аналізом змін зазнав другий фактор. Тепер у нього входять:

- посиденьки в кафе/кав'ярнях/ресторанах;
- відвідування концертів, фестивалів;
- відвідування торгово-розважальних комплексів.

Третій фактор лишився без змін, до нього увійшли:

- відвідування театрів;
- відвідування музеїв, галерей, виставок.

Видозмінився четвертий фактор, тепер до нього увійшли:

- відвідування розважальних закладів (нічні клуби, казино);
- відвідування релігійних об'єктів міста.

До п'ятого фактору увійшли:

- екскурсії за місто;
- походи по магазинах.

Для підтвердження поділу туристичних практик на групи доцільним є здійснити факторний аналіз (методом обертання Direct Oblimin) на основі іншої хвилі опитування, тобто на базі 2013 р. Нагадуємо, що до уваги бралися лише дані, що стосуються відпочинкових туристів.

Результати факторного аналізу показали, що у середовищі дванадцяти туристичних практик утворилось 5 факторів.

До першого фактору увійшли:

- відвідування релігійних об'єктів міста;
- відвідування музеїв, галерей, виставок;
- відвідування театрів.

До другого фактору увійшли:

- відвідування розважальних закладів (нічні клуби, казино);
- відвідування концертів, фестивалів;
- екскурсії за місто.

До третього фактору увійшли:

- самостійні екскурсії містом;
- екскурсії містом у супроводі гіда.

Четвертий фактор виглядає наступним чином:

- походи по магазинах;
- відвідування торгово-розважальних комплексів;
- посиденьки в кафе/кав'ярнях/ресторанах.

До п'ятого фактору увійшла лише одна практика:

- відвідування медичних закладів з метою лікування та оздоровлення.

Керуючись результатами факторного аналізу на відібраних випадках дослідження у травні 2013 р., які показали, що практика відвідування медичних закладів з метою лікування та оздоровлення виокремилась у окремий фактор та не поєднується із іншими практиками, можемо не враховувати її у подальшому аналізі.

Результати факторного аналізу показали неоднорідність практик та визначили поле для їхньої подальшої класифікації. Отож засновуючись на тенденціях, відображених у результатах факторного аналізу, для більш поглибленого структурування отриманих результатів є сенс об'єднати дванадцять (за відкиданням медичних практик — 11) туристичних практик у три групи практик.

— Культурно-мистецькі:

- 1) відвідування музеїв, галерей, виставок;
- 2) відвідування театрів;
- 3) відвідування релігійних об'єктів.

— Гедоністичні:

- 1) відвідування концертів, фестивалів;
- 2) посиденьки в кафе/кав'ярнях/ресторанах;
- 3) відвідування торгово-розважальних комплексів;
- 4) походи по магазинах;
- 5) екскурсії за місто;
- 6) відвідування розважальних закладів (нічних клубів, казино та інше).

— Пізнавальні:

- 1) екскурсії містом у супроводі гіда;
- 2) самостійні екскурсії містом (огляд визначних пам'яток).

Ці нові групи було утворено за методом визначення середнього значення (утворення нової змінної методом визначення середнього значення між відповідями респондентів на різні запитання, що об'єднуються однією темою).

Повертаючись до питання типології, варто нагадати про визначені автором дві групи туристичних практик, а саме — культурно-мистецького, естетичного та гедоністичного характеру.

Отож за допомогою факторного аналізу та подальшого групування змінних у групи вдалося:

— підтвердити наперед задані автором групи практик;

— розширити авторську класифікацію шляхом додавання до неї когнітивних (пізнавальних) практик.

Здійснивши частотний та відсотковий аналіз на прикладі обох хвиль дослідження, можемо твердити, що туристи, які відвідують Львів, надають перевагу здійсненню пізнавальних практик, у другу чергу здійснюють культурно-мистецькі практики, а уже в третю — гедоністичні практики.

Для визначення ексклюзивності практик, які здійснюють туристи (випадки, коли туристи обирають лише одну з практик) або ж їхньої не-ексклюзивності, тобто поєднання практик (ситуація, коли туристи здійснюють різні практики під час свого перебування в місті), була сформована класифікаційна матриця (див. табл. 1).

Розподіл практик

	Культурні практики	Гедоністичні практики	Пізнавальні практики
Лише культурні практики	+	-	-
Лише гедоністичні практики	-	+	-
Лише пізнавальні практики	-	-	+
Культурні та гедоністичні практики	+	+	-
Культурні та пізнавальні практики	+	-	+
Гедоністичні та пізнавальні практики	-	+	+
Культурні, гедоністичні та пізнавальні практики	+	+	+
Ніякі практики не здійснювали	-	-	-

На основі цієї матриці була утворена нова змінна методом відбору випадків за наявністю ознаки ($\geq 0,5$ на шкалі від 0 до 1). Якщо середнє значення було менше 0,5, то така практика рахувалась як така, що не здійснюється («-») або здійснюється дуже рідко. Якщо середнє значення було більше або дорівнювало 0,5, практика трактувалась як така, що здійснювалась («+»).

Таблиця виведених на основі створеної класифікаційної матриці даних підтверджує частотний та відсотковий розподіл за типами практик, поданий вище. А саме йдеться про перевагу, яку туристи надають виключно практикам пізнавального характеру (тобто ексклюзивній практиці, яка не поєднується із іншими типами практик). На другому місці за частотою здійснення знаходиться поєднання культурно-мистецьких та пізнавальних практик. На третьому — поєднання гедоністичних та пізнавальних практик.

Отже, здійснені статистичні тести дозволили ще раз зробити наголос на важливості розподілу практик на групи, адже таким чином було не лише визначено групу практик, відсутню у теоретичній класифікації, але й визначено, що саме ця, випущена з поля зору група практик, виявилась переважаючою у м. Львові.

Також за допомогою класифікаційної матриці було визначено, що за виключенням пізнавальних практик, усі інші стають часто поширеними у випадку поєднання, тобто окрім пізнавальних практик, які є по суті своїй ексклюзивними, туристи надають перевагу змішаним, не-ексклюзивним практикам.

Таким чином було здійснено класифікацію практик за групами (ця класифікація може бути стандартною для усіх українських міст) та визначено групу практик, що переважають саме у місті Львові.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Козлова И. Структура социального пространства города в контексте туристоориентированности страны (на примере Украины) / Инга Козлова // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия Социальные науки. № 2. — Н. Новгород: Изд-во ННГУ им. Н. И. Лобачевского, 2014. — С. 67-71. 2. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Энтони Гидденс. — М.: Академический Проект, 2003. — 528 с. 3. Бурдьё П. Социология социального пространства / Пьер Бурдьё; [пер с франц.; отв. ред. перевода, сост. и послесл. Н. А. Шматко]. — М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алтейя, 2007. — 288 с. 4. Бурдьё П. Эскиз теории практики (1972 г.) [Электронный ресурс]: Социология. — 1 электрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. — (Наукове видання). — Систем. вимоги: Intel Celeron 1.80 GHz; 1 GbDDR; CD-ROM Windows 7 Ultimate. — Назва з титул. екрана. 5. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман / Пер. с англ. Е. Руткевич. — М.: Медиум, 1995. — С. 145-150. 6. Giddens A. Modernity and self-identity / Anthoni Giddens. — Stanford (Cal.): Stanford university press, 1991. — 256 p. 7. Парсонс Т. О социальных системах / Талкотт Парсонс / Пер. с англ. под ред. В. Ф. Чесноковой и А. С. Белановского. — М.: Академический Проект, 2005. — 528 с. 8. Шюц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / Пер. с англ. — М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2003. — 336 с. 9. Бурдьё П. Начала / Пьер Бурдьё; [пер. с фр.]. — М.: Socio-Logos, 1994. — 392 с. 10. Денисюк А. Туристичний потенціал промислових районів міста: реконструкція спадку / А. Денисюк, Ю. Серета // Український соціум. — 2010. — № 4 (35). — С. 40-50.

УДК 316.334:21

ПОЗАКУЛЬТОВІ ПРАКТИКИ СУЧАСНИХ ХРИСТІЯНСЬКИХ ЦЕРКОВ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВЗАЄМОДІЇ ЦЕРКВИ І СУСПІЛЬСТВА

Любчук Валентина Василівна – завідувач лабораторії соціологічних досліджень кафедри соціології та соціальної роботи Інституту соціальних наук Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

В статті розглядаються особливості позакультових практик сучасних християнських церков як інструменту взаємодії церкви і суспільства. Аналізуються результати проведеного автором якісного дослідження, цільову групу якого склали священники православних, католицьких та протестантських церков. Визначаються найбільш розповсюджені позакультові практики в діяльності християнських напрямів Волині. Результати дослідження показують, що християнські церкви приділяють найбільше уваги соціальному напрямку позакультових практик, пояснюючи це викликами суспільства. Розвиток соціального напрямку позакультових практик через створення мережі закладів для реалізації соціальних проектів, залучення різних верств населення демонструє потенціал позакультових практик як інструменту міжконфесійної взаємодії та взаємодії церкви і суспільства, ефективного шляху вирішення актуальних соціальних проблем.

Ключові слова: позакультові практики, культові практики, священники, віруючі, прихожани, взаємодія Церкви та суспільства.

В статье рассматриваются особенности внекультовых практик современных христианских церквей как инструмента взаимодействия церкви и общества. Анализируются результаты проведенного автором качественного исследования, целевую группу которого составили священники православных, католических и протестантских церквей. Определяются наиболее распространенные внекультовые практики в деятельности христианских направлений Волины. Результаты исследования показывают, что христианские церкви больше всего уделяют внимания социальному направлению внекультовых практик, объясняя это вызовами общества. Развитие социального направления внекультовых практик через создание сети учреждений для реализации социальных проектов, включение разных слоев населения демонстрирует потенциал внекультовых практик как инструмента межконфессионального взаимодействия и взаимодействия церкви и общества, эффективного пути решения актуальных социальных проблем.

Ключевые слова: внекультовые практики, культовые практики, священники, верующие, прихожане, взаимодействие Церкви и общества.

The article discusses the features of out-cultic-practices of contemporary Christian churches as a tool of interaction between Church and society. Analyzes the results of the author's qualitative research, the target group which was the priests of the Orthodox, Catholic and Protestant churches. The most typical of out-cultic practices in the activities of the Christian areas of Volyn region are determined. The results show that the Christian Church pay much attention to the social direction of out-cultic practices, explaining the challenges of society. The development of the social aspect of out-cultic practices by creating a network of institutions for the implementation of social projects, involving different segments of the population (especially believers) shows the potential of out-cultic practices as a tool of inter-confessional cooperation and interaction between Church and society, which becomes effective the solution of urgent social problems. Thus, the interaction is accumulative in nature.

Keywords: out-cultic practices, cultic practices, priests, believers, parishioners, interaction between Church and society.

Церква завжди відігравала важливу роль в житті як держави, так і суспільства. На сучасному етапі його розвитку можливості церкви зросли, що пов'язано із становленням демократії та формуванням громадянського суспільства. Значною мірою це обумовлено прийняттям відповідних законодавчих актів, які забезпечують рівність усіх церков та релігійних організацій, сприяють формуванню толерантних міжрелігійних та міжконфесійних відносин, створюють оптимальні умови для взаємодії церкви і держави, зрештою, дозволяють церкві як релігійному та соціальному інституту повноцінно функціонувати.

Взаємини церкви та держави історично, як правило, визначалися становищем церкви — від

панівного стану до підлеглого, з огляду на це й її вплив був різним. Водночас взаємодія церкви і суспільства, зважаючи на особистісний рівень, відбувалася головним чином у площині культової діяльності, а на рівні суспільно-особистісному існувала, головним чином, за посередництвом культової діяльності.

Відсутність духовної основи розвитку суспільства, поширення в ньому негативних явищ, конкуренція між соціальними інститутами та інші фактори підштовхнули церкву до розширення напрямів діяльності, що дозволило їй брати активну участь у житті громади та суспільства в цілому. В цьому контексті позакультова діяльність церкви та її соціологічне осмислення набувають особливої актуальності.

У публікаціях вітчизняних авторів значне місце відводиться дослідженню культової діяльності або релігійним практикам, взаємодії Церкви та держави. Насамперед слід згадати наукові доробки вчених Інституту філософії – А. Колодного, Л. Филипович, О. Сагана, О. Недавної, Н. Гаврилова та інших, а також співробітників Інституту соціології – М. Парашевіна, Л. Рязанової, Р. Козловського. Разом з тим дослідженню позакультової (позацерковної) діяльності, зокрема з'ясуванню характеру, змісту та ефективності такої діяльності як для церкви, так і суспільства, практично не приділяється уваги. Перш ніж представити результати авторського дослідження феномену позакультових практик зазначимо, що в його контексті для визначення культової та позакультової діяльності ми використовуємо інші категорії – «культові практики» та «позакультові практики», які, на нашу думку, більш чітко розкривають їхню сутність та зміст. Для визначення даних понять ми спираємося на положення феноменологічної методології, розуміючи під культовими практиками сукупність узвичаєних дій учасників християнських обрядів, які актуалізуються завдяки певним релігійним мотиваціям, цінностям, установкам та поведінці й спрямовані на розв'язання християнських завдань церкви як релігійного та соціального інституту. Відповідно, позакультові практики ми визначаємо як конітивно–ментальний феномен, який теж актуалізується завдяки певним релігійним мотиваціям, цінностям, установкам та поведінці людини, і спрямований на реалізацію основних завдань християнських церков та формується завдяки взаємній типізації узвичаєних дій у контексті повсякденності як інтерсуб'єктивної реальності.

Мета публікації полягає у визначенні потенціалу позакультових практик у взаємодії Церкви та суспільства.

Для реалізації мети проаналізуємо результати якісного соціологічного дослідження, проведеного автором із застосуванням методу глибинного інтерв'ю. Цільову групу склали священники – представники трьох християнських напрямів (УПЦ, УПЦ КП, УГКЦ, РКЦ, АСД, ЦХВС, ЦЄХБ)¹. Якісне дослідження проведене у 2 етапи: перший — у 2010 р., другий — у 2014 рр. Усього у глибинному інтерв'ю взяли участь 14 респондентів (по 7 священників на кожному етапі); при цьому на першому етапі респондентами були пересічні священники, на другому – священники-керівники.

Результати першого етапу дослідження показали, що позакультові практики є достатньо поширеними як у православних та католицьких, так і в протестантських церквах, але найбільше уваги їхньому розвитку приділяють саме в останніх; вагому роль, як показало дослідження, у розвитку позакультових практик відіграють саме священники, які за сучасних умов беруть на себе не тільки функції проповідника, але й функції соціального психолога та навіть соціального працівника. Окрім цього респонденти-священники відмітили соціальну та культурну спрямованість позакультових практик, орієнтацію на роботу із проблемними групами (неповносправними, дітьми-сиротами, людьми похилого віку тощо). Особлива увага приділяється роботі із молоддю, яка, бере участь як в організації, так і в безпосередньому втіленні позакультових практик [1]. Такі результати першого етапу якісного дослідження дозволили зробити припущення, що позакультові практики християнських церков мають певний потенціал не лише для розвитку церкви як соціального та релігійного інституту, оскільки дозволяють вирішувати як особистісні, так і суспільні проблеми. Таким чином, церква постає такою інституцією, яка віру та надію у краще майбутнє трансформує у реальні справи. Про це свідчать і результати моніторингу, проведеного Центром Разумкова (2000 р., 2010 р., 2013 р., 2014 р.). Згідно з результатами цих досліджень, переважна більшість (74%) українських громадян упевнені в тому, що «Церква завжди має ставати на бік людей і боронити їх від свавілля влади», і лише 7% – вважають, що «в суспільно-політичних процесах Церква має захищати насамперед владу, бо «немає влади, щоб не була від Бога» [2, с. 3]. Участь Церкви у подіях Майдану показала, що фактично вона перейшла на бік українського суспільства, закликаючи владу до

¹ УПЦ –Українська православна церква, УПЦ КП –Українська православна церква Київського патріархату, УГКЦ – Українська греко-католицька церква, РКЦ – Римо-католицька церква, АСД – Адвентисти сьомого дня, ЦХВС – Церква християн віри євангельської, ЦЄХБ – Церква євангельських християн баптистів.

мирного вирішення конфлікту. Такі події у соціумі спонукають Церкву реагувати та брати активну участь у них, звичайно, в силу можливостей, прагнень та статусу.

Оцінюючи роль релігії в житті суспільства, слід зазначити, що рівень довіри до інституту церкви залишається стабільно високим: так, у 2000 р. та у 2012 р. про свою довіру цьому соціальному інституту заявили більше 60% опитаних, у 2010 р. – більше 70%, а у поточному році – трохи більше 65%. Це підтверджує думку про те, що громадяни України досить високо оцінюють діяльність церкви як релігійного інституту. Якою ж сприймають релігію та церкву громадяни? За даними моніторингу, близько 80% респондентів вказали на те, що церква залишається інститутом, що опікується зростанням моральності та духовності людей. З тим, що релігійні діячі повинні ставати на захист найбідніших прошарків громадян у разі прийняття владою рішень, які знижують життєвий рівень населення, згодні теж близько 80%, водночас біля 40% опитаних відмітили, що церква займається і соціальною роботою, власне соціальним напрямом позакультових практик – допомогою нужденним, інвалідам, хворим, літнім тощо. Окрім цього церква та релігійні організації не стоять осторонь таких соціальних проблем сучасності, як запобігання вагітності, абортів, СНІД, сексуальне виховання тощо – з цим згодні більше 40 % респондентів. [2, с. 21].

Проаналізувавши результати другого етапу якісного дослідження, ми з'ясували, наскільки позакультові практики можуть бути ефективним механізмом у взаємодії церкви із суспільством. Позакультові практики, виходячи із сформульованого нами визначення, є зрозумілими та доступними для віруючих, а на відміну від культових практик, вони не вимагають від їхніх учасників спеціальних професійних знань. До учасників (суб'єктів) позакультових практик ми відносимо священиків та віруючих, завдяки яким формуються та здійснюються дані практики. До основних рис позакультових практик можемо віднести: узвичаєність та зрозумілість дії їхніми учасниками, чітку визначеність учасників (священики та віруючі); формуються ці практики завдяки релігійним цінностям, мотивам та життєвому досвіду; здійснюються – завдяки інтерсуб'єктивним відносинам (священики – віруючі); мають відношення до церкви; спрямовані на реалізацію християнських завдань та є типовими для учасників практик [3].

Звернемося до деяких результатів якісного дослідження. На думку отця В. – представника УПЦ МП, позакультові практики є невід'ємною частиною церковної та релігійної діяльності. Головною причиною появи таких практик є тяжке матеріальне становище населення в цілому, проблеми людей, які не можуть адаптуватися до життя у суспільстві (це так звані «проблемні групи»). Власне «багато бід», як відмітив інформант, і призводить до того, що церква вважає за необхідне працювати в цьому напрямі: опіка та допомога надається різним верствам населення – молоді, дітям, людям похилого віку, сиротам, інвалідам, ув'язненим тощо. Оскільки такі практики є специфічними в силу роботи із різними соціально-демографічними групами населення, а також хворими, то необхідні серйозні причини, щоб погодитися із цим. Священик вказав на особисті фактори, які спонукають і його як організувати, так і брати безпосередню участь в соціальних проєктах. У його випадку особисті прагнення допомогти, підтримати співпадають із почуттям обов'язку: «це моє життя», – зазначив він. Реалізація соціальних проєктів вимагає від УПЦ особливих зусиль, як матеріальних, так і людських ресурсів, але не завжди їх достатньо, тому співробітництво із іншими церквами християнського спрямування, державними органами та громадськими організаціями, зрештою, віруючими² є ефективним.

Повертаючись до предмету нашого інтерв'ю, священик відмітив надконфесійний характер позакультових практик («роблячи добрі справи, не дивлюся ні на конфесію, ні на політичні уподобання, ні на інші характеристики людини»). Такий особистий підхід, як він вважає, втілюється і в організації роботи церкви, що розширює горизонти для співпраці не лише зовнішньої (із державою, громадськими організаціями), але і внутрішньої – між священиками, оскільки за кожним священиком закріплюється певний напрям, що дає можливість здійснювати практики на високому рівні. Окрім цього, на радіо та телебаченні є православні програми, в яких висвітлюються і позакультові практики, які здійснюються церквою, головне щоб більше показували роботу церкви, а не «церковників».

Головною особливістю позакультових практик є підтримка в їх реалізації з боку держави, громадських організацій та самих прихожан. До державних органів, співпраця з якими є досить тісною, належать зокрема Департамент з виконання покарань, заклади пенітенціарної системи, в освітній сфері –

² Як зазначив священик, поняття віруючий не завжди точно відображає ставлення до релігії та церкви, тому необхідно вирізняти не просто віруючих, а й воцерковлених. Так, «воцерковлені або прихожани (оскільки він вживав саме такий термін) - це люди, які живуть життям церкви, надають посильну соціальну та матеріальну допомогу церкві та тим, хто цього потребує; також є захожани (невоцерковлені) – віруючі, які пристають до церкви час від часу, як правило, на свята».

заклади освіти. Щодо громадських організацій, то інформант зазначив, що співробітництво існує практично з усіма, зокрема, з «Волинським благовістом» (до Дня захисту дітей в організації свят «Подаруй дитині радість», «Подаруй дитині вишиванку!»), йшлося також про організацію молодіжних таборів, співпрацю з організаціями, які займаються малозабезпеченими сім'ями та дітьми-сиротами; з боку церкви для даних категорій виділяються продуктивні набори, побутова техніка.

Соціальне спрямування позакультових практик дає можливість співпрацювати із іншими церквами, принаймні, тими, які входять до Волинської Ради церков. Передусім йдеться про багаторічний проект «Бог багатий милосердям», мета якого полягає у зборі коштів для дітей-сиріт та інших категорій, які мають в цьому потребу. Оскільки багато соціальних проблем стосуються молоді, то такому напрямку позакультових практик священник та його прихожани приділяють особливу увагу. Власне це зумовлено тим, що самі освітні заклади недостатньо активні у справі виховання молодого покоління, сім'я теж далеко не завжди бере участь у вихованні дітей та молоді, прищепленні їм моральних норм та цінностей. Також серед важливих факторів, які впливають на те, що діти та молодь перебувають у фокусі уваги церкви, є поширення у молодіжному середовищі шкідливих звичок, в цілому шкідливого способу життя, незайнятість молоді та дітей у продуктивних формах дозвілля. Саме ці причини спонукають церкву до активних дій: молодь залучають до позакультових практик через волонтерські рухи, завдяки чому молоді люди допомагають хворим, малозабезпеченим сім'ям, сиротам. Така праця знаходить відклик у молоді, тому у планах - створення Луцького округу благочинності, головною передумовою цього є створення груп молоді у соціальних мережах, охочих займатися саме позакультовими практиками. Все це свідчить, на нашу думку про те, що УПЦ значно більше уваги почала приділяти позакультовим практикам, які мають акумулятивний характер, тобто поєднують зусилля держави, громадських організацій та прихожан, зокрема, молоді.

Отець М., що є представником УПЦ КП, теж підкреслив важливу роль позакультових практик та відмітив, що на їхній розвиток вплинув ряд факторів: відповідна законодавча база, своєрідний суспільний вакуум, який виник після розпаду великої держави, що виконувала різноманітні функції, в тому числі й моральної та духовної регуляції, виховання молоді тощо. УПЦ КП також не обмежується лише одним напрямком позакультових практик. Такі практики торкаються різних верств населення: дітей та молоді, людей похилого віку, сиріт, малозабезпечених сімей, ув'язнених тощо. Попри широкий спектр позакультових практик, зазначив священник, церква більше уваги має приділяти саме соціальному напрямку позакультових практик. Позакультові практики в цілому здійснюються з ініціативи церкви, але все ж підтримка держави та спільні проекти із громадськими організаціями теж є, наприклад, заходи, присвячені Дню захисту дітей. На запитання про спільність проектів із іншими церквами, інформант дав ствердну відповідь, зауваживши, що вона є у сфері соціальної діяльності та благодійності, що особливо важливо у сучасних умовах, тобто позакультові практики УПЦ КП також мають надконфесійний характер. Посильну допомогу в організації та участі у позакультових практиках надають прихожани, що є добровільною та залежить від особистих прагнень. Якщо йдеться про молодь, то вона охочіше бере участь у благодійних акціях та паломницьких поїздках, які згуртовують віруючих молодих людей.

У цілому, на думку отця М., позакультові практики вказують також і на рівень воцерковлення, оскільки воцерковлені це – «віруючі, які вважають себе християнами, не тільки тому, що вони хрещені, але й живуть щодня згідно заповідей Божих, відвідують храм, виявляють милосердя до ближніх», а отже, і долучаються до позакультових практик.

Католицький священник – отець Р. – зазначив, що організація та проведення позакультових практик у РКЦ має свої особливості у порівнянні із православними. Передусім, церква зосереджує свою увагу на декількох напрямках позакультових практик, що зумовлено потребами громади та фінансовими можливостями церкви. Основними напрямками таких практик є надання гуманітарної допомоги парафіянам (прихожанам) та не лише їм, що передбачає зв'язки із іншими країнами, перш за все із Польщею та Німеччиною, а також благодійність, організація дозвілля дітей та молоді через літні табори. Але значна частка позакультових практик зосереджена на такому напрямі як благодійність, що зумовлено передусім низьким матеріальним рівнем життя суспільства, саме тому у центрі уваги ті верстви населення, які найменш захищені – хворі, люди похилого віку, багатодітні тощо. Співпраця із державою, громадськими організаціями у контексті позакультових практик здійснюється у напрямі благодійності: серед яскравих проектів, в якому беруть участь різні церкви, вже названий вище «Бог багатий милосердям».

Священник всіляко підкреслював важливу роль позакультових практик у формуванні особистості віруючого та вихованні молодого покоління. На відміну від православних, у римо-католиків не виокремлюють для визначення віруючих такі поняття, як воцерковлені-невоцерковлені, натомість

виділяють віруючих, які «охрещені, практикують виконання Божих заповідей, ходять до храму, беруть участь у позакультових практиках»; при цьому сучасні віруючі – це передусім молодь, яка бере активну участь у житті церкви. Серед популярних напрямів позакультових практик молоді – надання допомоги та організація відпочинку (літні табори). Організація та участь у позакультових практиках в РКЦ має «спадковий» характер, тобто діти та молодь подорослішавши продовжили брати участь у тих напрямках позакультових практик, яким надавали перевагу раніше. У цілому ж позакультові практики в РКЦ значною мірою реалізуються завдяки її власним зусиллям, прихожанам громади та через зв'язки з місією «Карітас-Спес» у сфері благодійності з іншими країнами.

Отець В. – представник УГКЦ – зазначив, що, на його думку, поява та розвиток позакультових практик пов'язані із суспільними потребами, а церква в силу своїх можливостей опікується різними верствами населення: людьми похилого віку, неповносправними, ув'язненими тощо. З огляду на це, УГКЦ зосереджує свою діяльність на різних напрямках позакультових практик: благодійність, дозвілля, адресна допомога. Важливою характеристикою позакультових практик є участь у них священика: так сам інформант бере активну участь у наданні благодійної допомоги сиротинцям, координує збір та роздачу гуманітарної допомоги як керівник «Карітас-Спес» у Волинському регіоні. Важливим напрямом роботи є й організація та проведення благодійних акцій до новорічних, різдвяних та пасхальних свят, таких, як «Святий Миколай тебе не забуде», «Різдвяна свічка», «Великодній кошик» та інші. Водночас особисті прагнення цього священика виходять за межі даних напрямів позакультових практик. На його думку, важливо було б втілити в життя низку конкретних проєктів, зокрема, створити благодійну ідальню для тих, хто цього потребує; забезпечити соціальним житлом дітей-сиріт терміном на 1 рік; створити реабілітаційний та тренінговий центри для дітей з особливими потребами. В цілому, на думку священика, розвиток позакультових практик, спрямованих на усі верстви населення є дуже важливою частиною роботи церкви, але, першочергово необхідно розвивати позакультові практики, що спрямовані на дітей та молодь. Для проведення спеціальних програм позакультових практик, окрім залучення прихожан, УГКЦ співпрацює із державними органами та громадськими організаціями, лікарнями, військовим шпиталем, колонією, Волинською обласною організацією інвалідів та ін.

На рівні міжконфесійної співпраці УГКЦ взаємодіє із ЦХВС у контексті роботи із дітьми-сиротами, самотніми особами похилого віку; із УПЦ КП - у сфері роздачі гуманітарної допомоги, цей же напрям є актуальним і в сфері контактів з РКЦ. Робота із ВІЛ-позитивними особами – ще один напрям, який можна було б втілити у життя із ЦХВС, оскільки в них є такий досвід.

Як і інші, отець В., вказував на особливу роль молоді в організації та здійсненні позакультових практик. Молодь охоче бере участь в таких практиках, а мета священика полягає у координації та спрямуванні їхніх дій. Але все ж участь молоді, на його думку, зумовлена перш за все її особистими потребами, здатністю у застосуванні власних здібностей, у самореалізації.

Однією із важливих характеристик позакультових практик у протестантських церквах є їхній соціально виражений характер. Це засвідчують і результати інтерв'ю із пастором М. - представником ЦХВС. Оскільки, на його думку, позакультові практики є «покликом від Бога», то саме піклування про людей, які цього потребують, є першочерговим завданням церкви. Верстви населення, яким надає допомогу церква, різняться за соціально-демографічними, майновими та іншими характеристиками: окрім хворих, людей похилого віку, здійснюються практики із алко- та наркозалежними, ув'язненими, дітьми-сиротами тощо. Для ілюстрації своїх слів, пастор назвав заклади, в яких ведеться така робота: зокрема, на території Волинської області існує 3 центри милосердя, 13 центрів для реабілітації алко- та наркозалежних осіб, окрім цього організуються безкоштовні обіди для дітей-сиріт та малозабезпечених.

Значну роль у процесі розвитку позакультових практик відіграє священик, його власна участь, що стає хорошим прикладом для прихожан. Найактивнішими послідовниками пастора є молоді прихожани, які беруть участь у різних позакультових практиках як соціального спрямування, так і в організації дозвілля – літніх таборів, що є характерним для молоді усіх християнських конфесій. Для ефективного втілення в життя ряду соціальних проєктів ЦХВС також співпрацює із державними органами, громадськими організаціями і з іншими церквами: співробітництво стосується передусім соціального напрямку, зокрема, благодійності.

Відмінністю АСД від інших церков є її відносна закритість та зосередженість на декількох видах позакультових практик, які здійснюються систематично, а відтак мають свої традиції і власне стають візитною карткою АСД. Закритість церкви полягає в тому, що здебільшого позакультові практики здійснюються зусиллями самої церкви, у єдності із віруючими – прихожанами, хоча деякі позакультові практики реалізуються із дозволу та за підтримки місцевих органів влади, наприклад, автопробіг проти паління. До речі, профілактика

шкідливих звичок, виставки здоров'я – це позакультові практики, які проводяться АСД систематично.

Як зазначає пастор В., оскільки АСД є членом Волинської ради церков, то співпраця з іншими церквами обмежується тими заходами, які вона організовує – насамперед, благодійними. Та все ж позакультові практики переважно здійснюються за активної участі самих прихожан. Однією із основних причин такої активності є членство у громаді (цього не має у православних та католицьких громадах), що передбачає й участь у позакультових практиках. Як і в інших конфесіях, саме молодь є найбільше залученою до таких практик, як правило, це соціальний напрям позакультових практик та практики, які близькі для них, наприклад, пов'язані із здоровим способом життя.

Позакультові практики у ЦЄХБ теж є актуальним напрямом діяльності церкви, про що свідчать відповіді ще одного нашого респондента – пастора П., оскільки на них припадає 60% від усієї церковної діяльності. Основними факторами, які спричинили розвиток позакультових практик у ЦЄХБ, є свобода віросповідання, духовно-моральний вакуум, що виник після розпаду СРСР, а також поширення негативних явищ у суспільстві. ЦЄХБ – одна із тих протестантських церков, які враховують суспільні потреби у впровадженні позакультових практик і залежно від цього вкладають більше або менше матеріальних та інших ресурсів. Зокрема, церква «Фіміам», керівником якої є наш інформант, почала свою діяльність у 1995 році з роботи із молоддю, алко- та наркозалежними, що переросло згодом у появу реабілітаційного центру, а пізніше – у створення благодійного фонду «Преображення». На сьогодні, як відмічає пастор, фонд займається боротьбою із поширенням наркоманії, алкоголізму та сексуального насильства. Головними особливостями в організації позакультових практик на даний час є розширення мережі закладів, які їх здійснюють, зокрема, художня студія для неповносправних, 6 таборів для відпочинку, клуби, в перспективі відкриття будинку для проживання неповносправних «Агапе». Для надання допомоги жінкам з постабортним синдромом та для профілактики абортів створений центр «Єва», окрім цього для дітей створена перша приватна християнська школа «Скарбниця мудрості», що є першим на Волині закладом, який має інклюзію (займається вихованням неповносправних дітей). Іншим верствам населення теж надається допомога, це передусім стосується хворих, зокрема незрячих, людей похилого віку, ВІЛ-інфікованих.

Пастор також підкреслив особливу роль прихожан у житті церкви, оскільки вона не обмежується лише участю у культових практиках. Оскільки в ЦЄХБ теж, як і в інших протестантських громадах, існує членство, то кожен член громади зобов'язаний брати участь у всіх справах церкви, в тому числі й в позакультових практиках. Така участь є добровільною і залежить, як зауважує пастор, від бажань, прагнень та життєвих ситуацій віруючих, того, що важливо для них на даний час.

На рівні з допомогою віруючих у здійсненні позакультових практик, ЦЄХБ заручається підтримкою місцевих органів влади: департаменту соціальної політики, державно-кримінальної інспекції, відділу у справах сім'ї та молоді при Волинській обласній державній адміністрації у сфері благодійності через фонд «Преображення».

Співпраця із іншими церквами теж стосується соціального напрямку позакультових практик (в основному із ЦХВС). Із спільних проєктів пастор зацентрував увагу на «Тижні сім'ї та «Виставці сім'ї». Широкий спектр позакультових практик він пояснив суспільними потребами та тим, що церква невіддільна від суспільства та громадян.

Підсумовуючи, зазначимо, що соціальне служіння є важливою складовою позакультових практик сучасних християнських церков. Результати якісного дослідження вказали на те, що реалізація соціальних програм позакультових практик у кожному із християнських напрямів має акумулятивний характер, оскільки для цього поєднуються зусилля церкви, прихожан, держави, громадських організацій. Таке співробітництво має не лише евристичний та актуалізуючий, але й діяльнісний потенціал у вирішенні суспільних проблем. Окрім цього, позакультові практики є тим механізмом, який об'єднує різні церкви, сприяє поширенню толерантності, субсидіарності у суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Любчук В. В. Особливості формування позакультових практик сучасних християнських церков (за результатами якісного дослідження) / В. В. Любчук // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи: [збірник наукових праць]. – Випуск 28. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2011. – С. 163–167 2. Україна-2014: суспільно-політичний конфлікт і Церква [Електронний ресурс] : (інформаційні матеріали) — К., 2014 – 28 с. Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/upload/1400155420_file.pdf 3. Любчук В.В. Позакультові практики християнських церков як тип повсякденних практик: теоретичний аспект аналізу / В.В. Любчук // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: [збірник наукових праць]. – Випуск 16. –Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2010. – С. 164–167

УДК: 316.455

ПАЛОМНИЦТВО ХАСИДІВ В УКРАЇНІ: СОЦІОЛОГІЧНІ РЕФЛЕКСІЇ ЩОДО МІЖКУЛЬТУРНОГО СПРИЙНЯТТЯ СПІЛЬНОТ

Марченко Алла Михайлівна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри методології та методів соціологічних досліджень, факультет соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядається міжкультурне сприйняття під час паломництва хасидів в Україні на прикладі міста Умані та селища міського типу Меджибожа. Паломництво визначається як форма релігійного туризму, в якій особливо вираженим є сакральне начало – паломники потребують не стільки зустрічей з Інакшістю (крос-культурної взаємодії), скільки безпосередньої присутності біля сакрального об'єкта. Розвідувальне дослідження, проведене авторкою, дає підстави вести мову про концептуальні відмінності у сприйнятті паломників місцевими жителями двох населених пунктів. Отримані дані свідчать про те, що місцеві жителі сприймають паломників переважно в рамках фази «культурного шоку» або фази «медового місяця», згідно з трьохфазною концепцією Фернхема та Бочнера. Просторовий ізоляціонізм, який супроводжує паломництво, звужує можливості для крос-культурних взаємодій.

Ключові слова: міжкультурне сприйняття, паломництво, хасиди, «культурний шок», релігійний туризм.

В статье рассматривается межкультурное восприятие во время паломничества хасидов в Украине на примере города Умани и поселка городского типа Меджибож. Паломничество определяется как форма религиозного туризма, в которой особо выражается сакральное начало – паломники нуждаются не во встречах с Другими (кросс-культурном взаимодействии), сколько непосредственного присутствия у сакрального объекта. Разведывательное исследование, проведенное автором, дает основания утверждать о концептуальных отличиях в восприятии паломников местными жителями двух населенных пунктов. Полученные данные свидетельствуют о том, что местные жители воспринимают паломников преимущественно в рамках фазы «культурного шока» или фазы «медового месяца», согласно трехфазной концепции Фернхема и Бочнера. Пространственный изоляционизм, который сопровождает паломничество, сужает возможности для кросс-культурных взаимодействий.

Ключевые слова: кросс-культурное восприятие, паломничество, хасиды, «культурный шок», религиозный туризм.

The article examines intercultural perception during the Hasidic pilgrimage in Ukraine on the examples of Uman and Medzhybizh. Pilgrimage is defined as a form of religious tourism, which is specifically expressed in the role of the sacred - the pilgrims do not need encounters with the Other (cross-cultural interaction), they search for the direct presence by the sacred object. Taking into account the closed character of this religious community, methodical emphasis of the research was made on semi-structured interviews with the locals (24 interviews in Medzhybizh, 10 interviews in Uman) and several Hasids (1 in Medzhybizh and 2 in Uman), as well as annual observations in Uman during the pilgrimage period in 2009-2012. The research gives ground to assert the existence of the conceptual differences in the perception of pilgrims by the locals of two mentioned settlements. Two basic topics are revealed in the perception of the phenomenon of pilgrimage: violation of the residents' comfort zone (leading theme in interviews with the locals) and a source of income for the population of Ukraine (one of the basic themes in interviews with the Hasids). The findings suggest that local residents perceive pilgrims mostly under the phase of «culture shock» or «honeymoon» phase, according to the three-phase concept of cross-cultural perception, offered by Furnhem and Bochner. This is facilitated by the multiplying image of an «eccentric pilgrim» in Ukrainian mass media and, at the same time, short-term nature of pilgrimage, closeness of the Hasidic community and consistent policy of mutual segregation. It is suggested that personal contacts with pilgrims affect more positive perception of pilgrimage, in a whole. Pilot interviews with the Hasids reveal that residents are perceived by pilgrims rather fragmentary: as landlords of apartments or representatives of the local Jewish community. Spatial isolationism, which accompanies the pilgrimage, narrows the possibilities for cross-cultural interactions.

Key words: cross-cultural interaction, pilgrimage, Hasids, «cultural shock», religious tourism.

Питання, пов'язані з релігійним паломництвом в сучасній Україні, рідко входять до соціологічного обігу, перетворюючись на «білі плями» та окреслюючи так звані «простори невтручання». Очевидно, це трапляється з низки причин, включаючи й специфічність тематичного ареалу. Враховуючи релігійний склад населення України та її найближчих пострадянських країн-сусідів, де домінують православні християни [1, с.4-5], релігійне паломництво часто розглядається саме в межах православного християнства [2]. В такому контексті паломництво в Україні передбачає короткострокову та переважно внутрішню міграцію населення до певних святинь. Втім, останніми роками все більшого резонансу набуває імміграція в Україну задля паломництва, і в цьому контексті чи не найбільш показовим і найбільш багаточисельним¹ є кейс брацлавських хасидів (про деталі різних гілок хасидизму див. [3, с.756-784; 4, с.23-62]). В даному випадку є підстави вести мову про міжкультурну взаємодію, яка актуалізує питання міжкультурного сприйняття. В Діаграмі 1 наведені офіційні дані² щодо кількості паломників у місті Умані, яке стало міжнародним центром паломництва через наявне на території міста поховання духовного лідера брацлавських хасидів Нахмана (1810 р.)

Рисунок 1. Динаміка кількості паломників у місті Умані, 1988-2013 рр.

Хасидизм – містична течія в іудаїзмі, яка з'явилась на Хмельниччині (Меджибіж) у XVIII столітті на протигагу ортодоксальному вченню³ (своєрідна аналогія з протестантизмом у християнському світі, на думку Т.Возняка [5, с.235]). Підкреслимо, що в хасидизмі об'єктами паломництва виступають могили цадиків – своєрідних посередників між Богом та людьми, які очолювали хасидську спільноту. З огляду на те, що і могила засновника хасидизму Баал Шем Това, і могила його правнука Нахмана, найбільш шанованого цадика у брацлавській гілці хасидизму, знаходяться в Україні (на території селища міського типу Меджибіж та міста Умань, відповідно), Україна є територією хасидських святинь. Крім Умані та Меджибожа, в Україні є ще кілька місць так званого транзитного паломництва хасидів (наприклад, Сатанів, Бердичів та інші колишні єврейські містечка-штетли [4, с.23-61]). Відповідно, проблемою даного дослідження є фактичний брак соціологічних рефлексій щодо міжкультурного сприйняття під час паломництва хасидів в Україні. Метою даної статті є розгляд змістовних та структурних елементів міжкультурного сприйняття в контексті паломництва хасидів в Україні, визначення особливостей взаємного сприйняття представників різних культур на прикладах двох найбільш відомих місць паломництва.

Перш ніж зосередитись на питаннях крос-культурного сприйняття, надамо визначення паломництва та окреслимо особливості саме хасидського паломництва в Україні. Отож, базові визначення паломництва окреслюють його як «відвідування священного місця, яке здійснює духовний чи емоційний вплив...», часто

¹ Зокрема, про це йде мова в інформаційному звіті Міністерства культури України про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні (за 2011 рік) http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1034%3A1&catid=51%3Astats&Itemid=79&lang=ru

² Дані згідно з матеріалами офіційної сторінки Черкаської міської державної адміністрації <http://www.oda.ck.ua>

³ Детальніше про виникнення та розвиток хасидизму – питання, які не розглядаються в даній статті - див. Ігорь Туров. Ранній хасидизм. История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. – К.: Дух і Літера, 2003.

асоціюється зі святинею – місцем, де знаходяться тіло чи реліквії святого чи праведника і де можуть відбуватись чудеса» [6, с.5] чи «подорож віруючих для поклоніння святим місцям, яка здійснюється для духовного вдосконалення, лікування чи в якості покаяння чи подяки» [7, с.193]. В обох цих визначеннях наявний акцент на духовному впливі, який здійснюється в певному обмеженому просторі, а отже, потребує географічної мобільності. В другому визначенні мова йде про «подорож», однак відношення паломництва до мандрівки та (чи) туризму не є таким вже однозначним, і з цього, як буде показано, випливатимуть особливості крос-культурної взаємодії, пов'язаної саме з хасидським паломництвом (тут і далі вживатиметься як синонім до паломництва хасидів). Втім, деякі автори вважають паломництво та крос-культурні взаємодії взаємопов'язаними та необхідними елементами [8, с.13], що, як буде продемонстровано далі, може бути небажаним у вивченні крос-культурного сприйняття під час хасидського паломництва.

Подорож є «перетином простору з пізнавальною чи іншою метою» [9, с.186], при цьому до подорожей варто відносити мандрівки та туризм [9; 10]. Мандрівники мають бути готові до зіткнення з Інакшими, пристосовуватись до них. Мандрівник виступає активним суб'єктом [10, с.133-135], який змінює себе завдяки зіткненню з Інакшим, однак, водночас, і розраховує на гостинність сторони, яка приймає [9, с.188-189]. Туризм же є своєрідною «формою колонізації» [9, с.188], освоєнням чітко декларованого простору з певним заздалегідь відомим маршрутом та рівнем комфорту. Турист не стільки готовий пристосовуватись до інакшого, як бути проінформованим про його існування у рамках, призначених, для туриста. «Турист отримує власне задоволення і заповнює пустоти власного життя» [9, с.187], при цьому від нього не вимагається ніякої додаткової активності, це відносно пасивна форма освоєння простору [10, с.133-135]. Можемо вести мову про так звані «туристичні ілюзії» (за Д.Бурстином, «псевдоподії» [10, с.123; 11]) та «самобутність вражень мандрівника» (за Д.Мак-Кеннелом, «автентичність» [10, с.125]). Очевидно, що крос-культурні взаємодії є більш ймовірними та незапланованими саме у мандрівці, в той час як у туристичній поїздки вони є чітко дозованими (як приклад, можна навести путівки на всесвітньо відомі курорти, де туристи можуть не виходити за межі території готелю).

Паломництво ж, на гадаємо, є своєрідною формою релігійного туризму, за якої особливо вираженим є сакральне начало. В цьому сенсі паломники потребують не стільки зіткнення з Інакшими (крос-культурна взаємодія), скільки безпосередньої присутності біля сакрального об'єкта. Відповідно до цього, будь-які крос-культурні контакти можуть виступати значущими з суто інструментальної точки зору, відіграючи певну роль у наблизненні до сакрального об'єкта, решта ж крос-культурних контактів є повсякденними, профанними, почасти непотрібними та зайвими. На ритуальній природі паломництва робить акцент Є.Калужникова, підкреслюючи роль просторового символічного коду як найбільш важливого серед інших кодів – персонального, предметного, музичного, тощо [12]. Подорож як така є центральною віссю паломницького процесу, який, як відомо, має три базові стадії: відокремлення від звичного місця, лімінальність (пороговість) та реінтеграція [13, с.1-38]. Відповідно, крос-культурні взаємодії як необхідні елементи для міжкультурного сприйняття стають можливими після відокремлення від звичного місця та до реінтеграції у власну спільноту та звичний простір.

Результати розвідувального дослідження

Зважаючи на відносно закритий характер даної релігійної спільноти, методичний акцент дослідження крос-культурної взаємодії був зроблений на проведенні напівструктурованих інтерв'ю з місцевими жителями (сміт Меджибожа – 24 інтерв'ю⁴ та м.Умані – 10 інтерв'ю), з представниками хасидської спільноти (сміт Меджибіж – одне інтерв'ю, м.Умань – 2 інтерв'ю) та використанні методу спостереження під час паломництва в Умані (2009-2012 рр.). Очевидно, що крос-культурні взаємодії не вичерпують всього загалу соціальних взаємодій, які пов'язані з хасидським паломництвом (наприклад, взаємодій між різними організаціями, створеними у зв'язку з паломництвом, та місцевим населенням, чи то між паломниками, які репрезентують різні соціальні прошарки, тощо). Авторка статті вже розглядала деякі концептуальні та методичні особливості даного розвідувального дослідження [14, с.346-349], тому в даній статті зосередимось на його результатах.

У процесі дослідження були сформульовані та уточнені гіпотези щодо відмінності сприйняття паломників місцевими жителями Умані та Меджибожа, а також щодо невідповідності сприйняття жителями паломників фазі реалістичної оцінки ситуації у трьохфазній концепції Фернхема-Бочнера [15]. Звісно, розвідувальне дослідження не дає можливості говорити про їх обґрунтовану перевірку, однак

⁴ Польовий етап у сміт Меджибожі тривав з 24 червня по 1 липня 2012 р. Він став можливим завдяки організації академічним центром "Сефер" літньої школи з вивчення хасидизму безпосередньо в сміт Меджибіж. Інтерв'ю з місцевими жителями були проведені Світланною Балінченко, Шенді Вовк, Елеонорою Карпенко, Аллою Марченко та Юрієм Надворняком. Методичне керівництво польовим етапом здійснював проф. Александр Львов. В місті Умані всі інтерв'ю з місцевими жителями були проведені Аллою Марченко у липні 2012 р, з паломниками – у вересні 2012 р.

дозволяє вести мову про певні зафіксовані тенденції. Нагадаємо, що трьома фазами після так званого «нульового етапу» (першого зіткнення/зустрічі) є: фаза «медового місяця», фаза «культурного шоку» та фаза «реалістичної оцінки ситуації» [15]. Очевидно, що кожна з цих фаз крос-культурного сприйняття можна зафіксувати таким чином:

1) переважання в інформанта позитивних оціночних суджень, захоплення, романтизму. Рівень оцінки найчастіше загальний, конкретних прикладів мало.

2) переважання в інформанта негативних оціночних суджень, акцент на «інакшості». Рівень оцінки може бути як загальним, так і конкретним, важливе значення надається чуткам і розповідям. Значним є емоційне забарвлення розповіді.

3) наявність як позитивних, так і негативних суджень, їх відносна збалансованість. Оперування конкретними прикладами з власного досвіду, роль емоцій незначна.

Аналіз транскриптів інтерв'ю здійснювався як на індивідуальному рівні, так і на рівні населених пунктів – важливо було простежити, чи змінюється дискурс сприйняття населенням паломників у транзитному та фінальному пунктах паломництва. Варто зазначити, що обидва населені пункти історично були населені євреями, які емігрували з країн (колишнього) СРСР наприкінці 1980-х – у 1990-х роках, тож помічені на рівні населених пунктів розбіжності у тлумаченнях інформантів можна пояснити і соціальним статусом їх мешканців (зокрема, переважанням мешканців зрілого та похилого віку в Меджибожі, відсутністю робочих місць у населеному пункті, тощо). На цій основі виокремлені чотири особливості сприйняття паломників інформантами різних населених пунктів.

Перша особливість сприйняття паломників на рівні населених пунктів: у Меджибожі населення практично не диференціює євреїв та хасидів (за винятком тих, хто фахово цікавляться даною тематикою). В Умані така диференціація є досить помітною: інформанти розрізняють паломників і євреїв на рівні дискурсу. Відповідно, для Меджибожа типовими є стереотипні уявлення: *«Їх хтось спонсорує, але ми не знаємо, хто. Вони йдуть з усього світу і все скуповують»*. (Ж., 37)⁵.

Друга особливість сприйняття паломників на рівні населених пунктів: інформанти у Меджибожі розглядають паломників як потенційне джерело підняття рівня їх життя, нових робочих місць і загалом економічного зростання населеного пункту. Показовими є фрази: *«Нам нужно дороги поремонтировать, свет провести»*⁶ (Ж., 64) або *«Вот построят для туристов дорогу, и станет лучше»* (М., 78). Крім того, паломники сприймаються в контексті особистих історій з минулого про взаємодію з місцевими євреями: *«Наши работают в качестве прислуги, так было испокон веков. Наши им служили»* (М., 50) чи *«Євреї були хорошими чоботарями»* (М., 54).

Третя особливість сприйняття: практична відсутність безпосередніх контактів з паломниками (за винятком тих жителів смт, які працюють у єврейському центрі (синагога, готель, тощо) чи в навколишніх магазинах). Перші – стримані в оціночних судженнях, повідомляють про економічні вигоди паломництва, другі – орієнтовані на циркулювання історій, пов'язаних з інакшістю: *«Чоловік розкидав сміття біля урни, я його вичислила і змусила вусе зібрати, і кульок дала. Він зібрав, вибачався, навіть долар дав»* або *«Ми для них теж загадка»* (Ж., 37). В Умані ж як у середовищі «основної святині» можна виокремити нетипові для Меджибожа ситуації крос-культурного сприйняття: «випадкові зустрічі» та «висвітлення в засобах масової інформації» (остання жодного разу не була згадана в інтерв'ю Меджибожа). Втім, циркулювання історій «від знайомих» зафіксоване в обох населених пунктах.

Четверта особливість сприйняття паломників на рівні населених пунктів зумовлена інтерпретаціями інформантів сприйняття паломників за умови відсутності безпосереднього контакту з ними. У Меджибожі відсутність контакту є типовою та визначає, в цілому, ідеалізовано-романтизований образ паломництва серед місцевого населення, а в Умані відсутність контакту є можливою опцією, яка, втім, супроводжується переконанням в *«дивакуватості хасидів»* (Ж., 33). Знову ж таки, це можна пояснити різними джерелами інформації: у першому випадку це особисті спогади та комунікація з нечисленними сусідами, в другому – особисті контакти, вже згадані засоби масової інформації та чутки від знайомих.

Наявність близьких контактів з паломниками у Меджибожі зумовлена роботою місцевих мешканців у єврейському центрі (кілька десятків осіб) та поодинокими випадками здачі помешкань в оренду, в Умані ж контакти з паломниками здійснюють як власники помешкань неподалік поховання цадика Нахмана, які здають їх в оренду (точна кількість осіб невідома, однак враховуючи щільність забудови у прилеглому до могили районі міста та купівлю квартир паломниками, можна припустити, що

⁵ Тут і далі після цитати з інтерв'ю у круглих дужках вказані стать інформанта (М або Ж) та вік.

⁶ Цитати з інтерв'ю російською мовою наведені без перекладу українською. Цитати з інтерв'ю іншими мовами перекладені українською, про що вказано після кожної цитати.

їх близько тисячі осіб). Окрім того, з паломниками мають справу як представники правоохоронних і медичних служб, так і служби з індивідуального та групового перевезення, а також представництва з організації харчування та організованого розселення.

На індивідуальному рівні аналізу інтерв'ю особливо помітними є дві базові теми у сприйнятті паломництва як явища:

-паломництво як порушення зони комфорту мешканців (провідна тема інтерв'ю з місцевими жителями),

-паломництво як джерело прибутку для населення України (зокрема, одна з базових тем в інтерв'ю з представниками паломників в Умані).

Порушення зони комфорту мешканців стосуються, насамперед, засмічення території та порушення тиші у громадських місцях: *«Очень важно – не показывать им слабость, они это чувствуют, они должны понимать, что у нас в гостях»* (Ж., 37). Спостерігається тенденція до дещо більшого толерування крос-культурних відмінностей при збільшенні контактів інформантів з паломниками. Наприклад, *«У нас конфликтов никаких серьезных нет между паломниками и местными. Бывает такое, что молодежь поругается, но это единичные случаи, ничего серьезного, так просто – друг друга обозвали, и все»* (Ж., 50) або *«Сдаем одним и тем же хасидам многие годы, мы дружим, созваниваемся, подарками обмениваемся»* (Ж., 45). Можна припустити, що чинник особистого знайомства є ключовим у сприйнятті спільноти, в цілому, сприяючи більш поміркованим судженням.

Серед паломників спостерігається дещо інакша ситуація у їх сприйнятті місцевого населення. На основі інтерв'ю з представниками хасидської спільноти можна виявити, що місцеві жителі сприймаються більшістю паломників досить фрагментарно - як орендодавці квартир та місцеві представники єврейської общини. Багато в чому це зумовлене існуванням мовного бар'єру (іврит, ідиш, англійська мова як домінуючі серед паломників): *«Ми захоплюємось однією єврейською сім'єю в Умані, які досконало знають іврит!»* (М., 50 – перекл. з англ. тут і далі Марченко А.М.) та існуючими традиційними нормами, зокрема, гендерного порядку: *«У нас тут немає жінок, це чинник, який відволікає. Втім, якщо паломниці хочуть бути зі своєю родиною, вони мають орендувати разом з нею окремих будинок»* (М., 55 – перекл. з англ.) або *«Українки одягаються надто відкрито, чим провокують паломників»* (М., 25 – перекл. з івриту). Як зазначалось вище, важливою для паломників у сприйнятті локального населення є тема економічного прибутку – передусім, за оренду квартир – *«місцеві суттєво завищують ціни»* (М., 50 – перекл. з англ.).

Загалом, констатуємо, що крос-культурне сприйняття паломників місцевим населенням повністю детерміноване наявними у спільноті культурними канонами та практично не вписується в схеми фази реалістичної оцінки ситуації: в Умані продовжує домінувати «культурний шок», а в Меджибожі – фаза «медового місяця».

Відсутність ознак фази реалістичної оцінки ситуації в переважній більшості транскриптів інтерв'ю можна пояснити як відносно малою тривалістю паломництва, яке проходить щороку в період між 5 вересня та 5 жовтня та має найбільш масовий характер за кілька днів до та кілька днів після настання Рош-Га-Шана (іудейського Нового року), а також послідовною політикою взаємної сегрегації спільнот. Наприклад, з кожним роком паломники власноруч облаштовують все більше сфер потенційної взаємодії з місцевим населенням, проживання у заздалегідь викуплених самими паломниками квартирах або наметових містечках, харчування продуктами, заздалегідь привезеними з-за кордону (найчастіше, з Ізраїлю), все ширше користування власними службами медичної допомоги та поліцейської охорони, тощо). Враховуючи масовість паломництва (див. Діаграму 1), міська територія у відстані кількох кілометрів від могили цадика Нахмана, патрулюється місцевою поліцією та має кілька рівнів допуску в період паломництва (на територію останнього рівня допуску, найближчого до хасидської святині, мають право потрапити лише паломники та місцеві мешканці з пропискою в одному з будинків у межах останнього рівня пропуску). В Умані вже не перший рік існує Рада громадських організацій, активісти якої досить активно виступають проти паломництва як такого, що деструктивно впливає на інфраструктуру та культуру українського міста через поведінку окремих паломників; втім, наразі вона не здобула масової підтримки місцевим населенням. Політика взаємної сегрегації спільнот виглядає як експансивна, за якої з'являється низка організацій-медіаторів взаємодії з паломниками як локального (наприклад, «Шолом Умань», Міжнародний благодійний фонд імені рабі Нахмана з Бреславу), так і обласного та національного рівнів. Враховуючи специфіку паломництва саме як різновиду релігійного туризму, центральною віссю якого є вже згаданий етап лімінальності, крос-культурне сприйняття паломниками місцевого населення має всі перспективи залишитись в такому ж обмеженому та спрощеному вигляді. Окрім того, не варто забувати складну історію появи могили цадика Нахмана в Умані як місця масового знищення єврейського населення під час Коліївщини та деякі політичні ініціативи 2014 року з

встановлення пам'ятника провідникам Коліївщини Івану Гонті та Максиму Залізнику на центральній площі міста (на місці колишнього пам'ятника Леніну), які можуть ці перспективи значно погіршити.

Отже, бачення паломництва хасидів в Україні як специфічного різновиду релігійного туризму дає підстави для розуміння причин певної «консервації» крос-культурних взаємодій та міжкультурного сприйняття акторів, просторово задіяних у здійсненні паломницького ритуалу. Розвідувальне дослідження виявило суттєві концептуальні відмінності сприйняття паломників у двох населених пунктах: є підстави вважати, що місцеві жителі сприймають паломників переважно в рамках фази «культурного шоку» або «фази медового місяця», згідно з трьохфазною концепцією Фернхема та Бочнера. Інформанти – представники місцевого населення Меджибожа не диференціюють хасидів та євреїв, мають вельми обмежені можливості для крос-культурних контактів та розглядають паломників як джерело економічного зростання регіону. Інформанти-уманчани мають чітку диференціацію євреїв та хасидів та більш позитивне сприйняття хасидського паломництва у випадку наявності тривалих особистих знайомств з паломниками. Втім, провідною темою багатьох інтерв'ю в Умані стало порушення паломниками зони комфорту мешканців, а помітним джерелом інформації – чутки та розповіді знайомих. Гадаємо, що цьому сприяє тиражування образу «паломника-дивака» в українських засобах масової інформації, масовий та, водночас, короткостроковий характер паломництва, закритість хасидської спільноти як такої та послідовна політика взаємної сегрегації. Просторовий ізоляціонізм, який супроводжує паломництво, звужує можливості для крос-культурних взаємодій, які не є важливими для паломників у наданому вище визначенні. Таким чином, концепція «культурного шоку», гадаємо, може бути релевантною і щодо сприйняття паломниками місцевих жителів, хоча ця теза потребує більшого заглиблення в хасидську спільноту.

Безумовно, тема взаємного сприйняття паломників і місцевого населення є лише однією з низки тем, які потребують соціологічного аналізу та залучення додаткових джерел інформації, зокрема, офіційних документів. Цікавим видається динамічний аспект дослідження основних акторів взаємодії, які, з огляду на специфічність теми та обмеженість обсягу статті, були найменовані «паломники» та «місьцеве населення». Очевидною є соціальна гетерогенність як населення, так і паломників, а також важливість аналізу офіційних документів (як на місцевому, так і на державному рівні) щодо забезпечення паломництва не тільки як ритуалу у його вузькому тлумаченні, а як прояву релігійного туризму з його причинами та наслідками широкого спектру (від економічних до соціальних).

ЛІТЕРАТУРА: 1. «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» 8 лютого 2011 р. – К.: Центр Разумкова. – 82 с. 2. Паломничество и религиозный туризм: многообразие интерпретаций. Сборник научных статей / Отв. ред. И. Е. Видулов. – Владимир: Изд-ву ВлГУ, 2011. – 212 с. 3. Єврейська цивілізація. Оксфордський підручник з юдаїки. Том II. За ред. Мартіна Гудмена. У 2-х тт. Пер. з англ. – К.: Дух і Літера; Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2012. – 560 с. 4. Писклова Л. Земля цадди́ков // Штетл: Літературно-публіцистический сборник. - № 5. - Хмельницький, 2008. – с. 23-62. 5. Хруслінська І., Тіма П. Діалоги порозуміння: українсько-єврейські взаємини. – К.: Дух і Літера. – 2011. – 328 с. 6. Джерри Д., Джерри Дж. Большой толковый социологический словарь. В 2-х томах. Т.2 / Пер. с англ. Н.Н.Марчук. – М.: Вече, АСТ, 1999. – 528 с. 7. Оксфордская иллюстрированная энциклопедия. В 9 томах. Том 7. Народы и культуры / Под ред. Р.Хоггарта. – М.: Издательский дом «Инфра-М», Издательство «Весь мир», 2002. – 416 с. 8. Житенев С.Ю. Религиозное паломничество и межкультурные коммуникации // Вестник славянских культур. – 2010. - № 4. – Т. 18. – с. 13-20. 9. Марков Б. В. Путешествие как признание другого // Путь Востока. Межкультурная коммуникация. Материалы VI Молодежной научной конференции по проблемам философии, религии, культуры Востока. Серия «Symposium». Выпуск 30. Спб: Санкт-Петербургское философское общество. – 2003. – с. 186-196. 10. Покровский Н.Е., Черняева Т.И. Туризм: от социальной теории к практике управления / Учебник. – М.: Университетская книга; Лотос. – 2008. – 424 с. 11. Boorstin, D.J. The Image: A guide to pseudo-events in America. – NY, 1961. 12. Калужникова Е.А. Паломничество как ритуал: сущность и культурно-исторические типы / Дис-я кандидат культурологии, Екатеринбург. 2007. – 167 с. 13. Turner, V., Turner E. Image and Pilgrimage in Christian Culture. – NY. – Columbia University Press, 1973. 14. Марченко А.М. Концептуальні та методичні аспекти дослідження кросс-культурної взаємодії під час паломництва хасидів в Україні / Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: сучасна соціологічна теорія і пострадянські трансформації» / Київ: Логос, 2012. – с. 346-349. 15. Furnham, A., Bochner, S. Culture Shock: Psychological reactions to unfamiliar environments. - L., N.Y., 1986. - pp. 1-298.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОСВІТИ ТА МОЛОДІ

УДК 316.012

ОСВІТА ЗАДЛЯ ВСТАНОВЛЕННЯ МИРУ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СОЦІАЛЬНОЇ НАУКИ ЯК ОСНОВА ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ ГЛОБАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Подольська Єлизавета Ананіївна – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії та гуманітарних дисциплін Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»

Подольська Тетяна Василівна – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри теоретичної і практичної філософії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті проаналізовано методологічний потенціал ідей зарубіжних соціологів щодо забезпечення глобальної інтеграції засобами освіти. Надано оцінку сучасних процесів у системі освіти, виявлено орієнтири її розвитку у мультикультурному постмодерному суспільстві. Здійснено аналіз особливостей взаємовпливу крос-культурних комунікацій і освіти. Уточнено поняття «крос-культурний капітал», описана стратегія забезпечення процесу його накопичення завдяки освіті. Виявлено перепони на шляху встановлення міжкультурного діалогу, запропоновано механізм їхнього подолання засобами освіти. Розглянуто концепції ксенофільії, культурного релятивізму та ціннісного плюралізму. Обґрунтовано продуктивність холистичної концепції освіти. Виявлено мету «освіти задля встановлення миру» як «трансформацію світобачення». Визначено можливі шляхи крос-культурної інтеграції засобами освіти.

Ключові слова: етноцентризм, крос-культурна компетентність, крос-культурний капітал, ксенофільія, культурна освіченість, культурний релятивізм, стереотип, холистична освіта, ціннісний плюралізм.

В статье проанализирован методологический потенциал идей зарубежных социологов относительно обеспечения глобальной интеграции средствами образования. Дана оценка современных процессов в системе образования, выявлены ориентиры его развития в мультикультурном постмодерном обществе. Осуществлен анализ особенностей взаимовлияния кросс-культурных коммуникаций и образования. Уточнено понятие «кросс-культурный капитал», описана стратегия обеспечения процесса его накопления благодаря образованию. Выявлены преграды на пути установления межкультурного диалога, предложен механизм их преодоления средствами образования. Рассмотрены концепции ксенофилии, культурного релятивизма и ценностного плюрализма. Обоснована продуктивность холистической концепции образования. Определена цель «образования во имя установления мира» как «трансформация мировидения». Выявлены возможные пути кросс-культурной интеграции средствами образования.

Ключевые слова: этноцентризм, кросс-культурная компетентность, кросс-культурный капитал, ксенофилия, культурная образованность, культурный релятивизм, стереотип, холистическое образование, ценностный плюрализм.

Methodological potential of foreign sociologists' ideas in relation to provision of global integration by educational resources in the conditions of socio-cultural variety is considered. The analysis of features of mutual cross-cultural communications and education is carried out within the framework of such methodological directions as moralism, institutionalism, functionalism, conflict theory. Foreign experience in the development of mechanisms of communication and finding of intercultural understanding between the representatives of different cultures is studied. The search of alternative ways of solving of problems of

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

cross-cultural communication is conducted. The concept of «cross-cultural capital» is defined. It means complex of knowledge, skills, abilities and psychological features which gives a competitive advantage to individuals in the process of interaction, work and in the culturally heterogeneous environments. The strategy of providing of process of accumulation of cross-cultural capital and acquisition of cross-cultural competence by members of global community due to education is described. The evaluation of modern processes in education and finding landmark for its development in modern multicultural postmodern society is given. Barriers of intercultural dialogue establishment (prejudice, stereotypes) are identified. The mechanism of its overcoming by educational facilities is developed. In contrast to the negative moods and tendencies in the sphere of cross-cultural relations the number of positive concepts as xenophilia, cultural relativism and value pluralism is offered. The productivity of holistic concept of education is grounded. The concept of «education for peace» is defined as the process of acquiring the values, knowledge and development of skills, attitudes and behavior in terms of socio-cultural variety. The goal of «education for peace» is defined as the «worldview transformation». «Education for peace» is a program for youth motivation for private duty in the preservation of peace, the development of a sustainable position and individual awareness of himself as a defender of peace. The concepts that present three versions for definition the subject of «education for peace» are formulated. They are «teaching conflict resolution», «education for democracy» and «human rights training course». The ways of cross-cultural integration through education are identified.

Keywords: ethnocentrism, cross-cultural competence, cross-cultural capital, xenophilia, cultural education, cultural relativism, stereotype, holistic education, value pluralism.

Сьогодні людство розвивається у контексті фундаментальних трансформацій реальності та взаємовідносин, що витікають з процесів глобалізації, яка передбачає інтенсифікацію виробничо-економічних, соціальних, політичних і культурних інтеракцій у всесвітньому масштабі. Нагальною стає проблема пошуку альтернативних шляхів вирішення проблем крос-культурних комунікацій, що виявляються однією з головних заборон успішного встановлення платформи глобальної інтеграції.

Особливе значення в концептуалізації проблем глобальних процесів, культури, комунікації та освіти мають праці таких видатних дослідників, як Дж. Александер, Л. Альтюссер, М. Арчер, М. Вебер, Дж. Д'юї, Г. Зіммель, Н. Луман, Дж. Е. Пейн, Л. Ф. Уорд та ін. На розуміння взаємовпливу крос-культурних комунікацій і освіти суттєвий вплив мають ідеї А. Хелсі, С. Боулза, Г. Джинтіса, Г. Гірокса, П. Фрейре та ін. Підвищенню рівня культурної освіченості значну увагу приділяли С. Анг, К. Бейлі, В. Дін, К. Ерлі, М. Еппл. Холістичне розуміння освіти представлене в працях Х. Б. Данеша, Р. Міллера, Дж. Пейджа, Б. Реардо, Д. Роше, Д. Сінота, К. Хабібі, Я. Харіса. Зазначимо, що у пострадянському інтелектуальному просторі, в тому числі українському, ще не склалося адекватне уявлення про ключові тенденції сучасності у сфері освіти, про особливості освітньої діяльності в умовах соціокультурного розмаїття, не вироблені механізми комунікації та знаходження міжкультурного взаємопорозуміння між представниками різних культур, не визначені шляхи крос-культурної інтеграції засобами освіти.

Метою даної статті є виявлення методологічного потенціалу ідей зарубіжних соціологів щодо забезпечення глобальної інтеграції засобами освіти в умовах соціокультурного розмаїття світу.

Простором засвоєння необхідних для соціальної практики знань, цінностей, формування навичок соціальної взаємодії та інтеграції у нові соціальні реалії, безсумнівно, виступає освіта, яка сприяє ефективному накопиченню крос-культурного капіталу, тобто сукупності знань, навичок, здібностей та психологічних особливостей, що надає індивідам конкуруючу перевагу в процесах взаємодії в культурно-гетерогенних середовищах. Крос-культурний капітал складається з диспозиційного елементу та досвідно-базисної основи, яка включає персональні диспозиції (наприклад, відкритість до нового досвіду), цінності та знання, спеціальні навички (знання кількох мов), а також такий важливий досвід, як мандрування, життя та робота в різних країнах, виховання в мультикультурному середовищі [1, р. 73].

Серед основних компонентів крос-культурного капіталу науковці, як правило, називають рівень освіченості і підкреслюють той факт, що культурний фон індивіда впливає на його поведінку і визначає ефективність його успіху в бізнесі, а також його здатність адаптації та пристосування до соціального оточення [2, р. 38]. Вперше ці ідеї та заснована на них теорія були представлені Крістофером Ерлі та Суном Ангом у роботі «Культурна обізнаність: індивідуальні взаємодії між культурами». У своїх дослідженнях 2008 року Анг та Ван Дін дійшли висновку, що низький рівень культурної освіченості призводить до появи таких факторів, як неспокій та недовіра в комунікації з представниками інших культур. У свою чергу, високий рівень культурної освіченості виробляє навички комунікативної кмітливості у індивіда, що позначається на його успіху та культурній адаптації [3, р. 29]. Здорові крос-культурні комунікації витікають з правильної орієнтації індивідів у даній сфері, тобто залежать від їхньої культурної обізнаності, вироблення позиції емпатії та толерантності, а також навичок крос-культурної

комунікації та адаптації. Отож, потрібна певна стратегія забезпечення процесу накопичення крос-культурного капіталу, набуття членами глобальної спільноти крос-культурної компетенції завдяки освіті.

Аналіз взаємовпливу крос-культурних комунікацій і освіти може засновуватися на таких методологічних підходах:

1. *Моралізм*, що базується на ідеях соціального прогресу і значущості освіти. Серед його лідерів були такі американські вчені, як Лестер Франк Уорд, Джон Д'юї, Джордж Едгар Пейн, Роберт Енджелл. Пейн відмічав: «Соціологія займається даною проблемою, і вона повинна зробити свій внесок у розвиток принципів освітніх процедур, котрі будуть основою для предмету, методу та засобу, які забезпечуватимуть соціальну адаптацію та рухатимуть соціальний прогрес» [4, р. 23].

2. *Інституціоналізм*, у центрі уваги якого знаходиться взаємозв'язок між освою та іншими інститутами суспільства – економікою, сім'єю, релігією тощо. У рамках інституціоналізму дослідники дійшли важливих висновків: по-перше, форми, яких набуває інститут освіти в різних суспільствах, є досить мінливими та залежать від локальних та конкретно-історичних моделей культури; по-друге, всі інститути суспільства взаємопов'язані таким чином, що зміни в одних з них обов'язково викликають зміни в інших; по-третє, інститути розвиваються у відповідь на суспільні потреби, зміна їхніх форм зумовлена змінами потреб та груповою поведінкою; по-четверте, інституційні зміни пов'язані з процесами тривалого історичного характеру.

3. *Функціоналізм*, який визначає освіту як соціальний інститут суспільства, головною функцією якого є підтримання зв'язку між особистістю та суспільством заради цілісності останнього та соціального порядку [5, р. 25]. Ці ідеї активно розвивалися у неофункціоналістській теорії соціальної ентропії (К. Бейлі), теорії адаптації (М. Файа), теорії систем (Н. Луман), порівняльно-історичному аналізі освітніх систем (М. Арчер), теорії диференціації (Дж. Александер, П. Коломі) та ін.

4. *Теорії конфлікту*, що виходять з марксистської ідеї відчуження, акцентують на зумовленості освітніх процесів економічними інтересами, які в антагоністичному суспільстві конфліктують між собою. Значний внесок у розвиток даної наукової традиції внесли Макс Вебер (вивчення впливу владних відносин та групових інтересів на систему освіти) і Георг Зіммель (розкриття інтегративних наслідків конфлікту). Представники даної теоретичної течії Дж. Карабель, А. Хелсі, С. Боулз та Г. Джинтіс та інші висвітлювали такі джерела конфлікту в освіті, як рольові позиції вчителів, принципи фінансування, нерівність можливостей, поділ учнів на потоки в інтересах еліти та середнього класу тощо. Вони розглядали школу як інструмент влади, акцентували на невідповідності змісту освіти цілям соціалізації, конфлікту між поколіннями та субкультурами. Подібні ідеї розвивались у неомарксизмі (А. Грамші, Л. Альтюссер), у критичній педагогіці (Г. Джинтіс, Г. Гірокс), у «педагогіці пригноблених» (П. Фрейре), в політекономії освіти (М. Еплл).

Як свідчить аналіз результатів досліджень крос-культурної комунікації у глобальному масштабі, в тому числі представлений в роботах згаданих вище авторів, взаємодія між різними культурами відбувається у процесах асиміляції, акультурації, культурного привласнення і транскультурації. Безумовно, в процесі крос-культурних комунікацій виникають певні перепони, які тим чи іншим чином заважають побудові доброзичливих крос-культурних відносин або навіть приводять до міжнародних конфліктів. Для продуктивного конструювання загальнопланетарної інтегративної платформи необхідно виявити ці перепони та відпрацювати механізм їхнього подолання засобами освіти.

Серед перепон на шляху міжкультурного діалогу, в першу чергу, потрібно говорити про *етноцентризм*, що передбачає недооцінювання іншої культури в порівнянні зі своєю власною. Це знаходить своє виявлення у такому:

1) *упередженості* щодо особистості через її расу, класову приналежність, стать, етнічність, вік, інвалідність, політичні погляди, релігію, сексуальну орієнтацію чи інші індивідуальні характеристики;

2) *пересудах*, тобто у некритичному засвоєнні поглядів на життя та оточуючі умови, прийнятих на віру зі слів інших людей;

3) *стереотипах*, що виступають як поширені думки про певні соціальні групи чи індивідів. Згідно Ліппману, стереотип – це прийнятий в історичній спільноті зразок сприйняття, фільтрації, інтерпретації інформації при розпізнанні оточуючого світу, заснований на попередньому соціальному досвіді [6, р. 35].

Упередженість, пересуди, стереотипи, породжують негативні тенденції сучасності у вигляді націоналізму, ксенофобії, тероризму, що складають серйозну перепону на шляху глобального порозуміння та мирного співіснування і співпраці.

Поряд з негативними настроями та тенденціями у сфері крос-культурних відносин існує ряд позитивних феноменів: ксенофілія, культурний релятивізм та ціннісний плюралізм. Під *ксенофілією* ми розуміємо інтерес, прихильність до незнайомих («інакших») об'єктів або людей. Згідно теорії *культурного релятивізму*, одна людина може зрозуміти іншу, використовуючи поняття її власної культури, систему

символів, частиною якої вони є [7, с. 11]. Термін «*ціннісний плюралізм*» використовується для позначення ситуацій, коли етнічні меншини зберігають свої унікальні культурні особливості, свою власну культурну ідентифікацію і свої цінності та традиції і разом з тим приймаються домінуючою культурою [8, р. 14].

Принципи ціннісного плюралізму, культурного релятивізму мають засвоюватися людиною з перших років її життя, виховання та навчання на протигагу таким перепонам конструктивної крос-культурної комунікації, як етноцентризм та ксенофобія.

Виховання особистості з високим рівнем толерантності та емпатії є одним із важливіших завдань освіти. Велике методологічне значення в плані нашого розгляду має концепція *холістичної* (комплексної, цілісної) освіти, заснованої на визнанні того, що індивід самоідентифікується, пізнає ціль та сенс життя через ланцюг зв'язків з суспільством, оточуючим світом на основі таких гуманістичних цінностей, як співчуття та мир. Саме таку освіту ми вважаємо найбільш продуктивною, адже вона на сьогоднішній день має суттєвий потенціал для налаштування крос-культурних комунікацій в умовах соціокультурного розмаїття сучасного світу.

На нашу думку, едність за умов плюралізму та збереження багатства локальних культур стає можливою завдяки реалізації міжнародних проєктів, керованих ООН («*Освіта задля встановлення миру*») та ЮНЕСКО («*Освіта для всіх*»). Концепція «Освіта задля встановлення миру» може бути визначена як «процес набуття цінностей, знань та розвиток навичок, позицій та поведінки для того, щоб жити в гармонії з самим собою, іншими та оточуючим середовищем» [9, с. 75]. Дослідженнями даної проблеми займається чимало сучасних науковців, серед яких: Б. Рєардо, Д. Роше, Я. Харіс, Д. Сінот і Дж. Пейдж. Ян Харіс та Джон Сінот таким чином формулюють внутрішню наповненість поняття «освіта для встановлення миру»: бажання людей досягнення миру; ненасильницькі альтернативи вирішення конфліктів; навички критичного аналізу першопричин, що спричиняють та легітимізують несправедливість та нерівність [10, с. 299]. Джеймс Пейдж, визначаючи поняття «освіта задля встановлення миру», особливо підкреслював, що це «програма мотивації молоді до виконання особистого обов'язку в процесі збереження миру, вироблення стійкої позиції та усвідомлення індивідом себе в якості захисника миру; інформування студентів про наслідки війни та соціальної несправедливості, а також про цінності миру та істинних соціальних структур; робота задля їхньої підтримки та розвитку; турбота про студентів та мотивування їх до турботи про інших» [11, с. 64].

Наукове обґрунтування холістичного підходу до «освіти задля встановлення миру» передбачає вирішення завдання, які по суті презентують три варіанти визначення предмету «освіти задля встановлення миру»:

1. «*Навчання розв'язанню конфліктів*» сконцентроване на соціально-поведінкових симптомах конфліктів. Така освіта зорієнтована на напрацювання навичок вирішення міжособистісних конфліктів техніками переговорів та посередництва, а також на вироблення вмінь налагодження комунікацій шляхом активного слухання, визначення потреб, розділення фактів та емоційних висновків.

2. «*Навчання демократії*» базується на розумінні, що з демократизацією суспільства випадки вирішення конфліктних ситуацій за допомогою грубої сили зменшуються. Ціль навчання вбачається у формуванні «відповідальних громадян», котрі змушували б державу звітувати перед суспільством щодо відповідності її політики стандартам миру.

3. «*Навчальний курс прав людини*» ставить за мету довести, що обізнаність громадян у сфері прав людини стає основою для реалізації такої стратегії, котрій повинно слідувати людство задля того, щоб наблизитися до моделі мирної глобальної спільноти.

Крім розглянутих трьох основних концепцій, протягом останніх десятиліть набула досить широкого розповсюдження ідея розуміння «освіти задля встановлення миру» в якості «*трансформації світобачення*». Автор «*інтегративної теорії миру*» Х. Б. Данеш обґрунтовує ідею, що «освіта задля встановлення миру» повинна формуватися на здоровому ґрунті зрілості людської свідомості шляхом сприяння трансформації світогляду особистості. Кларк Хабібі відстоює думку про те, що культура миру може бути лише результатом автентичного процесу трансформації обох компонентів суспільства – індивідуального та колективного [13, с. 55–56].

В умовах соціокультурного розмаїття в сучасному світі значно зросли вимоги до освітніх установ, особливо вищих навчальних закладів, щодо наявності інтеркультурної та інтернаціональної тематики у навчальних програмах. Інтернаціональна обізнаність та крос-культурна компетентність стали критичними точками культурного, політичного, економічного та технологічного життя та розвитку країн. Від студентів очікується певний рівень глобальної компетенції для того, щоб краще зрозуміти світ, в якому вони живуть, та шляхи реалізації себе в ньому.

Таким чином, зарубіжною соціологією освіти запропонована певна стратегія забезпечення процесу накопичення крос-культурного капіталу, набуття членами глобальної спільноти крос-культурної

компетенції завдяки освіті. Методологічний потенціал соціальної науки, проаналізований нами вище дозволяє виявляти особливості освітньої діяльності в умовах соціокультурного розмаїття сучасного світу, виробляти механізми комунікації та знаходження міжкультурного взаємопорозуміння представників різних культур, виявити можливі шляхи крос-культурної інтеграції засобами освіти.

ЛІТЕРАТУРА: **1.** Eccles J. C. *The Self and Its Brain: An Argument for Interactionism* / J. C. Eccles, K. Popper – London: Routledge, 1983. – 356 p. **2.** Earley P.C. *Cultural intelligence: Individual interactions across cultures* / P. C. Earley, S. Ang.– Standford, California: Stanford University Press, 2003. – 379 p. **3.** Ang S., Van Dyne L. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education* / S. Ang, L. Van Dyne – 2-d ed. – N. Y.: Columbia University Press for NBER, 2008. – 235 p. **4.** Hughes T. *Loyola and the Educational System of the Jesuits*. – *Biblio Bazaar*, 2010. – 326 p. **5.** Archer M. S. *Sociology for One World: Unity and Diversity* / M. S. Archer // *International Sociology*. – Vol. 6, № 2. – 1991. – P. 14-27. **6.** Littlejohn S. *Theories of Human Communication* / S. Littlejohn, K. Foss. – 9-th ed. – Thomson and Wadsworth, 2008. – 437 p. **7.** Зубов В. Глобалізована соціальність / В. Зубов // *Вища освіта України*. – 2001. – № 3. – С. 9-13. **8.** Collins R. *Four Sociological Traditions: Selected Readings*. – USA: Oxford University Press, 1994. – 336 p. **9.** James S. Chapter 9: *The United Nations and Peace Education* / S. James // *Encyclopedia of Peace Education*. – Charlotte: Information Age Publishing, 2008. – P. 75-83. **10.** Harris I. M. *Types of peace education* / Ed. By Raviv A., Oppenheimer L., and Bar-Tal R. *How Children Understand War and Peace*. – San Francisco: Jossey- Bass Publishers, – 1999. – 371 p. **11.** Page J. S. *Peace Education: Exploring Ethical and Philosophical Foundations*. Chapter 1. – Charlotte: Information Age Publishing, 2008. – 185 p. **12.** Danesh H. B. *Towards an integrative theory of peace education* / H. Danesh // *Journal of Peace Education*. – 2006. – No. 3. – P. 55-78. **13.** Clarke-Habibi S. *Transforming Worldviews: The Case of Education for Peace in Bosnia and Herzegovina* // *Journal of Transformative Education*. – 2005. – Vol. 3 (№ 1). – P. 33-56.

УДК 316.7:37

КУЛЬТУРНЕ РОЗМАЇТТЯ ЧИ УНІФІКАЦІЯ КУЛЬТУР: ЩО ОБЕРЕ ЛЮДСТВО?

Белова Людмила Олександрівна – доктор соціологічних наук, професор кафедри соціальної і гуманітарної політики Харківського регіонального інституту державного управління національної академії державного управління при Президентові України;

Алфьорова Ольга Сергіївна – начальник відділу організаційно-технічного забезпечення Харківського регіонального інституту державного управління національної академії державного управління при Президентові України

У статті розглянуто нормативно-правові акти, спрямовані на збереження культурного розмаїття та заохочення до міжкультурного діалогу в сучасному світі. Підкреслена роль таких організацій, як ЮНЕСКО та ООН, у вирішенні зазначених проблем. Обґрунтовано роль вищої освіти України як інституту, відповідального за гуманізацію та демократизацію суспільного життя. Зроблено акцент на змінах в освітній сфері, що передбачені новим Законом України «Про вищу освіту». Акцентовано увагу на необхідності застосування людиноцентристської парадигми у вітчизняній освіті.

Ключові слова: гуманізм, культурне розмаїття, культурна спадщина, вища освіта, людиноцентризм.

В статье рассмотрены нормативно-правовые акты, направленные на сохранение культурного разнообразия и развитие межкультурного диалога в современном мире. Подчеркивается роль таких организаций, как ЮНЕСКО и ООН, в решении названных проблем. Обоснована роль высшего образования Украины как института, ответственного за гуманизацию и демократизацию общественной жизни. Делается акцент на изменениях в образовательной сфере, которые предусмотрены новым Законом Украины «О высшем образовании». Акцентируется внимание на необходимости использования человекоцентристской парадигмы в отечественном образовании.

Ключевые слова: гуманизм, культурное разнообразие, культурное наследие, высшее образование, человекоцентризм.

The article considers normative legal acts that contribute to development and maintenance of cultural diversity and international dialogue in contemporary world. The role of non-governmental organizations, in particular UNESCO and the UN, in solving mentioned issues is stressed. Particular attention is paid to the role of higher education in Ukraine as the basic institution in charge for the formation of the paradigms of humanization and democratization of public life, with emphasis on changes associated with the adoption of the new Law on Higher Education of Ukraine. The necessity to apply human-centrist paradigm in national education system is stressed.

Keywords: humanity, cultural diversity, cultural heritage, higher education, human-centrism.

Глобалізація як маркер сучасного етапу розвитку людства здійснює помітний вплив на соціокультурне розмаїття світу, уніфікуючи форми культурного та соціального буття людини. Якими можуть бути наслідки цього процесу? Чи треба людству зберігати свої культурні відмінності? Відповідаючи на ці питання, зазначимо, що деякі дослідники розглядають культурне розмаїття як аналог біологічного різноманіття, підкреслюючи, що воно має таке ж значення для виживання людства, як біорізноманіття для збереження життя на землі. Збереження культури корінних народів так само важливе для людства, як і збереження екосистем для життя взагалі.

Метою цієї публікації є аналіз нормативно-правових актів, спрямованих на збереження культурного розмаїття сучасного світу, та ролі освіти у цьому процесі.

Зазначена вище позиція знайшла своє відображення у «Загальній декларації про культурну різноманітність», яка була прийнята Генеральною конференцією ЮНЕСКО у 2001 р. У декларації, зокрема, зазначається, що «... культурне розмаїття так само необхідне для людства, як біорізноманіття для живої природи» [1]. Прийнята 185 державами-членами Декларація ЮНЕСКО є першим міжнародним нормативно-правовим актом, спрямованим на збереження культурного розмаїття та заохочення міжкультурного діалогу.

Проте частина сучасних науковців не погоджується з такою позицією. Вони вважають, що, по-перше, як і більшість еволюційних гіпотез, важливість культурного розмаїття для виживання людства не може бути ані доведена, ані спростована. По-друге, не зрозуміло, чи не стануть спроби зберегти екокультурну

різноманітність в межах менш розвинених суспільств перепоною для впровадження в них досягнень розвинених суспільств, у тому числі технологічних, медичних тощо. Також недоречним, на думку тих же дослідників, заохочення, наприклад, релігійних практик слабозрозумілих країн як внесок у світове культурне розмаїття, оскільки певні релігійні практики таких країн визнані ВООЗ і ООН як неетичні.

Глобалізація справляє великий вплив на традиційні національні держави. Розвиток інформаційних технологій усуває географічні кордони, змінює відносини між державами, ринками, націями та окремими громадянами. Незважаючи на безумовну користь від цього, зазначені феномени можуть негативно позначитися на тому чи іншому суспільстві. З інформацією поширюються чужі культурні традиції та цінності, що інколи несе небезпечні наслідки для ідентичності людей і цілих суспільств. Отже, можна стверджувати, що процеси глобалізації сприяють зниженню культурного розмаїття, оскільки глобальний інформаційний обмін значною мірою сприяє однорідності.

Мабуть, найважливішим показником культурного розмаїття світу є наявність регіональних або світових мов, кількість яких, на жаль, постійно зменшується. Так, дослідження, проведені у 90-х роках минулого століття професором лінгвістики з Університету Уельсу Девідом Крісталом, показали, що кожні два тижні, в середньому, одна мова зникає з ужитку. За прогнозами дослідника, збереження таких темпів призведе до того, що до 2100 року у світі зникнуть більш ніж 90% мов, якими нині користується людство [2]. Тенденція зменшення кількості мов пояснюється, зокрема, переселенням та імміграцією.

Загальна декларація ЮНЕСКО про культурне розмаїття, згадана нами вище, є юридичним документом, який визнає культурне розмаїття як «загальну спадщину людства», підкреслюючи, що охорона цієї спадщини є етичним імперативом, заснованим на повазі гідності людської особистості.

В якості юридично обов'язкового документа щодо збереження культурного розмаїття можна також розглядати Декларацію принципів, що була прийнята у 2003 році на Женевському етапі Всесвітньої зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства, та Конвенцію ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження, прийняту в жовтні 2005 р., яка визнає своєрідність культурного майна, послуг та видів діяльності як носіїв самобутності, цінностей і змісту. Незважаючи на те, що матеріальна та нематеріальна культура та культурні послуги мають важливе економічне значення, вони не є звичайними предметами або споживчими товарами, які можна розглядати тільки в якості об'єктів торгівлі [3]. Конвенція була прийнята у відповідь на зростаючий тиск на ті країни, яких змушували відмовитися від свого права на реалізацію політики в галузі культури та знехтувати своїми культурними особливостями при обговоренні міжнародних торговельних угод. Нині Конвенцію ратифікували Європейський союз та 116 країн, за винятком США, Австралії та Ізраїлю. На думку учасників системи світової торгівлі, цей інструмент (хоч і не є обов'язковим) став переломним при визначенні європейського політичного вибору. Так, на підставі цієї Конвенції ЄС та Китай взяли на себе зобов'язання сприяти більш тісним культурним обмінам, зміцненню міжнародного співробітництва та взаємопорозуміння в питаннях ділових та торговельних відносин у частині культурних та творчих галузей. Головним мотивуючим фактором готовності Пекіна щодо такого бізнес-партнерства є доступ до творчих талантів та фахівців на зовнішніх ринках.

У червні 2007 року 78 держав ратифікували Конвенцію про охорону нематеріальної культурної спадщини, де терміном «нематеріальна культурна спадщина» позначаються ті звичаї, форми самовираження, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, які визнані спільнотами, групами й у деяких випадках окремими особами як частина їхньої культурної спадщини. Нематеріальна культурна спадщина, що передається від покоління до покоління, постійно відтворюється спільнотами та групами під впливом їхнього оточення, їхньої взаємодії з природою та їхньої історії, формує у людини почуття самобутності й наступності, сприяючи таким чином повазі до культурного різноманіття й творчості людства [4].

Захист культурної різноманітності може мати кілька цілей:

- утримання балансу, при якому збереження культурного розмаїття суспільства не повинно бути менш важливим, ніж захист спадщини культурних меншин;
- збереження надбання культурних меншин, яке знаходиться під загрозою втрати;
- захист «культурних прав», які на початку 1990-х років в Європі безуспішно намагалися віднести до прав людини.

Культурне розмаїття – це антитеза культурної однаковості. ЮНЕСКО, не підтримуючи ідею щодо прагнення культурної однорідності, обґрунтовує це таким чином:

- загрозою зникнення багатьох мов і діалектів, залишених без юридичного статусу або захисту (наприклад, у Франції мови басків, бретонців, корсиканців, каталонців, фламандців, пуату тощо);
- прагненням людей зберегти свої традиції, наприклад у Новій Зеландії, в деяких районах Австралії, Північній та Центральній Америці;
- зростанням культурної переваги США через поширення своєї продукції в галузі кіно,

телебачення, музики, одягу, харчування, а також практичною світовою стандартизацією споживчих товарів (ресторани, фаст-фуд, піца тощо).

З розпадом Радянського Союзу мільйони людей з різним життєвим досвідом, культурними традиціями і мовами опинились у новостворених незалежних національних державах. Однією з таких держав є Україна, в межах якої існують етнічно різні регіони. За даними останнього перепису населення, вона є домом для майже 130 національностей [5], 22% населення України – це етнічні меншини. З першого дня своєї незалежності керівництво України зіткнулося з непростим завданням побудови національної ідентичності, яка б об'єднала регіони з етнічно різними популяціями. Євромайдан 2013-14 рр. та «революція гідності» не тільки об'єднали громадян України, але й посилили існуючі розбіжності між Сходом та Заходом. Одна з причин нинішньої української кризи лежить в межах України, і порозуміння українського народу та влади є важливим шляхом вирішення існуючих проблем.

Етнічні відмінності в Україні мають давню історію та є результатом імперських боїв між Росією, Австро-Угорщиною та Річчю Посполитою. Нині серед населення південного і східного регіонів країни великий відсоток росіян та російськомовних українців. Ці регіони завжди мали дуже тісні культурні та економічні відносини з Росією. Деякі західні області не були частиною габсбурзької Австрії, деякі були приєднані до України тільки після Другої світової війни. Західним територіям України традиційно притаманний високий рівень національної ідентичності та проєвропейські орієнтації.

Недоліки в національній політиці, які викликали непорозуміння серед українців, стали очевидними на президентських виборах 2004 і 2010 років, коли кандидати в Президенти отримали підтримку різних регіональних баз, а східні і західні регіони країни виявилися суперниками в боротьбі за політичну владу.

Ефективне вирішення задач, пов'язаних з етнічними питаннями, міграцією, глобалізацією та існуванням ксенофобії і радикальних груп, є проблемою для урядів і громадян в кожній країні світу. В Україні це питання стоїть дуже гостро.

Вирішення соціокультурних проблем потребує створення платформи для сприяння обміну інформацією та виявлення загальних питань, яка повинна стати механізмом координації та пропаганди, бути спрямованою на підвищення культурного розмаїття, на підвищення соціальної відповідальності українського уряду та суспільства.

На нашу думку, є три основні напрямки дій щодо створення такої платформи:

- підтримка урядових заходів, що стимулюють міжкультурний діалог;
- вдосконалення існуючого законодавства у сфері дискримінації нацменшин і упереджень злочинів на етнічній основі з урахуванням юридичної практики інших країн;
- залучення громадянського суспільства та широких верств населення до соціологічних досліджень, присвячених зазначеній проблемі, до її обговорення на «круглих столах», дебатах тощо.

Визначену нами проблему треба розглядати виключно в рамках взаємодії українського та міжнародного соціально-культурного поля, особливо в умовах сучасного стану глобалізації, коли зростає роль міжнародного діалогу культур як фактору підвищення рівня взаєморозуміння суспільств та націй та кращого усвідомлення ними національної ідентичності. На відміну від концепції щодо протилежності східних та західних культур, наразі присутні ознаки їхнього взаємовпливу та взаємопроникнення. Тобто варто говорити, скоріше, про взаємне збагачення та доповнення, ніж відчуження.

Зауважимо, що тільки бажання та доброї волі недостатньо для діалогу та взаємного порозуміння народів. Конче необхідна міжкультурна компетентність, тобто вміння та здатність розуміти чужу культуру. Така компетентність засновується на розумінні ідеологічних відмінностей, специфіки культурних традицій та звичаїв, прагненні усвідомити розбіжності та локальні особливості культур.

Політична криза в Україні черговий раз підкреслила конкуруючі преференції її громадян. Регіональне культурне розмаїття України було надто централізовано, тому «націоналізація» системи освіти прагнула подолати, а не розкрити значущість культурної неоднорідності нашого суспільства.

Як свідчать соціологічні дослідження, учні та студенти, що отримали чи отримують освіту в пострадянській Україні та відчують себе українцями, визнають свою країну політично, лінгвістично та культурно розділеною на Схід та Захід. Нещодавнє опитування громадської думки Фондом «Демократичні ініціативи» у черговий раз підтвердило цю тезу [6].

На нашу думку, підхід до питань освіти в роки української незалежності є етноцентричним, побудованим навколо та у прив'язці до єдиної української національної культури. Кризові явища, що панують сьогодні в державі та суспільстві, вказують на необхідність переорієнтувати систему освіти на врахування реально існуючої культурної різноманітності. Діти повинні бути навчені цінувати саме цю різноманітність культури, визнавати, що українська ідентичність може будуватися на дещо відмінних культурних засадах, що сучасна українська нація є громадянсько-політичним, а не суто етнічним утворенням.

Враховуючи можливість тривалої конфліктної ситуації в Україні та заради недопущення схожої ситуації у майбутньому, державна освітня політика повинна на чільне місце поставити впровадження обдуманих та толерантних підходів до існуючих у суспільстві культурних, соціальних, етнічних, релігійних тощо відмінностей. Особливо це стосується середньої освіти, оскільки базові навички толерантності та національної (громадянської) самоідентифікації людина отримує саме у цей період. Сучасна освітня політика також повинна охоплювати питання соціальної справедливості та самореалізації молоді.

Така адаптована система освіти, на нашу думку, буде сприяти вихованню соціально активних, мотивованих, демократично налаштованих і відповідальних громадян.

Колишній міністр МОН України, Президент Національної Академії педагогічних наук України Василь Кремень, виступаючи у 2005 р. у Львові на Другому Українському педагогічному конгресі, зауважив, що українська освіта досі базується на досвіді авторитарної педагогіки, учень виховується під впливом авторитаризму своїх учителів [7]. На жаль, за останні роки стан української освіти тільки погіршився, незважаючи на численні задекларовані, але не діючі реформи.

Сучасна педагогічна наука має базуватися на філософії буття людини, унікальність якої зумовлюється багатством її духовної культури [8]. Тому педагогічна наука за допомогою філософської та соціологічної думки повинна сформулювати та донести до учнів базові життєві цінності. Однією з найбільш дієвих є сучасна концепція людиноцентризму, або філософії освіти з акцентом на цінності, що притаманні особистості, а також на засоби їхньої реалізації.

За визначенням В. Кременя, «людиноцентризм – це актуалізація гуманістичних тенденцій в сучасну епоху, відхід від її раціоналістичних, прагматичних імперативів. Старі форми втратили своє значення і вплив, і тому сьогодні мало вже лише закликів до гуманізму. Потрібні нові концепції, нові теорії, до яких і належить людиноцентризм» [9].

Передумовою людиноцентристського підходу є суб'єктний підхід (індивідуально-творчий, креативний). Ця концепція є однією з тих, що взята за основу в новому Законі України «Про вищу освіту», який спрямований на врегулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної підготовки громадян України. Адаптуючи ідеї людиноцентризму до вищої освіти, слід зауважити, що формування професіоналізму майбутніх фахівців має починатися зі стимулювання професійного самовизначення кожної молодої людини.

Необхідність послідовної і постійної зміни уявлень про себе як про фахівця, який характеризується високим рівнем професіоналізму, що розуміється не як усталена якість, а як процесуальна характеристика, закріплює в Законі «Про вищу освіту» основні принципи освітньої системи – адекватне планування навчального процесу у ВНЗ, контроль якості освіти незалежним органом – Національним агенством якості освіти; академічна автономія (право закладу впроваджувати власні освітні та наукові програми); фінансова та господарська автономія; дієве студентське самоврядування; прозорість освітнього процесу.

Отже, на сучасному етапі цивілізаційного розвитку особливого значення набуває парадигма гуманізації і демократизації усіх сфер суспільного життя. Освіта в цьому сенсі виступає провідною ланкою цього процесу, а тому потребує змін вся система управління освітньою сферою. У зв'язку з цим, відмова від системцентричного та перехід до людиноцентричного підходу в управлінні освітою [10] зумовлюється тим, що нині управління суспільними процесами потребує обов'язкового звернення до індивідуального світу всіх суб'єктів освітнього процесу. Визнання людської гідності та поваги до особистості кожного суб'єкта освітнього процесу, в тому числі його культурної ідентичності, має стати основою ефективної міжособистісної взаємодії в межах вітчизняної системи освіти – від дошкільної до післядипломної.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Загальна декларація ЮНЕСКО про культурну різноманітність від 2.11.2001 р. – Стаття 1. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/cultural_diversity.shtml 2. David Crystal Language Death Cambridge University Press, 2000. / [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://www.davidcrystal.com/DC_articles/Langdeath12.pdf 3. Конвенція ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження / [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/952_008 4. Український центр культурних досліджень, 1994-2014 / Регулювання діяльності у сфері нематеріальної культурної спадщини України. – 2011 / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.culturalstudies.in.ua/2011-8-2.php> 5. Державна служба статистики України. / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> 6. Бекешкіна І. Час грає на об'єднання України / Бекешкіна І // ВВС Україна / [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2014/02/140204_bekeshkina_maidan_interview_ko.shtml 7. Кремень В.Г. / Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум.. – К. : Грамота, 2010. – 576 с. 8. Кремень В.Г. Трансформації особистості в освітньому просторі сучасної цивілізації / В.Г. Кремень/Професійно-технічна освіта, 2009. – № 1. – С. 3-6. 9. Кремень В.Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум. – К., 2007. 10. Рябенко Є.М. Принцип людиноцентризму в управлінні вищою освітою. / Гуманітарний вісник ЗДІА – 2014 – №56.

УДК 316.74:378.4

ДИВЕРСИФИКАЦІЯ УНІВЕРСИТЕТОВ: МИРОВАЯ ПРАКТИКА И ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ ОПЫТ

Михайлева Екатерина Геннадиевна – доктор социологических наук, профессор, кафедры социологии Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия»

Статья посвящена вопросам диверсификации современного университетского образования. Целью статьи является систематизация основных тенденций диверсификации университетов и представление ее целостной картины в мировом контексте с учетом отечественной специфики. Для достижения цели использованы методы компаративного анализа, систематизации и типологизации. На основе анализа различных типологий диверсификации высшего образования и классификаций учебных заведений сделаны выводы о базовых критериях диверсификации и возможностях их использования в отношении отечественного университетского сектора образования. Сформулированы преимущества диверсификации. К ним отнесены: рост привлекательности университетов и их конкурентоспособность, повышение качества подготовки, расширение контингента обучаемых, активизация образовательной мобильности, развитие межвузовского взаимодействия на новом уровне и др.

Ключевые слова: университет, диверсификация университетского образования, классификация университетов.

Стаття присвячена питанням диверсифікації сучасної університетської освіти. Метою статті є систематизація основних тенденцій диверсифікації університетів і представлення її цілісної картини у світовому контексті з урахуванням вітчизняної специфіки. Для досягнення мети використані методи компаративного аналізу, систематизації та типологізації. На основі аналізу різних типологій диверсифікації вищої освіти і класифікацій навчальних закладів у зроблено висновки про базові критерії диверсифікації та можливості їхнього використання щодо вітчизняного університетського сектору освіти. Сформульовано переваги диверсифікації. До них віднесено: зростання привабливості університетів та їхньої конкурентоспроможності, підвищення якості підготовки, розширення контингенту тих, хто навчається, активізація освітньої мобільності, розвиток міжуніверситетської взаємодії на новому рівні та ін.

Ключові слова: університет, диверсифікація університетської освіти, класифікація університетів.

Article is devoted to the issues of diversification of modern university education. The aim of the article is to systematize the main trends of diversification of universities and to present its holistic picture in a global context, taking into account national specificities. To achieve the objectives the following methods were used: comparative analysis, systematization and typology. Basing on the analysis of various typologies of diversification of higher education and classifications of educational institutions, the author draws conclusions about the basic criteria of diversification and their potential abilities in relation to the national university education sector. The benefits of diversification are articulated. They include: increase of attractiveness of the university and its competitiveness, improve of the quality of training, extension of the contingent of students, activization of educational mobility, development of inter-university cooperation to a new level, and others.

Keywords: university, diversification of university education, classification of universities.

Современный университет – это единство универсальных констант и уникальных переменных, которые сохраняют общую идею университета и одновременно позволяют ему быть на острие социального развития. Первый вектор развития университета связан с его сущностными характеристиками, в соответствии с которыми «университет рассматривается как особый социальный институт, который является механизмом социальной кооперации и который стоит над социальными группами и отдельными личностями и определяет правила и стереотипы их поведения. Как показывает исторический опыт, университеты в этом качестве гораздо более стабильны, чем государства, их создавшие» [7, с. 92].

Второй вектор определяется разнообразием практик современных университетов, их новыми образами и задачами. На рубеже XX–XXI веков меняются сущность и функции университетского образования. Если в начале 70-х годов прошлого века Натан Глазер считал, что «легче изменить мир, чем университет» [10, р. 82], то сегодня мы становимся свидетелями широкомасштабных изменений в высшем образовании, которые полностью опровергают его тезис. Социальные изменения настолько динамичны,

что развитие университетского образования в последние годы носит, скорее, революционный, чем эволюционный характер. В преамбуле «Всемирной декларации о высшем образовании для XXI века» (1998 г.) ЮНЕСКО сказано, что сегодня «мы являемся свидетелями беспрецедентного спроса на высшее образование и его широкой диверсификации наряду со все большим осознанием культурного и экономического развития и создания такого будущего, в котором более молодые поколения должны будут овладеть новыми навыками, знаниями и идеями». В результате «современный университет – сверхсложная система: число его подразделений многократно возросло; в нем представлены самые разные возрастные группы учащихся, связи с внешним миром стали чрезвычайно многообразными, а простое повторение известных модулей в традиционных рамках исчерпало свои возможности» [2, с. 30].

Таким образом, универсальность констант университета в современном мире комбинируется с новыми, инновационными компонентами его жизнедеятельности. И эта комбинация находит свое отражение в диверсификации университетского образования.

Диверсификация университетов является одной из проблем, привлекающих внимание современных исследователей. Ей посвящены работы В. Корсунова [4], В. Моргана и Э. Энтони [5], Дж. Бартелса и Ф. Вугта [1]. В некоторых работах рассматриваются отдельные аспекты функционирования тех или иных видов университетов. Однако анализ диверсификации университетов в мировом контексте с учетом отечественной специфики практически не представлен. Такая попытка является целью данной статьи.

Прежде чем вести разговор о диверсификации университетского образования, следует определить сущность этого процесса. По аналогии с диверсификацией профессионального образования под диверсификацией университетов мы будем понимать процесс плюрализации форм университетского образования, содержания, методов и механизмов их (университетов) функционирования как внутри, так и вне системы образования.

Диверсификация высшего образования – комплексное и многоуровневое явление, связанное с усложнением системы высшего образования. П. Тейксейра и А. Амарал считают, что в современном высшем образовании уместно говорить о трех видах диверсификации:

- системное разнообразие (различные типы учреждений, принадлежащих одной и той же системе высшего образования);
- структурное разнообразие (различия между вузами формируются на основе исторического развития, юридических законов, государственного финансирования);
- программное разнообразие (различия между программами обучения и образовательными услугами) [11, р. 360].

При этом на постсоветском пространстве, по мнению ученых, наблюдались, по крайней мере, пять видов диверсификации [5, с. 82]:

1. Диверсификация источников финансирования. Наряду с традиционным для нашей страны бюджетным финансированием высшего образования появились такие формы, как: обучение за счет полного возмещения затрат, контрактная подготовка, образовательные кредиты и т. д.

2. Диверсификация структуры подготовки кадров. Большинство образовательных учреждений в целях расширения своей ниши на рынке образовательных услуг начали активное расширение их перечня, в том числе и развертывание непрофильной подготовки специалистов.

3. Диверсификация форм обучения. Наряду с очной, заочной, очно-заочной (вечерней, последипломной) формой обучения появляется экстернат, который в общей численности студентов составляет чуть более 2%; дистанционное образование, дополнительное образование и т. д.

4. Диверсификация структуры вузов, внутри которых стали появляться лицеи, колледжи и институты, выполняющие свои функции и теснейшим образом взаимосвязанные с другими элементами.

5. Диверсификация направлений внебюджетной деятельности (оказание платных образовательных услуг, подготовка, переподготовка и повышение квалификации кадров массовых профессий и специалистов для предприятий и организаций; сдача в аренду помещений; научно-исследовательская, издательская и другие виды деятельности, носящие коммерческий характер).

Университеты были затронуты всеми видами диверсификации и таким образом трансформировались в соответствии с тенденциями времени. Особую же актуальность приобретает вопрос о критериях диверсификации, которые обеспечивают максимально объективное разделение университетов на группы. Обращение к различным разработкам в этом направлении [1; 3; 4 и др.] показывает, что наиболее распространенными основаниями для диверсификации выступают:

1. «Схемы» образования (типы присуждаемых степеней, диапазон предлагаемых предметов, ориентация степеней (академическая или профессиональная), участие университета в европейских образовательных программах).

2. Особенности исследовательской и инновационной работы (интенсивность исследовательской

работы, инновации как результат исследований, интегрированность в общеевропейские исследовательские проекты).

3. Студенческий контингент и профессорско-преподавательский состав (привлечение студентов-иностранцев и персонала из других стран, включенность в реализацию непрерывного образования).

4. Институциональные модели (сроки, формы обучения, социальные услуги, государственный или частный характер, правовой статус).

Названное выше чаще всего становится основой для выделения тех или иных типов учебных заведений. Университеты при этом представляют интерес, как минимум, с двух точек зрения: как элементы общей матрицы высшего образования и как самостоятельный, но тоже диверсифицированный образовательный сектор.

Интерес к университетам в данном аспекте определяется и их традиционной ролью в обществе, и тенденциями последних десятилетий, в том числе процессом «университетизации» высшего образования. Примером этому может служить присвоение статуса университета 39 вузам в Великобритании в 1992 году. Профессор Дэвид Ватсон называл этот процесс «инкорпорацией», рассматривая юридическое уравнивание политехнических институтов с университетами как «включение» их в университетское сообщество. Этот процесс длился в Великобритании с 1982 по 1992 г. и завершился решением присвоить этим вузам права использовать название «университет». Такой же этап прошла и Германия. В частности, группа технических университетов возникла в процессе преобразования технических и других отраслевых вузов. Причем, как и в Украине, там также появились направления подготовки по гуманитарным и общественным наукам [8, с. 64].

Украинский опыт стал своеобразным повторением пути «университетизации» высшего образования, пройденного Западной Европой. Способствовали этому и быстрый рост количества частных вузов, и появление ряда специализированных (политехнических, педагогических, гуманитарных и др.) университетов на основе институтов, что привело к проблемам, связанным с ростом в Украине числа университетов разного уровня.

Данный процесс актуализировал обсуждение эффективных практик диверсификации тех, которые могли бы стать образцом для украинской системы высшего образования. В частности, это определило повышенный интерес к американскому образовательному опыту, в том числе и с точки зрения диверсификации учебных заведений.

Сегодня в США существует множество вариантов и моделей высшего образования, что делает его сложным, гибким, вариативным и показательным для других стран, стремящихся к активному развитию высшего образования и позиционированию как лидера глобализации образования.

Особый интерес с этой точки зрения представляет «классификация Карнеги», которая признана большинством ученых и вузовских работников США, а также советами по высшему образованию в Штатах. Ее функциональная нагрузка охватывает следующие векторы:

- выделение и группировка вузов с похожими программами и целями;
- стимулирование исследований проблем высшей школы;
- идентификация групп подающихся сравнению институтов;
- ранжирование вузов;
- оптимизация принятия решений в отношении финансирования учебных заведений;
- распределение определенных грантовых программ и др.

Вопрос о том, почему эта классификация может быть привлекательной, например, для отечественной системы образования, на наш взгляд, остается открытым, ведь в США широкий спектр полномочий вузов определяется каждым штатом или самими учебными заведениями, поэтому представленная классификация, скорее, отражает ситуацию, сложившуюся в Соединенных Штатах. Что же касается Украины, то здесь централизация управления системой высшего образования слишком сильна, статус учебного заведения и его полномочия определяются Министерством образования и науки, что не всегда дает возможность подчеркнуть его специфику. Тем не менее, определенные «кальки» с американской системы высшего образования сегодня уже имеют место в отечественной практике, что обуславливает наш дальнейший интерес к классификации вузов и месту университетов в ней.

По классификации высших учебных заведений Карнеги, американские колледжи и университеты изначально группировались прежде всего в соответствии с таким критерием, как миссия вуза, его цели. Ранее предпринимавшиеся попытки сгруппировать вузы опирались на другие основания и принципы. Например, критериями выступали типы высших учебных заведений (колледжи, университеты), содержание образования (гуманитарные, педагогические или технические колледжи). Теперь же в новом варианте авторы впервые сгруппировали все учреждения высшего образования по принципу наивысшей присуждаемой степени: от степени ассошиэт (ассоциат) до доктора наук [4; 12]. В классификацию входили все колледжи и университеты США, имеющие аккредитацию, присуждающие степени и включенные в

документи національного центра статистики образования (IPEDS), за исключением филиалов.

В 2000 году был осуществлен отказ от деления университетов на группы исследовательских и докторских. В этом, безусловно, была логика, т. к. и те, и другие ориентировались на приоритет научных исследований и отличались лишь количеством присуждаемых в течение года докторских степеней. К первой группе вузов были отнесены так называемые докторские/исследовательские университеты, которые в свою очередь подразделялись на две категории. Вузы обеих категорий предлагают широкий спектр бакалаврских программ, но главной их характеристикой является наличие докторантуры. В классификации 2000 года закрепилось название «магистерские колледжи и университеты». До 1994 года, как известно, использовался термин «многопрофильные» вузы. Университеты и колледжи этой группы сохранили свои позиции. Как и раньше, к ним отнесены вузы, присуждающие степень бакалавра по широкому спектру дисциплин. Однако они обязаны также давать и постбакалаврское образование на уровне магистра. Также были выделены колледжи и университеты для коренного населения, т. е. для представителей различных индейских племен [4].

Наш анализ классификации американских вузов 2000 года показал, что в ней были представлены три вида университетов: докторские/исследовательские первой и второй категории (261), магистерские первой и второй категории (611) и университеты для коренного населения (28). Вместе они составляли 22,8% всех высших учебных заведений США.

В 2005 году доля университетских структур в высшем образовании США несколько сократилась – до 21,5%. Этот сектор был представлен исследовательскими университетами (с очень высоким уровнем научной работы (96), с высоким уровнем научной работы (103), докторские/исследовательские (83)) и магистерскими университетами (с большим количеством программ (346), средним количеством программ (190), небольшим количеством программ (128)).

Таким образом, если для европейского и отечественного высшего образования основным трендом является «университетизация», то для лидера мирового образования США эта тенденция не является доминирующей. Более того, можно отметить расширение «исследовательских» (research) и «докторских» (doctoral) университетов. Американские специалисты убеждены, что необходимо постоянно поддерживать исследовательские центры мирового уровня, т. к. именно от них зависит выработка новых знаний и прогресс человечества.

Такой акцент стал одним из ведущих в развитии образовательных систем различных стран. Например, начиная с 2006 года, в российской образовательной системе разработаны и начали внедряться две основные модели университетского образования и науки. Это модели федерального университета и национального исследовательского университета. Первая из них была отработана в пилотных проектах Сибирского и Южного федеральных университетов (с 2006 года) в рамках национального проекта «Образование». Следующими шагами стало создание в мае 2009 года Дальневосточного федерального университета и принятие 14 января 2009 года Государственной думой Российской Федерации Федерального закона «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации по вопросам деятельности федеральных университетов». Именно этот закон дал обозначенным моделям законодательное оформление [8, с. 67].

Можно с уверенностью утверждать, что различные типы университета стали ответом на вызовы современности. Как показывает история, эти ответы, как правило, достаточно разнообразны. В силу этого процессы диверсификации университетского образования привели к появлению различных типов университетов, нашедших свои ниши в образовательном поле современного общества. Сегодня можно говорить о классических, исследовательских, предпринимательских, корпоративных университетах; о специализированных университетах (технических, педагогических, гуманитарных, экономических и др.), магистерских университетах, научно-исследовательских, общеобразовательных и др. Их доли в современном образовательном пространстве различных стран существенно отличаются. Например, в Польше 29% студентов обучаются в 18 университетах, тогда как в 95 экономических вузах обучается 21%, а в 22 технических вузах – 17% [9, с. 84]. Их особенности и проблемы развития в современном мире могут стать предметом отдельного научного исследования.

Подчеркнем, что «в условиях диверсификации классические высшие учебные заведения начинают делить свои функции со множеством объединений и партнеров как внутри системы образования, так и за ее пределами. Это порождает множество проблем, в том числе и проблемы качества высшего образования, его оценки, доступности. С другой стороны, современные процессы диверсификации высшего образования становятся еще одним подтверждением усложнения социокультурной среды и определяются велением времени. Поэтому университеты вынуждены адаптироваться к новой социокультурной реальности» [6]. При этом отдельной проблемой в процессе диверсификации может стать канонизация существующей структуры образования и ее университетского сектора. Ведь именно динамичность становится сегодня залогом успеха университетов, их стремления к самосовершенствованию и

укреплению позиций на внешней арене.

Какowymi бы ни были современные типы университетов и как бы мы их не классифицировали, важным представляется формирование и развитие в любой стране системы «сильных университетов» (Янчек Я.), для которых характерны направленность развитие творчества, научных исследований «высшей пробы» и новаторство.

Характеристиками «сильного университета» считаются (цит. по:[9, с. 83]):

1. Высокое качество научных исследований, тесно связанное со значительным исследовательским потенциалом университета, в частности, с соответствующими научными кадрами и соответствующей динамикой их развития, а также с докторантами (*ключевой индикатор исследовательского университета – прим. автора*).

2. Высокое качество образования и его индивидуализация (*один из ключевых индикаторов классического университета – прим. автора*).

3. Международный престиж заведения.

4. Разнообразные предложения образовательных и научно-исследовательских услуг (*один из ключевых индикаторов предпринимательского университета – прим. автора*).

5. Равномерное распределение научных исследований и образования высокого качества среди внутренних структурных подразделений университета.

6. Экономические возможности развития университета.

7. Международный характер образования и научных исследований, проявляющийся в высоком уровне мобильности студентов и научных кадров, наличии зарубежных преподавателей.

Другими словами, «сильный университет» – это университет, интегрирующий в себе лучшие характеристики разных типов университетов. Возможности создания таких университетов зависят как от внутренних факторов(качество управленческой деятельности, ресурсная база, качество профессорско-преподавательского состава и др.), так и внешних (поддержка государства, интегрированность в региональные проекты и т. д.).

Обобщение аналитических разработок по систематизации преимуществ и форм диверсификации университетского образования позволило нам выделить следующие преимущества процесса диверсификации. Во-первых, достижение нового качества подготовки, в том числе за счет широкого многообразия возможностей в сфере образования и подготовки кадров. Это преимущество предопределяет максимальное использование современных технологий (Интернет, мультимедийных, моделирующих, игровых и т. д.) для максимального удовлетворения потребностей социальных субъектов. А поскольку круг таких потребностей достаточно широк, то технологии их удовлетворения можно сосредоточить в тех или иных типах учебных заведений, в том числе и разнообразных университетских формах.

Во-вторых, расширение контингента обучающихся. Традиционная университетская система всегда обладала ограниченными возможностями пополнения своего контингента. В условиях же диверсификации эта проблема минимизируется: специализированные структуры могут удовлетворить образовательные потребности разнообразных групп населения. Данное преимущество приобретает особое значение в связи с еще двумя тенденциями современности. Первая – социально-демографический кризис, значительно уменьшающий приток в университеты традиционного контингента обучаемых. Вторая – широкое распространение концепции непрерывного образования, смещающей акценты в получении образования с возрастных рамок и традиционных форм на разнообразные образовательные потребности и соответствующие образовательные способы их удовлетворения.

В-третьих, поддержание (расширение) образовательной мобильности. В этом аспекте диверсификация университетов, благодаря концентрации наилучшего потенциала определенного типа (исследовательский, учебный) в тех или иных формах университетов, стимулирует стремление к максимальному их использованию для развития личностного капитала, а соответственно, и академической мобильности как средства достижения этой цели.

В-четвертых, развитие межвузовского сотрудничества и, как следствие, общее развитие системы высшего образования. Диверсификация в этом ракурсе делает более продуктивным взаимодействие между идентичными университетами для обмена опытом, усовершенствования различных образовательных практик в целом и их отдельных аспектов. Соответственно, интенсивное развитие тех или иных секторов высшего образования становится активным «двигателем» развития всей системы высшего образования.

В-пятых, диверсификация способствует росту привлекательности университетов; и причиной тому – максимальное приближение к тому или иному кругу потребностей социальных субъектов.

В-шестых, рост конкурентоспособности университетов. И это преимущество определяется, прежде всего, возможностями сконцентрировать ресурсы на тех или иных аспектах образовательной подготовки, максимизировав ее результирующую.

В-седьмых, диверсификация способствует усовершенствованию самих университетов, усилению их адаптационного потенциала в условиях быстро развивающегося общества. Ведь если в общей матрице университетов каждый мог достаточно легко находить ту или иную «изюминку», то в системе идентичных университетов такую «изюминку» находить сложнее, а значит, поиск уникальности на фоне усиления конкурентоспособности приводит к совершенствованию.

И, наконец, в-восьмых, это изменения в индивидуальном сознании, приводящие современного абитуриента не просто к университетской вывеске, а к содержанию и формам образования в университете.

Таким образом, преимущества диверсификации проявляются на различных уровнях – от мега- до микро- – и, действительно, способствуют развитию общества и решению его ключевых проблем. При этом на сегодняшний день диверсификация является, с одной стороны, объективным процессом, а с другой – элементом целенаправленной образовательной политики государств.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Бартелс Дж. Институциональные профили: о типологии высших учебных заведений в Европе / Джероен Бартелс, Франс Вугт // Вестник высшей школы. – 2007. – № 6. – С. 48-51. 2. Дакснер М. Есть ли будущее у университетов? / М. Дакснер // «Almamater» («Вестник высшей школы»). – 2005. – № 3. – С. 29-34. 3. Класичні університети України: світовий досвід, українські реалії // Вища школа. – 2007. – № 6. – С. 9-18. 4. Корсунов В. И. Классификация американских вузов и вопросы их диверсификации / В. И. Корсунов // AlmaMater (Вестник высшей школы). – 2009. – № 2. – С. 52-60. 5. Морган В. Диверсификация источников финансирования в системе высшего образования: сравнительный обзор / В. Морган, В. Энтони // Университетское управление. – 2004. – № 2 (30). – С. 81-90. 6. Налетова И. В. Функционализм в тенденциях развития современного высшего образования [Электронный ресурс] / И. В. Налетова. – Режим доступа :<https://cyberleninka.ru/article/n/funktsionalizm-v-tendentsiyah-razvitiya-sovremennogo-vysshego-obrazovaniya> 7. Неборский Е. В. Исследовательские университеты США: противоречие между «академическим капитализмом» и поиском «истины» / Е. В. Неборский // Педагогика. – 2011. – № 2. – С. 92-100. 8. Поляков М. Трансформація університету в Україні за часів її незалежності / Микола Поляков, Варфоломій Савчук // Вища школа. – 2011. – № 10. – С. 62-70. 9. Янечек Я. Перспективи створення «першої ліги» у Польщі / Я. Янечек // Університетська автономія. – К.: Таксон, 2008. – С. 82-89. 10. Glazer N. Remembering the Answers: Essays on the American Student Revolt / N. Glazer. – N. Y., 1970. – 312 p. 11. Teixeira P. Private Higher Education and Diversity: An Exploratory Survey / P. Teixeira, A. Amaral // Higher Education Quarterly. – 2001. – №4. – P. 359-395. 12. The International Encyclopedia of Higher Education. Vol. 9. – Jossey-Bass, Inc., Publishers, 1977. – p. 4235-4236.

УДК 316.42

ЗАМЫСЕЛ БИЗНЕС-ОБРАЗОВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ЕГО РЕАЛИЗАЦИИ НА РАЗЛИЧНЫХ ЭТАПАХ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В УКРАИНЕ

Хижняк Лариса Михайловна – доктор социологических наук, профессор кафедры прикладной социологии и социальных коммуникаций Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье показано, что с ростом предпринимательской активности особенно востребованным становится качественное бизнес-образование. Несоответствие его форм, методов современным требованиям сдерживают просвещение предпринимателей, что выступает барьером на пути социально-экономической модернизации стран, регионов. Социальный заказ на бизнес-образование существует как со стороны общества, заинтересованного в социально ответственных субъектах предпринимательской деятельности, так и со стороны самих этих субъектов, обеспокоенных вызовами повседневности и своим соответствием новейшим тенденциям в сфере экономики и бизнеса. Автор условно выделяет три этапа развития предпринимательства в Украине (становление предпринимательства, государственное регулирование и дерегулирование предпринимательства, социальная интегрированность предпринимательства) и раскрывает проблемы бизнес-образования на каждом из них. В статье к факторам, влияющим на бизнес-образование на различных этапах развития предпринимательства в Украине, отнесены такие: социальные ожидания от предпринимательства и предпринимателей; оценка и учет реального влияния предпринимателей (бизнес-структур) на развитие общества (территориальных общностей); востребованность населением (в т.ч. реальными и потенциальными предпринимателями) социально-экономических знаний; лоббирование интересов предпринимателей и их организованность; потребность предпринимателей в новых технологиях ведения бизнеса.

Ключевые слова: бизнес-образование, предпринимательство, этапы развития предпринимательства.

У статті показано, що із зростанням підприємницької активності особливо популярною стає якісна бізнес-освіта. Невідповідність її форм, методів сучасним вимогам стримує просвіту підприємців, що виступає бар'єром на шляху соціально-економічної модернізації країн, регіонів. Соціальне замовлення на бізнес-освіту існує як з боку суспільства, зацікавленого в соціально відповідальних суб'єктах підприємницької діяльності, так і з боку самих цих суб'єктів, які стурбовані викликами повсякденності і своєю відповідністю новітнім тенденціям в сфері економіки і бізнесу. Автор умовно виділяє три етапи розвитку підприємництва в Україні (становлення підприємництва, державне регулювання і дерегулювання підприємництва, соціальна інтегрованість підприємництва) і розкриває проблеми бізнес-освіти на кожному з них. У статті до факторів, що впливають на бізнес-освіту на різних етапах розвитку підприємництва в Україні, віднесено такі: соціальні очікування від підприємництва і підприємців; оцінка і врахування реального впливу підприємців (бізнес-структур) на розвиток суспільства (територіальних спільнот); затребуваність населенням (в т.ч. реальними і потенційними підприємцями) соціально-економічних знань; лобювання інтересів підприємців та їх організованість; потреба підприємців в новітніх технологіях ведення бізнесу.

Ключові слова: бізнес-освіта, підприємництво, етапи розвитку підприємництва.

The article shows that high-quality business education becomes especially required with the growth of entrepreneurial activity. Non-compliance of its forms, methods to modern requirements constrains entrepreneurs' education that acts as a barrier to social and economic modernization of countries and regions. Social demand for business-education exists both on the part of society that is interested in socially responsible business entities and on the part of those entities concerned with the challenges of everyday life and its compliance with the latest trends in the field of economics and business. Author conventionally identifies three stages of business development in Ukraine (the formation of entrepreneurship, government regulation and deregulation of entrepreneurship, social integration of entrepreneurship) and reveals the problems of business education in each of them. The factors affecting business education at various stages of business education in Ukraine have been defined in the article.

They are classified as follows: social expectations of entrepreneurship and entrepreneurs; evaluation and consideration of the real impact of entrepreneurs (business structures) on the development of society (territorial communities); relevance by the population (including actual and potential entrepreneurs) of the socio-economic knowledge; lobbying the interests of entrepreneurs and their organized nature; entrepreneurs' need for new technologies in business.

Keywords: business education, entrepreneurship, enterprise development stages.

Бизнес-образование, разнообразное по формам и видам, которое сложилось в США и экономически развитых странах Европы, резко контрастирует с просвещением предпринимателей в Украине. Во многом это объясняется тем, что спрос на бизнес-образование неразрывно связан с уровнем развития предпринимательства. Как отметил Ф. Шереги, «образование обоснованно ждет изменений спроса, чтобы скорректировать предложение. ... Современные процессы глобализации экономики и образа жизни позволяют достоверно предвидеть направление развития цивилизации и прогнозировать образование, предвзято изменяя характер спроса на интеллектуальную корпорацию выпускников сферы образования» [1, с. 7-8]. Остается открытым и вопрос о том, как соотносятся тенденции в бизнес-образовании с трендами в сфере образования в целом. Вряд ли можно к бизнес-образованию применить оценку, согласно которой образование «... практически не воспринимается как самоценность, не осознается как общественная потребность и не доминирует среди видов деятельности человека. Сложившаяся в обществе к началу третьего тысячелетия социокультурная ситуация парадоксальна. Человек идет по образовательной лестнице, социальные группы реализуют свои интересы в сфере образования, общество непрерывно его реформирует, не видя своих перспектив даже в пределах одного поколения» [2, с. 87].

Образование рассматривается в рамках нескольких подходов - системного, деятельностного, институционального, социокультурного, аксиологического. Все эти аспекты так или иначе касаются и бизнес-образования, которое в наши дни требует системного подхода. Системный подход позволяет выявить его структурные характеристики и подчинить их единой цели – оказание качественных образовательных услуг субъектам бизнес-деятельности. Деятельностный подход затрагивает проблемы повышения мотивационной составляющей наращивания знаний в области бизнеса (предпринимательства), а институциональный – раскрывает пути формирования устоявшихся и социально востребованных практик бизнес-образования. При социокультурном подходе в бизнес-образовании актуализируются вопросы кросскультурного и сравнительного менеджмента, корпоративной культуры. Аксиологический подход позволяет обосновать необходимость формирования цивилизованного предпринимателя, которому привиты базовые ценности современного общества, без которых он не сможет интегрироваться в социум.

Ряд исследователей (А. Дука, О. Крыштановская, Н. Колесник, Р. Лахман) выявили черты современной управленческой и бизнес-элиты [3-6]. Однако нерешенными остаются вопросы, касающиеся того, какую роль играет бизнес-образование в механизме рекрутирования и развития бизнес-элиты. Можно предположить, что рекрутирование бизнес-элиты – это процесс, который неизбежно включает приобретение высокой бизнес-образованности. Развитие бизнес-элиты предусматривает овладение ее представителями компетенциями, которые соответствуют новым запросам общества и рынков.

Цель статьи – раскрыть востребованность бизнес-образования и проблемы его реализации на различных этапах развития предпринимательства в Украине.

Замысел бизнес-образования мы определяем его как заложенный в технологию этого вида образования смысл, намерение, задуманный план действий по оказанию образовательных услуг опосредованно, через информационно-коммуникативные сети. Замысел, состояние и проблемы бизнес-образования неразрывно связаны с этапами развития предпринимательства. Условно выделим такие этапы развития предпринимательства в Украине:

Первый этап – становление предпринимательства. Социологические исследования, проведенные еще в 90-е годы XX в. (в т. ч. с участием автора статьи), то есть в начале развития в Украине частного бизнеса, показали, что, с одной стороны, бизнес-слой имел достаточно высокий образовательный потенциал [7]), а с другой – предпринимательское просвещение опаздывало удовлетворять широкий спектр образовательных потребностей предпринимателей [8; 9]. На тот период высшее образование было не готово к модернизации в соответствии с требованиями рыночной экономики, а собственно бизнес-образование в стране существовало лишь в виде отдельных тренингов для предпринимателей.

Второй этап – государственное регулирование и дерегулирование предпринимательства. Предпринимателям в Украине не хватало для эффективного ведения собственного дела прежде всего знаний, навыков и умений в таких областях (*по данным проведенного с участием автора статьи*

експертного опроса предпринимателей, n=215, 2003 г., Украина): сбор и анализ информации (52%); управление персоналом (36%); технологии административной работы (планирование времени, организация рабочего места и т.д.) (31%); организация и поведение массовых мероприятий (28%); ведение переговоров (27%); выступление перед большой аудиторией, перед телекамерами (18%); компьютерная грамотность (11%); ведение документации (7%). Эмпирические социологические исследования, проведенные с участием автора статьи, фиксировали в этот период выраженную потребность предпринимателей Харьковщины в большей осведомленности о новых информационных технологиях в бизнесе по отдельным отраслям народного хозяйства (*экспертный опрос предпринимателей малого и среднего бизнеса, n=380, 2000 г., Харьков*). На этом этапе возросла потребность в экономической составляющей бизнес-образования.

Третий этап – социальная интегрированность предпринимательства. Для этого этапа характерны такие тенденции в бизнес-образовании:

- повышение роли социально-гуманитарной составляющей в бизнес-образовании;
- повышение роли бизнес-образования в формировании бизнес-элиты, управленческой и политической элит;
- формирование социально ответственных субъектов бизнес-деятельности (через социальную ответственность, сформированную в том числе и через бизнес-образование, предприниматели имеют возможность перейти от развития в логике выживания к интеграции в общество);
- реализация совместных программ обучения с ведущими международными центрами бизнес-образования.

Выделим проблемы в развитии бизнес-образования в современной Украине: отсутствие четкого правового регулирования бизнес-образования; дефицит экономических ресурсов развития бизнес-образования; недоверие к качеству бизнес-образования; дефицит информации о том, где и как можно получить ту или иную образовательную программу; волокита, неоправданные ограничения при лицензировании и аккредитации образовательных программ; отсутствие специально адаптированных для бизнес-образования методик организации обучения, а также оценки и контроля знаний обучающихся.

К основным факторам, влияющим на бизнес-образование на различных этапах развития предпринимательства в Украине, можно отнести такие: 1) социальные ожидания от предпринимательства и предпринимателей; 2) оценка реального влияния предпринимателей (бизнес-структур) на развитие общества (территориальных общностей); 3) востребованность населением (в т.ч. реальными и потенциальными предпринимателями) экономических и социальных знаний; 4) лоббирование интересов предпринимателей и их организованность; 5) потребность предпринимателей в новых технологиях ведения бизнеса. На различных этапах развития предпринимательства в Украине (как и в мире в целом) изменялось отношение к рынку, которое прошло четыре этапа: 1) *пренебрежение рынком*; 2) *преклонение перед рынком*; 3) *защита от рынка*; 4) *приручение рынка*. Это накладывало отпечаток на институционализацию бизнес-образования.

Набор образовательных услуг из предложенного бизнес-школами перечня в наши дни формируется самим человеком в соответствии с его собственными интересами, склонностями, жизненными планами. Поэтому трансформируется процесс предоставления образовательных услуг: минимизируется роль стандартных программ; содержание образования ориентируется не столько на усвоение готовых специализированных знаний, сколько на формирование креативных компетентностей; организационные рамки бизнес-образования становятся подвижными и вариативными. В современном бизнес-образовании целесообразно предоставлять знания (в т.ч. фундаментальные), которые позволили бы предпринимателям и специалистам, задействованных в предпринимательской деятельности, осваивать как экономические, так и социальные технологии деятельности предпринимательских организаций, использующих современные информационно-коммуникационные системы и сетевой принцип взаимодействия. Самодостаточность и изолированность уходят из жизнедеятельности предпринимательских организаций, стремящихся интегрироваться в современный постиндустриальный мир и порожденных этим миром условий для развития предпринимательства. При этом чертами развития бизнес-структур становятся полисистемность; многообразие глобальных общностей и структур; приоритетность сетевых форм взаимодействия; повышение конституирующей роли организационных и коммуникационных связей; усиление рискованного компонента деятельности субъекта, целенаправленно и рационально использующего организационный фактор и знания в бизнесе. Современная предпринимательская организация все меньше воспринимается как совокупность управленческих практик и все чаще сама становится субъектом, усиливающим и направляющим необходимые изменения. Бизнес-образование призвано поддерживать и наполнять реальным содержанием готовность субъектов бизнес-

деятельности к работе в новых социально-экономических и организационных условиях, их умение повышать свою конкурентоспособность.

На фоне востребованности бизнес-образования в Украине остаются проблемные вопросы.

Во-первых, нет четкого разграничения и соотношения экономического и бизнес-образования, которые на первом этапе становления предпринимательства были неразрывны, а в наши дни развиваются по собственной логике. Иногда их противопоставляют на том основании, что экономическое образование остается академическим, а бизнес-образование заполнило нишу, связанную с предоставлением образовательных услуг последиplomного обучения и повышения квалификации субъектов предпринимательства.

Во-вторых, интернационализация бизнес-образования намного опережает аналогичную тенденцию в экономическом образовании. Собственно, в Украине бизнес-образование изначально было «импортировано» и до сих пор представлено преимущественно международными бизнес-школами или такими, которые функционируют на основе зарубежных аналогов.

В-третьих, не все бизнес-школы в Украине соответствуют международным стандартам, встречается подмена аккредитаций рейтингами бизнес-школ (в т. ч. международными), что дезориентирует их клиентов и часто не позволяет получить качественное бизнес-образование. Эксперты отмечают недостаточное присутствие украинских бизнес-школ в международных структурах аккредитации и рейтингах, а программы бизнес-школ не всегда учитывают специфику ведения бизнеса в Украине, причем как украинскими, так и международными компаниями. Эксперты считают, что хотя в Украине и появляются некоторые западные бизнес-школы, предлагая свои программы через локальных провайдеров, а также возникают партнерства между отечественными и западными университетами, открывающие совместные программы по обучению управленцев, все же «... на сегодняшний день реальной альтернативы классическим украинским бизнес-школам (которых всего порядка 5-6) пока нет». Более того, существует мировая тенденция: «известные бизнес-школы расширяют свое присутствие в мире, открывая свои кампусы в Азии. Европу в целом и Восточную Европу в частности ведущие бизнес-школы не рассматривают как плацдарм для открытия новых кампусов. Они чаще набирают слушателей из этих стран для обучения на Западе». Поэтому так важно при оценке конкретной бизнес-школы и ее программы получить ответы на такие вопросы: Какую государственную и международную аккредитацию имеет программа? Учитывает ли программа реалии ведения бизнеса в Украине и дает ли знание украинского рынка? [10]. Однако только знания рынка для успеха в современном бизнесе недостаточно. Повышается роль экономико-социологической подготовки субъектов бизнес-деятельности, которая способствует формированию такой культуры предпринимательства в Украине, которая реально интегрирует отечественный бизнес не только в глобальные рынки, но и в конкретный социум.

В-четвертых, для практического воплощения и признания бизнес-образования со стороны общества, государства и бизнес-среды нужны научно обоснованные системы его оценивания. А для этого важно внедрение партнерских отношений между участниками образовательного процесса. Решение проблемы бизнес-образования требует совместных усилий государства, бизнес-сообщества и гражданского общества. Задача состоит в том, чтобы обеспечить оптимальный баланс государственного, рыночного и общественного контроля.

Подведем итоги. В основе разработки управленческих стратегий, направленных на повышение жизнеспособности предпринимательских организаций, должно быть бизнес-образование, учитывающее новейшие достижения науки об организации и управлении, а также современные образовательные технологии. Переход к «обществу знаний» вносит существенные изменения в подготовку кадров для предпринимательской деятельности, особенно в содержание и технологии обучения специалистов с целью наращивания их интеллектуального потенциала и его дальнейшей конвертации в экономический ресурс. Актуализируется необходимость овладения будущими специалистами в области предпринимательства знаниями о бизнесе и его роли в обществе.

Социальный заказ на бизнес-образование существует как со стороны общества, заинтересованного в социально ответственных субъектах предпринимательской деятельности, так и со стороны самих этих субъектов, обеспокоенных вызовами повседневности и своим соответствием новейшим тенденциям в сфере экономики и бизнеса. В кризисном обществе успех в предпринимательстве и его устойчивое развитие невозможны без привлечения интеллектуального ресурса и повышения образованности субъектов бизнес-деятельности.

Институционализация бизнес-образования в Украине происходит под влиянием экономических, политических и социальных трансформаций. На нее влияют новые тенденции как в сфере предпринимательства, так и образования. Эволюция бизнес-образования также связана с изменением отношения общества к рынку и к соотношению социального и рыночного знаний.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Шереги Ф. Э. Образование как фактор формирования интеллектуального потенциала России / Шереги Ф. Э., Савинков В. И. – М. : ЦСПиМ, 2011. – 288 с. 2. Матвеева Н. А. О соотношении инерционности и субъектности в образовании / Матвеева Н. А. // Социологические исследования. – 2002. – № 3. – С. 83-87. 3. Дука А. В. Теоретические проблемы в исследованиях властных элит / А. В. Дука // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2008. – Т. 11. – № 1. – С. 50-70. 4. Крыштановская О. В. Анатомия российской элиты / О. В. Крыштановская. – М. : Захаров, 2005. – 384 с. 5. Колесник Н. В. Экономическая элита в российском регионе: методический опыт определения выборочной совокупности / Н. В. Колесник, А. В. Невский, Д. Б. Тев // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2008. – Т. 11. – № 1. – С. 71-91. 6. Лахман Р. Капиталисты поневоле. Конфликт элит и экономические преобразования в Европе раннего нового времени / Лахман Р. – М. : Территория будущего, 2010. – 456 с. 7. Хижняк Л. М. Бизнес-деятельность как фактор трансформации социальной структуры / Л. М. Хижняк // Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации / Е. А. Якуба, О. Д. Куценко, Л. М. Хижняк и др. – Х. : Основа, 1997. – С. 121-153, 204-212. 8. Пилипенко В. Є. Соціологія підприємництва / В. Є. Пилипенко, І. П. Шевель. – К. : Європа, 1997. – 104 с. 9. Наш деловой человек: (Анализ степени готовности современника к качественно новому виду деятельности. Портрет бизнесмена) / Е. А. Донченко, Е. Г. Злобина, В. А. Тихонович; Ин-т социологии НАН Украины. – К. : Б.в., 1995. – 148 с. 10. МВА в МИМ-Киев: 50 % успеха – это связи и опыт, полученные от коллег по группе. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://director.com.ua/news/>

УДК 316.628

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ У ПРОЦЕСІ КУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ ІНОЗЕМНИХ ШКОЛЯРІВ (УЧНІВ) І СТУДЕНТІВ

Серета Вікторія Віталіївна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка;

Матійчук Ірина Мирославівна – магістр соціології, керівник соціологічних проєктів агенції «Фама»

У статті розкривається специфіка перебігу процесу культурної адаптації іноземних студентів та школярів до українського соціуму, описуються потенційні труднощі, з якими зіштовхуються іноземні студенти та школярі у процесі навчання та соціальної взаємодії. Дослідження базується на матеріалах 14 фокусованих групових дискусій серед вчителів історії в 13 обласних центрах України, а також глибинних інтерв'ю зі студентами-іноземцями. Розглядається роль освітньої системи у процесі культурної адаптації іноземних студентів та формуванні міжгрупової толерантності в Україні. На підставі проєктивних малюнків вивчається соціальне оточення респондентів та рівень їхньої залученості до українського суспільства. Результати дослідження показали, що іноземні студенти здебільшого задоволені якістю освіти у вітчизняних ВНЗ. Ключовими проблемами у процесі адаптації до українського середовища є складнощі оволодіння українською мовою, що позначається на активності комунікативної взаємодії з українськими громадянами, та упередженість з боку окремих громадян України.

Ключові слова: освітня система, міграція, культурна адаптація, проблеми адаптації, іноземний студент, толерантність.

В статье раскрывается специфика протекания процесса культурной адаптации иностранных студентов и школьников в украинском социуме, описываются потенциальные трудности, с которыми сталкиваются иностранные студенты и школьники в процессе обучения и социального взаимодействия. Исследование базируется на материалах 14 фокусированных групповых дискуссиях с учителями истории в 13 областных центрах Украины, а также глубинных интервью со студентами-иностранцами. Рассматривается роль образовательной системы в процессе культурной адаптации иностранных студентов и формировании межгрупповой толерантности в Украине. На основании проективных рисунков изучается социальное окружение респондентов и уровень их вовлеченности в украинское общество. Результаты исследования показали, что иностранные студенты, в основном, довольны качеством образования в отечественных вузах. Среди ключевых проблем в процессе адаптации к украинской среде - сложности овладения украинским языком, что сказывается на активности коммуникативного взаимодействия с украинскими гражданами, и предвзятость отдельных граждан Украины.

Ключевые слова: система образования, миграция, культурная адаптация, проблемы адаптации, иностранный студент, толерантность.

This article is based on a cross-regional sociological project «Stereotypes, tolerance and teachers' of history strategies» (financially supported by the International Renaissance Foundation), which included 14 focus-group discussions conducted in 2012-2013 in 13 oblast centers of Ukraine (Lviv, Kyiv, Odesa, Kharkiv, Sumy, Dnipropetrovsk, Donetsk, Zhytomyr, Lutsk, Uzhgorod, Chernivtsi, Chernihiv and Crimea), representing four mega-regions of Ukraine (West, East, South and Center) as well as 12 in-depth semi-structured interviews with international students from Asian and African countries. The multi-method design of the research project included also application of projective drawings. The method of projective drawings was used for deeper examination of a social network of international students and the level of their inclusion into the Ukrainian society. The article focuses on the role of the Ukrainian educational system in the process of cultural adaptation of international students and in shaping tolerance towards different national groups in Ukraine. The problems of adaptation of foreign students into the secondary education are discussed in the first part of the article. The research demonstrates that school teachers are not always prepared to teach at internationally mixed classes. Some of the demonstrate little sensitivity to potentially intolerant topics or passages at school textbooks. The second part of the article is focusing on the examination of the system of higher education. The research demonstrates that effectiveness of

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

adaptation to the Ukrainian environment while studying in Ukraine is influenced by both external and internal characteristics of immigrant and external and internal factors of the host environment. Among the main adaptation problems were found: language competence (insufficient knowledge of the Ukrainian language), difficulties, limited possibilities for interaction with local people, intolerance of local population. Among those, who help newcomers during the first period of adaptation are dominating their compatriots and university professors. A number of Ukrainians in the foreign students' social networks gradually increase during their study but never dominate. The adaptation of Asian students goes more smoothly than adaptation of African students.

Keywords: Ukrainian educational system, migration, cultural adaptation, foreign students, tolerance.

Інтенсифікація глобалізаційних процесів спричиняє зростання міграційних потоків і посилення міжнародних контактів. У більшості суспільств постає питання формування засад толерантної взаємодії різних національних груп, культурного обміну та адаптації. І Україна тут не становить винятку. З одного боку, вона сама активно постачає трудових мігрантів, з іншого – досвідчує активні міграційні потоки, як зовнішні так і внутрішні (спричинені економічними чинниками чи складною політичною ситуацією). Одним з перших соціальних інститутів, який відчуває на собі вплив міграційних потоків, – є освітня система.

Навчальна міграція займає самостійну нішу у загальноміграційних процесах. Україна також є привабливим місцем для здобуття вищої освіти представниками зарубіжжя. Спостерігається динаміка щорічного зростання іноземних студентів, які обирають для навчання один з українських навчальних закладів.

Процес здобуття освіти в Україні передбачає, що саме цей соціальний інститут відіграватиме ключову роль у процесі входження мігранта в український соціум. Це породжує необхідність створення таких умов, які зможуть забезпечити комфортне перебування та здобуття належного рівня освіти на території нашої держави. Від рівня адаптованості іноземних студентів у наше суспільство залежатиме комфортність їхнього перебування в Україні під час навчання, а відтак, зростатиме авторитет України на міжнародному освітньому ринку, а також притік іноземних студентів, що є надзвичайно вигідним в економічному плані передусім.

Відповідно, щодо цього суспільного явища виникає науковий інтерес, який не отримав належного висвітлення в українській соціологічній літературі.

Метою статті є окреслення специфіки перебігу процесу культурної адаптації іноземних студентів до українського соціуму та потенційних труднощів чи перешкод, з якими зіштовхуються іноземні студенти у процесі навчання та соціальної взаємодії.

Перед собою ми ставили завдання на підставі дослідження методом напівструктурованих інтерв'ю, проєктивних методик та фокус-групових дискусій виявити особливості культурної адаптації іноземних студентів до українського соціуму; здійснити порівняльний аналіз процесу культурної адаптації іноземних студентів – вихідців з країн Африки та Азії, запропонувати можливі заходи, що сприятимуть розв'язанню негативних наслідків культурної адаптації іноземних студентів до нових соціокультурних умов.

Міграційна тематика є досить широкою за своїм охопленням. При цьому переважно науковці акцентують свою увагу на її економічних аспектах, тобто на проблематиці трудової міграції (А. Кіреєв, О. Левцун, М. Левицький, І. Прибиткова). Добре розпрацьованими в науковому дискурсі є також теми біженців та нелегальних мігрантів (Н. Андерсон, А. Ібрагімов, А. Корсик, Н. Шеховцева), інтелектуальної міграції, толерантності (Н. Бакуліна, М. Слюсаревський) та державної міграційної політики (Н. Баруа, А. Стацак, Т. Хеммер, Р. Чолевинський).

Зважаючи на активне просування українських освітніх послуг на міжнародний ринок та підготовку конкурентоздатних фахівців, слід звернути особливу увагу на організацію процесу адаптації студентів до нового соціуму, навчально-інформаційного професійно зорієнтованого середовища ВНЗ.

У соціології адаптація визначається як це особливий процес взаємодії особи або групи з соціальним середовищем, коли індивід засвоює соціальні норми, традиції та цінності субкультури певної групи (наприклад, професійної). Якщо йдеться про засвоєння індивідом не окремих, а загальних цінностей і традицій, що характеризують суспільство в цілому, то вживають також термін «соціалізація» [1, с. 43].

Серед соціологів-теоретиків адаптаційну проблематику досліджував Т. Парсонс, який зазначав, що джерелом соціокультурної адаптації є невідповідність сталих, звичних форм і способів культурної діяльності суб'єкта його новим потребам, зумовленим як внутрішніми, так і зовнішніми факторами, в тому числі, змінами у соціокультурному середовищі. Причиною звернення саме до соціокультурної адаптації є той факт, що будь-яка взаємодія суб'єктів завжди опосередковується культурною адаптацією – ядром соціокультурного середовища [8, с.42].

Е. Гідденс розглядає соціальну адаптацію як процес соціалізації або пристосування до виконання певної ролі [4, с. 17]. Дуже близьким до цього визначення є розуміння адаптації Н. Смелзером, який

висунув тезу про те, що життя людей включає ряд очікуваних і неочікуваних криз, до яких необхідно пристосуватися [12, с. 128].

У 1970 р. Дж. Беррі вводить поняття «стрес акультурації», аргументуючи свою позицію тим, що шок має негативні конотації і зазвичай наслідки його є негативними. Стрес же може дати людині і позитивний досвід [15, с. 65].

Польський соціолог П. Штомпка – автор концепції «культурної травми» зазначає, що в історії зустрічалися приклади деформації ціннісного світу великих соціальних груп, які сприймалися як культурна криза, злам епох. Наприкінці ХХ ст. у зв'язку з глобалізацією гостро постало питання збереження культурної ідентичності соціальних спільнот. З огляду на це, Штомпка пояснює культурну травму як наслідок зіткнення культурних цінностей соціуму з «чужим» і ворожим оточенням, яке викликало дисфункціональні зміни у соціальному житті [14, с. 8].

Аналізуючи роль української освітньої системи у процесі адаптації іноземців, нам необхідно розглянути два освітніх рівні – рівень середньої освіти та рівень вищої освіти.

Для вивчення особливостей середньої освіти нами було використано матеріали проекту «Стереотипи, толерантність та стратегії вчителів історії», у рамках якого в 2012-13 рр. було проведено 14 фокус-групових дискусій серед вчителів історії в 13 обласних центрах України, які репрезентують західний, центральний, східний і південний регіони.

У більшості обласних центрів України, де проводилися наші фокус-групові дискусії, вчителі фіксували нове для них явище – існування багатонаціональних класів, де учні представляють не лише традиційні для українського соціуму національні меншини, а й нові меншини та етнічні спільноти імміграційного походження. Через інтенсифікацію глобалізаційних процесів шкільна система освіти України почала стикатися з такими структурними змінами, що їх уже тривалий час фіксують в інших європейських країнах, зокрема з національною диверсифікацією шкільної аудиторії у великих містах. Така поліетнічність кидає вчителям нові виклики стосовно змісту та стратегій викладання різних дисциплін (і особливо історії України) в сучасній українській школі.

Нас цікавило, як описують поліетнічну ситуацію у шкільній аудиторії самі вчителі і як вони представляють особливості адаптації іноземних учнів. Прочитуємо одного із наших респондентів: «Я зашел, а там одна часть – якуты, одна часть – украинцы, русские, белорусы, корейцы, китайцы. Они на это (национальные питання. – *Авт.*) вообще не обращают внимания. Тем более, если мы не акцентируем, не позволяем, чтобы кто-то кого-то подколот. Они к этому нормально относятся. В этой школе девочка-негритянка училась, и ничего, нормально» (Донецьк, вчитель історії). Вчителі також наголошують, що однією з ключових проблем адаптації школярів-іноземців є їхня мовна компетентність. «Набор идет у нас обычный, а еще и иностранный такой – армяне, грузины. Приходят дети, которые не владеют совсем не то что украинской мовой – российской мовой не владеют, и приходится как-то на таком языке более упрощенном рассказывать» (Київ, вчитель історії).

Наші респонденти описують згадані ситуації із застосуванням лексем «звичний», «нормальний», покликаних нормалізувати незвичну для них ситуацію. Одночасно як приклад вони наводять «екзотичні» випадки, які виходять за рамки їхнього повсякденного досвіду. Так формується імпліцитний розподіл на «своє» і звичне та «чуже» і незвичне. Дослідження витоків стереотипу показали, що будь-яке міжгрупове протиставлення одразу ж провокує негативну стереотипізацію.

Проблема відтворення вчителем історії існуючих у суспільстві стереотипів чи опір їм входить до більш широкої дискусії про маніфестовану vs латентну шкільну програму (останню в соціальних науках прийнято називати «прихованим навчальним планом»). Маніфестовану програму вже активно досліджували в Україні, а латентна все ще лишається малодослідженою в українській соціології. Адже зазвичай для дослідника залишається таємницею те, що відбувається за дверима класної кімнати. Наше дослідження дозволило проаналізувати деякі елементи «прихованого навчального плану», зокрема роль учителів історії у формуванні міжнаціональної толерантності серед учнів середніх навчальних закладів.

Проте, як показали фокус-групові дискусії, самі вчителі подекуди є носіями міжетнічних упереджень і стереотипів. Ось кілька прикладів: «От, например, циган не любит белого. Циган не визнае. Але в мене перше завдання, коли нам кажуть вести дітей туди, де всі школи мають зібратися, от і кажуть, що вони мають у когось з вчителів украсти кошелек. Нащо ми будемо вести тих дітей? Він думає про одно – як би то так украсти і як би вам зробити щось погане» (Ужгород, вчитель історії); «У нас есть мусульмане и православные. То есть, если православные более толерантны, то мусульмане нет» (Одеса, вчитель історії).

Тож роль учителя історії як агента соціалізації може полягати і в спростуванні можливих міжетнічних упереджень, що полегшуватиме культурну адаптацію іноземців, так і, навпаки, у їхньому формуванні.

Ще один несподіваний висновок, який можна зробити на основі нашого дослідження: українські вчителі, незалежно від регіону проживання, залишаються достатньо нечутливими до проблем толерантності та міжетнічної упередженості у викладанні історії в школі.

Серед вчителів, включених до вибірки нашого дослідження, були виокремлені вчителі, які працюють у загальноосвітніх школах з українською та/або російською мовою викладання, та вчителі зі шкіл, де навчання відбувається мовами національних меншин. Окрім того, було виділено групу вчителів з досвідом участі в інноваційних проектах. Як свідчать отримані нами дані, лише інноваційно налаштовані вчителі виявили чутливість до питань міжнаціональної толерантності. Цікаво, що ми не виявили особливої відмінності у поглядах стосовно цих питань між учителями, що працюють у школах із українською мовою викладання, і тими, що викладають історію у школах з основною мовою національних меншин. Остання група, напевне, мала б бути найбільш чутливою до цієї проблематики, але в реальності цього не відбувається.

Проте участь інноваційно налаштованих учителів у фокус-групових дискусіях показала, що, коли хтось починає активно обговорювати тему можливих міжнаціональних упереджень, які може провокувати викладання історії в шкільній системі України, то інші вчителі теж починають «бачити» ці проблеми і розуміють необхідність змін у навчальному процесі.

Звернемося тепер до вищів, де кількість іноземних громадян є значно вищою ніж у середній школі. Як зазначають деякі дослідники, процес входження у суспільство проходить з більшими складнощами для тих категорій іммігрантів, які мають більші культурні відмінності. Тобто у випадку України це студенти з країн Африки та Азії, які становлять ліву частку серед іноземних студентів, що обирають вищі навчальні заклади України [7, с. 2]. Ці труднощі пов'язані, перш за все, із відмінностями у культурних традиціях, релігійних віруваннях, частково із відмінностями у політичному та економічному укладі життя, а також у безлічі інших факторів.

Як вважають деякі автори, основною проблемою успішного входження іноземних студентів у навчальний процес є протиріччя між рівнем готовності (комунікативної компетенції) іноземних студентів до сприйняття навчальної інформації і вимогами вищої школи [11]. Російські дослідники М. Вітковська та І. Троцук виокремлюють такі етапи адаптації іноземних студентів до нового мовного, соціокультурного і навчального середовища: 1) входження в студентське середовище; 2) засвоєння основних норм інтернаціонального колективу, вироблення власного стилю поведінки; 3) формування стійкого позитивного відношення до майбутньої професії, подолання «мовного бар'єру», посилення відчуття академічного рівноправ'я [3].

На жаль, соціальні реалії, з якими зіштовхуються іноземні студенти в українських ВНЗ, часто є несприятливими для швидкої та повної соціальної адаптації під час навчання. Територіальні та кліматичні умови України є незвичними для більшості іноземних студентів з країн далекого зарубіжжя. Іноземні громадяни звичайно навчаються в окремих групах, тому мають обмежені можливості спілкування з українськими студентами. З одного боку, відмінність релігійних, мовних та культурних традицій, а з іншого – недостатня відкритість українського соціуму до цих категорій мігрантів суттєво ускладнюють процес адаптації.

Вміння почути голос маргіналізованої групи (наприклад, студентів-іноземців) вимагає від дослідника додаткових зусиль і навичок, адже їхній досвід важко «вписати» у досвід домінуючої групи. Перед дослідником постає питання, як добрати такі стратегії «слухання» та методи інтерв'ю чи опитування, які дозволяють б «почути» тих, хто був позбавлений голосу, хто змушений розповідати про свій досвід мовою домінуючої групи, якою вони не завжди володіють.

Для більш глибокого вивчення особливостей адаптації іноземних студентів до українського соціуму ми обрали методологію якісного дослідження, а саме напівструктуровані інтерв'ю зі студентами з Азії та Африки, що навчаються у львівських ВНЗ. Враховуючи наявність проблеми мовної компетентності у частини наших респондентів, інтерв'ю (за бажанням) проводилося українською або англійською мовами. На додаток до інтерв'ю нами було застосовано метод проєктивного малюнку, де респондент на заздалегідь підготовленій схемі (див рис. 1 та 2) мав позначити своє соціальне оточення і вказати національність цих осіб. Цей метод дозволяє зняти деякі проблеми вербальної комунікації (наприклад, проблему адекватного «перекладу» змісту запитань на рідну мову студента-іноземця, а також обмеженої глибини його відповідей через невідповідний рівень володіння українською, російською чи англійською мовами) і одночасно дослідити структуру соціального оточення іноземного студента у країні-реципієнті. Такий підхід дозволить нам глибше збагнути унікальність досвіду окремих студентів-мігрантів.

Результати дослідження дозволили виділити такі основні мотиви вибору України як країни для здобуття освіти:

- рекомендації або наполягання батьків (сімейна традиція), родичів, друзів, знайомих, які тут навчалися чи навчаються, або мали безпосереднє відношення до України через співпрацю чи інші шляхи комунікації;
- вартість освіти в Україні, яка є прийнятною для них або значно нижчою, ніж у навчальних закладах Європи чи США;
- висока якість української освіти (здебільшого технічних спеціальностей та мистецького напрямку);
- диплом українського ВНЗ цінується на їхній батьківщині та дозволяє після його отримання розраховувати на престижну та високооплачувану роботу;
- спрощеність вимог щодо вступу: не потрібно мати високий середній бал, у переважній більшості не потрібно складати вступні іспити. Загалом, процес документального оформлення вступу до ВНЗ в Україні є значно простішим, ніж у США чи Європі, що є одним із факторів вибору українських закладів вищої освіти іноземцями.

Цікавим є той факт, що більшість респондентів обрали певний напрям підготовки через те, що у них на батьківщині немає факультетів і навчальних закладів, де готують спеціалістів таких профілів. Це стосується, в першу чергу, напряму підготовки «міжнародні відносини», механіко-технологічного та природничого профілю. Здебільшого цей фактор зазначали вихідці із африканського континенту та країн Азії, що раніше входили до складу СРСР (Азербайджан, Туркменістан).

Результати дослідження показали, що перші враження іноземних студентів після приїзду в Україну можна умовно розподілити на 2 групи: частина респондентів зазначає, що в Україні їм одразу сподобалось (мало людей, гарна погода, спокійно, чисто). Натомість ключовими факторами, що позначилися на негативних враженнях, були як фізичні (кліматичні умови), так і соціальні (складність української мови, ставлення до них місцевого населення, про це найчастіше говорили представники африканського континенту). Отже, можемо зробити висновок, що український соціум є менш толерантним до темношкірих іноземців (що підтверджується результатами щорічного моніторингу українського суспільства Інституту соціології НАНУ).

Для того, щоб визначити адаптованість іноземного студента до українських реалій, ми вирішили дізнатись, хто їм допомагає освоюватись у нашому суспільстві, долати труднощі, до кого вони найчастіше звертаються за допомогою в разі виникнення тих чи інших проблемних ситуацій. Важливим показником рівня адаптованості до українського соціуму є присутність українських громадян у соціальній мережі іноземного студента.

Як виявилось, іноземні студенти найчастіше звертаються до викладачів, а також до студентів своєї національності. І лише після 2-3 років навчання в українському вищому навчальному закладі іноземні студенти починають частіше звертатись за допомогою до українців: одногрупників чи пересічних громадян.

Оскільки адаптація – це процес і результат активного пристосування індивіда до умов приймаючого середовища, її успіх залежить, на нашу думку, від тісної взаємодії із місцевим населенням. Тому ми виокремили частоту інтеракції іноземців із різними соціальними групами.

На підготовчих курсах студенти – іноземці здебільшого спілкуються із представниками своєї національності: земляками, студентами зі своєї країни, а от із українськими студентами і громадянами – вкрай рідко. Це вказує на синдром «замикання у свої групи». Результати нашого дослідження показали, що з усіх опитаних нами респондентів більш замкненими у свої групи є студенти з Африки.

Ближче до закінчення університету в оточенні студентів-іноземців зростає представництво українців та інших національностей, проте кількість їхніх земляків і надалі переважає. Це стосується як студентів із Азії, так і студентів із Африки.

На додаток до глибинних інтерв'ю ми застосували проективні методики, зокрема малюки, оскільки, як зазначає Л. Венгер, цей вид дослідження ефективний для співставлення особливостей малюнків із іншими даними [2, с. 7]. Проаналізувавши графічне зображення соціального оточення респондента, ми поставили за мету визначити, з ким він підтримує тісні зв'язки. При цьому важливо було дослідити, яку частку в його оточенні становлять співвітчизники, іноземні студенти з інших країн та українці, оскільки частота контактів між іммігрантами і приймаючим середовищем є важливим показником ефективної адаптації іммігрантів. Як засвідчують деякі дослідники, саме частота контактів з іноземними студентами є визначаючим фактором формування толерантного ставлення до іммігрантів серед студентської молоді України [10, с. 13].

Результати дослідження продемонстрували такі тенденції: студентам-африканцям більш притаманне «замикання у свої групи», вони переважно підтримують зв'язки із співвітчизниками (див. рис. 1). Щодо азіатів, то вони продемонстрували «картату схему» інтеракції із людьми: серед їхнього найближчого оточення, безумовно, є співвітчизники, але при тому вони активніше контактують із

перегляд українського телебачення, подорожі Україною – не є достатньо популярним. Щоправда, популярність перелічених дозвіллевих практик зростає зі зростанням терміну перебування в Україні.

Окрім того, в ході дослідження ми запитували іноземних студентів про святкування ними свят. Національних свят своїх країн іноземні студенти, перебуваючи в Україні, майже не святкують, виняток становлять ті свята, що співпадають із українськими. Щодо українських, то більшість опитаних зазначила, що їх частково святкує. На нашу думку, це є свідченням їхньої залученості до українського культурного життя. Серед найпопулярніших свят називали Різдво, Пасху, День святого Миколая, Новий Рік та День Незалежності України. Іноземні студенти наголосили на зацікавленості українською обрядовістю, на пишності та масштабності гулянь. Спонукали їх брати участь у святкуванні здебільшого українці: одногрупники або друзі. «Так, разом з українцями [святкуємо] Великдень, Різдво. Мені дуже подобається. Писанки, крашанки... я мусульманин, але немає різниці, ми всі однакові», (студент із Буркіна-Фасо, Африка).

Процес адаптації, безумовно, супроводжується певними дискомфорними ситуаціями та проблемами. Як показують результати досліджень, проблеми адаптації пов'язані із внутрішньоособистісними факторами, серед яких хвилювання, стреси, труднощі при контактах із місцевими жителями, відчуженість від оточуючого світу і замикання у свої етнічні групи, а також із зовнішніми факторами, пов'язаними із матеріальними, побутовими проблемами, загрозами особистої безпеки, навчання тощо [13, с. 74]. Цю тезу ми підтвердили, аналізуючи дані, отримані в ході дослідження іноземних студентів, що навчаються у ВНЗ м. Львів.

У процесі дослідження ми з'ясували проблеми, що виникали у наших респондентів у процесі адаптації. Більшість з них зазначили, що найбільш дискомфортні моменти були пов'язані із незнанням української мови. Розподіл відповідей студентів з Азії та Африки був однаковим. Значна частина респондентів зауважила, що дискомфортні відчуття були спричинені українським кліматом. Цю причину називали здебільшого вихідці з Африки, які підкреслювали, що клімат більш жорсткий, ніж у них на батьківщині. Серед інших причин респонденти називали взаємини із людьми, а саме рівень толерантності українців у відносинах з іноземцями. Такі випадки породжують неприємне ставлення іноземних студентів до українських громадян та нашої держави загалом, оскільки прояви інтолерантної поведінки свідчать про те, що рівень культури нашого суспільства слід підвищувати.

Отож, згідно з результатами дослідження, найбільшою перешкодою для «безболісної» адаптації студентів-іноземців є погане володіння ними українською мовою. Як основну проблему цей фактор зазначила переважна більшість респондентів. Володіння українською мовою (як зазначали респонденти, на це потрібно від трьох місяців до одного року) сприяє процесу навчання, а також комунікації з місцевим населенням.

Серед основних проблем, з якими зіштовхуються іноземні студенти, є також труднощі із документальним оформленням їхнього перебування в Україні. Здебільшого це стосувалось студентів з Африки та було пов'язано із великим переліком необхідних документів для отримання дозволу на навчання в Україні, а також з одержанням візи.

Ще однією із проблем респонденти називали відсутність спеціалізованої програми навчання для іноземних студентів. Звичайно, іноземцю важко сприймати українською мовою будь-яку інформацію, особливо навчальну, конкурувати з українськими студентами. Вимоги до іноземних студентів є такими ж, як і до вітчизняних, а це викликає значні труднощі у перший період навчання в українських ВНЗ. Для більшого залучення іноземних студентів до навчального процесу в українських вишах необхідно створити сприятливі умови для їхньої ефективної адаптації.

Ми також поцікавились, за яких умов іноземні студенти готові залишитись жити в Україні після закінчення тут навчання, і отримали доволі неочікувані результати. Майже усі іноземні студенти-вихідці з Азії відповіли, що готові залишитись жити в Україні за умов високої заробітної платні або наявності власного бізнесу. Вони пояснили свою позицію тим, що життя в Україні є більш спокійним, аніж у їхніх країнах, а також тим, що у нас нижчий рівень заселеності. Вони також вбачають більші можливості для власної реалізації в нашій країні.

Студенти з Африки показали зовсім інший тип установок: майже жоден із них не хотів би залишитись жити в Україні після закінчення університету. Серед причин цього назвали низькі заробітні платні, відсутність високооплачуваної роботи в Україні та перенасиченість людьми міст. Африканці виявились більш патріотичними, кожен другий із них зазначав, що має на меті здобути хорошу освіту, щоб повернутись на Батьківщину і в подальшому розвивати свою країну та працювати на її благо.

Згідно з результатами дослідження, переважна більшість респондентів рекомендували б Україну (або рекомендують) своїм співвітчизникам (родичам, друзям та знайомим) як країну для здобуття вищої освіти.

Половина респондентів хотіла б, щоб у майбутньому в Україні навчалась їхні діти. Це може свідчити про високий рівень довіри до вітчизняної системи освіти та хороше соціальне самопочуття в Україні іноземних студентів. Проте є частка респондентів, яка вважає, що їхні діти мають навчатись на батьківщині, щоб виховуватись у рідному для них релігійному та культурному середовищі.

Результати дослідження показали, що при можливості змінити країну навчання половина респондентів скористалася б таким шансом. Одностайнішими в цьому питанні були студенти-африканці. Залишитись в Україні за будь-яких обставин готова 1/3 респондентів, здебільшого студенти-азіати.

Підсумовуючи, хочемо зауважити: результати нашого дослідження показали, що іноземні студенти здебільшого задоволені якістю освіти у вітчизняних ВНЗ. Проте очевидним є той факт, що у процесі адаптації до українського середовища вони зіштовхуються із багатьма проблемами, що полягають у недостатньому рівні володіння українською мовою, складнощях документального оформлення перебування на території України, упередженістю з боку окремих українських громадян тощо.

За результатами дослідження ми дійшли висновку, що основним каналом інформації про українські ВНЗ є рекомендації тих, хто тут навчається або навчався, тому для конкурентоспроможності вітчизняної вищої освіти важливим є створення сприятливих умов для ефективної та швидкої адаптації студентів-іноземців.

У контексті дослідження чинників успішної адаптації студентів-іноземців в результаті освітньої міграції доцільним, на нашу думку, є аналіз державної політики у цій сфері, а також пошук шляхів та напрямків оптимізації культурної адаптації іноземних студентів до умов навчання в українських середніх школах та ВНЗ, створення спеціалізованих навчальних програм та коригування існуючих з метою підвищення міжнаціональної толерантності. Актуальним є врахування необхідності іноземного представництва в органах студентського самоврядування. На нашу думку, вітчизняні ВНЗ мають передбачити такі заходи, які сприятимуть підвищенню рівня толерантності українських студентів, налагодженню контактів між студентами різних національностей на всіх етапах їхнього навчання (наприклад, Дні національної кухні чи Дні певної країни). Це, у свою чергу, сприятиме підвищенню авторитету ВНЗ України на міжнародній арені освітніх послуг, а отже, кількості іноземних студентів, зростанню, що позитивно впливатиме на економічну ситуацію в країні, а також конкурентоздатність України у сфері надання якісної освіти.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Соціологія: словник термінів і понять [Текст] / упоряд. Є. А. Біленький [та ін.] ; за ред.: Є. А. Біленького і М. А. Козловця. - К. : Кондор, 2006. - 370 с. 2. Венгер А. Л. Психологические рисуночные тесты: иллюстрированное руководство / А. Л. Венгер. – М. Изд-во Владос-пресс, 2010. – 170 с. 3. Витковская М.И. Адаптация иностранных студентов к условиям жизни и учебы в России (на примере РУДН) / М.И. Витковская, И.В. Троцук // Вестник РУДН. Серия «Социология», № 6-7. 2004 [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://articles.excelion.ru/science/filosofy/22017026.html> 4. Гідденс Е. Соціологія / Гідденс Е. // пер. з англ. – К.: Основи, 1999. – 726 с. 5. Гуреев С. В. Анализ рисунков в социологических исследованиях / С.В. Гуреев // Социологические исследования. – 2007. - № 10. – С. 132-139. 6. Кузнецов П.С. Адаптация как функция развития личности / Кузнецов П. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1991. – 158 с. 7. «Нетрадиційні» іммігранти у Києві/ Брайчевська О., Волосяк Г., Малиновська О., Пилинський Я., Попсон Н., Рубл Б./ Блер Рубл, Олена Малиновська (керівники проекту). – К.: Стило, 2003. – 447 с. 8. Парсонс Т. Функциональная теория изменения / Парсонс Т. // Американская социологическая мысль: Тексты / Под В. И. Добренёва.— М.: Изд-во МГУ, 1994.— С. 254-262. 9. Пачковский Ю.Ф. Адаптивні можливості молоді за умов ринкового середовища / Ю. Ф. Пачковский // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2001. – С. 477-480. 10. Позняк А. Проблемы интеграции мигрантов в Украине / Алексей Позняк // CARIM-East RR 2012/44, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, San Domenico di Fiesole (FI): European University Institute, 2012. – 24 с. 11. Рибаченко Л.І. Адаптаційний процес іноземних студентів на початковому етапі їх навчання в Україні / Рибаченко Л. // Наука і сучасність: зб. наук. пр. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 1999. – С.118-124. 12. Смелзер Н. Соціологія / Смелзер Н. // пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – 688 с. 13. Сорока Ю.Г. Трансляция социокультурных различий / О. Куценко, Ю. Сорока, В. Сема // Новые социальные неравенства / Под ред. С. Макеева. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2006. – С.73-115. 14. Штомпка П. Социальное изменение как травма / Штомпка П. // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 6-16. 15. Berry, J.W. Acculturative stress / J. Berry // Handbook of multicultural perspectives on stress and coping. – N.Y., 2006. – p. 287-299.

УДК: 316.74

ИНСТИТУТ ВЫСШЕГО ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ: ОСОБЕННОСТИ, ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ

Калашникова Алина Александровна – преподаватель кафедры прикладной социологии и социальных коммуникаций Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

Статья посвящена рассмотрению специфики высшего художественного образования и тех его особенностей, которые отличают и позволяют выделить его в отдельное субпространство внутри института высшего образования в Украине. Анализируя художественное образование с позиций его структурно-функциональной связи с производством изобразительного искусства, автор выделяет такие его специфические черты, как: принципиально не свойственное образованию внимание к эмоциональному состоянию и индивидуальным особенностям студентов; несводимость к технически опосредованной коммуникации; наличие преемственности художественных традиций. Это позволяет констатировать некоторую архаичность образовательных практик художественной сферы, которая, по мнению автора, является необходимым условием воспроизводства как человеческого капитала (в экономическом смысле) производителей искусства, так и собственно уникальности отечественной художественной школы.

Ключевые слова: художественное образование, высшее образование, производство искусства, человеческий капитал.

Статтю присвячено розгляду специфіки вищої мистецької освіти, зокрема тих його особливостей, які вирізняють і дозволяють виділити її в окремий субпростір всередині інституту вищої освіти в Україні. Аналізуючи художню освіту з позицій її структурно-функціонального зв'язку з виробництвом образотворчого мистецтва, автор виділяє такі його специфічні риси, як: принципово не властиву освіті увагу до емоційного стану та індивідуальних особливостей студентів; незвідність до технічно опосередкованої комунікації; наявність наступності художніх традицій. Це дозволяє констатувати деяку архаїчність освітніх практик художньої сфери, яка, на думку автора, є необхідною умовою відтворення як людського капіталу (в економічному сенсі) виробників мистецтва, так і власне унікальності вітчизняної художньої школи.

Ключові слова: художня освіта, вища освіта, виробництво мистецтва, людський капітал.

The article discusses the higher art education specifics and those of its features that and allow it to be distinguished as a separate subspace within the Ukrainian higher education institution. Analyzing art education from the standpoint of structural and functional connection with the production of the artwork, the author identifies its specific features. These are to be: attention to the emotional state and the individual characteristics of the students, fundamentally contradicting the main intent of education system as a whole; irreducibility to technically mediated communication; presence of artistic traditions continuity. This allows to state some archaicity of the educational practices artistic sphere, which, according to the author, is a necessary condition for the reproduction of human capital (in economic meaning) of art producers and for the national art school iniquity sustenance.

Keywords: artistic education, higher education, art production, human capital.

В современных условиях динамичных социальных, политических, экономических, геополитических трансформаций Украина подверглась драматичным процессам институциональных изменений вообще и смене образовательных институтов в частности.

Как известно, институт как таковой представляет собой исторически сложившуюся систему социально значимых целей и способов их достижения, закреплённых в виде правил и реализующихся в возобновляющихся взаимодействиях. Среди критериев, по которым выделяют социальные институты, особая роль принадлежит соотношению индивидуальности носителя статуса и его безличности. На уровне организации институт можно рассматривать как иерархически структурированную систему статусов, подразумевающих выполнение соответствующих ролей субъектами, которым они присвоены. При этом индивидуальное в процессе исполнения роли, соответствующей статусу, имеет значение, скорее, элемента случайности, способного облегчить или затруднить взаимодействия с другими элементами системы, но никогда не превалирующего над собственно институциональным содержанием роли. Так задаётся функциональное требование, соответствие которому является необходимым условием для претензии на какое-либо место в иерархии института. Иными словами, для статуса врача минимальное ролевое требование – умение результативно лечить людей (здесь мы пока что не будем фокусироваться на подтверждении этого умения определёнными документами).

Необязательной, но желательной является демонстрация участливого отношения к пациентам. Совсем не обязательным, не желательным, но потенциально способствующим продвижению по карьерной лестнице является пристрастие к занятиям тем же видом спорта или хобби, что и главный врач конкретной больницы.

Всё сказанное выше в полной мере верно и для образования, где так же, как и в остальных социальных институтах, существуют статусно-ролевые наборы, делающие возможным выполнение социально значимой функции воспроизводства знания как основной социально транслируемой составляющей человеческого капитала. Поскольку в производстве различных продуктов востребуются различные знания, постольку варьируют и формы обучения, применяемые в том или ином случае.

Целью данного исследования является рассмотрение особенностей высшего художественного образования как способа воспроизводства человеческого капитала художественного сообщества в контексте продолжающихся изменений института высшего образования в Украине. Рассмотрев значимые особенности профессионального художественного производства, мы предполагаем перейти к фиксации основных тенденций в художественном образовании и попытаемся объяснить их в ретроспективном и перспективном аспектах.

Для высшего образования специфической (с точки зрения экономики) функцией является трансляция знаний, умений и навыков, необходимых для исполнения роли работника производства, что также подразумевает вывод личностных особенностей студентов и преподавателей за рамки институционального регулирования, исключая крайние проявления. При идеальной максимизации принципа сохранности при постоянной смене элементов образование как безличное взаимодействие между Учеником и Знанием через посредство Учителя отодвигает индивидуальность в сферу хаотических, непредусматриваемых, а потому не регламентированных правилами взаимодействия факторов. Однако сфера человеческих, внеинституциональных, хаотичных и эмерджентных взаимодействий всё равно с неизбежностью существует, и для её обслуживания служат неформальные правила взаимодействия, характер которых гетерогенен даже внутри одной организации, не говоря уж о целостном социальном институте. Однако и эти правила в дальнейшем служат, скорее, выстраиванию и поддержанию единства коллектива, также подавляя специфические и эмоциональные проявления.

Сфера художественного образования с этой точки зрения является выбивающейся за рамки стандартов и институциональных шаблонов, поскольку основным и пока незаменимым средством производства является человек как единство биологического, социокультурного и индивидуального, где как раз последний аспект – иррациональный, эмоциональный, субъективный, случайностный, хаотичный – признаётся едва ли не основным. Природной одарённости более тонким слухом или способностью чётко различать оттенки ещё не достаточно для создания востребованного и знакового произведения искусства, однако такие фенотипические особенности проявляются у соответствующих специалистов. Знание кодов и включённость в социальный контекст аудитории также значимы для производителя искусства, однако в случае отсутствия они могут если не симулироваться, то ретушироваться обращением к общезначимым темам. Наличие же потребности творить, находящейся в тесной связи с эмоциями, не только продуцирующими мотивацию к систематическому творчеству, но и служащими его содержательному наполнению, являются прежде всего индивидуальными особенностями, проявлением личного отношения. Художник может использовать в своей работе множество выразительных средств (цвета, материалы, предметы, определённые композиционные приёмы), однако главным средством производства является он сам.

Подчеркнём, что здесь идёт речь не только о труде как таковом (этим средством производства потенциально владеет любой), и не только о труде, требующем высокой квалификации, а, скорее, о той сложно фиксируемой структуре, которую формирует взаимное проникновение и влияние всех перечисленных факторов, и которая обозначается в экономической социологии термином «человеческий капитал».

Под экономическим капиталом подразумевается совокупность тех особенностей (от физиологических до социальных), знаний, навыков и мотиваций, которая может определённым образом участвовать в процессе производства и обеспечивать воспроизводство и прирост (экономического) капитала. В применении к искусству человеческий капитал хорошо вписывается в концептуализацию, предлагаемой Дорном. Так, Дорн утверждает, что социологи, исследующие искусство, в большинстве своём «стремятся ограничить определения искусства как продукта одарённости и индивидуальной ценности [...] Двумя наиболее важными действиями, рассматриваемыми этими учёными, являются процесс навешивания ярлыков (labeling), которое продуцирует социальное определение искусства, и процесс творческой активности, который производит эстетически проверяемый объект, или произведение искусства, которому после можно присвоить ярлык» [1, с. 9]. Такая недооценка индивидуальности свойственна социологии вообще, однако она нецелесообразна с точки зрения рассмотрения создания произведения искусства как акта эмоционально-личного участия, опосредуемого, но не заменяемого компетентностями.

Система художественного образования, таким образом, воспроизводит человеческий капитал, необходимый для производства изобразительного искусства. Однако этот вид деятельности, в отличие от других производств, ориентируется в первую очередь на удовлетворение эстетических потребностей через

воздействие на эмоции зрителей, что придаёт индивидуальным особенностям, личности творца, его субъективному эмоциональному опыту едва ли не определяющее значение для производства искусства. Поэтому исключение индивидуально-эмоционального в той мере, в какой оно существует внутри института высшего образования, в случае с художественным образованием невозможно и нежелательно, поэтому внимание к эмоциональному состоянию студента в художественном образовании сравнительно велико. В глубинном интервью в рамках авторского исследования будущая художница описала эту ситуацию так:

«Снимаю квартиру вдвоём с девочкой, она на юридическом учится. Ей задали там что-то, кучу всего – вот ей не хочется, нет настроения, но она делает. Потому что надо. У нас не так – если нет настроения, ты ничего и не делаешь» (Ирина, художник-график, II-й курс Харьковской государственной академии дизайна и искусств).

Близка к описанной и другая особенность художественного образования – его необходимая непосредственность, противоречащая тенденции «осовременивания» высшего образования. Прирост инкорпорированного человеческого капитала выражается в изменении содержания образования, необходимого для успешного профессионального труда. Поскольку под человеческим капиталом понимаются, в том числе, логически структурированные и целенаправленно усвоенные знания, то их инкорпорирование (и, соответственно, воспроизводство человеческого капитала) происходит посредством участия в образовательной коммуникации, которое в постиндустриальном обществе становится постоянным процессом. Увеличение скорости и разнообразия средств коммуникации приводит к стремлению повсеместно использовать как их, так и накопленную в цифровой форме информацию как образовательные ресурсы. Дистанционное обучение, самообразование и другие технически опосредуемые альтернативы традиционному обучению принципиально возможны, например, для интеллектуального труда, но они не способны обеспечить воспроизводство человеческого капитала в отраслях, связанных с ручным трудом, так как необходимые для него составляющие человеческого капитала (навыки) не могут сохраняться в объективированной форме (учебники, пособия, информационные ресурсы) без потери качества. Сегодня отраслей производства, в которых используется ручной труд, относительно немного. Искусство неизбежно должно быть отнесено к этой категории в силу того, что оно связано с созданием материальной формы произведения.

Искусство требует от производителя сочетать упомянутое выше эмоциональное наполнение и креативность с техникой, без овладения которой невозможно человеческий капитал не институционализируется, то есть остаётся невозможным достижение статуса профессионального художника. Исторически художественное образование связано с приобретением доведенных до автоматизма навыков работы с материалом, и в обучении изобразительному искусству по сей день наблюдается удивительное количественное превалирование строго технической практики над, собственно, творческой. Передача этой техники возможна только при непосредственном наблюдении процесса создания картины, поскольку форма налагает ограничения на возможность дальнейших исправлений. Совместный труд учителя и ученика, обучение примером – лучший способ воспроизводства знания, необходимого производителю искусства. Учитывая упомянутую значимость личного в производстве искусства, неудивительно, что за производителями искусства закрепляются имена учителей как знаки традиций. Такой способ обучения и именованья мастеров был свойствен всем сферам производства на заре их существования, в доиндустриальном обществе, поэтому практики обучения художественных специалистов относительно более архаичны.

Ещё одной особенностью высшего художественного образования в Украине является стабильно небольшое количество студентов, получающих образование в рамках художественных специальностей. Это, безусловно, связано с наличием у абитуриентов базовой склонности к творческой деятельности и её определённого виду, возможностью финансировать творческие занятия, желанием избрать такую профессию и так далее. Однако не стоит забывать и того, что с позиции института образования производители уникального продукта сами представляют собой уникальный продукт, выпуск которого не предусматривает серийности. Именно поэтому группы в художественных ВУЗах очень малы, их можно сопоставить разве что с группами очень узких отраслей фундаментальных наук. Очевидно, что подготовка большого количества специалистов в этих отраслях представляется нецелесообразной в современных условиях. При этом интересно, что, вообще говоря, тиражируемость искусства позволяет обеспечивать удовлетворение эстетических потребностей вообще без создания новых произведений – но они создаются. Причиной этому является глобальный культ новизны и современности продукта, даже если этот продукт не имеет срока годности. Будучи изначально продуцированным в обществе потребления, этот принцип в применении к художественному образованию позволяет не задаваться вопросом о реальной необходимости воспроизводства художественного сообщества в предусмотренном институтом образования количественных и качественных границах.

Однако этот вопрос, пусть только подразумеваемый, ставит перед художественным образованием проблему актуальности профессии художника, вообще востребованности такого специалиста на рынке труда. Неизбежная субъективность в оценке произведений искусства, принципиально неопределимая сущность

«истинного искусства» открывают путь бесконечным спекуляциям, призванным обеспечить успех на рынке и в поле искусства и, соответственно, повысить собственную образовательную конкурентоспособность. У признанного мастера Андреа Верроккьо было множество учеников именно потому, что он был признанным мастером своего времени, работа в рамках представляемой и переданной им художественной традиции сулила популярность и заработок. Но современное искусство воздвигло на пьедестал идею новизны самой по себе, вне связи с технической выверенностью решений, из-за чего успешным в рыночном смысле художником стал в большей степени новатор, нежели художник. Поэтому сегодня художественное образование – совершенно в соответствии с общей трансформацией института высшего образования – переориентируется на обеспечение рынка востребованными специалистами, в категорию которых, как мы уже показали выше, художники не входят.

Это влечёт за собой несколько важных последствий. Во-первых, профессиональных художников – то есть производителей изобразительного искусства, живущих именно за счёт создания и продажи картин, – становится всё меньше; имеющие такой диплом уже сейчас работают во множестве смежных отраслей, иногда одновременно, и это не характеристика переходного периода, а закономерность занятости художников, о чём свидетельствует статистика развитых стран [2]. Вероятно, специальность «художник» в наших вузах вскоре окончательно уступит место «графическому дизайнеру», «веб-дизайнеру» и прочим, при этом для их подготовки окажется уже не обязательным художественный профиль ВУЗа и обеспечение преемственности художественной традиции. Исключение составят немногочисленные художники в n-ном поколении, обучаемые старшими родственниками, но повторяемость таких случаев вряд ли будет высокой, и, следовательно, их способность обеспечить систематическую трансляцию художественной традиции, представляется сомнительной.

Сокращение организационной базы образования способно привести к новому пику популярности частного ученичества, но только в том случае, если в ВУЗах сохраняются дисциплины, требующие навыков «старой школы». Однако при тотальной переориентации на рынок без контроля со стороны государства, профессиональных объединений художников или иных общественных организаций, высшее художественное образование рискует утратить связь с искусством как таковым. Известен печальный опыт западных стран, где в силу гиперлабильности художественного образования, отказа от устоявшихся моделей обучения и академического комплекса требований к концу XX века была едва ли не утрачена преемственность аутентичной художественной традиции.

«На Западе сейчас рисовать разучились. Там никто так не умеет уже, как наши. Они потеряли школу, у нас, конечно, тоже сейчас [упадок], но всё-таки что-то ещё сохранилось» (М.Н., преподаватель рисунка в Харьковской государственной академии дизайна и искусств).

В настоящее время в западных странах активно применяются многочисленные программы обмена художественным опытом, частные стипендиальные программы, сезонные биеннале и другие способы воссоздания и сохранения «школы». На постсоветском пространстве академическое мастерство в силу косности образовательных программ и отсутствия ориентации на рынок сохранилось, будучи законсервированным. С одной стороны, это заставляет ценителя современного искусства на мировом рынке сразу отбрасывать работы украинских художников как не соответствующие духу времени, недостаточно передовые. С другой же, обладание неподдельной специфичностью потенциально является основанием эффективного позиционирования на рынке, которое, однако, не может быть осуществлено силами одного лишь заинтересованного в повышении цен на украинское искусство местного художественного сообщества.

Подводя итог, отметим, что сохранившиеся и закреплённые институтом художественного образования в Украине архаические особенности, противоречащие логике современного развития института высшего образования, на самом деле представляют собой мощную базу для повышения конкурентоспособности украинского изобразительного искусства на мировом рынке. Мы постулируем принципиальную значимость, необходимость крайней индивидуалистичности и непосредственности художественного образования для воспитания и производства агентов поля искусства. Только таким образом система художественного образования становится способна сохранить украинские художественные традиции (при условии рассмотрения её как объекта специфической политики в рамках института высшего образования). В противном случае украинское искусство, ориентируясь на интересы мирового рынка, рискует окончательно пойти по пути «догоняющей модернизации», который навряд ли приведёт к успешному конкурированию с зарубежными художниками, но наверняка разрушит сохраняемые украинским искусством сегодня остатки академичности, которые в противном случае могли бы стать платформой для формирования новой идеологии производства искусства.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Dorn Ch.M. Sociology and the Ends of Art Education / Charles M. Dorn. – Art Education Policy Review. – Vol.104, No 5, May-June 2003. – Pp. 3-13. 2. Gaztambide-Fernandez R.A. The Artist in Society: Understandings, Expectations, and Curriculum Implications / Ruben A. Gaztambide-Fernandez. – The Ontario Institute for Studies in Education of the University of Toronto. Curriculum Inquiry 38:3 (2008). – Pp. 233-265.

УДК 37.014.24

ACADEMIC MOBILITY OF UKRAINIAN STUDENTS: INTENTIONS, INVOLVEMENT AND OBSTACLES

Kizilov Oleksandr – Head of Department of Methods of Sociological Research of the School of Sociology, Director of Social and Humanitarian Research Institute, V. N. Karazin Kharkiv National University; Executive Director of East-Ukrainian Foundation for Social Research.

Rapoport Asia – Research Fellow of Department of Methods of Sociological Research of the School of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University.

Kizilova Kseniya – Research Fellow at Social and Humanitarian Research Institute, V. N. Karazin Kharkiv National University.

The article considers the concept of academic mobility, its role in the formation of a common educational area, conditions of activation of the academic mobility of students, as well as the main obstacles of its development. The results of international research project «Eurostudent» in Ukraine are presented. According to the survey results, experience of participation of Ukrainian students in programs of international academic mobility are presented; plans for further study abroad, as well as the main factors and constraints that do not allow this are discussed.

Keywords: international academic mobility, common educational area, Ukrainians students, educational programs of the European Union

У статті розглянуто поняття міжнародної академічної мобільності студентів, її роль у формуванні єдиного освітнього простору, причини, що сприяють активізації академічної мобільності серед студентів, а також основні перешкоди на шляху її розвитку. Міжнародну академічну мобільність визначено як інтеграційний процес у сфері освіти, який надає можливість студентам та іншим учасникам освітнього процесу брати участь у різноманітних навчальних та навчально-дослідницьких програмах, які проводяться в університетах та навчально-дослідницьких центрах в інших країнах світу. Наводяться результати нещодавно проведеного дослідження українських студентів, яке відбулося у межах міжнародного дослідницького проекту «Євростудент». Встановлено, що міжнародна академічна мобільність є не дуже поширеною серед українських студентів у першу чергу через брак коштів, організаційного досвіду та знання мови. Поїздки з метою навчання за кордон українські студенти здійснюють за власний рахунок або за рахунок батьків, закордонних фондів та організацій тощо. Ті студенти, які мають досвід міжнародної академічної мобільності, переваги надають країнам Європи та освітнім програмам Європейського Союзу.

Ключові слова: міжнародна академічна мобільність, єдиний освітній простір, українське студентство, освітні програми Європейського Союзу

В статье рассматривается понятие академической мобильности, ее роль в формировании единого образовательного пространства, причины, способствующие активизации академической мобильности среди студентов, а также основные препятствия на пути ее развития. Приводятся результаты исследования, проведенного в Украине в рамках международного исследовательского проекта «Евростудент» об опыте участия украинских студентов в программах международной академической мобильности, планы относительно дальнейшего обучения за рубежом, а также выделены основные факторы, препятствующие их реализации.

Ключевые слова: международная академическая мобильность, единое образовательное пространство, украинское студенчество, образовательные программы Европейского Союза

The current stage of development of the higher education system of Ukraine is characterized by the process of its integration into the common European educational area. According to many national experts, the

Bologna process has a significant impact on modernization and transformation of higher education and the development of our state. Integration of Ukraine into the Bologna process which has been carried out since 2005 will allow to improve the quality of education, will enable exchange at the stage of training between universities in different countries and will contribute to the growth of professional training, as well as will address the issue of recognition of Ukrainian diplomas abroad [1].

One of the important elements of this process is students' academic mobility. Mobility enriches national culture and increases educational and professional experience of its members. Academic mobility is a significant factor of systemic change through direct dissemination of experience. Growing importance of this factor was recognized by the adoption in 2001 of recommendations for increase of mobility for individual related to education and skills development by European Parliament and the Council of Europe.

Importance of academic mobility in European Union has been increasing since mid-80s, and nowadays it is one of the key statements of education development strategy for the period up to 2020. Through its mobility programs, the European Union supports exchange of innovations and expertise, contributes to creation of educational networks and mobility of people involved in research and educational activities [2; 4].

There are several definitions of academic mobility. Some experts in the field of international education under academic mobility understand limited in time period of student's study in a country where he is not a citizen. In this case mobility is finished when the student returns to his/her native country after completion of studies abroad. In this case, however, the term "academic mobility" does not reflect the process of migration from one country to another. According to other sources, academic mobility is an opportunity for students to define their educational trajectory, to choose subjects within the educational standards, courses and education in accordance with their aptitudes and aspirations [6; 8].

Important factors that make academic mobility interesting for students are reputation and status of universities; content of education programs; attractiveness of intellectual, cultural and political climate in the country of intended learning; certain easiness of access to higher education abroad; common language and religion of the host country; political stability and security; geographical proximity and presence (sometimes) of relatives and friends in the country of study. Except for this, among the factors that push young people to go to study abroad are: limited internal educational capacity in the country of origin; absence of some professions or their unavailability on the market; method of financing and the cost of education (especially for middle-class students); opportunities for part- and full-time employment while studying abroad; language of education; international qualifications reputation; status and prestige of education abroad; prestige of the host country and intercultural experience; enhance career opportunities and favorable economic impact on the labor market; immigration motivation and impact of immigration policy.

Academic mobility of students can take many forms: entering a university in another country to complete a full program and to get a degree; participation in short-term exchange programs; language programs developed by universities in partnership; programs of joint degrees or double degrees.

According to European experts, international student mobility in the last 30 years has increased significantly: from 0.6 million students in 1975 to 2.7 million in 2005. From 1995 the number of foreign students in Europe was doubled. It is projected that international student mobility in 2020 will reach 5.8 million people and 8 million by 2025 [5].

Academic mobility of students is a priority in the development strategy of modern higher education. Thus, increasing of the flow of all types of student mobility in many countries becomes the object of a state policy. It is important to note that different countries are unequally involved in the processes of academic mobility. In the scientific literature countries could be divided into donor countries and recipient countries – depending on their contribution to the international academic mobility. Recipient countries mainly receive mobile students from around the world, and the donor countries are those who send their students to study to other countries. Among donor countries, China should be mentioned first of all. Chinese students learn practically all over the world, their number reaches one million people, but no matter what country they have learned in, they support the interests of China. Except for this, students from South Korea and India and most of Arab and African countries could be mentioned. Among CIS countries, Russian Federation ranks among the recipient countries only at tenth place. This country actively engages not only representatives of Afro-Asian region, but also students from the former Soviet Union [1].

In Ukraine, academic mobility programs are being implemented from the end of 1990s causing very controversial feedbacks of the academic community. However, Ukraine is not involved into the number of universally recognized importing/receiving countries. Years of political and economic instability and low living standards make our country less attractive for students from other countries, and especially from Europe, Japan, USA, and Canada. In conditions when the best Ukrainian students would leave for study and training abroad,

Ukrainian universities are replenished by very poorly trained and motivated students from Africa, Asia, the Middle East, which poses serious challenges to the educational system of Ukraine and reduces the quality of learning.

Thus, modern higher education system in Ukraine should consider academic mobility as strategic objective of its international interests and, in this connection, to develop ways to convert education abroad into an integral component of higher within the concept of modernization of higher education, and to provide awareness of students about the content of education in the universities abroad; integration of study abroad with the education programs of higher education and university infrastructure; support of collaboration between universities, leading to obtaining joint degrees and other forms of automatic recognition [7].

Student mobility is one of the key topics in European higher education policy. Thus, there is a great interest in data on student mobility. Simultaneously, awareness of unequal chances of participation has risen, which is why also the interest for subjective and structural obstacles to mobility is increasing.

Let us consider the results of one of such surveys in order to identify how widespread are the intentions of Ukrainian students to study abroad are; which countries are most attractive for them and what are the main obstacles on the way to obtaining education abroad. This survey is a part of international research project «Eurostudent» which itself is a good example of international cooperation in the field of higher education.

«Eurostudent» is a network of researchers and data collectors, representatives of national ministries and other stakeholders who have joined forces to examine the social and economic conditions of student life in higher education systems in Europe. The start of «Eurostudent» can be traced back to the 1990s. In 2012, the fifth round of «Eurostudent» started with 27 participating countries from a broad geographical spectrum. The participants span from Norway in the north all the way to Malta in the south and from Portugal in the west to Armenia in the east. This means that the «Eurostudent» data set covers most of larger Europe [13].

The «Eurostudent» approach is based on the conviction that cross-country comparisons facilitate learning about strengths and weaknesses or simply idiosyncrasies of national higher education systems and – thereby – help countries to see their own higher education system in a new light. The «Eurostudent» data set uniquely covers all aspects of student life in European higher education. In the fourth round of «Eurostudent», more than 200,000 students were surveyed.

The main aim of the «Eurostudent» project is to collate comparable data on the social dimension of European higher education. It focuses on the socio-economic background and on the living conditions of students, but it also investigates temporary international mobility. In this, it differentiates the information by policy-relevant student characteristics such as social background, age, transition route into higher education and study intensity. The project strives to provide reliable and insightful cross-country comparisons. It does this through coupling a central coordination approach with a strong network of national partners in each participating country. In this way, an assessment of the strengths and weaknesses of the respective national frameworks in international comparison can be made. The primary users of the findings from «Eurostudent» are higher education policy-makers at national and European level, researchers in this field, managers of higher education institutions and students all over Europe.

Since 1990s there were four waves of survey conducted in more than thirty European countries. The fifth wave of the program was completed in 2014. Ukraine first joined this program in the fifth wave. In Ukraine, the study was coordinated by Social and Humanitarian Research Institute of V.N. Karazin Kharkiv National University under the leadership of the rector of the university, doctor of sociological sciences, academician of NAS of Ukraine Professor Vil Bakirov and with the support of the Ministry of Education and Science of Ukraine and Sociological Association of Ukraine. The survey in Ukraine took place between March and May 2014 and was conducted in 42 higher education institutions in thirteen regions of the country (Kiev, Lvov, Kharkov, Dnepropetrovsk, Odessa, Donetsk, Lutsk, Zhitomir, Lugansk, Poltava, Kherson, Chernovtsy, and Sumy). Students were surveyed using printed questionnaires in classrooms during or after classes. Total number of students who participated in the survey is 3696. The survey involved students of 1-5 courses of various disciplines. The proportions of students to be questioned in different areas in public and private universities, as well as the various departments were determined according to national statistics. Specific university and a group of students to be interviewed were selected randomly. The survey involved only full-time students.

Talking about their intentions to continue education, majority (61%) of Ukrainian student noticed that most likely they will continue education in Ukraine and around 6% are going to continue education abroad. The rest are not sure about their plans for future yet. Those students who plan to continue education abroad, when talking about the country where they would like to study in the future, most frequently mention Poland (15%), Germany (11%), USA (8%), Austria (7%), United Kingdom (7%), Australia (5%), France (4%), Russian Federation (3%), Canada (2%), China (2%), and Czech Republic (2%).

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

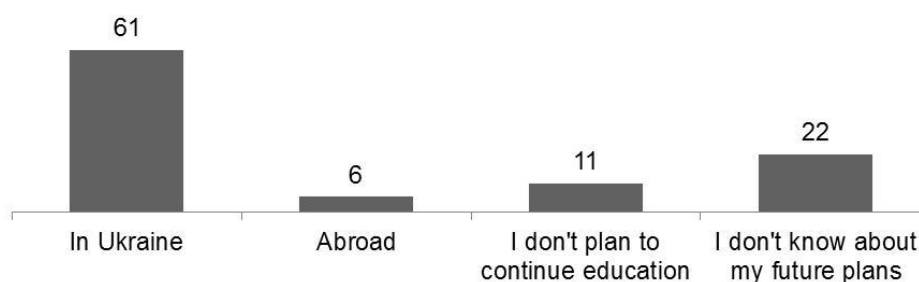

Figure 1. Answers distribution to the question: «Where do you plan to continue studying?», % (N=3696)

Table 1.

Answers distribution to the question: «Where do you plan to continue studying?», % in groups

	Classic university	Economic HEI	Technical, engineering	Pedagogical HEI	Medical HEI	Other HEI
In Ukraine	59	58	59	69	39	56
Abroad	7	4	4	4	17	6
I don't plan to continue education	9	15	13	7	14	12
I don't know about future plans	25	23	24	20	30	26
	N=911	N=473	N=942	N=239	N=244	N=492

One of the reasons why students are not too much intended to continue their education abroad might be lack of confidence in their level of knowledge and their expertise. For instance, when estimating their employment chances, Ukrainian students believe that highest their chances are at Ukrainian labor market (49%) while at international labor market – both among CIS countries and worldwide – they see much less possibilities to be employed.

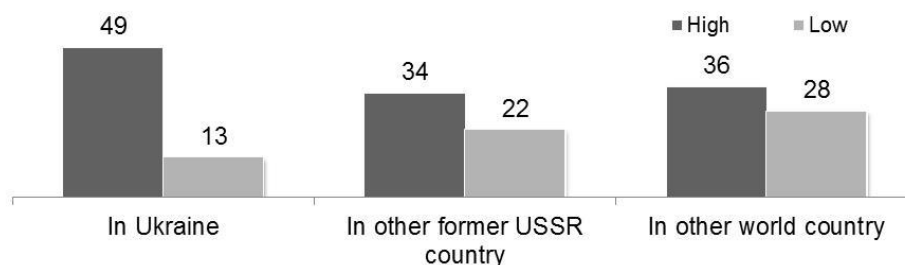

Figure 2. Answers distribution to the question: «How do you rate your chances on the labor market after graduating from your current study program?» (N=3696)

Table 2.

Answers distribution to the question: «How do you rate your chances on the labor market after graduating from your current study program?» («very high» + «high» in %), % in groups

	Classic university	Economic HEI	Technical, engineering	Pedagogical HEI	Medical HEI	Other HEI
In Ukraine	41	53	49	44	64	57
In other former USSR country	27	33	41	23	42	39
In other world country	34	34	42	22	25	36
	N=911	N=473	N=942	N=239	N=244	N=492

According to the survey results, involvement of Ukrainian students into academic mobility is very low: only 1-2% of students polled in different higher education institutions noted that they have been enrolled abroad as students of higher education. Students' intentions to continue education abroad the highest are among respondents in classical universities (37%) and pedagogical HEI (32%).

Table 3.

Answers distribution to the question: «Have you ever been enrolled abroad as a student in higher education?», %

	Classic university	Economic HEI	Technical, engineering	Pedagogical HEI	Medical HEI	Other HEI
Yes, I have	1	1	2	2	1	1
No, but I plan to go	37	24	25	32	25	30
No, and I do not plan to go	62	75	73	66	74	69
	N=911	N=473	N=942	N=239	N=244	N=492

Comparing with the other countries of the «EurostudentIV» network, we can note that the percentage of students that have already been enrolled abroad lies between 2% and 14%. Northern European countries have a relatively high percentage of enrolled students, which is highest in Finland, Norway and The Netherlands (14%). On the contrary, the majority of Eastern European countries have a relatively low percentage of enrolled students, with Romania at the upper end (5%) and Croatia on the lower (2%) [13].

As far as gender differences are concerned, in Europe women show a higher affinity towards enrolment abroad than men in almost all countries (except for Germany, France and Italy). For example in Estonia, 10% of all female students have already been mobile when the survey was conducted, but only 6% of all male students. In Latvia those differences are similar, as the percentage of enrolled students among women is almost 1.5 times higher than among men. In that sense, in most countries men are underrepresented among mobile students. In most countries, so-called non-traditional student groups are less likely to temporarily enroll abroad during their study career. These are students who study part-time (low study intensity), students from a lower social background or students with delayed transition into higher education [12]. Students who enrolled in higher education directly after completing secondary education have a higher percentage of enrolled students, whereas students with delayed transition into higher education have a lower affinity towards enrolment abroad. In most countries there also occur strong differences depending on the education background of students. Students from lower educational background often have a lower likelihood of spending a study period abroad. These differences range from almost zero in Germany to a sevenfold higher percentage of enrolled students of students with high education background in Romania and Slovenia. In many countries, these two characteristics correlate highly as the non-traditional track into tertiary education is more often followed by students from lower educated families [14; 15].

Ukrainian students who have not studied abroad yet, but are planning to do so, very often do not know how exactly to organize their education abroad and their trip (50%). Among those who have more concrete ideas quite popular are exchange programs of the European Union (20%) as well as other state or inter-state programs (12%). Nearly 16% of those students, who plan to study abroad in future, are going to organize it themselves – beyond any academic program.

According to the survey results, in Ukraine EU programs are more popular among students of classical universities (20%), medical HEI (20%) as well as technical and engineering HEI (24%). Students of economic (22%) and pedagogical HEIs (29%) are more intended to organize their education abroad individually beyond the framework of any exchange program.

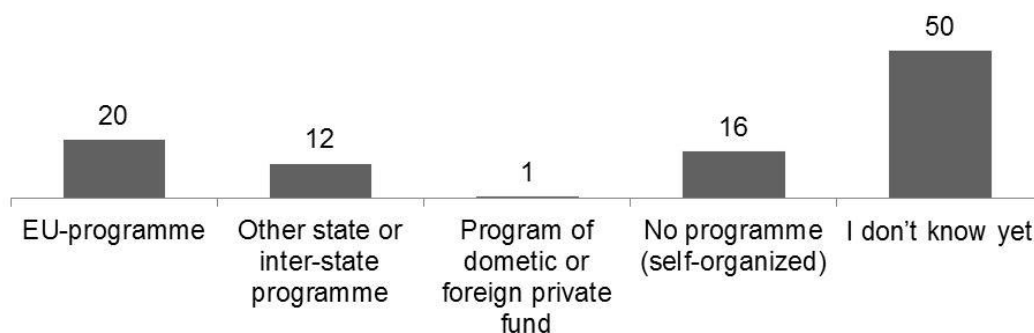

Figure 3. Answers distribution to the question: «Within which of the following organizational frameworks do you plan to organize your temporary study abroad?» (N=1072)

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

All students, despite their intention to study abroad, were asked to estimate main obstacles that make it difficult for Ukrainian student to practice obtaining of education abroad. According to survey results, we can note that the main reason why students do not plan to study abroad is the additional financial burden which this education would cause for them (53%). Also nearly one third of the respondents noted that their language skills (33%) are not sufficient for studying in another country. Among the other important obstacles: organizational difficulties related to necessity to obtain a visa and to prepare all the other documents for this (32%). For nearly a quarter of respondents it is difficult to separate with their families and relatives (24%).

Mentioned obstacles could be divided into six dimensions of obstructions to enrolment abroad. Four groups of obstacles lie on separate dimensions, which are financial issues, personal reasons, problems regarding studies at home and insufficient language skills. The remaining two groups of obstacles – problems resulting from access barriers to the host country and organizational issues – point in the same direction and can therefore be seen as highly correlated. Denmark, Sweden and Norway as representatives of the Scandinavian countries, show highest values on the personal dimension, though Norwegian students tending to rate financial issues higher than other Nordic countries. In these countries financial or organizational issues are stated by a far smaller share of students than in other countries, mostly in Eastern and Southern Europe. Compared to other countries in the «Eurostudent» IV network, the conclusion thereof would be that in Northern Europe structural barriers to enrolment abroad are smaller. This goes along with a high enrolment rate in those countries. In relation to other countries, Croatian, Austrian and Swiss students report obstacles related to their studies more often than other obstacles. Those countries have a comparably high share of students that passed an internship abroad (which was not subject to the questions on obstacles) [13].

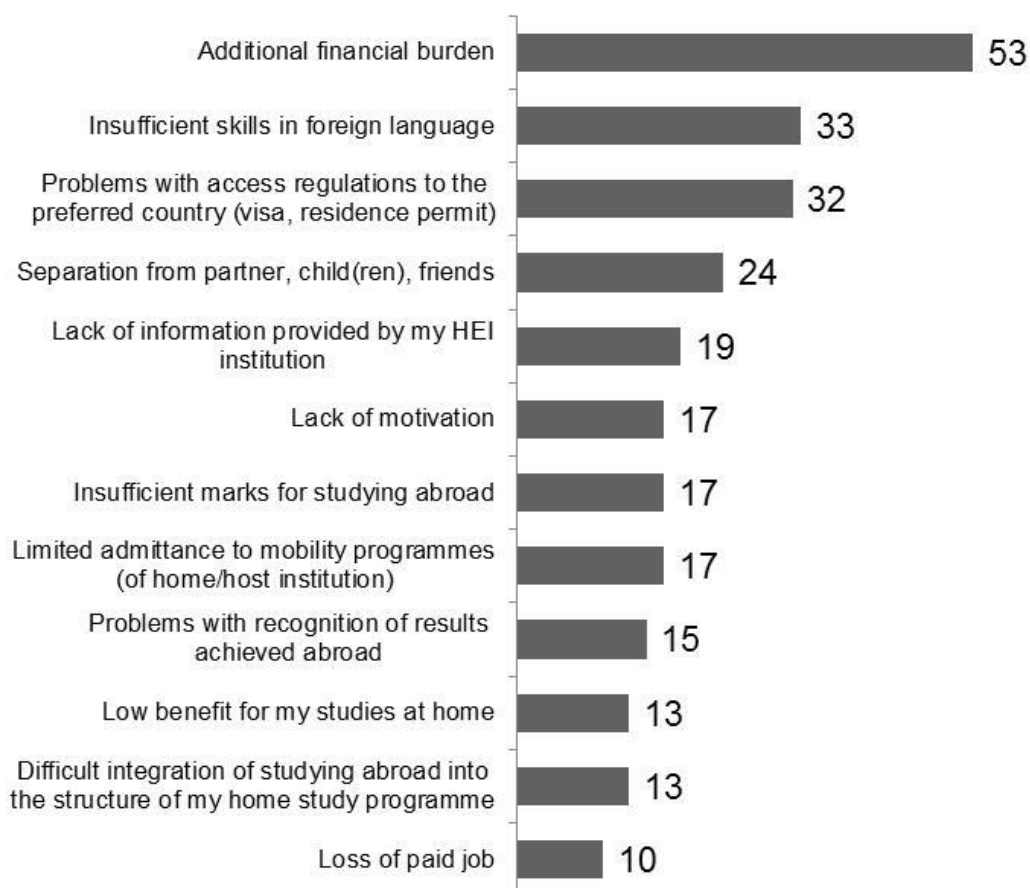

Figure 3. Answers distribution to the question: «To what extent are or were the following aspects an obstacle for studying abroad to you?» («big obstacle» + «rather big obstacle» in %) (N=3696)

Another trend observed is that structural or organizational problems as well as too little language skills or financial obstructions are reported more often in Eastern and Southern European countries. In Spain and Portugal,

but also Slovenia, limited access to mobility programs is stated as an obstacle by about 1/3 of non-mobile students, which is the highest share among «Eurostudent» IV countries. Spanish and Slovakian students remarkably frequently report insufficient language skills as hindering for their enrolment plans. In Estonia and Slovenia about ¾ of non-mobile students assess the additional financial burden of an enrolment period abroad to be an obstacle to mobility. The conclusion that can thus be drawn is that students in those regions are likely to face structural barriers to mobility that lie within the education system, as well as financial obstructions. This interpretation is also supported by a relatively low enrolment quota especially in Eastern European countries [16].

Coming to conclusions, we can note that despite international academic mobility being an important feature of development of higher education in the world nowadays, level of involvement of Ukrainian students into this process is relatively low. Comparing to other European countries, majority of Ukrainian students do not understand the benefits of international academic mobility and do not feel ready to practice it. Lack of financial resources as well as lack of motivation and language skills are main reasons that support such opinion.

REFERENCES: 1. Astakhova V. Main trends in the development of academic mobility of Ukrainian students: /Conf. on int. scientific-practical. conf., Hark. humanitarian. Univ «Nar. Ukr. Acad.» Nov. 16-19. 2010 / Valentina Astakhova // *Newi Kologium*. - 2011. - № 2. - S. 7-10. 2. Belov V. Problems of formation and implementation of the concept of international academic mobility in Russia [electronic resource] / V. Belov. - Access: <http://www.prof.msu.ru>. 3. Bologna processes: main principles of entering the European educational area / V. Zhuravsky, M. Zgurovsky. - K.: IVTS Publishing house «Politehnika», 2002 - 200 p. 4. Brazhnik E. Prospects for the development of higher education in European countries and in Russia in the context of the Bologna Process / E. Brazhnik // *Philosophical Age. Almanac. The history of the university education in Russia and international traditions of education* / Ed. T. Artemyeva, M. Mikeshin. - St. Petersburg, 2005 - T. 2.- issue. 29 - S. 100 - 113. 5. Brinev S., Chuyanov R. Academic mobility of students as a factor of development of process of education internationalization [Electronic resource] / S. Brinev, R. Chuyanov. - Access: www.prof.msu.ru. 6. Gulyaeva N. Mobility of students and teachers: problems and guides // *Materials of VI annual international conference «Development of management-education in Ukraine»*(17-19.02.2005, Dnipropetrovsk). - K.: Tech. method. center «Consortium on improvement of management-education in Ukraine», 2005 - S. 76 - 81. 7. Zgurovsky M. Bologna process – Structural reform of higher education in the European area [electronic resource] / M. Zgurovsky. – Access: www.idn.polynet.lviv.ua. 8. Karpenko N. Priorities of higher education in Ukraine in line with general European trends [electronic resource] / M. Karpenko. – Access: www.niurr.gov.ua. 9. Policy Statement on the Bologna Process in the «Bergen Round» //Conference «From Bologna to Bergen: A mid-term. European Commission (2011): Supporting growth and Jobs – an agenda for the modernisation of Europe’s higher education systems. Brussels. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0567:FIN:EN:PDF> 10. BFUG (2012): Final report by the Working Group Mobility. – Access: <http://www.ehea.info/Uploads/%281%29/Mobility%20WG%20Report.pdf> 11. Netz, Orr, Gwosc, Huß (2012): What deters students from studying abroad? DZHW, Hannover. Further elaborated in Netz, N. (2013): What deters students from studying abroad? Evidence from four European countries and its implications for higher education policy, in: *Journal of higher education policy*, online publication 17.12.2013. – Access: <http://dx.doi.org/10.1057/hep.2013.37>. 12. Orr (2012): Mobility is not for all - An international comparison of students’ mobility aspirations and perceptions of barriers to temporary enrolment abroad. In: Wächter, B. et al.: *Tying it all together. Excellence, mobility, funding and the social dimension in higher education*; Bonn: Lemmens. 13. Angelika Grabher Petra Wejwar Martin Unger Berta Terzieva. Student mobility in the EHEA. Underrepresentation in student credit mobility and imbalances in degree mobility. Analytical report. Institute for Advanced Studies, Vienna. January, 2014. – 156 p. 14. Centre for International Mobility, Swedish Council for Higher Education, & Norwegian Centre for International Cooperation in Education. *Living and learning- exchange studies abroad: A study of motives, barriers and experiences of Finnish, Norwegian and Swedish students*. Sweden: Edita Västra Aros, Västerås –2013. – 146 p. 15. Geven, K., & Attard, A. Time for Student-Centered Learning? In A. Curaj et al. (eds.), *European Higher Education at the Crossroads: Between the Bologna Process and National Reforms*Dordrecht, Heidelberg, New York, London: Springer Netherlands, 2012 –. P. 153-172. 16. European Union. *EU Youth Report*. Luxembourg: European Union, 2012. –. Access: http://ec.europa.eu/youth/library/reports/eu_youth_report_2012.pdf

УДК [37.091.212 : 314.151] (477.52/.6 + 477.8)

ФЕНОМЕНИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У КОНТЕКСТІ ЕМІГРАЦІЙНИХ ПРАГНЕНЬ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТУДЕНТСТВА СХІДНОГО ТА ЗАХІДНОГО РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Щудло Світлана Андріївна – доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Сокурянская Людмила Георгіївна – доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Остроухова Ганна Сергіївна – науковий співробітник кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті на підставі результатів досліджень соціологів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, здійснених у 2000-2014 рр., аналізується динаміка громадянської ідентичності студентської молоді західного та східного регіонів України протягом останніх 15 років вітчизняної історії. Підкреслюються зростання рівня громадянської ідентичності українського студентства, що відбувається перш за все за рахунок підвищення рівня громадянської ідентифікації студентів східного регіону. Досліджується взаємозв'язок між громадянською ідентичністю та еміграційними настроями виокремлених груп студентів. Зазначається, що «пограничний статус» студентів сходу та заходу України не є визначальним чинником рівня їхньої громадянської ідентифікації та еміграційних настроїв. Акцентується на тому, що зменшення розриву між рівнем громадянської ідентичності західноукраїнських та східноукраїнських студентів, певне зближення їхніх геополітичних та політико-ідеологічних преференцій надає нашому суспільству шанс на консолідацію та злагоду.

Ключові слова: молодь, студентська молодь, українське студентство, громадянська ідентичність, еміграційні настрої, рівень громадянської ідентичності, академічна мобільність.

В статье на основе результатов исследований социологов Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, проведенных в 2000-2014 г.г., анализируется динамика гражданской идентичности студенческой молодежи западного и восточного регионов Украины на протяжении последних 15 лет отечественной истории. Подчеркивается возрастание уровня гражданской идентичности украинского студенчества, которое происходит прежде всего за счет повышения уровня гражданской идентификации студентов восточного региона. Исследуется взаимосвязь между гражданской идентичностью и эмиграционными настроениями выделенных групп студентов. Подчеркивается, что «пограничный статус» студентов востока и запада Украины не является определяющим фактором уровня их гражданской идентификации и эмиграционных настроений. Акцентируется внимание на том, что уменьшение разрыва между уровнем гражданской идентичности западноукраинских и восточноукраинских студентов, определенное сближение их геополитических и политико-идеологических преференций дает нашему обществу шанс на консолидацию и согласие.

Ключевые слова: молодежь, украинское студенчество, гражданская идентичность, эмиграционные настроения, уровень гражданской идентичности, академическая мобильность.

On the basis of the research results obtained in 2000-2014 by sociologists of V. N. Karazin Kharkiv National University, the dynamics of students' civic identity in western and eastern regions of Ukraine for the past 15 years of national history is analyzed. The increasing of Ukrainian students' civic identity level is emphasized, which occurs primarily through increased civic identification of the eastern region students. We investigate the relationship between civic identity and emigration moods selected groups of students. It is emphasized that «frontier status» of students from Eastern and Western Ukraine is not a determining factor of their civic identity level and immigration moods. Attention is drawn to the fact that reducing the gap between the level of students' civic identity from Eastern and Western Ukraine, a certain convergence of geopolitical and political-ideological preferences give our community a chance for consolidation and consensus.

Keywords: youth, student youth, Ukrainian students, civic identity, emigration moods, level of civic identity, academic mobility.

Актуальність соціологічного аналізу проблеми, означеної у назві цієї публікації, набула особливого загострення у контексті подій, що відбувалися в Україні протягом листопада 2013 р. – жовтня 2014 р. Зразу ж зазначимо, що у сучасному соціологічному дискурсі є дві найбільш «розкручені» теми – це глобалізація та ідентичність. При цьому остання, як підкреслюється в численних теоретичних та емпіричних дослідженнях (див. напр.: [1-6]), саме під впливом процесу глобалізації стає менш усталеною, рухливою (що не дивно для сучасного плинного суспільства), індивідуалізованою, тощо. Для українського суспільства проблема ідентифікації та ідентичності його членів (особливо громадянської ідентичності) постає не лише на тлі глобалізації, а й у зв'язку з перманентною політичною та економічною кризою в нашій країні, загостреною останнім часом подіями на Донбасі.

Акцентуючи увагу на громадянській ідентичності студентства східного та західного пограниччя України, ми виходимо, по-перше, з того, що від рівня громадянської ідентичності цієї групи молоді завдяки таким її соціальним ресурсам, як вік та високий рівень освіти, багато в чому залежить майбутнє нашої молоді держави, її незалежність, суверенність, залежить консолідація українського суспільства, його економічний, політичний та культурний розвиток. По-друге, обравши в якості об'єкту нашого аналізу студентів Сходу та Заходу, тобто регіонів, які дуже часто визначаються як такі, що представляють різні цивілізаційні спрямування, ми прагнули дізнатися, наскільки відрізняються ці групи українського студентства за своїми патріотичними настроями, чи можливе між ними порозуміння, яке є запорукою консолідованих дій цього покоління українців заради єдності нашої країни. Нарешті, ми хотіли з'ясувати, чи впливає близькість до кордону (з Польщею на заході та Росією на сході) на ідентифікаційні процеси та еміграційні настрої у студентському середовищі.

Здійснюючи свій аналіз, ми спирались на теоретичні розвідки з питань ідентичності, в тому числі громадянської, різних соціальних груп нашого суспільства, зокрема студентської молоді. Маються на увазі перш за все роботи таких вітчизняних соціологів, як В. Арбеніна, О. Злобіна, К. Іващенко, Н. Костенко, А. Колодій, О. Куценко, С. Макеєв, С. Оксамитна, А. Ручка, О. Резник, Л. Сокурянська, В. Степаненко, О. Стегній, В. Тарасенко, О. Філіппова, Н. Черниш та ін.

Дана публікація має два дослідницьких фокуси. Перший – ідентифікаційний (про нього йшлося вище), другий – еміграційний. Стосовно останнього зазначимо, що еміграційні настрої досить значної частини українського населення¹, перш за все молоді, зокрема студентської, є однією з болючих проблем нашого суспільства, від вирішення якої багато в чому залежить його сьогодення та майбутня інтелектуальна міць. У цьому контексті за теоретичну базу нашого дослідження ми брали роботи таких українських науковців, як І. Прибиткова, М. Шульга, В. Ніколаєвський, О. Ровенчак та ін. (див., напр.: [7-10]).

Щодо емпіричної бази цієї статті, то її склали результати досліджень, здійснених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна протягом 2000-2014 рр. серед студентської молоді України, а також таких пострадянських країн, як Росія та Білорусія². При цьому особлива увага була приділена результатам міжнародного дослідження, здійсненого протягом 2008-2009 рр. (до розгляду ми взяли лише український масив цього дослідження, N=3058 опитаних), а також даним опитування, здійсненого в березні 2014 р. серед харківських, луцьких та дрогобицьких студентів. Звичайно, вибірка дослідження 2014 р. не є репрезентативною (N=800), проте його дані засвідчили такі ж тенденції, що ми зафіксували за результатами репрезентативних загальноукраїнських та міжнародних досліджень. З огляду на об'єкт нашого аналізу, в межах цієї статті з масиву даних дослідження 2008-2009 рр. було виокремлено два підмасиви – студенти сходу та заходу України, які, власне, і підлягали порівнянню.

Отже, **метою** цієї публікації є визначення можливих векторів консолідації українського суспільства у контексті громадянської ідентифікації та еміграційних настроїв студентської молоді східного та західного регіонів нашої країни.

¹ За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, протягом 2013 року планували виїхати з нашої країни на тимчасову роботу за кордон 7,2% опитаних (це найвищий показник за останні 10 років). Кількість бажаючих емігрувати до країн далекого зарубіжжя склала 12,1% респондентів [7, с.190-197].

² Йдеться, зокрема, про загальнонаціональне дослідження «Сучасні університети як осередки формування інтелектуальної еліти українського суспільства» (2000-2001 рр.; за репрезентативною вибіркою в межах цього дослідження було опитано 1810 українських студентів), міжнародне дослідження «Вища освіта як фактор соціоструктурних змін: порівняльне дослідження посткомуністичних суспільств» (2005-2007 рр.; до вибірки цього дослідження увійшли 3057 студентів ВНЗ України, 750 студентів ВНЗ Білорусії та 577 студентів ВНЗ Росії; українська та білоруська вибірки є репрезентативними, російська – не репрезентативна), міжнародне дослідження «Проблеми формування громадянської ідентичності молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства» (2008-2009 рр.; за репрезентативною вибіркою в межах цього дослідження було опитано 3058 студентів українських вишів, 628 російських та 300 білоруських студентів (вибірка не репрезентативна)), а також пілотне дослідження студентів Харкова, Луцька та Дрогобича «Громадянська ідентифікація та еміграційні прагнення сучасної студентської молоді: порівняльний аналіз студентства східного та західного пограниччя України» здійснене в березні 2014 року (вибірка цього дослідження склала 800 респондентів).

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що під громадянською ідентичністю (слідом за В. Арбеніною) ми розуміємо не тільки усвідомлену особистістю приналежність до держави, громадянином якої вона є за своїм статусом, та приналежність до спільноти співгромадян, пов'язаних між собою перш за все економічними та політичними зв'язками (у цьому разі, мабуть, правомірно говорити про «ідентичність підданства»), але й ціннісну значущість для неї всіх атрибутів державності, її символики (Конституції, прапору, гімну, визначних історичних дат, видатних осіб, що шануються як «національні герої», тощо), а також сприйняття спільної з іншими співгромадянами «території життя» як своєї Батьківщини [11, с. 44].

Виходячи саме із цих ідентитетів, ми й здійснили аналіз рівня сформованості громадянської ідентичності українського студентства. Зазначимо, що за роки наших спостережень від дослідження до дослідження зростає рівень громадянської ідентичності майбутніх фахівців. Так, якщо за даними дослідження 2000-2001 рр. лише 32% українських студентів повною мірою відчували себе громадянами України, то за результатами досліджень 2005-2007 рр. та 2008-2009 рр., відповідно, близько 55% та більше 57% в цілому по масиву опитаних (див. табл. 1).

Таблиця 1.

**Динаміка рівня громадянської ідентичності українського студентства
(у % до опитаних)**

Відчувають себе громадянином України...	Дослідження		
	2000-2001 рр.	2005-2007 рр.	2008-2009 рр.
... повною мірою	32	55	57
... скоріше відчувають	36	30	28
... скоріше не відчувають	19	9	3
... не відчувають	10	4	3

На нашу думку, одним із найважливіших чинників і водночас показником зростаючого рівня громадянської ідентифікації вітчизняного студентства стали події «помаранчевої революції», активним учасником якого була студентська молодь. При цьому у контексті проблеми, яка знаходиться у центрі уваги цієї статті, важливо підкреслити, що значне підвищення рівня громадянської ідентичності українського студентства відбулось перш за все за рахунок студентів східного регіону нашої країни, хоча у порівняльному контексті він був значно нижчим, ніж у студентів західної України. Так, за даними зазначеного вище дослідження, повною мірою відчували себе громадянами України близько 46% студентів Сходу та більше 70% студентів Заходу (кумулятивний відсоток тих, хто повною мірою та, скоріше, відчув себе громадянином України, відповідно, складав 78% та 93%), не відчували себе громадянами України 4,6% студентів, опитаних у східному регіоні, та 0,5% студентів західного регіону (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Рівень громадянської ідентичності студентів, що представляють різні регіони України (% до тих, хто відповів)

Відчувають себе громадянином України...	Схід n=896	Центр n=693	Південь n=705	Захід n=764
... повною мірою	45,9	58,8	55,3	70,5
... скоріше, відчувають	32,3	30,8	27,4	22,3
... важко сказати однозначно	12,4	7,1	10,2	5,9
... скоріше не відчувають	4,8	1,8	3,5	0,8
... не відчувають	4,6	1,5	3,6	0,5
... Разом	100%	100%	100%	100%
... Середнє	4,100	4,437	4,273	4,615

Як бачимо, станом на 2009 рік серед студентів сходу України (у порівнянні зі студентами інших регіонів нашої країни) було менше тих, хто повною мірою відчував себе громадянином України (хоча, як зазначалось вище, за даними попередніх досліджень їх було значно менше).

Що стосується результатів опитування студентів Харкова, Луцька та Дрогобича, здійсненого у березні 2014 р., то вони засвідчили знов-таки суттєве зростання громадянської ідентичності українського студентства за останні п'ять років. І хоча, як зазначалось вище, дослідження 2014 року не було репрезентативним, його дані підтвердили тенденції, зафіксовані в межах наших попередніх студій. Так, повною мірою відчувають себе громадянами України більше 60% харківських студентів, близько 83% луцьких та більше 89% дрогобицьких студентів (див. табл. 3).

Таблиця 3.

**Розподіл відповідей на питання «Чи відчуваєте Ви себе громадянином України»
(у % до тих, хто відповів, за даними опитування 2014р.)**

Відчувають себе громадянином України...	Харків	Луцьк	Дрогобич
...повною мірою	60,4	82,7	89,3
...скоріше, відчувають	26,4	14,4	9,7
...не змогли відповісти однозначно	7,5	2,4	1,0
...скоріше, не відчувають	3,3	0,5	-
...не відчувають	2,4	-	-

Як бачимо, серед студентів Луцька і Дрогобича немає жодного, хто не відчував би себе громадянином України. Серед студентів Харкова таких респондентів 2,4%, що майже у два рази менше у порівнянні з даними, які ми отримали у ході дослідження 2008-2009 рр. (маємо на увазі масив даних, отриманих у вишах східного регіону) (див. табл. 1).

На наш погляд, чергове підвищення рівня громадянської ідентичності українського студентства відбулося під впливом Євромайдану, який, як і Майдан 2004 року, засвідчив зростаючу громадянсько-політичну суб'єктність студентської молоді, а також під впливом подій, що відбувались в Криму наприкінці лютого – першій половині березня 2014 року.

Як зазначалось вище, громадянську ідентичність особистості не можна визначити поза її ставленням до статусу громадянина своєї країни³. Порівнюючи ставлення до українського громадянства студентів східних та західних вишів нашої країни, опитаних в межах дослідження 2008-2009рр., ми не виявили жодних протиріч між задекларованою нашими респондентами громадянською ідентичністю та тими її ідентифікаторами (перепрошуємо за тавтологію), що були перелічені вище: більш високий рівень громадянської ідентичності західноукраїнських студентів знайшов своє відображення в їхньому ставленні до статусу громадянина України. Так, якщо на Сході в тій чи іншій мірі пишалися своїм українським громадянством близько 46% опитаних, то на Заході таких студентів було більше 73%; сприймали Україну як свою Батьківщину, відповідно, 77% і 85%; прагнули працювати на її благо, відповідно, 52% і 71%; пов'язували з Україною своє майбутнє, відповідно, 46% і 65%; шанували її державні символи, відповідно, 54% і 81%; були готові захищати Україну у разі загрози її суверенітету та цілісності, відповідно, 45% і 69%. Стосовно останнього зазначимо, що у 2009 році категорично заявляли про свою неготовність захищати суверенітет та цілісність України більше 12% студентів східних та близько 5% студентів західних ВНЗ нашої країни. У 2014 році ситуація суттєво змінилася. Згідно з отриманими нами даними, у Харкові таку позицію зайняли близько 6% опитаних студентів, у Луцьку – 0,5%, у Дрогобичі – трохи більше 1%. Водночас суттєво зросла готовність захищати свою країну: у Харкові її висловили 63%⁴ респондентів, у Луцьку – 91%, у Дрогобичі – 92,5% опитаних.

Що стосується інших ідентифікаторів громадянської ідентичності сучасних українських студентів, то всі вони також виявились значно більше «навантаженими» у порівнянні з даними дослідження п'ятирічної давнини. При цьому, скажімо, такий із них, як сприйняття України як своєї Батьківщини, практично не залежить від регіону проживання студентів: серед харківських студентів саме так сприймають нашу країну 86% опитаних, серед лучан – 98%, серед студентів Дрогобича – близько 98%. Як і раніше, на Сході, зокрема у Харкові⁵, менше тих, хто в тій чи іншій мірі пишається своїм українським громадянством (70%, проти 93%

³ В інструментарії нашого дослідження емоційно-ціннісне ставлення до статусу громадянина України вимірювалось за шкалою, де позначка «7» – найвищий рівень патріотичних настроїв респондента, «1» – найнижчий рівень таких настроїв. Оцінки надавались таким дихотомічним парам суджень: «Я пишаюсь тим, що я громадянин України» – «Мені соромно, що я громадянин України»; «Я сприймаю Україну як свою Батьківщину» - «Україна для мене – чужа країна»; «Я прагну працювати на благо України» – «Не вважаю за необхідне щось робити для цієї країни»; «Я пов'язую з Україною свою долю та майбутнє» – «Мрію будь-що виїхати з цієї країни»; «Я глибоко шаную державні символи України: її гімн, прапор тощо» – «Символіка України викликає у мене негативні почуття»; «Я готовий захищати Україну у випадках загрози її суверенітету та цілісності» – «Суверенітет та цілісність України для мене не настільки важливі, щоб я був готовий їх захищати».

⁴ Нагадаємо, що ми надаємо кумулятивний відсоток тих, хто в тій чи іншій мірі висловив таку готовність.

⁵ Звичайно, ми усвідомлюємо некоректність порівняння даних, отриманих в межах дослідження 2008-2009 рр., з результатами опитування 2014р., оскільки серед вишів, що представляли схід України, були не тільки харківські, але й донецькі та луганські ВНЗ. Як би тоді, у березні поточного року, відповідали на питання нашої анкети студенти Донецька та Луганська, сьогодні важко сказати, особливо на тлі трагічних подій, що відбувались на Донбасі влітку – восени 2014 року. Проте наше спілкування зі студентами з зони АТО, які тепер навчаються у вишах інших регіонів України, зокрема в Харкові, засвідчує їхню переважно патріотичну налаштованість, що не дивно, зважаючи на те, що вони не виїхали зі своєї

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

луцьких та 97% дрогобицьких студентів). У цьому контексті варто зазначити, що серед харківських студентів лише трохи більше 2% тих, хто категорично соромиться свого українського громадянства (за даними дослідження 2008-2009 рр., це було притаманне кожному десятому студенту Сходу України).

Про зростаючий рівень патріотичних настроїв студентів східного регіону, зокрема вихованців харківських вишів, свідчить їхнє прагнення працювати на благо України (65%), шанобливе ставлення до державних символів (73%), хоча на тлі відповідних патріотичних проявів луцьких (92% і 98%) і дрогобицьких (90% і 97%) студентів наведені відсотки не вражають.

Здійснений нами кореляційний аналіз рівня громадянської ідентичності студентів Харкова, Луцька та Дрогобича та їхнього ставлення до свого статусу громадянина України засвідчив тісний зв'язок громадянської ідентичності всіх виокремлених нами з груп студентів з такими ідентитетами їхньої громадянськості, як гордість за свою країну, її сприйняття як Батьківщини, шанобливе ставлення до української державної символіки. Водночас менш значущою виявилась кореляція з такими ідентитетами, як прагнення працювати на благо України, готовність захищати свою країну у випадку загрози її суверенітету та цілісності, а також бажання пов'язати з Україною свою долю та майбутнє. Останнє викликає особливу тривогу, адже навіть серед тих, хто повною мірою відчуває себе громадянином України, лише близько 52% у Луцьку і Дрогобичі та всього 25% у Харкові пов'язують своє майбутнє з Україною, що свідчить про досить високий рівень еміграційних настроїв вітчизняного студентства.

Перш ніж більш докладно розглянути ці настрої, визначимося з дефініціями головних понять «еміграційного фокусу» нашого дослідження. Отже, в межах цієї публікації під еміграційними настроями ми будемо розуміти сукупність орієнтацій та мотивів особистості, що пов'язані з її бажанням виїзду за кордон з тією чи іншою метою (див. про це докладніше: [12, с. 440-444]).

Ще одним поняттям, до якого ми будемо звертатися у цій статті, є поняття «академічна мобільність». Ми визначаємо його як різновид соціального переміщення яке не супроводжується зміною соціального статусу (горизонтальна мобільність), реалізується з метою продовження освіти як у межах країни, міста ВНЗ (академічна міграція), так і за кордоном (академічна еміграція) [13].

У контексті виявлення еміграційних настроїв студентства ми поставили перед собою завдання насамперед з'ясувати, наскільки сформованими та вираженими є наміри виїзду з країни та яка мета потенційної еміграції: навчання, тимчасова робота чи виїзд на постійне місце проживання. При цьому ми порівняли дані дослідження як 2008-2009 рр., так і опитування студентів трьох міст України, здійсненого у 2014 році (див. табл.4).

Таблиця 4.

**Динаміка намірів українського студентства щодо виїзду за кордон
(у % до тих, хто відповів)**

Чи хотіли б Ви виїхати за кордон?	2008-2009 рр.		2014 р.		
	Схід	Захід	Харків	Луцьк	Дрогобич
на навчання	18,4	16,0	27,9	17,7	17,1
на тимчасову роботу	33,5	39,7	35,3	36,3	57,4
на ПМП	16,4	12,0	19,7	9,1	15,6

Зіставлення результатів досліджень 2008-2009 рр. та 2014 рр. дають можливість відслідкувати динаміку настроїв студентства, зокрема їх зростання. На основі наведених даних можемо констатувати, що рівень потенційної мобільності зріс як серед студентів західного, так і східного регіонів. Як бачимо, з трьох досліджуваних форм міграції студенти є найбільш зацікавленими у тимчасовій роботі за кордоном. Так, більше половини студентів (57,4%), опитаних у Дрогобичі, вказали, що хотіли б тимчасово працювати за кордоном, а у Харкові та Луцьку таких студентів лише дещо більше третини (відповідно, 35,3% та 36,3%). Високий показник потенційних трудових мігрантів серед дрогобицьких студентів можна пояснити більш обмеженими пропозиціями на ринку праці для випускників педагогічного вишу у регіоні.

Результати показують, що для студентів вишів сходу суттєво зросла привабливість здобуття освіти за кордоном (27,9%). Така перспектива навчання за кордоном стає більш доступною та реальною завдяки збільшенню чисельності міжнародних освітніх програм, розширенню академічних обмінів.

Що стосується намірів українського студентства виїхати з країни на постійне місце проживання за кордон, то, як і в дослідженні 2008-2009 рр., ми виявили вищий рівень таких намірів серед студентів

країни. І це може бути своєрідним аргументом, хоча й не дуже потужним, на користь можливості порівняльного аналізу, про який йшлося вище.

східного регіону. На нашу думку, каталізатором цього стало зростання економічної та політичної нестабільності в українському суспільстві, а також події, що відбувалися на момент опитування у Криму та на сході України.

Суттєвий вплив на міграційні настрої студентів має попередній досвід перебування молодих людей за кордоном. Спрощення процедури перетину кордонів, зростання їхньої «прозорості» інтенсифікує соціальні переміщення (див. табл.5).

Таблиця 5.

**Розподіл відповідей на запитання «Чи були ви раніше за кордоном?»
(у % до тих, хто відповів)**

	2008-2009 рр.		2014		
	Схід	Захід	Харків	Луцьк	Дрогобич
Так	42,3	32,9	63,7	38,9	29,6
Ні	57,7	67,1	36,3	61,1	70,4

Результати наших досліджень свідчать про те, що студенти східного регіону мають суттєво більший закордонний досвід. Можемо припустити, що це зумовлено прикордонним статусом східноукраїнських міст, в тому числі Харкова, їхньою близькістю до російського кордону. Східний кордон, на відміну від західного, завжди був практично «прозорим» і майже не виконував «бар'єрної функції». Наші попередні дослідження засвідчили, що закордонний досвід студентів Харкова поєднує в собі дві складові – поїздки у східному та західному напрямках, досвід перебування у країнах близького та далекого зарубіжжя. Студенти західного регіону в основному мають досвід поїздок до країн, що знаходяться обабіч західного кордону.

Важливим для осмислення міграційних настроїв студентства є аналіз не лише інтенсивність міграційних потоків, а й цілей, з якими здійснювалися поїздки за кордон (див.табл.6).

Таблиця 6.

Мета виїзду за кордон (% до тих, що відповіли)

	2008-2009 рр.		2014 р.		
	Схід	Захід	Харків	Луцьк	Дрогобич
Тимчасова робота	6,9	10,1	14,8	20,4	9,7
Поїздка до друзів, родичів	45,5	35,7	28,1	43,0	33,9
Туризм	41,4	34,7	57,8	36,6	50,0
Довгострокове навчання (1-2 роки)	1,7	0,5	2,2	6,5	1,6
Короткострокове навчання (до 6 місяців)	2,6	1,9	17,0	1,1	8,1
Інше	18,0	25,9	5,2	3,2	4,8

Як бачимо, на відміну від результатів дослідження 2008-2009 рр., за даними опитування 2014 р., найбільша частка поїздок студентів за кордон була пов'язана з туризмом. Найчастіше це короткострокові подорожі, проте саме вони, як свідчать наші спостереження, залишають найбільш яскраві враження про рівень життя у закордонних країнах, їхню культуру, добробут населення, ринок освіти та праці, толерантне ставлення до мігрантів, відкритість суспільства, рівень демократії тощо. На наш погляд, саме досвід таких поїздок формує наступні еміграційні преференції особистості.

Другою важливою складовою у закордонному досвіді студентів є поїздки з метою відвідин родичів та друзів. Найбільша частка таких поїздок характерна, як свідчать результати нашого опитування 2014 р., для студентів Луцька. У студентів східного регіону фіксуємо поступове зростання у структурі поїздок частки туристичних подорожей. Ґрунтуючись на результатах нашого дослідження, можемо констатувати також суттєве зростання короткострокових поїздок за кордон студентів вищів Харкова на навчання на термін до півроку. Відзначимо, що цей показник суттєво зріс: від 2,6% за результатами дослідження 2008-2009 рр. до 17,0% за результатами опитування 2014 р.

Все більше приваблює студентів і можливість влаштуватись на тимчасову роботу у канікулярний період. Пропозиція різноманітних молодіжних програм у літній період останніми роками швидко зростає. Найбільша частка тих, хто набув такого досвіду, виявлена серед луцьких студентів (20,4%).

У ході дослідження академічної мобільності ми поставили перед собою завдання прослідкувати мотивацію студентів до цього виду міграцій (див. табл.7). Наголосимо, що зростання академічної мобільності студентів та викладачів є пріоритетною вимогою Болонського процесу та важливим фактором інтеграції вітчизняної освіти в європейський освітній простір.

Мотиви можливого виїзду студентства за кордон на навчання
(у % до тих, хто відповів)

Мотиви можливого виїзду	2008-2009рр.		2014р.		
	Схід	Захід	Харків	Луцьк	Дрогобич
Для отримання диплому (бакалавра, магістра) одного із закордонних університетів	20,2	19,5	31,8	25,0	16,0
Щоб прослухати окремі навчальні курси, лекції відомих науковців	12,2	9,3	18,2	13,6	4,0
Щоб набути досвіду навчання у закордонному університеті	25,5	26,6	18,2	13,6	22,0
Щоб познайомитись з іншими країнами, їхньою культурою	41,4	41,2	13,6	20,5	32,0
Щоб отримати інформацію щодо можливостей майбутнього працевлаштування за кордоном	23,2	20,9	16,7	20,5	24,0
Інше	12,0	10,3	1,5	6,8	2,0

Ми виявили, що пріоритетним мотивом академічної мобільності є бажання отримати диплом одного з закордонних університетів. Найбільш значимим цей мотив виявився для студентів Харкова (31,8%). Як зазначають харківські дослідники, ґрунтуючись на власних емпіричних дослідженнях, «диплом будь-якого закордонного ВНЗ справляє дивовижне враження на українських роботодавців, істотно підвищуючи шанси працевлаштування» [14, с.481]. Другу й третю рангову позицію також для харківських студентів посіли навчальні мотиви таких поїздок. У той час, для студентів західного регіону більш важливими є позанавчальні мотиви академічної мобільності, зокрема знайомство з іншими країнами, їхньою культурою. Це найбільш характерно для студентів Дрогобицького вишу. Вони розглядають навчання за кордоном також як можливість подальшого працевлаштування, тобто інструментальну цінність, на що вказали 32,0% опитаних. У цьому контексті зазначимо, що академічна еміграція в найближчому майбутньому, як зазначають такі українські дослідники, як В. Астахова [15] та В. Бакіров [16], а також свідчать наші власні розвідки [17], стане актуальною і популярною практикою для академічно успішної і талановитої частини українського студентства. З огляду на це, Болонський процес в Україні буде набувати «того забарвлення, про яке провідні інтелектуали попереджали Європу, – стирання «академічного патріотизму», створення умов «стягування» найкращих студентів у вузьку групу ВНЗ, космополітизація та «розгромадянська» студентів» [14, с.473]. Саме така політика у сфері освіти та науки щонайменше створює підстави для загрози інтелектуальної еміграції у подальшому, адже еміграція з навчальною метою може перетворитися на бажання постійного проживання за кордоном. Додатковим ризиком є потенційний виїзд саме академічно успішної та культуркапіталізованої молоді, адже саме за допомогою такого соціокультурного портрета можна описати потенційних академічних емігрантів [18].

Аналізуючи еміграційні настрої студентів, найбільшою мірою ми фокусували свою увагу на мотивації студентів, які планують виїхати за кордон на постійне місце проживання.

Як зазначалось вище (див. табл.4), за результатами опитування 2014 року 19,7% опитаних студентів Харкова хотіли б емігрувати за кордон. Це найвищий показник у досліджуваному масиві студентської молоді. Дослідження 2008-2009 рр. також виявило більш виражені еміграційні установки на ПМП студентства зі східного регіону. Іншими словами, ці настрої набувають сталого характеру. Досить відрізняються еміграційні установки студентської молоді Луцька та Дрогобича (відповідно, 9,0% та 15,6%). Щоб пояснити одержані результати та виявлені відмінності, проаналізуємо мотивацію цієї групи студентів до виїзду (див. табл. 8).

Мотиви можливого виїзду студентства за кордон на постійне місце проживання (у % до тих, хто відповів)*

Мотиви виїзду	2008-2009 рр.		2014 р.		
	Схід	Захід	Харків	Луцьк	Дрогобич
Там вищий матеріальний рівень життя	48,0	37,6	58,7	57,6	63,3
Там дійсно демократичне суспільство	7,0	9,3	24,0	22,9	24,0
Просто хочете подивитися світ	33,0	37,2	32,2	42,4	46,0
Лише б виїхати з України	18,8	5,8	11,6	1,7	2,7
Там живуть Ваші близькі родичі	6,6	8,5	17,4	11,9	12,7
Там більше можливостей для самореалізації	33,6	30,4	52,9	56,8	58,7
Ви любите зміну місць	9,3	8,0	13,2	11,9	8,7
Інше	9,1	8,0	2,5	3,4	1,3

*Респондентам пропонувалося відзначити до трьох варіантів відповіді.

Треба відзначити, що у порівнянні з результатами дослідження 2008-2009 рр., мотивація студентів, які б хотіли виїхати з країни, є більш усвідомленою та чіткою. Структура виявлених нами мотивів є ідентичною для студентів обох досліджуваних регіонів. Насамперед, це вищий матеріальний рівень життя у країні, до якої бажає виїхати молода людина (цей чинник виявився найбільш значущим для студентів Дрогобича – 63,3%). Другу за значимістю позицію посів мотив самореалізації, третю – бажання побачити світ. Трійка лідируючих мотивів не змінилася впродовж останніх п'яти років навіть на тлі тих подій, які відбулися в Україні протягом листопада 2013 – березня 2014 років.

Одним з чинників зростання еміграційних намірів студентства є трудові міграції батьків, який є більш значущим для студентів західного регіону. Про це, зокрема, свідчить зростання ваги мотиву «там живуть мої близькі, родичі». Тривале перебування батьків в одній країні далекого зарубіжжя з метою заробітку з часом переростає у бажання закріпитися у цій країні, залишитися на постійне місце проживання та забрати до себе дітей.

Важливо звернути увагу на зростання значимості мотивів, роль яких у дослідженні 2008-2009 рр. була несуттєвою. По-перше, це рівень розвитку демократії у країні, до якої має намір виїхати молода людина. Бажання відчувати свою захищеність та гарантованість власних прав і свобод є важливим мотивом майже для чверті респондентів в усіх досліджуваних містах (від 22,9% у Луцьку до 24% – у Харкові та Дрогобичі). Пояснюючи це, ми висловили два припущення. Перше: студенти побоюються, що демократичні цінності Євромайдану, як і Майдану 2004 року, не знайдуть свого втілення у житті українського суспільства, і все, як за часів Януковича, повернеться «на круги своя». Друге: плануючи виїзд до країн з вищим рівнем розвитку демократії, студенти таким чином обирають для себе стратегію уникнення. Це не може не викликати тривогу, оскільки замість того, щоб брати на себе відповідальність за формування правової демократичної держави, ці молоді люди налаштовані шукати більш комфортних умов для життя та самореалізації. Така позиція, на наш погляд, знаходить відображення у рівні громадянської ідентичності респондентів.

Здійснений нами аналіз доводить існування тісного взаємозв'язку між еміграційними настроями студентів, яких ми умовно позначили як «патріотів» (ті, хто не планує покинути свою Батьківщину) і «потенційних емігрантів» (ті, хто має бажання виїхати з України), та громадянською ідентичністю цих двох груп респондентів. Студенти, які планують залишити Україну, характеризуються суттєво нижчим рівнем громадянської ідентичності, ніж ті, хто не планує емігрувати зі своєї батьківщини (особливо це стосується студентів Харкова) (див. табл.9).

Таблиця 9.

**Рівень громадянської ідентичності студентів «патріотів» та «потенційних емігрантів»
(у % до тих, хто відповів за даними опитування 2014 року)**

Відчувають себе громадянином України...	«патріоти»		«потенційні емігранти»	
	Харків	Луцьк + Дрогобич	Харків	Луцьк + Дрогобич
...повною мірою	71,9	88,0	41,0	75,6
...скоріше, відчувають	20,8	11,0	25,6	20,0
...не змогли відповісти однозначно	5,2	1,0	12,8	4,4
...скоріше, не відчувають	1,0	0	12,8	0
...не відчувають	1,0	0	7,7	0

На тлі еміграційних настроїв важливим є аналіз мотивів небажання студентської молоді покинути свою Батьківщину (див. табл. 10). Не викликає подиву, що лідируючу позицію у відповідях на аналізоване питання щодо небажання виїжджати з країни посідає такий мотив, як прив'язаність до найближчого оточення, до рідних. Зростання нестабільності соціуму спонукає до пошуку захищеності у мікросередовищі, яким завжди залишалася сім'я. При цьому, можна говорити про зростання ролі сім'ї на тлі зменшення значимості прив'язаності до кола друзів як чинника небажання виїжджати зі своєї Батьківщини. Це стосується як студентів сходу, так і заходу.

У той же час, можна побачити зростання значення для студентської молоді патріотичних та державницьких мотивів небажання емігрувати до іншої країни. Майже наполовину збільшилася кількість тих, хто серед мотивів небажання залишити Україну вказує, що «тут моя Батьківщина». Серед харків'ян таких студентів більше 40 %, у Луцьку – більше 60%, а Дрогобичі – майже 66%.

**Мотиви небажання виїжджати за кордон
на постійне місце проживання (у % до тих, хто відповів)**

Мотиви	2008 -2009 рр.		2014 рр.		
	Схід	Захід	Харків	Луцьк	Дрогобич
Тут Ваша сім'я	58,6	49,3	73,0	73,0	66,5
Тут Ваші друзі	34,7	31,2	37,5	28,7	23,9
Тут Ваша Батьківщина	26,9	43,0	40,1	60,3	65,9
Вам і тут добре живеться	13,7	17,5	11,2	13,2	8,5
Ви хочете брати участь у розбудові своєї держави	11,2	15,5	11,8	25,3	24,4
Ви не любите зміну місць	3,4	4,4	6,6	5,7	3,4
Ви не хочете здобути славу дезертира	1,8	1,1	0,7	1,7	1,1
Ви вважаєте, що там теж не просто	24,8	18,3	27,6	17,0	23,3
Інше	4,4	3,3	4,6	8,0	1,1

Звертає на себе увагу суттєве зростання значущості такого державницького мотиву, як «бажання брати участь у розбудові своєї держави», що перш за все зазначають студенти західного регіону. У Луцьку таких молодих людей 25,3%, у Дрогобичі – 24,4%, у Харкові – 11,8% опитаних. Однак треба зазначити, що ми зафіксували лише маніфестовану громадянську позицію і не можемо робити висновки про те, у яких формах активності буде проявляється ця позиція українських студентів.

Підсумовуючи результати здійсненого нами аналізу, перш за все зазначимо, що він засвідчив поступове зростання протягом останніх 15 років рівня громадянської ідентичності українського студентства. При цьому таке зростання відбувалося переважно за рахунок студентів східного регіону на тлі постійно високого рівня громадянської ідентичності студентської молоді західного регіону. Окрім того, ми з'ясували, що «прикордонний статус» цих двох груп студентів не є визначальним чинником їхньої громадянської ідентифікації, поступаючись місцем громадянсько-політичним та геополітичним перевагам майбутніх фахівців. У свою чергу, динаміка цих переваг значною мірою зумовлена подіями Майдану 2004 року та Євромайдану листопада 2013 р. – лютого 2014 р.

Незважаючи на зростаючу громадянську ідентичність студентів досліджуваних груп, рівень їхніх еміграційних настроїв протягом майже 10 років залишається практично незмінним. Проте це не свідчить про відсутність патріотичних почуттів у тієї частини студентства, яка налаштована на виїзд з України. У порівнянні з даними наших попередніх досліджень (початку 2000-х років) мотиви еміграційних настроїв студентської молоді стали більш усвідомленими та чіткими, зумовлені прагненням до самореалізації та бажанням жити в демократичному суспільстві. Останнє може, в тому числі, свідчити про те, що певна частина еміграційно налаштованих студентів не бажає брати на себе відповідальність за розбудову в Україні демократичної держави, що виглядає певним дисонансом на тлі підвищення політичної суб'єктності вітчизняного студентства.

І все ж таки, з огляду на отримані нами дані, ми можемо зробити хоча й дуже обережний, однак оптимістичний висновок: зменшення розриву між рівнем громадянської ідентичності та патріотичних настроїв студентів сходу та заходу України, певне зближення їхніх геополітичних та політико-ідеологічних уподобань свідчить про те, що у нашого суспільства з'явився шанс на консолідацію та злагоду.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Hall S. Who Needs Identity? / S. Hall, P. Gay (eds). Questions of Cultural Identity. – London : Sage, 1996. – P. 1-17. 2. Cerulo K. A. Identity Construction : New Issues, New Directions / Cerulo K. A. // Annual Revue of Sociology. – 1997. – №23. – P. 385-409. 3. Makeev С. А. Социальные идентификации и идентичности / С. А. Makeev, С. Н. Оксамитная, Е. В. Швачко. – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 185с. 4. Ручка А. Орієнтири концептуалізації ідентичності / А. Ручка / Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А. Ручки. – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 10-98. 5. Черниш Н. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз (1994-2004рр.) / Н Черниш, О. Маланчук // Україна модерна. – С. 61-92. 6. Шостак С. Ідентичність як проблема соціологічного теоретизування / С. Шостак // Соціальні виміри суспільства : [зб. наук. праць]. – Вип. 5. – К. : Стило, 2002. – С. 107-122. 7. Прибиткова І. Структура міграційних потоків і пересувні ринки праці в Україні / І. Прибиткова / Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с. 8. Шульга Н. А. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. А. Шульга. – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – 700с. 9. Ніколаєвський В. М. Інтелектуальна міграція: причини наслідки, виклики / Ніколаєвський Валерій Миколайович, Омельченко Вікторія Вікторівна // Вісник Харківського національного університету імені

В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2005. – №723. – С. 140-148. **10.** Ровенчак О. А. Міжнародні міграція крізь призму її причин та наслідків / О. А. Ровенчак // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна, 2009. – Вип. 3. – С. 125-143. **11.** Арбеніна В. Сутність, прояви та чинники формування громадянської ідентичності українського студентства / Віра Арбеніна / Українське студентство у пошуках ідентичності : [монографія]. – За. ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 38-68. **12.** Дейнеко О. Емігрантські настрої студентства України: вектори, мотиви, зв'язок з ідентичністю / Олександра Дейнеко, Олександр Голіков / Українське студентство у пошуках ідентичності : [Монографія]. – За. ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 432-469. **13.** Сокурянская Л. Г. Украинский студент в Европе и Америке: современной состояние, перспективы и последствия академической мобильности молодых украинцев / Л. Г. Сокурянская // Академическая мобильность – важный фактор образовательной евроинтеграции Украины: материалы междунар. Науч.-практич. конф. – Х. : НУА, 2010. – С. 122-130. **14.** Дейнеко О. Академічна мобільність сучасного українського студентства: чинники та ризики актуалізації феномену / Олександра Дейнеко, Людмила Сокурянська / Українське студентство у пошуках ідентичності : [Монографія]. – За. ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 470 – 490. **15.** Астахова В. И. Основные тенденции развития академической мобильности украинских студентов / В. И. Астахова // Академическая мобильность – важный фактор образовательной евроинтеграции Украины: материалы Междунар. науч.- практ. конф. – Х. : НУА, 2010. – С. 3-8. **16.** Бакіров В. С. Вища школа України: на шляху до європейських стандартів / В. С. Бакіров // Академическая мобильность – важный фактор образовательной евроинтеграции Украины: материалы Междунар. науч.- практ. конф. – Х. : НУА, 2010. – С. 37-47. **17.** Щудло С.А. Вища освіта у пошуку якості : quo vadis : монографія / Світлана Щудло. – Х. – Дрогобич : Коло, 2012. – 340 с. **18.** Сокурянська Л. Г. Соціально-професійні орієнтації студентів пострадянських мегаполісів : досвід компаративної соціологічної розвідки // Сокурянська Людмила Георгіївна, Дейнеко Олександра Олександрівна, Будник Аліса Юріївна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2010. – С. 687-695.

УДК [316.624.3:615.2:615.015.6] – 057.874 (477.61)

ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАВИСИМОСТЕЙ В СТУДЕНЧЕСКОЙ СРЕДЕ: ОПЫТ КРОССУНИВЕРСИТЕТСКОГО ИЗМЕРЕНИЯ (ХАРЬКОВ, ЛУГАНСК, САНКТ-ПЕТЕРБУРГ)

Рущенко Игорь Петрович – доктор социологических наук, профессор, профессор кафедры социологии и психологии факультета права и массовых коммуникаций Харьковского национального университета внутренних дел;

Кононов Илья Федорович – доктор социологических наук, профессор, кафедры философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченка;

Сердюк Алексей Александрович – кандидат социологических наук, доцент, начальник научно-исследовательской лаборатории проблем организации учебного процесса заочного и дистанционного обучения учебно-научного института заочного и дистанционного обучения Харьковского национального университета внутренних дел;

Белоусов Константин Юрьевич – кандидат социологических наук, старший научный сотрудник Социологического института Российской Академии Наук, Санкт-Петербургский центр девиантологии

У статті на підставі дослідження, здійсненого в трьох університетах (Харківському, Луганському та Санкт-Петербурзькому) аналізується ступінь розповсюдженості специфічних видів поведінки, що ведуть до формування залежностей. Предметом дослідження було розповсюдження нелегальних наркотиків, споживання алкоголю, кіберзалежність та гемблінг. Зафіксована присутність в студентському середовищі осіб, які мають досвід алко- і наркоспоживання, гри на гроші, зловживання електронними гаджетами. Розповсюдження зазначених форм аддикцій набуло форму глобальних соціальних епідемій. Встановлено, що епідемія кіберзалежності має суттєві відмінності, оскільки використання електронних гаджетів не регулюється правовими чи моральними нормами. В нинішній час вона розвивається найбільш стрімко, в університетах формуються групи молодих людей, які крім навчання і роботи, проводять в кіберпросторі по 7 – 8 і більше годин на добу і абсолютно не мислять своє існування без електронних гаджетів.

Ключові слова: молодь, студенти, аддикція, наркотизм, кіберзалежність, гемблінг.

В статье на основе результатов исследования, проведенного в трех университетах (Харьковском, Луганском и Санкт-Петербургском) анализируется степень распространенности специфических видов поведения, влекущих формирование зависимостей. Предметом исследования было распространение нелегальных наркотиков, потребление алкоголя, киберзависимость и гемблинг. Зафиксировано присутствие в студенческой среде лиц, имеющих опыт алко- и наркопотребления, игр на деньги, злоупотребляющих электронными гаджетами. Распространение рассматриваемых форм аддикции приобрело форму глобальных социальных эпидемий. Установлено, что эпидемия киберзависимости имеет существенные отличия, поскольку использование электронных гаджетов не регулируется ни правовыми, ни моральными нормами. В настоящее время она развивается наиболее стремительно, в университетах формируются группы молодых людей, которые помимо учебы и работы проводят в киберпространстве по 7-8 и более часов в сутки и абсолютно не мыслят свое существование без электронных гаджетов.

Ключевые слова: молодежь, студенты, аддикция, наркотизм, киберзависимость, гемблинг.

The article presents the results of an experiment conducted in three universities – Kharkiv, Lugansk (Ukraine) and St. Petersburg (Russian Federation). A group of researchers has been tasked to determine the prevalence of specific types of behavior that entail the formation of addiction. The subject of the study was distribution of illegal drugs, alcohol, cyber-addiction and gambling. It was quite expected that the researchers would record the presence of individuals experienced alcohol and drugs, gambling, and abuse of electronic gadgets within the student community. Spread of these forms of addiction has taken the form

of global social epidemics. These epidemics have sigma shaped structure. It includes two crucial points: «start of the epidemic» (the beginning of the rapid spread of new social modes) and «saturation point» (stop of further spread and fall of statistics). Obviously the peak of epidemic process in regard to alcohol and drug use has passed. Gambling is experiencing a «rebirth». Cyber-addiction is a «young» epidemic and its peak has not come yet. Survey revealed that the absolute majority of respondents are quite acutely aware of the threats and risks associated with addictive behavior. Severity indexes of the drug abuse range from 0,77 to 0,83 (1 – maximum concern, -1 – minimum); alcohol abuse indexes range from 0,69 to 0,73; gambling indexes range from 0,3 to 0,57; cyber-addiction severity indexes range from 0,35 to 0,47. The use of cannabis (except alcohol and tobacco) remains the most common among students. Cannabinoids were taken by respondents in St. Petersburg – 27%, Lugansk – 26.7%, Kharkiv – 16.5%. The study also recorded some differences in the frequency of trial and the forms of drugs that is explained in the article by the influence of divergent social and cultural factors on the youth. Around one third of students (data sufficiently coherent in all universities) have an experience of playing cards for money, from 11% to 19% played in slot machines, and playing computer games for money is gaining its popularity (6% to 19%). Cyber-addiction epidemic has significant differences, because the use of electronic gadgets is not regulated by legal or moral norms. Currently, it is spread most rapidly; groups of young people spending 7-8 hours or more per day in cyberspace are formed at the universities, and they absolutely can't imagine their existence without electronic gadgets. Today such groups in St. Petersburg and Lugansk cover up to 20% of all university students.

Keywords: youth, students, addiction, drug abuse, cyber-addiction, gambling.

Аддиктивні форми поведінки в сучасному світі перетворилися в одну з глобальних проблем. По даним міжнародного антинаркотического центру зараз на Землі налічується близько 1 млрд. осіб, страждаючих різноманітними хімічними залежностями [1, с.137]. Крім хімічних залежностей, все більше увагу вчених привертають залежності від різних видів активності (хоббі, гра, робота, секс і т. д.) і залежності від інших людей, предметів і явищ дійсності, викликаючих навязливі психічні стани [2]. Неможливо стверджувати, що залежності виникли тільки зараз. Алкоголізм і любовну залежність описують античні автори [3; 4]. Але в традиційних суспільствах такі сюжети привертали увагу своєю унікальністю. Модерн, будучи інноваційним типом суспільства, не бажаючи цього, постійно стимулює девіації [5]. Вони набувають характер епідемій. Зараз тривогу викликає інтернет-аддикція. Вона стає причиною бичом суспільства, яка виступає носительницею тенденції формування суспільства знань. По ряду причин особливою увагою в цьому контексті заслуговують студенти [6]. Все це робить надзвичайно актуальними соціологічні дослідження рівня розповсюдженості, причин, форм, соціальних наслідків різноманітних залежностей.

В даний момент в світовій і вітчизняній науці накоплено величезний фактичний матеріал, що характеризує аддиктивне поведінку в молодіжній середі [7]. В Україні одночасно декілька соціологічних центрів займаються вказаною проблематикою. Піонерськими є дослідження харківських вчених, проведені під керівництвом професорів Василя Соболева і Ігоря Рущенко. Соціологи Харківського національного університету внутрішніх справ з 1995 г. ведуть моніторинг розповсюдження нелегальних наркотиків в молодіжній середі Харкова [8; 9; 10]. В різні роки к дослідженню проблематики наркотизму в Україні зверталися Ольга Балакірева і Олександр Яременко (Київ), Валентина Подшивалкіна, Тетяна Каменська, (Одеса), Юлія Свеженцева, Олександр Сердюк (Харків), Ілля Кононов (Луганськ). Моніторинговий характер мають дослідження наркотизму київських (керівник О.Н. Балакірева), харківських (керівник І.П. Рущенко) і луганських (керівник І.Ф. Кононов) соціологів. Накоплено матеріал, який потребує узагальнення і більш широкого контексту аналізу, що можливо тільки при міжнародних дослідженнях.

В кінці 2013 г. виник научний консорціум дослідників трьох університетів Харкова, Луганська, Санкт-Петербурга з метою здійснення міжуніверситетського дослідження по темі «розповсюдження деяких видів залежностей в студентській середі» на базі вже апробованої методики харківчан. Договореності сприяв Другий конгрес САУ і робота секції «Соціальні відхилення і безпека соціальних систем» (керівник проф. І. П. Рущенко) [11]. Умови дослідницької акції були наступними: об'єктом дослідження виступала повсякденна життя студентів трьох університетів, використовувалася стандартизована опитна методика, в кожному з університетів в залежності від внутрішньої структури об'єкта розробляється вибіркова сукупність, що включає від 400 до 500 студентів. Таким чином, дані опитування репрезентативні по відношенню до масивів всіх студентів, опитаних на початку 2014 г. в кожному з вищих навчальних закладів (опити проводили в лютому 2014

г.). Единицей репрезентации выступала академическая группа, в которых методом сплошного раздаточного анкетирования и проводился опрос на условиях анонимности и доверительности.

Предметом исследования явилось поведение студентов в отношении четырех видов агентов, вызывающих определенные зависимости и аддиктивное поведение: (1) наркотические средства, (2) алкоголь, (3) мультимедийные устройства, (4) гемблинг (азартные игры на деньги). В современной девиантологии соответствующие виды аддикции рассматриваются как разновидности девиантного поведения с разной степенью общественной и личной опасности. Они имеют общее правило, которое можно назвать «эффектом воронки». Зависимости развиваются ступенчато: от первых проб и единичных девиантных поступков (первичные опыт) до глубокой зависимости с развитием медицинской патологии, изменения личности и полной деформации социального поведения и образа жизни. Естественно, численности «только раз попробовавших», «продвинутых» неофитов, а также серьезно больных – значительно отличаются в сторону уменьшения; в этом и проявляется «эффект воронки». В университетской практике студенты с запущенными формами зависимостей встречаются довольно редко, однако, вызывает тревогу достаточно массовые случаи первых проб и наличие в общей массе молодежи локальных групп, где девиантное поведение приветствуется и является определенной внутренней нормой. Эти тенденции в свою очередь не могут не быть предметом воспитательного и педагогического воздействия вузов, ибо функция воспитания молодежи, в т.ч. профилактика девиантного поведения, пропаганда здорового образа жизни, не снимаются с повестки дня задач высшей школы. Методика настоящего исследования рассчитана на то, чтобы можно было фиксировать присутствие в молодежной среде групп с различной степенью погруженности в девиантные субкультуры. Это обеспечивается за счет специально сконструированных ранговых (порядковых) шкал и шкал метрических, нацеленных на измерение поведенческих актов. Ниже представлены некоторые статистические результаты, полученные в ходе эксперимента.

Перефразируя известного классика можно сказать: радости (успехи) в каждом учебном заведении строго свои, а вот горе – общее, и это касается не только неуспевающих студентов, но и групп молодежи, которые подвержены разнообразным формам аддиктивного поведения. В общем, формальная гипотеза всеобщей распространенности указанных видов аддикции в молодежной (студенческой) среде подтвердилась полностью. Формальность гипотезы определяется тем, что химические и не химические виды зависимостей распространяются эпидемически, они превратились в глобальные социальные эпидемии, вот почему и основные результаты были достаточно предсказуемыми. Даже молодые люди, выросшие полностью изолировано в разных государствах, демонстрируют одинаковые формы девиантного поведения с близкой частотой поведенческих актов. Динамика социальных эпидемий имеет сигма-образную структуру. Она включает две переломные точки: «старт эпидемии» (начало бурного распространения новой социальной моды) и «точка насыщения» (остановка дальнейшего распространения и некоторое падение статистических показателей). В отношении алко- и наркоповедения, очевидно, пик эпидемий уже пройден. С начала 2000-х гг. мы фиксируем определенную стагнацию эпидемического процесса в отношении первичных проб наркотических веществ. Но поскольку наркопотребление не исчезает полностью, то ситуацию можно определить как «вторичные флуктации» (эпизодические рост или падение интереса к определенному психоактивному препарату).

Компьютерная зависимость или более широко – мультимедийная (в т.ч. интернет-аддикция) – сравнительно новое явления, численность «заболевших» здесь еще только растет, и о «точке насыщения» говорить рано. Гемблинг – не новое явление, игра на деньги также стара, как и, например, алкоголь. Но в последние годы гемблинг превращается в бизнес-индустрию (официальную и не официальную), он получил новые технические возможности (салоны игровых автоматов, компьютерная техника), и начался процесс перерождения старых традиций карточных игр, кидания костей и ипподромных забегов. Вот почему мы можем говорить о новой эпидемии азартных игр.

Начнем с отношения самих студентов к указанным эпидемиям и их фигурантам. В целом оно носит вполне рациональный характер. Абсолютное большинство респондентов довольно остро осознает угрозы и риски, которые связаны с зависимым поведением. На рис.1 приведены обобщенные индексы серьезности проблемы (в оценках респондентов) по четырем видам зависимости. Индексы колеблются от «-1» – «Абсолютно не серьезная проблема» до «+1» – «Очень серьезная проблема».

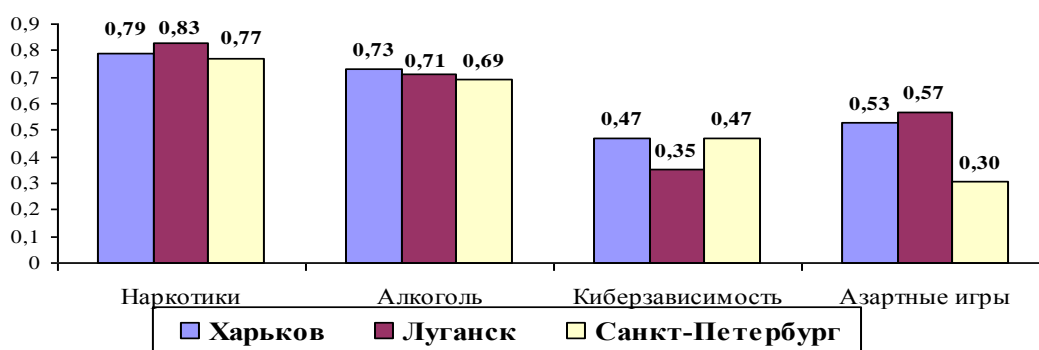

Рис.1. Индексы серьезности проблем

Сравнительно меньше, как мы видим из гистограмм, студенты обеспокоены киберзависимостью. Действительно, она стоит особняком, поскольку, во-первых, не имеет криминального аспекта, во-вторых, тесно связана с основной деятельностью, учебой, работой или необходимыми контактами с близкими людьми. Существует еще один весьма характерный штрих, дополняющий общую обеспокоенность. Он касается отношения студентов к фигурантам аддикции, в частности, речь идет о наркозависимых людях. Для изучения этого аспекта была использована модифицированная шкала социальной дистанции Э. Богардуса, основной вопрос формулировался следующим образом: «В каком качестве Вы согласны принять людей, употребляющих наркотики?». Студенты трех университетов достаточно солидарно отвергают наркозависимых. Обобщенные индексы по семибальной шкале следующие: Луганск – 6,0; Санкт-Петербург – 6,03; Харьков – 6,35. Любопытно, что использование аналогичной шкалы в Дрезденском техническом университете дало индекс вдвое меньший [14], т.е. студенты на постсоветском пространстве демонстрируют сверхжесткое отношение к зависимым людям. Объяснить этот феномен не так легко, возможно, здесь нужно апеллировать к социокультурным традициям отношения к «другому», уровню политкорректности, общей толерантности, умению/неумению коммуницировать с людьми, отличающимися от общей массы. Очевидно, в европейских странах показатель терпимости выше не случайно.

Между студенческими сообществами трех университетов, естественно, существуют значимые различия в степени погруженности молодых людей в девиантные по сути социальные эпидемии. Различия могут иметь свои логичные объяснения, если учесть разнонаправленные социокультурные факторы, которые оказывают свое воздействие на молодежь. При этом можно принимать во внимание размеры урбанизированного пространства, местные традиции, уровень жизни, влияния смежных регионов, степень криминализации среды и присутствие организованной преступности. Например, судя по полученным результатам, наиболее широким и доступным является наркотрафик в Санкт-Петербурге (см. рис.2), что не удивительно, если учесть размеры и географическое положение города. Данные приведены в индексах, полученных путем обработки соответствующих распределений ответов респондентов по пятибалльной симметричной ранговой шкале. Индексы колеблются от «-1» – «Трудно» до «+1» – «Легко». Интересным фактом является то, что доступность наркотиков не означает автоматическое их массовое употребление. Очевидно, на принятие решения оказывает воздействие сумма факторов. Покажем это путем сравнительного анализа частоты проб наркотиков и количества выпитого за неделю алкоголя студентами трех университетов.

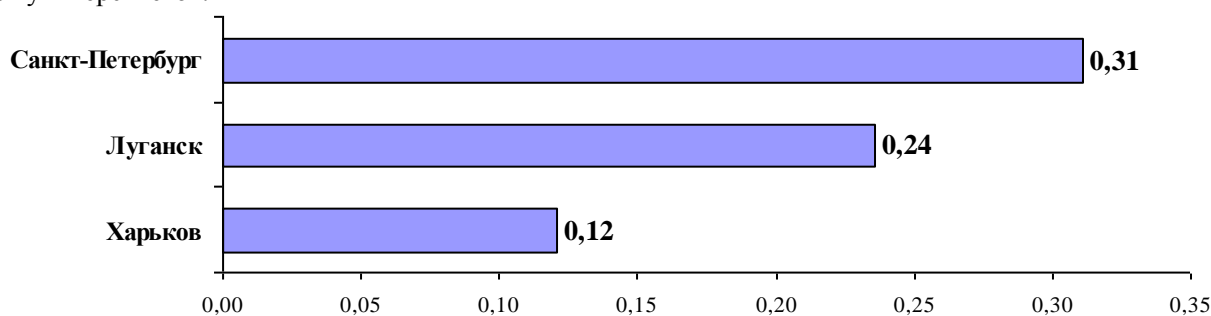

Рис.2. Насколько трудно (или легко) молодому человеку «достать» наркотики, психоактивные вещества в своем родном городе?

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

Методика измерения наркопотребления основана на том, что респондентам задается прямой вопрос о пробе (хотя бы один раз в жизни) наркотиков, а затем им предоставляется обширная таблица с названиями различных психоактивных веществ и стандартизированная ранговая шкала количества проб. Общей закономерностью является то, что показатели ответа на прямой вопрос существенно ниже тех, которые получены путем более углубленного изучения частоты проб с помощью таблицы. На рис. 3 даны результаты ответов на прямой вопрос в сравнении с ответами студентов только по одной строке таблицы, где спрашивалось о пробах различных каннабиноидов (приводились синонимичные сленговые названия). Конечно, препараты конопли выбраны в данном контексте не случайно, поскольку это наиболее широко распространенный «легкий» наркотик, который, к сожалению, не все молодые люди идентифицируют с наркотическими средствами.

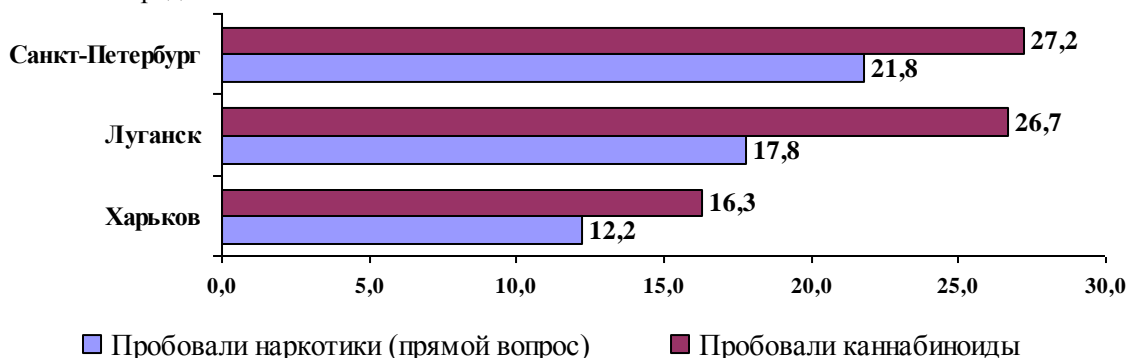

Рис. 3. Распределение позитивных ответов на вопрос: «Доводилось ли Вам пробовать «вкус» наркотиков?» и распределение ответов респондентов, пробовавших препараты конопли

Несколько неожиданным результатом стала серьезная вовлеченность в употреблении наркотиков и алкоголя студентов Луганска. Исследовательская группа исходила из гипотезы, что подобного рода эпидемии развиваются быстрее и достигают большего распространения в мегаполисах. Да, марихуана пользуется существенной популярностью у студентов с берегов Невы, но на этом пробы наркотического зелья, судя по ответам респондентов, в основном заканчиваются. Анализ таблицы наркотиков показал, что, во-первых, луганчане гораздо шире знакомы со списком наркотиков в целом, во-вторых, в числе опрошенных есть 1-2 процента тех, кто постоянно употребляет тяжелые наркотики (в Харькове и Санкт-Петербурге эти группы на статистическом уровне не зарегистрированы).

Анализ употребления алкоголя (респонденты отмечали количество выпитого алкоголя за неделю) также указывает на лидерство луганчан (см. табл.1).

Таблица 1.

Среднее количество употребляемых спиртных напитков за неделю (в миллилитрах)

	Харьков	Луганск	Санкт-Петербург
Пиво	325,8	844,5	286,8
Слабоалкогольные коктейли (Shake, KingsBridge или приготовленные в баре)	136,8	117,3	157,7
Сухое вино, шампанское	74,7	56,9	93,2
Крепленое вино	15,4	23,8	24,3
Крепкие спиртные напитки (водка, коньяк)	48,6	74,2	32,6

И даже в отношении гемблинга продолжает проследиваться указанная зависимость (см. табл.2). Очевидно, здесь сказываются своеобразные факторы: например, местные традиции употребления спиртных напитков, влияние организованной преступности (Донбасс – это признанный центр криминальной революции в Украине), остаточное воздействие тюремной субкультуры (высокий процент пробовавших цифирь – около 13% опрошенных, что вдвое больше, нежели в других городах), наркотрафик, пролежавший через город и захватывавший его в свои сети. Конечно, все это – только гипотезы, нуждающиеся в дальнейшей проверке. Однако, на настоящий момент установлено, что знакомство молодых луганчан с аддиктивными веществами происходит в школьном возрасте [12; 13]. Несомненно, молодежь Луганска испытывает на себе внешнее неблагоприятное давление среды. И это существенно перевешивает провинциальный статус, меньшие в сравнении с Санкт-Петербургом и

Харьковом размеры и даже уровень материального благосостояния, которые при равных прочих должны играть на понижение интенсивности эпидемического процесса.

Таблица 2.

Распределение позитивных ответов на вопрос «Как часто Вам приходилось играть на деньги?» (% игравших на деньги хотя бы один раз в жизни)

	Харьков	Луганск	Санкт-Петербург
в карты	28,9	33,8	32,9
в салоне игровых автоматов	11,4	19,2	13,8
в казино	2,2	5,8	1,9
в компьютерные игры	7,3	16,0	6,3
в тотализатор	6,1	13,5	4,8
в домино, нарды и др. игры	11,0	16,5	15,0

Большие потенциальные риски кроются в распространении электронных гаджетов и киберзависимости. При всей бесспорной необходимости этих достижений научно-технического прогресса для современной жизни последствия их диффузии остаются не определенными. От 35 до 40 процентов опрошенных молодых людей свидетельствуют, что современные средства коммуникации (планшеты, смартфоны, карманные компьютеры) всегда находятся при них, и они не мыслят уже без них своего существования. Если в течение дня юноша или девушка вне производственной необходимости (учебы) пользуется мультимедийными средствами 7-8 и более часов, то это говорит о существовании психологической зависимости. Такое состояние не может не сказаться отрицательно на общем интересе к жизни, учебе, живых контактах с окружающими, не говоря уже о медицинских аспектах и вреде для здоровья, что особенно остро даст о себе знать чуть позднее, в более зрелые годы. В отличие от других видов зависимости эта сфера не регулируется ни правовыми, ни моральными нормами; и мы еще не знаем, какими будет общество, если люди окончательно «уйдут» в виртуальное пространство. Тем не менее, исследование уже зафиксировало указанную тенденцию, и можно говорить о достаточно больших группах молодых людей, подверженных киберзависимости (см. рис. 4). В отношении киберзависимости лидерами является сообщество питерских и луганских студентов. В Санкт-Петербурге на общение в социальных сетях и т.п. (вне работы и учебы) около 18% студентов уже сегодня тратят 7-8 и более часов. Сюда нужно добавить 1,5% тех, кто «убивает» время на компьютерные игры, и, таким образом, можно предположить, что 1/5 студентов уже находятся на стадии психологической зависимости. В Луганске зафиксирован практически такой же суммарный показатель (около 20%), но там вдвое больше тех, кто указанное время проводит за компьютерными играми. Очевидно, обществу еще придется научиться жить в двух пространствах – реальном и виртуальном, а в настоящее время речь может идти о том, чтобы минимизировать потери от эпидемического увлечения мультимедийными устройствами.

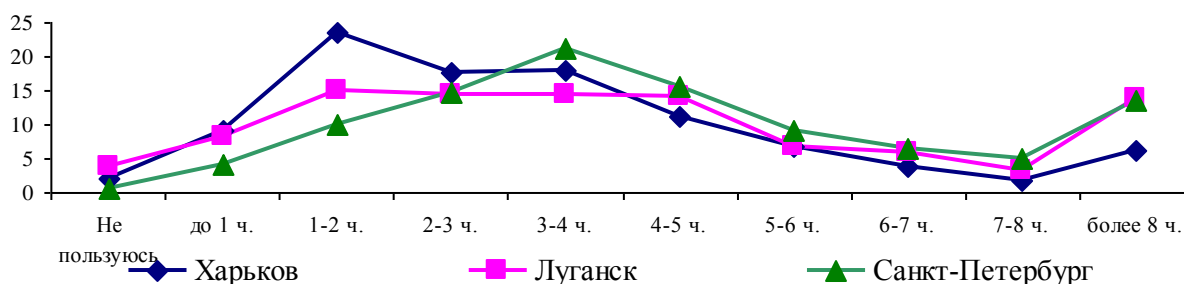

Рис. 4. Процентное распределение ответов на вопрос «Сколько времени в среднем каждый день в часах Вы используете компьютер или аналогичные электронные устройства не для учебы или работы: для контактов в социальных сетях, общения с друзьями через Интернет и т.п.?» (время на игры учитывалось по отдельной шкале)

Полученные данные позволяют сделать некоторые выводы. Во-первых, картина аддиктивного поведения в студенческой среде трех городов характеризуется одинаковыми пропорциями. Среди аддиктивных веществ на первом месте находится алкоголь. Во всех сообществах стремительно выходит на первый план интернет-зависимость и зависимость от электронных гаджетов. Около 40% во всех студенческих сообществах никогда с последними не расстаются (Харьков – 36,7%; Луганск – 39,7%;

Санкт-Петербург – 35,4%). Это свидетельствует о том, что пропорции распределение аддикций обусловлены не местными причинами, а некими структурными особенностями нынешнего этапа общественного развития. Во-вторых, особенности аддиктивного поведения студентов в конкретных городах зависят от молодежной среды данного населенного пункта в целом. Она, в свою очередь, укоренена в местных традициях и не в последнюю очередь зависима от криминальных практик и деятельности организованных преступных групп. Однако, эти локальные особенности не меняют общие структурные характеристики распределения зависимостей в студенческой среде.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Лобанова А. С. Соціально-психологічні аспекти роботи з підлітками, схильними до девіацій: Навч. посібник / Лобанова Алла Степанівна, Калашнікова Людмила Володимирівна. – К.: Каравела, 2012. – 368 с. 2. Ковпак Д. Разнообразие аддиктивного поведения / Д. Ковпак, Ю. Палкин. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.narcom.ru/publ/info/905> (обращение: 14.09.2014 г.) 3. Басаргина Е. Ю. Материалы к теме «Античные врачи о пьянстве» / Е. Ю. Басаргина // *Hyperboreus* Vol.9 (2003) Fasc.1. – С. 22 – 36. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.bibliotheca-classica.org/sites/default/files/Basarg@5-Prn.pdf> (обращение: 14.09.2014 г.) 4. Гелиодор. Эфиопика. / Пер. А. Болдырева (кн. I, X), А. Доватура (кн. II, IX), А. Егунова (кн. III, VIII), А. Миханкова (кн. IV, VII), Э. Визеля (кн. V, VI). Вступ. ст. и комм. А. Егунова. М.-Л.: Academia. 1932. – 491 с. (Серия «Сокровища мировой литературы»). 5. Кононов І. Ф. Модерн як загальне тло девіантної поведінки / Ілля Кононов // *Девіантологічні читання в Харківському національному університеті внутрішніх справ (2008 – 2012): 100 кращих тез доповідей: зб./ уклад. і заг. Ред. І.П.Руценка; вступ. слово С. М. Гусарова, В. І. Московця.* – Х: Золота миля; ХНУВС, 2013. – С. 33 – 37. 6. Živković S. Cyberspace – Addiction or Not: A Limited Case Study of the Internet Addiction among Student Population / Sladana Živković, Nadežda Stojković // *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*. MCSER Publishing, Rome-Italy. - Vol 2 No 11. - October 2013. – P.p. 150 – 159. 7. Alcohol, Drugs and Youth. National Council on Alcoholism and Drug Dependence, Inc. [Electronic Resource] – Mode of Access: <https://ncadd.org/for-youth/233-overview> 8. Молодежь и наркотики (социология наркотизма) / Под ред. проф. В. А. Соболева и доц.Руценка И. П. – Харьков: Торсинг, 2000. – 432 с. 9. Сердюк О. О. Соціологічне визначення категорії наркотизму та пов'язаних з нею понять / Олексій Сердюк // *Український соціум.* – 2005. – №4. – С. 46 – 51. 10. Руценка І. П. / Динаміка поширення молодіжного наркотизму в Харківському регіоні: 15 років спостережень / Руценка Ігор Петрович., Сердюк Олексій Олександрович, Віцько Олена Вікторівна // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. пр. – Вип.17.* – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 476 – 481. 11. Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. II Конгрес САУ: тези доповідей. (Харків, 17 – 19 жовтня 2013 р.) – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 568 с. 12. Кононов І. Ф. Наркотизм серед школярів старших класів у м. Луганську: форми та поширеність / І. Ф. Кононов // *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки.* – 2012. – Січень. - №2 (237). – С. 75 – 96. 13. Кононов І. Ф. Адиктивна поведінка старшокласників м. Луганська: форми та динаміка / І. Ф. Кононов // *Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Соціологічні науки / ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка.* – №10(293). – травень 2013.- С. 47 – 82. 14. Ruschtschenko I.P., Sting S. Cannabis goes East: Drogengebrauch unter Studierenden in Dresden (Deutschland) und Kharkov (Ukraine) // *Hochschule Ost. Leipziger beitrage zu hochschule & wissenschaft.* – 2000. – №3/4.– P.223–234.

«ДОПОЛНЕННАЯ РЕАЛЬНОСТЬ» СКВОЗЬ ПРИЗМУ ИНТЕРНЕТ-ПРАКТИК СОВРЕМЕННОГО СТУДЕНЧЕСТВА

Кислова Ольга Николаевна – кандидат социологических наук, доцент кафедры методов социологических исследований Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Статья посвящена анализу социальных изменений, обусловленных экспансией информационных технологий, в частности, развитием технологии дополненной реальности. Обсуждается трактовка термина «дополненная реальность» и предлагается использовать его в широком смысле – для обозначения новой социальной реальности, возникающей в результате «дополнения» привычной социальной реальности виртуальной (цифровой) компонентой, где онлайн и оффлайн бытие сплавлены воедино. Пилотаж специфики студенческих интернет-практик продемонстрировал, что виртуальный мир Интернета активно используется студенчеством для решения своих насущных, «реальных» проблем, что современная студенческая молодежь, социализировавшаяся в эпоху Интернета и других информационных технологий, воспринимает их как необходимые атрибуты существования в современном мире, но не абсолютизирует их роль в своей жизни.

Ключевые слова: дополненная реальность, социальная реальность, девайсы, Интернет, интернет-практики, студенчество.

Стаття присвячена аналізу соціальних змін, обумовлених експансією інформаційних технологій, зокрема, розвитком технології доповненої реальності. Обговорюється трактування терміну «доповнена реальність» і пропонується використовувати його в широкому сенсі - для позначення нової соціальної реальності, що виникає в результаті «доповнення» звичної соціальної реальності віртуальною (цифровою) компонентою, де онлайн і оффлайн буття сплавлені воедино. Пілотаж специфіки студентських інтернет-практик продемонстрував, що віртуальний світ Інтернету активно використовується студентством для вирішення своїх насущних(нагальних), «реальних» проблем, що сучасна студентська молодь, яка соціалізувалася в епоху Інтернету та інших інформаційних технологій, сприймає їх як необхідні атрибути існування в сучасному світі, але не абсолютизує їх роль у своєму житті.

Ключові слова: доповнена реальність, соціальна реальність, девайси, Інтернет, інтернет-практики, студентство.

This article analyzes the social changes caused by the expansion of information technology, in particular, by the development of Augmented Reality technology. We discuss the interpretation of the term «Augmented Reality» and suggest to use it in a broad sense - to refer to the new social reality emerging as a result of «augment» the usual social reality by virtual (digital) components where online and offline being mixed together. Piloting the specifics of student Internet practices showed that the virtual world of the Internet is actively used by students to solve their urgent, «real» problems, that modern students, socialized in the era of the Internet and other information technologies, perceive them as necessary attributes of existence in the today's world, but do not overemphasize their role in their lives.

Keywords: Augmented Reality, Social Reality, Gadgets, Internet, Internet Practices, Students.

Развитие Интернета спровоцировало становление новой техно-культурной среды существования человечества и изменило топографию социальной реальности за счет ее дополнения виртуальной компонентой. «Виртуальные расширения человека» [1], которые дают возможность постоянно находиться в режиме онлайн, «жить» в реальном и цифровом мирах одновременно, превратились в привычные атрибуты повседневности. Это дало основания Эрику Шмидту в 2010 году провозгласить начало «эпохи дополненного человечества» («Age of Augmented Humanity») [2], то есть эпохи, когда человек уже не может полноценно функционировать в социуме без помощи различных «гаджетов» и «девайсов», без постоянного подключения к Сети.

Дополненная реальность (Augmented Reality) – термин, возникший в сфере IT, которым первоначально обозначали технологию наложения виртуальной информации на окружающий мир в режиме реального времени. Однако вскоре стало очевидным, что данная трактовка слишком узка, что дополненная реальность – не просто технология, а новая среда обитания человека (см., например, [3; 4]). Дополненная реальность – это реальность, где любой реальный объект «дополняется» виртуальными элементами, где искусственная информация накладывается на физический мир, «расширяя» и изменяя его с помощью планшетов, смартфонов, инновационных гаджетов (например, Google Glass), а также программного обеспечения к ним.

Дополненная реальность – это «юная» технология, находящаяся на стадии роста и только входящая в зону мейнстрима. Тем не менее, высокая скорость ее распространения позволила аналитикам Gartner утверждать, что к 2021 году эта технология станет доминирующей и превратится в обыденность XXI века. Социальные последствия дополненной реальности начинают проявляться уже сегодня, а их масштабы по прогнозам будут колоссальными и превзойдут последствия появления Интернета. Джон Хейвенс писал: «Дополненная реальность — это не просто технология. Это срез пути. Вне зависимости от конкретного устройства, будь то очки или контактные линзы, сама природа такой технологической оперативности очень быстро изменит поведение человека» [3, р. 1]. Однако к настоящему времени в социологическом дискурсе проблематика дополненной реальности представлена незначительно, что *актуализирует* наше обращение в ней.

Целью данной публикации является анализ динамики трактовки «дополненной реальности» (от технологии до социальных эффектов) и выявление специфики «дополнения» реальности студенческого бытия современными технологиями.

Американский социолог Натан Юргенсон, анализируя экспансию технологии дополненной реальности, утверждает, что она стала фактором революционных изменений социального бытия («Augmented Revolution»), привела к смещению «атомов и битов», к неразрывному единению физического и цифрового миров. Он считает, что дополненную реальность следует рассматривать в широком (не только технологическом) смысле – как побочный продукт смещения онлайн-ового и оффлайн-ового режимов существования современного человека [5, р. 84]. Такое понимание дополненной реальности базируется на идеях Льва Мановича, в частности изложенных в статье «Поэтика расширенного пространства», где он обосновывает необходимость более широкой трактовки дополненной реальности, чем принято в IT, которое бы учитывало контекст социального взаимодействия. Л. Манович полагает, что «дополнение» («augmented») – не просто новая технология, а прежде всего «идея и культурно-эстетическая практика» [6, р. 220]. С другой стороны, С.А. Глазкова рассматривает дополненную реальность как «... особую коммуникативную среду, в которой созданы возможности для получения дополнительной информации или дополнительного действия за счет размещения в реальной среде выходов к виртуальным возможностям (информации или активности). ... Такое смещение реальностей увеличивает диапазон возможностей пользователя» [7, с. 115].

Таким образом, трактовка дополненной реальности просто как новой технологии представляется нам недопустимо узкой. Дополненная реальность понимается нами как расширение социальной реальности за счет добавления к ней цифрового измерения (см. [8]), другими словами, речь идет о «дополненной социальной реальности».

Как исследовать «дополненную социальную реальность»? Ответ на этот вопрос вряд ли может быть однозначным. Мы полагаем, что такое исследование целесообразно проводить путем анализа *интернет-практик, которые мы интерпретируем как деятельность, направленную на удовлетворение возникающих в социальной реальности повседневных потребностей, посредством виртуальной сети Интернет*. Выявление совокупности и степени распространенности интернет-практик позволит получить представление об особенностях дополненной социальной реальности, выявить ее отличия от той социальной реальности, которая предшествовала возникновению «жизни в Сети». При этом следует учитывать, что дополненная реальность возникает только в том случае, когда люди «включаются» в виртуальную среду Интернета, ведут активную онлайн-овую жизнь. Поэтому в качестве объекта исследования следует выбирать такую социально-демографическую группу, которая в наибольшей степени «погружена» в «дополненную социальную реальность». Такой группой является современное студенчество, выросшее в эпоху информационных технологий и обладающее как необходимыми навыками их использования, так и притязаниями, которые в настоящее время трудно (если вообще возможно) реализовать без включения в информационные потоки Интернета, вне режима онлайн.

Необходимо отметить, что социологических исследований интернет-практик крайне мало (см., например, [9-11]). Чаще всего социологи просто констатируют, что молодежь «перекочевала» в Интернет, проводит в нем свободное время, общается, получает информацию, обучается и т.п. Некоторые даже утверждают, что молодежь «живет» в Интернете, что без гаджетов и девайсов она не мыслит своего существования (см. [12]). Так ли это? Насколько современные студенты погружены во Всемирную паутину? Для чего они ее используют? Можно ли все разнообразие интернет-практик сводить к онлайн-общению и сетевым компьютерным играм? Постараемся эксплицировать обозначенные вопросы.

В качестве эмпирической базы мы использовали массивы данных⁶, полученные в результате исследования студенчества Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в период с

⁶ Исследование проведено силами Научно-исследовательского института социально-гуманитарных исследований совместно с кафедрой методов социологических исследований Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

октября 2011 года по декабрь 2012 года (сплошной опрос студентов 1, 3 и 5 курсов), а также результаты пилотажного исследования, проведенного М. Мерзляк в рамках магистерского проекта в марте-апреле 2014 года (опрошены студенты социологического и экономического факультетов, а также факультета компьютерных наук). Основные выводы мы делали на основе анализа последнего массива.

Прежде всего оценим степень включенности современного студенчества в мир Интернета. Полученные данные свидетельствуют о высокой вовлеченности студенчества в виртуальную среду Всемирной паутины. Все опрошенные, так или иначе, пользуются Интернетом (100%), причем они не только ежедневно посещают виртуальное пространство Сети (95,5%), но и проводят в нем более 5 часов в день (51,6%). При этом 1,8% опрошенных подчеркивают, что они не «пользуются Интернетом», а «живут» в нем. Мы полагаем, что это является свидетельством формирования личности нового типа, которая всегда находится онлайн, для которой виртуальное пространство Сети является такой же естественной средой обитания, как и реальный (физический) мир, а разнообразные девайсы и гаджеты – необходимыми атрибутами существования.

Эмпирические данные подтверждают, что наши студенты достаточно хорошо оснащены современными технологиями. В среднем у них имеется три каких-либо девайса, дополняющих функциональные возможности друг друга. Самым популярным и наиболее распространенным девайсом оказался ноутбук, что обусловлено его полифункциональностью. Практически одинаково распространены в студенческой среде стационарные компьютеры и смартфоны (57,2% и 58,1%, соответственно). Планшеты имеют лишь 34,7% респондентов, что вероятно связано со специфичностью их функциональных возможностей наряду с относительной дороговизной (см. рис. 1).

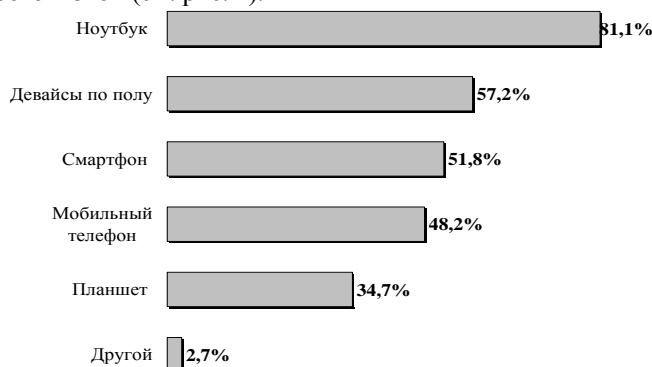

Рисунок 1. Техническая оснащенность современных студентов

Следует отметить, что юноши обладают большим количеством девайсов, чем девушки (см. рис. 2). Ноутбуки есть у 85,3 % студентов и 77,5% студенток; стационарные компьютеры – у 62,7 % и 52,5%, соответственно; смартфоны – у 56,9% и 47,5%; планшеты – у 40,2% и 30%. Только мобильные телефоны одинаково популярны как среди юношей (48%), так и девушек (48,3%). При этом следует отметить, что мобильный телефон (в отличие от прошлых лет) уже не рассматривается как девайс, достаточный для «полноценной жизни». Он всегда встречается как дополнение к более функциональным устройствам (ноутбуку или стационарному компьютеру). Таким образом, опрошенные продемонстрировали свою принадлежность к «дополненному человечеству», поскольку они *все* имеют какие-либо девайсы, активно используют их и рассматривают их наличие как насущную необходимость.

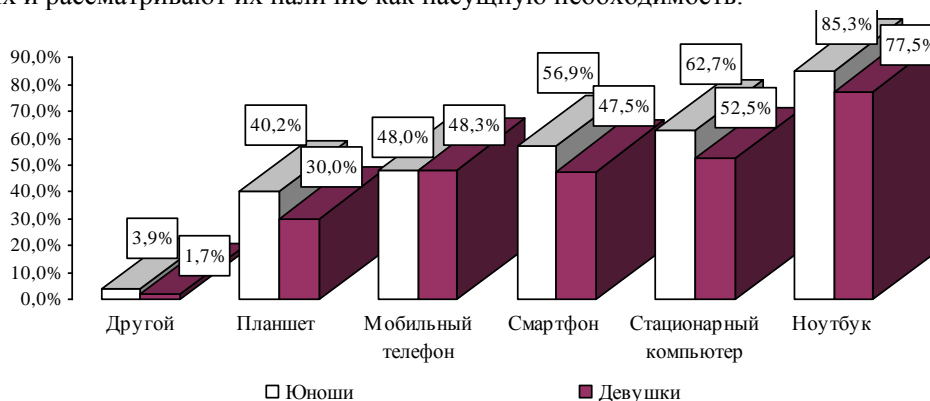

Рисунок 2. Различия в технической оснащенности юношей и девушек

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

Итак, мы видим, что опрошенные много времени проводят онлайн и в достаточной мере оснащены технологиями, чтобы иметь возможность «включиться» в «дополненную реальность». Однако остался не проясненным вопрос о том, что же наши студенты делают в Интернете, ради чего они применяют новые технологии. Поэтому мы обратимся к анализу целей пользования Интернетом, которые определяют форматы и разнообразие существующих интернет-практик.

Исследование степени распространенности определенных интернет-практик мы будем проводить, анализируя ответы респондентов на блок вопросов, содержащий перечень различных потенциальных целей использования Интернета (шкала измерения: от 0 – «никогда» до 4 – «очень часто»).

Эмпирические данные демонстрируют, что наиболее распространенной практикой является использование Интернета «для учебы», прежде всего для дистанционного обучения (см. рис. 3). Следующими по степени распространенности являются поиск информации по интересам и получение учебной информации, полезной для выполнения учебных заданий; общение с друзьями и знакомыми (в том числе в социальных сетях); скачивание программ, музыки и пр.; ознакомление с новостями и, наконец, использование электронной почты. Менее распространенными являются трудовые и развлекательные интернет-практики, а также практика поиска готовых учебных работ и рефератов. Наименее распространены экономические интернет-практики, например, интернет-банкинг, бронирование билетов, покупка товаров и др. Это можно объяснить тем, что студенты – молодые люди, которые еще не слишком озабочены бытовыми проблемами и пока еще не слишком задумываются о том, как Интернет может способствовать в их решении (см. рис. 3).

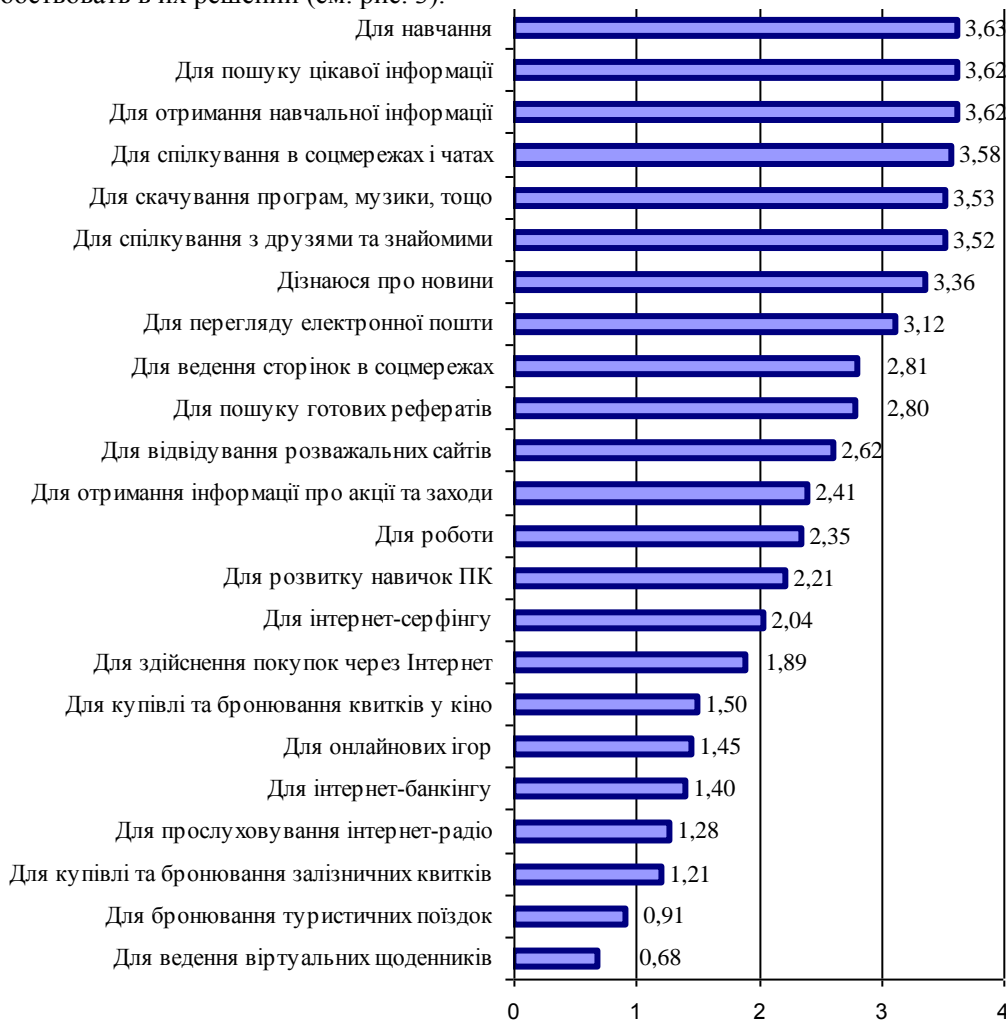

Рисунок 3. Цілі використання Інтернету
(середні значення; інтервал від 0 - «никогда» до 4 - «очень часто»)

Резюмуючи аналіз цілей використання Інтернету, отметим, что наиболее распространенными являются образовательные интернет-практики (что вполне естественно для студенчества), но не менее

значимими являються практики інформаційно-поискові та комунікативні. При цьому не спостерігається значущої диференціації інтернет-практик за соціально-демографічними характеристиками. Однак за статтю виявлені невеликі, але статистично значимі відмінності (див. рис. 4). Так, чоловіки частіше жінок використовують Інтернет для роботи (2,53 проти 2,19); відвідують розважальні сайти (2,80 проти 2,47); грають в онлайн-ігри (1,81 проти 1,14); розвивають комп'ютерні навички (2,54 проти 1,93); здійснюють інтернет-банкінг (1,61 проти 1,22) та покупки через Інтернет (2,09 проти 1,72). Жінки частіше використовують Інтернет для навчання (3,77 проти 3,46); для ведення віртуальних щоденників (0,76 проти 0,59) та сторінок в соцмережах (2,95 проти 2,65); для спілкування в соціальних мережах та чатах (3,70 проти 3,47); для інтернет-серфінгу без цілі (2,15 проти 1,90); для перегляду електронної пошти (3,25 проти 2,96); для пошуку готових рефератів (2,91 проти 2,66).

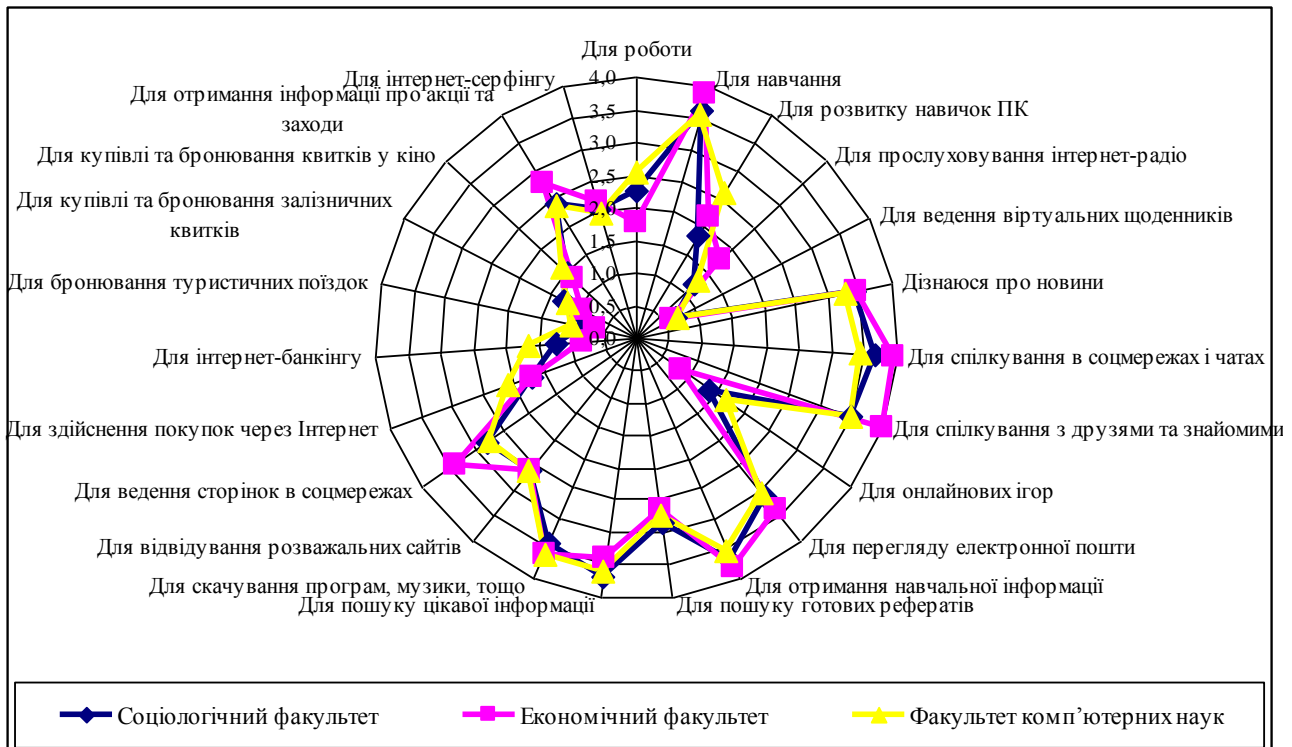

Рисунок 4. Цілі використання Інтернету в залежності від статі (середні значення; інтервал від 0 - «ніколи» до 4 - «дуже часто»)

Підводячи підсумок, відзначимо наступне. По-перше, ми погоджуємося з тими дослідниками, які вважають, що «доповнення» - соціальний феномен, який виник в зв'язі з бурною експансією інформаційних технологій по всі сфери життєдіяльності сучасного людини. В зв'язі з цим, ми пропонуємо широку трактовку доповненої реальності як нової середовища існування цивілізованого людини, як соціальної реальності, доповненої віртуальною (цифровою) складовою, де онлайн і офлайн існування щільно переплетені. Дослідження доповненої реальності, інтерпретованої таким чином, пропонується проводити крізь призму існуючих інтернет-практик, оскільки, якщо соціальна реальність являє собою суміш соціальних практик (Е. Гідденс), то доповнену реальність (в широкому сенсі) природно інтерпретувати як сукупність інтернет-практик.

По-друге, аналіз інтернет-практик дозволяє констатувати, що сучасна студентська молодь, виростаючи і соціалізуючись в епоху нових інформаційних технологій, не відноситься до них як до чогось незвичного, відкриваючи нові можливості і широкі горизонти. Для молоді ці технології стають звичними і звичними, вони розглядаються як необхідний атрибут існування в сучасному комп'ютеризованому світі. Відомо тому молоді люди повністю прагматично використовують сучасні технології для задоволення повсякденних потреб і вирішення поточних завдань, але надмірно не захоплюються ними. Відсоток тих, хто «живе» цими технологіями, як було показано вище, незначительний. Однак доповнена реальність стає

все «реальнее» и привычнее, поэтому исследование ее социальных аспектов становится актуальной проблемой ближайшего будущего.

И наконец, отметим, что технология социальной реальности имеет колоссальный эвристический потенциал в контексте развития методов социологических исследований (см., например, [4; 15]). Это, по нашему мнению, очень перспективное направление исследовательской деятельности, на котором мы планируем сфокусировать свое внимание в будущих публикациях.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Черных, А. И. Виртуальные расширения человека: новые основы культуры и бизнеса [Электронный ресурс] / А. И. Черных. — М.: ВШЭ, 2012. — 32 с. — Режим доступа: http://www.hse.ru/data/2012/05/08/1253495185/WP14_2012_04.pdf 2. Gannes L. Eric Schmidt: Welcome to «Age of Augmented Humanity» [Electronic resource] / Liz Gannes // GIGAOM. — Mode of access: <http://gigaom.com/2010/09/07/eric-schmidt-welcome-to-the-age-of-augmented-humanity/> 3. Havens J. The Impending Social Consequences of Augmented Reality [Electronic resource] / John Havens // Mashable. — 2013. — Mode of access: <http://mashable.com/2013/02/08/augmented-reality-future/> 4. Waber B. N., Pentland A. Augmented Social Reality [Electronic resource] / Benjamin N. Waber, Alex Pentland // International Symposium on Wearable Computers (ISWC). — Boston, 2007. — Mode of access: <http://vismod.media.mit.edu/tech-reports/TR-613.pdf> 5. Jurgenson N. When atoms meet bits: social media, the mobile web and augmented revolution [Electronic resource] / Nathan Jurgenson // Future Internet. — 2012. — № 4. — P. 83-91. — Mode of access: <http://www.mdpi.com/1999-5903/4/1/83/pdf> 6. Manovich L. The poetics of augmented space [Electronic resource] / Lev Manovich // Visual Communication. — 2006. — № 5 (2). — P. 219-240. — Mode of access: <http://www.alice.id.tue.nl/references/manovich-2006.pdf> 7. Глазкова С.А. «Дополненная реальность» в мобильном коммуникативном пространстве [Электронный ресурс] / С.А. Глазкова // Проблемы теоретической социологии. Вып. 9. Межвуз. сб. / Отв. ред. А.О. Бороноев. — СПб.: Скифия-Принт, 2012. — С. 113-122. — Режим доступа: http://smpanel.pu.ru/panel/users/ebogomyagkova/probl_teor_soc_9_v03.pdf 8. Кислова О. Н. Быть или не быть цифровой социологии? [Электронный ресурс] / Кислова Ольга Николаевна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». — 2013. — № 1045. — С. 9-15. — Режим доступа: http://www.sociology.kharkov.ua/socio/docs/magazin/vesnik_soc/1045.pdf 9. Радкевич А.Л. Социальные интернет-практики россиян в условиях формирования информационного общества: автореф. дис. канд. соц. наук [Электронный ресурс] / Радкевич Артем Леонидович. — М.: ННОУ ВПО «Московский государственный университет», 2009. — 24 с. — Режим доступа: http://www.mosgu.ru/nauchnaya/publications/2009/abstracts/Radkevich_AL.pdf 10. Посохова В. В. Практики Интернет-коммуникації в рамках повсякденності / В. В. Посохова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка. — К., 2013. — Т. 11. — Вип. 7. — Ч. 2. — С. 253–259. 11. Dunkels E., Franberg G.-M., Hallgren C. Youth culture and net culture : online social practices [Electronic resource] / Elza Dunkels, Gun-Marie Franberg and Camilla Hallgren. — Hershey: Information Science Reference, 2011. — Mode of access: <http://www.igi-global.com/book/youth-culture-net-culture/46990> 12. Молодежь не мыслит своего существования без гаджетов [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://soft.mail.ru/pressrl_page.php?id=46302 13. Augmented Reality Teaching and Learning [Electronic resource] / Matt Dunleavy, Chris Dede // The Handbook of Research for Educational Communications and Technology (4th edition). — New York: Springer, 2013. — P. 735-745. — Mode of access: <http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic1116077.files/DunleavyDedeARfinal.pdf> 14. Quick G. Augmented Reality: The Political Potential of Hybridized Space [Electronic resource] / Genevieve Quick // Locating Technology. — 2014. — Mode of access: <http://www.artpractical.com/column/locating-technology-augmented-reality/> 15. Jones H. Augmented Reality and what it means for sociologists [Electronic resource] / Helen Jones // BSA Annual Conference. — 2014. — Mode of access: <http://vimeo.com/103242168>

УДК.316.74:2

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Пташник-Середюк Олександра Іванівна – провідний фахівець відділу навчально-наукової літератури редакційно-видавничого центру Національна академія внутрішніх справ м. Київ

У статті аналізуються особливості релігійної ідентифікації сучасної студентської молоді. На основі результатів соціологічного дослідження визначено регіональну специфіку релігійної ідентифікації студентства Прикарпатського регіону, а саме: високий рівень релігійності, належність переважно до греко-католицького віросповідного напрямку, високий рівень участі в релігійних практиках, активна участь у роботі різноманітних релігійних організацій, сприйняття релігії як важливого регулятора повсякденної поведінки тощо. Ззначається, що релігійність студентства Прикарпаття носить яскраво виражений конфесійний характер, а релігійні практики є невідомою частиною повсякденних практик студентської молоді, значущою складовою їхньої життєдіяльності.

Ключові слова: релігія, релігійна ідентифікація, релігійні практики, самоідентифікація, студентська молодь.

В статье анализируются особенности религиозной идентификации современной студенческой молодежи. На основе результатов социологического исследования определена региональная специфика религиозной идентификации студенчества Прикарпатья, а именно: высокий уровень религиозности, принадлежность преимущественно к греко-католическому вероисповедальному направлению, высокий уровень участия в религиозных практиках, активное участие в работе различных религиозных организаций, восприятие религии как важного регулятора повседневного поведения и т.д.. Означается, что религиозность студенчества Прикарпатья носит ярко выраженный конфессиональный характер, а религиозные практики являются неотъемлемой частью повседневных практик студенческой молодежи, значимой составляющей их жизнедеятельности.

Ключевые слова: религия, религиозная идентификация, религиозные практики, самоидентификация, студенческая молодежь.

The paper analyzes characteristics of religious identification of modern students. Based on the results of sociological survey, regional specific of religious identification of students of Carpathian region is identified. More exactly the revealed features are related to high level of religiosity, belonging mostly to the Greek-Catholic religious confessions, high level of participation in religious practices, active participation in the work of various religious organizations, perception of religion as an important regulator of everyday behavior. The author notes that religiosity of students of Carpathian region has a pronounced confessional character; religious practices are closely related to everyday practices and are common and necessary part of students' life. Students of western regions of the country differ from other highest in terms of visiting worship and church gatherings. It is determined that young people who are members of religious organizations other than visiting religious worship or assembly, are often involved in religious activities outside that aims primarily to help the disadvantaged sections of society who are in social care institutions (nursing homes, centers for singles homes for children with physical and mental disabilities and others). It is also noted that one of important factors that determines the features of formation of religious consciousness of Carpathian students, is family education. Basing on comparative analysis of regional differences of religious identification of students youth Ukraine, typological portrait of a Carpathian student-believer is drawn. It is noted that regional characteristics of religious life are largely related to the historical past of a region, ethnic composition of its population, established traditions, including family, way of management, and general cultural and educational level of the population, political processes, and intergovernmental relations.

Keywords: religion, religious identity, religious practices, identity.

В умовах сучасного українського суспільства все більшої значущості набуває релігія. Сьогодні світогляд значної кількості громадян пов'язаний з релігійним феноменом, поширеність якого зумовлюється,

в тому числі, кризовими явищами у всіх сферах життєдіяльності соціуму. Значна частина українських громадян звертається до релігії через життєві труднощі, психологічний дискомфорт, викликаний як особистими причинами, так і перманентною суспільною кризою. За цих обставин церква залишається одним із небагатьох соціальних інститутів, яким довіряють пересічні громадяни, а релігія виступає чи не головним інтеграційним фактором духовного життя суспільства, важливим чинником адаптації людини до кризових умов. Зважаючи на це, вивчення стану релігійності та релігійної ідентифікації особистості є своєрідним ключем до розуміння не тільки впливу релігійних феноменів на соціум, але й пізнання самих суспільних процесів. Вивчаючи зазначені феномени, можна, наприклад, прослідкувати, як впливає релігійність на соціальну поведінку людей, на стабільність, солідарність, збереження цілісності суспільства.

Як стверджує М. Пірен, релігія завжди була духовно-моральною опорою суспільства, за допомогою якої передавалися через покоління відповідні принципи, традиції, обряди, в тому числі національні. Вона й по сьогодні продовжує давати відповіді на одвічні запитання про численні таємниці буття людини. При цьому, на думку дослідниці, релігія відповідає на ці запитання так, як цього не може зробити жодна світська інституція.

Досить вагоме місце в сучасній релігієзнавчій науці та гуманітарному знанні в цілому займає регіональний аспект дослідження релігійності населення. Підкреслимо, що до питань регіональної специфіки України звертаються такі вітчизняні дослідники, як А. Колодій, І. Кононов, О. Маланчук, О. Майборода, С. Макеєв, О. Уткін, Н. Черниш та ін.. Відмінності у релігійному просторі залежно від регіону країни у своїх дослідженнях аналізують Н. Кочан, О. Любіцева, М. Паращевін.

Регіональні особливості релігійного життя значною мірою зумовлені історичним минулим того чи іншого краю, національно-етнічним складом його населення, усталеними традиціями, зокрема сімейними, способом господарювання, загальним культурно-освітнім рівнем населення, політичними процесами, міждержавними відносинами тощо. Регіональна специфіка одержує своє відображення й у нерівномірності розміщення релігійних організацій на території України. Так, три галичанські області мають лише на сотню їх менше, ніж разом взяті шість областей Східної і Південної України (Сумська, Харківська, Донецька, Луганська, Запорізька та Дніпропетровська), хоча кількість населення цих регіонів у 5 разів перевищує кількість мешканців Галичини.

Метою цієї статті є визначення регіональних особливостей релігійної ідентифікації студентської молоді Прикарпаття.

Обираючи в якості об'єкта свого дослідження студентство саме цього регіону, ми виходили з того, що, як слушно зазначає український вчений Балух В. О. [1], західні області України є дуже специфічним регіоном: навіть тривале перебування прикарпатських земель під владою іноземців (литовців, поляків, чехів, угорців, росіян) не завадило їм залишитися оплотом і центром українського духу, українського менталітету, української мови, культури і активної діяльності національно зорієнтованих церков. Поліетнічність цього регіону сприяла розмаїтості його конфесійної мапи. Західні області України і по сьогодні є одним із провідних релігійних центрів нашої держави. Підтвердженням цього є той факт, що середній показник щільності релігійних громад (на 10 тисяч дорослого населення) по Україні становив у 2010 році 9 громад, тоді як на заході країни він складав 15,9 [5, с. 27].

Отже, у фокусі нашої уваги в межах цієї статті є специфічні регіональні особливості релігійної ідентифікації студентської молоді Прикарпатського регіону. Емпіричною базою нашого аналізу є результати трьох соціологічних досліджень: двох авторських досліджень (кількісного та якісного) релігійної ідентифікації студентської молоді вишів Прикарпаття та міжнародного дослідження «Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства», проведеного кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (науковий керівник цього проекту – проф. Сокурянська Л. Г.). В межах нашого власного кількісного дослідження, яке було здійснено у 2007-2010 рр., було опитано 750 студентів гуманітарних, природничих, технічних та економічних спеціальностей. Вибірка була представницькою, відображала структуру студентської молоді денної форми навчання Івано-Франківської області у віці від 17 до 28 років.

Дослідження соціологів Харківського університету було здійснено у 2009-2011 рр. серед студентів трьох пострадянських країн – України, Росії та Білорусії. У контексті цієї статті ми звертаємось лише до українського масиву даних. Підкреслимо, що за репрезентативною вибіркою в межах зазначеного дослідження було опитано 3058 студентів 32 українських вишів, серед яких 4 представляли західний регіон, в тому числі Прикарпаття.

Окрім того, в межах цієї публікації ми спираємось на матеріали авторського якісного дослідження, здійсненого серед студентів юридичних спеціальностей (90 осіб). Методом збору інформації було есе «Як я прийшов(ла) до розуміння релігійної віри».

Аналізуючи регіональні особливості релігійної ідентифікації студентства Прикарпатських вишів, ми перш за все звернулися до даних щодо чисельності віруючих у досліджуваній нами групі. За результатами нашого авторського (кількісного) дослідження, віруючими вважають себе 95 % опитаних нами студентів. У цьому контексті підкреслили, що за результатами дослідження харківських соціологів більше всього студентів, які ідентифікують себе як віруючу людину, саме у Західному регіоні – більше 84 % (для порівняння: на Сході таких студентів 57 %, на Півдні – близько 58 %, у Центрі – близько 63 %). Отже, надзвичайно високий рівень релігійності є специфічною особливістю студентства Прикарпаття, як і всіх інших мешканців цього регіону.

Специфічною для українського контексту є конфесійна приналежність жителів Прикарпаття, в тому числі студентської молоді. При цьому зазначимо, що важливим чинником ідентифікації людини з певною конфесією є її етнічна приналежність. Як свідчать статистичні дані, на території Івано-Франківської області більше 90 % населення є українці, для яких є притаманною приналежність до традиційних для цього регіону християнських церков: Української греко-католицької церкви (УГКЦ), Української православної церкви київського патріархату (УПЦ КП), Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), Української православної церкви (УПЦ). Результати нашого дослідження показали, що тільки 15 % опитаних молодих людей належать до протестантського віросповідного напрямку або не є конфесійно визначеними. Решта (77 %) належать до УГКЦ, УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ і 8 % – до Римо-католицької церкви (РКЦ). У цьому контексті надзвичайно цікавою є інформація, отримана соціологами Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Відповідно до результатів їхнього дослідження, для студентів Західного регіону релігійний чинник є одним із маркерів «українськості». Так вважають близько 45 % опитаних у цьому регіоні студентів. Для порівняння: на Півдні таку відповідь надали 28 % респондентів, на Півдні – 29 %, у Центрі – 27 %.

Підкреслимо, що важливою особливістю досліджуваного нами регіону є переважання віруючих, у тому числі молодих людей, які ідентифікують себе як греко-католики (51,4%). Це зумовлено тим, що даний віросповідний напрям є історично традиційним для даного регіону, а також тим, що саме греко-католицька церква велику увагу у своїй діяльності приділяє молодіжному питанню: організовує недільні школи, молодіжні релігійні організації, проводить різноманітні добродійні акції та прощі, паломництва до святих місць. Усе це сприяє раціональному проведенню дозвілля молоддю та водночас збільшенню вірних серед молодих людей. Саме молодіжні релігійні організації допомагають молодій людині в період становлення її життєвих та світоглядних орієнтирів обрати правильний шлях та близьку систему цінностей. Як зазначає українська дослідниця О. Б. Іванкова-Стецюк [3], в період, коли у молодих людей виникають певні розбіжності у ціннісних орієнтаціях та поглядах на життя з світськими агентами соціалізації, відбувається пошук соціальної групи, що складається з осіб з спорідненою системою життєвих цінностей, яка здатна захистити від загроз сучасного світу. І найчастіше таку допомогу молода людина знаходить у молодіжній релігійній спільноті.

Наше дослідження та повсякденні спостереження довели, що молодіжні організації, які діють на території Прикарпаття, намагаються адаптувати релігійну традицію даного регіону до духовних запитів молодої особи. Це дозволило нам виявити ще одну характерну ознаку релігійної ідентифікації студентської молоді Прикарпатського регіону, а саме її активну участь у роботі різноманітних релігійних організацій. Як зазначали наші респонденти, в молодіжних релігійних спільнотах вони мають можливість не тільки задовольняти комунікативні та пізнавальні потреби, але й отримувати певні знання традицій та догматики церкви, вчитися аналізувати різні релігійні системи та обстоювати власну світоглядну позицію.

Характерно, що молоді люди, які є членами релігійних організацій, окрім відвідування релігійних богослужінь або зібрань, досить часто залучаються до їхньої діяльності, яка спрямована переважно на допомогу знедоленим прошаркам суспільства, які перебувають у закладах соціального захисту – будинках для престарілих, центрах для одиноких, будинках для дітей з фізичними і розумовими вадами тощо. Студентська молодь активно залучається до роботи осередків охорони здоров'я, що утворюються в релігійних організаціях: реабілітаційних центрів, лікарських кабінетів, санаторіїв, пунктів безкоштовного харчування, надання побутових послуг інвалідам, ветеранам війни та праці за місцем їхнього проживання, до роботи оздоровчих таборів для дітей-інвалідів та сиріт з малозабезпечених сімей тощо. Працюючи в реабілітаційних центрах, що належать релігійним організаціям, молоді люди ведуть роботу з наркоманами, колишніми алкоголіками, людьми, які потрапили в «глухий кут» і не знаходили виходу з ситуації, що склалася, тощо.

Студентська молодь активно залучається до різноманітних благодійних акцій (наприклад, до збору коштів для придбання подарунків для дітей-сиріт напередодні свята Миколая, до участі у благодійних виставах для інвалідів та дітей, позбавлених батьківського піклування), до реалізації різноманітних проектів добродійної та милосердницької роботи, яка здійснюється церквою. Таким чином, студентська молодь Прикарпаття, що належить до греко-католицької церкви, бере активну участь не лише у культових, а й поза культових практиках цієї конфесії, які, за визначенням української дослідниці

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

Любчук В. В., є таким когнітивно-ментальним феноменом, який актуалізується завдяки певним релігійним мотиваціям, цінностям, установкам та поведінці, спрямований на реалізацію основних завдань християнських церков як соціального інституту та формується завдяки взаємній типізації узвичаєних дій у контексті повсякденності як інтерсуб'єктивної реальності [4, с. 113].

Другою (за чисельністю) релігійною конфесією, з якою ідентифікує себе студентська молодь Прикарпаття, є УПЦ КП (10,4 %). Як зазначалось вище, такий розподіл віруючих є відмінним від загального по нашій країні, адже, як відомо, Україна є державою з переважанням православної церкви, що знаходиться під юрисдикцією Московського патріархату. Таким чином, ми бачимо, що, як за статистичними, так і за самоідентифікаційними показниками, домінуючою на Прикарпатті є українська греко-католицька церква (642 громади і 51,4 % тих, хто ідентифікує себе з цією церквою) та українська православна церква Київського патріархату (290 громад і 10,4 % віруючих). Отже, можна зробити висновок, що релігійність студентства Прикарпаття носить яскраво виражений конфесійний характер.

Ще одним значущим чинником, за яким можна визначити регіональні відмінності релігійної ідентифікації, є релігійні практики. Так, відвідування храмів, участь в релігійних обрядах, святкування релігійних свят є повсякденною практикою мешканців Прикарпаття. Як уже зазначалося, релігійні практики посідають вагоме місце в житті молодих людей. При цьому вони, як довело наше дослідження, носять характер не просто традиційності та простого наслідування з метою не вирізнятися з-поміж інших, а мають під собою глибокий зміст і внутрішню потребу особистості. Звернення до результатів дослідження харківських соціологів засвідчило, що саме студентів Західного регіону відрізняє найбільш високий рівень залучення до релігійних практик (див. табл.1).

Таблиця 1.

Релігійні практики студентів-віруючих (у % до тих, хто відповів)

	В цілому по масиву	Схід	Центр	Південь	Захід
Мають в домашній бібліотеці духовну літературу	67,6	63,8	59,1	61,7	83,4
Знають напам'ять молитви	60,7	51,0	54,8	46,8	86,6
Дотримуються постів	14,4	7,5	9,5	9,4	29,4
Спілкуються із членами релігійної громади	28,2	17,3	21,6	27,6	45,0
Регулярно моляться вдома	29,9	19,5	25,7	19,7	52,0
Відвідують заняття в недільній школі, семінарії тощо	5,1	3,1	3,7	4,8	8,5
Добре знають священні тексти	11,6	9,6	10,1	13,5	13,1
Регулярно читають духовну літературу	9,7	7,8	7,4	10,2	12,9

Як показало наше власне (кількісне) дослідження, особливе місце серед релігійних практик студентів Прикарпаття займає молитва. Так, 49 % молодих людей стверджують, що моляться щодня. Якщо взяти до порівняння такий вид релігійних практик, як відвідування храмів, то постійними відвідувачами церкви є лише 23,3 % опитаних студентів.

Як виявилось, у своїх молитвах наші респонденти досить часто звертаються до Бога з проханням про порятунок, захист або у пошуках правильного рішення тих чи інших життєвих проблем. Свідченням того, що здавна люди вірили в дієвість молитви, є Галицько-Волинський літопис, який показує нам, що звернення в молитві до Бога займали досить чільне місце в житті наших пращурів [2].

Як зазначалось вище, в межах нашого якісного дослідження ми звертались до такого методу, як есе на тему «Як я прийшов(ла) до розуміння релігійної віри», завдяки чому ми отримали важливу інформацію щодо особливостей релігійної ідентифікації студентської молоді, в тому числі щодо її релігійних практик.

Ось що пише у своєму есе про молитву одна із наших респонденток: *«Важливе значення в релігії для мене має молитва. Я з дитинства знаю, що вона допомагає в скрутну хвилину, і якщо тричі на день молитися, то нічого поганого з тобою не станеться»* (Іванка, 19 років).

Зазначимо, що така релігійна практика, як відвідування храму та публічне відправлення культу, є обов'язком кожного християнина. Як свідчать результати нашого дослідження, кількість постійних відвідувачів церкви серед студентської молоді Прикарпатського регіону є досить великою. Це підтверджується й даними, отриманими харківськими соціологами. Так, у порівнянні із іншими регіонами країни студентство західного регіону відрізняються найвищим рівнем відвідування богослужінь та церковних зібрань.

Серед чинників, які зумовлюють особливості формування релігійної свідомості студентів Прикарпаття, чи не найважливішим є сімейне виховання. Саме сім'я (батьки, бабуся, дідусь) на етапі первинної соціалізації закладає основи релігійної віри, усвідомлення своєї релігійної приналежності, бажання та потребу у відвідуванні богослужінь. Проаналізувавши есе «Як я прийшов(ла) до розуміння

релігійної віри», ми побачили, що абсолютна більшість молодих людей пишуть про те, що зрозуміти сутність релігії їм допомогли батьки, які виховували їх у релігійному дусі. Прочитуємо наших респондентів: *«До релігії мене почали привчати ще змалку. Саме в ранньому віці мені батьки говорили, що є Бог і він за нами спостерігає, що є Ангел, який завжди нас охороняє. Потім, коли я пішов до школи, то почав відвідувати церкву з бабусею. В цей час почав ще більше вірити в Бога. Так пройшов рік за роком, і сьогодні я вже студент, а моя віра з кожним днем зростає»* (Микола, 19 років). *«Я виросла у віруючій сім'ї, всі мої родичі вірять у Бога, ходять до церкви і змалку привчали мене до цього. Мені розказували про Бога, навчали жити за заповідями Божими. Остаточно моя віра сформувалася в школі, коли почала частіше ходити до церкви, одержувати інформацію з різних джерел. Тоді я зрозуміла, що для мене є головними такі цінності, як милосердя, доброта, чесність, доброзичливість, приязнь, любов до оточуючих людей. І саме цього нас вчить Біблія»* (Марія, 23 роки).

Такі висловлювання молодих людей свідчать про те, що майбутні життєві орієнтації дітей у великій мірі залежать від умов, за яких проходить їхня первинна соціалізація, від орієнтацій, які вони отримують у ранньому дитинстві, від системи цінностей, яку вони успадковують від батьків, від життєвих пріоритетів, яку обрала їхня сім'я.

Ще однією особливістю релігійної ідентифікації студентів Прикарпатського регіону є те, що, визначаючи роль релігії у житті людини, вони перш за все акцентують на значущості релігії як одного із важливих регуляторів повсякденної поведінки.

Отже, виходячи з результатів нашого авторського дослідження, можна скласти типологічний портрет віруючого студента Прикарпаття. Це:

- молода людина віком 18-28 років;
- проживає в місті чи сільській місцевості;
- зріла в моральному відношенні;
- відповідальна;
- оптимістична, готова до інновацій;
- впевнена в завтрашньому дні;
- носій певної системи моральних цінностей, сформованих під впливом сімейного виховання та релігійних практик;

релігійних практик;

- визначена в релігійному, віросповідному значенні;
- прихильник греко-католицької чи православної церкви;
- активний учасник культових та позакультових практик.

Таким чином, на основі проведеного нами дослідження можна говорити про те, що релігійна ідентифікація студентської молоді Прикарпатського регіону має певні особливості, які є відмінними від інших регіонів нашої країни. До таких особливостей ми відносимо яскраво виражений конфесійний характер релігійності студентської молоді, належність до релігійної конфесії, яка є традиційною для даного регіону, високий рівень «воцерковленості» та участі у позакультових релігійних практиках, які є невід'ємною частиною повсякденних практик прикарпатського студентства.

ЛІТЕРАТУРА 1. Балух В. О. Православ'я у Західній Україні: тенденції і трансформації [Електронний ресурс] / В.О. Балух. – Режим доступу: <http://dc-summit.info/razdely/vera/1489-pravoslavja-u-zahidnij-ukraini-tendencii-i-transformacii.html>. 2. Галицько-Волинський літопис : Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Ф. Котляра. НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2002. – 400 с. 3. Іванкова-Стецюк О. Б. Регіональні особливості інкультурації української молоді в контексті інституційних трансформацій церкви / Іванкова-Стецюк О. Б. // Вісник Одеського національного університету. Т. 12. Вип. 6. Серія: Соціологічні і політичні науки. – Одеса, 2007. 4. Любчук В. В. Віра як основа участі особистості у позакультових практиках: теоретичний аспект / В. В. Любчук // Наук. вісник Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки : Філософські науки. – 2010. – №27.– С. 113–116. 5. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин [Електронний ресурс] / Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» 8 лютого 2011 р. – Режим доступу: www.irs.in.ua/files/publications/2011.02.08_centra_razumkova_dopovid.pdf.